

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Ἀφιέρωμα στούς Ἑλληνας Ἱστορικούς τῆς Οἰκονομίας

Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ ΕΚΑΤΟΝ ΟΓΔΟΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ

WINSTON S. CHURCHILL

Ἄλφρεντ τῆς Ἀραβίας

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΟΝΤΟΣ

Ἡ κλήρωση, πραγματικό θεμέλιο τῆς δημοκρατίας

ΣΠΥΡΟΣ ΚΟΥΤΡΟΥΛΗΣ

Ε.Μ. Σιοράν: ἡ φιλοσοφία τοῦ πεζοδρομίου

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Φ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Στούς Ἐπιβάτες τῆς Θράκης: μιά νοσταλγική ἐπιστροφή

FRIEDRICH NIETZSCHE

Εἰσαγωγή στή μελέτη τῶν πλατωνικῶν διαλόγων

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΦΦΕΣ

Τό 5ο Διεθνές Συνέδριο τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ
Κοινωνιολογικοῦ Συλλόγου στό Ἐλσίνκι

33

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 33

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ 14ος ΧΡΟΝΟΣ ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 2001 ΔΡΧ. 2000

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Μελέτης Ή. Μελετόπουλος

Ήλιος Τεμπέλης

Όγδοή οδός 3, 152 36 Π. Πεντέλη,
τηλ.: 8040344 - fax: 8049083

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ίάκωβος Άκτσόγλου, κοινωνιολόγος-ιστορικός • Χρήστος Βρούστις, νομικός • Νέδα Κανελλοπούλου, νομικός-συνταγματολόγος • Άλέξανδρος Κόντος, γλωσσολόγος-νομικός-φιλόλογος • Σπύρος Κουτρούλης, οικονομολόγος • Άθηνά Λιάπη, κοινωνιολόγος • Γιάννης Μαθιουδάκης, φιλόλογος • Γεώργιος Π. Μαλούχος, πολιτικός επιστήμων • Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα, φιλόλογος • Νίκος Μαραντζίδης, κοινωνιολόγος • Χρήστος Α. Μπαλόγλου, ιστορικός τής οικονομίας • Χρήστος Παϊζής, φιλόλογος • Γιάννης Παπαδόπουλος, πολιτικός επιστήμων, τακτ. καθηγητής Πανεπιστημίου Λωζάννης • Κώστας Σταματόπουλος, ιστορικός • Γιώργος Τσομπάνογλου, κοινωνιολόγος • Νικόλας Χρηστάκης, κοινωνικός ψυχολόγος

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Χρήστος Α. Μπαλόγλου

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Γιώργος Τσομπάνογλου

Zacharitsa 5 GR-11742 Athens

e-mail: odysseas@hellasnet.gr - fax: 00301 9239113

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Βαγγέλης Δουβαλέρης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ - ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Άριστέα Άκριτίδου - Μιράντα Λεωνίδου

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ευτέρπη Τρίμη

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Πάνος Σκοπελίτης

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ

Άγγελική Κουτσούκου

Μαυρομιχάλη 57, 106 80 Άθήνα, τηλ. 3614847

ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

Χρήστος Βρούστις

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ - ΣΥΝΑΡΟΜΕΣ

Τ.Θ. 63535, Φιλοθέη 152 02

τηλ. 6812723, fax: 6851391

email: antonioskarvounis@hotmail.com

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

Έκδόσεις Παπαζήση ΑΕΒΕ

Νικηταρά 2 & Έμμ. Μπενάκη, 106 78 Άθήνα

τηλ.: 3822496 - 3838020, fax: 3809150

ISSN 1105-8099

Περιεχόμενα

Μελέτης Μελετόπουλος: Έλλάς και Η.Π.Α.	3
Γεώργιος Π. Μαλούχος: Άκριτες του έλευθερου κόσμου..	5
Άπό τήν Διεύθυνση	11
Τό 5ο Διεθνές Συνέδριο του Εύρωπαϊκού Κοινωνιολογικού Συλλόγου στό Έλσίνκι 28/08-1/09/2001.....	17
Παναγιώτης Φωτέας - In memoriam	20

Α Φ Ι Ε Ρ Ω Μ Α

ΠΡΩΤΕΡΓΑΤΕΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Λάζαρος Χουμανίδης - Χρήστος Μπαλόγλου

Άνδρέας Μ. Άνδρεάδης (1876-1935).....	25
Άλέξανδρος Διομήδης (1874-1950).....	60
Άριστοτέλης Σίδερης (1889-1976)	77
Δημήτριος Καλιτσουνάκης (1888-1982).....	95
Δημοσθένης Στεφανίδης (1895-1975)	117
Παναγιώτης Β. Δερτιλής (1903-1971).....	134

Άλέξανδρος Κόντος: Κλήρωση - Ή πραγματική θάση τής άμεσης δημοκρατίας	141
Φάνης Μαλιδής: Άγροτική κοινωνία καί τουρισμός - Ή περίπτωση τής Σαμοθράκης	155
Σπύρος Κουτρούλης: Ε.Μ. Σιοράν - Ή φιλοσοφία του πεζοδρομίου	167
Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος: Στους Ήπιβάτες τής Θράκης - Μιά νοσταλγική επιστροφή.....	171

☆

Gaston Deschamps: Οί δύο Έλλάδες. Μετάφραση: Γιώργος Μιχαλόπουλος	179
Winston S. Churchill: Ή Λώρενς τής Άραβίας. Μετάφραση: Γιώργος Μιχαλόπουλος	181
Friedrich Nietzsche: Είσαγωγή στην μελέτη των πλατωνικών διαλόγων. Μετάφραση: Βαγγέλης Δουβαλέρης.....	188

☆

BIBΛΙΟΦΟΡΙΕΣ: Γράφουν οί Χρήστος Π. Μπαλόγλου, Μελέτης Μελετόπουλος, Γιάννης Μαθιουδάκης, Κωνσταντίνος Κωστόπουλος	197
--	-----

☆

ΑΡΑΗΝ από τον Σπύρο Κουτρούλη: ΓΕΝΟΒΑ 2001 - «Χωρίς σκληρότητα καμμία γιορτή»	214
---	-----

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* κυκλοφορεῖ κάθε ἐξάμηνο στά βιβλιοπωλεῖα καί στά περίπτερα. Ἀποστέλλεται κατ' οἶκον στούς συνδρομητές. Τιμή τεύχους: 2.000 δρχ. Τιμή ἐτήσιας συνδρομῆς (2 τεύχη): 4.000 δρχ. Τιμή ἐτήσιας φοιτητικῆς συνδρομῆς: 3.000 δρχ. Ἰδρύματα, Ὄργανισμοί, Τράπεζες κλπ.: 10.000 δρχ. Παλαιά τεύχη διατίθενται στά γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ καί στόν ἐκδοτικό οἶκο.

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* δέχεται ἄρθρα, ἐργασίες κλπ. Οἱ δημοσιευόμενες ἀπόψεις ἐκφράζουν ἀποκλειστικά τούς συγγραφείς τους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ὑπεύθυνοι γι' αὐτές. Δημοσιεύεται κάθε εὐπρεπῆς ἐπιστολή πού λαμβάνει τό περιοδικό. Χειρόγραφα δέν ἐπιστρέφονται. Τά ἀποστελλόμενα στήν *Νέα Κοινωνιολογία* ἄρθρα ὀφείλουν νά εἶναι ἀδημοσίευτα, πρωτότυπα, ἐπιστημονικά, εὐπρεπῆ καί συντεταγμένα σέ ὀρθά ἑλληνικά. Ἀποκλείονται κείμενα πού πολιτικολογοῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα καί προσπαθοῦν νά προωθήσουν μέ οἰονδήποτε τρόπο συγκεκριμένα προσωπικά ἢ ὁμαδικά συμφέροντα. Οἱ στήλες τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἀνοικτές σέ ὅλα τά ρεύματα τῶν ἰδεῶν. Ὁ πλουραλισμός εἶναι ἡ μόνη «γραμμῆ» του. Τό περιοδικό αὐτό ἀποτελεῖ ἐλεύθερο βῆμα διαλόγου καί δέν ἔχει ἐπιστημονικές, ἐπιστημολογικές ἢ ἄλλες προκαταλήψεις.

Οἱ ἐργασίες ἀπαρατήτως πρέπει νά ὑποβάλλονται δακτυλογραφημένες σέ διπλό διάστημα μέχρι 25 σελίδες χωρίς τήν περιλήψη, τίς παραπομπές καί τή βιβλιογραφία, σέ τρία ἀντίτυπα. Τά ἄρθρα ἀποστέλλονται στή Γραμματεῖα τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς, καί κρίνονται σύμφωνα μέ τό διεθνῶς καθιερωμένο «blind system».

Ἡ ἐργασία πρέπει νά ἔχει:

1. **Σελίδα τίτλου**, μέ τόν τίτλο τῆς ἐργασίας (μέχρι 10 λέξεις) καί τά ὀνόματα τῶν συγγραφέων, τήν διεύθυνση καί τό τηλέφωνό τους. Νά ὑπάρχει ἓνα πολύ σύντομο βιογραφικό σημεῖωμα τοῦ (τῶν) συγγραφέως (-φέων).
2. **Σελίδα περιλήψης** (abstract). Ἡ περιλήψη δέν πρέπει νά ὑπερβαίνει τίς 200 λέξεις. Ἀνακεφαλαιώνει τόν στόχο τῆς ἐργασίας, τήν μέθοδο, τά ἀποτελέσματα καί τά συμπεράσματα.
3. **Σελίδα περιλήψης στά ἀγγλικά ἢ γαλλικά**. Μετάφραση τῆς ἑλληνικῆς περιλήψης στά ἀγγλικά ἢ γαλλικά.
4. Τό κείμενο τῆς ἐργασίας μέ κατάλληλο χωρισμό σέ διάφορα κεφάλαια καί ὑποτίτλους.
5. **Βιβλιογραφικές παραπομπές καί βιβλιογραφία** μέ ἓνα διεθνῶς ἀποδεκτό σύστημα.
6. Ὑποσημειώσεις σέ ἀριθμητική σειρά, μέ διπλά διαστήματα, σέ ξεχωριστό τμήμα (μέ τίτλο «Ὑποσημειώσεις»).
7. **Πίνακες καί σχήματα** (εἰάν ὑπάρχουν) σέ ξεχωριστή σελίδα τό καθένα, μέ διαδοχική ἀρίθμηση καί σύντομη ἐπεξήγηση. Σχήματα μέ σινική μελάνη.

Ἐργασίες πού δέν θά πληροῦν αὐτές τίς προϋποθέσεις θά ἐπιστρέφονται στούς ἀποστολεῖς τους, χωρίς νά ἐξετάζεται τό περιεχόμενό τους.

Γραμματεῖα Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς:

Ἀντώνης Καρβούνης, Παυλοῦση 8, 185 39 Πειραιάς, τηλ.: 45.14.894, email: antonioskarvounis@hotmail.com

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* συνεργάζεται μέ τίς ἐξῆς ἐγκυρες ἐπιστημονικές ἐπιθεωρήσεις (σέ ἀλφαβητική σειρά):

- 1) **American Sociological Association Review.**
- 2) **European Journal of Sociology.**
- 3) **International Sociological Association.**
- 4) **Revue Suisse de Sociologie.**

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τῆς ὅλης ἢ μέρους τῆς, καθώς καί κάθε γραπτή, ραδιοφωνική, τηλεοπτική ἢ ἄλλη ἀναπαραγωγή τῆς, χωρίς τή γραπτή ἄδεια τῆς Διευθύνσεως.

Ἑλλάς και Η.Π.Α.

Μελέτης Μελετόπουλος

Οσοι φρόντισαν νά ἐξαλείψουν τή Βυζαντινή Ἱστορία ἀπό τήν ἑλληνική Μέση Ἐκπαίδευση, ὥστε νά σβύσει ἡ αὐτοκρατορική μνήμη καί ὁ συνεπακόλουθος μεγαλοϊδεατικός ἀταβισμός τῶν ἑλληνοπαίδων, ἄς εἰσπράξουν τώρα μία κοινή γνώμη πού ἀνεύθυνα καί ἀνιστόρητα ἐπιχαίρει γιά τόν «θρίαμβο» τῆς ἰσλαμικῆς τρομοκρατίας εἰς βάρος τῶν Ἀμερικανῶν. Ὅσοι κατήγγειλαν ὡς σωβινισμό καί ἐθνικισμό τή διδασκαλία τῶν βυζαντινῶν θριάμβων ἐναντίον τῶν πάσης φύσεως ἀπίστων καί βαρβάρων, ἀποτροπιάζονται τώρα μέ τίς ἀντιδυτικές ἐξάρσεις ἐνός λαοῦ πού ἀγνοεῖ τό θεμελιῶδες ἱστορικό γεγονός: ὅτι ὁ ἑλληνικός πολιτισμός καί τό ἑλληνικό ἔθνος, σέ ὅλες τίς διαδοχικές φάσεις τῆς θυελλώδους ἱστορίας του, ὑπῆρξε τό μόνιμο, σταθερό ἀνάχωμα τῆς Δύσης ἀπέναντι στό Ἰσλάμ, εἴτε τό ἀραβικό, εἴτε τό σελτζουκικό, εἴτε τό ὀθωμανικό, ἐπί χίλια πεντακόσια χρόνια.

Ὅσοι ἐνθουσιάσθηκαν, ἀπό τήν ἄλλη, μέ τά «ἐπιτεύγματα» τῆς ἰσλαμικῆς τρομοκρατίας, ἄς ἀπαντήσουν στά ἐξῆς ἐρωτήματα:

- θά προτιμοῦσαν νά μὴν ὑπάρχει καμμία ὑπερδύναμη, θά προτιμοῦσαν ἓνα εἶδος παγκόσμιας ἀναρχίας, ὅπου ἡ Ἑλλάς, ἔκθετη σέ χίλιους γεωπολιτικούς κινδύνους, κινδύνους θανάσιμους, δέν θά εἶχε τήν πολυτέλεια νά καλέσει τηλεφωνικῶς τόν ἀμερικανό πλανητάρχη νά παρέμβει γιά νά ἀποσοβηθεῖ ὁ ἐκάστοτε Ἀττίλας;

- ἢ μήπως ἀνομολόγητα θά προτιμοῦσαν μία ἄλλη ὑπερδύναμη, π.χ. τήν ἀλήστου μνήμης Σοβιετική Ἐνωση, σέ πείσμα τῶν τραγικῶν διδαγμάτων ἀπό τήν ἱστορική της ἀποτυχία;

- ἢ μήπως κατά ἀκόμη μεγαλύτερο βάθος ἀπλῶς «ἐκδικοῦνται» μέσω ἀντιπροσώπου τήν πτώση τῆς σοβιετικῆς ὑπερδύναμης, τήν ὁποία ἀνιδιοτελῶς καί ἀνοήτως ἢ ἰδιοτελῶς πίστευσαν καί ἐθαύμασαν;

Ἐπειδὴ κατά παγκόσμια πρωτοτυπία δέν ἐπιχαίρουν μόνον οἱ πάσχοντες ἀπό σταλινικές ψυχώσεις καί ἰδεολογικά σύνδρομα, ἀλλά καί πλῆθος δεξιῶν, ἐθνικιστῶν καί ζηλωτῶν πάσης φύσεως, ἄς θέσουμε καί σέ αὐτούς κάποια ἐρωτήματα:

- ἐφ' ὅσον ἡ σύγχρονη Ἑλλάς δέν ἔχει τή δύναμότητα νά ἐπιβιώσει χωρὶς συμμάχους, τί ἀκριβῶς συμμαχίες προτείνουν; μέ τόν ἀραβικό κόσμο, πού συντριπτικά ὑπο-

στηρίζει σήμερα την αμερικανική σταυροφορία κατά της τρομοκρατίας; ή προτιμούν μία μοναχική, αυτοκτόνο πορεία, με την «όμόδοξη Ρωσσία», που σπεύδει να συνταχθεί με τους Άμερικανούς για να εκκαθαρίσει τους δικούς της ισλαμιστές Τσετσένους ή με την «όμόδοξη Σερβία», που μετά την ανιστόρητη συμπάθεια που της έδειξε μεγάλο μέρος του ελληνικού λαού έσπευσε να αναγνωρίσει πρώτη τό κρατίδιο των Σκοπίων, που συνιστούσε τό ζήτημα αιχμής και τό κάρφος στον όφθαλμό των φιλοσέρβων «ύπερεθνικιστών»;

- τά επιφωνήματα ένθουσιασμού για τά πλήγματα της ύπερδύναμης συνάδουν με την αντι-ισλαμική ύστερία που συνόδευσε την αναγγελία οικοδόμησης τζαμιού στην Άττική;

- ή ανιστόρητη και ανώριμη αντι-αμερικανική στάση μήπως τελικά έξυπηρετεί την Τουρκία, που εμφανίζεται ως ό στυλοβάτης των δυτικών συμφερόντων στην Ανατολική Μεσόγειο, αντί να επισημαίνεται ότι αντιθέτως όχι ή μουσουλμανική και καιροσκοπική Τουρκία αλλά ή επί χιλιετίες ακριτική Ελλάδα φύλαγε τίς Θερμοπύλες του Δυτικού Πολιτισμού και να στηρίζεται αυτή ή επισήμανση σε μία ειλικρινή αλληλεγγύη προς τόν άμερικανικό λαό, με τόν όποιο άμερικανικό λαό, παρ' όλες τίς πραγματικές ή φανταστικές μας διαφορές, έχουμε πολύ περισσότερα κοινά σημεία απ' ό,τι με τόν ισλαμικό μεσαίωνα των Ταλιμπάν;

Με πρώτιστο κοινό σημείο τίς έννοιες — τίς ελληνικές έννοιες — της Έλευθερίας και της Δημοκρατίας και τελευταίο άλλ' όχι έσχατο την πολυάριθμη ελληνική όμογένεια, με την όποία συγγενεύει σχεδόν κάθε έγχώριο ελληνικό σπίτι;

Έξυπηρετεί τά έθνικά συμφέροντα ό αντιαμερικανισμός σε μία τραγική στιγμή παγκόσμιας πόλωσης, όταν στρατόπεδα και μηχανισμοί των ισλαμιστών όρουν μερικές μόνον δεκάδες χιλιόμετρα πάνω από τά σύνορά μας, στα Σκόπια, στην Άλβανία, στη Βοσνία, όταν πληροφορούμαστε για τόν ρόλο που έπαιξαν οι ισλαμιστές στη διαμόρφωση άνθελληνικής ύστερίας;

Μήπως κατά βάθος αυτές οι αντιαμερικανικές εκδηλώσεις προδίδουν μνησίκαχη χαιρεκακία έναντι μίας ισχυρής, νικήτριας στον παγκόσμιο άνταγωνισμό, χώρας;

Πραγματικός πατριωτισμός, αντί για ύστερικές εκδηλώσεις που ύποκρύπτουν φθόνο και συμπλεγματοκότητα, θά ήταν αντιθέτως ή προσπάθεια μείωσης του βαθμού έξάρτησης της χώρας μας από τούς δυτικούς συμμάχους μας, στους όποιους προσφεύγουμε κάθε τόσο ζητώντας δάνεια, «πακέτα», στρατιωτική και διπλωματική βοήθεια κ.λπ. Αυτό θά μπορούσε να επιτευχθεί μόνον με τή ριζική αναδιοργάνωση του τριτοκοσμικού, τραγικά άποτυχημένου κράτους μας. Μόνον με την καταπολέμηση της άπαιδείας μας, του ύπο-πολιτισμού μας, της όδικής μας άθλιότητας, της άναξιοκρατίας και εύνοιοκρατίας, της ανάδειξης άκατάλληλων προσώπων στον δημόσιο βίο μας, της χαμηλής μας παραγωγικότητας. Αυτά όλα είναι οι πραγματικοί έχθροί της πατρίδας μας κι όχι οι Άμερικανοί. Οι ΗΠΑ είναι τό μεγάλο άλλοθι, ώστε έμεις εδώ να συνεχίσουμε να έξαπατάμε τόν έαυτό μας με βολικά ψέμματα και ταυτόχρονα να παραβιάζουμε τόν κώδικα όδικής κυκλοφορίας, να άσχημονούμε, να λουφάρουμε στην ύπηρεσία μας, να επιδιώκουμε να ύπηρετήσουμε πάση θυσία τή θητεία μας δίπλα στο σπίτι μας ή και μέσα σε αυτό ει δυνατόν, να φοροδιαφεύγουμε, να χτίζουμε αυθαίρετα, να καίμε και να καταπατάμε τά δάση, να καταστρέφουμε συστηματικά τό περιβάλλον, να βρωμίζουμε τίς παραλί-

ες — και εκ παραλλήλου, χωρίς κανέναν απολύτως ήθικό ενδοιασμό, να στέλνουμε, αν και ήγεται στελέχη της «Άριστερας», τά παιδιά μας σε αμερικανικά σχολεία και πανεπιστήμια, να απολαμβάνουμε, αν και υπερεθνικιστές, τά πολιτιστικά προϊόντα των ΗΠΑ, κινηματογράφο και κόκα-κόλα, και προπαντός να μετέχουμε στον ισχυρότερο μηχανισμό παγκοσμιοποίησης, τό χρηματιστήριο, καταγγέλοντας τήν παγκοσμιοποίηση αλλά και βρίζοντας τούς ξένους-αμερικανούς κι ευρωπαίους φυσικά, όχι αφγανούς-έπενδυτές, πού αποχώρησαν από τή Σοφοκλέους και μᾶς ἄφησαν στά κρύα του λουτροῦ. Προβάλλουμε δέ ταυτόχρονα και τήν ὀρθόδοξη ταυτότητά μας, ἄσχετο αν αὐτή ἐπικρίνει τήν ἀπληστία και τήν κερδοσκοπία.

Προτείνω λοιπόν να πάψουμε να εἰσπνέουμε τό συλλογικό ναρκωτικό τῆς αὐταπάτης μας και: πρῶτον, να συνειδητοποιήσουμε ὅτι ὁ εὐκολος ὁρόμος πού ἐπιλέξαμε να πορευθοῦμε ὡς ἔθνος ἀποκλείει τή δυνατότητα τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ, τῆς πραγματικῆς ἀνεξαρτησίας και τῆς ὑπόληψῆς μας στή διεθνή κοινότητα· δεύτερον, ὅτι ἡ θέση μας, ἀπό τήν ἐποχή τῆς Σαλαμίνας και σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς μακρᾶς ἱστορικῆς μας πορείας εἶναι στήν πρώτη γραμμῆ, τήν ἀκριτική γραμμῆ τοῦ δυτικῦ πολιτισμοῦ· και, τρίτον, ὅτι καθήκον μας εἶναι να συγκροτήσουμε κράτος ἰκανό να ἀνταποκριθεῖ στήν ἀκριτική του εὐθύνη και να διεκδικήσουμε ἔτσι μία τιμητική και ἐξέχουσα θέση στό δυτικό στρατόπεδο, ἐξασφαλίζοντας ταυτόχρονα τήν ἱστορική μας ἐπιβίωση και συνέχεια.

Ἄκριτες τοῦ ἐλεύθερου κόσμου

Γεώργιος Π. Μαλούχος

Τελικά, οἱ μεγάλες, οἱ πραγματικά ἱστορικές ὥρες, δέν εἶναι πολλές στήν ἱστορία κάθε ἔθνους. Ἀντιθέτως, ἔρχονται σπάνια. Εἶναι ἐκεῖνες οἱ ὥρες κατά τίς ὁποῖες μία και μόνη ἀπόφαση μπορεῖ να ἀλλάξει ὀριστικά τή μοῖρα τους.

Προκειμένου δέ να εἶναι ἀναγνωρίσιμες και να μὴν ὑπάρξει καμιά παρεξήγηση γιά τή σημασία τους, αὐτές οἱ μεγάλες ὥρες, ἀπό τή φύση τους, συνήθως εἶναι και ἐξαιρετικά ἐπώδυνες. Ἀπαιτοῦν ἀποφάσεις ἰκανές να κάνουν τό αἷμα να ρέει ἀφθονο μέσα σέ λίγες ὥρες. Αὐτός εἶναι ὁ κανόνας. Ὅμως, σέ κάθε κανόνα, ὑπάρχουν και οἱ ἐξαιρέσεις. Κι αὐτές τίς ἡμέρες, ζοῦμε ἀκριβῶς μία τέτοια μεγάλη ἐξαιρέση.

Ποτέ ἄλλοτε ἡ Ἑλλάδα δέν ἦταν ὑποχρεωμένη να λάβει, στήν πραγματικότητα ἐν ψυχρῶ, μία τόσο σοβαρή ἀπόφαση ὅσο αὐτή πού ὀφείλει να λάβει μετά τό τρομοκρατικό μαζικό δολοφονικό χτύπημα τῆς τρομοκρατίας στή Νέα Ὑόρκη και τή Βοστώνη. Μία ἀπόφαση πού πιθανότατα θά ἐπηρεάσει τή μοῖρα της περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη στιγμιαία ἢ μὴ ἐπιλογή στήν ἱστορία της. Τό «ἦρθε ἡ στιγμή να ἀποφασίσεις μέ ποιούς θά πᾶς και ποιούς θ' ἀφήσεις» δέν ὑπῆρξε ποτέ πιό ἄμεσο, πιό ἐπιτακτικό και πιό ἀπόλυτα ἐπικίνδυνο γιά τή χώρα, ἀπ' ὅτι εἶναι σήμερα.

Ὁ λόγος γι' αὐτό εἶναι ὅτι ὁ πόλεμος ἐναντίον τῆς τρομοκρατίας, ὁ ὁποῖος ξεκίνησε μετά ἀπό τίς μαζικές δολοφονικές ἐπιθέσεις, θά εἶναι ὁ πιό ἀνελέητος ἀλλά καί ὁ πρῶτος ἀληθινά παγκόσμιος στήν ἱστορία, καθώς τά πυρά του δέν θά περιοριστοῦν σέ ἓνα, δύο ἢ τρία, ἔστω καί μεγάλα θέατρα, ἀλλά θά φτάσουν κυριολεκτικά παντοῦ: «Ὅποιοι δέν εἶναι φίλοι μας, εἶναι ἐχθροί μας», εἶπε ὁ ἀμερικανός ὑπουργός Ἐξωτερικῶν Κόλιν Πάουελ, συμπληρώνοντας τόν πρόεδρο τῶν ΗΠΑ Τζόρτζ Μπούς πού ξεκαθάρισε ὅτι θά κυνηγήσει παντοῦ τούς ὑπευθύνους.

Πολλοί ἴσως θεωρήσουν ὅτι μέ τίς παραπάνω ἐπισημάνσεις «παραβιάζονται ἀνοικτές θύρες». Ὅτι, στή χώρα μας, οἱ ἀποφάσεις εἶναι ἀσφαλεῖς καί δεδομένες καί ὅτι ἡ κατεύθυνση μονόδρομος. Ὅτι, στήν πραγματικότητα, δέν ὑφίσταται τέτοιο διακύβευμα. Ἀρκεῖ νά διαβάσουν πίσω ἀπό τίς γραμμές σχεδόν ὅλων τῶν ἐφημερίδων γιά νά καταλάβουν πόσο λάθος ἔχουν ὅσοι πιστεύουν σέ μιὰ τέτοια ἀποψη. Ἀπολύτως τίποτε δέν εἶναι δεδομένο. Τίποτε δέν εἶναι σίγουρο. Στήν, εὐτυχῶς, ἐξαιρετικά πλουραλιστική ἐλληνηκή κοινωνία, δέν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι κυριαρχεῖ ξεκάθαρα ἡ δυτική ἐπιλογή. Δέν εἶναι καθόλου βέβαιο ἂν ἔχει ἔστω γίνει κατανοητό τό μέγεθος τοῦ διακυβεύματος.

Ἀντιθέτως, ἰδίως μεταξύ τῶν διαμορφωτῶν τῆς κοινῆς γνώμης —οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι φορεῖς παλαιοαριστερῶν συμπλεγμάτων, τά ὁποῖα ἀποκηρύσσουν κάθε φορά πού κάνουν (κατα)χρήση τῆς νέας ἐξουσίας τους, ἀλλά τά ὁποῖα ἐπανέρχονται πάντα στήν ἐπιφάνεια στίς σοβαρές στιγμές καί καθορίζουν τήν πλεύση τους —σήμερα, ἡ «δυτική ἐπιλογή» δέν ἔχει καί πολλούς ὑποστηρικτές. Καί, ὁποῖος τολμᾷ νά πεῖ τά πράγματα μέ τ' ὄνομά τους, θά πρέπει νά πεῖ, ὅτι τό κύριο σύνδρομο πού ἐμφανίστηκε στό κέντρο τῆς νεόκοπης ἀθηναϊκῆς «ἡγέτιδας τάξης» εἶναι τό σύνδρομο τοῦ δούλου πού ἐπιχαίρει ἐπειδὴ βλέπει ὅτι πάτησε ἓνα καρφί ὁ ἀφέντης. Κι αὐτό, δέν ἐκφράζει τήν Ἑλλάδα.

Οἱ ἄνθρωποι πού διαμορφώνουν τήν κοινή γνώμη σ' αὐτή τή χώρα, στή μεγίστη πλειοψηφία τους, δέν εἶχαν χρόνο νά σκεφτοῦν ὡς ἐκεῖνο πού θά ἔπρεπε νά εἶναι, δηλαδή ὡς ἀσπίδες προστασίας τῆς συνέχειας τοῦ συστήματος, ὡς πραγματική ἀστική τάξη, διότι, ἀπλούστατα, δέν εἶναι πραγματική ἀστική τάξη. Τίς ἡμέρες μετά τά χτυπήματα εἶχαν ἄλλες ἀσχολίες, ἡ κυριότερη ἐκ τῶν ὁποίων ἦταν νά ἀπολαύσουν αὐτό πού μέ περισσή ἀφέλεια νόμισαν ὡς ἐξευτελισμό καί νουθεσία τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν μέσω μιᾶς «θείας», ἔστω καί μουσουλμανικῆς, δίκης. Περίπου, δηλαδή, ὅ,τι ἔκαναν καί οἱ πλέον ἄφρονες μεταξύ τῶν Ἀράβων. Γιατί, ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι, τήν ἴδια ὥρα, ὁ ἴδιος ὁ Γιασέρ Ἀραφάτ, πάνω ἀπό ἐβδομήντα ἐτῶν καί ἀσθενῶν ἀπό πάρκινσον, ἔδινε κατάχλωμος αἷμα γιά τά θύματα τῆς μαζικῆς δολοφονίας.

Εὐτυχῶς, ἡ Ἑλλάδα καί τό μέλλον τῆς δέν ἀντιπροσωπεύονται ἀπό τήν ἀνάξια λόγου τρέχουσα ἡγέτιδα τάξη τῆς πού τά τελευταῖα χρόνια «ἄρπαξε τά κλειδιά». Οἱ ἡγέτες καί τῶν δύο μεγάλων κομμάτων τῆς χώρας στάθηκαν εὐθέως στό ὕψος τῶν περιστάσεων, δείχνοντάς μας ὅτι ἔχουμε καί κάποιους λόγους νά αἰσιοδοξοῦμε γιά τό μέλλον. Δέν θά μπορούσαν ἄραγε νά ἐπιδείξουν καί οἱ ἀρχηγοί τῶν μεγάλων κομμάτων τήν ἀξεπέραστη ἀνευθυνότητα ἐκείνων τῶν συναδέλφων τους, οἱ ὁποῖοι συνέκριναν ἀπό τοῦ βήματος τῆς Βουλῆς τήν πτώση τῶν διδύμων πύργων τῆς Νέας Ὑόρκης μέ ἐκεῖνη τῶν πολυκατοικιῶν στή Γιουγκοσλαβία; Ὁ «Θεός τῆς Ἑλλάδος» ἔκανε κι αὐτή τή φορά καλά τή δουλειά του.

Όμως, «ό Θεός» αυτός δεν μπορεί να σώζει συνέχεια την κατάσταση. Και στις κρίσιμες ώρες πού θα ακολουθήσουν, πού θα κρατήσουν πολύ καιρό, πού θα είναι επώδυνες και κατά τις οποίες οι ανεύθυνες δυνάμεις του λαϊκισμού θα ανασυνταχθούν και θα βρούν πεδίο δόξης λαμπρόν, πρέπει κι όλοι έμεις να βρούμε τούς τρόπους να βοηθήσουμε αυτόν τόν «Θεό» στό έργο του. Η «Νέα Κοινωνιολογία» γνωρίζει τουλάχιστον έναν τρόπο, ίσως δέ τόν πιά σημαντικό μεταξύ αυτών, και θά τόν ακολουθήσει και πάλι πιστά: να συνεχίσουμε να λέμε τά πράγματα μέ τ' όνομά τους.

Η Ελλάδα λοιπόν καλείται σήμερα και θά καλείται γιά καιρό διαρκώς και επώδυνα ν' αποφασίζει αν θά παραμείνει, ή όχι, στόν αληθινά σκληρό πυρήνα του δυτικού κόσμου. Ανάλογα μέ τή στάση πού θά επιλέξει, αν θά τό πετύχει ή δέν θά τό πετύχει, ανάλογες θά είναι και οι συνέπειες. Κι επειδή τό δεύτερο ένδεχόμενο πρέπει να θεωρείται απλώς ως αδιανόητο, έμεις είμαστε εδώ γιά να έγγυηθούμε, μαζί μέ όλες τις άλλες δυνάμεις τής χώρας πού βλέπουν καθαρά μέσα από τό νεφέλωμα, ότι, τελικά, θά επιλέξουμε τό πρώτο.

Και θά τό κάνουμε, γιατί ξέρουμε ότι, δυστυχώς ή ευτυχώς, είμαστε οι ακρίτες του ελεύθερου κόσμου. Όχι γιατί φοβόμαστε τούς Αμερικανούς, όπως συμπλεγματικά κάποιιοι ίσως νομίσουν, αλλά γιατί έχουμε υποφέρει περισσότερο από κάθε άλλο λαό από τήν επικράτηση εκείνων πού τώρα παλεύουν να γκρεμίσουν ό,τι έχτισε ο δυτικός πολιτισμός. Και, ευτυχώς, όλα αυτά τά γνωρίζουν καλύτερα από τόν καθένα στην πλειοψηφία τους οι άπλοί Έλληνες και οι Έλληνίδες, πού ξέρουν τί να κρατήσουν και τί να απορρίψουν από όσα καθημερινά ακούγονται.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ

Ἑκατὸν ὀγδόντα χρόνια μετὰ (1821-2001)

Σέ πείσμα τῆς θεωρίας ὅτι ἡ Ἱστορία εἶναι ἔργο τῶν μαζῶν καί ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῶν κοινωνιῶν ἀντανακλᾷ τῇ συλλογικῇ τους ποιότητα, ὁ συγκλονιστικός βίος τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη δείχνει ἀνάγλυφα τίς τρομακτικές δυνατότητες ἑνός μόνου, διαφορετικοῦ ἀπό τόν περίγυρό του ἀλλά ἠθικά μεγάλου ἀνθρώπου. Ζώντας σέ μιά κοινωνία γεμάτη πάθη, ἰδιοτέλειες, ἄνομα συμφέροντα, ὁ Κολοκοτρώνης ἀποστασιοποιήθηκε νωρίς ἀπό τόν μέσο ὄρο τῆς ἐποχῆς του, ἀφομοίωσε τά καλύτερα στοιχεῖα τῆς ἐλληνικότητος, πατάσσοντας τά ταπεινά ἔνστικτα πού ταλάνιζαν τούς συμπατριῶτες του, μαθήτευσε σέ εὐρωπαϊκούς στρατούς κατανοώντας, ἀναλύοντας καί ἀφομοιώνοντας τῇ σκέψῃ τῆς Δύσης καί ἀπετέλεσε ἠθική ἐξάιρεση, πρότυπο καί συνείδηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς του. Μπόρεσε ἔτσι νά ἀφυπνίσει καί νά κινητοποιήσει τίς πανάρχαιες κοιμώμενες δυνάμεις τοῦ γένους του, νά πολεμήσει καί νά καταλύσει τῇ βούλησῃ, τό μέγεθος καί τήν ὕλική δύναμη μιᾶς αὐτοκρατορίας πού ἐκτεινόταν ἀπό τόν Δούναβη ὡς τίς πηγές τοῦ Νείλου καί ἀπό τόν Περσικό Κόλπο μέχρι τήν Τυνησία — καί μάλιστα ἐναντίον τῶν θελήσεων τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ὁ λαός του, πολύ ἀνθρώπινος, κινούμενος ἀπό τῇ μεγάλη ποικιλία τῶν ἀνθρώπινων ἐνστίκτων καί παθῶν, τόν ἄφησε σέ καιρίες στιγμές τραγικά μόνο. Ὑπῆρξαν στιγμές, ὅπως ὅταν ὁ Ἱμπραήμ κατέκαιε τήν Πελοπόννησο, ὅπου ὁ Κολοκοτρώνης εἶχε μείνει νά πολεμάει κυριολεκτικά μόνος, ἐνῶ μᾶζες συμπολεμιστῶν του προσχωροῦσαν στόν ἐχθρό καί στρέφονταν ἐναντίον τοῦ πρώην ἀρχηγοῦ τους. Ὁ ἴδιος αὐτός λαός, ὁ ἀπό ἀρχαιοτάτων χρόνων ἀχάριστος, πολλές φορές λαιδῶρσε, ἐξύβρισε, φυλάκισε τόν ἐλευθερωτή του.

Διαβάζοντας τά συναρπαστικά του ἀπομνημονεύματα, ὁ ἀναγνώστης θά ἀποκομίσει μιά πικρή γεύση μοναξιάς: ἀπό τήν προεπαναστατική περίοδο, ὅταν ὁ Κολοκοτρώνης κινδύνευε περισσότερο ἀπό τούς συμπατριῶτες του παρά ἀπό τούς Τούρκους καί ὅταν ὁ ἴδιος του ὁ συμπέθερος τόν πρόδιδε στούς κατακτητές γιά μερικές χιλιάδες γρόσια, μέχρι τήν τραγική σπηλιά-φυλακή του στήν Ἀκροναυπλία, ὅταν ἡ πατρίδα ἦταν ἤδη ἐλεύθερη. Σέ μιά μάχη, στά Τρίκορφα, ὁ Ἀναγνώστης Ζαφειρόπουλος εἶπε στόν Γέρο τοῦ Μοριά: «Ἄιντε Κολοκοτρώνη, παιδεύσου, παιδεύσου, καί ἡ πατρίς σου θέλει σέ ἀνταμείψει». Ὁ Κολοκοτρώνης ἀπάντησε: «Ἐμένα ἡ πατρίς θά πρωτοεξορίσῃ».

Τό κείμενο πού ὑπαγόρευσε τό 1836 ὁ Κολοκοτρώνης στόν διακεκριμένο λόγιο,

ἀδέκαστο δικαστή αλλά και ἐπαναστάτη Γεώργιο Τερτσέτη, είναι πολύτιμο όχι μόνο ως ιστορική πηγή για τήν τελευταία προεπαναστατική περίοδο και για τήν Ἐπανάσταση, αλλά και ως μάθημα ἠθικῆς. Πράγματι, στίς σελίδες του παρουσιάζεται ἕνας Κολοκοτρώνης πού ἀποδέχεται, δέν ἀγανακτεῖ καί συγχωρεῖ τήν ἀνθρώπινη μικρότητα, ἕνας Κολοκοτρώνης φιλοσοφημένος, σοφός, κατασταλαγμένος, πού μπορεῖ νά χειρίζεται τούς ἀνθρώπους καί νά τούς κατευθύνει χρησιμοποιώντας ποικίλες μεθόδους πρὸς ἕναν ἀνώτερο σκοπό. Πού στωικά ὑπομένει τό μῖσος καί τόν φθόνο καί πού ὑποχωρεῖ συχνά χάριν τῆς ὁμόνοιας καί τοῦ κοινοῦ συμφέροντος, τοῦ καλῶς ἐννοούμενου. Πού προχωρεῖ στά σχέδιά του πατώντας ρεαλιστικά στό σαθρό ἔδαφος τῆς ἀνθρώπινης ἀθλιότητος πού τόν περιβάλλει, χωρίς ψευδαισθήσεις, καί γι' αὐτό πιό ἀποτελεσματικά. Ἄλλά

πού δέν ἀποκλίνει, σ' ὅλη τήν ἐπική αὐτή σχοινοβασία, οὔτε χιλιστό ἀπό τή δική του ἠθική αὐτονομία καί ἀποστασιοποιημένη θέση.

Γιατί σ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἠθική καί πνευματική ὑπεροχή τοῦ Κολοκοτρώνη στηρίχθηκαν τά ἐθνικά ἐπιτεύγματα. Ὁ στρατηγικός του νοῦς, ἡ παροιμιώδης ψυχραιμία του, ἡ καταπληκτική του εὐρηματικότητα, μόνον στήν ἀπόσταση πού τόν χώριζε ἀπό τόν ἀμφιταλαντευόμενο, σπασμωδικό, ἀναρχικό καί ἰδιοτελῆ μέσο ὄρο τῆς ἐποχῆς του μπορεῖ ν' ἀποδοθεῖ.

Στήν κρισιμώτερη, στήν πιό θανάσιμη φάση τοῦ Ἀγῶνα, ὅταν ἡ Ἐπανάσταση ἐξέπνεε ἀπό τά χτυπήματα τοῦ Ἰμπραήμ, ὁ Κολοκοτρώνης γύρναγε τήν Πελοπόννησο καί φύτευε ἀμπέλια καί ἔχτιζε σπίτια, «καί ὁ κόσμος», γράφει ὁ ἴδιος, «ἔλεγε ὅτι ἂν ὁ Κολοκοτρώνης δέν ἤξευρε ὅτι θά ἐλευθερωθοῦμε, δέν ἔχτιζε σπίτια, οὔτε ἔβαζε ἀμπέλια σ' ἐθνική γῆ». Ὅταν οἱ πάντες προσκυνοῦσαν, ὁ Κολοκοτρώνης ἔστειλε στόν Ἰμπραήμ τό μήνυμα τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἀδιαλλαξίας: «Τί τά δένδρα μας ἂν τά κόψης καί τά κάψης, τήν γῆν δέν θέλει τήν σηκώσης καί ἡ ἴδια ἡ γῆς πού τά ἔθρεψε, αὐτή ἡ ἴδια γῆ μένει δική μας καί τά ματακάνει. Μόνον ἕνας Ἕλληνας νά μείνη, πάντα θά πολεμοῦμε καί μὴν ἐλπίζης πῶς τήν γῆν μας θά τήν κάμης δική σου, βγάλτο ἀπό τό νοῦ σου».

Ὅρθῶς ὁ Κολοκοτρώνης διαπίστωσε ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἐχθρός τῆς Ἐπανάστασης δέν ἦταν ὁ Ἰμπραήμ, ἀλλά οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες, πού ἄρχισαν νά προσκυνοῦν μαζικά. «Εἰς τόν καιρόν τοῦ προσκυνήματος», γράφει, «ἐφοβήθηκα μόνον διά τήν πατρίδα μου, ὄχι ἄλλη φορά, οὔτε εἰς τάς ἀρχάς, οὔτε εἰς τόν καιρόν τοῦ Δράμαλη, ὅπου ἤλθε μέ 30.000 στρατεύματα ἐκλεκτό, οὔτε ποτέ, μόνον εἰς τό προσκύνημα ἐφοβήθηκα. Ἡ Ρούμελη ἦτον ὅλη προσκυνημένη, ἡ Ἀθήνα πεσμένη, τά ρουμελιώτικα στρατεύματα διαλυμένα, μόνον

ή Πελοπόννησος ἦταν μεινεμένη μέ τά δύο νησιά, Ἰόδρα καί Σπέτσαις, ὅπου εἶχαν δύναμιν. Ὁ Κιουταχῆς εἶχε πάρει προσκυνοχάρτια, ἐπάσχιζε νά πάρη καί ὁ Ἰμπραήμης διά νά τά στείλῃ εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν, καί ὅταν ἦ ὁ μινίστρος τῆς Ἀγγλίας ἢ ἄλλης δυνάμεως ἐμεσίτευαν εἰς τόν Σουλτάνον διά τήν Ἑλλάδα, νά τούς ἀποκριθῆ, ποία Ἑλλάδα; Ἡ Ἑλλάς εἶναι προσκυνημένη, καί νά τά προσκυνοχάρτια τοῦς. Ἐκτός ἀπό μερικοί κακοί ἄνθρωποι, ἰδοῦ οἱ ἄλλοι ἐπροσκύνησαν. Τότε αἱ δυνάμεις δέν εἶχαν τίποτε νά ἀποκριθοῦν, καί ἡμεῖς ἐχανόμεθα». Αὐτό τό ἀπόσπασμα καί μόνον φθάνει γιά νά ἀντιληφθεῖ κανεῖς τό εὖρος, τήν ἐμβέλεια καί τήν ποιότητα τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Κολοκοτρώνη. Ὁ Γέρος, λοιπόν, στοχαστικά καί ὄχι παρορμητικά ἐπέβαλε «φωτιά καί τσεκούρι στούς προσκυνημένους», ἕνα σύνθημα πού στίς μέρες μας ἤχει περίεργα ἐπικαιρο. «Ἐβάσταξα τόν κόσμον ἕως ὅτου ἔγινε ἡ ναυμαχία εἰς τό Νιόκαστρο (Ναυαρίνο), ἤλθεν ὁ Κυβερνήτης καί ἡ ἐκστρατεία τῶν Φραντσέζων».

Τό ὄλο ἐπαναστατικό ἐγχεῖρημα ἦταν ἀκόμη πιό δύσκολο δεδομένου τοῦ χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων. «Ἡ ἀρχηγία ἐνός στρατεύματος ἐλληνικοῦ», γράφει ὁ Γέρος τοῦ Μοριᾶ, «ἦτον μιά τυραννία, διατί ἔκαμνε καί τόν ἀρχηγό, καί τόν κριτή, καί τόν φροντιστή, καί νά τοῦ φεύγουν κάθε ἡμέρα καί πάλιν νά ἔρχωνται, νά βαστάει ἕνα στρατόπεδον μέ ψέμματα, μέ κολακείες, μέ παραμύθια, νά τοῦ λείπουν καί ζωοτροφίαις καί πολεμοφόδια, καί νά μήν ἀκοῦν καί νά φωνάζῃ ὁ ἀρχηγός, ἐνώ εἰς τήν Εὐρώπην ὁ ἀρχιστράτηγος διατάττει τούς στρατηγούς, οἱ στρατηγοί τούς συνταγματάρχας, οἱ συνταγματάρχαι τούς ταγματάρχας καί οὕτω καθεξῆς... Νά μοῦ δώσῃ ὁ Βελιγκτῶν (Οὐέλλιγκτων) 40.000 τό ἐδιοικοῦσα, ἀλλ' αὐτουνού νά τοῦ δώσουν 500 Ἑλληνας δέν ἤμποροῦσε οὔτε μία ὥρα νά τοῦς διοικήσῃ. Κάθε Ἑλληνας εἶχε τά καπρίτσια του, τό θεό του, καί ἔπρεπε νά κάμῃ κανεῖς δουλειά μ' αὐτούς, ἄλλον νά φοβερίζῃ, ἄλλον νά κολακεύῃ, κατὰ τοῦς ἀνθρώπους».

Διαβάζοντας τίς σελίδες τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Κολοκοτρώνη, ὁ ἀναγνώστης θά παρακολουθήσῃ τήν διαμόρφωση, μέσα στήν φωτιά καί στό σίδηρο τῆς Τουρκοκρατίας, καί στή συνέχεια στά ἀγγλοκρατούμενα καί γαλλοκρατούμενα Ἐπτάνησα, τῆς σκέψης καί τῆς βούλησης τοῦ ἀνθρώπου πού ἐνσάρκωσε μέ τόν πιό ὀλοκληρωμένο τρόπο τήν πρακτική μεθοδολογία τῆς Ἐπανάστασης. Ἔως τό 1821, δεκάδες ἐπαναστατικῶν κινημάτων σέ ὄλη τή διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ἐξέφραζαν τόν ἀκατανίκητο ἔρωτα τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρός τήν Ἐλευθερία. Μικρότερα ἢ μεγαλύτερα, ὑποκινούμενα ἀπό εὐρωπαϊκές δυνάμεις ἢ αὐθόρμητα, ἀνοργάνωτα ἢ ὀργανωμένα, τά κινήματα αὐτά κατέληγαν κατὰ κανόνα σέ ἀποτυχία. Ἡ κυριώτερη ποιοτική διαφορά αὐτῶν τῶν κινημάτων ἀπ' τό εἰκοσιένα ἦταν ὅτι στό τελευταῖο ὑπῆρχε ἡ στρατιωτική καί πολιτική μεγαλοφυΐα τοῦ Κολοκοτρώνη, ἐνός ἀνθρώπου, τοῦ μόνου ἀνάμεσα στούς συγχρόνους του, πού μποροῦσε νά ἀναλύσει τά τοπικά προβλήματα στίς διεθνεῖς τοῦς διαστάσεις καί κυρίως τοῦ μόνου πού ἤξερε ὄχι νά θυσιάσεται ἡρωϊκά σάν τόν Διάκο ἢ τόν Παπαφλέσσα καί νά γίνεταί παρανάλωμα τοῦ πυρός, ἀλλά νά ὀργανώνει σωστά καί ὀλοκληρωμένα, μέ τήν ψυχραιμία καί τήν ἐμπειρία τοῦ τεχνοκράτη, μία ἐπιτυχημένη στρατιωτική ἐπιχείρηση, ὅπως ἡ κατάληψη τῆς Τρίπολης τό '21 ἢ ἡ συντριβή τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ στό Δερβενάκια τό '22.

Ἔτσι, τό συγκριτικό πλεονέκτημα τοῦ ἐπαναστατημένου Ἑλληνισμοῦ δέν ἦταν τόσο καί μόνον ἡ ἀπόφαση γιά τή θυσία καί τό ὀλοκαύτωμα, πού ἐκφράσθηκε στό Μανιά-

κι, στην Άλαμάννα, στό Μεσολόγγι, αλλά ή στρατηγική πού οδήγησε στην πτώση τής Τριπολιτσᾶς, στη νίκη στά Δερβενάκια καί κυρίως στην αντίσταση κατά του Ίμπραήμ. Στρατηγική του Κολοκοτρώνη.

Δέν ἦταν καθόλου δεδομένο, τόν Μάρτιο του 1821, ὅτι ή περιπέτεια πού ἄρχιζε θά κατέληγε στη δημιουργία ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ κράτους. Οἱ πιθανότητες καί τά πραγματικά δεδομένα, οἱ ὕλικοι συσχετισμοί δυνάμεων, ή διεθνής συγκυρία ἦταν ὑπέρ τῶν Τούρκων. «Ὁ κόσμος μᾶς ἔλεγε τρελλούς», γράφει ὁ Κολοκοτρώνης. «Ἡμεῖς ἂν δέν εἴμεθα τρελλοί δέν ἐκάναμεν τήν ἐπανάστασιν, διατί ἠθέλαμεν συλλογισθῆ πρῶτον διά πολεμοφόδια, καθαλαρία μας, πυροβολικό μας, πυριτοθήκαις μας, τά μαγαζιά μας, ἠθέλαμεν λογαριάσει τήν δύναμιν τήν ἐδική μας, τήν τουρκική δύναμη. Τώρα πού ἐνικήσαμεν, ὅπου ἐτελειώσαμεν μέ καλά τόν πόλεμόν μας, μακαρίζόμεθα, ἐπαινώμεθα. Ἄν δέν εὐτυχούσαμεν ἠθέλαμεν τρώγει κατάραις, ἀναθέματα».

Ἡ μοίρα δέν ἔχει ὑποσχεθεῖ τήν ἐλευθερία σέ κανέναν. Ἐάν ή Ἐπανάσταση ἀποτύγχανε, οἱ Ἕλληνες σήμερα, τό 2001 μ.Χ., θά ἦσαν μία ὑπόδουλη μειονότητα του τουρκικοῦ κράτους. Οἱ ἐπιπόλαιες συγκρίσεις μεταξύ του Κολοκοτρώνη καί του Ὄτσαλάν, ἀνιστόρητες καί ἀστήρικτες ἀπό τά πράγματα, παραγνωρίζουν ἐκτός τῶν ἄλλων καί τή διαφορά τής στάσης του ἑνός καί του ἄλλου μπροστά στόν ἔσχατο κίνδυνο.

Στό ἔπος του Εἰκοσιένα ἀναδείχθηκαν γιά ἄλλη μιά φορά τά προαιώνια γνωρίσματα του ἑλληνικοῦ χαρακτήρα, πού δικαιώνουν περισσότερο ἀπό ὁποιαδήποτε θεωρία πολιτιστικῆς συνέχειας τούς ὑποστηρικτές τής ἐνότητος τής ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀπό τόν Ὅμηρο ἕως τίς μέρες μας. Οἱ Ἕλληνες, ἀκόμη καί ἂν ἀναμείχθηκαν μέ σλαβικά, ἀλβανικά καί ἄλλα φύλα, παρέμειναν γνήσιοι ἀπόγονοι τῶν προγόνων τους στόν ἔρωτα γιά τήν ἐλευθερία, μιά ἐλευθερία ὅμως ὄχι αὐτοπειθαρχημένη καί συντεταγμένη, ἀλλά προσαρμοσμένη στίς ἰδιωτικές ἀπαιτήσεις, μιά ἐλευθερία δηλαδή οὐσιαστικά ἀναρχική. Ἐξ ἄλλου οἱ Ἕλληνες ἐπιβεβαίωσαν τήν πατροπαράδοτη κατάρρα του γένους τους, τή Διχόνοια, πού ἄρχισε κιόλας ἀπό τόν τρίτο χρόνο τής Ἐπανάστασης νά καταστρέφει τά λαμπρά ἐπιτεύγματα τής πρώτης περιόδου. Τόν φθόνο γιά τήν ὑπεροχή κάποιων συμπατριωτῶν τους. Τήν ἔλλειψη ἀντοχῆς στόν χρόνο καί τή γρήγορη ἔλευση του αἰσθήματος τής κοπώσεως μετά ἀπό τήν ἀρχική ὄρμη.

Ὅμως οἱ κορυφαῖες πράξεις γενναιότητας καί αὐτοθυσίας, πού συγκλόνισαν τήν ἐποχή ἐκείνη τήν εὐρωπαϊκή καί τήν παγκόσμια ἀκόμη κοινή γνώμη, ἔδειξαν τή διαχρονική ἱκανότητα ἑνός μικροῦ λαοῦ νά ἀντιμετωπίζει ποσοτικά ὑπέρμετρος ἀντιπάλους, καί μάλιστα πολλαπλάσια ὑπέρτερους, ὅπως οἱ Πέρσες, οἱ Ἀραβες ἢ οἱ Τούρκοι, μέ τό μοναδικό ἀλλά ἀσύγκριτο ἐφόδιο τής ψυχικῆς καί τής ἠθικῆς ὑπεροχῆς.

Ἐνα ἄλλο συμπέρασμα του Εἰκοσιένα εἶναι ή νίκη τής ιδέας πάνω στην ὕλη καί πῶς συγκεκριμένα ή ὑπερίσχυση τής ιδέας τής Ἐλευθερίας πάνω στά ὕλικά συμφέροντα τῶν κοινωνικῶν ομάδων πού ἔλαβαν μέρος στόν πόλεμο τής ἀνεξαρτησίας. Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ κοτζαμπάσηδες, πού ἠγήθησαν του Ἀγῶνα, δέν εἶχαν κανέναν λόγο νά διακινδυνεύσουν τήν κοινωνική τους θέση, τήν περιουσία τους ἢ τή ζωή τους σ' ἕνα ἐντελῶς ἀβέβαιο ἐγχείρημα. Ὁ Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης ἀπό σχεδόν ἀνεξάρτητος ἡγεμόνας τής Μάνης πέθανε διακοσμητικὸς γερουσιαστῆς του Ὄθωνα. Ἡ Ἐκκλησία στά πλαίσια τής ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶχε τεράστια δύναμη, τήν ὁποία ἀπώλεσε στά πλαίσια του ὀθωνικοῦ καισαροπαπισμοῦ. Οἱ καρaboκῦρηδες δέν εἶχαν λόγο νά χάσουν τήν τεράστια

ἀγορά τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους γιά νά περιορισθοῦν οἰκονομικά στά πλαίσια τοῦ νεοελληνικοῦ κρατιδίου. Ἄλλωστε τό πτώμα τοῦ ἐθνομάρτυρα Γρηγορίου τοῦ Ε΄ συμβολίζει τή θυσία τοῦ κλήρου.

Μέσα σ' ὄλα αὐτά, ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης ἀξιοποίησε τίς δυνατότητες τῆς ἐποχῆς του καί πέτυχε τό μέγιστο δυνατό, πού ἦταν ἡ ἐλευθερία ἐνός μέρους τῆς πατρίδας του. Ὁ Κολοκοτρώνης πρὶν τήν Ἐπανάσταση — μὴν ξεχνάμε ὅτι εἶχε κλείσει τά πενήντα τό 1821 — διένυσε τήν ἀναγκαστικά, ὄχι ἀπό ἐπιλογή του, τυχοδιωκτική καί περιπετειώδη διαδρομή τοῦ Ἑλληνα πού δέν ἐντάχθηκε στό πλαίσιο ζωῆς καί στό σύστημα ἐξουσίας τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς καί τῆς ὑπόδουλης ἐλληνικῆς κοινωνίας. Ἀλλά αὐτή ἡ περίοδος τῆς ζωῆς του ὑπῆρξε παραγωγική, ἀφοῦ τότε κυοφορήθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιά τή μετέπειτα δράση του. Κατά τήν Ἐπανάσταση, ὑπῆρξε πρωταγωνιστής ἢ ἀποδιοπομπαῖος τράγος, ἐναλλάξ. Μετά τήν Ἐπανάσταση, ἡ ἐλεύθερη Ἑλλάδα ὄχι μόνον δέν τόν ἀνύψωσε στό βᾶθρο τοῦ δικαίου — καί διεθνoῦς φήμης — θρύλου του, ἀλλά τόν κατασυκοφάντησε, τόν δίωξε, τόν καταδίκασε καί τόν φυλάκισε στό ἐλεεινότερο μπουντρούμι πού ὑπῆρχε. Ἀργότερα, ὅταν οἱ διώξεις τελείωσαν μέ μία ἐξευτελιστική ἀπονομή χάριτος, ὁ Γέρος ἀντιμετωπίστηκε ἀπό τή νεοελληνική κοινωνία πού ἄρχισε νά οἰκοδομεῖται δυτικότεροπα στή νέα πρωτεύουσα, τήν Ἀθήνα, ὡς μία θυμόσοφη, σχεδόν γραφική φιγούρα, πού διακοσμοῦσε τό πρωτοεμφανιζόμενο τότε νεοελληνικό κίτς.

Ἦπ' αὐτή τήν ἐννοια θά ἦταν καλύτερα γιά τόν Γέρο τοῦ Μοριᾶ νά εἶχε πέσει ἠρωικά τήν ἐποχή τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ἰμπραήμ, ὅταν ἔπαιξε τόν τελευταῖο μεγάλο — καί ἴσως σημαντικότερο — πολεμικό ρόλο του.

Ἔχουν δοθεῖ πολλές ἐρμηνεῖες καί θεωρίες γιά τόν Θεόδωρο Κολοκοτρώνη. Ἐπιπόλαια ἡ μαρξιστική σχολή τόν κατηγόρησε ὅτι διέσωσε τοὺς κοτζαμπάσηδες ἀπό τήν ὀργή τοῦ πλήθους, ὅταν αὐτοὶ ἐδίωξαν τόν Ὑψηλάντη. Ὁ Κολοκοτρώνης δέν τό ἔπραξε ἀπό ἀνύπαρκα τότε ἰδεολογικά κίνητρα, ἀλλά διότι κατανόησε ὅτι ἡ δυτική κοινή γνώμη καί οἱ κυβερνήσεις τῶν μεγάλων δυνάμεων θά ἔβλεπαν δυσμενῶς τίς ἀντιοιλιγαρχικές ἐκδηλώσεις τῶν λαϊκῶν ἀγωνιστῶν ὡς προοίμιο ἀναρχίας καί γεωπολιτικοῦ κενοῦ στήν ἀνατολική Μεσόγειο καί θά ἐστρέφοντο ἐναντίον τῆς Ἐπαναστάσεως. Ὁ Κολοκοτρώνης ἦταν μακριά ἀπό τίς ἰδεοληψίες, ὑπό τό πρῖσμα τῶν ὁποίων οἱ μεταγενέστεροι ἰδεολογικά προσδιορισμένοι ἱστορικοὶ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα προσπάθησαν νά τόν ἀναλύσουν. Ὁ Γέρος τοῦ Μοριᾶ ἀποτελεῖ περισσότερο ἕναν συγκερασμό τοῦ πόθου τοῦ μεταβυζαντινοῦ ἐλληνισμοῦ νά ξαναβρεῖ τήν ἀνεξαρτησία του, ὅπως προκύπτει ἀπό τήν περίφημη δήλωσή του στόν Ἀγγλο λόρδο Χάμιλτον, ὁ ὁποῖος τοῦ πρότεινε συμβιβασμό μέ τήν Πύλη: «Αὐτό δέν γίνεται ποτέ», ἀπάντησε, «ἐλευθερία ἢ θάνατος. Ἐμεῖς, καπιτάν Ἀμιλτων, ποτέ συμβιβασμόν δέν ἐκάμαμεν μέ τοὺς Τούρκους. Ἄλλους ἔκοψε, ἄλλους ἐσκλάβωσε μέ τό σπαθί καί ἄλλοι, καθὼς ἐμεῖς, ἐζούσαμε ἐλεύθεροι, ἀπό γενεά σέ γενεά. Ὁ βασιλεύς μας ἐσκοτώθη, καμμία συνθήκη δέν ἔκαμε, ἡ φρουρά του εἶχε παντοτεινόν πόλεμον μέ τοὺς Τούρκους καί δύο φρούρια ἦτον πάντοτε ἀνυπότακτα». «Ποῖα εἶναι ἡ βασιλική φρουρά του», ρώτησε ὁ Χάμιλτον, «ποῖα εἶναι τά φρούριά του;». «Ἡ φρουρά τοῦ βασιλέως μας», εἶπε ὁ Γέρος, «εἶναι οἱ λεγόμενοι Κλέφται, τά φρούρια ἡ Μάνη καί τό Σοῦλι καί τά βουνά». «Ἔτσι δέν μέ ὠμίλησε πλέον», συμπληρώνει ὁ Κολοκοτρώνης.

Ἡ στρατηγική τέχνη τῆς ἐποχῆς τῶν ναπολεόντειων πολέμων συναντήθηκε, στό πρόσωπο τοῦ Κολοκοτρώνη, μέ τή στρατιωτική παράδοση τῶν Κλεφτῶν, πού κατά πολ-

λους συνδέεται με τους Έλληνες μισθοφόρους τής Δύσης, τους STRADIOTTI. Πέντε γενιές κλεφτών και άρματολών συσώρευσαν τρομακτική πείρα και τεχνογνωσία. «Αυτό τό είδος τής ζωής όπου εκάμναμε μάς έβοήθησε πολύ εις τήν επανάστασιν, διότι ήξεύραμεν τά κατατόπια, τούς δρόμους, τάς θέσεις, τούς ανθρώπους. Έσυνηθίσαμεν νά καταφρονοῦμεν τούς Τούρκους, νά υποφέρωμεν τήν πείναν, τήν δίψαν, τήν κακοπάθειαν, τήν λέραν, και καθεξής».

Σήμερα, τήν εποχή τών σαθρών προσχημάτων του διεθνούς δικαίου, πού ελαστικότητα προσαρμόζεται στή μόνη πραγματικότητα του πραγματικού συσχετισμού δυνάμεων, άς θυμηθούμε πώς έδιωξαν οι Έλληνες τούς Τούρκους από τήν πατρίδα τους. «Είδα τότε», γράφει ο Κολοκοτρώνης, «ότι, ό,τι κάμωμε, θά τό κάμωμε μονάχοι και δέν έχομε έλπίδα καμμία από τούς ξένους». Τό πρώτο μάθημα είναι ότι τά έθνη είναι μόνα τους, δέν υπάρχουν διεθνείς φιλανθρωπικοί οργανισμοί πού νά χαρίζουν Έλευθερία.

Δεύτερο μάθημα, αφιερωμένο στους Κυπρίους αδελφούς: ο κατακτητής δέν φεύγει με αποφάσεις διεθνών οργανισμών. Όταν έπεσε ή Τρίπολη, στις 22 Σεπτεμβρίου του 1821, ο Κολοκοτρώνης εισήλθε έφιππος. «... Μέσα εις τήν Τριπολιτσα έκοβαν», γράφει. «Τό άλογό μου από τά τείχη έως τά σαράγια δέν επάτησε γή... Τό άσκέρι όπου ήτον μέσα τό έλληνικό έκοβε και έσκοτώνε από Παρασκευή έως Κυριακή... Έτσι επήρε τέλος. (Έβαλα) τελάλη νά παύση ο σφαγμός».

Όταν ο Κολοκοτρώνης μπήκε στην Τρίπολη, του έδειξαν τον πλάτανο στο παζάρι, όπου κρεμούσαν τούς Έλληνες. «Αναστέναξα και είπα: Άιντε, πόσοι από τό σόι μου και από τό έθνος μου εκρεμάσθησαν εκεί — και διέταξα και τόν έκοψαν. Έπαρηγορήθηκα και για τόν σκοτωμό τών Τούρκων».

Ο αρχιστράτηγος τής Έπανάστασης, πού ήταν απαρηγόρητος για τή σφαγή τών Τούρκων, έκοψε τόν μεγάλο πλάτανο, πού συμβόλιζε τήν οθωμανική κυριαρχία στον Μοριά. Συμβολικά, από εκείνο τό σημείο αρχίζει ή κατάλυση τής οθωμανικής εξουσίας στή Βαλκανική. Τήν έλληνική ανεξαρτησία ακολούθησαν ή σερβική, ή βουλγαρική, ή ρουμανική. Σε εκατό ακριβώς χρόνια από τήν άλωση τής Τρίπολης, τόν Σεπτέμβριο του 1921, ο έλληνικός στρατός περνούσε τόν Σαγγάριο. Τό έλληνικό έθνος διένυσε τήν απόσταση Τρίπολη-Άγκυρα με δύο γιγαντιαία άλματα, τό ένα στις αρχές του 19ου αιώνα και τό άλλο στις αρχές του 20ου. Η διχόνοια συρρίκνωσε τήν έμβέλεια τής Έπανάστασης. Μέχρι τήν Κωνσταντινούπολη θά είχαμε φθάσει εάν ήμασταν ένωμένοι, γράφει ο Γέρος. Η διχόνοια κατέστρεψε και τή Μικρασιατική Έκστρατεία. Αυτά δυστυχώς δέν διδάσκουν, αλλά επαναλαμβάνονται. Περισσότερο χρήσιμο για διδασκαλία είναι τό παράδειγμα του Κολοκοτρώνη, πού έδρασε θεωρώντας στωικά τή διχαστική φύση του έλληνικού λαού δεδομένη και επέτυχε τίς θρυλικές του νίκες ύφιστάμενος τίς συνέπειες.

Τό 5ο Διεθνές Συνέδριο του Ευρωπαϊκού Κοινωνιολογικού Συλλόγου (European Sociological Association) στό Ήλσίνκι 28/08-1/09/2001

Γεώργιος Καφφές

Πραγματοποιήθηκε με έπιτυχία τό 5ο Διεθνές Συνέδριο τής European Sociological Association (του οποίου ό γράφων είναι τακτικό μέλος), στό Ήλσίνκι τής Φινλανδίας μεταξύ 28 Αυγούστου και 1 Σεπτεμβρίου 2001. Τό κεντρικό θέμα του Συνεδρίου ήταν: Visions and Divisions, Challenges to European Sociology. Ή συμμετοχή σέ αυτό τό Συνέδριο υπήρξε αρκετά σημαντική, άν σκεφτεί κανείς ότι κατατέθηκαν περίπου 1.300 συμμετοχές μέ διάφορα θέματα, ενώ ό συνολικός αριθμός των έγγεγραμμένων μελών του Ευρωπαϊκού Κοινωνιολογικού Συλλόγου δέν ξεπερνά τά 750 περίπου μέλη, σύμφωνα πάντοτε μέ τά επίσημα στοιχεία.

Ή European Sociological Association δέν έχει μακρόχρονη ιστορία, αφού ιδρύθηκε μόλις τήν τελευταία δεκαετία, έχει όμως στό ενεργητικό της πέντε διεθνή συνέδρια από τό 1992 κι έπειτα, πού σημείωσαν αρκετή έπιτυχία και έδωσαν μιά νέα ώθηση στον ευρωπαϊκό κοινωνιολογικό προβληματισμό. Τά προηγούμενα συνέδρια έγιναν τό πρώτο στή Βιέννη τό 1992, στή Βουδαπέστη τό 1995, στό Ήσσεξ τό 1997 και στό Άμστερνταμ τό 1999. Τό 5ο συνέδριο φιλοξενήθηκε στό υπερμοντέρνο και πραγματικά έντυπωσιακά όμορφο Πανεπιστήμιο του Ήλσίνκι, πού βρίσκεται στό κέντρο τής πρωτεύουσας τής Φινλανδίας. Ό κύριος υπεύθυνος για τήν όργάνωση και υποδοχή ήταν ό Φινλανδικός Σύλλογος Κοινωνιολόγων και ή πόλη του Ήλσίνκι. Ό πρόεδρος τής E.S.A. είναι ό κ. Iri Musil, Καθηγητής από τή Δημοκρατία τής Τσεχίας, ενώ ή προεδρεύουσα αρχή τής οργανωτικής έπιτροπής ήταν οι Κυρίες Elina Haavio-Mannila και Anne Kovalainen, Καθηγήτριες από τό Πανεπιστήμιο του Ήλσίνκι. Χαιρετισμό άπηύθυναν ό Ύπουργος

Παιδείας τής Φινλανδίας, Βουλευτές καθώς και ό Δήμαρχος τής πόλης, ό όποιος είχε τήν ευγένεια νά μάς δεξιωθεί στό έντυπωσιακό δημαρχιακό μέγαρο, πού βρίσκεται στό πανέμορφο, λειτουργικό και υπερσύγχρονο λιμάνι.

Κατά τή διάρκεια του συνεδρίου πραγματοποιήθηκαν 5 όλομέλειες τής E.S.A., κατά τίς όποιες αναθεωρήθηκαν 4 από τά 16 βασικά άρθρα του συλλόγου, πού άφορούν κυρίως τον τρόπο εκλογής προέδρου και τή διαδικασία ψηφοφορίας για τό εκτελεστικό γραφείο, χωρίς όμως νά επιφέρουν ανατρεπτικές αλλαγές στή δομή και λειτουργία του, πού θυμίζουν κατά πολύ αυτή τής International Sociological Association. Ή συμμετοχή υπήρξε μαζική όμως κυρίως από τίς γύρω χώρες τής Βαλτικής και τής Σκανδιναβίας (Δανία, Σουηδία, Νορβηγία, Ήσθονία, Λεττονία) και έπίσης από τή Μ. Βρετανία, τή Ρωσία και τίς πρώην ανατολικές χώρες, συμμετοχές πού κάλυψαν ουσιαστικά τό 90% τής συνολικής παρουσίας στό συνέδριο. Από ελληνικής πλευράς τήν ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ εκπροσώπησε ό γράφων, ενώ υπήρξαν περίπου 7 συμμετέχοντες από τήν Ήλλάδα (κυρίως Θεσσαλονίκη). Άλλοι Ήλληνες συμμετέχοντες παρατηρήθηκε πάντως νά συμμετέχουν ως φοιτητές ή έρευνητές αλλά μέ χορηγίες ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, πράγμα πού σημαίνει ότι είναι βέβαιο ότι ίσως νά υπήρχαν και περισσότεροι έχοντας δηλώσει όμως διαφορετική εθνική εκπροσώπηση. Ύπήρξαν βέβαια και αρκετοί πού, ενώ είχαν δηλώσει συμμετοχή και είχαν στείλει και τά abstracts, τελικά δέν εμφανίστηκαν. Τελικά θά μπορούσε σέ γενικές γραμμές νά πει κανείς ότι ή πραγματική συμμετοχή μέ φυσική παρουσία άγγιξε περίπου τά 500 μέ 600 άτομα, μέ άποκορύφωμα τίς πρώτες τρεις μέρες των έργασιών.

the 5th
 Conference
 of the
 European
 Sociological
 Association

VISIONS AND DIVISIONS

CHALLENGES TO EUROPEAN SOCIOLOGY
AUGUST 28 – SEPTEMBER 1, 2001
HELSINKI, FINLAND
www.vsa.helsinki.fi/sum1

Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνιολογικός Σύλλογος αποτελείται ουσιαστικά από 22 ενεργά δίκτυα έρευνας (research networks) και 12 έρευνητικά τμήματα (research streams), όπου γνωστοί καθηγητές συντονίζουν και καθοδηγούν πολυεθνικές έρευνητικές ομάδες. Ο γράφων συμμετείχε στο research network της Social Theory, στο οποίο προεδρεύουν η Margareta Bertilsson του Πανεπιστημίου της Κοπεγχάγης και ο Vladimir Koltigin του Ίνστιτούτου Πολιτικο-Κοινωνικών Έρευνών της Μόσχας. Το θέμα της παρουσίασής μας ήταν: Is there a Greek Way of Thinking in Sociology και παρουσιάστηκε τη δεύτερη μέρα του συνεδρίου, προεδρεύοντας του Ρώσου αντιπροσώπου.

Οι κεντρικοί άξονες του προβληματισμού μας, για το αν μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι υπάρχει μία άμιγως ελληνική σχολή κοινωνιολογίας, ουσιαστικά αφορούσαν στην επεξήγηση κυρίως της πορείας της κοινωνιολογικής σκέψης στην Ελλάδα τα τελευταία 100 χρόνια. Στο πρώτο κομμάτι της παρουσίασης (ή οποία έγινε με τη χρήση των υπερμοντέρνων ηλεκτρονικών μέσων που μας παρείχε το Πανεπιστήμιο του

Έλσινκι, όπως προβολικό σε γιγαντο-οθόνη με τις ανέσεις ύπολογιστή για να χρησιμοποιήσει κανείς το πρόγραμμα παρουσίασης powerpoint) μπαίνουν οι άξονες της προβληματικής μας, οι όποιοι στηρίζονται σε τρία σημεία: πρώτον ότι η Κοινωνιολογία αποτελεί μία σχετικά «πρόσφατη» επιστήμη στην Ελλάδα, δεύτερον ότι οι πρώτοι Έλληνες Κοινωνιολόγοι στην αρχή του 20ού αιώνα είναι κατά κανόνα χαρακτηρισμένοι πολιτικά, πράγμα που δημιουργεί μία δυσπιστία και προκατάληψη απέναντι στις επιστημονικές τους προθέσεις και, τρίτο, η Κοινωνιολογία αρχίζει να αναγνωρίζεται ακαδημαϊκά στη χώρα μας αρκετά καθυστερημένα, αφενός για πολιτικούς λόγους και αφετέρου για λόγους που έχουν να κάνουν με την πανεπιστημιακή οργάνωση και τον προϋπολογισμό για τη παιδεία, που είναι μηδαμινός. Έτσι, η Κοινωνιολογία δεν μπορεί να έχει μία σημαντική έρευνητική ώθηση στην Ελλάδα παρά μόνο μετά τις αρχές της δεκαετίας του '80, όταν ιδρύονται τα πρώτα αυτόνομα πανεπιστημιακά τμήματα Κοινωνιολογίας και αρχίζει με αυτό τον τρόπο η «έγχωρια παραγωγή» Κοινωνιολόγων, που όμως ακόμα γίνεται από διδακτικό προσωπικό με σπουδές σχεδόν αποκλειστικά στο εξωτερικό. Αυτό σημαίνει πώς οι μέθοδοι, ο τρόπος σκέψης και κοινωνιολογικού προβληματισμού που μεταφέρονται στις πρώτες γενιές Ελλήνων φοιτητών στα τμήματα Κοινωνιολογίας, είναι ακόμα επηρεασμένος άμεσα και καθοριστικά, ανάλογα, σε κάθε περίπτωση, με το σε ποιά χώρα έχει φοιτήσει ο πανεπιστημιακός δάσκαλος. Άρα είναι ακόμα πολύ νωρίς να μιλάει κανείς για δημιουργία καθαρά ελληνικού κοινωνιολογικού τρόπου σκέψης και ακόμα λιγότερο για μία γένεση κοινωνιολογικής σχολής στη χώρα μας. Αυτό ίσως θά αρχίσει να δημιουργείται δειλά-δειλά, όταν σε λίγα χρόνια τις πανεπιστημιακές θέσεις θά αρχίσουν να καταλαμβάνουν οι γενιές εκείνων που έχουν αποφοιτήσει από ελληνικά ιδρύματα ή έχουν εργαστεί αποκλειστικά ή κατά το πλείστον στην Ελλάδα και που έχουν πιά να παρουσιάσουν μία μεγάλη ποικιλία ερευνητικών ενδιαφερόντων, που αφορούν στην ελληνική κοινωνία και θά στηρίζονται σε ένα πνευματικό απόθεμα που θά έχει μία πύο σημαντική και πύο μεγάλη επιστημονική ιστορία.

Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα είναι αναμφισβήτητο πώς πέρασε μία μεγάλη δοκιμασία κατά την εμφάνισή της. Μόνο τό γεγονός ότι ήδη στους στόχους του Κοινωνιολογικού Συλλόγου επί Παπαναστασίου, στις αρχές του 20ού

αίωνα, υπογραμμίζοταν πάνω απ' όλα η κοινωνική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, σε μία έποχή ιδεολογικών συγκρούσεων και μεγάλων πολιτικών αναταραχών, μās δίνει νά καταλάβουμε πόσο δύσκολο ήταν για μία επιστήμη νά αυτονομηθεί και νά κερδίσει τόν ακαδημαϊκό χώρο πού τής ανήκε. Ανασχετικό ρόλο ασφαλώς έπαιξε όχι μόνο η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα (δικτατορικά καθεστώτα, θέση εκτός νόμου πολιτικών ιδεών) αλλά και η μεγάλη καθυστέρηση πού υπήρξε στό νά δημιουργηθεί μία συστηματική έστία πανεπιστημιακού προβληματισμού και αναπαραγωγής κοινωνιολογικών ιδεών. Αν σκεφτεί κανείς ότι, ενώ τό 1926 έχουμε τήν ίδρυση στό Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο τής Θεσσαλονίκης μιās ακαδημαϊκής έδρας Κοινωνιολογίας και για τά χρόνια πού θά ακολουθήσουν μπορεί νά ξεχωρήσει κανείς τίς πραγματικά μεγάλες μορφές των Ά. Έλευθερόπουλου και Παν. Κανελλόπουλου, παρά ταύτα θά πρέπει νά περιμένουμε σχεδόν 60 χρόνια μετά για νά δούμε τήν πρώτη γενιά αποφοίτων Έλλήνων από ένα άμιγές και αυτόνομο τμήμα Κοινωνιολογίας στό Πάντειο Πανεπιστήμιο. Έτσι καταλαβαίνουμε ποιές ήταν οι βασικές δυσκολίες πού ανάσχεσαν κάθε προσπάθεια δημιουργίας ανεξάρτητου ελληνικού τρόπου κοινωνιολογικής σκέψης και πρωτότυπης μεθόδου για όλο σχεδόν τόν 20ό αιώνα.

Μέ βάση λοιπόν αυτούς τούς άξονες προβληματισμού, η παρουσίασή μας στό Έλσίνκι τράβηξε τό ενδιαφέρον των συμμετεχόντων τή συγκεκριμένη μέρα, πού ήταν στην πλειοψηφία τους Βρεττανοί και Ρώσοι. Οι πολλές έρωτήσεις άλλωστε πού ακολούθησαν είχαν ως αντικείμενο κυρίως τό ποιά θέματα εξετάζονται σήμερα πε-

ρισσότερο στην Ελλάδα και μέ ποιές κοινωνιολογικές μεθόδους προσεγγίζονται. Μās δόθηκε έπίσης και η ευκαιρία νά παρουσιάσουμε τή ΝΕ-Α ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ μέσα από τίς ιστοσελίδες της σε μερικούς συνέδρους, πού ανταποκρίθηκαν στην αίθουσα πληροφορικής του Πανεπιστημίου τήν τρίτη μέρα των εργασιών. Η ιστοσελίδα κέντρισε τό ενδιαφέρον όλων όσων τήν επισκέφτηκαν, αφού παρουσιάζει όλους τούς τίτλους των θεμάτων πού υπάρχουν στό περιοδικό στά 14 χρόνια τής επιστημονικής του πορείας, δίνοντας έτσι μιā σαφή εικόνα για τίς αναζητήσεις και τούς προβληματισμούς τής Νέας Κοινωνιολογίας, κάτι πού άλλωστε σκιαγραφεί και τούς βασικούς προσανατολισμούς καθώς και τή θεματική ποιότητα όσων άρθρων έχουν φιλοξενηθεί στό περιοδικό.

Τά θέματα πού παρουσιάστηκαν σε όλες τίς συνεδριάσεις των ομάδων τής European Sociological Association δημοσιεύθηκαν ήδη στό Book of Abstracts και θά έχουμε προσεχώς και τήν ολοκληρωμένη έκδοση των papers στις εκδόσεις τής E.S.A. Μπορεί κανείς νά επισκεφθεί και τήν ιστοσελίδα του συνεδρίου, όπου υπάρχουν λεπτομέρειες για τούς συμμετέχοντες, τά θέματα και τίς συνεδριάσεις, στην εξής διεύθυνση: www.valt.helsinki.fi/esa.

Τό κλείσιμο των εργασιών του 5ου Διεθνούς Συνεδρίου του Ευρωπαϊκού Κοινωνιολογικού Συλλόγου έγινε τήν/στή 1 Σεπτεμβρίου. Στή συνέχεια έγιναν διάφορα ταξίδια μελών κυρίως προς τήν Άγία Πετρούπολη, καθώς και τό Ταλίν τής γειτονικής Έσθονίας, πού παρουσιάζει μεγάλο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον για τόν τρόπο όργάνωσης τής τοπικής κοινωνίας στή μετα-σοβιετική έποχή.

Παναγιώτης Φωτέας

In memoriam

Γεννήθηκε στή Μάνη το 1939. Σπούδασε αρχικά στή Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί μετά στό Παρίσι, ὅπου καί αναγορεύθηκε διδάκτωρ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν. Κατά τά ἔτη 1974-1982 ἦταν νομάρχης Ροδόπης· μετά, ἀπό τό 1983 ἕως τό 1985, διευθυντής τοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Μελετῶν καί Ἐρευνῶν. Τό 1989 ἔγινε γραμματέας τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καί στά 1992 πῆρε στή Βουλή τήν ἔδρα τοῦ Ἀ. Σαμαρά — μετά τήν παραίτηση τοῦ τελευταίου. Πέθανε τό 1998 ὡς αἰρετός νομάρχης Μεσσηνίας.

Τήν ψυχή του τήν εἶχε δώσει στή Δυτική Θράκη. Χρόνια ἐκεῖ, σέ ἀξίωμα καίριας σημασίας, ἦταν ἀπό τούς λίγους πού θετικῶς κατάλαβαν τί γίνεται καί τί ἐγκυμονεῖται. Φρονοῦσε πώς ἕως τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1990, ἡ κατάσταση μποροῦσε νά θεωρηθεῖ αναστρέψιμη καί ὅτι μετά, ἂν δέν γινόταν κάτι, οὐσιαστικῶς τό ζήτημα θά εἶχε λήξει — σέ βάρος τῆς Ἑλλάδας.

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ὑπόκωφου ζητήματος τραγικῶς καί post mortem τόν δικαιώνει: ἀκαταμάχητα θά εἶναι πιά τά —κάθε λογῆς— ἐπιχειρήματα ὅποιων θελήσουν νά τεκμηριώσουν χαλάρωση ἢ καί ἀποκοπή τῆς Δυτικῆς Θράκης ἀπό τόν ἐθνικό κορμό. Αὐτός ὅμως ἔδωσε ὡς τίμημα εἰσόδου σέ χῶρο ἔνθα οὐκ ἔστι δόνη τίς μικρές

ἀλλά οὐσιώδους σημασίας μελέτες του, ὅπου τά λέει σχεδόν ὅλα· καί ἔφυγε χωρίς ποτέ νά θελήσει νά νίψει τάς χείρας του...

Σέ ἐπαφή ἀρχικά εἶχαμε ἔρθει σάν συνεργάτες τοῦ περιοδικοῦ *Εὐθύνη*. Εἶχε μάθει γιά τή διδακτορική μου διατριβή, ζήτησε ἀντίτυπο, τή διάβασε καί μετά τήν παρουσίασε ἐκεῖ μέ κείμενο γλαφυρό καί ἐλαφρῶς προφητικό. Ἐγώ εἶχα καταλάβει τήν τιμή πού μοῦ ἔκανε καί πάντοτε ἐπεδίωκα νά τόν βλέπω: χωρίς νά τό δείχνει, παρακολουθοῦσε τά πάντα καί ἡ γνώμη του ἀκουσίως ἔπαιρνε διαστάσεις προφητικές.

Εἶχε βαθειά πειραχτεῖ ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο βρέθηκε στήν ἀνάγκη νά ἀφήσει τό ἀξίωμα τοῦ νομάρχου Ροδόπης. Σπάνια μιλοῦσε γιά τίς στιγμές πού τότε ἔζησε, μά, ὅταν τό ἔκανε, ὅποιος τόν ἄκουγε ἔφτανε τελικά νά νοιώθει κάτι περισσότερο ἀπό δόνη-ντροπή.

Θαύμαζε τή σκέψη τοῦ Λεμπέση. Ἦταν ἡ πιό καλλιεργημένη καί, ἴσως, ἡ περισσότερο μορφωμένη προσωπικότητα τῆς «Νέας Δημοκρατίας»: ὑπουργός ὅμως δέν ἔγινε ποτέ.

Καί...

...*Requiem aeternam dona ei, Domine...*

Δημήτρης Μιχαλόπουλος

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΠΡΩΤΕΡΓΑΤΕΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Ἄνδρέας Μ. Ἀνδρεάδης
Ἄλέξανδρος Διομήδης
Ἀριστοτέλης Σίδερης
Δημήτριος Καλιτσουνάκις
Δημοσθένης Στεφανίδης
Παναγιώτης Β. Δερτιλῆς

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΟΣ:

Λάζαρος Χουμανίδης
Ὁμότιμος Καθηγητῆς Πανεπιστημίου Πειραιῶς

Χρῆστος Μπαλόγλου
Διδάκτωρ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Φρανκφούρτης

Αντικείμενο τῆς ἀνά χειρᾶς ἐργασίας εἶναι ἡ ἀπόδοση τιμῆς σ' ἐκείνους τούς Ἑλληνας ἱστορικούς τῆς Οἰκονομίας, οἱ ὅποιοι ὡς ἀκαδημαϊκοὶ διδάσκαλοι ἐδίδαξαν τὸν κλάδο τοῦτο τῆς Οἰκονομικῆς, τὰ σπάργανα τοῦ ὁποίου βρισκόμε στήν Ἑλλάδα κατὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο καὶ ὡς χρονικὸν ὀρίζοντα ἐπιλέξαμε τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Μεσοπόλεμο μέχρι καὶ τὴν μεταπολεμικὴ ἐποχὴ.

Ἀσφαλῶς ἐκτός ἀπὸ τούς συγγραφεῖς πού ἀναφέρουμε ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι στοχαστές, οἱ ὅποιοι προσέφεραν τίς πνευματικὲς τους δυνάμεις γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς ἱστορίας τῶν Οἰκονομικῶν Θεωριῶν καὶ τοῦ Οἰκονομικοῦ Βίου. Ἐμεῖς ὅμως περιορισθήκαμε στοὺς ἀκαδημαϊκοὺς διδασκάλους καὶ ἀπὸ αὐτούς σ' ἐκείνους πού συνέβαλαν στὴν πρόοδο τοῦ κλάδου στὴ χώρα μας. Μὲ τὴν παρούσα ἐργασία μας παρουσιάζουμε τὰ βιογραφικά, τὸν χαρακτηρισμὸ καὶ τὴ συμβολὴ ἐκάστου συγγραφέως.

Οἱ δύο συγγραφεῖς πού ἀνέλαβαν τὴν συγγραφὴ αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἀνήκουν σὲ δύο διαφορετικὲς γενιές. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ ἡ κρίση γίνεται ἀντικειμενικώτερη καὶ ἡ θεώρηση καὶ ἐκτίμηση τῶν συμβολῶν ἀκόμη ἀκριβέστερη. Ὁ ἓνας ἀπὸ τούς συγγραφεῖς ἔζησε μὲ τούς ἐρευνητὲς γνωρίζοντας ἀπὸ κοντὰ λίγο-πολύ τούς χαρακτήρες καθὼς καὶ τὸ ἔργο τους, ὁ ἄλλος, πολὺ νεώτερος, προσεγγίζει τὸ θέμα τοῦ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του.

Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τὰ ὅσα ἀναφέρουμε στὸν Πρόλόγο μας, σκοπὸς μας ἦταν καὶ ἡ παρακίνηση γιὰ τὴν σπουδὴ τῆς Ἱστορίας τῶν Οἰκονομικῶν Θεωριῶν καὶ τῆς Ἱστορίας τοῦ Οἰκονομικοῦ Βίου στὴ χώρα μας καὶ ἡ προτροπὴ γιὰ τὴν ὄλο καὶ περισσότερη καλλιέργεια τοῦ κλάδου αὐτοῦ στὰ Πανεπιστημιακά μας Ἰδρύματα.

Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ σημερινοὶ ἀκαδημαϊκοὶ διδάσκαλοι στεροῦνται τοῦ πλάτους τῆς μόρφωσης πού διέκρινε τούς παλαιούς Καθηγητές. Καὶ καθὼς οἱ σημερινοὶ Καθηγητές εἶναι Τεχνοκράτες, ἐνοχλοῦνται μὲ τὴν Ἱστορία, ἔστω καὶ ἂν αὐτὴ εἶναι *magister vitae*, σύμφωνα μὲ τὸν ἐπιτυχημένον χαρακτηρισμὸ τοῦ Κικέρωνος.

Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου κάθε βιογραφούμενου συγγραφέα παραθέτουμε καὶ μερικὰ ἐπίλεκτα – κατὰ τὴ γνώμη μας καὶ τὴ δυνατότητα τῆς ἔκβασης τοῦ ἀνά χειρᾶς ἀφιερώματος – ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ κυριώτερα ἔργα του. Κλείνοντας τὸν πρόλογό μας θέλουμε νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν κειμένων εἶναι ἐπιλογή καὶ μεταγλώττιση τοῦ περιοδικοῦ.

Λ.Χ. - Χ.Μ.

Ἀνδρέας Μ. Ἀνδρεάδης (1876-1935)

Α.Θ. Χουμανίδης

Ο Ἀνδρεάδης υπῆρξε ὁ ἰδρυτής τῆς Οἰκονομικῆς Ἱστορίας στήν Ἑλλάδα. Ἦταν ἕνας κολοσσός κουλτούρας, ἡ ὁποία ἐναγκαλιζόταν Λογοτεχνία, Θέατρο, Μουσική, Τέχνες, Ἱστορία, Κοινωνιολογία καί Φιλοσοφία. Ἡ Οἰκονομική Ἱστορία, ὅμως, τόν προσήλκυε περισσότερο καί ἰδιαίτερώς ὁ κλάδος τῆς Δημοσίας Οἰκονομικῆς. Ὁ Ἀνδρεάδης ἐρευνῆσε σέ βάθος τήν Οἰκονομική Ἱστορία πολύ πρὶν ὁ κλάδος αὐτός εἰσαχθεῖ στά Ἑλληνικά Πανεπιστήμια. Ἀσχολήθηκε κυρίως μέ τήν Ἑλληνική Οἰκονομική Ἱστορία καί ἰδιαίτερώς μέ τήν Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας, χωρίς ὅμως καί νά ἐγκαταλείψει τήν ἐρευνά του καί γιά ξένες χώρες, ὅπως ἡ Ἀγγλία, ἡ Ἰαπωνία, καί αὐτή ἀκόμη ἡ Γαληνοτάτη Δημοκρατία τῆς Βενετίας, κατά τή διάρκεια τῆς ὑπ' αὐτῆς κατοχῆς τῶν Ἰονίων Νήσων.

Πρωτεργάτης τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης στήν Ἑλλάδα ἦταν ὁ Ἰωάννης Σοῦτσος (1803-1890), μαθητής τοῦ Jean Baptiste Say καί Καθηγητής τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος τό ἔτος 1864 δημοσίευσε τό ἔργο του ὑπό τόν τίτλο *Δημοσιολογία*. Τό ἔτος 1879 ὁ Καθηγητής Ἰωάννης Ζωγράφος (1848-1927) δίδαξε τή Δημόσια Οἰκονομική στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (καί θά πρέπει ἐνταῦθα νά σημειώσουμε τίς *Δημοσιονομικές Μελέτες*, Τόμ. 1-3, 1925-1926, τίς ὁποῖες δημοσίευσε περιλαμβάνων τά δημοσιονομικά τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος, τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καί τῆς Οἰκονομίας στήν Ἑλλάδα κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας). Οἱ ἐργασίες ὅμως τοῦ Ἀνδρέα Ἀνδρεάδη ἦσαν ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες κέρδισαν τήν παγκόσμια ἀναγνώριση. Στίς μονογραφίες του ὁ ἀναγνώστης συναντᾷ ἕναν ἀριθμό διαφόρων συμβολῶν ἐπὶ τῶν Δημοσιῶν Οἰκονομικῶν τῆς Ἑλλάδος (ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς, νεωτέρας καί σύγχρονης).

Ὁ Ἀνδρεάδης¹ ἐγεννήθη στήν Κέρκυρα τήν 12η Δεκεμβρίου 1876, οἱ γονεῖς του ὅμως κατὰγονταν ἀπό τήν Κρήτη καί τή Χίο. Μετά τό

ἀπολυτήριό του ἀπό τό Γυμνάσιο τῆς Κέρκυρας (1892) ταξίδευσε στή Γαλλία ὅπου παρέμεινε γιά σπουδές, τίς ὁποῖες ἐπεράτωσε στό Παρίσι τό ἔτος 1895. Τό ἔτος 1899 δημοσίευσε διερευνητική ἐργασία νομικοῦ ἀντικειμένου (*Les peines alternatives ou parallèles. Essai sur la Théorie penale*) μέ τήν ὁποία ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ Νομικῶν Ἐπιστημῶν καί τό ἔτος 1901, στό αὐτό Πανεπιστήμιο, ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν μέ τή διατριβή του *Essai sur la fondation de la Banque d' Angleterre*, μέ τήν ὁποία μάλιστα κέρδισε καί βραβεῖο.

Τό ἔτος 1904 ὁ Ἀνδρεάδης δημοσίευσε τήν ἐργασία του *Ἱστορία τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἀγγλίας, ἡ καταγωγή της καί ἡ Ἰδρυσίς της*, ἡ ὁποία υπῆρξε μία πραγματικά μνημειώδης συμβολή στήν Οἰκονομική Ἱστορία ὥστε ἔτυχε διεθνούς ἀναγνώρισης καί τιμήθηκε μέ Πρόλογο ἀπό τόν Καθηγητή Caen τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων καί μέλος τοῦ Institut Français τῆς Λυών. Ἡ *Ἱστορία τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἀγγλίας* μεταφράσθηκε καί στήν Ἰαπωνική (1932).

Μέ τήν ἐπιστροφή του στήν Ἑλλάδα, ὁ Ἀνδρεάδης ἐξελέγη σέ ἡλικία 28 ἐτῶν Ὑφηγητής τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας καί τῆς Δημοσίας Οἰκονομικῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί τό ἔτος 1906 κατέλαβε τή θέση τοῦ Τακτικοῦ Καθηγητοῦ στήν ἔδρα τῆς Δημοσίας Οἰκονομικῆς καί Στατιστικῆς, ἀπό τήν ὁποία δίδαξε 25 συνεχῶς ἔτη μέ ζήλο καί ἀφοσίωση.

Ὅταν ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἰδρύθηκε τό ἔτος 1926, ὁ Ἀνδρεάδης ἔγινε μέλος της καί παρέμεινε ὑπό συνεχῆ δραστηριότητα στό Πανεπιστήμιο καί στήν Ἀκαδημία μέχρι τό ἔτος 1934, ὁπότε καί ἀπεσύρθη ἀπό τήν ἐνεργό ὑπηρεσία λόγω προβλημάτων υγείας. Σέ ἕνα γεῦμα τό ὁποῖο παρετέθη πρὸς τιμήν τοῦ Ἀνδρεάδη, ὁ Ἀλέξανδρος Σβώλος, τότε Κοσμήτωρ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, μίλησε γιά τίς ικανότητες τοῦ Ἀνδρεάδη, καί τή συμβολή του στήν Ἐπιστήμη (ἡ ὁμιλία αὐτή δημοσιεύθη-

κε στή Νέα Έστία της 15ης Φεβρουαρίου 1935) και έκαμε τέτοια εντύπωση στον Άνδρεάδη, ώστε να εκφράσει την επιθυμία να συνεχίσει την πανεπιστημιακή διδασκαλία. Τουτό όμως δεν ήταν δυνατόν να συνεχισθεί επί μακρόν.

Ο Άνδρεάδης ήταν οπαδός της Φιλελεύθερης Σχολής, και άμεσα επηρεασμένος από τις ριζοσπαστικές ιδέες του Leroy Beaulieu, καθώς και από τά έργα του John Stuart Mill και του Ίταλου δημοσιονόμου Luigi Einaudi. Κάποια απόκλιση του Άνδρεάδη από τή Φιλελεύθερη Σχολή οφειλόταν και στο γεγονός της επίδρασης τήν οποία δέχτηκε από τήν Ιστορική Σχολή, καθώς και από τό πλάτος και τό βάθος των γνώσεών του, οι οποίες παρεξέκλιναν τό σπάνιο πνεύμα του και τό ώθούσαν να ανακαλύπτει συνεχώς και νέους όρίζοντες. Αντίθετος στον παρεμβατισμό και τίς συνέπειές του, στίς υπερβολικές κρατικές δαπάνες, τήν κρατική γραφειοκρατία, άσκησε αυστηρή κριτική εναντίον των ένόχων φοροπαλλαγών και προνομίων, ύποστηρίζοντας τή φορολογία και των αποταμιεύσεων. Παρ' όλα ταύτα ούδέποτε συσχέτισε τίς άρχές του αυτές

μέ τόν πολιτικό στίβο, αφού παρ' όλον ότι κατέλαβε κρατικά αξιώματα σε όρισμένες περιπτώσεις, δεν άνεμείχθη στήν πολιτική. Άκόμη και οι πλέον στενοί φίλοι του δεν γνώριζαν πρός ποιό κόμμα κατευθυνόταν ή προτίμησή του. Η μελέτη τής Ιστορίας τόν απομάκρυνε από κάθε δογματική θέση ενώ τά πολιτικά προγράμματα των κομμάτων ούδέποτε τόν ίκανοποίησαν. Ίσως διότι ύποσυνείδητα συνέκρινε τό βάρος τής μόρφωσής του, τής εκπαίδευσής του και τής προσωπικότητάς του μέ αυτούς οι όποιοι ασχολούνταν μέ τήν πολιτική, ενώ ο ίδιος ήταν ξένος πρός κάθε είδους δημαγωγία. Παρ' όλες όμως αυτές τίς αντιλήψεις του δεν άρνήθηκε, όταν κατά τούς Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) εκλήθη να ύπηρετήσει ως αντιπρόσωπος τής Έλλάδος στήν Κοινωνία των Έθνών, στο Συμβούλιο Έπανορθώσεων Πολέμου τής Χάγης (1923, 1921, 1929), καθώς και ως σύμβουλος του Έλευθερίου Βενιζέλου.

Χάριν τής γνώσεώς του τής Γαλλικής, τής Άγγλικής, τής Ίταλικής και τής Γερμανικής γλώσσας συνέγραψε σειρά άρθρων και δοκιμίων σε Έλληνικά και ξένα έγκριτα έπιστημονικά περιοδικά.

Ο Άνδρεάδης άρχισε τήν Άρχαία Έλληνική Οικονομική Ιστορία από τήν οικονομία τής Σπάρτης και στή συνέχεια τή Μεσαιωνική μέ τό «Les Finances byzantines». Μία σειρά από τά δημοσιεύματά του παραθέτω άμέσως κατωτέρω: «Les Finances de l' Etat Homérique» (1915), «Περί των Δημοσιονομικών Θεωριών του Άριστοτέλους» (1915), «Περί του πληθυσμού και του Πλούτου τής Κωνσταντινουπόλεως» (1918), «Le Montant du Budget de l' Empire Byzantin» (1923), «De la Monnaie et de la puissance d' achat des métaux précieux dans l' Empire Byzantin» (1924), «Le recrutement des Fonctionnaires et les Universités dans l' Empire Byzantin» (1926), «Tipi di Politica Finanziaria nell' Antichita Greca» (1927), «La Population de l' Attique aux V et IV siecles av.J.C.» (1928), «Les Finances de Guerre d' Alexandre le Grand» (1929), «The Finance of Tyrant Government in Ancient Greece» (1930), «La Mort de Sparte et ses Causes Demographiques» (1931), «Byzance Paradis du Monopole et du Privilège» (1934), «Περί τής Οικονομικής Διοικήσεως τής Έπτανήσου επί Βενετοκρατίας» (Τόμ. Α'-Β', 1914, ανάπτυξη 1994 υπό εκδ. Ν. Καραβία, επιμέλεια Χρήστου Μπαλόγλου) κ.ά. Ένταύθα δέον να αναφερθεί επίσης και τό

ἔργο του «Les Finances de l' Empire Japonais et leur évolution» (1868-1931, 1932). Ἐπίσης ὁ Ἀνδρεάδης ἐξέδιδε τό περιοδικό *Bulletin d' Orient* (1904-1910) γιά νά γνωρίσει ὁ κόσμος τά δίκαια τῆς Ἑλλάδος.

Δέν λείπουν ὅμως ἀπό τό ἔργο τοῦ Ἀνδρέα Ἀνδρεάδη καί ἐνδιαφέρουσες μελέτες ἐπί τῆς ἐλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, τῆς πολεμικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας, περί ἀμέσων φόρων στήν Ἑλλάδα κλπ. Σπουδαῖο δέ καί οὐσιώδες ἔργο αὐτοῦ θά παραμείνει τό *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας* [1918, καί σέ δύο τόμους 1928, 1930/31. Ἀνατύπωση μετά Προλόγου Ἀ.Θ. Ἀγγελοπούλου - Εἰσαγωγή - Συμπληρωματική Βιβλιογραφία Χ. Μπαλόγλου (Α' τόμος) καί Εἰσαγωγή Σ. Σπέντζα (Β' τόμος). Ἀθήνα: Παπαδήμας, 1992], καθὼς καί τό *Μαθήματα Δημοσίας Οἰκονομίας* [Μέρος Α': Ἀπό τῆς Ἐπαναστάσεως μέχρι τῆς Πτωχεύσεως (1821-1893, 1925)· Μέρος Β': Ἀπό τῆς Πτωχεύσεως μέχρι τοῦ Μεγάλου Πολέμου (1894-1914, 1925) καί Ἑλληνική Πολεμική καί Μεταπολεμική Δημοσία Οἰκονομία (1912-1925, 1927)].

Ὁ Ἀνδρεάδης, ὡς ἀκαδημαϊκὸς διδάσκαλος, δέν ἦταν μόνον γνωστὸς γιά τίς πνευματικὲς ἀρετὲς του, ἀλλὰ καί γιά τὴν καθαρότητα τῆς διὰτύπωσης τῆς σκέψης του καί τὰ διανθίσματα μὲ ἀνέκδοτα καί σημαντικὲς ἐκτός κειμένου προσθήκες κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μαθημάτων του καί τῶν διαλέξεών του. Εἶχε μεγάλη ἀφοσίωση στό ἔργο του καί ἀγαποῦσε τοὺς συναδέλφους του καί τοὺς μαθητὲς του. Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καί τὴν Ἑλλάδα, ὁ Ἀνδρεάδης ἔδωσε σειρά διαλέξεων καί σέ ξένες χώρες, ὅπως στό King's College (1920), στήν Ἀκαδημία Διεθνῶν Δικαίου τῆς Χάγης (1934), σέ τέσσερα Πανεπιστημιακά Ἰδρύματα τοῦ Βελγίου (1927), ὅπου καί ἔλαβε ἓνα τρίτο διδακτορικὸ δίπλωμα ἀπὸ τό Πανεπιστήμιο τῆς Louvain. Ἐπίσης μίλησε στό Πανεπιστήμιο τοῦ Καίρου (1932), τό Πανεπιστήμιο τῶν Παρισίων (1933) καί τῆς Λυών, τό ὁποῖο τὸν τίμησε μὲ τὸν τίτλο τοῦ ἐπίτιμου διδάκτορα (1934). Ἡ δραστηριότητα ὅμως τοῦ Ἀνδρεάδη ἐπεκτάθηκε καί σέ διάφορα Συνέδρια στά ὁποῖα ἔλαβε μέρος σχετικὰ μὲ τό Βυζάντιο, καθὼς καί στό διεθνὲς Συνέδριο (World Economic Congress) τοῦ Λονδίνου (1933).

Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀνδρεάδη μὲ τὴν πρωτοτυπία τῆς σκέψης του κατὰ τὴ συγγραφὴ ἢ τὴ διδασκαλία του συνίστατο στό γεγονός ὅτι παρου-

σίαζε τό θέμα του κατευθύνοντας τοῦτο πρὸς ἓναν καθωρισμένο σκοπὸ. Θά πρέπει δέ νά προσθέσουμε ἐνταῦθα καί τό Φροντιστήριό του, ὅπου ἐξέχοντες μαθητὲς του παρουσίασαν ἀξιόλογες ἐργασίες, μεταξύ των καί ὁ Λ. Μακκῆς (*Ἡ ἐν τοῖς Δημοσίοις Οἰκονομικοῖς δρᾶσις τοῦ Ἰω. Καποδιστρίου* 1910), ὁ Κριεζῆς (*Περὶ τῆς Οἰκονομίας τῆς Ὑδρας*, 1911), ὁ Ἰ. Τσαγγάρης (*Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορία τῶν δημοσιονομικῶν τῆς Ἐπαναστάσεως*, 1917) κ.ἄ.

Ὁ Ἀνδρεάδης τιμήθηκε γιά τὴν ὄλη συμβολὴ του μὲ παράσημα, μετάλλια καί ἄλλες τιμητικὲς διακρίσεις. Μεταξὺ τούτων ἡ ἀνάθεση σ' αὐτόν τῆς Ἑδρας τοῦ Προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς γιά τὰ ἑκατὸ ἔτη τοῦ Λόρδου Μπάυρον, τό ἀξίωμα τοῦ Κοσμητόρος τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τοῦ Προέδρου τοῦ Ἑλληνο-Ἀγγλικοῦ Συνδέσμου, καί τοῦ Προέδρου τοῦ Ἑλληνικοῦ Συνδέσμου γιά τὴν Κοινωνία τῶν Ἑθνῶν. Ὁ Ἀνδρεάδης ἐπίσης ἐξελέγη μέλος τῆς Royal Economic Society, τῆς Académie des Sciences Morales et Politiques τῶν Παρισίων, τῆς Ἀκαδημίας Πολιτικῆς Ἐπιστήμης τῆς Νέας Ὑόρκης, τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Μονάχου, καθὼς καί τῶν Ἀκαδημιῶν Βουκουρεστίου καί Καίρου.

Ὁ Ἀνδρεάδης, μολοντοῦ κατεῖχε λαμπρὲς θεωρητικὲς γνώσεις, δέν ἀσχολήθηκε μὲ τὴν Ἱστορία τῶν Οἰκονομικῶν Θεωριῶν, ἔργο τό ὁποῖο ἀνέλαβαν ὁ Στεφανίδης, ὁ Καλιτσουνάκις καί Σίδερισ, ἐν συνεχείᾳ δέ ὁ ὑπογράφων, ὁ καθεὶς ἀπὸ διαφορετικὴ σκοπιὰ, εἴτε γιά τὴν Κοινωνικὴ Οἰκονομικὴ στήν ἐξέλιξή της (Στεφανίδης), εἴτε γιά τὴν Ἱστορία τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας (Καλιτσουνάκις), εἴτε μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ οἰκονομικοῦ φαινομένου (Σίδερισ), εἴτε ἀπὸ σκοπιᾶς Δογματῶν, Θεωριῶν καί Σκέψεως (Χουμανίδης).

Ὁ Ἀνδρεάδης ἀσχολήθηκε μὲ πολλὰ καί ποικίλα θέματα τῆς Δημοσίας Οἰκονομίας καί τῆς Οἰκονομικῆς Ἱστορίας, ἀποδεικνύοντας τὴν πλατεία του μόρφωση καί τὴν ἱκανότητά του τοῦ χειρισμοῦ τῶν πηγῶν τίς ὁποῖες ἐπέλεγε γιά τό θέμα τό ὁποῖο τὸν ἀπασχολοῦσε πρὸς διερεύνηση. Αὐτὴ ἡ συνεχὴς προσπάθειά του, ὁ κόπος τῆς διδασκαλίας, τό φορτίο τῆς παρακολούθησης τῆς ἐξέλιξης τῆς Ἐπιστήμης, τὸν ἐφθειραν, μαζὶ μὲ τό γεγονὸς τοῦ ἀσθενικοῦ ὀργανισμοῦ του, ὥστε νά προαισθανθεῖ τὸν σύντομο χρόνο τῆς ζωῆς του καί νά διαβεβαιῶναι τό φιλικὸ περιβάλλον του ὅτι δέν θά ἔχει πλέον τῶν 60 χρόνων ζωῆς. Καί πράγματι ἔσβησε πολὺ πρὶν, ἀφοῦ ἄ-

φησε έργο κολοσσιαίο, πρωτότυπο, δημιουργικό, ώστε εμείς όλοι οί άλλοι νά είμαστε συμπληρώματα του.

Ο Άνδρέας Άνδρεάδης εκτός τών άλλων ήταν και κριτικός θεάτρου γράφοντας sé εφημερίδες και υπογράφοντας μέ τό ψευδώνυμον «Άλκ». Τά δημοσιεύματά του —όπως έλέχθη— άναγνώσθησαν από τίς στήλες έγκρίτων περιοδικών έλλησικων και ξένων, καθώς και ελληνικων εφημερίδων (Έλεύθερον Βήμα, Έστία, Βραδυνή, Έθνος, τή γαλλόφωνη *Messageur d' Athènes*) και ξένων εφημερίδων, όπως ή *Temps*, *Comedia* κ.ά.

Ο Άνδρεάδης, παρ' όλον ότι ήταν όπαδός τής Φιλελεύθερης Σχολής, δέν υπήρξε —όπως ήδη έλέχθη— άκραιφνής όπαδός της, για τόν λόγο τούτο και χαρακτηρίζε τόν έαυτό του εκλεκτικό. Ο Άνδρεάδης άπέρριπτε κάθε άλογη έπιβάρυνση τού προϋπολογισμού, καθώς επίσης και υπερβολικού παρεμβατισμού. Δέν δίσταζε νά κατακρίνει τήν εκάστοτε ακολουθούμενη οικονομική πολιτική, κατακρίνοντας τήν άτασθαλία, τήν μή άποδοτική κρατική μηχανή, τήν πολιτική τών φορολογικων άπαλλαγών, και υπήρξε άντιθετος έπιπρόσθετης φορολογίας για τήν κάλυψη τών κρατικων δαπανών, συμβουλευοντας τόν περιορισμό των άντί τής προσφυγής στή φορολογία.

Τήν 29ην Μαΐου 1935, ή Άθήνα, ή πόλη στήν όποία τόν περισσότερο χρόνο διδάξεν ό Άνδρεάδης, πληροφορήθηκε τόν θάνατό του sé ηλικία 59 έτων. Άμέσως όλόκληρη ή χώρα αλλά και τό έξωτερικό άνήγγειλαν τό πέραςμα στήν αιωνιότητα τού γίγαντα τούτου τής οικονομικής ιστορίας. Τήν εποχή εκείνη σέβονταν και εκτιμούσαν τούς μεγάλους επιστήμονες, όχι όπως σήμερα, όπου οί εφημερίδες μέ μικρά γράμματα sé κάποιες δυσκόλως αναγνώσιμες στήλες των θά έγραφαν ίσως δύο-τρεις λέξεις για τόν θάνατό του και ή τηλεόραση θά άνήγγειλε τό πένθιμο γεγονός εντός 30". Και τούτο διότι δέν θά ήταν κάποιος μικροπολιτικός ή «λεγόμενος» τραγουδιστής ή κάποιος δημοσιογράφος δευτέρας σειράς ή ήθοποιός τής ίδιας σειράς ή κάποιος δήθεν επώνυμος κ.ά. Αυτή είναι ή «άξιοκρατία» τής παρηκμασμένης εποχής μας.

Ο Άνδρεάδης στή διαθήκη του άφησε ως εκτελεστές του τούς καθηγητές Γεώργιο Μαριδάκη, Παναγιώτη Κανελλόπουλο και τόν δικηγόρο του Πέτρο Μαμόπουλο. Άφησε και κληροδοτήματα όπως τό γραφείο του, τά βιβλία του,

διάφορα χειρόγραφα του και ζωγραφικούς πίνακες στή Νομική Σχολή τού Πανεπιστημίου Άθηνων. Τά βιβλία τά όποία άφορούσαν στό θέατρο και τή Λογοτεχνία εκληροδότησε στόν Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» και τά άλλα βιβλία του στήν Κερκυραϊκή Έστία. Προσωπικές έσπευσαν μέ τήν άναγγελία τού θανάτου του νά γράψουν διάφορα νεκρώσιμα άφιερώματα και μεταξύ τούτων ό J.M. Keynes (*Economic Journal*, 1935), ό Ch. Rist (*Revue d' Economie Politique*, 1935), ό H. Baynes («*Times*» 5-6-1935), ό A. Lalande (*Journal Officiel de la Republique Française*, 1935) και εάν ζούσε ό φίλος του Edgeworth άσφαλώς θά έγραφε και αυτός.

Ένταυθα θά πρέπει νά αναφέρουμε ότι για τόν Άνδρεάδη γράφτηκαν και διάφορα άφιερώματα και έργασίες, όπως τού Καθηγητή Άθανάσιου Συμπαρούνη (1892-1987) *Andrè Andréades, fondateur de la Science des Finances en Grèce*, (Άθήναι 1936, μέ Πρόλογο τού Καθηγητή Κυριάκου Βαρβαρέσσου). Η ίδια έργασία τού Συμπαρούνη δημοσιεύθηκε και στή Γερμανία (1940) μέ Πρόλογο τού Werner Sombart. Ο Ν. Κασκαρέλλης επίσης δημοσίευσε στήν «Έργασία» 23/2/36 δύο δοκίμια άφιερωμένα στό έργο τού Άνδρεάδη, ό Καθηγητής Παναγιώτης Δερτιλής δημοσίευσε δύο άρθρα του στή «*Rivista di Diritto Finanziario e Scienza di Finanze*» (1939) και στήν «Έργασία» (6/7/1935) και ό Άκαδημαϊκός Κυριάκος Βαρβαρέσσος στόν εισιτήριο λόγο του στήν Άκαδημία Άθηνων (1938), τήν «*Εφημερίδα Έλληνων Νομικων*» (16/5/1936).

Τιμώντας τή μνήμη τού Άνδρεάδη, ή Νομική Σχολή τού Πανεπιστημίου Άθηνων δημοσίευσε τρεις τόμους μέ έπιμέλεια εκδοσης τών Καθηγητών Κ. Βαρβαρέσσου, Γ. Πετροπούλου και Ί. Πίντου. Ο Βαρβαρέσσος όμως, ό κολοσσός αυτός τής Οικονομικής Έπιστήμης στή χώρα μας και μέ συνεργάτες τούς Α. Άγγελόπουλο, Γ. Πετρόπουλο, Ί. Πίντο και Ε. Ζολώτα μέ έτέρους συναδέλφους τού Άνδρεάδη, εξέδωσε και έναν ιδιαίτερο Τόμο μέ τίτλο *Etudes Dediées à la Mémoire d' Andrè Andréades* (Άθήνες 1940). Θεωρούμε ότι θά πρέπει νά αναφέρουμε ένταυθα και τούς συνεργάτες τού Τόμου τούτου υπό τήν Προεδρία τού Κυριάκου Βαρβαρέσσου, όπως οί: E. Cicotti, V. Martin, Bardí, F. Dölger, A. Calderini, W. Lotz, W. Scott, C. Bresciani-Turoni, C. Gini, Ί. Πίντος, B. Griozziotti, J. Hollander, A. Salter, B. Schlepner, M. Ansi-

aux, H. Truchy, U. Ricci, F. Savorgnan, A. Aftalion, Ξ. Ζολώτας, Ἄ. Ἀγγελόπουλος, F. Mann, F. Heichelheim, K. Βαρβαρέσσος, E. Allix, G. Vernandsky, M. Rostovtzeff, P. Collinet, F. Flora, B. Gronningen, S. Runciman, Γ. Πετρόπουλος.

Ὁ Ἀνδρεάδης, ἐπαναλαμβάνουμε, ἄφησε ἔργο ἀπαραμίλλο καί φήμη ἀγαθοῦ ἀνδρός. Ἦταν εὐκολοπλησίαστος ἀπὸ τοὺς σπουδαστὲς του καί κάθε ἀπόγευμα ἔπρεπε νὰ ἔχει κάποιον προσκεκλημένο στὴν οἰκία του, ἢ συνάδελφό του ἢ νεοσσὸ τῆς Ἐπιστήμης, γιὰ νὰ συζητεῖ διάφορα ἐπιστημονικά θέματα. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συζήτησης γεννῶνταν διάφορα θέματα γιὰ ἔρευνα καί ἔσπευδε νὰ τὰ ἐπεξεργασθεῖ μὲ μεγάλη δεξιοτεχνία, βάθος καί εὐθύνη. Ὁ Ἀνδρεάδης ὑπῆρξε καί εἶναι μέγας καί δὲν εἶναι τυχαῖο τό

γεγονός ὅτι ὁ Κυριάκος Βαρβαρέσσος στὸν Πρόλογο του στὶς «*Etudes*» ἔγραψε γι' αὐτόν: «*À un homme dont la vie fut consacrée à la pensée de la recherche scientifique et exclusivement animée par l' idée du vrai et du beau, y aurait il de meilleur monument?*». Ὁ δὲ Ἀμερικανὸς διάσημος οἰκονομολόγος-κοινωνιολόγος Edwin Seligman σέ δημοσίευσμά του τὸ 1926 τὸν χαρακτήρισε ὡς «*the most distinguished Public specialist of his time*».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Βαρβαρέσσου, Γ. Πετροπούλου, Ἰ. Πίντου, Ἔργα, Τόμ. Ι, Ἀθήναι 1938. L. Houmanidis «*Andreas Andreades: Opening Address International Congress of Public Finance and Fiscal Policy*», «*Spoudai*», Vol. XXVII, Piraeus 1976.

Βιβλιογραφία γιὰ τὴ ζωὴ καί τὸ ἔργο τοῦ Ἀνδρέα Μ. Ἀνδρεάδη

Χρῆστος Π. Μπαλόγλου

Αναλυτικὸ κατάλογο τῶν νεκρολογιῶν πού δημοσιεύθησαν σέ ἐφημερίδες καί περιοδικὰ τῆς Ἑλλάδος καί τοῦ ἐξωτερικοῦ ἔχει δημοσιεύσει ὁ Ἐ.Π. Φωτιάδης, *Βιβλιογραφία Ἀνδρέου Μ. Ἀνδρεάδου*. Ἀθήναι: Ἔστια, 1936, σσ. 22-24. Τὰ μεταγενέστερα δημοσιεύματα ἀναγράφουμε κατὰ χρονολογικὴ σειρά:

Ἀγγελόπουλος, Ἄ.Θ., «Προσίμιον», σέ Ἀ.Μ. Ἀνδρεάδου, *Γενικαὶ Ἀρχαὶ Φορολογίας-Πανεπιστημιακαὶ Παραδόσεις*. Ἀθήναι: Ἰω. Ζαχαρόπουλος, 1935, σσ. α'-δ'.

Ἰδίου, «Ὁ Ἀνδρεάδης ὡς Οἰκονομολόγος», «Ἔργασια», ἔτ. Ζ', τχ. 335, 31.5.1936, σσ. 613-14.

Dölger, Fr. «A.M. Andreades», «*Byzantinische Zeitschrift*» 1936, σσ. 285-88.

Sbarounis, Ath., *André M. Andréadès. Fondateur de la science des finances en Grèce*. Πρόλογος Κ. Varvaressos. Paris: Recueil Sirey, 1936, σσ. VIII+294.

Βαρβαρέσσος, Κ. «Ἀντιφώνησις εἰς ἐπίσημον ὑποδοχὴν του εἰς Ἀκαδημίαν Ἀθηῶν», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηῶν*, 1937, σ. (49)-(51).

Sbarounis, Ath., *Andreas M. Andreades. Begründer der Finanzwissenschaft in Griechenland*. Πρόλογος Κ. Varvaressos -

W. Sombart. Jena: G. Fischer, 1940, σσ. XII+264.

Δερτιλῆς, Π.Β., *Λόγος Ἐπιμνημόσυνος ἐκφωνηθεὶς εἰς τὸ Ἐπιστημονικὸν Μνημόσυνον Ἀνδρέου Μ. Ἀνδρεάδου*, Σχολὴ Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν. Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, 1946, 37 σσ.

Σβώλου, Ἄλ. «Ἀνδρέας Ἀνδρεάδης. Σκιαγραφία», «*Κερκυραϊκά Χρονικά*» 2 (1952) 1-10.

«*Νέα Ἔστια*», ἔτ. ΚΘ', τόμ. 57ος, τχ. 671, Ἀθήναι 15 Ἰουνίου 1955. Σελίδες ἀφιερωμένες στὸν Καθηγητὴ Ἀ.Μ. Ἀνδρεάδη (σσ. 771-784). Στὸ ἀφιέρωμα αὐτὸ συνεργάστηκαν:

— Χάρης, Π. «*Ἐξικοσι Χρόνια, (29 Μαΐου 1935-29 Μαΐου 1955)*», σ. 771.

— Ζολώτας, Ξεν., «Ἀνδρέας Ἀνδρεάδης», σ. 772.

— Κούλης, Ι.Ν., «Ὁ Οἰκονομολόγος καί ὁ Διδάσκαλος», σσ. 772-73.

— Κασκαρέλης, Ν.Β., «Α.Μ. Ἀνδρεάδης», σσ. 773-781.

— Ἀθανασιάδης-Νόβας, Θεμ., «Ἀνδρεάδης, Καθηγητὴς τοῦ Θεάτρου», σσ. 782-84.

Ioannito, Giuseppe, «*La finanza pubblica nell' opera storica di Andrea M. Andreades*», «*Archivio Finanziario*» XI (1963) 134-72.

Houmanidis, L. Th., «Opening Address:

- Andreas Andreades», «*Spoudai*» ΚΖ', 2 (1977), σσ. 233-237.
- Μπαλόγλου, Χ., «'Ανδρέας 'Ανδρεάδης (1876-1935)», «*Κερκυραϊκά Νέα*», έτ. 41ο, αρ. 1598, Σεπτέμβριος 1985, σσ. 5-6.
- 'Αγγελόπουλος, 'Α.Θ., «Πενήντα χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ μεγαλύτερου 'Ελληνα οικονομολόγου-'Ανδρέας 'Ανδρεάδης», «*Οικονομικός Ταχυδρόμος*» φ.3 (1706), 15 'Ιανουαρίου 1987, σσ. 27-31.
- 'Ιδίου, «'Ανδρέας Μ. 'Ανδρεάδης. 50 χρόνια από τόν θάνατό του», «*Πρακτικά 'Ακαδημίας 'Αθηνών*» 61 (1987) 435-450.

Μπαλόγλου, Χρ. (έπιμ.), *Συμβολή στά 50 χρόνια τοῦ 'Ανδρέα Μ. 'Ανδρεάδη, ὅπως έορτάστησαν από τήν 'Εταιρεία Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν*. 'Αθήνα 1989.

'Ιδίου, «'Δύο 'Επτανήσιοι ιστορικοί τῆς Οικονομίας: 'Ανδρέας Μ. 'Ανδρεάδης-'Αριστοτέλης Δ. Σίδερισ», *Πρακτικά 'Εθνικοῦ Συνεδρίου 'Ελληνικῆς 'Εταιρείας Οικονομικῆς 'Ιστορίας* (Κύθηρα, 30 Αὐγούστου-1 Σεπτεμβρίου 1996), 'Αθήνα 1999, σσ. 49-71.

Γκιούρας, Θ., *Φορολογία καί Πολιτική. Πολιτικο-οικονομική προβληματική καί δημοσιονομική σκέψη*. 'Αθήνα 2000, σσ. 189-222.

Κείμενα τοῦ 'Α. 'Ανδρεάδη

Ενταῦθα θά παραθέσουμε σελίδες από τό κείμενο τῆς 'Ιστορίας τῆς Δημοσίας Οικονομίας τοῦ 'Ανδρέα 'Ανδρεάδη, ἀρχόμενοι από τούς ἔμμεσους φόρους καί δῆ τά γνωρίσματα τῆς ἀθηναϊκῆς τελωνιακῆς νομοθεσίας (σσ. 252-256) γιά νά συνεχίσουμε μέ τίς ἐμποροκρατικές τάσεις τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς τῶν 'Αθηνῶν (σσ. 256-262).

α') Εἰδικά γνωρίσματα τῆς ἀθηναϊκῆς τελωνιακῆς νομοθεσίας

'Εν τῷ προηγουμένῳ βιβλίῳ ἐγένετο μακρός λόγος περί τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς ἐμμέσου φορολογίας παρ' 'Ελλησιν. Τά περί φόρων καταναλώσεως, διαφυλίων καί τῶν γενικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν τελωνιακῶν δασμῶν ρηθέντα ἐπιτρέπουν νά μήν ἐπανέλθωμεν ἐπί τῶν θεμάτων τούτων. Πρέπει δ' ὅμως νά προστεθῶσι τινά περί εἰδικῶν τινων γνωρισμάτων τῆς ἀθηναϊκῆς τελωνιακῆς νομοθεσίας.

Καί πρῶτον σημειωτέον ὅτι ἐλειτούργουν τριῶν εἰδῶν δασμοί: ὁ ἐν 'Αττικῇ, ὁ ἐν τοῖς συμμαχικοῖς κράτεσι καί ὁ ἐπί τῶν διερχομένων διά τοῦ Βοσπόρου.

Οἱ ἐν 'Αττικῇ εἰσπραττόμενοι δασμοί ἀνήρχοντο ἀσφαλῶς ἀπό τῶν ἀρχῶν τοῦ τετάρτου αἰῶνος εἰς 2% ἐπί τῶν εἰσαγομένων καί ἐξαγομένων. Τό ποσοστόν τοῦτο, ὡς ἤδη ἀνεπτύξαμεν, ἦτο καθ' ἑαυτό ἀρκούντως βαρῦ¹, καθίστα δέ τοῦτο ἔτι βαρύτερον οὐ μόνον ἡ καταβολή εἰς χρῆμα, ἀλλά καί ἡ παρ' αὐτῷ λειτουργία λιμενικῶν τελῶν, ἰδίᾳ δέ φόρων ἐπί τῆς λειανικῆς καταναλώσεως².

'Οθεν δέν εἶναι παράλογος ἡ εἰκασία³ ὅτι, πρό τῶν στρατιωτικῶν συμφορῶν τῶν 'Αθηνῶν, ὁ δασμός ἀνήρχετο μόνον εἰς 1%.

Εἰς τάς συμμαχίδας πολιτείας ὁ δασμός ἐπί τῶν εἰσαγομένων καί ἐξαγομένων ἀνήρχετο εἰς 5 καί οὐχί εἰς 2%, ἦτο εἰκοστή καί ὄχι πεντηκοστή. Τό ποσοστόν ἦτο ἀνώτερον, διότι τό τέλος εἰσαχθέν πρός ἀντικατάστασιν τοῦ φόρου τῶν συμμαχῶν, δέν ἦτο ὁ συνήθης τελωνιακός δασμός. Θά ἴδωμεν ἄλλως κατωτέρω⁴ ὅτι ἡ εἰκοστή ἀργά εἰσῆχθη καί βραχύν βίον ἔσχεν.

'Εν τῷ Βοσπόρῳ ὁ δασμός ἦτο ἔτι βαρύτερος· ἀνήρχετο εἰς 10% ἐπί πάντων τῶν ἐκ τοῦ Πόντου κομιζομένων⁵. Ταῦτα ἦσαν πολλά, περιελέμβανον δέ κατά πρῶτον μέν λόγον σῖτον καί δούλους⁶, πρός δέ παντοῖα ταρίχη, ξηρούς καρπούς κτλ. Ἡ «δεκάτη τῶν ἐκ τοῦ Πόντου πλοίων» εἰσῆχθη τό πρῶτον ὑπό τοῦ 'Αλκιβιάδου τῷ 411⁷. Ὁ Gernet⁸ ὑποθέτει ὅτι αὕτη ἀνεπλήρωσε τήν ἄδειαν, ἥτις ἀπῆρτεῖτο πρότερον παρά τῶν θαλασσοκρατόρων 'Αθηναίων, ὅπως σταλῶσι τά ἐκ τοῦ Πόντου προϊόντα ἀλλαχοῦ ἢ εἰς Πειραιᾶ⁹ καί διά τοῦτο θεωρεῖ ὅτι ἡ μεταρρυθμισίς ἀπετέλεσε πρόοδον. Τοῦτο οὔτε ἀπίθανον, ἀλλ' οὔτε ἄλλοθεν θεβαιούται. 'Ασφαλές τούναντιόν τυγχάνει ὅτι καταργηθεῖσα μετά τήν ἐν Αἰγός Ποταμοῖς μάχην, ἀνασυνεστάθη ὑπό τοῦ Θρασυβούλου καί ἐλειτούργησε μέχρι τῆς 'Ανταλκιδείου εἰρήνης, ὁπότε καί πάλιν, ὡς φαίνεται, κατηργήθη.

Αἱ ἀλλεπάλληλοι αὗται καταργήσεις δεικνύου-

σι τήν καί ἄλλως διά τήν διεθνή ἐμπορίαν καταφανή καταθλιπτικότητα τοῦ φόρου· ταύτης πρόσθετος ἀπόδειξις εἶναι ὅτι, μετά ἱκανάς δεκαετηρίδας (τήν 139 Ὀλυμπιάδα), οἱ Ρόδιοι, ὡς πληροφορεῖ ὁ Πολύβιος¹⁰, ἐκήρυξαν πόλεμον κατά τῶν Βυζαντιῶν, ἀποπειραθέντων ν' ἀνασυστήσωσι τόν δασμόν.

β') Αἱ ἐκ τῶν τελωνείων πρόσοδοι

Τά τελωνεῖα ἀπετέλουν τήν κυριωτάτην φορολογικήν πρόσοδον τῶν Ἑλληνίδων πολιτειῶν. Εἶδομεν ἀνωτέρω¹¹ ὅποιαν σημασίαν εἶχεν αὕτη διά τήν Κόρινθον καί ἄλλας τινάς πολιτείας. Ἐκ τοῦ Πολυβίου¹² πληροφοροῦμεθα ὅτι ἡ Ρόδος κατά τήν 153ην Ὀλυμπιάδα εἰσέπραττεν ἐκ τῶν τελωνείων τῆς ἄνω τῶν 166 ταλάντων· ἐκ δέ τοῦ Δημοσθένους¹³ ὅτι βάρβαρος βασιλεύς, ὁ Κερσοβλέπτης, ἤρυετο ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς πλέον ἢ τριακόσια.

Πόσα ἦσαν τά ἐκ τῶν διαφόρων αὐτῶν τελωνείων ἔσοδα τῶν Ἀθηνῶν;

Τά ἐκ τῆς δεκάτης ἔσοδα, λόγῳ τῆς σπουδαιότητος τῶν ἐκ Βοσπόρου εἰσκομιζομένων, ἦσαν τόσον μεγάλα, ὥστε ἡ ἀνασύστασις αὐτῆς ἐπὶ Θρασυβούλου ἐπέστρεψεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους «χρημάτων εὐπορήσαντας Λακεδαιμονίους ἀναγκάσαι τοιαύτην οἷαν αὐτοῖς ἐδόκει ποιήσασθαι τήν εἰρήνην»¹⁴, εἰς τί ἀκριβῶς ἀνήρχοντο ἄγνωστον. Ἐπίσης ἄγνωστα εἶναι τά ἔσοδα τῆς εἰκοστῆς, ἂν καί τό γεγονός ὅτι εἰσῆχθη ἐπὶ τῇ προσδοκίᾳ ὅτι θά ἠϋξάνετο ἡ ἐκ τοῦ φόρου τῶν συμμάχων πρόσοδος, εἶναι ἀρκοῦσα ἔνδειξις τῆς μεγάλης αὐτῆς ἀποδόσεως. Ἀλλά καί αὐτοῦ τοῦ τελωνείου Πειραιῶς ματαίως ἠλπίσθη νά ἐξακριβωθῶσιν αἱ πρόσοδοι.

Ὁ Ἀνδοκίδης λέγει ὅτι τῷ 401 ἡ «πεντηκοστή» ἀπέδιδε 30 τάλαντα, εἶχε δ' ἐκμισθωθῆ τό ἐπόμενον ἔτος ἀντί 36. Ἐκ τούτου ὑπελήφθη ὅτι τόσα ἦσαν τά ἔσοδα τοῦ τελωνείου Πειραιῶς, καί ὁ ἀριθμός οὗτος ἐχρησίμευσεν ἀπό τοῦ Barthelemy μέχρι τοῦ Beloch¹⁵ ὅπως ἡ ὅλη ἐμπορία τοῦ ἐπινείου ὑπολογισθῆ ἀπό 1800 εἰς 2000 τάλαντα¹⁶.

Τό μέτριον τοῦ ποσοῦ τούτου ἐνέβαλεν εἰς ἀπορίαν τοὺς γνωρίζοντας τά ἐκ τῶν τελωνείων κέρδη τῶν ἄλλων κρατῶν¹⁷, τά πιθανά ἐκ τῆς εἰκοστῆς ἔσοδα¹⁸, καί τήν ἐξαιρετικήν θέσιν τῶν Ἀθηνῶν ὡς ἐμπορίου τῆς οἰκουμένης. Ὅθεν τινές καί δῆ ὁ Bücher¹⁹ ἀπορρίπτουσιν ὡς ἀνακριβεῖς τοὺς ἀριθμούς τοῦ Ἀνδοκίδου, ἄλλοι δέ παρατηροῦσιν ὅτι οὗτοι μικράν σημασίαν ἔχουσι, διότι ἀναφέρονται εἰς περίοδον²⁰ ἄκρας πολιτικῆς καί ἐμπορικῆς καταπτώσεως τῶν Ἀθηνῶν²¹.

Ὁ Gernet²² προέτεινε νέαν λύσιν: ἐκ τῶν κειμένων προκύπτει, ὡς δέχεται καί ὁ Boeckh²³, ὅτι ὑπῆρχε πεντηκοστή τοῦ σίτου· διατί νά μή παραδεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρχον καί ἄλλαι, ὅτι δηλαδή ἐκάστη μεγάλη κατηγορία εἰσαγομένων ἢ ἐξαγομένων ἐξεμισθοῦτο κατ' ἴδιαν καί ὅτι συνεπῶς ἡ ἐνδιαφέρουσα τόν Ἀνδοκίδην ὑπόθεσις ἀνήγετο εἰς μίαν μόνην ἐκ τῶν τοιούτων πεντηκοστῶν.

Ἡ τοιαύτη εἰκασία εἶναι εὐλογοφανῆς καί σύμφωνος πρὸς τὰς κρατούσας περὶ δημοσιωνίας ἀρχάς²⁴. Ὅπως δὲποτε, ἵνα δεχθῆ τις ὅτι οὐ μόνον κατά τὰς περιόδους τῆς ἀκμῆς ἀλλά καί εἰς ὀμαλὰς περιόδους αἱ πρόσοδοι θά ὑπερέβαινον τά 40 τάλαντα, ἀρκεῖ νά ἔχη ὑπ' ὄψει τήν ἐξέχουσαν ἐμπορικὴν θέσιν τῶν Ἀθηνῶν.

γ') Ἡ ἐμπορικὴ πολιτικὴ τῶν Ἀθηνῶν καί αἱ ἐμποροκρατικαὶ αὐτῆς τάσεις

Ἐκ πρώτης ὄψεως, ἡ Ἀττικὴ δέν ἐφαίνετο προωρισμένη νά καταστῆ μέγα κέντρον διεθνούς ἐμπορίας. Ἦτο ὑποτελής τῷ ἐξωτερικῷ διά τὰ μᾶλλον ἀπαραίτητα τότε ἀντικείμενα, δηλαδή τόν σίτον, τήν ξυλείαν, πολλὰς πρώτας ὕλας καί τοὺς δούλους. Ἐτέρωθεν, ἐπὶ μακρόν οὐδέ τό εἰσαγωγικόν αὐτῆς ἐμπόριον ἠδύνατο μεγάλως ν' ἀναπτύξῃ, διότι τῇ ἔλειπον τά πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου ἢ γενικώτερον τοῦ ἰσοζυγίου τῶν λογαριασμῶν ἀναγκαῖα: ἂν ἐξαιρέσῃ τις τά προϊόντα τῆς ἐλαίας, οὐδέν παρήγγε γεωργικόν προϊόν πρὸς ἐξαγωγήν²⁵, καί τήν γεωργικὴν πτωχείαν δέν ἀντεστάθμιζε πλήρως τό περιέχον πολύτιμα μέταλλα ὑπέδαφος, οὐδέ τά καλλιμάρμαρα λατομεῖα ἢ τά λίαν κατάλληλα πρὸς ἀνάπτυξιν ἀγγειοπλαστικῆς καί κεραμικῆς βιομηχανίας ἀργιλώδη στρώματα. Ἐπίσης, μέχρι τοῦ ε' αἰῶνος οἱ ἐκ τῆς ναυτιλίας ἄδηλοι πόροι ἦσαν μικρὰς σημασίας.

Ἐν τούτοις, ἀπό τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ αἰῶνος τούτου αἱ Ἀθηναῖοι εἶχον καταστῆ τό κυριώτατον ἐμπόριον τῶν κλασσικῶν χρόνων.

Ἦδη πρό τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὁπότε ἡ πολιτικὴ τοῦ Περικλέους ἔκλινε πρὸς τήν διατήρησιν καλῶν σχέσεων πρὸς τοὺς Κορινθίους, τοὺς Κερκυραίους καί ἐπὶ μακρόν τοὺς Συρακουσίους, καί κατ' ἀκολουθίαν δέν ἐπεδίωκεν ἐμπορικὴν ἐπέκτασιν ἐπὶ τῶν Κορινθιακῶν καί Κερκυραϊκῶν ὑδάτων²⁶, οἱ Ἀθηναῖοι οὐ μόνον εἶχον μονοπωλήσῃ τήν ἐμπορίαν τοῦ Πόντου, καταστήσῃ τό Αἰγαῖον μονονουχί Ἀττικὴν λίμνην καί συνάψῃ τακτικὰς σχέσεις μετὰ τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Κύπρου, ἀλλά καί εἶχον ἐπεκταθῆ πρὸς

δυσμάς καί συνδεθῆ διὰ συνθηκῶν πρὸς πόλεις τῆς Ἰταλίας²⁷. Ὁ Περικλῆς καί ὁ Ἰσοκράτης δὲν ἐκαυχῆσιολόγουν, ὅτε διετεινόντο ὅτι «ἐπεσέρχεται διὰ μέγεθος τῆς πόλεως ἐκ πάσης γῆς πάντα» ἢ ὅτι «ἅ παρὰ τῶν ἄλλων ἐν παρ' ἐκάστων χαλεπὸν ἐστὶ λαβεῖν, ταῦθ' ἅπαντα παρ' ἡμῖν βράδιον ἐστὶ πορίσασθαι». Ὁρθῶς δ' ὠρίζε τὰ πράγματα καί ὁ Ψευδοξενόφων γράφων «Ὅ,τι ἐν Σικελίᾳ ἢ δὴ ἢ ἐν Ἰταλίᾳ ἢ ἐν Κύπρῳ ἢ ἐν Αἰγύπτῳ ἢ ἐν Λυδία ἢ ἐν τῷ Πόντῳ ἢ ἐν Πελοποννήσῳ ἢ ἄλλοθί που, ταῦτα πάντα εἰς ἐν ἠθροῖσθαι διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάσσης»²⁸.

Τῆς τοιαύτης ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ε' αἰῶνος ἀλματικῆς μεταβολῆς τρεῖς κυρίως ὑπάρχουσι λόγοι:

1ον) Ἡ πρὸς τὰς τέχνας ῥοπή καί ἡ καλαισθησία τῶν Ἀθηναίων· αὐταὶ τοῖς ἐπέτρεψαν οὐ μόνον νὰ καταστήσωσι περιζήτητα τὰ ἐξ ἐγχωρίων πρώτων ὑλῶν κατασκευαζόμενα προϊόντα²⁹, ἀλλὰ καί νὰ ἐπιτύχωσι βιομηχανικά πρωτεῖα ἐπὶ πλείστων ἀντικειμένων, ἅτινα προχειρότερον ἴσως ἠδύνατο νὰ κατασκευασθῶσιν ἀλλαχοῦ, καί δὴ οὐ μόνον πολυτελείας ἢ συρμοῦ, οἷα τὰ παραγόμενα σήμερον ἐν Παρισίοις, ἀλλὰ καί καθαρῶς βιομηχανικῶν, ὡς λ.χ. αἱ ἀσπίδες³⁰.

2ον) Ἡ ἔξοχος γεωγραφικὴ θέσις τοῦ Πειραιῶς· τὸ ἐπίγειον κείμενον ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου³¹, τριλίμενον καί ἀσφαλέςτατον³², ἦτο προνομιοῦχον καί ἀπὸ ἀπόψεως ἀνέμων καί βευμάτων, οὐδενός κωλύματος ὑπάρχοντος εἰς τε τὸν εἰσπλουν καί τὸν ἐκπλουν³³.

3ον) Ἡ «ἀρχὴ τῆς θαλάσσης», δηλαδή ἡ συγκέντρωσις τῆς θαλασσίας ἡγεμονίας. Οὕτως οἱ Ἀθηναῖοι κατώρθωσαν:

α') Διὰ τοῦ φόρου τῶν συμμάχων καί τῶν δαπανωμένων ὑπὸ τῶν ἐρχομένων νὰ δικασθῶσιν ἐν Ἀθήναις, ν' ἀποκαταστήσωσι τὸ ἰσοζύγιον τῶν λογαριασμῶν καί κατ' ἀκολουθίαν νὰ διεξαγάγωσι ζωηροτάτην ἐμπορίαν εἰσαγωγῆς ἀφθόνων τροφίμων, εἰδῶν πολυτελείας καί τῶν ἀναγκαίων διὰ τὴν ἀνθησιν τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας πρώτων ὑλῶν καί πολυαριθμῶν δούλων.

β') Νὰ καθιερώσωσιν ἐμπορικὴν πολιτικὴν τείνουσαν εἰς τὴν συγκέντρωσιν ὅλης τῆς ἐμπορίας εἰς τὸν Πειραιᾶ. Ἡ πολιτικὴ αὕτη ἐπεδιώκετο οὐ μόνον διὰ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν διατάξεων, τῶν ἀφορωσῶν εἰς τοὺς Ἀθηναίους καί τὰ Ἀθηναϊκά πλοῖα, ἀλλὰ καί δι' ἐτέρων νομοθετικῶν μέτρων ἀπαγορευόντων καί εἰς τὰ μὴ Ἀθηναϊκά πλοῖα νὰ πλεύσωσιν ἀλλαχοῦ ἀνευ τῆς ἀδείας τῶν ἀρχόντων τῆς θαλάσσης, ἥτις πιθανόν σπανίως ἐχορηγεῖτο δωρεάν.

Αἱ δευτέραι αὐταὶ διατάξεις, μὴ μνημονευόμεναι ὅπως αἱ πρῶται ὑπὸ τῶν ρητόρων τοῦ δ' αἰῶνος, μόνον ἐπ' ἐσχάτων ἐμελετήθησαν ἐπισημασμένως³⁴.

Πηγὰς πληροφοριῶν ἔχομεν μόνον χωρίον τι τοῦ Ψευδοξενόφωντος καί ὀλίγας ἐπιγραφάς. Ἐκ τοῦ πρώτου³⁵ καταφαίνεται ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἀντιληφθέντες ὅτι τόσον αἱ μὴ αὐτάρκειες ἐλληνίδες πόλεις, ὅσον καί οἱ προμηθευταὶ τούτων, ἠδύνατο ν' ἀναγκασθῶσιν ὑπὸ τῶν κρατούντων τῆς θαλάσσης νὰ καταφύγωσιν εἰς τὸ Ἀθηναϊκὸν ἐπίγειον εἴτε πρὸς τὰς ἀγοράς εἴτε πρὸς πωλήσεις, ἠθέλησαν νὰ ὠφεληθῶσιν ἐκ τῆς καταστάσεως ταύτης, ὅπως καταστήσωσι τὸν Πειραιᾶ κέντρον τῆς διεθνοῦς ἐμπορίας.

Αἱ δ' ἐπιγραφαὶ δεικνύουσι πῶς ἐφηρμόζετο τὸ πρόγραμμα τοῦτο. Οὕτω τῷ 431 ἢ 428 αἱ Ἀθηναῖοι διατάσσουσι τοὺς ἐλλησποντοφύλακας νὰ ἐπιτρέψωσιν ἐξαγωγήν ἐκ Βυζαντίου ὠρισμένης ποσότητος σίτου δι' ὠρισμένην πόλιν³⁶. ἐκ τοῦτου προκύπτει ὅτι κατὰ κανόνα δὲν ὑπῆρχεν ἐλευθερία ἐμπορίας καί ὅτι ἐν τῶν καθιχόντων τῶν ἐλλησποντοφυλάκων ἦτο ἀκριβῶς ἡ ἐξασφάλισις τοῦ μονοπωλίου τῶν Ἀθηναίων³⁷.

Ἐτέρα ἐπιγραφή³⁸ περιέχει ψήφισμα τοῦ δήμου, ἐπιτρέπον εἰς τοὺς Κλαζομενίους νὰ εἰσπλέωσιν ἀκωλύτως εἰς τοὺς λιμένας τῆς Σμύρνης καί ἄλλων πόλεων, ὅθεν ἐσιταγωγοῦντο. Ἐκ τῆς ἀδείας ταύτης συνάγεται ὅτι ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ἐλευθέρου ναυτιλίας δὲν περιωρίζετο εἰς τὸν Βόσπορον, ἀλλ' ἐπεξετείνετο ἐπὶ πάντα τὰ παράλια ἐφ' ὧν ἐκυριάρχουν οἱ Ἀθηναῖοι. Οὕτως, ἄλλως, διατυποῖ τὴν ἀρχὴν ὁ Ψευδοξενόφων.

Ἡ τοιαύτη πολιτικὴ προαγγέλλει μίαν τῶν μεθόδων³⁹ εἰς ἃς προσέτρεξαν πολλοὺς αἰῶνας βραδύτερον οἱ ἐμποροκρατικοὶ καί δὴ ἐν ταῖς ἡμετέραις θαλάσσαις οἱ Βενετοὶ⁴⁰ καίπερ δ' ἀποβλέπουσα πρό παντός εἰς ἐμπορικοὺς σκοποὺς, συνεπήγετο οὐχ ἦττον μεγάλα ὠφελήματα διὰ τὸ δημόσιον, ἀφ' οὗ τὰ ἐμπορεύματα ἐφορολογοῦντο καί κατὰ τὴν εἰσαγωγὴν καί κατὰ τὴν ἐξαγωγήν. Συνεπήγετο δ' ὅμως ἐπίσης καί μεγάλην πίεσιν τῆς διεθνοῦς ἐμπορίας, διὰ τοῦτο δὲ δὲν φαίνεται ἐπιζήσασα τῆς κατὰ θάλασσαν παντοδυναμίας τῶν Ἀθηναίων⁴¹.

Πρὸς ἀναπλήρωσιν πιθανῶς τῶν ἐξ αὐτῆς μεγάλων ὠφελειῶν οἱ Ἀθηναῖοι ἐθέσπισαν κατ' ἀρχὰς μὲν τὴν δεκάτην τοῦ Πόντου⁴², εἶτα δὲ τὰς καί εἰς σιτάρκειαν συνάμα ἀποβλεπούσης καί ἤδη γνωστὰς αὐστηροτάτας διατάξεις περὶ ναυτοδανείων⁴³ καί σιτηγῆσεως⁴⁴.

Τοῦτ' αὐτὸ λεκτέον καί περὶ τῶν πρὸς ξένους βασιλεῖς σχέσεων, αἵτινες ἔτεινον τὸ μὲν εἰς δη-

μιουργίαν προνομιακής θέσεως⁴⁵, ει δυνατόν δέ και εις τόν αποκλεισμόν τῶν ξένων ανταγωνιστῶν⁴⁶.

Προσθετέον και τοῦτο· οἱ συγγραφεῖς και αἱ ἐπιγραφαί ποιοῦνται λόγον κυρίως περί σιτηρῶν και ξυλείας, διότι τά μέν ἦσαν ἡ βάσις τῆς τροφῆς⁴⁷, ἡ δέ εἶχεν ἄκραν σπουδαιότητα οὐ μόνον ἀπό ἀπόψεως πλουτολογικῆς ἀλλά και στρατιωτικῆς· ἀλλά τό Ἄστυ ἐμερίμνα και περί ἄλλων ἀντικειμένων ἐνδιαφερόντων αὐτό· εἶναι πράγματι πιθανόν ὅτι ἡ μεταξύ Ἀθηναίων και Κείων συνθήκη ἡ ἐπιτρέπουσα τήν ἐξαγωγήν τῆς μίλτου εις μόνας τάς Ἀθήνας, τιμωροῦσα δ' αὐστηρότατα τοὺς ἄλλοσε ἐξάγοντας, δέν ἤτο τι μοναδικόν και ὅτι, ὅπως ἐξησφαλίσθη τό μονοπώλιον τῆς χρησίμου πρὸς βαφήν τῶν πηλίνων σκευῶν μίλτου, οὕτως ἐπεδιώχθη και ἡ μονοπωλία ἄλλων πρώτων ὑλῶν.

Ἐπανερχόμενοι νῦν εις τήν δημοσιονομικήν ἀποψιν, ἀφ' ἧς ὠρμήθημεν, συνάγομεν ὅτι ἡ συγκέντρωσις ἐν Ἀθήναις τοσοῦτων προϊόντων και ἡ ἐπανεξαγωγή ἀξιολόγου μέρους αὐτῶν ἦτο ἀδύνατον, μέ δασμολόγιον ὅπερ ἐπληγτε τάς ἐξαγωγάς ὅσον και τάς εἰσαγωγάς, νά μή ἀπέφερε πλέον τῶν 40 ταλάντων, ἔστω και ἀφ' οὗ ἀποκατέστη σχετική ἐλευθερία τῆς θαλάσσης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. ἄνωτ. σελ. 119. Εἰς τά αὐτόθι ἀναπτυσσόμενα προσθετέον και τό ἐξῆς, ὅπερ ἐρανίζομεθα παρά τοῦ Gernet (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 369): «Ἐνίοτε ἡ τιμή τοῦ ἄρτου ἔφθανε μέχρι 16 δρ. κατά μέδιμον· οὕτως οἰκογένεια καταναλίσκουσα 100 μεδίμους ἐτέλει διά μόνα τά σιτηρά 32 δρ. (πιθανῶς περί τάς 200 σημερινάς) εις τό δημόσιον».

2. Πρβλ. ἄνωτέρω σελ. 121. Ὁ Gernet (σελ. 368) παρατηρεῖ ὅτι ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ γ' αἰῶνος (C.I.A. II 860) γίνεται λόγος περί «κεχειροτονημένων εις τό μυλωθρικόν, εις τό σιτοπωλικόν, ἐπί τήν σιτηράν, ἐπί τήν οἰνηράν»· ὥστε δέν ὑπῆρχε μόνο δασμός λειανικῆς καταναλώσεως, ἀλλά και φόρος ἐπί τῆς ἀλέσεως ἀνάλογος πρὸς τό ἰταλικόν macinato.

3. Αὕτη προέκυψεν ἐκ χωρίου τινός τοῦ Ψευδοξενοφώντος (Ἀθ. Πολ. I, 17), ἐν ᾧ ὁ συγγραφεὺς ἀπαριθμῶν τά ἐκ τῆς συρροῆς τῶν ξένων προκίπτοντα κέρδη λέγει: «πρῶτον μέν ἡ ἑκατοστή τῆ πόλει πλείων ἢ ἐν Πειραιεῖ»· τοῦτο συνδυαζόμενον πρὸς τό γεγονός ὅτι ἡ πεντηκοστή ἀναφέρεται διά πρώτην φοράν ἐν τῷ περί μυστηρίων τοῦ Ἀνδοκίδου, ἐγέννησε τήν ἰδέαν ὅτι ὁ φόρος ἠῤῥῆθη ἀπό 1 εις 2% μετά τόν ἀρχιδάμιον πόλεμον (ὁπότε ἐγράφη ἡ Ἀθ. Πολιτεία), πιθανῶς δέ ἀφ' οὗ, ἕνεκα τῆς ἐν Σικελία ἐκστρατείας και τῆς ἀποστασίας τῶν συμμάχων, τά οἰκονομικά τῶν Ἀθηναίων περιῆλθον εις πολύ στενόχωρον ὅσιν.

Τοῦτο εἶκασε πρῶτος, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, ὁ Beloch (Rh. Museum XXXIX, 47), ἡσπάσθη δ' ἔκτοτε ὁ Kalinka. Ὁ Boeckh (Α' 338 κέξ.) ὑπέθετεν ὅτι ὁ Ψευδοξενοφῶν ἠνίσ-

σετο τά λιμενικά τέλη· ἀλλ' εις τοῦτο ἀντιπαρατηρεῖται ὅτι τοὺς Σφῆκας διακρίνονται οἱ λιμένες τῶν ἑκατοστῶν.

4. Ἐν τοῖς περί φόρου τῶν συμμάχων.

5. Ἴσως δέ και τῶν εις τόν Πόντον ἀποστελλομένων (Boeckh Α' 397), ἀλλά ταῦτα ἤττονος λόγου ἄξια.

6. Ὁ σῖτος, ἡ ξυλεία και οἱ δούλοι ἦσαν τά σπουδαίότατα εἶδη εἰσαγωγῆς· ἀκριβῶς δέ οἱ ἐκ τοῦ Πόντου δούλοι ἦσαν οἱ πολυαριθμότεροι και ἐφημιζόντο ὡς οἱ ἄριστοι.

7. Βλ. Ξενοφ. (Ἑλλην. Α', α', 22) και Πολυβίου (Δ', 44).

8. Ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 356.

9. Βλ. κατωτ. § γ'.

10. Ὁ Πολύβιος παρέχει πληροφορίας πολυτίμους περί τῆς ὅλης ἱστορίας τῆς δεκάτης (Δ', 38, 43 κέξ.).

11. Βλ. σελ. 117· πρβλ. σελ. 136, ἐνθα ἐξηγεῖται πῶς ὁ Καλλίστρατος κατώρθωσε ν' αναδιβάσῃ τάς προσόδους τοῦ Μακεδονικοῦ ἐλλυμενίου εις 40 τάλαντα.

12. XXXI, 7, 12.

13. XXIII, 110.

14. Δημοσθένης XX, 60.

15. Βλ. le Jeune Anacharsis, και Handelsbewegung· τόν Beloch ἔχει ὑπ' ὄψει και ὁ κ. Κουτούπης, ὅστις δίδει ἄλλως ἐνδιαφέρουσας πληροφορίες περί τῆς ἐμπορίας τῶν Ἀθηναίων (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 110 κ.έξ.).

16. Ἡ διαφορά ἐγκριεται εις τό ὅτι ὁ Barthelemy ὑπολογίζει εις μόνον ἐν τάλαντον τάς δαπάνας και τά κέρδη τοῦ τελώνου, οἱ δέ λοιποὶ συγγραφεῖς εις τέσσαρα· ἂν ὑπολογισθῶσι και τά λαθραίως εἰσαγόμενα ἢ ἐξαγόμενα, τό σύνολον θά ὑπερβαίῃ τά δισχίλια τάλαντα.

17. Βλ. ἄνωτ. σελ. 254.

18. Ταῦτα πάντως θά ἀνήρχοντο εις πολλάς ἑκατοντάδας ταλάντων· ἄλλως, οἱ Ἀθηναῖοι θά διετήρουν τόν φόρον τῶν συμμάχων.

19. Zur Griechischen Wirtschaftsgeschichte (πρβλ. ἐνθ' ἄνωτ.)· ὁ Bücher παρατηρεῖ πρῶτον ὅτι τά χειρόγραφα εἶναι τόσον παρεφθαρμένα, ὥστε νά μή ἐξάγονται ἀκριβῶς οἱ ἀριθμοί· εἶτα δέ ὅτι μόνον ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν δούλων θά εἰσεπράττετο ποσόν 33 ταλάντων (οἱ ἀφορῶντες εις τοὺς δούλους ὑπολογισμοὶ εἶναι, ὡς ἤδη ὑπεδείχσαμεν, παρακεκινδυνευμένοι).

20. Τά ἐτη 401 και 400.

21. Βλ. Staatshaushaltung (Α', 384 κέξ.)· ὁ Boeckh θεωρεῖ ἄλλως και αὐτός τό κείμενον τοῦ Ἀνδοκίδου τόσον ἀσαφές, ὥστε μή θέλων ν' ἀναλάβῃ τήν εὐθύνην ἐρμηνείας, τό παραθέτει αὐτούσιον.

22. Σελ. 368.

23. Α' 383.

24. Δηλαδή τάς ἀρχάς τῆς εἰδικῆς τελωνίας. Πρὸς τοῦτοις οὕτως ἐξηγεῖται και τό χωρίον τῶν Σφηκῶν, ἐνθα παρά τοὺς λιμένες γίνεται λόγος περί «πολλῶν ἑκατοστῶν»· ἂν και ὁ Ἀριστοφάνης ὑπονοεῖ ἴσως τοὺς ποικίλους φόρους καταναλώσεως (πρβλ. ἄνωτ. σελ. 127).

25. Βλ. λεπτομερείας παρά Blummer ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 65, και H. Prinz, Funde aus Nauktaris (διατριβή, Φρειβούργον, 1906) σελ. 86.

26. Πρβλ. Zimmern (σελ. 371 β' ἐκδ.).

27. Βλ. Hicks and Hill, ἀρ. 51, 52· πρβλ. Hill, Sources for Greek History κεφ. γ'.

28. Τό χωρίον τοῦτο τῆς Ἀθηναίων Πολιτείας (II, 7) σχολιάζει σφώτατα ὁ Kalinka σελ. 197 κ.έξ. Τό ἄριστον ὅμως τῶν σχολίων εἶναι ἀπόσπασμα γραφέν περίπου κατά τήν αὐτήν ἐποχὴν (τῷ 428) διασωθέν δέ παρ' Ἀθηναίους

(Α', σ. 27 de = Meineke, Fr. Com. Gr. t. II σ. 407), ἐν ᾧ ὁ κωμικός Ἑρμῆπος περιγράφει τὰ εἰς Πειραιᾶ εἰσαγόμενα ὡς ἐξῆς:

Ἔσπετε νῦν μοι Μοῦσαι ὀλύμπια δώματ' ἔχουσαι
ἐξ οὗ ναυκληρεῖ Διόνυσος ἐπ' οἴνοπα πόντον
ὄσσ' ἀγάθ' ἀνθρώποις δεῦρ' ἤγαγε νηὶ μελαίνῃ.
Ἐκ μὲν Κυρήνης καυλὸν καὶ δέρμα βόειον,
ἐκ δ' Ἑλλησπόντου σκόμβρους καὶ πάντα ταρίχη,
ἐκ δ' αὖ Ἰταλίας χόνδρον καὶ πλευρά βόεια,
καὶ παρά Σιτάλικου ψύραν Λακεδαιμονίσιον,
καὶ παρά Περδίκκου ψεύδη ναυσίν πάνυ πολλαῖς.
Αἰ δὲ Συράκουσαι σὺς καὶ τυρόν παρέχουσιν.
Καὶ Κερκυραῖαι ὁ Ποσειδῶν ἐξολέσειεν
ναυσίν ἐπὶ γλαφυραῖς, ὅτι ἤ διγα θυμόν ἔχουσιν.
Ταῦτα μὲν ἐντεῦθεν. Ἐκ δ' Αἰγύπτου τὰ κρεμαστά
ἰστίαι καὶ βύβλους, ἀπὸ δ' αὖ Συρίας λιβανωτῶν.
Ἡ δὲ καλὴ Κρήτη κυπάριττον τοῖσι θεοῖσιν,
ἢ Λιβύῃ δ' ἐλέφαντα πολὺν παρέχει κατὰ πρᾶσιν,
ἢ Ρόδος ἀσταφίδας τε καὶ ἰσχάδας ἡδυονεῖρους.
Αὐτὰρ ἀπ' Εὐβοίας ἀπίους καὶ ἴφια μῆλα
ἀνδράποδ' ἐκ Φρυγίας, ἀπὸ δ' Ἀρκαδίας ἐπικούρους.
Αἰ Παγασαὶ δούλους καὶ στιγματίας παρέχουσιν.
Τὰς δὲ Διὸς βαλάνους καὶ ἀμύγδαλα σιγαλόεντα
Παφλαγόνες παρέχουσι· τὰ γὰρ τ' ἀναθήματα δαιτὸς
Φοινίκη καρπὸν φοῖνικος καὶ σεμίδαλιν,
Καρχηδῶν δάπιδας καὶ ποικίλα προσκεφάλαια.

29. Τὰ προϊόντα τῆς ἀγγειοπλαστικῆς ἐξήγησαν ἀπανταχοῦ τοῦ κόσμου, τόσον εἰς τὴν Ἀνατολήν καὶ Ἀφρικήν (πρὸς. Büchschütz ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 15, καὶ Blümner ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 67), ὅσον καὶ τὴν Μεγάλην Ἑλλάδα. Ἐτρουρίαν καὶ Νότιον Γαλλίαν (πρὸς. Francotte, L' Industrie 142, καὶ E. Pottier ἐν Revue d' Archéologie τόμ. Γ', 1904, σελ. 45 κ.εξ.). Γενικώτερον περὶ τῆς ἀγγειοπλαστικῆς τέχνης βλ. τὰ διάφορα ἔργα τοῦ Pottier, ἐν οἷς τὸ *Douris et les peintres des vases grecs* (ἀγγλικὴ μετάφρασις, Λονδῖνον 1909).

30. Πρὸς. Francotte ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 157.

31. Πρὸς. Ξενοφῶντα (Πόροι 6) καὶ Brants, Xénophon σελ. 18.

32. Πρὸς. τοὺς λόγους τοῦ Θεμιστοκλέους παρά Θουκυδίδη (Α' 93).

33. Τοιαῦτα κωλύματα πρό τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ ἀτμοῦ εἶχον μεγίστην σημασίαν· βλ. ὅσα λέγει ὁ Πολύβιος (Δ' 43-44) περὶ τῆς εἰσόδου εἰς τὸν Πόντον καὶ τῆς ἀπὸ τῆς ἀπόψεως εὐχεροῦς προσπελάσεως ὑπεροχῆς τοῦ Βυζαντίου ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν «πόλιν τῶν τυφλῶν» Χαλκηδόνα. (Πρὸς. Στράβωνα Ζ' 2 ἢ 320).

34. Βλ. ἰδίᾳ Kalinka, Σχόλια εἰς Ψευδοξενόφωνα II, 11, Gernet, 356q ὁ Zimmer ἐπίσης πραγματεύεται τὸ ζήτημα, σελ. 375 κ.εξ. β' ἐκδ., ἀλλὰ βασίζεται ὑπὲρ τὸ δέον εἰς τὴν συνθήκην τοῦ 423, ἄσχετον καθ' ἡμᾶς. Ἐκ τῶν παλαιότερων βλ. Robiou, Les questions sociales dans la démocratie athénienne ἐν *Revue Contemporaine*, 1 Μαρτίου 1877.

35. Ἴδου ὀλόκληρον τὸ χωρίον:

«Τὸν δὲ πλοῦτον μόνον οἶσι τ' εἰσὶν ἔχειν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν βαρβάρων. Εἰ γὰρ τις πόλις πλουτεῖ ξύλοις ναυπηγισίμοις, ποῖ διαθήσεται, ἐάν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάττης; τί δ'; εἰ τις σιδήρῳ ἢ χαλκῷ ἢ λίθῳ πλουτεῖ πόλις,

ποῖ διαθήσεται, ἐάν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάσσης; ἐξ αὐτῶν μέντοι τούτων καὶ δὴ νῆές μοι εἰσι· παρά μὲν τοῦ ξύλου, παρά δὲ τοῦ σιδήρου, παρά δὲ τοῦ χαλκοῦ, παρά δὲ τοῦ λίθου, παρά δὲ τοῦ κηρός; πρὸς δὲ τούτοις ἄλλοτε ἄγειν οὐκ ἐάσουσιν οἵτινες ἀντίπαλοι ἡμῖν εἰσιν ἢ οὗ χρήσονται τῇ θαλάττῃ. καὶ ἐγὼ μὲν οὐδὲν πονῶν ἐκ τῆς γῆς πάντα ταῦτα ἔχω διὰ τὴν θάλατταν· ἄλλη δ' οὐδεμία πόλις δύο τοιούτων ἔχει, οὐδ' ἔστι τῇ αὐτῇ ξύλου καὶ λίθου, ἀλλ' ὅπου λίθον ἔστι πλεῖστον, λεία χώρα καὶ ἄξυλος· οὐδὲ χαλκός καὶ σίδηρος ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως, οὐδὲ τᾶλλα δύο ἢ τρία μᾶ πόλει, ἀλλὰ τὸ μὲν τῇ τὸ δὲ τῇ» (Ψευδ. II, 11).

Τὸ παράδειγμα τοῦ πλοῦτου ἄριστα ἐξέλεξεν ὁ Ψευδοξενόφων, οὐ μόνον διὰ τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ καὶ διότι οὐδεμία ἐλληνικὴ χώρα παρήγε πάντα τὰ πρὸς ναυπηγίαν ἀναγκαῖα, ἐκτός τῆς Κύπρου, ἥτις καὶ ἐθαυμάζετο ἐπὶ τούτῳ (πρὸς. Büchschütz, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 53).

36. Πρὸς. IG. I, 40.

37. Ταῦτα κατὰ τὴν νεωτέραν ἐρμηγείαν τοῦ Gernet. Παλαιότερον εἰκάζετο ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἀνεφέρετο εἰς προσωρινὴν παρακόλυτον ἐξαγωγῆς σίτου (πρὸς. Kirchoff ἐν *Sitzungsberichte* τῆς Ber. Ἀκαδημίας, 1888, σελ. 1179).

38. Πρὸς. Dittenberger, *Sylloge inscr. Gr.* 2ας ἐκδ. ἀρ. 73.

39. Ἡ ἐμποροκρατία ἀπέβλεπεν οὐ μόνον εἰς τὴν συγκέντρωσιν τῆς ἐμπορίας ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν συγκέντρωσιν πολυτίμων μετάλλων· οἱ ἀρχαῖοι δ' ὅμως δὲν ὑπῆρξαν μεταλλιοκρατικοί (βλ. ἄνωτ. σελ. 124).

40. Πρὸς. ἄνωτ. 123· βλ. περὶ τῆς Ἀρχῆς τῆς Κυριαρχοῦ (dominante) Ἀ. Ἀνδρεάδην, *Ἡ οἰκονομικὴ διοίκησις τῶν Βενετῶν* κτλ., τόμ. Α', σελ. 76-87.

41. Παρατηρεῖται ὅτι τὰ ἀναφερόμενα εἰς αὐτὴν μνημεῖα προηγήθησαν τῆς Νικεῖου εἰρήνης.

42. Βλ. ἄνωτ. σελ. 253.

43. «Ἀργύριον δὲ μὴ ἐξεῖναι ἐκδοῦναι Ἀθηναίων καὶ τῶν μετοίκων τῶν Ἀθήνησι μετοικούντων μηδὲν, μηδὲ ὧν οὗτοι κύριοι εἰσιν, εἰς ναῦν ἥτις ἂν μὴ μέλλῃ ἄξειν σῖτον Ἀθήναζε, καὶ τᾶλλα τὰ γεγραμμένα περὶ ἐκάστου αὐτῶν» (Δημ. XXXV, 51).

44. «Τῶν δὲ νόμων τὰ ἔσχατα ἐπιτίμια προτεθεικότων, εἰ τις οἰκῶν Ἀθήνησιν ἄλλοσέ ποι σιτηγήσειεν ἢ εἰς τὸ Ἀττικόν ἐμπόριον» (Δημ. XXXIV, 37, πρὸς. XXXV, 50) καὶ Λυκούργου (Κατὰ Λεωκράτους 27). «Οἱ ὑμέτεροι νόμοι τὰς ἐσχάτας τιμωρίας ὀρίζουσιν ἐάν τις Ἀθηναίων ἄλλοσέ ποι σιτηγήσῃ ἢ εἰς ὑμᾶς».

45. Οὕτω (βλ. πρὸς Λεπτίνην τοῦ Δημοσθένους, 30 κ.εξ.) ὁ ἄρχων τῶν Βοσπορανῶν Λεύκων (393-354) πρῶτον ἐθέσπισε ὅτι οὐδεὶς ἐδικαιούτο νὰ φορτώσῃ εἰς πλοῖον σιτηρὰ εἰ μὴ μετὰ τὴν περάτωσιν τῶν διὰ τὸν Πειραιᾶ φορτώσεων· δευτέρου δ' ἀπῆλλαξε τοὺς εἰς Ἀθήνας ἀγοντας σῖτον τοῦ φόρου τῆς ἐξαγωγῆς, καλουμένου τριακοστῆς, διότι ἀνήρχετο εἰς 3 1/3%.

46. Πολύ ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης εἶναι ἡ περίεργος συνθήκη μετὰ τὴν πόλεωσιν τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τοῦ βασιλείου τῶν Μακεδόνων (Dittenberger 77), δι' ἧς αἱ πρῶται ἐπεφύλασσαν ἑαυταῖς τὸ δικαίωμα ν' ἀπαγορεύσωσι διὰ διατάγματος τὴν ἐξαγωγὴν ναυπηγησίου ξυλείας ἐκ τοῦ κράτους τοῦ δευτέρου.

47. Πρὸς. ἄνωτ. σελ. 206-7.

Ενδιαφέρουσα προσπάθεια τοῦ Ἀνδρεάδη ἦταν νά διερευνήσῃ κατά πόσον τό ἔργο Οἰκονομικά ἦταν αὐθεντικό τοῦ Ἀριστοτέλους. Στήν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας παρουσιάζει μία συνοπτική θεώρηση τοῦ ὅλου θέματος, ὅπου παραπέμπει στό δημοσίευσμά του: *Περί τῶν δημοσιονομικῶν θεωριῶν τοῦ Ἀριστοτέλους καί τῆς σχολῆς αὐτοῦ, ἰδίᾳ δέ περί τοῦ β' Βιβλίου τῶν Οἰκονομικῶν. Ἀθήναι 1915.*

Ἐτονίσαμεν ἐν τῷ κειμένῳ τήν σημασίαν τῶν Οἰκονομικῶν.

Τό ἔργον τοῦτο ἐγένετο ἀντικείμενον πολλῶν ἐμβριθῶν μελετῶν. Διότι ἂν ὁ Boeckh¹ περιορίζεται εἰς βραχείας παρατηρήσεις, ἂν ὁ Lorenzo Stein² ὀλίγα λέγει, καί ἂν ὁ Froust de Fontperuis³ παρεξήγησε τελείως τό κείμενον, οἱ ἐκδότης τοῦ ἔργου G. Schneider⁴, Goettling⁵ καί Susemihl⁶ προέταξαν τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν ἀξιόλογα προλεγόμενα· προσφατώτερον δ' ἐδημοσιεύθησαν εἰδικαί πραγματεῖαι ὑπό τοῦ Ulrich Willcken⁷, Kurt Riezler⁸ καί P. Schneider⁹.

Παρ' ὅλα ταῦτα τόσα σημεῖα ἔμενον σκοτεινά, ὥστε δέν ἐκρίναμεν περιττόν ν' ἀφιερῶσωμεν εἰς τά Οἰκονομικά διατριβήν ἐξ ἑκατόν καί πλέον σελίδων¹⁰, θεωροῦμεν δ' ἐπ' ἀνάγκης νά δώσωμεν καί ὧδε συνοπτική ἰδέαν αὐτῶν.

Α. Χαρακτήρ τοῦ ἔργου

Τά Οἰκονομικά διαιροῦνται εἰς δύο βιβλία· τό πρῶτον δέν ἐνδιαφέρει τήν δημοσίαν οἰκονομίαν¹¹, τό δεύτερον, ἀποκλειστικῶς εἰς ταύτην ἀφιερῶμενον, διαιρεῖται πάλιν εἰς δύο κεφάλαια τελείως διάφορα, ἅτινα φαίνονται συγκολληθέντα ἀπλῶς καί μόνον διότι ἀνήγοντο εἰς τό αὐτό ἀντικείμενον.

Τό α' κεφάλαιον καθαρῶς δογματικόν πειράται νά διακρίνη τάς διαφόρους οἰκονομίας καί τά κυριώτερα χαρακτηριστικά ἐκάστης αὐτῶν· τό β' ἀπαριθμεῖ ποικίλα τεχνάσματα, εἰς ἃ κατέφυγον κατά καιρούς σατράπαι, τύραννοι καί πολιτεῖαι πρὸς χρηματισμόν, πολλά δ' ἔχον τά κοινά πρὸς τό περίφημον ἔργον τοῦ Πολυαίνου θά ἠδύνατο νά φέρῃ τίτλον: *δημοσιονομικά στρατηγήματα*. Οὐδεμία ἀλληλουχία παρατηρεῖται μεταξύ τῶν δύο κεφαλαίων. Ἐξαιρέσει ἀορίστου φράσεως¹² ἐν ἀρχῇ, τό δεύτερον οὐδέποτε παραπέμπει εἰς τό πρῶτον καί οὐδαμῶς ἀκολουθεῖ αὐτό¹³. Ἐξ ἄλλου τό α' κεφάλαιον, ἐν τέλει, προαναγγέλλει δεύτερον κεφάλαιον, ὅπερ, ἂν εἶχε γραφή (ἢ περισωθῆ), θ' ἀπετέλει ἀνεκτίμητον συμπλήρωμα τοῦ πρώτου, διότι ἐν αὐτῷ θά ἐξητάζετο πρῶτον κατά πόσον ἡ σατραπεία ἢ ἡ πόλις δύναται νά βαστάσῃ ὅλας τάς προσόδους, περί ὧν ἐγένετο ἡδὴ λόγος, δεύτερον ποῖαι νέαι πρόσοδοι δύνανται

νά εἰσαχθῶσι καί ποῖαι ἤδη λειτουργοῦσαι ν' αὐξηθῶσι, πρὸς τούτοις δέ καί ποῖαι δαπάναι δύνανται νά περισταλῶσι.

Πάντα τά θέματα ταῦτα εἶναι ἐξόχως ἐνδιαφέροντα, εἶχε δέ θίξῃ ἤδη αὐτά ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ *Ῥητορικῇ*¹⁴. Ἀξιοσημείωτον ἰδίως εἶναι ὅτι τά Οἰκονομικά ἀποφαίνονται ἐπὶ ζητήματος χωρίζοντος νῦν τήν ὀρθόδοξον τῶν ἄλλων δημοσιονομικῶν σχολῶν, δηλαδή ἂν αἱ δημοσίαι δαπάναι πρέπει ἢ οὐ νά περιληφθῶσιν εἰς τόν κύκλον τῆς δημοσίας οἰκονομίας, ἀποφαίνεται δέ, ὀρθῶς καθ' ἡμᾶς¹⁵, ὅτι εἶναι περιληπτέα.

Ἄτυχῶς περί πάντων τούτων οὐδέ γρῦ λέγει τό β' κεφάλαιον¹⁶, ὅπερ ἄλλως δέν ἔχει ὑπ' ὄψει οὔτε τούς ὀμαλούς καιρούς οὔτε τούς χρόνους τῆς ἀκμῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ¹⁷ οὔτε τάς καλῶς ὀργανωμένας πολιτείας οὔτε καὶ διαπρεπῆ τινα τῆς ἀρχαιότητος οἰκονομολόγον, οἶον τόν βῆτορα Λυκούργον¹⁸.

Σχεδόν ὅλαι αἱ μνημονευόμεναι ἐπίνοιαι ἀνάγονται εἰς δυσχερείας, ἃς συνήντησαν τύραννοι, στρατηγοὶ ἢ δευτερεύουσαι τινες πόλεις εἰς τήν καταβολήν τοῦ μισθοῦ τῶν στρατιωτῶν. Περί τῶν μέσων δ' ὅμως, εἰς ἃ κατέφυγον αἱ σπουδαιότεραι τῶν πολιτειῶν (ὡς λ.χ. αἱ Ἀθήναι) πρὸς ἀντιμετώπισιν μεγάλων στρατιωτικῶν δαπανῶν, δηλαδή περί τῶν θησαυρῶν, τῆς εἰσφορᾶς κτλ. οὐδεὶς λόγος.

Τά δύο κεφάλαια δέν εἶναι μόνον ξένα πρὸς ἀλληλα, ἀλλ', ὅπως ἴσως σπουδαιότερον, ἀπορρέουσιν ἐκ τελείως διαφόρου ἐμπνεύσεως, διότι, ἐν ᾧ ἐν τῷ πρώτῳ ὀξύ ἐπιστημονικόν πνεῦμα καθυπερήκουσε τήν διάκρισιν τῶν τεσσάρων οἰκονομικῶν καί εὐθυκρισία μεγάλη διαφαίνεται ἐν ταῖς παρεχομέναις ὀλίγαις λεπτομερείαις, ὀρθότατα δέ καθορίζονται τά ὑπολειπόμενα πρὸς ἐξέτασιν θέματα, ἐν τῷ β' οὐ μόνον πᾶν σύστημα καί πᾶσα γενική ἰδέα ἐλλείπει, ἀλλ' ὁ γράφων ἐκθέτει τά ὑπ' αὐτοῦ κρινόμενα ἄξια ἀναγραφῆς ἀνεκδότα κατά τρόπον ἐμφαίνοντα ὅτι ἐσκόπει πολὺ μᾶλλον εἴτε νά κεντήσῃ τήν περιέργειαν εἴτε νά προκαλέσῃ τό μειδίαμα τοῦ ἀναγνώστου παρά νά διδάξῃ αὐτόν¹⁹.

Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἐν ᾧ τό α' κεφάλαιον (τό δυστυχῶς βραχύτατον) ἀποτελεῖ σοβαράν ἀπό-

πειραν συστηματικής, καίπερ γενικωτάτης, επιστημονικής έρεύνης, τό β' εἶναι άπλή συλλογή άνεκδότων²⁰.

Β. Χρονολογία και Συγγραφείς

Άπό τής αρχαιότητας τό έργον κατηγγέλετο ως μή Άριστοτέλειον, άπεδίδετο δέ μάλιστα υπό του Φιλοδήμου εις τόν Θεόφραστον²¹.

Έκτοτε έξηκολούθησε μακρά συζήτησις περί του προσώπου του συγγραφέως, του χρόνου τής συγγραφής και του άν άμφότερα τά κεφάλαια έγράφησαν υπό του αυτού προσώπου.

Και κατ' άλλους μέν²² έγράφη τόν γ' αἰώνα. Κατ' άλλους δέ χρονολογείται ήδη από του τετάρτου, και εἶναι έργον μαθητου τινος του Άριστοτέλους, άκολουθήσαντος συμβουλήν του μεγάλου αυτού διδασκάλου περί συλλογής δημοσιονομικών τινων έπινοημάτων²³, ίσως δέ και τό α' κεφάλαιον εἶναι σύνοψις άκροαματικών τινων παραδόσεων του Σταγίριτου²⁴.

Μελετήσαντες άλλαχού τό ζήτημα²⁵ και άποδείξαντες ότι σχεδόν άδύνατον εἶναι ν' άποφανθῆ τις μετ' άσφαλείας περί αυτού, ίδια λόγω των περιπετειών άς ύπέστησαν τά χειρόγραφα του Άριστοτέλους²⁶, προσθέτομεν και αύθις ότι ή άβεβαιότης περί τό πρόσωπον του συγγραφέως ούδαμώς έλαττοί τήν μεγάλην θεωρητικήν και πρακτική σημασίαν του έργου, διότι τό μέν α' αυτού κεφάλαιον τυγχάνει, ως ήδη έρρήθη, τό πρώτον περί των δημοσιονομικών θεωριών δοκιμιον, τό δέ β' άν και έθεωρήθη²⁷ ως νέον τεκμήριον τής κατά Zeller μικρολόγου πολυμαθείας²⁸ των Περιπατητικών, φωτίζει ικανώς τήν δημοσίαν οικονομίαν των τυράννων και τάς άδιακόπτους οικονομικάς δυσχερείας έν τῷ μέσῳ των όποιων έζων αί μικρότεροι ίδια των έλληνίδων πολιτειών».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βιβλίον Γ' κεφ. α'.

2. Die Staatswissenschaftliche Theorie der Griechen vor Aristoteles und Plato (Tubingen-Zeitung 1853, σελ. 127).

3. Βλ. Les idées politiques et sociales de l' antiquité et leur filiation dans les temps modernes (έν Journal des Économistes, φύλλα Σεπτ. και Δεκεμβρ. 1871, τόμ. 23 και 24) ύποθέτω ότι ο Φρού δέν έγνωρίζε καλώς τά ελληνικά, ίσως δ' εἶχεν ύπ' όψιν τήν μετρίαν μετάφρασιν του Hoeffler (Παρίσιος 1843, εκδόται Charpentier).

4. Άνωνύμου Οικονομικά (Λειψία, 1815).

5. Άριστοτέλους Οικονομικός. Άνωνύμου Οικονομικά (Γένα, 1830).

6. Aristotelis quae feruntur Oeconomica (Λειψία, Teubner, 1887), άφιερωμένον εις τόν Φιλολογικόν Σύλλογον Κωνσταντινουπόλεως.

7. Zur den Pseudoaristotelischen Oeconomica (περιοδικόν Hermes τόμος XXXVI, 1901, σελ. 187-200).

8. Ueber Finanzen und Monopol in alten Griechenland (διατριβή, Βερολίνον, 1907)· πρβλ. άνωτ. σελ. 86.

9. Das zweite Buch der Pseudo-Aristotelischen Ökonomika (διατριβή, Würzburg, 1907)· πρβλ. άνωτ. σελ. 87.

Σημειώτεον ότι τῷ 1903 ή Φιλοσοφική Σχολή του Μονάχου είχε προκηρύξῃ διαγωνισμόν επί του θέματος άξιούσα παρά των ύποψηφίων τήν εξέτασιν του έργου ού μόνον από φιλολογικής αλλά και από απόψεως οικονομικής θεωρίας και οικονομικής πολιτικής (Wirtschaftstheorie und Wirtschaftspolitik).

10. Περί των δημοσιονομικών θεωριών του Άριστοτέλους και τής σχολής αυτού, ίδια δέ περί του β' Βιβλίου των Οικονομικών (Άνατύπωσις εκ τής Έπετηρίδος του Πανεπιστημίου του 1915).

11. Έν αυτῷ, όπως και έν τῷ Περί Οικονομικών του Ξενοφώντος, ή λέξις οικονομία λαμβάνεται έν τῇ στενωπάτῃ αυτης έννοία, ως άφορώσα αποκλειστικώς εις τήν διοίκησιν του οἴκου (domus)· δι' ό ο συγγραφείς έρευνά μόνον τά άπαρτίζοντα τόν οἶκον άτομα και αγαθά (άνδρα, γυναίκα, τέκνα, δούλους, επιστάτας, διαφόρων ειδών κτήματα κτλ.).

12. Αυτή, προστεθείσα προφανώς βραδύτερον, έχει ως έξῆς: «Τά μέν οὖν περί τάς οικονομίας και τά μέρη τά τούτων ειρήκαμεν».

13. Ούτω κατατάσσει τάνέκδοτα ούχι κατά τήν τριμερή διάκρισιν βασιλικής, σατραπικής και πολιτικής οικονομίας, αλλά τό πλείστον χρονολογικώς (βλ. Willeken σελ. 196).

14. «Όστε περί μέν πόρων τόν μέλλοντα συμβουλεύσειν δεοί άν τάς προσόδους τής πόλεως ειδέναι τίνες και πόσαι, όπως είτε τίς παραλείπεται προστεθῆ και ει τίς έλάττων αύξηθῆ, έτι δέ τάς δαπάνας τής πόλεως άπάσας, όπως ει τις περιεργος αφαιρεθῆ και ει τίς μείζων έλάττων γένηται· ού γάρ μόνον πρός τά ύπάρχοντα προστιθέντες πλουσιώτεροι γίνονται, αλλά και αφαιρούντες των δαπανημάτων» (Α', δ', 8).

15. Πρβλ. τάς ήμετέρας παραδόσεις (εκδοσις β' Χ. Δαμίρη, 1914) μέρος γενικόν σελ. 192-193.

16. Όπως παρατηρεῖ όρθως ο Ed. Meyer «aber auf das einzelne wird nicht eingegangen, wo die Untersuchung beginnen sollte, ist er bereits zu Ende».

Τουαύτας βαθείας παρατηρήσεις πολλάς αναμφιβόλως θά έκαμνεν ο μέγας τής αρχαιότητας ιστορικός, εάν ειχεν ειδικώς καταγίνῃ επί του προκειμένου συγγράμματος· ουστωχώς έν παρόδῳ μόνον λέγει τινά περί αυτού· βλ. Die Wirtschaftliche Entwicklung des Altertums· τό έργον τουτο άποτελει άνακοίνωσιν γενομένην εις τό συνέδριον των Γερμανών ιστορικών (Φραγκφούρτη Άπριλ. 1895), δημοσιευθέν δέ τό πρώτον έν τοῖς Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik του Hildebrand (τόμ. LXIV) και έν φυλλαδίῳ (έκδ. Fischer 1895) άνεδημοσιεύθη έν ταῖς σελ. 79-168 των Kleine Schriften zur Geschichtestheorie und zur Wirtschaftlichen und Politischen Geschichte des Altertums (Χάλλε, 1910)· τά άφορόντα εις τό ήμετέρον έργον εύρίσκονται έν σημειώσει τής σελίδος 124.

17. Δηλαδή τόν ε' αἰώνα. Ο Meyer έν τῇ άναδημο-

σιεύσει τῆς μελέτης του ἀναφέρει μετ' ἐπαίνων τὸν Riezler, προσάπτει ὅμως αὐτῷ ὅτι δὲν ἐπρόσεξεν, ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ἀνεκδότων τοῦ β' κεφαλαίου ἀναφέρονται εἰς ἐποχὰς καταπτώσεως, ἰδίᾳ δὲ ὅτι οὐδὲν αὐτῶν σχετίζεται πρὸς τὸν ε' αἰῶνα.

18. Οἱ Ἀθηναῖοι στρατηγοὶ Καλλίστρατος καὶ Τιμόθεος (κεφ. Β', 22 καὶ 23) εἶναι ἀληθῶς καὶ ἄλλοθεν γνωστοὶ διὰ τὴν δημοσιονομικὴν των ἐπιτηδεύματα, δι' ἃ καὶ τὰ μέτρα, εἰς ἃ κατέφυγον, δὲν προσκρούουσιν εἰς τὴν ἠθικὴν. Ἀλλὰ μόνον τοῦ Καλλίστρατου τὸ ἐπινόημα εἶναι γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος, βασιζόμενον ἐπὶ τῆς ὀρθῆς παρατηρήσεως ὅτι, διὰ ν' αὐξήσωσιν αἱ εἰσπράξεις ἐκμισθουμένου φόρου, πρέπει νὰ αἰρῶνται τὰ εἰς τὴν προσέλευσιν νέων πλειοδοτῶν ἐπιπροσθούντα κωλύματα (πρβλ. ἀνωτ. σελ. 136).

19. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Riezler, ὅστις ρίπτει τὴν εὐθύνην εἰς μεταγενέστερον ἐκδότην τοῦ ἔργου: «Er (der Epitomator) die praktischen Massregeln bis zur Unverständlichkeit kürzt, die witzigen aber breit erzählt»,

20. Τοιαῦτα συλλογαὶ δὲν ἦσαν τότε σπάνια. Φαίνεται μάλιστα ὅτι εἰς προὔπαρχοῦσας τοιαύτας προσέτρεξαν ὁ τε Ψευδαριστοτέλης καὶ ὁ Πολυάινος. πρβλ. Melbe, Über die Quellen Polyaeus (Jahrbücher für Philologie, Supplement XIV, σελ. 421-628).

Ὁ Ψευδαριστοτέλης ὕστερῃ τοῦ Πολυαίνου ὡς πρὸς τὴν χάριν καὶ τὴν σαφήνειαν, ὅσῳ δὲ διηγεῖται τὸ αὐτὸ ἀνεκδότον, δεικνύεται καὶ ἀπὸ ἀπόψεως πληροφοριῶν ἐνδεέστερος ἐκείνου: βλ. λ.χ. τὰ κατὰ Τιμόθεον (Ψευδ. II, 23· Πολ. III, 10, 14), Χαβρίαν (Ψευδ. II, 25, 3· Πολ. III, 11, 5) κτλ.

21. Τὴν γνώμην ταύτην ἀπηχεῖ ὁ Boeckh.

22. Τὴν γνώμην ταύτην ὑπεστήριξε πρῶτος ὁ πολὺς Niebuhr.

23. Πολιτ. Α. κεφ. IV, 4: «Ἐπι δὲ καὶ τὰ λεγόμενα σποράδην, δι' ὧν ἐπιτετυχήκασιν ἔνιοι χρηματιζόμενοι, δεῖ συλλέγειν πάντα γὰρ ὠφέλιμα ταῦτ' ἐστὶ τοῖς τιμῶσι τὴν χρηματιστικὴν» καὶ παρακατιῶν (IV, 8) ἐξηγεῖ ὅτι ἔχει ὑπ' ὄψει πλειότερον τὴν δημοσίαν ἢ τὴν ἰδιωτικὴν οικονομίαν πράγματι: «χρήσιμον δὲ γνωρίζειν ταῦτα καὶ τοῖς πολιτικοῖς: πολλαῖς γὰρ πόλεσι δεῖ χρηματισμοῦ καὶ τοιούτων πόρων, ὥσπερ οἰκία, μᾶλλον δέ».

24. Περί τῆς διαιρέσεως τῶν μαθημάτων τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς ἐξωτερικοὺς λόγους, καὶ εἰς ἀκροαματικοὺς λόγους, βλ. Ἐ. Ροΐδου, Ἀριστοτέλης ἢ μελέτη αὐτῆς δημοσευθεῖσα τὸ πρῶτον ἐν τῷ Ἐγκυκλοπαιδικῷ Λεξικῷ περιελήφθη ὑφ' ἡμῶν εἰς τὰ Ἄπαντα τοῦ συγγραφέως (βλ. τόμ. Ε': Μελέται Φιλολογικαί, Καλλιτεχνικαί, Φιλοσοφικαί).

25. Εἰδικὴ μελέτη σελ. 6-9.

26. Τὰς περιπετείας ταύτας οἱ ἀδελφοὶ Croiset ἐν τῇ κλασσικῇ αὐτῶν Ἱστορίᾳ τῆς Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας (ἀ' ἔκδ. τόμ. δ' σελ. 688) συνοψίζουσιν ὡς ἐξῆς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Στράβωνος (XIII, 54) καὶ τοῦ Πλουτάρχου (Σύλλας, 26):

«Τὰ παραμείναντα ἀνεκδότα συγγράμματα περιήλθον εἰς τὸν Θεόφραστον, ὅστις τὰ ἐκληροδότησεν εἰς τὸν μαθητὴν του Νηλέα· οἱ κληρονόμοι ὅμως τοῦ τελευταίου ἐγκατέλειψαν αὐτὰ εἰς ὑπόγεια, ὅπου ἐβλάβησαν πολὺ καὶ θὰ κατεστρέφοντο ἴσως τελείως, ἂν κατὰ τὸν β' αἰῶνα δὲν ἠγοράζοντο ὑπὸ τοῦ Ἀπελικωνῶνος τοῦ Τηΐου. Τὴν βιβλιοθήκην τούτου περιέχουσιν τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Θεοφράστου, πιθανῶς φύρδην μίγδην, καθὼς καὶ ἄλλα ἔργα, ἔστειλεν ὁ Σύλλας εἰς Ρώμην, ὅπου Τυραννίων ὁ γραμματικὸς ἀντέγραψεν αὐτὰ διασκευάσας δυστυχῶς ταῦτα κατὰ βούλησιν».

27. Ὑπὸ τοῦ Πέτρου Σνέιδερ σελ. 12.

28. Kleinliche Polymathie.

Αναφερθήκαμε ἀνωτέρω στό ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλους Οἰκονομικά καὶ θεωρήσαμε ἀπαιτήτο νὰ προσθέσουμε κατωτέρω κείμενο ἀπὸ τὴν ἤδη μνημονευθεῖσα Ἐπετηρίδα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν διερεύνησης τοῦ Ἀ. Ἀνδρεάδη περί τοῦ ποιός ἦταν ὁ συγγραφέας τῶν Οἰκονομικῶν (Ἔργα, τόμ. I, σσ. 23-28).

Ἐνῶ ἡ δημοσία οἰκονομία ὡς τέχνη ἐπέσυρε μεγάλως τὴν προσοχὴν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, οἵτινες, καθ' ἃ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν φαίνεται, ἔδωκαν καὶ εἰς τοὺς δημοσίους προϋπολογισμοὺς καὶ ἀπολογισμοὺς¹ προσοχὴν μεγαλυτέραν ἢ τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος, ἡ δημοσία οἰκονομική, ὀλίγον ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἐκαλλιεργήθη. Αὐτὸ τὸ Περί προσόδων ἔργον τοῦ Ξενοφῶντος περιορίζεται εἰς τὴν ἐξέυρεσιν πρακτικῶν τινῶν μέτρων πρὸς ἐπαύξησιν τῶν πόρων τῆς Ἀθηναϊκῆς Πολιτείας. Καίπερ, δ' ἐπ' ἐσχάτων τὰ προτεινόμενα ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ τοῦ Σωκράτους μέτρα κρίνονται ἐπιεικέστερον ἢ ἄλλοτε², οὐδεὶς ἐπιχειρεῖ ν' ἀνεύρη ἐν τῷ βραχεῖ αὐτοῦ πονήματι οὔτε

γενικώτερα ἐπιστημονικὰ διδάγματα οὔτε καὶ γενικωτέρας πληροφορίας περί τῆς δημοσιονομικῆς διοικήσεως τῶν χρόνων ἐκείνων.

Ἀμφότερα ταῦτα δύναται τις τοῦναντίον ν' ἀντλήσῃ ἐκ τοῦ β' βιβλίου τῶν ἀποδοιδομένων εἰς τὸν Ἀριστοτέλη Οἰκονομικῶν. Δυστυχῶς τὸ ἔργον τοῦτο, δι' οὗς λόγους θὰ ἐκθέσωμεν κατωτέρω, εἶναι ἐν ταῦτῳ τόσο ἐλλιπές καὶ τόσο ἀσαφές, ὥστε ὁ στερούμενος ὀδηγοῦ ἀναγνώστης ὀλίγα διδάσκειται. Ἐντεῦθεν ἐφάνη ἐπιβαλλομένη εἰς τὸν μόνον Ἑλληνα καθηγητὴν τῆς δημοσίας οἰκονομίας ἢ συγγραφὴ εἰδικῆς ἐπὶ τούτου πραγματείας.

Διὰ τοιαύτην δ' ἐργασίαν δὲν στερούμεθα βοήθημάτων, διότι ἂν ὁ Boeckh (Βιβλίον Γ' κεφ.

α') περιορίζεται εις βραχείας παρατηρήσεις, οι δύο διαδοχικῶς ἐκδόσαντες τὰ *Οἰκονομικά* Goettling (1830) καὶ Susemihl (Λειψία, Teubner, 1887)³ προέταξαν τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν ἀξιόλογα προλεγόμενα⁴, ἔκτοτε δὲ τὸ ἔργον ἐμελετήθη ἐπιμελέστατα ἀπὸ μὲν φιλολογικῆς ἀπόψεως ὑπὸ τοῦ Ulrich Wilcken, «Zu den Pseudoaristotelischen *Oeconomica*» (περιοδικόν «*Hermes*» t. XXXVI 1901, σελ. 187-200), ἀπὸ δὲ οἰκονομικῆς ὑπὸ τοῦ Kurt Riezler, *Über Finanzen und Monopole im alten Griechenland* (Βερολῖνον 1907).

Αἱ ἐργασίαι αὗται, εἰ καὶ προλειαινύσονται τὸ ἔδαφος εἰς δημοσιονομικὴ μελέτην, δὲν καθιστῶσι ταύτην περιττήν, δι' ὃ καὶ δὲν ἀποτρέπουσιν ἡμᾶς ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τῶν παρατηρήσεων καὶ τῶν συμπερασμάτων, ἅτινα ἀπεκομίσασμεν ἐκ τῆς ἐπισταμένης ἐρεύνης τοῦ μόνου δημοσιονομικοῦ ἔργου, ὅπερ ἐκκληροδότησεν ἡμῖν ἡ ἀρχαιότης.

Ὅπως δὲ αἱ παρατηρήσεις καὶ τὰ συμπεράσματα ταῦτα ὄσιν ἀσφαλέστερα, θά συνδυάζωμεν πρὸς τὰ *Οἰκονομικά* ὅσας θεωρίας ἢ πληροφορίας περὶ δημοσίων οἰκονομικῶν δυνάμεθα νά εὕρωμεν ἐν τῇ *Πολιτικῇ*, τῇ *Ρητορικῇ* καὶ τῇ *Ρητορικῇ* πρὸς Ἀλέξανδρον. Οὕτω θά ἔχωμεν ἀρτιωτέραν ἰδέαν τῶν ἀντιλήψεων τῆς Περιπατητικῆς Σχολῆς.

Ἐπειδὴ ὅμως βάσις ἡμῶν θά μείνωσι τὰ *Οἰκονομικά*, ἀνάγκη νά ἐξετάσωμεν κάπως ἐγγύτερον τὸ περιεργον τοῦτο ἔργον.

Α'. Χαρακτήρ τοῦ ἔργου

Τὰ *Οἰκονομικά* διαιροῦνται εἰς δύο βιβλία: τὸ πρῶτον δὲν ἐνδιαφέρει τὴν δημοσίαν οἰκονομίαν⁵, τὸ δεύτερον, ἀποκλειστικῶς εἰς ταύτην ἀφιερωμένον, διαιρεῖται πάλιν εἰς δύο κεφάλαια τελείως διάφορα, ἅτινα φαίνονται συγκολληθέντα ἀπλῶς, διότι ἀνήγοντο εἰς τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον.

Τὸ α' κεφάλαιον, καθαρῶς δογματικόν, πειρᾶται νά διακρίνη τὰς διαφόρους οἰκονομίας καὶ τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ ἐκάστης αὐτῶν, τὸ β' ἀπαριθμεῖ ποικίλα τεχνάσματα, εἰς ἃ κατέφυγον κατὰ καιροὺς σατράπαι, τύραννοι καὶ πολιτεῖαι πρὸς χρηματισμόν, πολλά δ' ἔχον τὰ κοινὰ πρὸς τὸ περίφημον ἔργον τοῦ Πολυαίου θά ἠδύνατο νά φέρη τίτλον: *δημοσιονομικὰ στρατηγήματα*. Οὐδεμίαν ἀλληλουχίαν παρατηρεῖται μεταξύ τῶν δύο κεφαλαίων. Ἐξαιρέσει ἀορίστου φράσεως⁶ ἐν ἀρχῇ, τὸ δεύτερον οὐδέποτε παραπέμπει εἰς τὸ πρῶτον καὶ οὐδαμῶς ἀκολου-

θεῖ αὐτό⁷. Ἐξ ἄλλου τὸ α' κεφάλαιον, ἐν τέλει, προαναγγέλλει δεύτερον κεφάλαιον, ὅπερ, ἂν εἶχε γραφῆ (ἢ περισωθῆ), θ' ἀποτελεῖ ἀνεκτίμητον συμπλήρωμα τοῦ α' διότι ἐν αὐτῷ θά ἐξητάζοντο πρῶτον κατὰ πόσον ἢ σατραπεία ἢ ἡ πόλις δύναται νά φέρη (βαστάσῃ) ὅλας τὰς προσόδους, περὶ ὧν ἐγένετο ἤδη λόγος, δεύτερον ποῖαι νέαι πρόσδοδοι δύναται νά εἰσαχθῶσι καὶ ποῖαι ἤδη λειτουργοῦσαι ν' αὐξηθῶσι, πρὸς τούτοις δὲ καὶ ποῖαι δαπάναι δύναται νά περισταλῶσι.

Πάντα τὰ θέματα ταῦτα εἶναι ἐξόχως ἐνδιαφέροντα, εἶχε δὲ θίξει ἤδη αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ *Ρητορικῇ*⁸. Ἀξιοσημείωτον ἰδίως εἶναι ὅτι ὁ Σταγειρίτης δίδει τὴν γνώμην του ἐπὶ ζητήματος χωρίζοντος νῦν τὴν ὀρθόδοξον τῶν ἄλλων δημοσιονομικῶν σχολῶν, δηλαδὴ ἂν αἱ δημόσιαι δαπάναι δέον ἦ οὐ νά περιληφθῶσιν εἰς κύκλον τῆς δημοσίας οἰκονομίας, ἀποφαίνεται δὲ, ὀρθῶς καθ' ἡμᾶς⁹, ὅτι ναί.

Ἄτυχῶς περὶ πάντων τούτων οὐδὲ γρῦ λέγει τὸ β' κεφάλαιον¹⁰ ὅπερ ἄλλως δὲν ἔχει ὑπ' ὄψιν οὔτε τοὺς ὀμαλοὺς καιροὺς οὔτε τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ¹¹ οὔτε τὰς καλῶς ὀργανωμένας πολιτείας οὔτε καὶ διαπρεπῆ τινὰ τῆς ἀρχαιότητος οἰκονομολόγον ὡς τὸν ρήτορα Λυκοῦργον¹².

Σχεδὸν ὅλαι αἱ μνημονευόμεναι ἐπίνοιαι ἀναγονται εἰς δυσχερείας, ἃς ἀπήνησαν τύραννοι, στρατηγοὶ ἢ δευτερεύουσαι πόλεις εἰς τὴν καταβολὴν τοῦ μισθοῦ τῶν στρατιωτῶν. Περὶ τῶν μέσων ὅμως, εἰς ἃ κατέφυγον αἱ σπουδαιότεραι τῶν πολιτειῶν (ὡς λ.χ. αἱ Ἀθῆναι), πρὸς ἀντιμετώπισιν μεγάλων στρατιωτικῶν δαπανῶν, δηλαδὴ τοὺς θησαυροὺς, τὴν εἰσφορὰν κτλ. κτλ. οὐδεὶς λόγος.

Τὰ δύο κεφάλαια δὲν εἶναι μόνον ξένα πρὸς ἀλλήλα, ἀλλ', ὅπερ ἴσως σπουδαιότερον, ἀπορρέουσιν ἐκ τελείως διαφόρου ἐμπνεύσεως, διότι, ἐνῶν ἐν τῷ πρῶτῳ ὀξύ ἐπιστημονικόν πνεῦμα καθυπηγόρευσε τὴν διάκρισιν τῶν τεσσάρων οἰκονομικῶν καὶ εὐθυκρισίαν μεγάλη διαφαίνεται ἐν ταῖς παρεχομέναις ὀλίγαις λεπτομερείαις, ὀρθότατα δὲ καθορίζονται τὰ ὑπολειπόμενα πρὸς ἐξέτασιν θέματα, ἐν τῷ β' οὐ μόνον πᾶν σύστημα καὶ πᾶσα γενικὴ ἰδέα ἐλλείπουσιν, ἀλλ' ὁ γράφων ἐκθέτει τὰ ὑπ' αὐτοῦ κρινόμενα ἄξια ἀναγραφῆς ἀνεκδοτα κατὰ τρόπον ἐμφαινόντα ὅτι ἐσκόπει πολὺ μᾶλλον νά κεντήσῃ τὴν περιέργειαν ἢ νά προκαλέσῃ τὸ μείδιον τοῦ ἀναγνώστου παρά νά διδάξῃ αὐτόν¹³.

Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἐνῶν τὸ α' κεφάλαιον (τὸ δυστυχῶς βραχυτάτον) ἀποτελεῖ σοβαρὰν ἀπό-

πειραν συστηματικής, καίπερ γενικωτάτης, επιστημονικής έρεύνης, τό β' εἶναι ἀπλή συλλογή ἀνεκδότων¹⁴ καί οὐχί μάλιστα ἐκ τῶν ἀρίστων, διότι εἶναι κατωτέρα τῆς, ὡς ἐλέχθη, πολλά τά κοινά πρός ταύτην ἐχούσης συλλογῆς τοῦ Πολυαίνου¹⁵.

Β'. Χρονολογία καί συγγραφείς

Μεγάλη ἀβεβαιότης κρατεῖ ὡς πρός τήν ἐποχήν τῆς συγγραφῆς καί ὡς πρός τό πρόσωπον τοῦ συγγραφέως.

Κατά τήν ἐπικρατήσασαν ἀπό τῶν ἡμερῶν τοῦ Niebuhr¹⁶ γνώμην, ἡ συγγραφή ἐχρονολογεῖτο ἀπό τοῦ γ' αἰῶνος π.Χ. Ὁ Wilcken ὁμως ἀφιέρωσε τό μεγαλύτερον μέρος τῆς ἐν τῷ «*Hermes*» μελέτης του εἰς ὑποστήριξιν τῆς ἰδέας ὅτι τό ἔργον ἦτο προγενέστερον¹⁷.

Συζητεῖται ἐπίσης, ἂν ἀμφοτέρα τά κεφάλαια προσέρχονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ καλάμου. Ἄν δεχθῶμεν ὅτι ναι¹⁸, δέον νά δεχθῶμεν ἐπίσης ὅτι τό ἔργον σχετίζεται μὲν μετά τῆς περιπατητικῆς σχολῆς, οὐχί ὁμως ἀπ' εὐθείας μετά τοῦ Ἀριστοτέλους¹⁹. Ἄν ὑποθέσωμεν τούναντίον ὅτι ὄχι, τότε δυνάμεθα νά παραδεχθῶμεν ὅτι τό α' κεφάλαιον εἶναι ἐπιτομή²⁰ ἀκροαματικῶν τινῶν παραδόσεων²¹ τοῦ Σταγειρίτου, τό δέ β' κεφάλαιον ἔργον φιλοπόνου, ἀλλά μετρίου μαθητοῦ αὐτοῦ.

Ἡ τοιαύτη ὑπόθεσις ἐνισχύεται ἐκ δύο παρατηρήσεων: 1) Ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔδειξεν ἐνδιαφέρον διά τά δημόσια οἰκονομικά ἐν τε τοῖς *Πολιτικοῖς* (Βιβλίον Α' κεφ. IV, 6-8) καί ἐν τῇ *Ρητορικῇ* (Α' δ 10), ὅθεν πιθανόν ὅτι ἀφιέρου καί εἰδικήν τινα παράδοσιν εἰς τήν δημοσίαν οἰκονομίαν. 2) Ὅτι αὐτός ὁ Ἀριστοτέλης συνιστᾷ τήν συλλογήν δημοσιονομικῶν στρατηγημάτων²² καί συνεπῶς δέν εἶναι ἀπίθανον ἐκ τῶν μαθητῶν τού τις νά ἐξετέλεσε τήν συμβουλήν.

Κατά τήν τοιαύτην ὑπόθεσιν ἡ συλλογή τοῦ φιλοπόνου ἦ, ὅπως λέγει ὁ Wilcken, θεματομανοῦς τούτου ἀνδρός ἐκυκλοφόρει ἐπί πολλάς δεκαετηρίδας ὡς ἔργον ἀνεξάρτητον, μέχρι οὔ, περιελθοῦσα εἰς χεῖρας περιπατητικοῦ τινος, καταγινομένου εἰς τήν θεωρίαν τῶν οἰκονομικῶν καί ποθοῦντος ἴσως νά ἐξασφαλίσῃ εἰς τούς ξηρούς ὀρισμούς τοῦ α' κεφαλαίου εὐρύτερον κύκλον ἀναγλωσσῶν, συνδεδέθη πρός τοῦτο διά τοῦ χαλαροῦ δεσμοῦ μιᾶς φράσεως.

Καί ταῦτα μὲν οὕτω. Τό καθ' ἡμᾶς ὁμολογοῦμεν ὅτι αἱ περιπέτειαι, ἅς ὑπέστησαν τά ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους²³, καί τό γεγονός ὅτι τό Β' βιβλίον τῶν *Οἰκονομικῶν*, καί ἂν ἐγγραφή κα-

τά τόν δ' αἰῶνα, περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς ὡς κατέλιπε τοῦτο ὁ κατά τόν γ' αἰῶνα ἐπεξεργασθείς αὐτό²⁴, καθιστῶσι δυσχερές ν' ἀποφανθῇ τις μετ' ἀσφαλείας ἐπί τοῦ ζητήματος.

Σπεύδω ἄλλως τε νά προσθέσω ὅτι, καί ἂν δεχθῶμεν ὅτι ὀλόκληρον τό ἔργον ἀπορρέει ἐκ μεταγενεστέρου τινός περιπατητικοῦ, πάλιν τοῦτο δέν εἶναι λόγος, ὅπως παραμελήσωμεν αὐτό. Καθ' ὅτι τό μὲν πρῶτον κεφάλαιον παραμένει ἡ μόνη ἀπόπειρα συστηματικοῦ χειρισμοῦ τῶν δημοσιονομικῶν προβλημάτων, ἣν κατέλιπεν ἡμῖν ἡ ἀρχαιότης· τό δέ δεύτερον, παρ' ὅλας αὐτοῦ τάς μεγάλας ἐλλείψεις, δέν εἶναι ἀχρηστον, καθ' ὅτι ἀφ' ἑνός μὲν, καίπερ μή συνδεδεμένον μετά τοῦ πρώτου, σαφηνίζει πως τάς ἐν αὐτῷ μετά περιληπτικότητος ἐξικνουμένης μέχρι στυφνότητος διατυπουμένας ἀρχάς, ἀφ' ἑτέρου δέ χρησιμεύει εἰς τήν κατάδειξιν δύο γεγονότων πολλῆς προσοχῆς ἀξίων: 1ον Τοῦ ἀνετοιμοῦ τῶν ἀρχαίων πολιτειῶν εἰς ἀντιμετώπισιν ἐκτάκτων δαπανῶν. 2ον Τῆς ἐλλείψεως παρ' αὐταῖς παντός σεβασμοῦ πρός τά δικαιώματα τοῦ ἀτόμου, ὡς ἀντιλαμβανόμεθα ταῦτα ἰδία ἀπό τοῦ ἰη' αἰῶνος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. τό β' μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Βέλγου ἐλληνιστοῦ H. Francotte *Les finances des cités grecques* (Παρίσιοι 1909), ἀφιερωμένον ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τήν δημοσιονομικὴν διοίκησιν τῶν ἐλληνίδων πόλεων.

2. Αὐστηρὸς εἶχε δειχθῆ ὁ A. Boeckh ἐν τῷ μνημειῷ αὐτοῦ ἔργῳ *Die Staatshaushaltung der Athener* (ἀ' ἐκδ. 1817, γ' ἐκδ. ὑπὸ M. Fränkel 1886· νέα ἰταλικὴ μετάφρασις ἐν τῷ Α' τόμῳ τῆς Biblioteca di Storia Economica), ἐπεικέστεροι δ' ἐφάνησαν οἱ E. Ardaillon, *Le mines du Laurion dans l' antiquité* (Παρίσιοι 1897,) καί M. Clerc, *Les Métèques Athéniens* (Παρίσιοι 1893). Οἱ δύο Γάλλοι ἐλληνισταὶ ἔλαβον ἀφορμὴν νά ἐνασχοληθῶσι μὲ τά δημοσιονομικά σχέδια τοῦ Ξενοφῶντος, διότι οὗτος προσεδόκα τήν ἀποκατάστασιν τῶν Ἀθηναϊκῶν οἰκονομικῶν ἐκ τῆς αὐξήσεως τοῦ μετοικίου καί τῶν λαυρευτικῶν προσόδων.

3. Ἡ ἐκδοσις εἶναι ἀφιερωμένη εἰς τόν Φιλολογικόν Σύλλογον Κωνσταντινουπόλεως.

4. Τῶν *Οἰκονομικῶν* ὑπάρχει καί μετάφρασις γαλλικὴ ὑπὸ Hoeffler (Παρίσιοι 1843, ἐκδότης Charpentier) πλὴν αὕτη δέν εἶναι ἐκ τῶν ἀρίστων. Τήν μετάφρασιν ταύτην εἶχε προφανῶς ὑπ' ὄψει ὁ Ἀδαλβέρτος Froust De Fontreurtuis. Οὗτος ἐδημοσίευσε δύο ἄρθρα ἐν τῷ «*Journal des Economistes*» (φύλλα Σεπτ. καί Δεκ. 1871, τόμοι 23 καί 24) ὑπὸ τόν τίτλον: *Les idées politiques et sociales de l' antiquité et leur filiation dans les temps modernes* Ἐν τῷ β' τῶν ἄρθρων τούτων ὁ Φονπερτούι ἔχει περὶ τοῦ ἡμετέρου βιβλίου δύο σελίδας καταδεικνουσᾶς πλήρη τοῦ κειμένου παρανόησιν.

5. Ἐν αὐτῷ, ὅπως καί ἐν τῷ *Περὶ Οἰκονομικῶν* τοῦ Ξενοφῶντος, ἡ λέξις οἰκονομία λαμβάνεται ἐν τῇ στενω-

τάτη αὐτῆς ἐννοία, ὡς ἀφορῶσα ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ οἴκου (domus) δι' ὃ ὁ συγγραφεὺς ἐρευνᾷ μόνον τ' ἀπαρτίζοντα τὸν οἶκον ἄτομα καὶ ἀγαθὰ (ἄνδρα, γυναῖκα, τέκνα, δούλους, ἐπιστάτας, διαφόρων εἰδῶν κτήματα κτλ.).

6. Αὕτη, προστεθεῖσα προφανῶς βραδύτερον, ἔχει ὡς ἐξῆς: «Τὰ μὲν οὖν περὶ τὰς οἰκονομίας καὶ τὰ μέρη τὰ τούτων εἰρήκαμεν».

7. Οὕτω κατατάσσει τ' ἀνέκδοτα οὐχὶ κατὰ τὴν τριμελῆ διάκρισιν βασιλικῆς, σατραπικῆς καὶ πολιτικῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ τὸ πλεῖστον χρονολογικῶς (βλ. Wilcken σελ. 196).

8. «Ὡστε περὶ μὲν πόρων τὸν μέλλοντα συμβουλεύσειν δέοι ἂν τὰς προσόδους τῆς πόλεως εἰδέναι τίνες καὶ πόσαι, ὅπως εἴτε τις παραλείπεται προστεθῆ καὶ εἴ τις ἐλάττων ἀυξηθῆ ἔτι δὲ τὰς δαπάνας τῆς πόλεως ἀπάσας, ὅπως εἴ τις περιέργως ἀφαιρεθῆ καὶ εἴ τις μείζων ἐλάττων γέννηται: οὐ γὰρ μόνον πρὸς τὰ ὑπάρχοντα προστιθέντες πλουσιώτεροι γίνονται, ἀλλὰ καὶ ἀφαιρούντες τῶν δαπανημάτων» (Α', δ', 8).

9. Πρβλ. τὰς ἡμετέρας παραδόσεις (ἔκδοσις β' Χ. Δαμίρη, 1914) μέρος γενικόν σελ. 192-193.

10. Ὅπως παρατηρεῖ ὀρθῶς ὁ Ed. Meyer «aber auf das einzelne wird nicht eingegangen, wo die Untersuchung beginnen sollte, ist er bereits zu Ende».

Τοιαύτας βαθεῖας παρατηρήσεις πολλὰς ἀμφιβόλους θὰ ἔκαμνεν ὁ μέγας τῆς ἀρχαιότητος ἱστορικός, ἐὰν εἶχεν εἰδικῶς καταγίνει ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου συγγράμματος: δυστυχῶς ἐν παρόδῳ μόνον λέγει τινὰ περὶ αὐτοῦ: βλ. *Die Wirtschaftliche Entwicklung des Altertums* τὸ ἔργον τοῦτο ἀποτελεῖ ἀνακοίνωσιν γενομένην εἰς τὸ γ' συνέδριον τῶν Γερμανῶν ἱστορικών (Φρανκφούρτη Ἀπρίλ. 1895), δημοσιευθὲν δὲ τὸ πρῶτον ἐν τοῖς «*Jahrbücher für Nat. und Statistik*» τοῦ Hildebrand (τόμ. LXIV) καὶ ἐν φυλλαδίῳ (ἔκδ. Fisher 1895) ἀνεδημοσιεύθη ἐν ταῖς σελ. 79-168 τῶν *Kleine Schriften zur Geschichtstheorie und zur Wirtschaftlichen und Politischen Geschichte des Altertums* (Χάλλε 1910): τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ ἡμέτερον ἔργον εὐρίσκονται ἐν σημειώσει τῆς σελίδος 124.

11. Δηλαδὴ τὸν ε' αἰῶνα. Ὁ Meyer ἐν τῇ ἀναδημοσιεύσει τῆς μελέτης τοῦ ἀναφέρει μετ' ἐπαίνων τὸν Riezler, προσάπτει ὅμως αὐτῷ ὅτι δὲν ἐπρόσεξεν ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ἀνεκδότων τοῦ β' κεφαλαίου ἀναφέρονται εἰς ἐποχὰς καταπτώσεως, ἰδίᾳ δὲ ὅτι οὐδὲν αὐτῶν σχετίζεται πρὸς τὸν ε' αἰῶνα.

12. Οἱ Ἀθηναῖοι στρατηγοὶ Καλλίστρατος καὶ Τιμόθεος (κεφ. Β' 22 καὶ 23) εἶναι ἀληθῶς καὶ ἄλλοθεν γνωστοὶ διὰ τὴν δημοσιονομικὴν τῶν ἐπιτηδειότητα, δι' ὃ καὶ τὰ μέτρα, εἰς ἃ κατέφυγον, δὲν προσκρούουσιν εἰς τὴν ἠθικὴν. Ἀλλὰ μόνον τοῦ Καλλίστρατου τὸ ἐπινοήματα εἶναι γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος, βασιζόμενον ἐπὶ τῆς ὀρθῆς παρατηρήσεως, ὅτι διὰ ν' αὐξήσωσιν αἱ εἰσπράξεις ἐκμισθουμένου φόρου πρέπει νὰ αἴρωνται τὰ εἰς τὴν προσέλευσιν νέων πλειοδοτῶν κωλύματα.

13. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Riezler, ὅστις ρίπτει τὴν εὐθύνην εἰς μεταγενέστερον ἐκδότην τοῦ ἔργου: «Er (der Epitomator) die praktischen Massregeln bis zur Unverständlichkeit Kürzt, die witzigen aber breit erzählt».

14. Τοιαῦτα συλλογαὶ δὲ ἦσαν τότε σπάνια. Φαίνεται μάλιστα ὅτι εἰς προὑπαρχούσας τοιαύτας προσέτρεξαν ὁ τε Ψευδοαριστοτέλης καὶ ὁ Πολύαινος: πρβλ. Melber, Über die Quellen Polyans («*Jahrbücher für Philologie*», Supplement XIV, σελ. 421-628).

15. Ὅντως ὁ Ψευδοαριστοτέλης ὑστερεῖ τοῦ Πολυαίου ὡς πρὸς τὴν χάριν καὶ τὴν σαφήνειαν, ὅσάκις δὲ διηγεῖται τὸ αὐτὸ ἀνέκδοτον, δεικνύεται καὶ ἀπὸ ἀπόψεως πληροφοριῶν ὀλιγώτερον πλήρη ἐκείνου: βλ. λ. χ. τὰ κατὰ Τιμόθεον (Ψευδ. II, 23. Πολ. III, 10, 14), Χαβρίαν (Ψευδ. I, 25, 3. Πολ. III, 11, 5) κτλ.

16. Οὗτος ἔγραψε τῷ 1812 μικρὰν πραγματείαν, *Über das zweite Buch des Oeconomica unter den aristotelischen Schriften*, ἀναδημοσιευθεῖσαν ἐν ταῖς σελ. 412-417 τῶν *Kleine historische und philologische Schriften* (Βόννη 1828).

Ὁ Niebuhr ὑποστηρίζει ὅτι ἀδύνατον τὸ ἔργον νὰ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους: «πᾶς φιλόλογος ἀναγνωρίζει ἀμέσως ἀμόρφωτον συγγραφέα» (σελ. 414). Ἐξ ἄλλου οὗτος δὲν γράφει, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, χάριν ἐλευθέρων, ὁμιλεῖ δὲ περὶ στρατηγῶν γνωστοτάτων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ὡς σχεδὸν περὶ ἀγνώστων. Λέγει λ. χ.: *Philóξenos tis Makedón* (σελ. 416). Ὅθεν ἔζη μετὰ τὸν γ' αἰῶνα, πιθανῶς δ' ἐν Συρίᾳ, ὅπου εἶχον διατηρηθῆ αἱ σατραπείαι.

Τὰ συμπεράσματα τοῦ Niebuhr φαίνεται ἔχων ὑπ' ὄψιν ὁ Ἐδουάρδος Meyer (ἐνθ' ἄνωτ.).

17. Ὁ συγγραφεὺς τῶν Ὀστράκων ἀναχωρεῖ ἐκ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι οὐδὲν τῶν ἀναφερομένων στρατηγημάτων εἶναι μεταγενέστερον τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἂν καὶ οἱ πόλεμοι τῶν διαδόχων ὑπῆρξαν πλοῦσι εἰς τοιαῦτα τεχνάσματα.

Οὐχ ἤττον καὶ ὁ Wilcken παραδέχεται ὅτι περὶ τὸ 250 π.Χ. ἐγένετο ἀναδημοσίεσις τοῦ ἔργου, προστεθέντων τῶν εἰς τελευταίαν παραγράφων τοῦ β' κεφαλαίου. Ἡ προσθήκη αὕτη ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι, ἐνθ' ἄνωτ. τῆς παραγράφου 35 τ' ἀνέκδοτα διαδέχονται ἀλλήλα κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν, αἱ παράγραφοι 36-41 ἀνάγονται εἰς περιόδον ἀρχαιότεραν. Ὁ ποιήσας τὴν προσθήκην φαίνεται ἄλλως περιορισθεὶς εἰς τὸν ἔρανον ἀνεκδότων τινῶν ἐξ ἄλλης ἐπίσης παλαιᾶς συλλογῆς, διότι καὶ τὰ ὑπ' αὐτοῦ προστεθέντα ἱστορικά γεγονότα εἶναι προγενέστερα τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου.

18. Τοῦτο ὑποστηρίζει ὁ Riezler ἐν σελ. 42-43.

19. Ὁ Boeckh θεωρεῖ ὅτι τὸ ἔργον δύναται ν' ἀποδοθῆ εἰς τὸν μέγαν τοῦ Ἀριστοτέλους μαθητὴν Θεόφραστον, ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο παραδέχεται ὁ Susemihl (σελ. VI-VIII).

20. Ὅτι πάντως πρόκειται περὶ ἐπιτομῆς δεικνύει τὸ βραχὺ τῆς φράσεως καὶ τὸ ἀσαφές τῶν ἐννοιῶν.

21. Ὡς γνωστόν, τὰ μαθήματα τοῦ Ἀριστοτέλους διηροῦντο εἰς ἐξωτερικοὺς λόγους, προωρισμένους, οὕτως εἰπεῖν, διὰ τὸ μέγα κοινόν καὶ εἰς ἀχροαματικούς λόγους, οὓς ἠκολούθουν μόνον οἱ προκεχωρημένοι μαθηταί. Ἡ διάκρισις αὕτη ὑπενθυμίζει πως τὴν σημερινὴν μεταξὺ δημοσίων παραδόσεων καὶ φροντιστηρίων: βλ. Ἐ. Ροῖδου, *Ἀριστοτέλης*: ἡ μελέτη αὐτῆ, δημοσιευθεῖσα τὸ πρῶτον ἐν τῷ *Ἐγκυκλοπαιδικῷ Λεξικῷ*, περιελήφθη ὑφ' ἡμῶν εἰς τὰ Ἀπαντα τοῦ συγγραφέως (βλ. τομ. Ε', *Μελέται Φιλολογικαί, Καλλιτεχνικαί, Φιλοσοφικαί*).

22. Πολιτ. Α. κεφ. IV. 4: «Ἐτι δὲ καὶ τὰ λεγόμενα σποράδην, δι' ὧν ἐπιτετυχήκασιν ἔνιοι χρηματιζόμενοι, δεῖ συλλέγειν πάντα γὰρ ὠφέλιμα ταῦτ' ἐστι τοῖς τιμῶσι τὴν χρηματιστικὴν» καὶ παρακατιῶν (IV, 8) ἐξηγεῖ ὅτι ἔχει ὑπ' ὄψιν πλείοτερον τὴν δημοσίαν ἢ τὴν ἰδιωτικὴν οἰκονομίαν πράγματι: «χρήσιμον δὲ γνωρίζειν ταῦτα καὶ τοῖς πολιτικοῖς: πολλαῖς γὰρ πόλεσι δεῖ χρηματισμοῦ καὶ τοιούτων πόρων, ὥσπερ οἰκία, μᾶλλον δέ».

23. Τάς περιπετείας ταύτας οί αδελφοί Croiset ἐν τῇ κλασσικῇ αὐτῶν *Ἱστορίᾳ τῆς Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας* (ἀ' ἐκδ. τόμ. δ' σελ. 688) συνοψίζουσιν ὡς ἐξῆς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Στράβωνος (XIII, 54) καί τοῦ Πλουτάρχου (Σύλλας 54):

Τά παραμεινάντα ἀνέκδοτα συγγράμματα περιῆλθον εἰς τόν Θεόφραστον, ὅστις τά ἐκληροδότησεν εἰς τόν μαθητήν του Νηλέα· οἱ κληρονόμοι ὅμως τοῦ τελευταίου ἐγκατέλειψαν αὐτά εἰς ὑπόγεια, ὅπου ἐβλάβησαν πολύ καί θά κατεστρέφοντο ἴσως τελείως, ἂν κατὰ τόν 6' αἰῶνα δέν ἠγοράζοντο ὑπό τοῦ Ἀπελίκου ἐκ Τέω. Δυστυχῶς οὗτος,

μη ἀρκεσθεῖς νά τά περισώσῃ, ἠθέλησε καί νά τά βελτιώσῃ, δι' ὃ εἰς τήν ἐκδοσίν του προσέθηκε πολλά ἐξ ἰδίων. Ἀντίγραφα δέ τῶν ἐκδόσεων τούτων ἐστειλεν ὁ Σύλλας εἰς Ρώμην, ὅπου ἐγένοντο νέαι ἐκδόσεις, οὐχί πᾶσαι ἐμπνεόμεναι ὑπό τῆς προσηκούσης εὐλαθείας καί τῆς ἀναγκαίας κριτικῆς μεθόδου.

24. Οὗτος προσέθηκεν ἀσφαλῶς ἀνέκδοτά τινα εἰς τό ἀ' κεφάλαιον (βλ. σελ. 31 σημ. 1). Ἴσως δέ καί συνέγραψεν ἐκ νέου τό ἔργον. Ἐν ταιαύτῃ περιπτώσει φέρεται τήν εὐθύνην πολλῶν ἀσφαπειῶν (βλ. ἀνωτ. σελ. 30 σημ. 1 τί λέγει ὁ Riezler).

Ενδιαφέρουσα εἶναι ἐπίσης καί ἡ συμβολή τοῦ Ἀνδρεάδη καί ὅσον ἀφορᾷ στήν δημοσιονομική πολιτική τῶν Ἑλληνιστικῶν Χρόνων. Ὁ Ἀνδρεάδης, ἀφοῦ ἐκθέτει τήν ἐπί τῶν δημοσιοοικονομικῶν, κατ' αὐτήν τήν περίοδο, διαχείριση ὑπό τοῦ Μαχαίτα, υἱοῦ τοῦ Ἀρπάλου, τοῦ Ἀντιμένη τοῦ Ροδίου καί τοῦ Ναυκρατίτη Κλεομένη, ἐξετάζει καί τή δημοσιονομική πολιτική τοῦ βασιλέως Λυσιμάχου [Ἔργα, τόμ. I, σσ. 317-324], δημοσιεύοντας τήν ἔρευνά του στό περιοδικό «Ἑλληνικά», τόμ. 2ος, 1929, σσ. 257 κ.εξ.

Αἱ πρόσοδοι τοῦ Λυσιμάχου πλὴν τῆς σημασίας, ἣν ἔχουσι κρινόμεναι καθ' ἑαυτάς, εἶναι καί κατὰ τοῦτο ἀξιόλογοι, ὅτι παρέχουσιν ἐνδειξιν καί περί τοῦ μεγέθους τῶν ἐσόδων τοῦ Ἀλεξάνδρου. Καίτοι στερούμεθα στατιστικῶν πληροφοριῶν περί τοῦ ποσοῦ τούτων, ὅπως δέν ἔχομεν καί ἀσφαλεῖς εἰδήσεις περί τῆς διοικητικῆς ὁργανώσεως τοῦ βασιλείου τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀγαθοκλέους, δέν θεωροῦμεν ἀσκοπον νά ἐπιληφθῶμεν τῆς ἐξετάσεως τοῦ θέματος, τό μέν διότι δέν πρέπει νά παραμελήσωμεν οὐδέν τῶν σημείων τῶν δυναμένων νά φωτίσωσι τήν Ἀλεξάνδρειον δημοσίαν οικονομίαν, τό δέ καί κυρίως διότι ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐκτενεῖ συγγραφῇ, πραγματευόμενοι περί τῆς δημοσιονομικῆς ὁργανώσεως τῶν ἐλληνομακεδονικῶν βασιλείων, οἷα διεπλάσθησαν κατὰ τούς γ' καί β' αἰῶνας, θά λάβωμεν μέν ἀφορμήν νά ὁμιλήσωμεν περί Σελεύκου καί Πτολεμαίου, οὐχί δ' ὅμως περί Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ καί Λυσιμάχου, ὧν δέν ἐπέζησαν τά βραχύβια βασίλεια.

Α'. Οἱ θησαυροί τοῦ Λυσιμάχου

Τούτων γνωστότατος παρέμεινεν ὁ ἐν Περγάμῃ φυλασσόμενος, διότι ἔσχεν ὡς ἀπωτέραν συνέπειαν τήν δημιουργίαν τοῦ κράτους τῶν Ἀτταλιδῶν· ἀλλ' ἐκτός αὐτοῦ αἱ πηγαί μνημονεύουσιν ἐτέρων δύο, τοῦ τῶν Σάρδεων καί τοῦ ἐν Τιριζίδι ἄκρα, ὀρεινῷ φρουρίῳ οὐ μακράν τῆς Ἀγχιάλου¹, δέν ἀποκλείεται δέ νά ὑπῆρχον καί ἄλλοι². Περί τοῦ θησαυροῦ τῆς Περγάμου μαρ-

τυρεῖται ὅτι ἀνήρχετο εἰς 9.000 τάλαντα (Παυσανίας I, 10, 4, Στράβων XVI, σελ. 623), ἡ δέ ζωνηρά ἐπιθυμία τοῦ Σελεύκου νά γίνῃ κύριος τοῦ θησαυροῦ τῶν Σάρδεων, καί ὁ ἀπαθανατισμός τοῦ στρατηγῆματος, δι' οὗ ἐπέτυχε τοῦτο, δεικνύει ὅτι καί τό ἐν τῇ πρωτεύουσῃ τῆς Λυδίας ἀποταμίευμα ἦτο ἀξιόλογον³. Λαμβάνων δέ τις ὑπ' ὄψει ὅτι τό Εὐρωπαϊκόν κράτος τοῦ Λυσιμάχου, καίτοι ἦττον πλούσιον τοῦ Ἀσιατικοῦ, εἶχεν ἔκτασιν μεγίστην⁴, ὅτι ἐπὶ τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τοῦ Ἑλλησπόντου ἔκειτο ἡ πρωτεύουσα Λυσιμάχεια καί ὅτι ἐσχάτως ὁ βασιλεὺς εἶχε γίνῃ κύριος τοῦ θησαυροῦ τοῦ βασιλέως τῶν Παιόνων, δύναται νά συμπεράνη ὅτι οἱ ἐν Εὐρώπῃ θησαυροὶ δέν ἦσαν μικρότεροι τῶν ἐν Ἀσίᾳ καί ὅτι τό σύνολον τῶν ἀποταμιευθέντων δέν θά ἦτο κατώτερον τῶν 20.000 ταλάντων. Τοῦτο ἄλλως τε ἐξηγῆι πῶς ὅτε ὁ ἐπὶ τῶν οικονομικῶν ὑπουργός του⁵ Μιθρῆς κατέφυγεν εἰς Ἑλλάδα⁶ εὐρέθησαν ἄνδρες ὑπολαβόντες ὅτι νέος Ἀρπαλος εἶχε πέσει ἐξ οὐρανοῦ⁷.

Β'. Αἱ δαπάναι τοῦ Λυσιμάχου

Τήν ἐντύπωσιν, ἣν ἐμποιοῦσι τοσοῦτοι θησαυροί, δέν μειοῖ τό γεγονός ὅτι ὁ Κλεομένης ἐκ μόνῃς τῆς Αἰγύπτου καί ἐντός δέκα μόνον ἐτῶν ἐθησαύρισεν 8.000 τάλαντα· διότι ναί μέν ὁ Λυσιμάχος ὀλίγους μῆνας πρό τοῦ θανάτου του ἦτο κύριος κράτους ἀχανοῦς καί ἐβασίλευσε κατ' οὐσίαν τεσσαράκοντα καί πλέον ἔτη, ἀλλά κατὰ

τό ἡμισυ τοῦ χρόνου τούτου ἦτο περιωρισμένος εἰς μόνην τήν Θράκην⁸, ἐπὶ πᾶσι δ' ἡ μακρά του βασιλεία ὑπῆρξεν ἀέναος πόλεμος, διότι ὁσάκις κατὰ τύχην δέν ἔπρεπε ν' ἀντιμετωπίσῃ ἓνα ἢ πλείονας τῶν Διαδόχων, εἶχε νά παλαίσῃ πρός τοὺς ἐντεῦθεν ἢ ἐκεῖθεν τοῦ Ἰστρου βαρβάρους⁹ ἢ νά ὑποτάξῃ τὰς Ἑλληνίδας πόλεις τοῦ Εὐξείνου, ἐφ' ᾧ καὶ ἐπιγραμματικῶς ὁ Ἀππιανός λέγει ὅτι ἐπιπόνως ἐβασίλευσε (Συρ. 64).

Ὅταν ἀναλογίζεται τις τί ἐκόστιζον ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις οἱ πόλεμοι, καὶ ὅτι, ἐκτός ἐξαιρέσεων, ἔδει νά κινητοποιῆ στρατοὺς μεγάλους¹⁰, εὐκόλως συνάγει ὁποῖα ποσά θ' ἀπερρόφων αἱ στρατιωτικαὶ αὐτοῦ δαπάναι, ποσά ἀληθῶς τοσοῦτω μεγαλύτερα, ὅσω καὶ ἐν ὥρᾳ εἰρήνης ἔπρεπε νά φρουρῇ τὰς κατακτηθείσας πόλεις, νά ἔρχεται εἰς βοήθειαν τῶν πρός αὐτὸν φιλικῶς διακειμένων¹¹ καὶ νά καταδιώκῃ τοὺς πειρατὰς¹².

Ἀλλὰ καὶ χάριν τῶν συμμάχων ἢ ἐκείνων, ὧν ἐπεδίωκε τήν σύμπραξιν, οὐκ ὀλίγα ἠναγκάζετο νά δαπανᾷ. Οὕτω φέρεται στέλλων εἰς δύο δόσεις 80.500 μεδίμνους δημητριακῶν εἰς τήν πολιορκουμένην Ρόδον¹³, μετὰ τήν ἐν Ἰψῶ μάχην πέμπει 10.000 μεδίμνους σίτου καὶ ἄλλα δῶρα εἰς τὸ Ἄστυ τῆς Παλλάδος, ὀλίγα δ' ἔτη βραδύτερον παρέχει εἰς τοὺς Ἀθηναίους 130 τάλαντα, ἐνῶ ὁ Πτολεμαῖος τοῖς ἔδιδε μόνον 50. Πάντοτε δέ, παρά τήν φιλαργυρίαν του, ἔτοιμος νά μὴ φεισθῇ χρημάτων πρός ἐξόντωσιν τῶν ἐχθρῶν, προσήνεγκεν εἰς τὸν Σέλευκον διςχιλία τάλαντα, ἵνα δολοφονήσῃ τὸν εἰς αὐτὸν παραδοθέντα Δημήτριον τὸν Πολιορκητὴν.

Ἐξ ἄλλου, καίτοι ἡ πρωτεύουσά του δέν εἶχε τήν λαμπρότητα τῆς Ἀντιοχείας ἢ τῆς Περγᾶμου, οὔτε ἦτο πνευματικὸν κέντρον τῆς σημασίας τῆς Ἀλεξανδρείας, οὐχ ἦττον ἡ Αὐλή του φαίνεται ὁπωσδήποτε πολυάριθμος, περιλαμβάνουσα, ἐκτός κολάκων καὶ παρασίτων, πολλοὺς γνωστούς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων¹⁴, ὁ δέ συνοικισμὸς τῶν ὑπ' αὐτοῦ κτισθεισῶν ὀλίγων ἀλλὰ σπουδαίων πόλεων¹⁵ θά συνεπήγετο ἔξοδα τοσοῦτω ἀξιολογώτερα, ὅσω πρῶτος ἐφῆρμωσε τὰς νέας περὶ σχεδίων πόλεων ἀντιλήψεις¹⁶.

Γ'. Τὰ ἔσοδα καὶ εἰδικοί λόγοι τοῦ μεγέθους αὐτῶν

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀριδῆλως προκύπτει ὅτι διὰ νά καταρτισθῶσι παρά τοιαύτας δαπάνας θησαυροί, οἴους, ἐκτός ἴσως τοῦ Πτολεμαίου, οἱ ἄλλοι Διάδοχοι δέν ἐγνώρισαν, ἀνάγκη τὰ ἔσοδα τοῦ Λυσιμάχου εὐθύς ἐξ ἀρχῆς νά ἦσαν σπουδαιότα-

τα. Ἐν τούτοις δ' ὅμως ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου οὐδέν ἄμεσον δίδαγμα δύναται τις ἀσφαλῶς ν' ἀντλήσῃ ὡς πρός τὸ σύνολον τῶν ἐσόδων τοῦ Ἀλεξάνδρου. Τοῦτο δέ διὰ σειρὰν λόγων, ὧν οἱ κυριώτεροι εἶναι οἱ ἑξῆς:

α) Ὁ Λυσιμάχος εἰσέπραττε πιθανώτατα πλείονας φόρους ἢ ὁ Ἀλέξανδρος.

Ἐν πρώτοις ἦρχε κατ' ἐξοχὴν σιτοφόρων ἐπαρχῶν καὶ εὐλογος εἶναι ἡ ὑπόθεσις ὅτι εἰσέπραττε τοὺς ἐγγείους φόρους καὶ τοὺς βαρεῖς φόρους ἐξαγωγῆς, οὓς εἶχον καθιερώσει οἱ ἐγγχώριοι Θράκες βασιλεῖς¹⁷. Πρός τούτοις ὁ Τάρν υποθέτει «ὅτι θά εἰσῆγαγε φόρους ἐπὶ τῆς βιομηχανίας, διότι λέγεται ὅτι οὐδέν ἀντικείμενον ἐθεώρει ἀνάξιον φορολογίας». Πάντως εἶχεν ἐπιβάλει, ἐν μιᾷ τοῦλάχιστον τῶν ἐπαρχῶν του, τῇ Τρωάδι, φόρον ὄν, ὡς ἐξηγήσαμεν (ἐνθ' ἀνωτ. τόμ. Α' σελ. 166-167), ἀπέστεργον αἱ Ἑλληνίδες πολιτεῖαι, τὸν τοῦ ἄλατος¹⁸.

β) Καὶ οἱ προσιδιάζοντες εἰς τοὺς Ἑλληνας ἔμμεσοι φόροι θά ἀπέδιδον ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του πλείονα, διότι καὶ τῶν λεπτομερειῶν τῆς δημοσιονομικῆς διοικήσεως ἐπεμελεῖτο¹⁹ καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου πόλεων φαίνεται ἔλαβεν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του μεγάλην ἀκμὴν²⁰.

γ) Εἶδομεν ὅτι τὰς Ἑλληνίδας πόλεις εἶχεν ἀφήσει ὁ Ἀλέξανδρος ἀσυδότους καὶ ὅτι τήν πολιτείαν τοῦτου εἶχε συνεχίσει ὁ Ἀντίγονος. Οὗτος ἐπέβαλε μάλιστα αὐτὴν τῷ 311 εἰς τοὺς λοιποὺς Διαδόχους. Ἀλλ' ἤδη ζῶντος τούτου ὁ υἱὸς του ἐγκατέλιπε τήν τοιαύτην πολιτικὴν, ἀφοῦ μνημονεύεται ὅτι ἐπέβαλε φόρους εἰς τήν Ἐρέτριαν 200 καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας 250 ταλάντων²¹. Ὅτι δέ ὁ Λυσιμάχος ἂν δέν ἔδωκε τὸ κακὸν παράδειγμα εἰς τὸν Πολιορκητὴν, πάντως ἐμμύθη αὐτὸν, ἐμφαίνεται καὶ ἀμέσως²² καὶ ἐμμέσως²³ διὰ πλείονας πόλεις, ἐφ' ᾧ καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη συνάγει ὅτι τὸ μέτρον ὑπῆρξε γενικόν²⁴. Καθ' ἡμᾶς δ' ἐπιβεβαιοῦνται τὰ πορίσματα ταῦτα καὶ ὑπὸ τῆς γενικῆς δυσφορίας τῶν Μικρασιατῶν Ἑλλήνων, περὶ ἧς πλείονα ἀμέσως κατωτέρω, καὶ ὑπὸ τῆς στάσεως τῆς βασιλίσσης Ἀρσινόης, ἥτις ὑπερακοντίζουσα τὸν σύζυγον καὶ λαβοῦσα παρ' αὐτοῦ ὡς δῶρον τήν Ἡράκλειαν καὶ τήν Τίον²⁵, ἐκυβέρνα ταύτας διὰ τοῦ Κυμαίου Ἡρακλείδου, ὅστις καταπίεζε τοὺς πολίτας καὶ πολλοὺς αὐτῶν ἐφόνευσεν ὅπως δημεύσῃ τὰ ὑπάρχοντα²⁶.

Οὐδὲ φαίνεται ὁ Λυσιμάχος νά ἤρκεϊτο εἰς ὀλίγα. Προκειμένου περὶ Μιλήτου, προμνησθεῖσα ἐπιγραφὴ ὁμιλεῖ περὶ «φόρων καὶ παραγωγῶν»²⁷ βαρέων καὶ χαλεπῶν». Ἐτέρωθεν ὁ στέφανος,

δηλαδή τό κατά τό μάλλον ἢ ἤττον ἐκούσιον δῶρον³⁸, ὅπερ ἡ Πριήνη προσέφερον ὡς δαίμα εὐγνωμοσύνης τῷ βασιλεῖ, ἀνήρχετο εἰς 1.000 χρυσᾶ νομίσματα³⁹.

Ὁ Τάρν, ὅστις ἔχει τάσιν νά κρίνῃ ἐπιεικῶς τήν οικονομικήν διαχείρισιν τοῦ Λυσιμάχου, παρατηρεῖ ὅτι «ἡ φορολογία τῶν Ἑλληνίδων πόλεων δέν ἀπετέλει καινοτομίαν, ἐφ' ὅσον εἶχον ἤδη ἐφαρμοσθῆ καί ὑπό τῶν Ἀθηναίων καί ὑπό τοῦ Δημητρίου». Ἀρμόζει δ' ὅμως νά προστεθῆ ὅτι ἐκ ταύτης ὁ Λυσιμάχος ἔδρεψε τοὺς αὐτοὺς καρπούς ὡς καί ἐκεῖνοι, μετατρέψας συμμάχους εἰς ἐχθρούς⁴⁰. Ὅθεν, ἤδη ἐν ὥρᾳ εἰρήνης εὐρίσκοντο πολλοὶ Σελευκίζοντες⁴¹ μεταξύ τῶν Μικρασιατῶν, καί ὅτε ὁ Σέλευκος διέβη τόν Ταῦρον οὐδαμοῦ μὲν εὗρεν ἀντίστασιν, πολλαχοῦ δ' ἐγκάρδιον ὑποδοχήν· αὐτός δ' ὁ γαζοφύλαξ τοῦ Λυσιμάχου Φιλέταιρος ἔθηκεν εἰς τήν διάθεσίν του τόν ἐν Περγάμῳ μέγαν θησαυρόν.

δ) Ὁ Λυσιμάχος, ἀντιθέτως πρὸς τόν Ἀλέξανδρον, ἐδείκνυεν ἔναντι καί τῶν βαρβάρων βασιλέων οὐ σμικράν ἀρπακτικότητα. Μὴ περιοριζόμενος νά φορολογῇ τοὺς κατακτηθέντας, τοῦθ' ὅπερ ἦτο τότε νόμιμον⁴², ἔθετε χεῖρα καί ἐπὶ τῶν θησαυρῶν τῶν φίλων. Τοῦτο τοῦλάχιστον προκύπτει ἐκ δύο ἀνεκδότων, ἅτινα παραδίδει ὁ Πολύαινος καί ὧν τό δεύτερον ἐπιβεβαιοῦται καί ὑπό τοῦ Διοδώρου⁴³.

ε) Ὅσον ὁ Ἀλέξανδρος ἦτο ἐλευθέριος, τόσον φαίνεται ὁ Λυσιμάχος φιλάργυρος. Οἱ ἀρχαῖοι τοῦλάχιστον ἐκάλουν τόν μὲν γενναιοδωρότατον⁴⁴, τόν δέ μικρολογώτατον⁴⁵. Ὁ δέ Πολιορκητής, ἢ οἱ περὶ αὐτόν, ἐν τῇ φιλοχρηματία ἀνεύρισκον τό κύριον τοῦ Λυσιμάχου χαρακτηριστικόν· δι' ὃ αὐτόν μὲν ἐκάλουν γαζοφύλακα, τοὺς δέ Πτολεμαῖον καί Σέλευκον ναύαρχον καί ἐλεφάνταρχον.

Καί ἀληθῶς ταῦτα δέν πρέπει ἴσως νά πιστευθῶσιν ἐπὶ λέξει, διότι μῖσος προσωπικόν ἐχώριζε τόν υἱόν τοῦ Ἀντιγόνου ἀπό τοῦ βασιλέως τῆς Θράκης, καί δυνατόν ἢ παράδοσις νά ἐπηρεάσθη ὑπό τῆς φιλίας Ἰερωνύμου τοῦ Καρδιανού⁴⁶ πρὸς τοὺς Ἀντιγονίδας. Ἄλλ' ὅπως ὅποτε ἀξιοπαρατήρητον μένει ὅτι τόν χαρακτηρισμόν τοῦ Πολιορκητοῦ διεφύλαξαν καί ὁ Ἀθηναῖος⁴⁷ καί ὁ Πλούταρχος⁴⁸, οὐχ ἤττον δέ ὅτι ὅσα τά τε Στρατηγήματα καί οἱ Δειπνοσοφισταὶ ἀναγράφουσι περὶ Λυσιμάχου ἀφορῶσιν εἴτε εἰς τήν ἀρπακτικότητα εἴτε εἰς τήν φιλοχρηματίαν του⁴⁹. Οὕτε δ' ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι ὁσάκις ὁ Λυσιμάχος προέβαινεν εἰς δωρεάς (λ.χ. πρὸς τὰς Ἀθήνας ἢ τήν Ρόδον) ἔπραττε τοῦτο λόγῳ ἀμέ-

σου πολιτικοῦ συμφέροντος. Ἐφ' ᾧ ἡ παλιά παράδοσις ἐπέζησε καί ὁ Καβαϊνιάκ (Γ' 41) φθάνει μέχρι τοῦ νά τόν εἶπῃ «ἀπληστότερον χρημάτων ἢ ἐδαφῶν»⁴⁰.

Ἄλλὰ τό τρανότερον δείγμα τῆς ἄκρας φειδοῦς, ἵνα μή τι ἄλλο εἴπωμεν, ἦτις διεῖπε τήν διαχείρισιν τοῦ Λυσιμάχου εἶναι οἱ θησαυροί, οὐς κατέλιπε τοσαύτας καί τηλικαύτας ἔχων ν' ἀντιμετώπισῃ δαπάνας.

Δ'. Συμπέρασμα

Ὁ Λυσιμάχος ὑπῆρξε μία τῶν μάλλον ἐνδιαφερουσῶν τῶν κατὰ τὰ ἔτη 323-281 διαλαμψασῶν προσωπικοτήτων, ὧν ὁ σχετικὸς μέγας ἀριθμὸς ἐξηγεῖ πῶς τό ἔργον τοῦ Ἀλεξάνδρου τόσον ταχέως συνετελέσθη καί πῶς ἐπέζησεν αὐτοῦ. Τά στρατηγικά καί διοικητικά αὐτοῦ προσόντα ἦσαν ἀσυνήθη· ἂν δέ γηράσας δέν εἶχε πέσει εἰς τὰς χεῖρας ἀπαισίας συζύγου⁴¹, ἂν ζήσας ὀλιγώτερα ἔτη ἀντὶ νά φονεύσῃ τόν υἱόν του Ἀγαθοκλέα εἶχε προαποθάνει αὐτοῦ, θά εἶχε πιθανῶς καταλίπει μεγάλην δυναστείαν καί κράτος, ὅπερ, συμπίπτον περίπου ὡς πρὸς τὰ ὅρια αὐτοῦ πρὸς τῶν Κομνηνῶν, θά εἶχεν εὐκολώτερον τελείως ἐξελληνισθῆ ἢ τὰ τῶν Πτολεμαίων καί Σελευκιδῶν. Ἄλλ' ὅτι ἦτο ἐξ ἄλλου εἰσπρακτικὸς καί φιλάργυρος δύσκολον φαίνεται ν' ἀμφισβητηθῆ δι' ὃ καί —διὰ νά ἐπανέλθωμεν εἰς τό κύριον ἡμῶν θέμα— αἱ πρόσοδοί του μόνον ἐμμέσως δύνανται νά χρησιμεύσωσιν εἰς τόν καθαρισμόν τῶν ἐσόδων τοῦ Ἀλεξάνδρου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1: «Ἐν δέ ταύτῃ τῇ παραλίᾳ ἔστι καί ἡ Τίριζις ἄκρα, χωρίον ἐρυμνόν, ᾧ ποτε καί Λυσιμάχος ἐχρήσατο γαζοφυλακίῳ» (Στράβων, VII, 319).

2: Ὅτι ὑπῆρχεν ἐν θησαυροφυλάκιον ἐν ἐκάστῃ στρατηγίᾳ συνάγεται ἐκ χωρίου τοῦ Πλούταρχου (Δημήτριος 46), λέγοντος «καί τινες τῶν Λυσιμάχου στρατηγῶν ἀνεχώρησαν πρὸς αὐτόν χρήματα καί στρατιάν κομίζοντες». Ἐπειδὴ δέ ἡ στρατηγία εἶχεν ἐπὶ Λυσιμάχου ἔκτασιν χωρικήν μικροτέραν τῆς σατραπείας, θά ἔπρεπε τις νά συμπεράνη ὅτι ὑπῆρχον ἐν ὅλῳ τῷ κράτει πολὺ πλείονα τῶν δέκα θησαυροφυλακίων. Ἄλλ' αἱ μὲν πηγαὶ λέγουσι ρητῶς ὅτι τῶν θησαυρῶν προΐσταντο οὐχὶ στρατηγοί, ἀλλὰ εἰδικοί ὑπάλληλοι, οὐς καλοῦσι θησαυροφύλακας ἢ γαζοφύλακας· τό δέ χωρίον τοῦ Πλούταρχου ἐρμηνευτέον καί ἄλλως, διότι οἱ στρατηγοὶ δυνατὸν νά ἐκόμιζον τὰς προσόδους τοῦ τρέχοντος ἔτους ἢ καί ἐκτάκτων τινῶν εἰσφορῶν λόγῳ τοῦ πολέμου ἐπιβληθεῖσιν. Αἱ περὶ Περγάμου, Σάρδεων καί Τιριζίδος πληροφορίες φαίνονται ὑποδεικνύουσαι ὅτι εἰς ἕκαστον θησαυροφυλάκιον ἀντεπεκρίνετο μεγάλη ἐπαρχία. Ἐπίσης ἡ πληθὺς τῶν ἐν Περγάμῳ χρημάτων εἰς

τό αυτό συμπέρασμα ἄγε, ἐκτός ἂν δεχθῶμεν ὅτι ὁ κύριος θησαυρός εὐρίσκειτο ἐν Περγάμῳ καὶ τὰ λοιπὰ γὰζοφυλάκια εἶχον τοπικὸν χαρακτήρα (βλ. ἐν τούτοις τὴν περὶ Σάρδεων ἐπομένην σημείωσιν).

3. Ὁ Πολύαινος (IV, 9, 4) γράφει: «Σέλευκος τὴν Σάρδεων ἄκραν ἐπολιόρκει τούς ἐν αὐτῇ θησαυρούς Θεοδότου φυλάσσοντας. Τοῦτον θησαυροφυλάκα Λυσίμαχος ἔταξε. Μὴ δυνάμενος τὴν ἄκραν ἰσχυρὰν οὖσαν εἰλεῖν, ἐκήρυξε τάλαντα ἑκατὸν δώσειν τῷ κτείναντι Θεόδοτον. Ἡ οὖν καὶ τῶν στρατιωτῶν πολλαῖς ἐπιθυμίᾳ τῶν ἑκατὸν τάλαντων καὶ τῷ Θεοδότῳ πρὸς τούς στρατιώτας ὑποψία καὶ φόβος. Ὁ μὲν οὖν οὐδὲ προήει· οἱ πολλοὶ δὲ ἠγανάκτουν ἀπιστούμενοι. Τοιαύτης παραχῆς οὕσης φθάσας Θεόδοτος πυλῖδα νύκτωρ ἀνοίξας, εἰσαγαγὼν Σέλευκον, ἐξέδωκεν αὐτῷ τούς θησαυρούς».

4. Τῷ 284 ἐξικνεῖτο ἀπὸ τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Βοσπόρου μέχρι πέραν τοῦ Ἰστρου καὶ πρὸς δυσμὰς μέχρι τῶν Θερμοπυλῶν. Ἐν Ἀσίᾳ περιελάμβανε τὰς μέχρι τοῦ Ταύρου σατραπείας μετὰ καὶ τῶν ἀκτῶν τοῦ Πόντου μέχρι Σιωνῆς.

5. Διοικητής.

6. Τοῦτο ἐπράξεν εἴτε διότι εἶχε καταχραστῆ τὸν κύριόν του, εἴτε, ὅπερ πιθανώτερον, διότι μετὰ τὸν θάνατον τούτου ἐφοβεῖτο τὸν Σέλευκον· πρβλ. G. De Sanctis, *Il dominio macedonico nel Pireo* (Rivista di Filologia τόμ. LV, 1927 σελ. 494).

7. Sanctis ἔ. ἀ. Ὁ Κρατερός, διοικητής τῆς Κορίνθου, ἔλαβε λύτρα 20 τάλαντα ὅπως τὸν ἐλευθερώσῃ. Ὁ Βελῶχ (*Mithris R. F.*, τόμ. LIV, 1926 σελ. 331-335, εἰδικώτερον σημ. 3 σελ. 332, βλ. καὶ Ἑλλ. Ἰστ. τ. ΔII, 607-8) ὑποθέτει ὅτι «ὁ Μιθρῆς ἤτο πλουσιώτατος, δυνατὸν δὲ νὰ εἶχε χρήματα κατατεθειμένα εἰς τὰς Τραπεζὰς τῆς Λυσιμαχείας». Ὁ Μιθρῆς ἢ Μιθρῆς (ὁ Γρ. Βερναρδάκης εἰς τὴν ἔκδοσίν του τῶν *Ἡθικῶν τοῦ Πλουτάρχου* προτιμᾷ τὴν β' γραφὴν, ἣτις καὶ ἐκτοτε ἐπεκράτησε) ὤρματο ἐκ Συρίας. Ὁφείλει δὲ τὸ πλείστον τῆς ὑστεροφημίας του εἰς τὴν φιλίαν τοῦ Ἐπικούρου, ὅστις ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του ἀσχολεῖται περὶ αὐτοῦ (βλ. Usener, *Epicurea* σελ. 144 fr. 139) καὶ ὅστις μάλιστα προεκάλεσε τὴν εἰρωνεΐαν τοῦ Πλουτάρχου διὰ τὸ ὑπὲρ αὐτοῦ ἐνδιαφέρειν (Ἔπι οὐδ' ἠδέως ζῆν ἔστι κατ' Ἐπίκουρον, 15). Μάλιστα ἡ πρόσφατος ἔκδοσις ἐκ παπύρου ἐπιστολῆς τινος τοῦ μεγάλου φιλοσόφου (ὑπὸ Vogliano ἐν R. F. 54, 1926, σελ. 320) ἐπανέφερε τὸνομά του εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν, προκαλέσασα τὰ προμνησθέντα ἄρθρα τοῦ Βελῶχ (σχόλια εἰς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἐπιστολήν) καὶ τοῦ G. De Sanctis.

8. Ὁ Hünerwadel ὁρθῶς διαιρεῖ τὴν σταδιοδρομίαν του εἰς τρεῖς περιόδους· τὰ ἔτη 323-301, καθ' ἃ ἤρξεν ὡς σατραπῆς ἢ βασιλεὺς τῆς Θράκης, τὰ ἔτη 301-286, καθ' ἃ θανόντος τοῦ Ἀντιγόνου ἐπηρῆξε τὸ βασίλειόν του διὰ τῶν Ἀσιατικῶν κτήσεων καὶ τὰ ἔτη 286-281, καθ' ἃ προσετέθη εἰς αὐτὸ καὶ ἡ Μακεδονία.

9. Κατὰ τὴν εἰς τὴν σημερινὴν Βεσσαραβίαν ἐκστρατεΐαν εἶχε πέσει αἰχμάλωτος τοῦ βασιλέως τῶν Γετῶν.

10. Ἐν ἀρχῇ δὲν φαίνεται διαθέτων πολλούς ἄνδρας, διότι τῷ 322 ἀντιπαρέταξεν εἰς τούς 20.000 πεζούς καὶ 8.000 ἵππους τοῦ Σεύθου μόνον 4.000 πεζούς καὶ 2.000 ἵππους, δι' ὃ καὶ ὁ ἀγὼν ὑπῆρξεν ἀμφίροπος. Ἐκτοτε δ' ὤμως, καταρτίσας στρατὸν μεγαλύτερον, ὑπέταξε τούς Θράκας. Κατὰ δὲ τὰς ἐκστρατείας του ἐναντίον τῶν Γετῶν, τοῦ Ἀντιγόνου καὶ ἄλλων Διαδόχων, ἠγγεῖτο στρατιῶν περὶ ὧν δὲν ἔχομεν λεπτομερεῖς πληροφορίας, ἀλλ' αἰ-

τινες ἦσαν ἀνάλογοι πρὸς τὰς περιστάσεις. Αἱ κατὰ θάλασσαν δυνάμεις φαίνονται πολὺ μικρότεραι.

11. Α.χ. τὴν Πιρίνην.

12. Ἐπιγραφή τις (βλ. συλλογὴν τοῦ Michel ἀριθ. 350) δεικνύει ὅτι μετέβη αὐτοπροσώπως πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον εἰς Σαμοθράκην.

13. Ἐφ' ᾧ οἱ Ρόδιοι ἀνήγειραν αὐτῷ καὶ ἀνδριάντα, βλ. Διόδωρον XX, 96, 3 καὶ 100, 2. πρβλ. Hünerwadel σελ. 40.

14. Ὡς τὸν ἱστορικὸν ἢ μᾶλλον μυθιστοριογράφον Ὁμησίκριτον, τὸν φιλόσοφον Μενέδημον, τὸν κωμικὸν Φιλίππιδην. Περὶ τούτου πρβλ. τὸ παλαιότερον ἔργον τοῦ Wilamowitz, *Antigonos von Karystos* (Berol. 1881) σελ. 198 κ.ἐξ. 246, 256.

15. Κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἀποδίδονται εἰς αὐτὸν ἡ Λυσιμαχία ἐν Θράκῃ, ἡ Νίκαια, ἡ Ἀλεξάνδρεια Τρωάς, τὸ Ἰλίον, ἡ Σμύρνη, ἡ Ἐφεσος, αἱ ἐν Μυσία καὶ Αἰτωλίᾳ Λυσιμαχίαι, καὶ ἡ ἐν Αἰτωλίᾳ Ἀρσινόη. Τινὲς τῶν πόλεων τούτων προὔπηρχον, ἀλλ' οὗτος τὰς ἐπηρῆξε, μετερῶθιμισε καὶ μετεβάπτισε (ἡ Νίκαια ἐκράτησε τὸ ὄνομα, ὅπερ αὐτὸς τῇ ἔδωκε). Ἡ Ἐφεσος τῷ ὀφείλει πολλά, διότι τὴν μετετόπισεν εἰς θέσιν ἀναιτηρῆτως πολὺ εὐνοϊκώτεραν τῆς προγενεστέρας. Εἰς τὸν Ἀντίγονον ἀποδίδονται δέκα πόλεις, ἐξ ὧν τρεῖς τοῦλάχιστον συνώκισεν ἐκ νέου ὁ Λυσίμαχος. Περὶ τῶν κτισμάτων τοῦ Λυσιμάχου βλέπε εἰδικῶς τὸ κεφάλαιον *Gründungen des Lysimachos*, σελ. 335-362 ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Emil Kuhn, *Über die Entstehung der Städte der Alten* (Λειψία 1878).

16. Τοῦτο εἶναι ἰδίᾳ ἀληθές περὶ τῆς Νικαίας, ἣν οἱ εἰδικοί, λ.χ. ὁ A.V. Gerkan, *Griech. Städteanlagen* (Berol. 1924), θεωροῦσιν ὡς τὸν τύπον τῆς ἐλληνοιστικῆς ἢ μακεδονικῆς πόλεως. Περὶ τῆς διαφορᾶς τῶν περὶ ρυμοτομίας ἀντιλήψεων μετὰξὺ τῶν κλασσικῶν καὶ τῶν ἐλληνομακεδονικῶν χρόνων ἐπραγματεύθημεν ἐν τόμῳ Α' σελ. 287-288 τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης ἡμετέρας συγγραφῆς· θά ἐπανέλθωμεν δ' ἀλλαγῇ ἐπὶ τοῦ θέματος. Ἰδοῦ νῦν πῶς ὁ Στράβων (XII, 516) περιγράφει τὴν Νίκαιαν: «Ἔστι δὲ τῆς πόλεως ἐκκαίδεκάστᾶδιος ὁ περιβόλος ἐν τετραγώνῳ σχήματι, ἔστι δὲ καὶ τετράπυλος ἐν πεδίῳ κείμενος ἐρρυμοτομημένος πρὸς ὀρθὰς γωνίας, ὥστ' ἀφ' ἐνόος λίθου κατὰ μέσον ἰδρυμένου τὸ γυμνάσιον τὰς τέτταρας ὀραῖσθαι πύλας».

19. Τοῦτο συνάγεται πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐκ τῆς πληθύσεως καὶ τοῦ κάλλους τῶν νομισμάτων, ἅτινα ἔκοπτε. Περὶ τούτων ἐγράφη ἀπὸ τοῦ 1858 μονογραφία ὑπὸ L. Müller, *Die Münzen des Thakischen Königs Lysimachos* (Κοπεγχάγη)· βλ. καὶ F. Imhoof Blumer, *Lysimachos* ἐν *Corolla Numismatica* (Ὁξφόρδ 1906). Ἄλλη ἐνδειξις εἶναι ὅτι ἐζήτησαν ὑπουργόν τῶν Οἰκονομικῶν ἀπὸ χώραν πολλούς γεννήσασαν χρηματοχειριστάς, τὴν Συρίαν.

20. Καὶ τοῦτο συμπεραίνεται ἐκ τῆς νομισματικῆς. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του αἱ περὶ τὴν Μαύρην Θάλασσαν πόλεις ἔκοψαν ἄφθονα νέα νομίσματα· βλ. Τάρον σελ. 90, ὅστις παραπέμπει εἰς E.T. Newell, *The alexandrine coinage of Sinope* (Amer. Journ. Numismatic I, II, 1918).

21. Βλ. Διογένη Λαέρτιον II, 17, 16 καὶ Πλούταρχον ἐν *Βίῳ Δημητρίου* 27. Ὁ Βελῶχ, μόλις ἀπτόμενος τοῦ θέματος, θεωρεῖ τὸν πρῶτον ἀριθμὸν ὑπερμέτρως ἐξωγωγικὸν καὶ χαρακτηρίζει τὸ του Χαιρωνέως ὡς ἀνούσιον (*abgeschmackte*) ἀνέκδοτον (IV, II, 374). Ὁ Ferguson δ' ὅμως, *Hellenistic Athens* (Λονδῖνον 1911) σελ. 118 σημ. 3, μόνον τὸ ἔτος εἰς ὃ ἀναφέρεται διορθῶσι. Τὸ δ' ἐφ'

ἡμῖν δὲν θεωροῦμεν ἄσκοπον νὰ ἀναδημοσιεύσωμεν τὸ ἐν λόγῳ χωρίον.

«Πολλῶν δὲ γενομένων ἐν τῇ πόλει τότε πλημμυλημάτων καὶ παρανομιμάτων, ἐκεῖνο μάλιστα λέγεται λυπηταίως τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι διακόσια καὶ πενήκοντα τάλαντα πορίσας ταχὺ καὶ δοῦναι προσταχθέν αὐτοῖς καὶ τῆς εἰσπραξέως συντόνου καὶ ἀπαραιτήτου γενομένης, ἰδὼν ἠθροισμένον τὸ ἀργύριον ἐκέλευσε Λαμῖα καὶ ταῖς περὶ αὐτὴν ἑταίρας εἰς σμῆγμα δοθῆναι. Ἡ γὰρ αἰσχρὴ τῆς ζημίας καὶ τὸ ρῆμα τοῦ πράγματος μᾶλλον ἠνώχλησε τοὺς ἀνθρώπους. Ἔνοι δὲ τοῦτο Θετταλοῖς, οὐκ Ἀθηναίοις, ὑπ' αὐτοῦ συμβῆναι λέγουσι. Χωρὶς δὲ τούτων αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἢ Λαμῖα τῷ βασιλεῖ παρασκευάζουσα δεῖπνον ἠργυρολόγησε πολλούς. Καὶ τὸ δεῖπνον οὕτως ἤθησε τῇ δόξῃ διὰ τὴν πολυτέλειαν, ὥστε ὑπὸ Λυγκέως τοῦ Σαμίου συγγεγράφθαι. Δι' ὃ τῶν κωμικῶν τις οὐ φαύλως τὴν Λαμίαν Ἐλέπολιν ἀληθῶς προσεῖπε» (Πλούτ. Δημ. 27).

22. Ὡς πρὸς τὴν Μίλητον: Ὁ Rehm δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι περὶ τοῦ Λυσιμάχου πρόκειται ἐν τῇ ἐπιστολῇ Πτολεμαίου τοῦ Β', ὅστις λέγει τὸν πατέρα του «αἴτιον πολλῶν ἀγαθῶν ὑμῖν γενόμενον καὶ φόρων τε πολλῶν καὶ χαλεπῶν ἀπολύσαντα καὶ παραγωγίον παρ' ὑμῖν ἅ τινες τῶν βασιλέων κατέστησαν».

23. Ὁ Haussoullier παρατηρεῖ «ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν Ἐρυθρῶν ἀποτεινόμενοι πρὸς τὸν βασιλέα Ἀντίοχον καυχῶνται μὲν ὅτι ἐπὶ τε Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀντιγόνου ἦν ἀφορολόγητος ἡ πόλις, ἀποφεύγουσι δ' ὅμως ἐπιμελῶς νὰ ὁμιλήσωσι περὶ Λυσιμάχου». Τὴν σχετικὴν ἐπιγραφὴν ζήτησε παρὰ Michel ἀρ. 37· πρβλ. Gäbler, *Erythrä* (Βερολίον 1892) σελ. 26, Ὁ Corradi (σελ. 23 σσμ. 1 ἐν τέλει) σημειοῖ ἐξ ἄλλου ὅτι ἐν τῇ πρόσ τμητῇ τοῦ Λυσιμάχου ἐπιγραφῆς τῆς Πριήνης (*Inscript. von Prience* ἀριθ. 14 καὶ 15) δὲν γίνεται μνεῖα περὶ ἐλευθερίας καὶ αὐτονομίας, ἀλλ' ἀπλῶς τῆς ὑπερασπίσεως τῆς πόλεως κατὰ τῆς Μαγνησίας. Ἐπίσης περὶ τῶν Δημνίων παραδίδεται ὅτι «πικρῶς ἐπεστρατεύοντο», Φύλαρχος παρ' ΑΘΗΝΑΙΩ VI, 255.

24. Βλ. ἐκτός τῶν προμνησθέντων καὶ Ch. Picard, *Ephèse et Claros* (Παρίσιος 1922) σελ. 78 σσμ. 8, καὶ 640.

25. Τὰς δύο πόλεις κατεῖχε πρὸ αὐτῆς ἡ πρώτη σύζυγος τοῦ Λυσιμάχου, ἡ Περσὶς Ἀμαστρίς, ἣτις καὶ πολυλαχῶς εὐηργέτει αὐτάς.

26. Βλ. Μέμνονα VII 3· πρβλ. Δρύουσην-Πανταζίδην, τόμ. Β' σελ. 694.

27. Τὴν λέξιν ταύτην ὁ Rehm μεταφράζει *Durchangzolle*, ἣτοι διαγῶγια ἢ, ὅπως λέγομεν σήμερον, *διόδια*. Ἦσως, ἂν καὶ ἡ λέξις ἀποδοῦναι ἐμφαίνει μᾶλλον δάνειον, ἔκτακτόν τι φορολόγημα ἢ ἀνίσσεται ἑτέρα Μιλησιακὴ ἐπιγραφὴ, ἐξ ἧς φαίνεται ὅτι ἡ πόλις «ὄφειλεν ἀποδοῦναι βασιλεῖ Λυσιμάχου» ἐντός δύο ἐτῶν ποσόν, ὅπερ ὁ σοφὸς τῆς ἐπιγραφῆς σχολιαστὴς Rehm (ἔ. ἀ. σελ. 297) ἀναβιβάζει εἰς 25-30 τάλαντα τουλάχιστον. Πράγματι τὸ δάνειον, ὅπερ ἡ Μίλητος ζητεῖ παρὰ τῶν Κνιδίων, ἀνήρχετο εἰς 12 τάλαντα καὶ 12 μνάς, ἀπέβλεπε δ' εἰς τὴν δευτέραν δόσιν· ἡ δὲ πρώτη ἀδύνατον εἶναι νὰ ἦτο μικρότερα. Πρὸς τούτους δυνατὸν νὰ συνήφθησαν καὶ ἄλλα δάνεια. Περὶ τῶν δανείων τῆς Μιλήτου βλ. Ἀνδρεάδην, ἔ. ἀ. *Εἰδικὸν παράρτημα* τόμ. Α' σ. 220-222.

28. Ἡ λέξις εἰς τοὺς τὰ κατ' Ἀλεξάνδρον ἱστορήσαντας ἔχει τὴν ἔννοιαν δώρου παρεχομένου εἰς τοὺς στρατηγούς, μόνον δ' ἄπαξ («*Διούων στεφανούντων*», Ἀρριανός

VII, 15, 4) λαμβανομένου ὑπὸ τοῦ βασιλέως. Κατὰ τοὺς ἐλληνομακεδονικούς δ' ὅμως χρόνους ὁ στέφανος εἶναι θεσμός λίαν διαδεδομένος καὶ συνιστάμενος εἰς τὴν προσφορὰν ἐπ' ἀφορμῇ ὀρισμένων γεγονότων πρὸς τὸν δυνάστην εἴτε αὐτουσίῳ χρυσοῦ στεφάνου εἴτε χρημάτων καὶ ἄλλων ἀγαθῶν· βλ. Wilcken, *Ostraka I*, 295 καὶ *Grundzüge d. Papyruskunde* (Λειψία 1912) σελ. 283. Ἡ λέξις ἴσως εἴχε καὶ τρίτην ἐκδοχὴν, βλ. Rostowzew, *Studien z. Gesch. d. röm. Kolonates* (Leipzig 1910) σελ. 7. Θὰ ἐπανεέλθωμεν ἀλλαχοῦ ἐπὶ τοῦ θέματος.

29. Ὁ στέφανος δὲν ἀπέκλειε καὶ τακτικὴν φορολογίαν.

30. Περὶ τῶν οἰκτρῶν συνεπειῶν τοῦ φόρου ἐπὶ τῆς Ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας βλέπε ἡμέτερον ἔργον ἔ. ἀ. τόμ. Α' σελ. 386 κ.ἐξ.

31. Κατὰ τὴν φρασεολογίαν τοῦ Πολύαινου, VIII, 57, καὶ οἱ Ἀθήνιοι ἐπίσης προσῆλθον πρὸς τὸν Σέλευκον, Α-ΘΗΝ. VI, 225· πρβλ. Δρύουσην-Πανταζίδην, σελ. 699.

32. Διότι ὁ κατακτηθεὶς ἐγένετο καὶ ὑποτελής. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρατηρητέον ὅτι ὁ Διόδωρος, (XIX, 73) πραγματευόμενος περὶ τῆς μεγάλῃς ἐπαναστάσεως, ἣτις ἐκλόμισε τὴν ὅλην Θράκην τῷ 313, ὀμίλει περὶ τοῦ μὲν Λυσιμάχου ὡς δυνάστου, τοῦ δὲ Σεύθου ὡς ἀφροστῆκτος· τοῦθ' ὅπερ ὑποδεικνύει ὅτι οὗτος εἶχεν ἀναγνωρίσει τὴν κυριαρχίαν τοῦ πρώτου καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν ἐτέλει εἰς αὐτὸν φόρον. Τὸ αὐτὸ ἀσφαλῶς συνέβαινε μὲ τοὺς Καλλατιανούς, οἵτινες φρουρὰν ἔχοντες παρὰ Λυσιμάχου ταύτην ἐξέβαλον καὶ τῆς αὐτονομίας ἀντίεχοντο· πιθανῶς δὲ καὶ μὲ τοὺς ὁμορῶντας Θράκας καὶ Σκύθας, οἵτινες ὁμαδὸν συνετάχθησαν πρὸς αὐτούς.

33. Ἰδοὺ ταῦτα: «Λυσιμάχος Ἀμφιπόλεως κρατήσας Ἀνδραγάθου προδόντος πολλὰ καὶ μεγάλα χαρισάμενος αὐτῷ, μείζονα δὲ ὑποσχόμενος ἂν εἰς τὴν Ἀσίαν αὐτῷ συναποδημήσῃ, ἐπειδὴ πρὸς ταῖς Θρακίαις πύλαις ἐγένετο, οὐ μόνον πάντα ὅσα ἐτύγγανεν ἔχων ἀφειλετο, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν βασάνισας ἀπέκτεινε» (IV, 12, 2). «Λυσιμάχος Ἀρίστωνα τοῦ Αὐτολέοντος πρὸς Παίονας ἐπὶ τὴν πατρῶαν βασιλείαν κατήγευ, ἵνα γνωρίσαντες τὸ βασιλικὸν μειράκιον προσοῖντο φιλοφρόνως αὐτόν. Ἐπὶ δὲ τὸν Ἀρίστωνα ἔλουν τὸ βασιλικὸν λουτρόν ἐπὶ τοῦ Ἀστίβου ποταμοῦ καὶ τὴν τράπεζαν τὴν βασιλικὴν παρέθησαν κατὰ τὸ πάτριον ἔθος, Λυσιμάχος ἐσήμνηεν ἐξοπλισασθαι. Ἀρίστων μὲν φυγὼν ἀφιππάσατο εἰς τὴν Δαρδανίην, Λυσιμάχος δὲ Παιονίαν κατέσχευ» (IV, 12, 3).

Τὸ δ' ἀπολεσθὲν χωρίον τοῦ Διόδωρου (XXI, 23) παρῆφρασαν ὁ Τζετζής (Χιλ. 6,53) ὡς ἐξῆς:

Οὗτος ὁ Ξερμοδίγεστος, Διόδωρος ὡς γράφει, οἶμαι τοῦ Αὐτολέοντος Παιόνων βασιλέως φίλος τελῶν πιστότατος τοὺς θησαυρούς μὴνύει τοὺς οὓς αὐτὸς κατέκρυπτε σὺν αἰχμαλώτοις μόνοις, τρέπων τὴν κοίτην ποταμοῦ καὶ κατορύττων κάτω, εἶτα τὸν ροῦν ἐπαφίει, τοὺς δ' αἰχμαλώτους σφάττων.

34. Πρβλ. Πλούτ., Ἀλέξ. 23.

35. «Ἀριστόδημος ἱστορεῖ (F. H. G. III 310) Βίθων τὸν Λυσιμάχου τοῦ βασιλέως παράσιτον, ἐπεὶ αὐτοῦ εἰς τὸ ἱμάτιον ὁ Λυσιμάχος ἐνέβαλε ξύλινον σκορπίον, ἐκταραχθέντα ἀναπηδῆσαι εἶτα γνόντα τὸ γεγεννημένον, κἀγὼ σε, φησίν, ἐκφοβήσω βασιλεῦ· δός μοι τάλαντον. Ἦν δ' ὁ Λυσιμάχος μικρολογώτατος». (Αθήναιος, VI, 246).

36. Οὗτος ἀποτελεῖ μίαν τῶν κυρίων πηγῶν, ἐξ ἧς ἤγησαν οἱ μεταγενέστεροι.

37. VI, 61.

38. Δημήτριος XXV.

39. Εἰς τὰ ἀνωτέρω ἀναφερόμενα πρόσθετες καὶ τὰ ἐξῆς: «Λυσίμαχος Ἀνταριατῶν τάς ἀποσκευάς ἀπολεσάντων ἐν τῇ πρὸς Δημήτριον μάχῃ παρά Λάμψακον, φοβηθεὶς μὴ τι νεωτερίσωσιν οἱ βάρβαροι πάντα ὅσα εἶχον ἀπολέσαντες, προαγαγὼν αὐτοὺς ἔξω τοῦ χάρακος ὡς ἐπὶ σιτομετρίαν, σύνθημα δούς ἀπέκτεινεν ἅπαντας. Ἦσαν ἄνδρες πεντακισχίλιοι» (Πολ. IV, 12, 1).

40. Ὁ Τάρν φαίνεται ἔχων ἄλλην γνώμην, παρατηρῶν ὅτι μετὰ τὴν ἐν Ἴψῳ μάχῃ ἀπέλυσε τοὺς Ἀθηναίους αἰχμαλώτους χωρὶς νὰ ζητήσῃ λύτρα. Ἀλλ' αἱ μὲν ἀρχαῖαι πηγαί (Πλούτ., Δημ. 12) ἀποδίδουσι τοῦτο εἰς τὴν ἐπέμβασιν τοῦ Φιλιππίδου, ὅστις τὸν εἶχε συνοδεύσει εἰς Ἀσίαν (πρβλ.) C.I.A. II 314), ὁ δὲ Possenti εἰς τὴν ἐπιθυμίαν νὰ κατακτήσῃ ἐν κρίσει ὡρα τὴν εὐνοίαν τοῦ Ἀστεως, ἥτις τὸν ὤθησε νὰ στείλῃ σχεδὸν συγχρόνως εἰς Ἀθήνας σίτον καὶ ἄλλα δῶρα. Ὅτι δ' ὁ Λυσίμαχος εἶδεν χρήματα μόνον ἐν ἀπολύτῳ ἀνάγκῃ ἀναγνωρίζει οὐχ ἤττον καὶ αὐτὸς ὁ Τάρν λέγων: «Ἄμα ἀνεχώρησεν ὁ Δημήτριος διὰ

Μικράν Ἀσίαν (287 π.Χ.), οἱ Ἀθηναῖοι ἠτοιμάσθησαν νὰ προσβάλλωσι τὸν στερούμενον ἐπαρκoῦς στρατοῦ υἱὸν τοῦ Ἀντίγονου. Ἐχρειάζοντο πρό παντός σιτηρὰ καὶ χρήματα (πρὸς στρατολογίαν μισθοφόρων). Ὁ Αὐτολέων βασιλεὺς τῶν Παιόνων, καὶ ὁ Σπάρτακος, τύραννος τῆς Κριμαίας, παρέσχον αὐτοῖς σίτον, ἀλλ' ὁ Φιλιππίδης, ὅστις ἐστάλη πρὸς τὸν Λυσίμαχον, ἔλαβε μόνον φιλοφρονήσεις (got nothing but compliments). Τῷ 286 δ' ὅμως ὁ Λυσίμαχος, πιεζόμενος ὑπὸ τοῦ Δημητρίου ἐν Ἴωνίᾳ, ἤτο πρόθυμος νὰ φανῆ χορηγός εἰς πάντα ἐχθρόν αὐτοῦ· ὁ δὲ Δημοχάρης ἐπισκεφθεὶς αὐτὸν αὐτοπροσώπως ἔλαβεν 130 τάλ., ἐνῶ ὁ υἱὸς τοῦ Κασσάνδρου Ἀντίγονος τῷ ἔστειλλε 20 καὶ ὁ Πτολεμαῖος 50». Περὶ τῶν εἰς τοὺς Ἀθηναίους δοθέντων σιτηρῶν καὶ χρημάτων κατὰ τὰ ἔτη 287-286 βλ. Ferguson ἔ. ἀ. 146-147· ἐν τῷ αὐτῷ ἔργῳ βλ. σελ. 131 διὰ τὰς δωρεάς τοῦ 301. Αὐτῶν μνηεῖα τῶν γραμματειακῶν καὶ ἐπιγραφικῶν πηγῶν.

41. Τό γῆρας ἤδη Λυσίμαχον παρεῖχεν εὐεπιχείρητον», Μέμων ἔ.ἀ.

Ὁ Ἀνδρεάδης στὴν ἔρευνά του ἐπὶ τῶν δημοσιονομικῶν τοῦ Βυζαντίου διερεύνησε τὰ ἀφορῶντα στὸν πληθυσμὸ καὶ τὸν πλοῦτο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Παραθέτουμε κατωτέρω τὴν ἀνακοίνωσή τοῦ Ἀνδρεάδη, στή «Σχολὴν τῶν Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν», ὅπως αὐτὴ δημοσιεύθηκε στὴν «Ἐπετηρίδα τοῦ Φ.Σ. Παρνασσός» (1917) καὶ ἐπανατυπώθηκε στὰ Ἔργα (τόμ. I, σσ. 387-408).

«Ἡ ἐξαιρετικὴ θέσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν τῇ ἀνατολικῇ αὐτοκρατορίᾳ, πολλὰκις κατεδείχθη, συνοπτικώτατα δὲ καὶ ἐναργέστατα ἐξήρθη ὑπὸ τοῦ Ραμβῶ εἰπόντος: «Byzance faisait l' Empire, à l' occasion elle le refaisait, parfois elle était tout l' empire»¹.

Ὅντως ἐπὶ τοσοῦτον εἶχε συγκεντρωθῆ ἐν τῇ βασιλίδι ἡ ὅλη ζωτικὴ ὀρμὴ τοῦ κράτους, ὥστε, ἐφ' ὅσον ἡ πρωτεύουσα ἐσώζετο, τὸ κράτος περισιγγόμενον τὴν προτεραιάν ἐντὸς τῶν τειχῶν αὐτῆς κατώρθωνε τὴν ἐπαύριον ν' ἀνακτήσῃ τὰ παλαιὰ σύνορα τοῦ Δουναβέως καὶ τοῦ Εὐφράτου². τάνάπαλιν στερούμενον τῆς πρωτεύουσῃς τὸ αὐτὸ κράτος, καίπερ ἀκμαῖον, συνησθάνετο ὅτι ἐστερεῖτο σχεδὸν τοῦ παντός³.

Ὁ ἐξαιρετικὸς οὗτος χαρακτήρ τῆς πρωτεύουσῃς — ὅστις καὶ τοῖς συγχρόνοις πολλὴν ἐνεποίησεν ἐντύπωσιν⁴ — ὠφέλιετο βεβαίως ἀρχικῶς εἰς ἄλλους λόγους, καὶ δὴ εἰς τὴν πρὸς συγκέντρωσιν τάσιν, ἥτις παρετηρεῖτο ἐν τε τῷ διοικητικῷ καὶ τῷ θρησκευτικῷ καὶ τῷ πνευματικῷ βίῳ· οὐχ ἤττον ὅμως συνετέλεσεν εἰς τοῦτο μεγάλως τὸ γεγονός ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις, οὕσα κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν ἡ πολυπληθέστερα καὶ πλουσιώτερα πόλις τοῦ μεσαιωνικοῦ χριστιανισμοῦ, περιέκλειεν ἐν ἑαυτῇ τόσον μεγά-

λους πόρους, ὥστε ἠδύνατο νὰ ἐνσωματοῖ ἢ καὶ ἐν ἀνάγκῃ ν' ἀναπληροῖ τὸ ὅλον κράτος.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, προφανῆς εἶναι ἡ ὠφέλεια, ἥτις θὰ προέκυπτε διὰ τὴν καθ' ὅλου ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου ἐκ τῆς ἐξακριβώσεως τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοῦ πλοῦτου τῆς πρωτεύουσῃς. Εἰδικώτερον δὲ ὠφέλιμος, ἵνα μὴ εἴπω ἀπαρῆτος, ἡ τοιαύτη ἔρευνα εἶναι διὰ τὴν πλουτολογικὴν καὶ δημοσιονομικὴν ἱστορίαν τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας⁵.

Δυστυχῶς, ἐνῶ πολλὰ ἐγράφησαν περὶ Κωνσταντινουπόλεως ὡς πρωτεύουσῃς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους⁶, τὸ ἐνδιαφέρον ἡμᾶς ζήτημα οὐδεμιᾶς εἰδικῆς μονογραφίας ἢ λεπτομεροῦς μελέτης ἐγένετο ἀντικείμενον.

Τοῦτο ἀποδοτέον τὸ μὲν εἰς τὴν παραμέλησιν, ἥς, ὡς μὴ ὠφελεν, ἔτυχεν ἐν γένει ἡ οἰκονομικὴ καὶ δημοσιονομικὴ ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας⁷, τὸ δὲ εἰς εἰδικὰς δυσχερείας, τὰς ἐξῆς:

Ἐν τῷ περὶ Βυζαντίου τμήματι τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας πλειστάκις ἠναγκάσθημεν νὰ ἐκφράσωμεν τὴν ἡμετέραν δυσφορίαν διὰ τὴν σπάνιν τῶν στατιστικῶν πληροφοριῶν· ἐν τούτοις τινὲς τοῦλάχιστον τούτων, ἰδίᾳ αἱ δίδόμεναι ὑπὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου,

ἦσαν ἐπίσημοι καὶ συνεπῶς ἀσφαλεῖς. Τοῦναντίον ἂν περὶ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοῦ πλοῦτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως δύναται τις νὰ σταχυολογήσῃ ἀριθμὸν τινα εἰδήσεων, σπανιώτατα αὐταὶ ἀπορρέουσιν ἐξ ἐπισήμου πηγῆς. Ἡ δ' ἐκ τούτου ζημία εἶναι μεγάλη, διότι καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα ἐπεκράτει παρά τοῖς χρονογράφοις, ἐν μείζονι ἔτι ἢ ἐν τῇ ἀρχαιότητι βαθμῶ, ἀδιαφορία περὶ τὴν ἀκριβείαν τῶν ἀριθμῶν. Ἐναφέρων εἰδησίην τινα περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει κατοικούντων ξένων, ἦν ἡρανήσθη προφανῶς⁸ παρ' ἑνός τῶν διαπρεπεστέρων καὶ σφοδρότερων ἀνδρῶν τοῦ ἰα' αἰῶνος, τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, ὁ Πασπάτης ἐπιλέγει: «Καταγράφω τοὺς ἀριθμοὺς κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἱστορικῶν. Ἐν Ἀνατολῇ τότε, καθὼς καὶ τώρα, οἱ τῶν ἐγκατοίκων ἀριθμοὶ εἶναι ἀσφαλεῖς ἢ μᾶλλον ἐσφαλμένοι»⁹. Ἄν δὲ δέν δύναται τις νὰ δώσῃ πίστιν εἰς τὰς δημογραφικὰς πληροφορίας, πῶς νὰ πιστεύσῃ εἰς τὰς ἀφορώσας εἰς τὸν πλοῦτον; Ἡ ἐξακριβώσις τοῦ ἐθνικοῦ πλοῦτου εἶναι ἀσυγκρίτως δυσχερεστέρα τῆς τοῦ πληθυσμοῦ¹⁰. ἀκόμη δὲ καὶ σήμερον, ὡς ἀπέδειξε καὶ ὁ παρῶν μέγας πόλεμος, ὀλίγων κρατῶν τὸν πλοῦτον δυνάμεθα νὰ ἐξακριβώσωμεν, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν¹¹. ἀλλὰ εἰς τὰς στατιστικὰς δυσχερείας προστίθεται κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ ἄλλη, ὅτι δηλαδὴ ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις ἡ ἔμφυτος παρ' ἀνθρώποις τάσις νὰ ἐξογκώνωσι τὰ πράγματα, ὡσάκις ὁμιλοῦσι περὶ πλοῦτου¹², ἐξικνεῖται εἰς βαθμὸν ἀπίστευτον· τοῦτο δὲ τόσον παρά τοῖς ἡμετέροις ὅσον καὶ παρά τοῖς ξένοις χρονογράφοις.

Ἐνεκα τῶν λόγων τὰ συμπεράσματα, εἰς ἃ θὰ καταλήξωμεν, εἶναι ἀβέβαια καὶ εἰκαστικά· τόσον τῇ ἀληθείᾳ εἰκαστικά καὶ ἀβέβαια, ὥστε ἐδισταξαμεν νὰ δημοσιεύσωμεν τὴν ἀνά χειρὰς μελέτην ἂν δὲ ἤδη ἐκτυποῦμεν αὐτήν, πράττομεν τοῦτο καθ' ὅσον, καὶ ἂν αὕτη μικρὰν χρησιμότητα ἔχη καθ' ἑαυτήν, δύναται ἴσως νὰ διευκολύνη ἄλλας εὐτυχεστέρας ἐρεῦνας.

» Ἐλλείψει ἀπογραφῆς — καὶ ἀπογραφῆ τοῦ πληθυσμοῦ οὐδέποτε ἐγένετο ἐν τῇ Βασιλίδι¹³ — πολλὰ μέσα ὑπεδείχθησαν πρὸς ἐξακριβώσιν τοῦ πληθυσμοῦ πόλεως τινος. Δυστυχῶς οὐδὲν τούτων εἶναι ἀσφαλές. Πράγματι οὔτε ὁ ἀριθμὸς τῶν οἰκιῶν, οὔτε ὁ τοῦ καταναλισκομένου σίτου¹⁴, ἔτι δ' ὀλιγώτερον ἢ ἔκτασις τοῦ περιβόλου¹⁵, εἶναι τεκμήρια ἀμάχητα. Διὰ τοῦτο καὶ ὡς πρὸς αὐτήν ἔτι τὴν Ρώμην, ἔνθα τὰ δεδομένα περὶ τῶν ὡς ἄνω στοιχείων δέν ἐλλείπουσιν, ἡ ἐπιστήμη

δέν κατώρθωσεν ἔτι νὰ συμφωνήσῃ ἐπὶ τοῦ προκειμένου¹⁶. ὑπάρχει μάλιστα διαπρεπὴς ἱστορικός καὶ οικονομολόγος¹⁷ ἰσχυρισθεὶς ὅτι τὸ πρόβλημα εἶναι ἄλυτον.

Τούτων οὕτως ἐχόντων πᾶν, ὅ,τι εἶπη τις διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν, πρωτεύουσαν δι' ἣν ἔχομεν πολὺ ὀλιγωτέρας ἢ διὰ τὴν Ρώμην πληροφορίας, ἀποτελεῖ ἐργασίαν καθαρῶς εἰκαστικήν. Τοῦτο δ' ὅμως, καίπερ σαφῶς διοραθέν¹⁸, δέν ἠμπόδισε ξένους τινὰς συγγραφεῖς νὰ ἐπιχειρήσωσιν αὐτήν, τοῦλάχιστον ἐν παρόδῳ, οὐδεὶς δ' ὑπάρχει λόγος ὅπως Ἕλληνας μὴ ἀκολουθῆσωμεν τὸ παράδειγμα αὐτῶν, πραγματευόμενοι μάλιστα πλατύτερον καὶ ἐπὶ νέων πηγῶν τὸ θέμα.

Δύο, ἐφ' ὅσον γινώσκω, συγγραφεῖς ἔθιξαν, ἂν μὴ ἐπραγματεύθησαν, τὸ ζήτημα κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν. Ἐκ τούτων ὁ πρῶτος Edward A. Foord¹⁹ ἐκφράζεται ὡς ἐξῆς:

« Ἀδύνατον εἶναι νὰ ὑπολογίσῃ τις τὸν πληθυσμὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τινος βεβαιότητος. Οὗτος ἀναριθμῶνται κοινῶς σήμερον εἰς ἕν περίπου ἑκατομμύριον· ἀλλὰ μικρὰ πίστις δύναται νὰ δοθῇ εἰς τουρκικὰς στατιστικὰς. Ἡ ἔκτασις τῆς χερσονήσου, ἐφ' ἧς κεῖται ἡ νῦν Σταμπούλ, εἶναι κατὰ τοὺς προχείρους ὑπολογισμοὺς τοῦ συγγραφέως 4.000 acres περίπου. Ἄν ὑπολογίσωμεν 100 κατοίκους κατὰ acre — τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ ἀναλογίαν πολὺ ὑψηλὴν ἐν παραβολῇ πρὸς τὸ Λονδῖνον — ἔχομεν σύνολον κατοίκων 400.000. Πολλοὶ συγγραφεῖς ὑπολογίζουσιν ἐν τούτοις πληθυσμὸν τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσος εἰς 1.000.000. Κατ' ἐμὲ κριτὴν ἀδύνατον νὰ ὑπερέβῃ ποτέ ἐπαισθητῶς τὰς 500.000. Ἀληθῶς μὲν τὰ πάρκα καὶ οἱ κῆποι διασκεδάσεως (pleasure-grounds) ἦσαν τότε ὡς καὶ σήμερον ἔξω τῶν τειχῶν, ἀλλ' ὑπῆρχον πολλαὶ πλατεῖαι καὶ ἀνοικοδόμητοι ἐκτάσεις ἐντὸς αὐτῶν. Ἐνδεχόμενον ἐν τούτοις, λόγῳ τῆς συμπακνώσεως, ἦ τις ἐπεκράτει κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὁ ὅλος πληθυσμὸς, συμπεριλαμβανομένων τῶν ἀσιατικῶν καὶ εὐρωπαϊκῶν προαστείων, νὰ ἀνῆλθε κατὰ καιροῦς εἰς 700.000 ψυχῶν».

Ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ἔχω πρὸς τὸ παρὸν νὰ παρατηρήσω μόνον ὅτι ὁ Foord, καθ' ὅλα τὰ λοιπὰ ὀρθῶς σκεπτόμενος, σφάλλεται θεωρῶν ὅτι ἡ ἀναλογία 100 κατοίκων κατὰ acre (4.000 τετρ. μ. περίπου) δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βάσις ὑπολογισμοῦ· διότι ἀληθῶς μὲν, ὡς ἤδη εἶδομεν²⁰, τὸ Λονδῖνον μόλις τὸ ἦμισυ τῆς ἀναλογίας ταύτης παρουσιάζει, ἀλλ' οἱ Παρίσιοι υπερβάλλουσιν αὐτήν²¹. Πρὸς τούτοις ἂν ἀντὶ τῆς ἀπλῆς περι-

φερείας τῆς πόλεως λάβη τις τὴν ὠκοδομημένην ἔκτασιν, βλέπει ὅτι ἡ ἀναλογία 100 κατοίκων κατὰ 4.000 τετρ. μέτρα φαίνεται μικρά, ἅτε τοῦ Βερολίνου, τοῦ Μιλάνου καὶ τῆς Βιέννης παρουσιαζουσῶν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1881 ἀναλογίας ἄνω τῶν 250²². Ὅσον λοιπὸν πολυάριθμοι καὶ ἂν ἦσαν αἱ ἐν Βυζαντίῳ πλατεῖαι²³ καὶ ὅσον καὶ ἂν ὑπῆρχον ἄκτιστα ἐδάφη ἰδίᾳ ἐν τοῖς περιβάλοις τῶν πλατειῶν, ἐκκλησιῶν καὶ μονῶν, πάντως ἡ Βασιλεύουσα, μέ τὰς μακράς, στενάς καὶ σκοτεινάς ὁδούς καὶ μέ τὰς θριβοῦσας γυναικῶν καὶ παιδίων πτωχὰς συνοικίας τῆς²⁴ εἶχε διατηρήσει τύπον ἀνατολικῆς πόλεως, ἄρα τὰ μὴ φέροντα οἰκοδομὰς ἐδάφη ἦσαν ἀναλόγως σπανιώτερα ἢ ἐν ταῖς συγχρόνοις εὐρωπαϊκαῖς μεγαλοπόλεσι καὶ κατ' ἀκολουθίαν, παρὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν σημερινῶν πολυορόφων οἰκιῶν, ἡ συνολικὴ ὑπερπύκνωσις τοῦ πληθυσμοῦ μεγαλυτέρα.

Ταῦτα πάντα, ἄλλως, κατὰ συμπερασμὸν τόσον μεγάλα ὄντως εἶναι αἱ μεταξὺ τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας καὶ τῶν σημερινῶν πρωτεύουσῶν διαφοραί, ὥστε οἰαδήποτε παραβολὴ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκτάσεως δὲν παρέχει ἔδαφος πρὸς ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν. Κάπως ἀσφαλεστέρα, ἂν καὶ οὐχί τελείως ἀσφαλῆς, θὰ ἦτο ἡ παραβολὴ πρὸς μεσαιωνικὰς μεγαλοπόλεις. Δυστυχῶς τὰ πρὸς τοιαύτην ἐργασίαν στοιχεῖα ἐλλείπουσι παντελῶς ἐν Ἀθήναις.

Ἐπεμείναμεν ἐπὶ τῶν ὑπολογισμῶν τοῦ Foord ἰδίᾳ, διότι οὗτοι μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ καταδείξωμεν ἔτι σαφέστερον πόσον ἐπισημὰς εἶναι τὸ τεκμήριον τῆς ἐκτάσεως. Ἐλθωμεν νῦν εἰς τὸν δεῦτερον τῶν προσφάτως γραψάντων, τὸν Victor Schultze²⁵.

Ὁ ἐπίτιμος οὗτος διδάκτωρ τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου, εἰς ὃ καὶ ἀφιέρωσε τὸ περισπούδαστον περὶ Κωνσταντινουπόλεως ἔργον του²⁶, ἀναγνωρίζων ἐν ἀρχῇ ὅτι οὔτε κατὰ προσέγγισιν δύναται τις νὰ καθορίσῃ τὰ τοῦ πληθυσμοῦ, συμπεραίνει οὐχ ἤττον ὅτι οὗτος ὑπολογιστέος περὶ τὸ ἑκατομμύριον, καὶ τοῦτο οὐ μόνον λόγῳ τῆς μεγίστης ἐκτάσεως τοῦ περιβάλλου μετὰ τὴν ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ ἐπέκτασιν τῶν τειχῶν²⁷, ἀλλὰ καὶ διότι εἰς τοιοῦτον συμπέρασμα ἄγουσι: 1ον) ἡ μαρτυρία τοῦ Σωζομενοῦ (II, 3), καθ' ὃν μεσοῦντος τοῦ ε' αἰῶνος ἡ Νέα Ρώμη ἦτο πολυπληθεστέρα τῆς Παλαιᾶς· 2ον) αἱ δυσχέρειαι καὶ οἱ κίνδυνοι οὓς διέτρεχον οἱ πεζοὶ λόγῳ τῆς πληθύσεως τῶν ζώων καὶ τῶν διαβατῶν· 3ον) ἡ ἔλλειψις οἰκοπέδων, ἥτις ὄθει τοὺς κατοίκους νὰ κτιζῶσιν ἐπὶ τῆς θαλάσσης οἰκίας ἐπὶ πασσάλων ἐρειδομένας (Ζώσιμος II, 35).

Μεταξὺ τῶν ὑπολογισμῶν τοῦ Foord καὶ τοῦ Schultze κυμαίνονται οἱ ὑπολογισμοὶ πάντων τῶν λοιπῶν βυζαντινολόγων. Πράγματι τοὺς κατοίκους τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀναδιβάζουσιν εἰς 1.000.000 ὁ Lebeau²⁸, ὁ Zachariae²⁹, ὁ Krause³⁰, ὁ Bury³¹ καὶ ὁ Χέσσελιγκ³², εἰς 800.000 δὲ ὁ Λάμπρος³³ καὶ εἰς 500.000 ὁ Oberhammer³⁴, ὁ Hertzberg³⁵, ὁ Hans Gehrig³⁶. Μᾶλλον ἀόριστος δεικνύεται ὁ Βέλωγ, ὅστις ἐν γενικῇ περὶ ἀρχαίων καὶ νέων μεγαλοπόλεων μελέτῃ περιορίζεται εἰς τὰ ἐξῆς: «Ἀπὸ τοῦ ζ' αἰῶνος ἡ Κωνσταντινούπολις εἶναι ἡ μόνη χριστιανικὴ μεγαλόπολις, τὸ μόνον κέντρον οὐδὲ πληθυσμὸς ὑπερέβη τὰς 100.000 ψυχῶν, καὶ πιθανῶς ὑπερέβη ταύτας κατὰ πολὺ»³⁷.

Τὸ καθ' ἡμᾶς φρονοῦμεν ὅτι ἐκ τοῦ μακράωνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως βίου ἀδύνατον νὰ δοθῇ ἀπόλυτος ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα καὶ ὅτι ἀνάγκη νὰ διακρίνωμεν καὶ ἐρευνήσωμεν διαδοχικῶς τρεῖς τοῦλάχιστον ἐποχὰς: α') τοὺς πρώτους αἰῶνας, β') τοὺς κυρίως μέσους χρόνους, γ') τὴν περίοδον τῶν σταυροφοριῶν.

Δέν πραγματευόμεθα περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῶν Παλαιολόγων, καθ' ὅσον αὕτη, ὅτε ἀνεκτήθη, τῷ 1261, ἦτο ἀπλῆ σκιά τῆς μεγαλοπόλεως ἣν κατέστρεψαν οἱ σταυροφόροι³⁸, μετὰ δὲ παροδικὴν ἀκμὴν κατὰ τὸν ε' αἰῶνα κατέπεσε καὶ ἄλιν. Δέν δυνάμεθα ἐν τούτοις νὰ μὴ εἴπωμεν δύο λέξεις περὶ τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς β' ἀλώσεως. Ἐπὶ τοῦ θέματος ὁ Πασπάτης λέγει τὰ ἐξῆς³⁹:

«Ὁ Ἰάκωβος Τετάλδης, ἔμπορος Φλωρεντινός, μάρτυς τῆς ἀλώσεως, λέγει ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις εἶχε τριάκοντα μέχρι τριακονταεξὶ χιλιάδας ἀνθρώπων⁴⁰. Ὅτι ὁ ἀριθμὸς οὗτος δὲν συμπεριλαμβάνει ἅπαντα τὸν πληθυσμὸν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν καταφαίνεται ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν αἰχμαλωτισθέντων ἐξήκοντα χιλιάδων ἀνθρώπων. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἐννοεῖ ὁ συγγραφεὺς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει μαχίμους ἀνδρας, ἀπὸ ἡλικίας εἴκοσι μέχρι πενήκοντα ἐτῶν, τὸ πέμπτον γενικῶς παντός πληθυσμοῦ, τότε ἔχομεν ἑκατὸν ὀγδοήκοντα χιλιάδας ἐγκατοίκων ἐντὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως».

Ἡ πληροφορία τοῦ Τετάλδου εἶναι πολλοῦ λόγου ἀξία, τὸ μὲν διότι «οὐδεὶς ἄλλος οὔτε ἐκ τῶν ἡμετέρων οὔτε ἐκ τῶν ἀλλογενῶν ἐφρόντισε νὰ καταγράψῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν πολιορκημένων»⁴¹, τὸ δὲ διότι ὁ Φλωρεντινός ἔμπορος κρίνεται γενικῶς ὡς ἀξιόπιστος μάρτυς. Νομίζω δ' ὅτι ὀρθῶς ὁ Πασπάτης ἐρμηνεύει τὸ χωρίον, ὑποτοπάζων ὅτι ὁ Τετάλδης θέλει νὰ ὁμιλήσῃ περὶ ἀν-

δρών ικανών να φέρωσιν ὄπλα· οὕτω δέ θά ἐρμη-
νεύσωμεν καί ἡμεῖς κατωτέρω πληροφορίαν τινά
σταυροφόρου περί τῆς ἀ' ἀλώσεως. Ἐπίσης ὀρ-
θῶς ὑπολογίζει τοὺς μαχίμους ἄνδρας εἰς τό πέμ-
πτον τοῦ πληθυσμοῦ, διότι ὄντως ταύτην τήν ἀ-
ναλογίαν εἶχον συνήθως ὑπ' ὄψιν οἱ Ἰταλοί⁴²· ἄν
καί προκειμένου περί ὑπερασπίσεως ὀχυρᾶς πό-
λεως, οὐχί δέ περί ἐκστρατείας, καί κάτω τῶν
εἴκοσι καί ἄνω τῶν πεντήκοντα ἐτῶν ἄνδρες θά
ἠδύναντο νά πληρώσωσι τό πρός τήν πατρίδα
καθήκον⁴³.

»Διά τό τέλος τοῦ γ' καί τās ἀρχάς τοῦ δ'
αἰῶνος ὑπάρχουσι δύο στατιστικά πληροφορία,
λίαν ἀξιωματέτητοι, οὐχί μόνον διότι οὐδέν σπα-
νιώτερον στατιστικῶν βυζαντινῶν πληροφοριῶν,
ἀλλά καί διότι, ἐνῶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται
ἐνδεικνύουσαι πληθυσμόν μή ὑπερβαίνοντα τās
200.000, ἐν τούτοις προσεκτικώτερον ἐρευνώμε-
ναι δέν ἀναιροῦσι τά συμπεράσματα τοῦ Schultze.
Τῶν πληροφοριῶν τούτων ἡ μία εὑρηται παρά τῷ
Χρυσοστόμῳ, ἡ ἄλλη ἐν τῇ Notitia dignitatum
Orientis.

α'. Οἱ ὑπολογισμοί τοῦ Χρυσοστόμου. Γνω-
στόν πόσον τά πλουτολογικά ζητήματα ἀπησχό-
λησαν τόν μέγαν ἱεράρχην, ὅστις διά τοῦτο ἔσε-
ται καί μία τῶν κυριωτέρων πηγῶν περί Βυζαν-
τίου ἀπό πλουτολογικῆς ἀπόψεως⁴⁴. Μετά ἄλ-
λων θεμάτων, ἅτινα θίγει ἐν ταῖς ὁμιλίαις του ὁ
Χρυσόστομος, εἶναι καί ὁ πληθυσμός τῆς Κων-
σταντινουπόλεως, περί οὗ λέγει τά ἐξῆς:

«Εἰπέ γάρ μοι, ἡ πόλις ἡμῖν εἰς πόσον μιγά-
δων ἀριθμόν νῦν τελεῖ; πόσους βούλεσθε εἶναι
Χριστιανούς; βούλεσθε δέκα μυριάδας, τό δέ ἄλ-
λο Ἑλλήνων καί Ἰουδαίων; πόσαι μυριάδες χρυ-
σίου συνελέγησαν; πόσος δέ ἀριθμός ἐστι πενή-
των; Οὐκ οἶμαι πλέον μυριάδων πέντε»⁴⁵.

Δυστυχῶς, ἐνῶ ὁ ἀριθμός τῶν πενήντα ἐπι-
βεβαιοῦται καί ἄλλοθεν⁴⁶, ὁ ἀριθμός τῶν Χρι-
στιανῶν κρίνεται «ὡς μή δυνάμενος νά ληφθῆ σο-
βαρῶς ὑπ' ὄψιν καί ὡς προϊόν σφάλματος ἀντι-
γραφέως»⁴⁷.

Ἦντοι, ἄν οἱ ἔχοντες ἀνάγκην περιθάλψεως
ἦσαν πενήκοντα χιλιάδες, πῶς θά ἠδύναντο οἱ
μόλις διπλάσιοι Χριστιανοί νά ἐπαρκέσωσιν εἰς
διατήρησιν αὐτῶν, ὡς ἀξιοῖ ὁ ρήτωρ· ἄλλως καί
ἐκ τῆς συνεχείας τοῦ λόγου, ἐν ᾧ ἡ παραβολή
πρός πατέρα δέκα τέκνων, δυνατόν νά συναγάγη-
ται, ὡς ἐπραξε καί Γάλλος συγγραφεύς, ὅτι οἱ ἄ-
ποροι ἦσαν τό ἐν δέκατον τοῦ πληθυσμοῦ⁴⁸.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, τό χωρίον τοῦ Χρυ-
σοστόμου ἀποτελεῖ μάλλον ἐπιχείρημα ὑπέρ τῶν

ὑποστηρίζοντων ὅτι ὁ πληθυσμός τῆς Βασιλίδος
ὑπερέβαινε τās 500.000 ψυχῶν.

β'. Ἡ ἀπογραφή τῆς Notitia dignitatum
Orientis. Ἡ παντελῶς ἄσχετος πρός τό ἡμέτε-
ρον θέμα notitia περιλαμβάνει ἀπογραφὴν⁴⁹, ἣν οἱ
μέν ἀποδίδουσιν εἰς τόν Ἀρχάδιον⁵⁰, οἱ δ' εἰς ἀ-
νόνημον γράψαντα τῷ 413⁵¹, καί ἣτις ἀναγρά-
φει τά ἐν ἐκάστη συνοικίᾳ τῆς πρωτευούσης κεί-
μενα ἀνάκτορα, ὁδοὺς, βάρθρα, ἐμβόλους, λουτρῶ-
νας, σφαγεῖα καί domus ὄντας 4388, καί ἐκά-
στης αὐτῶν μή δυναμένης κατά μέσον ὄρον νά
στεγάζῃ πλείονας τῶν εἰκοσιπέντε ἐνοίκων, τό
σύνολον τοῦ πληθυσμοῦ μικρόν θά ὑπερέβαινε τās
ἐκατόν χιλιάδας.

Ἄλλ' αἱ ἀκόλουθοι κρίσεις τοῦ Grosvenor ἀ-
ποκλείουσι τό τοιοῦτο συμπέρασμα. Ἡ ἀπογρα-
φή αὕτη, λέγει ὁ συγγραφεύς τοῦ Constantino-
ple⁵², εἶναι πλουσιωτάτη πηγὴ πληροφοριῶν πε-
ρί τῆς πρωτευούσης, ἀλλ' ὡς στατιστικὴ ἐργα-
σία θεωρουμένη οὐδέν τι πλείοτερον εἶναι ἢ ἀρι-
στοκρατικὴ ἀπαρίθμησις. Ἀναγράφονται πράγ-
ματι τά θεάματα τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁵³, αἱ
εὐρεῖαι ὁδοί, τά μέγαρα τῶν πλουσίων, ἀλλά πε-
ριφρονοῦνται «αἱ ταπειναὶ στεναὶ ὁδοὶ καί αἱ κα-
τοιικαὶ τῶν πτωχοτέρων».

Ἐπιπλέον, ὅτι ὁ Grosvenor ἀποδίδει τό domus
διὰ τοῦ μέγαρος⁵⁴, συμπεραίνω καί ἐκ τοῦ ὅτι ὁ
ἀριθμός τῶν συγκλητικῶν εἶχεν ἀνέλθει ἐκ 300
εἰς 2000⁵⁵. Διὰ τούτους θ' ἀπητῶντο τοῦλάχιστον
1500 μέγαρα· ἀδύνατον δέ οἱ συρρεύσαντες
ἐν τῇ Βασιλίδι πανταχόθεν τῆς αὐτοκρατορίας
πλούσιοι — καί σχεδόν πάντες οἱ πλούσιοι τῆς
αὐτοκρατορίας συνεκεντρώθησαν εἰς τό Βυζάν-
τιον — νά μή ἐχρειάζοντο ἄλλα τρισχιλία μέγα-
ρα.

Ἄν δ', ὡς πρός μικροῦ ἔλεγον, ὁ ἀριθμός 25
δύναται νά θεωρηθῆ μέγας ὡς μέσος ὄρος ἐνοί-
κων πάσης οἰκίας, πιθανόν ὡς μέσος ὄρος ἐνοί-
κων μεγάρων νά εἶναι κάτω τῆς ἀληθείας, καί
τοῦτο λόγῳ τῆς εὐρύτητος πολλῶν τῶν οἰκο-
δομῶν τούτων⁵⁶, τοῦ συνήθως πολυμελοῦς τῶν
βυζαντινῶν οικογενειῶν, ἰδίᾳ δέ τοῦ ὅτι, ὅπως
πρότερον ἐν Ρώμῃ καί εἶτα ἐν Σταμπούλ, μία
τῶν προφιλεστέρων ἐκδηλώσεων κοινωνικῆς δια-
κρίσεως ἢ πλούτου ἦτο ὁ μέγας ἀριθμός τῶν πα-
ρασίτων, οἰκετῶν, ὑπηρετῶν καί δούλων⁵⁷. Μᾶλ-
λον λοιπόν πλείονες ἢ ἐλάσσονες τῶν 100.000
ἀνδρῶν κατώκουν ἐν μόνοις τοῖς μεγάροις, καί
κατ' ἀκολουθίαν ὁ ὅλος πληθυσμός θά ἦτο τοῦ-
λάχιστον πενταπλάσιος.

Τό συμπέρασμα τοῦτο, πρός ὃ συμπίπτει καί
ἐκεῖνο εἰς ὃ κατελήξαμεν βασανίζοντες τό χωρί-

ον του Χρυσοστόμου, επιρρωννύουσιν ἄλλαι πληροφοροίαι.

Καί πρῶτον, ἀνεξαρτήτως τῶν ἤδη ὑπό του Schultze προσαχθεισῶν μαρτυριῶν του Σωζομενου καί Ζωσίμου, ἡ μαρτυρία του Ἀμμιανου Μαρκελλίνου⁵⁸, καθ' ὃν οἱ Γότθοι δέν ἐτόλμησαν νά προσβάλωσι πόλιν δυναμένην νά ἐξοπλίση τόσους κατοίκους⁵⁹.

Δεύτερον ἐπιχειρήματα ἄτινα δύναται τις ν' ἀρυσθῆ ἐκ του περί του πληθυσμου του ἑλληνορωμαϊκου κόσμου ἔργου του Beloch: ὁ σοφός ἱστορικός δέν πραγματεύεται ἀληθῶς αὐτόθι περί του πληθυσμου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλ' ἐν παρόδῳ ἀναφέρει⁶⁰ ὅτι ὁ ποιητής Αὐσόνιος⁶¹, ἀπαριθμῶν τάς μεγάλας πόλεις τῆς ἐποχῆς, θέτει εἰς μέν πρώτην γραμμῆν τήν Ρώμην, τήν Κωνσταντινούπολιν καί τήν Καρχηδόνα⁶², ἔπειτα δέ τήν Ἀλεξάνδρειαν καί Ἀντιόχειαν. Ἀλλ' ὁ πληθυσμός τῆς Ἀλεξανδρείας ἀναμφισβητήτως ὑπερέβαινε τάς 600.000 ψυχῶν κατά τούς πρώτους μετὰ Χριστόν⁶³ αἰῶνας, ὑπάρχουσι δέ σοβαρά ἐνδείξεις⁶⁴, ὅτι δέν εἶχε ἐπαισθητῶς ἐλαττωθῆ καί κατά τήν βυζαντινήν κυριαρχίαν. Ἄρα ὁ πληθυσμός τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦτο ἀνώτερος τῶν 600.000 ψυχῶν ὅτε ἔγραφεν ὁ Αὐσόνιος, δηλαδή ὑπερμεσοῦντος του δ' αἰῶνος⁶⁵.

Ἀλλά καί ἂν οἱ ποιηταί ἀποκλεισθῶσιν ἐκ τῶν στατιστικῶν ἐργασιῶν, ὅπως καί ἐκ τῆς Πολιτείας του Πλάτωνος, πάλιν ἡ ὑπό του Beloch καταδεικνυμένη ἀνάπτυξις τῶν μεγάλων πόλεων⁶⁶ ἐπὶ Μακεδονοκρατίας καί Ρωμαιοκρατίας, τό ὀρθότατον τονιζόμενον γεγονός «ὅτι 100.000 κατοίκων ἦσαν ἐν Ἀνατολῇ πρᾶγμα σύνηθες»⁶⁷ ἄγει εἰς τό συμπέρασμα ὅτι πολλάς ἑκατοντάδας χιλιάδων κατοίκων θά εἶχεν ἡ Κωνσταντινούπολις, ἄλλως ἐχθροί καί φίλοι του Κωνσταντίνου δέν θ' ἀπεθαύμαζον τόν συνοικισμόν πόλεως σφόδρα μεγίστης⁶⁸.

Ἄρα ὁ πληθυσμός τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπίθανον εἶναι νά εὐρίσκετο ἐν μειώσει κατά τάς πρώτας δεκαετηρίδας τῆς Ἰουστινιανείου βασιλείας. Τουναντίον δ' ἡ πολιτική, ἰδίᾳ δ' ἡ οικονομική ἀνάρρωσις του κράτους καί ἡ ἀνάκτησις πολλῶν πρὸς δυσμάς χωρῶν ἐπιτρέπει νά ὑποθέσωμεν τό ἀντίθετον. Ὅπωςδῆποτε τό πλῆθος τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν ἀποδεικνύεται καί διά δύο στατιστικῶν πληροφοριῶν.

1ον) Ὅτι τά ἐξ Αἰγύπτου εἰσκομιζόμενα σιτηρά ἀνήρχοντο εἰς 27 ἑκατομμύρια ρωμαϊκῶν μοδίων⁶⁹.

2ον) Ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν κατά τήν στάσιν του Νίκα σφαγέντων ὑπολογίζεται ἀπό 35.000 μέχρι 50.000⁷⁰.

Ἀπό τῶν μέσων του ἔκτου αἰῶνος ἀληθῶς πολλά αἷτια ἐπήνεγκαν ἀναμφήριστον ἐλάττωσιν πληθυσμου: ἡ μείωσις τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ἐμφύλιοι σπαραγμοί, αἱ συχναί καί ἐνίοτε πολυετεῖς πολιορκίαι, πρὸς παντός δ' οἱ συχνοί σεισμοί, πυρκαϊαί καί λοιμοί⁷¹. Δέν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ὑπῆρξαν δεκαετηρίδες κατά τόν ζ' καί ἰδίᾳ κατά τόν η' αἰῶνα, καθ' ἃς οἱ κάτοικοι τῆς Βασιλίδος ἦσαν πολύ ὀλιγώτεροι καί τῶν 500.000. Τό καθ' ἡμᾶς δ' ὅμως φρονοῦμεν ὅτι ἡ μείωσις αὕτη ὑπῆρξε παροδική.

Ἀγόμεθα εἰς τό συμπέρασμα τοῦτο διά δύο κυρίως λόγους: 1ον) Ὅτι τό ἀνεγερθὲν ἐν ἀρχῇ του ε' αἰῶνος τεῖχος, ὅπερ, κατά τινάς, ἠδύνατο νά περιλάβῃ πληθυσμόν ἑνός ἑκατομμυρίου⁷², κατέστη ἀνεπαρκές. Ὁ Ἡράκλειος ἔκτισε τό μονότειχος περιλαβόν τήν μεγάλην ἀνάπτυξιν λαβοῦσαν καί πολλά παθοῦσαν κατά τήν εἰσβολήν του 619 συνοικίαν τῶν Βλαχερνῶν⁷³: ἔκτοτε δέ, παρ' ὅλας τάς ἐπὶ δύο αἰῶνας ἐπακολουθησάσας συμφοράς, ὁ Λέων ὁ Ἀρμένιος (813-819) ἐθεώρησεν ἀναγκαῖον νά ἐνισχύσῃ δι' ἐξωτερικοῦ τεύχους, περιλαβόντος καί τήν ἐκκλησίαν τῶν Ἀγίου Νικολάου καί Πρίσκου, τό ἔργον του Ἡρακλείου⁷⁴. 2ον) Ὅτι, ἐπικειμένης πολιορκίας, οἱ Βυζαντινοί ἐφοβοῦντο πολύ μᾶλλον τόν λιμόν ἢ τούς πολεμίους. Τοῦτο παρετηρεῖτο καί καθ' οὓς χρόνους ὁ πληθυσμός ὑπέστη πιθανῶς τήν μεγαλύτεραν ἐλάττωσιν: οὕτως ὁ βραχύς βασιλεύσας Ἀναστάσιος Β' (715-7), προβλεπομένης τῆς μεγάλης ἀραβικῆς ἐπιθέσεως, ἦν ἀπέκρουσε ὁ Λέων ὁ Ἰσαυρος, ὥρισεν ὅτι πάντες οἱ κάτοικοι ὤφειλον ν' ἀποταμιεύσωσι ζωοτροφίας διά τρία ἔτη, οἱ δέ μὴ δυνάμενοι νά πράξωσι τοῦτο νά ἐγκαταλείψωσι τήν πρωτεύουσαν⁷⁵.

Ἄλλως καί οἱ αὐτοκράτορες δέν ἄφηνον τόν πληθυσμόν νά ἐλαττωθῆ. Πάντες οἱ ἱστορικοί ἀναγράφουσι τά πολλαπλᾶ δελέατα, δι' ὧν ὁ Κωνσταντῖνος κατώρθωσε νά συγκεντρώσῃ ἐν τῇ φερωνύμῳ πόλει τόσας ἑκατοντάδας χιλιάδων ἀνδρῶν τῶν ἐλκίητρων τούτων τό σπουδαιότερον — οἱ πολιτικοὶ ἄρτοι — διετηρήθη ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας, καταργηθεισῶν δέ καί τῶν εἰς σῖτον τακτικῶν διανομῶν ἐπὶ Ἡρακλείου δέν ἔλειψαν ποτε ἔκτακτοι, ἀλλὰ συχναί διανομαί εἰς χρῆμα καί εἰς εἶδος⁷⁶. Ὅτε δέ τά μέτρα ταῦτα συνδυαζόμενα πρὸς τήν φυσικήν ἔλξιν τῆς πρωτεύουσας δέν ἤρκουν, αἱ κυβερνήσεις δέν ἐδίσταζον νά προστρέξουσι καί εἰς τήν βίαν: οὕτω Κωνσταντῖνος ὁ Ε'

μετά τόν λοιμόν τοῦ 746-777, δεινότερον τοῦ ὁποίου δέν ἀναφέρει ἡ μεσαιωνική ἡμῶν ἱστορία, μετέφερον εἰς τήν ἐρημωθεῖσαν Βασιλίδα πληθυσμούς ἐκ πολλῶν μερῶν τοῦ βασιλείου, ἰδίᾳ δ' ἐκ τῆς Πελοποννήσου· μάλιστα δέ τό μέτρον τοῦτο ἔσχε βαθυτάτας συνεπειάς, οὐ μόνον διότι ἔδωκε τελείως ἑλληνικόν χαρακτήρα εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν⁷⁸, ἀλλά καί διότι διηκόλυε τήν εἰς Πελοπόννησον κάθοδον τῶν Σλαύων, ἧς αἱ συνέπειαι τόσον διαφοροτρόπως ἐξετιμήθησαν ὑπό τοῦ Φαλλμεράϋερ ἄφ' ἑνός καί τοῦ Παπαρρηγοπούλου καί Χώπφ ἄφ' ἑτέρου⁷⁹.

Τοιαῦτα δ' ὅμως μέτρα ἦσαν ἐξαιρετικά, καθ' ὅσον συνήθως ὁ πληθυσμός ἦτο μᾶλλον πληθωρικός ἢ ἀνεπαρκής· οἱ δ' αὐτοκράτορες ἠναγκάζοντο νά μεταχειρισθῶσι τήν βίαν οὐχί ὅπως ἐλκύωσιν, ἀλλ' ὅπως ἀπομακρύνωσι τούς κατοίκους τῶν ἐρημουμένων ἐπαρχιῶν, ἰδίᾳ δέ τῶν ἀγροτῶν⁸⁰. Μεταξύ τῶν πρὸς τόν σκοπόν τοῦτον ληφθέντων παντοίων μέτρων ἀξιωματικόν εἶναι ἰδίᾳ τά πρὸς ὅσον ἔνεστι ταχύτεραν ἐπιστροφὴν τῶν γεωργῶν εἰς τούς ἀγρούς⁸¹ καί τά πρὸς ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐπαλιτῶν⁸², οὐχ ἦττον ἀξία ἀναγραφῆς εἶναι ἡ σύστασις τοῦ Ἰουστινιανοῦ πρὸς τούς δικαστάς ὅπως περατῶσι τάς δίκας ὅσον ἔνεστι ταχύτερον, τοῦτο δέ ἵνα μή οἱ ἐπαρχιωταὶ διάδικοι ἐθίζωνται εἰς τόν ἐν τῇ πρωτεύουσῃ βίον⁸³, ὡς καί ἡ φροντίς τῶν τε συνόδων καί αὐτοκρατόρων⁸⁴ ὅπως οἱ ἐπίσκοποι μή διατρίβωσιν ἐν τῇ Βασιλίδι «χωρίς εὐλόγου αἰτίας»⁸⁵.

Ἡ ἔλξις αὕτη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπί τε τῶν ἡμετέρων καί τῶν ξένων ὠφείλετο εἰς πολλοὺς λόγους, ὧν κυριώτεροι εἶναι οἱ ἑξῆς:

Ἔσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τούς ἐπαρχιώτας, ἀπηνῶς φορολογουμένους, πιεζομένους ὑπό τῶν μεγαλοκτημόνων, συνεχῶς ἀπειλουμένους ὑπό βαρβάρων καί πειρατῶν, οὐδέν εὐνοητότερον τῆς συγκεντρώσεως αὐτῶν ἐν πόλει λογιζομένην δικάως ὡς ἀπορρήτῃ καί ἀπολαούσῃ πλείστων προνομίων. Πρόσθετες ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις οὐ μόνον προσέφερε τό μόνον ἀσφαλές καταφύγιον πρὸς ἀπόλαυσιν τοῦ πλοῦτου⁸⁶, ὡς καί εὐκαιρίαν ἀμερίμνου καί ἀργοσχόλου βίου⁸⁷, ἀλλά καί οὕσα, κατ' ἀντιδιαστολήν τῆς Ρώμης, μέγα κέντρον ἐμπορίας καί βιομηχανίας, παρεῖχε πόρον ζωῆς καί εἰς τούς θέλοντας νά ἐργασθῶσι.

Ἔσον δ' ἀφορᾷ εἰς τούς ξένους, ἡ συρροή ἀλλοδαπῶν ἐν Βυζαντίῳ ὠφείλετο ἀναμφισβήτητως εἰς τό ὅτι τοῦτο εἶχε καταστῆ τό κέντρον τῆς διεθνούς ἐμπορίας, ὁ μέγας διαμετακομιστικὸς σταθμὸς μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως, Βορρᾶ

καί Νότου⁸⁸, ἀλλ' οὐχ ἦττον συνέτεινε εἰς αὐτήν καί ἡ πολιτικὴ τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατορῶν, ὧν τό λίαν διά τήν ἐποχὴν φιλελεύθερον δικάως ἐξαίρει ὁ Pears. Πράγματι, ὅπως οὐδεμία ἐγένετο ἐθνολογικὴ διάκρισις μεταξύ τῶν διαφορῶν τοῦ κράτους ὀρθοδόξων ὑπηκόων⁸⁹, οὕτω κατ' ἀρχὴν καί τά σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας δέν ἐκλείοντο εἰς τούς ξένους⁹⁰, συνθῆκαι συνήφθησαν μέ ἔθνη ἡμιβάρβαρα, ὡς οἱ Ρῶσοι⁹¹, μεγάλα δ' εὐκολία ἐγκαταστάσεως παρεσχέθησαν οὐ μόνον ἐπὶ Κομνηνῶν εἰς τούς μετέπειτα καταστάντας κυριωτάτους ἐργάτας τῆς καταστροφῆς τοῦ κράτους Ἰταλοῦς, οἵτινες, ὡς λέγει ὁ Παπάτης⁹², «κατῶκουν τάς ἐμπορικωτάτας παραλίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί προὔτιμῶντο τῶν ἰδίων Κωνσταντινουπολιτῶν, χαίροντες πλείονα αὐτῶν προνόμια καί τινες, καθὼς οἱ Βενετοί, παντελῆ ἀτέλειαν», ἀλλά καί εἰς παντοίους ξένους, καί δὴ εἰς ἐποχάς πολὺ προγενεστέρας, ὡς ἐπὶ τῶν ἀμέσων διαδόχων τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁹³ καί τῶν Εἰκονομάχων⁹⁴.

Κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὰ τῆς φιλελευθέρας πρὸς τούς ξένους διαθέσεως καί τῆς πρὸς ἐνθάρρυνσιν τῆς διεθνούς ἐμπορίας καί ναυσιπλοΐας τάσεως τῶν Βυζαντινῶν εἶναι: 1ον) Ὁ σεβασμὸς πρὸς τάς ξένας θρησκείας, ἐκδηλούμενος διά τῆς πλήρους εἰς τάς λατινικὰς ἱεροτελεστίας ἀφιεμένης ἐλευθερίας, καί ἐξικνούμενος μέχρι τῆς οἰκοδομῆς δαπάναις τοῦ κράτους⁹⁵ τζαμίου ἐν μέσῃ Κωνσταντινουπόλει⁹⁶. 2ον) Τά νομοθετήματα ἄτινα πρῶτοι οἱ Βυζαντινοὶ ἐθέσπισαν ὑπὲρ τῶν ναυαγούντων πλοίων θεωρήσαντες ὡς ἀδίκημα τήν διαρπαγὴν αὐτῶν⁹⁷.

Τέλος, δέν πρέπει νά λησμονηθῇ ὅτι ὁ βυζαντινὸς στρατὸς ἐστρατολογεῖτο ἐν σημαντικῇ ἀναλογία μεταξύ ξένων, οἱ δέ μισθοὶ καί τά παντοῖα ὠφελήματα τά προσφερόμενα εἰς τούς στρατιώτας⁹⁸ εἴλκυον βαρβάρους ἐκ πάσης γωνίας τοῦ τότε κόσμου.

Ἐντεῦθεν οὐδέν ἄπορον ἂν καί πρό τῶν παραχωρήσεων τῶν εἰς τούς Ἰταλοῦς προνομίων ἡ Κωνσταντινούπολις ἔβριθε κατὰ μὲν τούς πρώτους αἰῶνας «Γεπιδῶν, Γόθων, Λομβαρδῶν, Σλαύων, Οὐννων ὡς καί πάσης προελεύσεως Ἀνατολικῶν συμπεριλαμβανομένων Ἀβασγῶν εὐνούχων καί Κόλχων ἀστρυφάκων», βραδύτερον δ' ἐπὶ Εἰκονομάχων «πλήθους ἡμιεξελθισθέντων ἢ ὅλων βαρβάρων ξένων, ἰδίᾳ, Ἀρμενίων καί Σλαύων»⁹⁹.

Ἡ συρροή πάντων τούτων τῶν ἀλλοδαπῶν συνδουαζομένη πρὸς τήν συνεχῆ προσέλευσιν ἐπαρχιωτῶν θά ἔσχεν ἀναμφιβόλως ὡς ἀποτελε-

σμα ὅπως ἡ μείωσις τοῦ πληθυσμοῦ, ἦν πιθανῶς¹⁰⁰ ὑπέστη κατά τόν ζ' καί ἡ' αἰῶνα τό Βυζάντιον, ἧ παροδική. Τοῦτο τοσοῦτω μᾶλλον, ὅσῳ τό κράτος ἀντλήσαν νέαν ζωήν ἐκ τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἀγώνων τῶν Εἰκονομάχων ἐμελλεν ἐπί τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας ν' ἀνακτήσῃ τό πλεῖστον τῶν ἀπολεσθεισῶν χωρῶν, φθάσαν ἐπί Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου εἰς τόν κολοφῶνα τῆς δόξης του. Ἐνῶ δέ ὁ κύκλος τῶν ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξαρτωμένων ἠϋρύνετο θαυμασίως, ἡ ἀπομάκρυνσις παντός ἐχθροῦ ἀπό τοῦ Θεοφυλάκτου πολίσματος δέν ἠδύνατο νά μή ἔχη ὡς συνέπειαν καί τήν αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ αὐτοῦ.

Ἀπό τοῦ θανάτου Βασιλείου τοῦ Β' τό κράτος ὑπέστη πολλούς καί δεινούς ἀκρωτηριασμούς· ἀπίθανον ὅμως εἶναι ὅτι οὗτοι ἐπέδρασαν σπουδαίως ἐπί τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πρωτευούσης, καθ' ὅσον τόν μέν δέν ἀναφέρονται γεγονότα ἀμέσως ἐπιδράσαντα ἐπί τούτου, τό δ' αἰ σταυροφορίαί ἐπήνεγκαν μεγάλην αὔξησιν τῆς ἐμπορίας καί τῆς κινήσεως τόσον πρός ἀνατολάς ὅσον καί πρός δυσμάς.

Ἐπί Μανουήλ Κομνηνοῦ ἰδίᾳ ἡ βασιλεύουσα φαίνεται διερχομένη μίαν τῶν λαμπρῶν καί ζωηρῶν περιόδων, αἵτινες εἶναι ἐνίοτε προάγγελοι καταστροφῆς¹⁰¹. Ἡ κατ' ἐξοχήν ξενόφιλος πολιτική τοῦ αὐτοκράτορος¹⁰² εἶχε προσελκύσει ἐν τῇ Βασιλίδι Ἴταλούς, οὓς ὑπολογίζει ὁ Εὐστάθιος εἰς 60.000¹⁰³, ὁ δ' ἀριθμός τῶν λοιπῶν ἀλλοδαπῶν, συμπεριλαμβανομένων τῶν Ἀγαρηνῶν, δέν θά ἦτο σημαντικῶς κατώτερος, ὡς καταφαίνεται ἐκ τοῦ ἐπομένου χωρίου τοῦ ἐκ Τουδέλας ραββί Βενιαμήν, ὅστις ἐπεσκέφθη τῷ 1147 τήν Κωνσταντινούπολιν¹⁰⁴, καί ὅστις δέν φαίνεται κἄν ἀποκομίσας τήν ἐντύπωσιν ὅτι μεταξύ τῶν ξένων ἐπρώτεον οἱ Ἴταλοί. Ὁ Ἴσπανός περιηγητής ἐκφράζεται ὡς ἐξῆς¹⁰⁵:

«Μεγάλη ζωηρότης καί κίνησις ἐπικρατεῖ ἐν Κωνσταντινουπόλει λόγῳ τῆς συρροῆς πλείστων ἐμπόρων συνερχομένων ἐκ πάσης γωνίας τῆς γῆς. Ἐνταῦθα συναντᾶ τις ἐμπόρους ἐκ Βαβυλωνῶν καί Μεσοποταμίας, ἐκ Μηδίας καί Περσίας, ἐξ Αἰγύπτου καί Παλαιστίνης, ἐπίσης δ' ἐκ Ρωσίας, Οὐγγαρίας, Πατζινακίας, Βουδίας (Βουλγαρίας), Λομβαρδίας καί Ἰσπανίας. Ἀπό δέ τῆς ἀπόψεως ταύτης μόνον ἡ Βαγδάτη, ἡ μητρόπολις τῶν Μωαμεθανῶν, δύναται ν' ἀντιπαρᾶβληθῇ πρός τό Βυζάντιον»¹⁰⁶.

Ἀνεξαρτήτως τῆς ξενικῆς εἰσροῆς, τά προμνησθέντα τῆς μεγαλοπόλεως ἔλκητρα¹⁰⁷, ἡ ἐπιτεινομένη ἔκλυσις τῶν ἡθῶν¹⁰⁸, ἡ μεΐζων εὐ-

κολία εἰς τήν συγκαοινωίαν, παρέσυρον εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν πλείονας ἢ ἄλλοτε ἐπαρχιώτας, οὕτω δέ τό Βυζάντιον ἦτο ἀναμφισβητήτως περί τά μέσα τοῦ ἑ' αἰῶνος ἡ πολυανθρωποτέρα, ἀλλά καί ἡ γραφικωτέρα πόλις τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου¹⁰⁹.

Μετά τόν θάνατον τοῦ Μανουήλ οἱ διωγμοί τῶν Λατίνων¹¹⁰ καί ἡ συνοδεύουσα τήν βασιλείαν τῶν Ἀγγέλων κατάπτωσις δυνατὸν νά ἐπήνεγκαν ἐλάττωσιν τινα τοῦ πληθυσμοῦ, αὕτη δ' ὅμως δέν θά ἦτο μεγάλη, τό μέν διότι ὁ Ἰσαάκιος ἐσπατάλα ἀφειδῶς ὑπέρ τῶν κατοίκων τῆς πρωτευούσης, οὓς ἔτρεμε, τό δέ διότι ἡ σύστασις νέου βουλγαρικοῦ βασιλείου καί οἱ κίνδυνοι οὓς διέτρεχεν ὁ ἑλληνισμός πληθυσμός ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρα θά ἐπήνεγκαν συρροήν ἐπαρχιωτῶν πρός τήν πρωτεύουσαν.

Ὅπως δὴποτε περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατά τήν ἄλωσιν εὔρον δύο χαρακτηριστικὰς πληροφορίας παρά σταυροφόροις.

Ἡ πρώτη εὔρηται ἐν ἐπιστολῇ τοῦ κόμητος Hugo de Saint Paul¹¹¹. Οὗτος ἐξαίρων τό κατόρθωμα τῆς ἀλώσεως γράφει ὅτι οἱ σταυροφόροι «n' avaient mie plus de XX mille hommes armés de toutes gens et si avaient prise une des plus fortes villes du monde et des mieux fermées contre plus de III cent mil hommes armés». Ὁ ἀναδημοσιεύων τό χωρίον τοῦτο Πασπάτης χαρακτηρίζει «τά περὶ Βυζαντινῶν ὡς μυθώδη»¹¹². Εἶναι δ' ὄντως τοιαῦτα, ἂν λάβῃ τις τό χωρίον κατά λέξιν, διότι θεβαίως 300.000 στρατιῶται οὔτε ὑπῆρχον ἐν Βυζαντίῳ οὔτε δυνατὸν νά ὑπῆρχον καθ' οὓς αἰῶνας οἱ μέγιστοι τῶν στρατῶν ἀπηρτίζοντο ἐκ δεκάδων τινῶν χιλιάδων ἀνδρῶν. Ὅτι λοιπόν πιθανώτερον ὑπονοεῖ ὁ Οὐγος εἶναι, ὅτι εἰς τριακοσίας χιλιάδας ἀνήρχοντο ἐν Κωνσταντινουπόλει οἱ δυνάμενοι νά φέρωσιν ὄπλα ἄνδρες¹¹³, καί ὅτι ἄρα ὁ πληθυσμός κατά τήν ἀντιληψίν του ὑπερέβαινε τό ἑκατομμύριον¹¹⁴.

Ἡ δευτέρα μαρτυρία, μεΐζονος ἔτι καθ' ἡμᾶς ἀξίας, εὔρηται παρά Βιλλαρδουίνῳ¹¹⁵, ὅστις ὁμιλῶν περὶ τῆς κατά τήν τελικὴν ἄλωσιν¹¹⁶ ἐκραγείσης μεγάλης πυρκαϊᾶς λέγει: «et ce fut le troisième feu qu' il y eut à Constantinople depuis que les Francs vinrent au pays et il y eut plus de maisons brûlées qu' il n' y en a dans les trois grandes cités de France»¹¹⁷. Ἦδη ληπτέον ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀπό τοῦ ἰα'-ἰγ' αἰῶνος παρατηρεῖται μεγάλη αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ ἐν Γαλλίᾳ, τόσον εἰς τοὺς ἀγρούς ὅσον καί εἰς τὰς πόλεις¹¹⁸. Ὁ πληθυσμός τῶν Παρισίων ἐν ἀρχῇ τοῦ ἰγ' αἰῶνος ὑπολογίζεται συνήθως εἰς 100.000 κατοίκων¹¹⁹.

παρ' αὐτούς δ' ὑπῆρχον πόλεις ἄνω τῶν 25.000 ψυχῶν. Ὡστε ἀδύνατον αἰ κατ' Ἀπρίλιον καεῖσαι οἰκίαι νά μή ἐστéγαζον κατ' ἐλάχιστον ὄριον 150.000 ἀνθρώπων. Ἐξ ἄλλου ἢ ἐν λόγῳ πυρκαϊά ὑπῆρξεν ἡ τρίτη ἀπό τῆς ἀρχῆς τῆς πολιορκίας· ἂν δ' ἡ πρώτη, ἡ τεθεῖσα ὑπό τῶν Βενετῶν πρό τῆς φυγῆς Ἀλεξίου τοῦ Γ', ὑπῆρξε σχετικῶς περιωρισμένη, ἡ δευτέρα, ἐκραγεῖσα κατ' Αὐγουστον 1203 ἐπ' ἀφορμῇ τῆς κατὰ τοῦ μουσουλμανικοῦ τεμένου ἐπιθέσεως¹²⁰, ἦτο τοῦλάχιστον ἐφάμιλλος τῆς τρίτης¹²¹, πάντως ἀδύνατον νά μή δεχθῶμεν ὅτι αἱ δύο πρῶται πυρκαϊαί ὁμοῦ λαμβανόμενοι ἀφῆκαν ἀστέγους ἄλλους 150.000 Κωνσταντινοπολίτας. Ἀλλά παρά τὰς τρεῖς ταύτας συμφοράς, ὅλη ἡ Κωνσταντινούπολις δέν ἐγένετο παρανάλωμα τοῦ πυρός· ὁ εἰδικῶς περί τήν ἀ' ἄλωσιν ἐγκύβας καί ἐκ τοῦ σύνεγγυς¹²² γνώστης τῆς τοπογραφίας Pears ὑπολογίζει ὅτι τό ἡμισυ τῆς πόλεως διεσώθη¹²³. Ἐκ τῆς πληροφορίας ἄρα τοῦ Βιλλαρδουίνου ὁρμώμενος καταλήγει τις εἰς τό συμπέρασμα ὅτι, ἂν 300.000 κατοίκων τά καταλύματα ἐπυρπολήθησαν, ἄλλων τόσων αἱ στέγαι ἔμειναν ἀνέπαφοι· ἄρα τό σύνολον τοῦ πληθυσμοῦ ἐστρέφετο περί τὰς 600.000 ψυχῶν κατ' ἐλάχιστον ὄρον¹²⁴.

Καί ὁμολογουμένως μέν δέν δύναται τις νά δώσῃ εἰς τούς ἀνωτέρω ὑπολογισμούς ἀπόλυτον πίστιν, τό μέν διότι τά συμπεράσματα εἰς ἃ καταλήγομεν βασίζονται ὄχι ἐπ' αὐτῶν τῶν κειμένων, ἀλλ' ἐφ' ἐρμηνείας αὐτῶν, τό δέ διότι, καί θετικώτεροι ἂν ἦσαν αἱ πληροφορίες, πάλιν θά ἠδύνατό τις νά δώσῃ ἀπόλυτον πίστιν εἰς αὐτάς, καθ' ὅσον τήν μέν τοῦ Βιλλαρδουίνου χαρακτηρίζει ἀοριστία, τήν δέ τοῦ Σαίν Πῶλ κομπορημοσύνη. Ἐν τούτοις οὐ μόνον ἐκ τῶν προμνησθέντων χωρίων, ἀλλά καί ἐκ πάσης περί Κωνσταντινουπόλεως περιγραφῆς τῶν σταυροφόρων προκύπτει σαφῶς ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις ἀνεφαίνετο αὐτοῖς πόλις «ἀπιστεῦτως μεγάλη»· ἀδύνατον δέ νά ἐνεποίει τήν ἐντύπωσιν ταύτην, ἂν ὁ πληθυσμός αὐτῆς ἦτο κατώτερος τῶν 500.000 ψυχῶν.

Ἐκ τῶν ἄνω λεχθέντων συνάγονται κυρίως δύο τινά: 1ον) ὅτι δι' οὐδεμίαν ἐποχὴν δυνάμεθα νά ὁμιλήσωμεν περί τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετ' ἀσφαλείας, 2ον) ὅτι ἐξαιρέσει ἴσως τοῦ θ' καί τοῦ ἡ' αἰῶνος ὁ πληθυσμός οὗτος οὐδέποτε φαίνεται κατώτερος τῶν 500.000 ψυχῶν.

«Τό συμπέρασμα τοῦτο φαίνεται ἐνισχυόμενον καί ὑπό τῆς πληροφορίας τοῦ Andreossy,

καθ' ὃν ὁ πληθυσμός τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῷ 1820, ὑπολογιζόμενος ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ καταναλισκομένου σίτου καί ὕδατος, ἀνῆρχετο εἰς 620.000 ψυχῶν¹²⁵.

Ἴσως οἱ ἀναγνῶσται ἡμῶν ἀπορήσωσι διότι ἐκτός τῆς πληροφορίας τοῦ Andreossy δέν ἐχρησιμοποίησα ἄλλας πληροφορίες περί τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀπό τοῦ 15-19ου αἰῶνος, ὅποτε ἡ τουρκική Σταμπούλ ὀλίγον διέφερον ἀπό ἀπόψεως τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας¹²⁶.

Ἀλλά πρῶτον λόγῳ κυρίως θρησκευτικῶν προλήψεων οἱ Τοῦρκοι δέν προέβαινον εἰς ἀπογραφάς¹²⁷, δι' ὃ οὐδεμίαν μέν ἐπίσημον πληροφορίαν περί τῶν ἐνδιαφερόντων ἡμᾶς χρόνων ἔχομεν, αὐταί δέ αἱ εὐρισκόμεναι παρά τισι συγγραφεῦσι περί τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ 19ου αἰῶνος ἐδόθησαν κατὰ συμπερασμὸν¹²⁸.

Δεύτερον, καί ἂν οἱ Σουλτάνοι εἶχον προβῆ εἰς ἀπογραφάς, πάλιν τά πορίσματα τούτων θά ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθῶσι μετὰ πολλῆς προσοχῆς· τοῦτο δέ καθ' ὅσον ἡ Βυζαντινὴ καί ἡ Τουρκικὴ πρωτεύουσα, ἂν καί περικλειόμεναι ἐν τῷ αὐτῷ περιβόλῳ, εἶχον διάφορον οἰκισμὸν. Ἰδοῦ τί γράφει ὁ Πασπάτης ἔχων ἀληθῶς ὑπ' ὄψιν ἰδίᾳ τούς τελευταίους πρό τῆς ἀλώσεως χρόνους. «Ἡ Κωνσταντινούπολις κατὰ τούς χρόνους τῶν χριστιανῶν βασιλέων δέν εἶχε τόν σημερινόν τῶν ἐγκατοίκων πληθυσμόν: Εἶχεν ἐντός τῶν τειχῶν γαίᾳς ἀροσίμους, ἀμπέλους καί λίμνην κειμένην ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς λαγκάδος τοῦ Λύκου (νῦν Γενί μπαχτσέ, πεδιάδα ἔρημον οἰκιῶν). Εἶχεν ἐπὶ τῆς Προποντιδος δύο νεώρια χωροῦντα πολυπληθέστατα πλοῖα, τῶν Σοφιῶν καί τοῦ Ἐλευθερίου, ἐπὶ τῶν ὁποίων, πληρωθέντων χόματος μετὰ τήν ἄλωσιν, ἤγειραν οἰκίας οἱ Ὄθωμανοί. Εἶχε δεξαμενάς ἀστέγους ἐκτενεστάτας, ἐντός τῶν ὁποίων σήμερον ὑπάρχουσι συνοικίαι Ὄθωμανικαί. Ὅλος ὁ ἐκτός τῶν παραλίων τειχῶν χῶρος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου μετὰ τήν ἄλωσιν ἠγέρθησαν τσαῦτα οἰκοδομήματα, ἦτο κατὰ τούς χρόνους τούτους πάντη ἔρημος οἰκιῶν. Πρὸς τούτοις, ἅπασαι αἱ πολυάριθμοι μοναὶ καί ἐκκλησίαι εἶχον παμμεγέθεις περιβόλους, τῶν ὁποίων τά ἐρυμνά ἐρείπια ἀναφαίνονται μέχρι σήμερον, καί ὧν πολλοὶ μετὰ τήν ἄλωσιν μετεβλήθησαν εἰς συνοικίας» (Πολιορκία καί ἄλωσις, σελ. 114).

Ἐξ ἄλλου δ' ὅμως ἡ πρό τῆς ἀ' ἀλώσεως Κωνσταντινούπολις, ἐκεῖνη δηλαδή εἰς ἣν εἶναι ἀφιερωμένη ἡ ἀνά χειρας μελέτη, κτισθεῖσα ἐπὶ ἐκ τῶν προτέρων κατηρητισμένου σχεδίου, μέ τὰς

μακράς και στενάς αυτής ἀμφιστόους ὁδοῦς, ἡδύνατο καὶ ἐντὸς ὀλιγωτέρου χώρου νὰ στεγασθῆται μείζονα πληθυσμὸν ἢ ἢ ἐπὶ τὸ ἀνατολικώτερον οἰκισθεῖσα ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα. Ὡστε, καὶ τοῦτο ἔσται τὸ συμπέρασμα τοῦ παρόντος ἐπιμέτρου, οὔτε εἰδήσεις ἀσφαλῆς περὶ τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τοῦ 15 - 16 αἰῶνος ἔχομεν οὔτε, ἐὰν εἴχομεν, θ' ἀπετέλουν αὐταὶ διὰ τὸ θέμα ἡμῶν τι πλέον ἐπικουρικῆς πληροφορίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Constantin Porphyrogénète, ou l'empire byzantin au Xe siècle* (Παρ. 1870) σελ. 640.

2. Τὴν ἀναβιωτικὴν ταύτην δύναμιν τοῦ Βυζαντίου ἐξέφρασε γραφικῶς (κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐποχῆς) ὁ Μανασσῆς δεικνύων τὴν «γραῦν τὴν βασιλείαν» μεταμορφουμένην εἰς «κόρην χρυσοσπάταλον καὶ μαργαροφοροῦσαν».

3. Πρβλ. τὸν λόγον ὃν ἐξεφώνησεν ἐν Νικαίᾳ Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος ἐπὶ τῇ εἰδήσει τῆς ἀνακτήσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Παχυμέρης, *Μιχαὴλ Παλαιολόγος Β'* 30· πρβλ. σελ. 154-5 ἐκδόσεως Βόννης, εἰς τὴν παραπέμμεν καὶ διὰ τοὺς ἄλλους ἱστορικοὺς καὶ χρονολογούς).

4. Αὐτὸς ὁ Πορφυρογέννητος ἀντὶ τοῦ συνήθους ὄρου «αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων» λέγει ἐνίοτε «αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Παρετηρήθη δὲ ὅτι οἱ Σίνοι ἐκάλουν τὴν ἐλληνικὴν αὐτοκρατορίαν οὐχὶ κράτος, ἀλλὰ πόλιν (Φουλὴν καὶ ὄχι Θούνην).

5. Οὕτω — διὰ νὰ περιορισθῶμεν εἰς ἓν παράδειγμα — γνωστόν εἶναι ὅτι κυρία θάσις διὰ τὸν ὑπολογισμὸν τῶν προσόδων τῆς ὅλης βυζαντινῆς αυτοκρατορίας εἰς τὸν Παπαρηγόπουλον ἢ πληροφορία τοῦ ἐκ Τουδέλας Βενιαμίν, καθ' ὃν τὰ ἔσοδα τῆς βασιλείδος ἀνῆρχοντο εἰς 106 ἑκατ. ἔσωτερικῆς ἀξίας κατ' ἔτος· ἀλλ' εἰς τὴν ἀκριβείαν τῶν λόγων τοῦ ραββίνου δὲν πιστεύει ὁ Καλλίγας, καίτοι, ὡς ἐπιγραμματικῶς λέγει, ὁ μάρτυς εἶναι ἑβραῖος καὶ λαλεῖ περὶ χρημάτων (πρβλ. τὴν *Περὶ Δουλοπαροικίας* γνωστὴν μελέτην). Ἡδὲ, ἂν ἡδύνατό τις ν' ἀποδείξῃ, ὅτι ὁ πλοῦτος τῆς πρωτεύουσας ἦτο τοσοῦτος, ὥστε ἡ πληροφορία τοῦ Ἰσπανοῦ περιγητοῦ νὰ μὴ φαίνεται ἀναξιόπιστος, τότε καὶ ἡ λύσις προβλήματος δημοσιονομικῶς σπουδαιότητος, τουτέστι τῆς ἐξευρέσεως τοῦ συνόλου τῶν δημοσίων ἐσόδων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, θὰ διηκολύνετο μεγάλως.

6. Βλ. P. Gylii, *de Constantinopoleos topographia*, lib. IV (Λουγδουνον Βατάβων, 1561, νεωτέρα ἐκδόσις, αὐτόθι, 1632), πολῦτιμον διὰ τὸ σχετικῶς βραχὺ μετὰ τὴν ἄλλωσιν· Du Cange, *Constantinopolis Christiana* (Παρ. 1685· χρησιμώτατον εἰσέτι)· Κωνσταντίνου Α., πατριάρχου Κωνσταντινῆς (Κωνσταντινούπολις, 1844· μετάφρ. γαλλικῆ ὑπὸ M. R. Κωνσταντινούπολις, 1846· πρβλ. *Κωνσταντίνου ἁ' πατριάρχου τοῦ Βυζαντίου βιογραφία καὶ συγγραφαὶ ἐλάσσονες* ὑπὸ Θ.Μ. Ἀριστοκλέους, Κωνσταντινούπολις, 1866)· Σκαρλάτου Βυζαντίου, *Ἡ Κωνσταντινούπολις* (3 τόμοι, Ἄθ. 1851-1869). Edwin Pears, *Fall of Constantinople* (πρόκειται περὶ τῆς ἁ' ἀλώσεως, Λονδ. 1885) κεφ. η'. A. von Millingen, *Byzantine Constantinople* (Λονδίνον, 1899)· E.A. Grosvenor, *Constantinople* (2 τόμ., Λονδ. 1896)· *Byzantion und Constantinopoles* (ἐν Ἐγκυκλοπαιδείᾳ Paulys-Wissowa). Ph. Brunn, *Constan-*

tinople, ses sanctuaires et ses reliques au début du XVe siècle (Ὁδησός, 1883). Mordtmann, *Esquisse topographique de Constantinople* (Lille, 1892). Cornelius Gyrlitt, *Konstantinopel* (Βερολίνον, 1908· λαϊκοῦ χαρακτῆρος, ἀλλ' ἄρκετὰ ἐνδιαφέρον, διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις δεικνύει τὴν ἐπίδρασιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἐπὶ τῆς τουρκικῆς). Ἀξιανάγνωστα προσέτι εἰσὶ τὰ ἔργα τοῦ J. von Hammer, *Constantinopolis und der Bosphoros* (Πέστη, 2 τόμοι, 1822). Andreossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace* (Παρ. 1828). P. De Tchihatchef, *Le Bosphore et Constantinople* (Παρίσιον, 1864) καὶ E. Oberhummer, *Konstantinopel unter Suleiman dem grossen* (Μόναχον, 1903).

Διὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας εἰδικῶς βλ. Victor Schulze, *Altchristliche Städte und Landschaften*, I, Konstantinopel 324-450 (Λειψία, 1913) καὶ L. Bréhier, *Constantin et la fondation de Constantinople* (Παρίσιον 1915, ἀνατύπωσις ἐκ Revue Historique).

7. Ἡ παραμέλησις αὕτη, τελεία ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν δημοσίαν οἰκονομίαν, ἠνάγκασεν ἡμᾶς νὰ ἐνδιατρίψωμεν λεπτομερέστερον εἰς τὰ οἰκονομικὰ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἱστορίᾳ τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας (Ἀθῆναι, 1918). Ὅσακις λάβωμεν ἀφορμὴν νὰ παραπέμψωμεν εἰς τὸ ἔργον τοῦτο, οὐ ἢ ἀνά χεῖρας μελέτη εἶναι τρόπον τινὰ παραφυάς, θὰ μνημονεύωμεν ἀπλῶς τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως.

8. Ὁ Πασπάτης δὲν ἀναφέρει τὴν πηγὴν, πιθανῶς διότι εἰς ταύτην εἶχον ἤδη παραπέμψει πολλοί.

9. *Βυζαντιναὶ Μελέται* (Κωνσταντινούπολις, 1877), σελ. 147, σημ. 3.

10. Ἀποδείξεις τούτου ὅτι ὁ ἐθνικὸς πλοῦτος τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἄγνωστος, ἐνῶ ὁ πληθυσμὸς αὐτῆς τυγχάνει ἀπὸ πολλῶν δεκαετηρίδων γνωστός (πρβλ. Γ. Σταυράκη, *Περὶ Ἀπογραφῆς*, Ἀθῆναι, 1917).

11. Ὁ πλοῦτος τῶν κυριότερων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ἀπεδείχθη πολὺ μείζων ἢ ὅσος κοινῶς ἐμπιστεύετο πρὸ τοῦ 1914 (πρβλ. Α.Μ. Ἀνδρεάδην, *Ὁ πλοῦτος τῶν κυριότερων ἐμπολέμων κρατῶν*, Νεοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις, τεύχος 24 Φεβρ. 1918).

12. Ἀδυσχέρεια πρὸς ἐξεύρεσιν τοῦ πλοῦτου ἔθνους τινός καταδεικνύονται ἐκτενῶς ἐν ταῖς ἡμετέραις παραδόσεσιν (πρβλ. ἐκδ. Δαμίρη, σελ. 149 κ. ἐξ.).

12. Πρβλ. καὶ τὴν ἰταλικὴν παροιμίαν: «di bezzie e santità la metà della metà».

13. Πρβλ. Α. Πασπάτην, *Πολιορκία καὶ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν* (Ἀθ. 1890) σελ. 115.

14. Αἱ δύο αὐταὶ θάσις ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὴν Ρώμην, ἀλλ' ἄνευ πλήρους ἐπιτυχίας· πρβλ. L. Friedlaender ἐν *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, βιβλ. α' (σελ. 65 κ. ἐξ. ὀγδόης ἐκδόσεως, σελ. 33 κ. ἐξ. γαλλ. μετάφρ. Ch. Vogel).

15. Τὸ τεκμήριον τοῦτο εἶναι μάλιστα ἀσθενέστερον τῶν δύο ἄλλων, ἰδίᾳ διότι ὁ τειχισμὸς εἶναι ἐργασία δαπανηρά, ἥτις γίνεται διὰ μακρὰς περιόδους. Ἐτέρωθεν δυνατόν πόλεις ἀνίσου πληθυσμοῦ νὰ ἔχωσιν τὴν αὐτὴν ἔκτασιν, καθ' ὅσον εἰς τὴν ὀλιγοπληθεστέραν τὰ οἰκόπεδα εἶναι εὐθηνότερα καὶ παρατηρεῖται μικρότερα συμπύκνωσις. Ἐπίσης ἐπίδρασιν ἐξασκοῦσι τὰ ἥθη, τὸ κλίμα, αἱ τοπικαὶ συνήθειαι, ἢ ἀνάπτυξις τῆς οἰκοδομικῆς τέχνης κτλ. (πρβλ. J. Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Λειψία, 1886, σελ. 474 κ. ἐξ.).

Τά πράγματα παρουσιάζονται καί σήμερον ὅπως κατά τήν ἀρχαιότητα· ἡ πυκνότης τοῦ πληθυσμοῦ ποικίλλει ἀναλόγως τοπικῶν λόγων καί εἶναι ἀνεξάρτητος τοῦ μεγέθους τῆς πόλεως, τῆς συμπυκνώσεως οὐσῆς ἐνίοτε μεγαλύτερας εἰς δευτερευούσας πόλεις ἢ εἰς πρωτεύουσας. Ἐπίσης ἀναζητητέον μετά προσοχῆς ποία ἐν ἐκάστη πόλει ἡ ὠκοδομημένη ἔκτασις· εἰς πολλάς πόλεις πράγματι τμήματα σπουδαία ἐν τῷ περιβάλλῳ τῆς πόλεως μένουσι δι' ἕνα ἢ ἄλλον λόγον ἀνοικοδόμητα.

Ἡ ἀλήθεια τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων καταδεικνύεται ἐναργέστατα διά τοῦ ἑξῆς πίνακος, ὃν ἐρανίζομεθα ἐκ τοῦ τόμ. Β' σελ. 43 τοῦ γνωστοῦ ἔργου τοῦ N. Colajanni, *Statistica e Demographia* (Νεάπολις, 1904).

Πόλεις	Κάτοικοι κατά 10.000 τ.μ. (ἐκτάριον) τῆς ὅλης πόλεως	Κάτοικοι καθ' ἐκτάριον τῆς ὠκοδομημέ- νης ἐκτάσεως
Παρίσιοι	1881	291
Λονδῖνον	1881	128
Βερολῖνον	1882	189
Βιέννη	1880	131
Βουδαπέστη	1882	150
Μιλάνον	1881	148
Τωρῖνον	»	152
Γένοβα	»	56
Φλωρεντία	»	40
Βενετία	»	241

16. Οἱ ὑπολογισμοί ποικίλλουσι μεταξύ 800.000 καί 2.000.000, βλ. Friedländer, ἐνθ' ἄνωτ. πρβλ. Eduard Meyer, «*Bevölkerung der Stadt Rom*», ἐν *Handwörterbuch* τοῦ Conrad, γ' ἔκδ., τόμ. Β', σελ. 912-3.

17. Πρβλ. Pöhlmann, «*Die Uebervölkerung der antiken Grosstädte*» (τόμ. 24 τῶν *Preisschriften der jablokowskischen Gesellschaft*, 1884).

18. Πρβλ. Δ. Χέσσειλιγκ, *Βυζάντιον καί Βυζαντινός πολιτισμός* (σελ. 56, μετὰφρ. Σ.Κ. Σακελλαροπούλου).

19. *The Byzantine Empire* (Λονδῖνον, 1911) σελ. 11.

20. Βλ. Πίνακα ἐν τέλει σημειώσεως 3 σελ. 390.

21. Τό Λονδῖνον ἔχει μόνον 128 κατά 10.000 τ.μ., ἀλλ' οἱ Παρίσιοι ἔχουσι 291, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ εἰς 120 περίπου κατοίκους κατά acre (πρβλ. προμνησθέντα πίνακα).

22. Βλ. πίνακα· ἐν τούτῳ αἱ ἀναλογίαι εἶναι πρὸς ἐκτάρια (10.000 τετρ. μέτρα), ἀλλ' ἡ μετατροπή τούτων εἰς acres εἶναι εὐκόλος.

23. Βλ. *Περὶ τῶν φόρων καί τῶν ἐμβόλων* Κωνσταντινουπόλεως Ἀνδρέαδην, σελ. 591 κ.ἑξ., ἰδίᾳ 597-9 περὶ τοῦ ἵπποδρόμου, αὐτόθι σελ. 610.

24. Πρβλ. Diehl, *Manuel d' art byzantin* σελ. 401 κ.ἑξ.

25. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 185.

26. Τοῦτο δυστυχῶς δὲν προχωρεῖ πέρα τοῦ ἔτους 450.

27. Κατά τὸν Λαόδικον Χαλκοκονδύλην (σελ. 388) ὁ περίβολος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦτο 111 στάδια, κατὰ τὸν Φραντζήν (σελ. 238) 18 μῖλια, κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς Notitia dignitatum περισθεῖσαν ἀπογραφὴν πλάτους 6150 ποδῶν, μήκους 14.075.

28. *Histoire du Bas-Empire*, τόμ. XX, σελ. 417.

29. *Geschichte d. gr.-rom. Recht*, σελ. 370, γ' ἔκδ., Βερ. 1892.

30. *Die Bizantiner des Mittelalters* (Χάλλη, 1869) σελ. 17.

31. *Histoire of the later roman empire* (2 τόμ., Λονδ., 1899) τόμ. Β', σελ. 55.

32. Ἐνθ' ἄνωτ· ὁ Ὀλλανδὸς βυζαντινολόγος διδὲι τὸν ἀριθμὸν 1.000.000 μετ' ἐπιφυλάξεων.

33. *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. ζ', σελ. 927.

34. Παρά Pauly-Wissowa ἐν λέξει Constantinopolis.

35. *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ Ρωμαϊκῆν Κυριαρχίαν* (τόμ. Γ', σελ. 325 μετὰφράσεως Π. Καρολίδου, ἐν Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ).

36. «Das Zünftwesen Konstantinopels in X Jahrhundert» (ἐν *Jahrbücher Nat. u. Statistik*, τόμ. 38, σελ. 592, στήμ. 4).

37. Πρβλ. «Antike und moderne Grosstädte» ἐν *Zeitschrift f. Sozialwissenschaft*, τόμ. I, 1898, σελ. 418.

38. Ὡς ὀρθῶς γράφει ὁ μεγαλύτερος τῶν συγγραφέων Ἑλλήνων ποιητῶν, ἡ πρωτεύουσα, εἰς ἣν εἰσῆλθε Μιχαήλ ὁ Παλαιολόγος ἦτο: ὄχι ἡ Πόλις, ἀλλοίμονο! μά κάποιο-φάντασμα, τὸ κρῦο εἶδωλο τῆς Πόλεως πού εἴταν πρώτα (βλ. Κ. Παλαμᾶ, *Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλεῖα*, λόγος δωδέκατος σελ. 161, α' ἔκδ.).

39. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 115.

40. Πρβλ. «Informations envoyées tant par Francisco de Franco au très reverend père en Dieu, Monseigneur le Cardinal d' Avignon que par Jeahan Blanchin et Jacques Tetaldi marchand florentin, sur la prise de Constantinople par l' empereur Turc», § 9 (ἔξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Matene καί Durant ἐν *Thesaurus novus anecdotorum*, τόμ. Α', σελ. 1819-1825, Παρ. 1717).

41. Πασπάτης, αὐτόθι.

42. Πρβλ. τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Galvano Fiamma περὶ Μιλάνου ἐν τέλει τοῦ ΙΓ' αἰῶνος· βλ. *Rerum Italian.* τόμ. XI, σελ. 711, παρά L. Cibrario, *Della Economia Politica del Medio Evo* (2 τόμ., γ' ἔκδ., Τωρ. 1861), τόμ. Β', σελ. 48.

43. Δυστυχῶς οὐδ' ἀκμαιώτεροι ἔπραξαν πάντες τοῦτο· ἡ γενομένη κατὰ τὰς παραμονάς τῆς ἀλώσεως ἀπογραφὴ ἀπέδειξεν ὅτι μόνον 4973 Ἕλληγες μαχηταὶ ὑπῆρχον ἐν τῇ πόλει. Ὅτε ὁ Φραντζῆς ἀνεκοίνωσεν εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τὰ, τηρηθέντα ἄλλως μυστικά, ἀποτελέσματα τῆς γενομένης στατιστικῆς ἐργασίας, ὁ βασιλεὺς ἐσπένναξε πικρῶς καί οὐδὲν εἶπεν.

44. Ἡ συστηματικὴ ἔρευνα τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν τοῦ Ἰωάννου θά ἔπρεπε νά γίνῃ ἀντικείμενον εἰδικῆς μελέτης, ἥτις προσήκει νά γραφῆ ὑπὸ Ἑλληγος. Ἄλλως τοιαύτη ἐργασία διευκολύνεται κατὰ πολὺ ὑπὸ τῶν ἀρίστων εὐρετηριῶν καθ' ὕλην τῶν καταρτισθέντων ἀπὸ δύο ἡδὴ αἰῶνων διά τὴν ἔκδοσιν τοῦ Montfaucon (13 τόμοι, Παρ. 1718-1738) καί ἀναδημοσιευθέντων ἐν τῷ 64 τόμῳ τῆς Πατρολογίας τοῦ Migne. Ὡς βοηθήματα δὲ συνιστῶνται ἐκτός τοῦ κλασσικοῦ ἔργου τοῦ A. Neander, *Der hl. Chrysostomus* (2 τόμοι, γ' ἔκδ., Βερολ. 1858) τὰ συγγράμματα τοῦ A. Puech, *Un réformateur de la société chrétienne au IV siècle, Saint Jean Chrysostome et les moeurs de son temps* (Παρ. 1891), τοῦ F. Ludwing, *Der, hl. Johannes Chrysostomos in seinem Verhältnis zum byzantinischen Hof* (Braunsberg, 1883), ἰδίᾳ δὲ τοῦ Ignaz Seipel, «*Die Wirtschaftsethischen Lehren der Kirchenväter*» (Βιέννη, 1907· ἀριθ. 18 τῶν *Theologische Studien der Leo-Gesellschaft* τῶν A. Ehrhard καί F. Schindler).

45. Ὑπόμνημα εἰς Πράξεις Ἀποστόλων, Ὀμιλία XI, 3.

46. Πράγματι ἐν τῇ ὁμιλίᾳ τοῦ *Πρός τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους* (τόμ. 63, σελ. 268 Πατρ. Migne) ὁ Χρυσόστομος λέγει ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει εὐρηγεται εἰκοσακισχίλια πτωχαὶ γυναῖκες· ἐπειδὴ δ' εἶναι σύμφωνον πρὸς τὰ πορίσματα τῆς δημογραφικῆς νὰ ὑπολογισθῇ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνδρῶν κατὰ τι ἀνώτερος, καταλήγουμεν πάλιν εἰς τὸ σύνολον τῶν 50.000.

47. Schultze σελ. 186.

48. Πρβλ. Ἀνδρεάδην, σελ. 576, σημ. 4.

49. Πρβλ. τὴν ἔκδ. Γενεύης 1623, ἐν ἀρχῇ μὲ σχόλια ὑπὸ C. Paucinoli, καθηγητοῦ ἐν Παταύῳ (τὴν μόνην εὐρισκομένην ἐν ταῖς ἐλληνικαῖς δημοσίαις βιβλιοθήκαις), καὶ ἔκδ. Otto Seeck (Βερολίνον, 1876), σελ. 227-243· εὐρηγεται ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς.

50. Πρβλ. Grosvenor, *Constantinople*, Α' 290· ὁ σοφὸς συγγραφεὺς πραγματεύεται ἐκτενῶς περὶ τῆς ἐν λόγῳ ἀπογραφῆς, ἀλλὰ δυστυχῶς οὐδεμίαν ἀναφέρει σχετικὴν πηγὴν, οὐδὲν κἄν τὸ ἔργον ἐν ᾧ τὸ πρῶτον ἐδημοσιεύθη.

51. Seeck, σελ. 227· τῇ γνώμῃ ταύτῃ συντάσσεται καὶ ὁ Schultze ἐν σελ. 177.

52. Τόμ. Α', σελ. 290.

53. Ἀνάκτορα, πλατεῖαι, βάθρα, δημόσια κτίρια κτλ.

54. Πιθανῶς ὁ συγγραφεὺς εὗρεν οὕτως ἀποδιδόμενον τὸν ὄρον καὶ ἐν τινι συγχρόνῳ πηγῇ καθ' ὅσον κάμνει χρῆσιν τῆς ἐλληνικῆς λέξεως *megara* ἀλλ', ὡς ἔλεγον καὶ ἀνωτέρω, ὁ Grosvenor δὲν ἀναφέρει πηγὰς.

55. Βλ. Schultze, σελ. 236· πρβλ. Lécrivain, *Le sénat romain depuis Dioclétien à Rome et à Constantinople* (Παρ. 1888) σελ. 217 κ.εξ.· καὶ O.A. Ellissen, *Der Senat im oströmischen Reiche* (Γοττίγγη, 1881).

56. Πρβλ. ἐν τῷ ἐπομένῳ κεφαλαίῳ ὅσα λέγει ὁ Χρυσόστομος περὶ τῆς εὐρύτητος καὶ τοῦ πλοῦτου αὐτῶν. Ἄλλη μαρτυρία, ἔτι μεῖζονος ἴσως προσοχῆς ἀξία, καθ' ὅσον δίδεται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἀφηγηματικῶς καὶ οὐχὶ μὲ πρόθεσιν καυτηριάσεως τῆς πολυτελείας, εἶναι ἡ πληροφορία Ἰωάννου τοῦ Ἐφεσίου (§ 18), ὅστις ἀναφέρει ὅτι μεταξὺ τῶν οἰκιῶν, ἃς ὁ Μαυρίκιος γενόμενος αὐτοκράτωρ ἐδωρήσατο εἰς διαφόρους συγγενεῖς τοῦ ἤτο καὶ ἡ τοῦ πατρικίου Πέτρου, ἦτις, κειμένη παρά τὴν θέσιν Ζευγμα, εἶχε σχεδὸν μέγεθος πόλεως. Βλ. καὶ γενικώτερον τὸ ἔργον τοῦ στρατηγοῦ BeylirÉ, *L' habitation byzantine* (Γρενόβλη, 1904).

57. Ἀπήχησις τῆς τοιαύτης καταστάσεως ἀναφαίνεται καὶ ἐν τῇ νεκρικῇ ἀκολουθίᾳ (Ποῦ τῶν οἰκετῶν ἡ πλήμμυρα καὶ ὁ θόρυβος).

Ὡς πρὸς τοὺς δούλους εἰδικῶς παρατηρητέον ὅτι οὐτοὶ ἐν μὲν ταῖς ἀγροτικαῖς καὶ βιοτεχνικαῖς ἐργασίαις εἶχον ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος ἀναπληρωθῆ ὑπὸ ἐλευθέρων ἢ ἡμιελευθέρων, δηλαδὴ τῶν τῇ γῆ ἢ ὠρισμένην συντεχνία προσδεδεμένων (τοῦτο ὁ E. Cicotti, *Le déclin de l' esclavage antique*, σελ. 450, γαλλ. μετάφρ. G. Platon, Παρ. 1910, σελ. 451, καλεῖ *servitude dissimulée*), ἐν ταῖς οἰκιακαῖς δ' ὅμως ὑπηρεσίαις ὑφίσταντο πολλοί· (πρβλ. Paul Allard, *Les esclaves chrétiens jusqu' à la fin de la domination romaine en Occident*, γ' ἔκδ., Παρ. 1900). «Μέγας ἀριθμὸς δούλων», γράφει ὁ Schultze (σελ. 246, ἔνθα καὶ πηγαί), «ἐθεωρεῖτο ὡς προσήκων εἰς ἀνδρας ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως, μάλιστα κατὰ τὰ γεύματα — ὅπότε ἕκαστος τῶν δούλων εἶχεν ἴδια καθήκοντα — καὶ κατὰ τὰς δημοσίας ἐμφανίσεις, οὐ μόνον τῶν ἀνδρῶν ἀλλὰ καὶ τῶν γυναικῶν».

Περὶ τῆς προελεύσεως τῶν δούλων πραγματεύομεθα

ἐν τῷ ἡμετέρῳ συστήματι ἐπ' ἀφορμῇ τῆς ἐν τοῖς τελευταίοις φορολογίας αὐτῶν. Ἐπίσης ἐν ταῖς δαπάναις φιλοφροσύνης (ἰδίᾳ ἐν σελ. 571) πραγματευόμεθα περὶ τῆς κατὰ τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας χριστιανικῆς ἀντιδράσεως. Αὐτὴ κατέληξεν ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ εἰς ἐκκένωσιν τῶν βασιλείων θησαυρῶν, πρὸς ἐξαγοράν παντός ἐν Κωνσταντινουπόλει δούλου, ὅστις τυχὸν εἶχε γεννηθῆ ἐλεύθερος. Ἦδὴ ὅμως κατὰ τὸν ἡ' αἰῶνα, καίτοι ἐκ τῆς Ἐκλογῆς συναγεται ὅτι οἱ δούλοι ἦσαν εἰσέτι πολυάριθμοι, ὁ θεσμὸς δὲν ἐκρίνετο συνάδων πρὸς τὸν χριστιανισμόν· οὕτω Θεόδωρος ὁ Σπουδίτης φρονεῖ ὅτι «δὲν ἐπιτρέπεται εἰς μοναχὸν νὰ ἔχη δούλον ἄνδρα πλασθέντα κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι ἡ κτήσις δούλου ὅπως καὶ ὁ γάμος ἐπιτρέπονται μόνον εἰς τοὺς λαϊκοὺς» (πρβλ. Finlay, Β' 220-221). 58. XXXII, 16.

59. Πρβλ. Millingen, *Byz. Constantinople*, σελ. 40-1.

60. Βλ. σελ. 485, 479.

61. Ordo urbium nobilium 18.

62. Κατὰ τὸν Beloch ἡ περιφέρεια τοῦ Αὐρηλιανοῦ τείχους ἤτο 21-22, τῶν δὲ περιβόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ Καρχηδόνας 18 καὶ 10 1/4 μιλίων (αὐτ. σελ. 485).

63. Beloch αὐτόθι.

64. Αἱ ἐνδείξεις αὗται εἶναι δύο:

α' Ὁ Pernice (*L' imperatore Eraclio*, Φλωρεντία, 1905, σελ. 204, σημ. 2) ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁ Ἀπολληγάριος, *magister militum* καὶ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, συγκαλέσας ὄλον τὸν πληθυσμὸν, προσεκάλεσε τοὺς μονοφυσίτας νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, ἀρνούμενου δὲ τοῦ πλήθους ὁ στρατὸς διετάχθη ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν δογματικὴν ἐνότητά διὰ τῆς σπάθης· συνέπεια τῆς διαταγῆς ταύτης ὑπῆρξεν ἡ σφαγὴ 200.000 σχισματικῶν. Ὁ Ἰταλὸς ἱστορικός φρονεῖ ὅτι δυσκόλως δύναται τις ν' ἀμφιβάλλῃ περὶ τῆς ἀκριβείας τοῦ γεγονότος, καθ' ὅτι ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Μετρίτου πατριάρχου Εὐτυχίου (*Annales*, σελ. 152, ἔκδ. Pocockeq πρβλ. Reraudot, *Historia patr. Alex Jacobitarum*, σελ. 134). Ἀλλὰ καὶ εἰς 100.000 ἢ ἔστω καὶ εἰς 50.000 ἐάν ἀνήρχοντο οἱ σφαγέντες, πάλιν τὸν ὑποθέτει πληθυσμὸν πολλῶν ἑκατοστάδων χιλιάδων.

β' Ὁ Muir (*Annals of the Early Caliphate*, σελ. 240, πρβλ. Weil, *Geschichte der Chalifen*, τόμ. Α', σελ. 116) ἀναφέρει στατιστικὰς τινας Ἀράβων ἱστορικῶν περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀλεξανδρείας κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἀγαρηνῶν ἄλωσιν (ἔτος 641). Κατὰ ταύτας μόνος ὁ ἀνδρικός πληθυσμὸς ἀνήρχετο εἰς 600.000, ἐξ ὧν 70.000 Ἰουδαῖοι καὶ 200.000 Ἕλληνες, ὧν 30.000 ἔφυγον κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς πολιορκίας, ἡ δὲ πόλις περιεῖχε 4.000 λουτρῶνας καὶ 400 θεάτρα. Καὶ βεβαίως μὲν οἱ ἀριθμοὶ οὗτοι ὄζουσι ἀνατολικῆς ὑπερβολῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἡμισυ περιοριζόμενοι, πάλιν ἄγουσιν εἰς τὸ ἐν τῷ κειμένῳ ὑποδεικνυόμενον συμπέρασμα.

65. Ὁ Δέκιμος Μάγνος Αὐσόνιος ἐγεννήθη ἐν Βορδιγάλαις τῷ 309, ἀπέβιωσε τῷ 394, συνέθηκε δὲ τὰ πλεῖστα τῶν ποιημάτων του μετὰ τὸ 379 (πρβλ. καὶ Σ.Κ. Σακελλαρόπουλον, *Συνοπτικὴ Ἱστορία τῶν Λατινικῶν Γραμμάτων*, Ἀθ. 1915, σελ. 323).

66. Οὕτως, ἐκτός τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁ πληθυσμὸς τῆς Σελευκειᾶς ἐκυμαίνετο μεταξύ 400 καὶ 600.000 κατοίκων, ὁ τῆς Ἐφέσου καὶ τῆς Περγάμου ὑπερέβαινε τὰς 200.000 καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς (Βέλωχ, αὐτόθι).

67. Σελ. 480· ἔθθα καὶ ἡ παρατήρησις, πόσον θά ἐξεπλήσσετο ἐπὶ τούτῳ ὁ Ἄριστοτέλης, ὁ θεωρῶν τὸν συνικισμὸν πόλεως 100.000 κατοίκων ὡς ἀδύνατον.

68. Ἡ ἔκφρασις εἶναι τοῦ Ζωσίμου (II, 35)· χρησίμων νομίζομεν μάλιστα νὰ παραθέσωμεν ὀλόκληρον τὸ σχετικὸν χωρίον: «Ἡῤῥησεν (ὁ Κωνσταντῖνος) τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς μέγεθος πόλεως σφόδρα μεγίστης, ὥστε καὶ τῶν μετ' αὐτὸν αὐτοκρατόρων τοὺς πολλοὺς τὴν οἰκισιν ἐλομένους τὴν ἐν αὐτῇ πλῆθος ὑπὲρ τὴν χρεῖαν συναγαγεῖν, τῶν ἀπανταχοῦ γῆς ἢ στρατείας ἢ ἐμπορείας ἔνεκεν ἢ ἄλλων ἐπιτηδευμάτων εἰς αὐτὴν ἐγειρομένων».

69. Wilcken, *Ostraka A* 421.

70. Κατὰ τὸν Μαλάαν εἰς 35.000, τὸν Λυδὸν εἰς 50.000 καὶ τὸν πιθανῶς θελήσαντα νὰ συμβιβάσῃ τοὺς δύο συγχρόνους Ζωναράν εἰς 40.000· βλ. Κάλλιγαν, Ἡ στάσις τοῦ Νίκα (ἐν Μελέταις καὶ λόγοις, σελ. 351-2) καὶ Bury («The Nika Riots» ἐν *Journal of Hell. Studies*, 1897, σελ. 106)· πρβλ. Diehl, *Justinien*, σελ. 465 καὶ Λάμπρον (Γ' 551).

71. Αἱ τρεῖς τελευταῖαι πληγαὶ ὑπῆρξαν συγκαί ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ· πρβλ. Χέρτζεργ, *Βυζαντινὴν Ἱστορίαν*, σελ. 132 μετάφρ. Καρολίδου (ἐν Βιβλ. Μαρ., Ἄθ. 1906). ὡς πρὸς τὰς πολιορκίας, καὶ αὗται ὑπῆρξαν πολυάριθμοι, καθ' ὅσον ἐκτός τῶν εἰς ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς ὀφειλομένων (πρβλ. πολιορκίας 627, 674 καὶ 717 ὑπὸ Ἀβάρων καὶ Περσῶν) ἔχομεν πολυάριθμους πολιορκίας ἔργα μνηστήρων τοῦ θρόνου, ἰδίᾳ κατὰ τὰς πολυετεῖς ἀναρχίας, αἵτινες συνώδευσαν τὴν ἐκλειψιν τῶν δυναστειῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τοῦ Ἡρακλείου. Παρετηρήθη ἤδη ὅτι, ἐνῶ μέχρι τοῦ 1204 οὐδέποτε ξένος εἶχε κατορθῶσει νὰ ἐκπορθῆσῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν, πολλάκις Ἑλληνες στασιασταὶ κἀνώρθωσαν νὰ εἰσέλθωσιν εἰς αὐτὴν· ἀποδίδει δ' ὁ Παπαρρηγόπουλος τὴν διαφορὰν ταύτην εἰς τὸ ὅτι πιθανῶς οἱ ὁμοεθνεῖς πολιορκηταὶ εἶχον ὀπαδοὺς ἐντός τῆς πόλεως. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως εἶχον, θά ἦτο δ' ὅμως πλάνη νὰ νομισθῆτις ὅτι ἡ νικηφόρος εἰσοδὸς ὁμοεθνῶν δὲν συνηπήγετο ζημίας εἰς τὸν πληθυσμὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως· οὗτος ἔπαθε πολλά ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ Λεοντίου (698), ἧς εἶχε προηγηθῆ τρομερὸς λοιμὸς, καὶ κατὰ τὴν ἄνοδον εἰς τὸν θρόνον Θεοδοσίου τοῦ Γ' (715).

72. Πρβλ. Χέσσελγκ σελ. 36.

73. Δι' ὃ καὶ τὸ Πασχάλιον Χρονικὸν καλεῖ τὸ τεῖχος τοῦτο τεῖχος τῶν Βλαχερνῶν. Τῷ 619 οἱ Ἀραβες ἀπήγαγον 270.000 αἰγμαλώτους ἐξ Ἡρακλείας καὶ Σηλυμβρίας, ἀλλ' ἰδίως ἐκ τῶν ἀτειχίστων περιχώρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

74. Πρβλ. Pernice, *L' imperatore Eraclio*, σελ. 140-141. Γενικώτερον περὶ τοῦ τειχισμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν δαπανῶν ἅς οὗτος κατὰ καιροὺς προσέλασε, ὡς καὶ τῶν πρόρων καθ' οὓς αὗται ἐκαλύφθησαν, βλ. Ἀνδρεάδην, σελ. 497-500, ἐνθα καὶ βιβλιογραφία.

75. Σπουδαῖα μέτρα πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ ἐπισιτισμοῦ ἔλαβε πρὸ τῆς ἀραβικῆς πολιορκίας καὶ ὁ Πωγωνάτος (πρβλ. Bury, τόμ. Β', σελ. 310).

76. Βλ. λεπτομερείας παρ' Ἀνδρεάδην, σελ. 577 κ. ἐξ.

77. Περί τούτου βλ. Alfred Lombard, *Constantin V* (Παρίσι, 1902), ὅστις βασίζεται κυρίως ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου (Σύντομος Ἱστορία, σελ. 62 κ. ἐξ.) καὶ τοῦ Θεοφάνους (σελ. 422 κ. ἐξ.).

Ἐτερος ὁμώνυμος συγγραφεὺς, ὁ μυθιστοριογράφος Jean Lombard, ἔλαβε τὴν βία γενομένην ἐποίκισιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς ἀφετηρίαν μυθιστορήματος ποι-

ήσαντος κρότον τινὰ (Byzance, Παρ. 1901, μετὰ προλόγου P. Marguerite).

78. Πράγματι οἱ ὑπὸ τοῦ λοιμοῦ ἐξολοθρευθέντες τὸ μὲν ἐνεπνέοντο εἰσέτι ὑπὸ λειψάνων τινῶν ρωμαϊκῶν παραδόσεων, τὸ δὲ κατήγοντο ἐν μέρει ἐκ ποικίλων ξένων καὶ βαρβάρων ἐγκαταστάτων κατὰ καιροὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει. Σημειωτέον ὅτι μόνον ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Ε' αἱ λέξεις δεσπότης καὶ βασιλεὺς ἀντικατέστησαν ἐπὶ τῶν νομισμάτων τὸ dominus καὶ augustus.

79. Βλ. *Geschichte der Halbinsel Morea* (2 τόμ., Στουτγάρδη, 1830-6), *Οἱ Σλαῦοι ἐν Ἑλλάδι* (μετάφρ. Φ. Ζαμπούλδη, Βενετία, 1872), *Περί ἐποικίσεως Σλαβικῶν τινῶν φυλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον* (Ἄθ. 1843)· πρβλ. Miklosich, *Die slavische Elemente im Neugriechischen* (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Βιέννης, τόμ. 63, 1869), καὶ A. Philippson, *Zur Ethnographie des Peloponnes* (Petermanns, Mitteilungen, τόμ. XXXVI, 1890).

80. Οὗτοι ἦσαν κατ' ἀρχὴν ἀνεκτοὶ μόνον ἐφ' ὅσον ἐζήτουν ἐπανόρθωσιν ἀδικίας ἢ ἤρχοντο νὰ ὑποβάλωσιν αἵτησιν εἰς τὸν αὐτοκράτορα.

81. Περί τούτου ἔδει νὰ μεριμᾷ ὁ κοιαίστωρ (βλ. Ἐπαναγωγὴν καὶ ἄλλας πηγὰς· πρβλ. Ἀνδρεάδην, σελ. 429, σημ. 4).

82. Διὰ τοὺς πράγματι πάσχοντας πένθητας ὑπῆρχον τὰ ἀπειράριθμα φιλανθρωπικὰ καταστήματα τῆς Βασιλίδος· οἱ ὑγιεῖς ἀλλῆται, ἂν μὲν ἤρχοντο ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν, ἀπεπέμποντο εἰς τὰς οἰκείας χώρας, ἂν δ' ἦσαν αὐτόχθονες, ἐξηναγκάζοντο νὰ ἐργάζωνται εἰς τὰ δημόσια τεχνοστάσια, ἐάν δὲ τυχόν «οὐκ ἐβούλοντο προσεδρεύειν ταῖς ἐργασίαις αἷς παρεδόθησαν», ἀπηλαύνοντο τῆς πρωτευούσης (βλ. Νεαράν 80, 5 Ἰουστινιανοῦ· πρβλ. Ἀνδρεάδην σελ. 576, σημ. 6).

83. Βλ. Diehl, *Justinien*, σελ. 283· πρβλ. A.M. Ἀνδρεάδην, *Περί Ἀπογραφῆς* (Ἄθ. 1908) σελ. 14.

84. Βλ. τὴν Νεαράν 123, κεφ. 9, τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

85. Τῶν διατάξεων τούτων πεσοῦσῶν εἰς ἀχρησίαν Μανουὴλ ὁ Κομνηνός, ἄκων, ὡς λέγει, ἠναγκάσθη ν' ἀπολύσῃ τὴν 75ην αὐτοῦ Νεαράν, δι' ἧς ἀπειλεῖ τοὺς μὴ τηροῦντας τοὺς «φιλευσεβεῖς νόμους καὶ θείους κανόνας» ἀρχιερεῖς ὅτι θέλει ἐκβάλει αὐτοὺς «καὶ ἄκοντας τῆς μεγαλοπόλεως» (βλ. Ζαχαρία, *Jus Graeco-Romanum*, τόμ. Γ', σελ. 501· πρβλ. Chalandon, *Jean II et Manuel I*, Παρίσι, 1912, σελ. 643).

86. Οὗτος ἦτο ὁ λόγος τῆς συγκεντρώσεως ἐν αὐτῇ πάντων σχεδόν τῶν πλουσιῶν τῆς αὐτοκρατορίας.

87. Λόγω τῶν διανομῶν εἰς εἶδος καὶ εἰς χρῆμα, αἵτινες, καὶ ὅταν δὲν ἦσαν τακτικαί, ἦσαν συγχρόταται· λόγῳ τῶν πολυαριθμοτάτων εὐεργετικῶν καταστημάτων, τῶν κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ λατίνου μοναχοῦ Pargoire «ἀνταποκρινόμενων εἰς πᾶσαν ἀνάγκη», τῶν συγχρῶν ἐν τῷ κίρκῳ ἑορτῶν, τῶν ποικίλων πανηγύρεων κτλ. κτλ. Περί πάντων τούτων βλ. λεπτομερείας καὶ βιβλιογραφίαν παρ' Ἀνδρεάδην, ἰδίᾳ ἐν κεφ. θ' καὶ η'.

88. Οὐχὶ ἀνάξιον σημειώσεως ἐνταυθα μοι φαίνεται ὅτι καὶ ἀτυχῆ τινα διὰ τὴν αὐτοκρατορίαν γεγονότα προήγαγον τὴν ἐμπορικὴν σημασίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Οὕτως, ἤδη πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Μωαμεθανισμοῦ καὶ τῆς ἀπωλείας τῆς Αἰγύπτου, ὁ μετὰ τῶν Περσῶν πόλεμος ἠνάγκασε τὴν ἐμπορίαν τῆς κεντρικῆς Ἀσίας, ἧτις πρότερον διεξήγετο διὰ τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης καὶ τῆς Αἰγύπτου, νὰ λάβῃ τὴν ὁδὸν τῆς Κασπίας καὶ τῆς Μαύρης Θαλάσσης. Ἐντεῦθεν ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 3' αἰῶ-

νος τόσον πλήθος Τούρκων είχε συγκεντρωθῆ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὥστε, ὅτε Ἰουστίνος ὁ β΄ ἔστειλε πρεσβείας πρὸς τὸν Μέγαν Χάνην τῶν Τούρκων, ἐξακόσιοι Τούρκοι ὠφελήθησαν ἐκ τῆς εὐκαιρίας ὅπως ἐπιστρέψωσιν εἰς τὰ ἴδια.

89. Πρὸς τὴν περί Ἀρμενίων Νεαράν 21 τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἴδια δὲ τὸ προοίμιον αὐτῆς.

90. Ἀληθῶς δὲν ἐπετρέπετο εἰς τοὺς ξένους νὰ συγκατοικῶσι μετὰ τῶν Βυζαντινῶν: «Ἀφορίζονται τόποι ἐκάστη τούτων φυλῆ εἴτε ἐντὸς τῆς πόλεως εἴτε ἐκτὸς» (Miklosich Muller, *Acta et diplomata*, τόμ. Γ΄, 203, Πάλλη καὶ Πότλη, *Σύνταγμα* κτλ., τόμ. Ε΄ 415). Πλὴν ὁ περιορισμὸς οὗτος δὲν ἀπέκλειε συχνὴν ἐπαφήν, δὲν ἔλειπον οὔτε προσωπικαὶ φιλίαι (πρὸς τὴν Χωνιάτην σελ. 777) οὔτε καὶ μικτοὶ γάμοι (πρὸς τὴν Tafel καὶ Thomas, *Urkunden zur Aelteren Geschichte Venedigs*, τόμ. Α΄ σελ. 51) ἀφ' ἐτέρου δ' οὐδαμῶς συνεπήγετο διαμονὴ ἐν συνοικίαις δυσαρέστοις, τοῦναντίον μάλιστα τοῦλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς Ἰταλοὺς.

91. Οἱ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐρχόμενοι Ρῶσι οὐ μόνον ἐπείθετο εἰς πλείονας τῶν ἄλλων ξένων περιορισμούς· ἀλλὰ τοῦτο ὠφείλετο εἰς τὸν φόβον, ὅτι δικαίως ἐνέπνεον (Περὶ τῶν ἐλληνορωσικῶν συνθηκῶν τοῦ 17οῦ αἰῶνος βλ. βιβλιογραφίαν παρ' Ἀνδρεάδη, σελ. 401).

92. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 146.

93. Πρὸς τὴν ἄνωτ. σελ. 1.

94. Μεταξὺ τούτων διέπρεψε διὰ τὴν πρὸς τοὺς ξένους συμπάθειαν, ὁ μᾶλλον φιλοεθνῆς τῶν πώποτε βασιλέων Θεόφιλος, ὅστις φέρεται καταρτίσας καὶ ἴδιον σῶμα στρατοῦ ἐκ τῶν προσφιλῶν εἰς αὐτὸν Αἰθίοπων (Πράξεις μὲν μαρτύρων τοῦ Ἀμορίου, 27 ἐκδ. Vasilievski καὶ Nikitin, Πεκτρ. 1905) καὶ ὅστις ἀναμφισβητήτως ἐπήνεγκε σπουδαίας μεταβολὰς εἰς τὴν νομοθεσίαν, ὥστε νὰ καταστήσῃ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ξένων ἐν τῷ κράτει καὶ τῇ πρωτεύουσῃ εὐκωλοτέραν. Οὕτω καθήγγησε τὴν διάταξιν τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου (κεφ. 72), ἣτις ἀπηγόρευε τὸν γάμον ὀρθόδοξο μεθ' αἰρετικῶν, ἐπιστρέψας καὶ αὐτοὺς τοὺς γάμους πρὸς «Πέρσας», δηλαδὴ Μουσουλμάνους (Συνεχιστ. Θεοφάνους 112)· τὸ τελευταῖον τοῦτο μέτρον ἐσκανδάλισεν ἄλλως τοὺς πιστοὺς, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ἐπομένου χωρίου τῶν προμνηθεσῶν Πράξεων. «Θεόφιλος συναγγηρικῶς ἐκ διαφόρων γλωσσῶν ὅτι πλείστην συμμορίαν οὗς καὶ ζεύγνυσθαι ταῖς θυγατράσι τῶν πολιτῶν πρὸς δὲ καὶ ἀστυγείτωνν διαστικῶς συντάξας ἀνέτρεψε τὰ Ρωμαίων αἰσια».

95. Πρὸς τὴν Ἀνδρεάδη, σελ. 557-8.

96. Πόσῃν κατ' ἀντιδιαστολὴν διανοητικὴν παραγωγὴν ταῦτα ὑποφαίνουσι, δεικνύει ἡ μετὰ τὴν ἀ' αἰῶσιν πρὸς τὴν Ὀρθόδοξην Ἐκκλησίαν στάσις τῶν λατίνων αυτοκρατόρων, ἀφ' ἐτέρου δὲ ἡ κατὰ τὴν βραχείαν βασιλείαν Ἀλεξίου τοῦ Δ' ἐπίθεσις τῶν σταυροφόρων κατὰ τοῦ μουσουλμανικοῦ τεμένου, ἣτις καὶ προεκάλεσε τρομερὰν πυρκαϊάν καταστρέψασαν σπουδαῖαν τμήμα τῆς πόλεως.

97. Ἡ σημασία τῶν διατάξεων τούτων ἐξήρθη ἤδη σχεδὸν πρὸ ἑκατονταετίας ὑπὸ τῶν ξένων, γραφέντος μάλιστα ὅτι εἰς τοὺς βυζαντινοὺς «ὀφείλονται οὐ μόνον ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων ἀλλὰ καὶ αἱ ἀρχαὶ πεπολιτισμένης νομοθεσίας» (πρὸς τὴν Sauli, *Della colonia dei Genovesi*, Τωρίνον 1831, τόμ. Α΄ 24, καὶ Depping, *Histoire du commerce entre le Levant et l' Europe*, Παρ. 1830, τόμ. Β΄ 15).

98. Βλ. λεπτομερείας παρ' Ἀνδρεάδη, κεφ. 6'.

99. Βλ. Bury, τόμ. Β΄, σελ. 525.

100. Λέγω πιθανῶς, διότι μόνον κατὰ συμπερασμὸν δύναται νὰ λαλήσῃ τις· ἄλλως οἱ δύο οὗτοι αἰῶνες διὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν πηγῶν δικαίως θεωροῦνται ὑπὸ τῶν φιλοσόφων ὡς οἱ μαῦροι χρόνοι τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας.

101. Λυποῦμαι μὴ ἔχων πρόχειρον λόγον τινὰ τοῦ Γλαδστωνος, ὃ ὁ μέγας γέρον ὠμίλησεν ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο περὶ τῶν Παρισίων ἐπὶ Ναπολέοντος Γ'.

102. Ἐκτὸς τοῦ πληρέστατον σύγγραμμα εἰς τὸν Μανουὴλ ἀφιερῶσαντος Chalandon καὶ τῶν ὅσων λέγουσιν οἱ ἡμέτεροι, φέρ' εἰπεῖν ὁ Παπαρηγόπουλος, ἢ οἱ γενικώτερα ἔργα γράψαντες, ὡς ὁ Heyd (*Histoire du commerce de le Levant*, γαλλ. μετάφρ. Réinaud, 2 τόμ., Λειψία, 1885-6), καὶ Norden (*Papstum und Byzanz*, Βερ. 1903), βλ. τὰς μονογραφίας τοῦ H. von Kap-Herr, *Die abendländische Politik Kaisers Manuels* (Στρασβούργου, 1881) καὶ τοῦ FR. Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bisanzio alla morte di Manuele Comneno* (Τωρίνον, 1912).

103. Θεσσαλονίκης ἄλωσις, σελ. 16· οἱ Κάλλιγας, Ἱστορία σελ. 16, Pears, *Fall* σελ. 142, Cognasso σελ. 5, φαίνονται δίδοντες πίστιν εἰς τὴν ἀκριβείαν τοῦ ἀριθμοῦ.

Ὁ Willelmus Tyrensis (*Rerum in partibus transmarinis gestarum historia*, XXII, 12) δίδει στατιστικὰς τινὰς πληροφορίας περὶ τῶν παθόντων κατὰ τὰς τρομερὰς ἀντιλατινικὰς ταραχὰς τοῦ Ἀπριλ. 1682. Ὁ ἀριθμὸς τῶν σφαγέντων ἀνήγγετο εἰς 6.000, ὁ τῶν πωληθέντων ὡς δούλων εἰς τοὺς Τούρκους εἰς 4.000 (πρὸς τὴν Belin, *Histoire de la latinité à Constantinople*, σελ. 6)· ὁ τῶν διαφυγόντων δ' ὅμως ὑπῆρξεν ἀσυγκρίτως μεγαλύτερος, διότι τῆς ἐπιθέσεως ἀναμενομένης ἀπὸ ἡμερῶν, πάντες οἱ δυνάμενοι ν' ἀναχωρήσωσιν εἶχον ἀπέλθει, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ ἔλλειψις πάσης ἀντιστάσεως.

104. Τοῦ ὁδοιπορικοῦ τοῦ Βενιαμὴν ὑπάρχουσι πολλαὶ μεταφράσεις: μία γαλλικὴ ὑπὸ J.B. Baratier (*Voyages de Rabbi Benjamin, fils de Jona de Tudèle*, Παρ. 1734), μία ἀγγλικὴ ὑπὸ Asher (Λονδῖνον 1840), μία γερμανικὴ ὑπὸ Grunhut καὶ Adler (Φρανκφούρτη 1903). Τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν ἑλληνικὴν αυτοκρατορίαν εὐρηγναι μεταπεφρασμένα καὶ ἐσχαλοιασμένα λατινιστὴ μὲν ὑπὸ G.L.F. Tafel (*De Thessalonica*, Οὔλμ., 1839), ἑλληνιστὴ δὲ ὑπὸ τοῦ κ. Ἀζαρου Βελέλη ἐν τῇ *Τεργεσταία Νέα Ἡμέρα*, φύλλω 27 Νοεμβρ / 9 Δεκ. 1899).

105. Τὸ χωρίον τοῦτο εἶχεν ἀνάκαθεν προκαλέσει τὴν προσοχὴν· ὁ Asher γράφων πρὸ τοῦ 1840 ἀναφέρει ἐν τοῖς σχολίοις αὐτοῦ (τόμ. Β΄, σελ. 46) ὅτι εἶχεν ἤδη σχολιάσει αὐτὸ ὁ Hüllmann (*Geschichte des Byzantinischen Handels*).

106. Οὐκ ὀλίγα τὰ κοινὰ ὑπῆρχον μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Βαγδάτης, ὡς κετέδειξε πρὸ ἱκανοῦ χρόνου καὶ ὁ A. Marrast (βλ. ἐν ταῖς *Esquisses byzantines*, Παρ. 1874, τὸ κεφάλαιον Bagdad sous les Khalifes). Ἀμφότερα αἱ πόλεις ἦσαν πρωτεύουσαι ἀγανῶν κρατῶν καὶ κέντρα οὐ μόνον παιδείας, φιλανθρωπίας καὶ ἀπολαύσεων, ἀλλὰ καὶ ἐμπορίας καὶ βιομηχανίας. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο πρωτεύουσῶν ἀμοιβαία ἐπίδρασις ὑπῆρξε μεγάλη, ἴδια κατὰ τὸν 9' αἰῶνα.

107. Πρὸς τὴν ἄνωτέρω τὴν πολιτικὴν γενναίαν πρὸς τὸν λαόν τῆς πρωτεύουσῆς δώρων μετέβη καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Κομνηνός.

108. Ταύτης δύναται τις ν' ἀντιληφθῆ διὰ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν ἡγεμονίδων τῆς αὐτῆς Ἀλεξίου Α' πρὸς

τάς διαλαμφάσας ἐπὶ τοῦ ἐγγόνου αὐτοῦ· τὴν δὲ παραβολὴν ταύτην εὐκολύνει μεγάλως ὁ τόμος Β' τῶν *Figures Byzantines* τοῦ Diehl.

109. Πρβλ. καὶ τοὺς στίχους τοῦ Τζέτζη (Χιλ. ΙΓ'):
Οἱ πόλιν γὰρ τὴν ἀνασσαν ναίοντες Κωνσταντίνου
οὐχὶ μῖα φωνὴ εἰσι καὶ ἔθνοὺς ἑνός μόνου,
μῖξεις γλωσσῶν δὲ περισσῶν, ἄνδρες τῶν πολυκλέπτων
Κρήτες καὶ Τούρκοι, Ἄλανοί, Ρόδιοί τε καὶ Χίοι,
ἀπλῶς ἔθνοὺς τοῦ σύμπαντος, τῶν ἀπασῶν χωροῦντες.

110. Ὁ διωγμὸς δ' ἴσως οὗτος ὑπῆρξε προσωρινός· ἤδη κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ἰσαακίου, πολιορκήσαντος τὴν Βασιλίδα τοῦ Βρανᾶ, ὁ γαμβρός τοῦ αὐτοκράτορος Κορράδος di Momfrano ἠδυνήθη νά στρατολογήσῃ μεταξὺ τῶν ἐπανεληθόντων λατίνων 250 ἵππεις καὶ 500 πεζοὺς (πρβλ. F. Cognasso, *Un imperatore byzantino della decadenza, Isacco II Angelo*, ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ Bessarione, Ρώμη, 1915, σελ. 23). Ὅτε δ' ἐξεργάγη ἡ πυρκαϊὰ τοῦ Αὐγούστου 1203, μετόκησαν πέραν τοῦ Κερατίου 15.000 λατῖνοι ἐγκατεστημένοι ἐν Κωνσταντινουπόλει (Villehardouin κεφ. XLIV).

111. Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Tafel καὶ Urkunden κτλ., τόμ. Α', σελ. 356.

112. *Βυζαντιναὶ Μελέται*, σελ. 191.

113. Πρβλ. ἄνωτ. τὴν ἐρμηνείαν, ἣν δίδει αὐτός ὁ Παπάτης παρακλησίου χωρίου.

114. Καὶ δὴ ὅτι ἀνῆρχοντο εἰς 1.500.000 ἂν δεχθῶμεν τὴν ἀναλογίαν 1 πρὸς 5, ἢ 1.200.000, ἂν δεχθῶμεν ὅτι προκειμένου περὶ πολιορκίας καὶ οὐχὶ ἐκστρατείας ἠδύνατο νά φέρῃ ὄπλα τὸ τέταρτον τῶν ἀνδρῶν (πρβλ. ἄνωτ. σελ. 259).

115. Ἀπρίλιος 1204.

116. Κεφ. LIV.

117. Παραθέτω τὸ χωρίον τοῦτο γαλλιστί, διότι διαπρεπεῖς τινες ἱστορικοί, ἐν οἷς ὁ κ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος (τόμ. ζ', σελ. 184), ὑπολαμβάνουσιν ὅτι ὁ Βιλλαρδουῖνος ὁμιλεῖ περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν τριῶν πυρκαϊῶν συλλήβδην λαμβανομένων· εἰς ἐμὲ φαίνεται ὅτι ὁμιλεῖ μόνον περὶ τῆς τρίτης.

118. Πρβλ. Lebasseeur, *Histoire de la population française avant 1789* (Παρ. 1889). Ἐν ἀρχῇ τοῦ ἰδ' αἰῶνος ὁ πληθυσμὸς ἀνῆρχετο ἤδη εἰς 20-22 ἑκατ. δεκατισθεῖς ὑπὸ φοικτοῦ λοιμοῦ (τοῦ *Μαύρου Θανάτου*), τοῦ ἐκατονταετοῦς πολέμου καὶ ἄλλων αἰτίων, ἠλαττώθη μέτεπειτα σχεδόν εἰς τὸ ἡμισυ. Ἐπὶ Ἐρρίκου Γ' (1574-1589) ἀνῆρχετο εἰς 14 ἑκατ.: ἑκατὸν ἔτη βραδύτερον εἰς 19 ὑποστάς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' μικρὰν ἐλάττωσιν ἐπανήλθεν εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ ἰδ' αἰῶνος μόνον περὶ τὰ μέσα τοῦ ἡ' αἰῶνος.

119. Πρβλ. Grande Encyclopédie, ἐν λέξει Paris. Κατὰ τὸν Λεβάσσερ (Α' 156 κ. ἐξ.) ὁ πληθυσμὸς εἶχεν ἀνέλθει τῷ 1328 εἰς 300.000· ὁ Beloch (*Antike und moderne*

Grosstädte, σελ. 421, σημ. 2) δὲν παραδέχεται τοῦτο, ἰσχυριζόμενος ὅτι δὲν ὑπερέβαινε κατὰ πολὺ τὰς 100.000.

120. Πρβλ. ἄνωτ. σελ. 402 σημ. 4.

121. Ὁ αὐτόπτης μάρτυς Χωνιάτης περιγράφων αὐτὴν λεπτομερῶς, τὴν θεωρεῖ ἀνωτέραν πάσης ἄλλης προγενέστερος πυρκαϊᾶς: «ὁ ἐμπρησμὸς ὁ τότε συμβὰς, ἐναύσματα βραχέα τοὺς πάντας ἀπέδειξε» (Χωνιάτης, σελ. 732).

122. Καθ' ὃ τὸ πλεῖστον τοῦ βίου διανύσας ἐν Κωνσταντινουπόλει· πρβλ. τὰ ὑπὸ τὸν τίτλον *Forty years in Constantinople* (Λονδ. 1915) ἀπομνημονεύματά του.

123. Fall, σελ. 350.

124. Λέγω ἐλάχιστον ὄρον, διότι οἱ ὑπολογισμοὶ ἡμῶν περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν τριῶν μεγαλυτέρων γαλλικῶν πόλεων καὶ τῆς ἐκτάσεως τῶν δύο πρώτων πυρκαϊῶν ἦσαν μετριώτατοι.

125. *Constantinople* κτλ. σελ. 425. Μεταγενεστέρα ἀπογραφὴ ἀναφέρεται ἡ τοῦ 1885 (πρβλ. Oberhammer, παρὰ Pauly-Wissowa ἐν λέξει Constantinopolis· κατὰ ταύτην οἱ κάτοικοι ἦσαν ἐν ὅλῳ 873.565 κατανεμόμενοι ὡς ἐξῆς: Σταμπούλ 389.545· Πέραν καὶ Γαλατᾶς 237.293· Σκούταρι καὶ Καδικιοὶ 118.467· ὄχθαι Εὐρωπαϊκοῦ Βοσπόρου 99.102· ὄχθαι Ἀσιατικοῦ Βοσπόρου 29.158.

Ἄλλ' ἡ στατιστικὴ αὕτη παραληφθεῖσα ἐκ γερμανικοῦ ὁδηγοῦ δὲν ἔχει ἐπίσημον κύρος. Οὐδ' ὑπάρχει ἄλλη μεταγενεστέρα παρουσιάζουσα τὸν χαρακτῆρα τοῦτον, καθ' ὅσον ἡ διενέργησις ἀπογραφῆς περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν μὴ πραγματοποιηθεισῶν ἐπαγγελιῶν τῶν Νεοτούρκων.

Καθ' ἡμεπίσημον στατιστικὴν, ἣν ἔσχον ἀνά χεῖρας, οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπελογίζοντο κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου εἰς ἄνω τῶν 1.100.000· ἦτοι εἰς 500.000 Τούρκων, 400.000 Ἑλλήνων, 130.000 Ἀρμενίων, 60.000 Ἰουδαίων καὶ 18.000 παντοίων ξένων εἰς στρογγύλους ἀριθμούς.

126. Πρβλ. τὸ πολυτελέστατον ἔργον τοῦ E. Oberhammer, *Konstantinopel unter Suleiman dem Grossen* (Μόναχον, 1902· εὔρηται ἐν τῇ Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ).

127. «On ne connaît pas la population de l' Empire othoman; car les préjugés religieux s' opposent à la tenue de registres constatant les naissances et les décès ainsi qu' aux dénombrements des habitants. Les sectateurs de Mahomet pensent que ce serait en quelque sorte contrôler les opérations de la Providence et pêcher contre le devoir d' une aveugle resignation à ses ordres» (πρβλ. Mouradja D' Ohsson, *Tableau général de l' Empire Othoman*, τόμ. VII, σελ. 300).

128. Κατὰ τὰς πληροφορίας τοῦ ἀρμοδιωτάτου συναδέλφου κ. Π. Καρολίδου καὶ αὐτῆ ἡ κατὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον ἀπογραφὴ ἐγένετο ὑπὸ τῶν συμμάχων ἐπὶ τῇ βᾶσει τοῦ καταναλισκομένου σίτου (πρβλ. καὶ τὸ *Dictionnaire Encyclopédique* τοῦ Arteau ἐν λέξει Constantinople).

Ἀλέξανδρος Διομήδης (1874-1950)

Χρήστος Μπαλόγλου

Εἰσαγωγικά

Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης ὑπῆρξε ὡς οἰκονομολόγος ἀναμφίβολα μία ἀπό τίς σπάνιες ἐκεῖνες φυσιολογίες πού συνδύασαν κατὰ τόν καλύτερο τρόπο τή θεωρία μέ τήν πράξη. Προνομιούχος ἀπό ἀπόψεως καταγωγῆς καί οἰκονομικῶν μέσων, προικισμένος μέ ἔξοχα πνευματικά χαρίσματα, σπούδασε στά πλέον φημισμένα Πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης τήν Οἰκονομική Ἐπιστήμη καί τό Δίκαιο καί ἐνστερνίσθηκε τήν ἰδεολογία τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ, πού τήν ἐποχή ἐκείνη θρῆσκόταν στόν κολοφῶνα τῆς δόξας τῆς καί ἔγινε ἕνας ἀπό τούς κυριώτερους ἐκπροσώπους τῆς στήν Ἑλλάδα.

Δέν εἶναι ὑπερβολικό, νομίζουμε, νά ὑποστηρίξουμε, ὅτι ἡ οἰκονομική πολιτική τῆς Ἑλλάδος γιά μισό σχεδόν αἰῶνα, καί εἰδικώτερα ἀπό τό 1910 ὡς τό 1950 — μέ ἐξαίρεση τά ἔτη 1939-46 — φέρνει στίς κυριώτερες ἐκδηλώσεις τῆς τῆ σφραγίδα τῆς προσωπικότητος τοῦ Διομήδη. Εἴτε ὡς Ὑπουργός τῶν Οἰκονομικῶν, εἴτε ὡς Διοικητής τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς καί ἀργότερα τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, εἴτε ὡς Πρόεδρος τοῦ Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου, εἴτε ὡς Πρωθυπουργός κατὰ τήν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του, εἴτε ὡς οἰκονομολόγος καί ἀκαδημαϊκός, ἀπ' ὅλες αὐτές τίς βαθμίδες τῆς σταδιοδρομίας του, ἐπηρέασε καί καθήυθνε τήν οἰκονομική πολιτική τῆς Ἑλλάδος, ὅσο λίγοι σύγχρονοί του.

Βιογραφικά¹

Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης γεννήθηκε στήν Ἀθήνα τό 1874, ἀπό οἰκογένεια καταγόμενη ἀπό τίς Σπέτσες. Καραβοκυραῖοι Σπετσιῶτες εἶναι οἱ Κυριακοί, πρῶτος ἀνάμεσά τους ὁ Ἀναστάσιος Κυριακός, πρόπαππος τοῦ Ἀλέξανδρου Διομήδη. Γέροντας, ὅταν ἐξερράγη ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, προσφέρει στόν Ἀγῶνα τό κάρabi του, τόν «Πελεκᾶνο». Ἐνα ἀπό τά παιδιά του, ὁ Γκίκας Διομήδης Κυριακός, πάππος τοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδη, διετέλεσε Πρόεδρος τῆς

Ἐθνοσυνελεύσεως τοῦ 1864. Ὁ πατέρας τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ Νικόλαος Διομήδης, διετέλεσε Καθηγητής τῆς Νομικῆς Σχολῆς καί διέπρεψε ὡς δικαστής, γιά μιά εἰκοσιπενταετία, τῶν Μικτῶν Δικαστηρίων τῆς Αἰγύπτου.

Μέσα στήν ἀτμόσφαιρα τῶν καραβοκυραίων, τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ '21, τῶν πανεπιστημιακῶν νομοδιδασκάλων μεγαλώνει ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης. Μετά τήν ὀλοκλήρωση τῶν ἐγκυκλίων σπουδῶν του, ἐγγράφεται στή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Μετά τήν ἀποφοίτησή του, συνεχίζει τίς σπουδές του, ἀρχικά στή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Βερολίνου — ὅπου διήκουσε τά μαθήματα τῶν Gustav von Schmoller καί Adolph Wagner² — καί ἀργότερα στή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας, ὅπου ἀναγορεύθηκε Διδάκτορας τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου μέ ἐναίσιμο διατριβή μέ τίτλο «Ἡ ἔμπρακτος μετάνοια».

Μέ τήν ἐπιστροφή του στήν Ἑλλάδα ἐκπληρώνει ἕνα οἰκογενειακό χρέος μέ τήν ἔκδοση στά 1904 τῆς δίτομης ἐρμηνείας τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864, τήν ὅποια δέν εἶχε προφθάσει νά ἐκδώσει ὁ πάππος του Διομήδης Κυριακός.

Τό 1905 ἀναγορεύεται ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης Ὑφηγητής τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου στή Νομική Σχολή Ἀθηνῶν μέ τή διατριβή του «Ὁ προϋπολογισμός τοῦ Κράτους» (Ἀθῆναι 1905). Ἡ συστηματική καί ἐμβριθής αὐτή μονογραφία ὑπῆρξε ἡ γέφυρα, ἡ ὅποια, σύμφωνα μέ τόν Ἀκαδημαϊκό Κ. Τριανταφυλλόπουλο, «ὠδήγησε τόν Διομήδην εἰς τόν στίβον τῶν οἰκονομικῶν ἐν γένει ἐπιστημῶν»³.

Τό 1910 ἐκλέγεται βουλευτής τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων καί ὡς μέλος τῆς Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς καί τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911 εἰσηγείται τίς διατάξεις αὐτοῦ γιά τό Συμβούλιο Ἐπικρατείας, ὑπῆρξε στή συνέχεια εἰσηγητής τῆς Νομοθεσίας περί Δήμων καί Κοινοτήτων καί διετέλεσε Ὑπουργός Οἰκονομικῶν κατὰ τήν περίοδο 1912-1915 καί προσωρινά Δικαιοσύνης καί Ἐξωτερικῶν. Ἐπί Κυβερνήσεως Κροικιδᾶ (1922) ἀνέλαβε καί πάλι

τό χαρτοφυλάκιο του Υπουργού των Οικονομικών (19 Σεπτεμβρίου έως 2 Νοεμβρίου) και συνεργάστηκε με τον Έλευθέριο Βενιζέλο στη Συνθήκη της Λωζάννης (1923).

Τήν καθαυτό οικονομική του ιστορία αρχίζει να γράφει ο Αλέξανδρος Διομήδης όταν αποφασίζει να αφιερωθεί στην τραπεζική οικογένεια, γενόμενος πρώτα Συνδιοικητής της Εθνικής Τραπέζης τό 1918, και τό 1923 Διοικητής της.

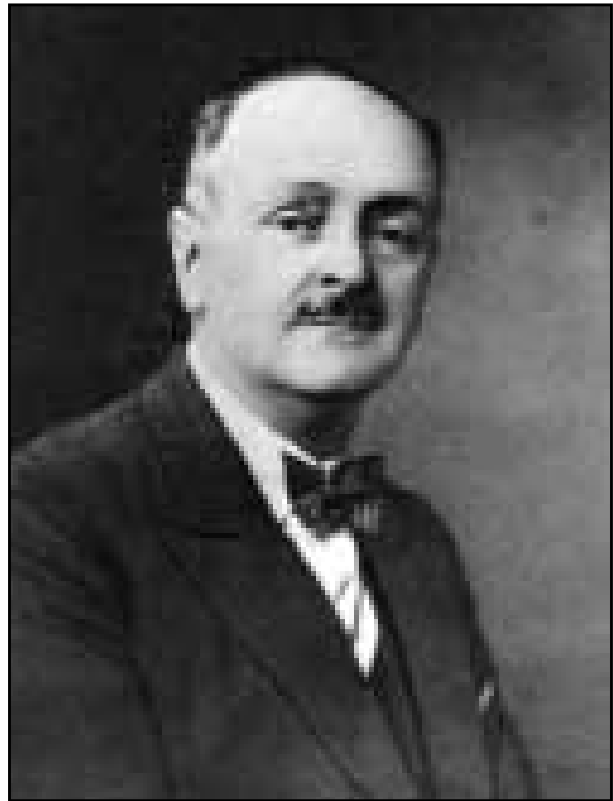
Από τή θέση αυτή συνεχίζει τήν παράδοση μιᾶς σειράς ἐξόχων Διοικητῶν πού εἶχε τό πρῶτο πιστωτικό Ἰδρυμα τῆς χώρας. Ὡς Διοικητής της σκέπτεται νά ἐπεκτείνει τίς ἐργασίες τῆς Τραπέζης στό ἐξωτερικό. Κατά τήν ἐποχή τῆς θητείας του, ἡ Ἐθνική Τράπεζα ἀναλαμβάνει τό σημαντικό καί δύσκολο ἔργο τῆς διαχείρισεως τῶν ἀνταλλάξιμων κτημάτων καί τῆς ἀποζημιώσεως τῶν ἀνταλλαγέντων ἐλληνικῶν πληθυσμῶν μέ τήν ἐκδότην δανείων⁴.

Ὁ Αλέξανδρος Διομήδης εἶχε ἤδη ἓνα παρελθόν ἀξίου Διοικητῆ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ὅταν κλήθηκε νά πρωτοστατήσῃ ἐν τῇ ἴδρυσῃ τῆς Τραπέζης Ἑλλάδος. Διετέλεσε πρῶτος Διοικητής της καί συνέδεσε τό ὄνομά του μέ τά πρῶτα βήματα τῆς Τραπέζης. Ἀποσύρθηκε ἀπό τήν Διοίκηση τῆς Τραπέζης τό 1931.

Ἀπό τότε ἀφιερῶθηκε στίς ἱστορικές του μελέτες, οἱ ὁποῖες τόσο τόν εἴλκυαν ἀπό τά νεανικά του χρόνια. Ὅλο αὐτό τό διάστημα πού ἀποσύρθηκε ἀπό τό δημόσιο βίον τῆς χώρας — ἐκτός ἀπό τήν περίοδο πού διετέλεσε Διοικητής τοῦ Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου (1937-1941) — ὁ Διομήδης ἀσχολήθηκε μέ τήν οικονομία τοῦ Βυζαντίου. Καρπός τῶν ἐρευνῶν του εἶναι τό δίτομο ἔργο του μέ τίτλο *Βυζαντιναί Μελέται*, τόμοι Α-Β, Ἀθήναι 1942-1946. Ἡ πολιτική τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας κατά τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας εἶναι τό ἀντικείμενο τοῦ πρώτου τόμου. Ὁ δεῦτερος τόμος πραγματεύεται τίς σλαβικές ἐπιδρομές ἐν τῇ Ἑλλάδῃ καί τήν πολιτική τοῦ Βυζαντίου.

Ὁ πρῶτος τόμος προξένησε τό ἐνδιαφέρον τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητος καί τῶν ἀκαδημαϊκῶν κύκλων⁵. Μετά τήν ἐκδότην τοῦ ἔργου, δέν εἶναι τυχαῖο πού ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τόν ἐξέλεξε μέλος της στίς 7 Ἰουνίου 1945 καί ἡ ἐπίσημη ὑποδοχή του ὡς τακτικοῦ μέλους ἔλαβε χώρα στίς 15 Μαρτίου 1947.

Κατά τόν τελευταῖο καί κρίσιμο χρόνο τοῦ ἐσωτερικοῦ μεταξύ τῶν Ἑλλήνων πολέμου, θά ὀρκισθεῖ Ἀντιπρόεδρος ἐν τῇ Κυβέρνῃσῃ Θ. Σο-

φοῦλη (20 Ἰανουαρίου 1949). Ὁ Θ. Σοφοῦλης, ἡλικίας ἤδη 88 ἐτῶν, ἦταν φυσικό νά μή μετέχει οὐσιαστικά τοῦ κυβερνητικοῦ ἔργου. Κατά συνέπεια, ὁ πρῶτος ρόλος περιέρχεται ἐν τῷ Ἀντιπρόεδρῳ τῆς Κυβερνήσεως. Μετά τόν θάνατο τοῦ Σοφοῦλη (24 Ἰουνίου 1949), ὀρκίσθη ὁ Διομήδης πρωθυπουργός καί ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του κορυφώθηκε καί ἔληξε ὁ Πόλεμος (29 Αὐγούστου 1949)⁶.

Εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον νά ὑπογραμμίσουμε, ὅπως σημειώνει μάρτυρας τῶν γεγονότων⁷, ὅτι ὁ Διομήδης παρεπονείτο ὅτι, λόγω τοῦ φόβου ἐργασίας τοῦ κυβερνητικοῦ ἔργου, δέν θά προλάβαινε νά ὀλοκληρώσῃ τό συγγραφικό ἔργο του γιά τό Βυζάντιο. Τό Βυζάντιο ἀποτελοῦσε πάντα τό κύριο μέλημά του.

Κατά τήν διάρκεια τῆς πρωθυπουργίας του ἀπετράπη ἡ ἐκτέλεση τῶν Μ. Γλέζου καί Λ. Κύρκου, ἐγκαινιάζοντας μέ τόν τρόπο αὐτό τήν πολιτική τῆς λήθης.

Μετά τήν λήξιν τοῦ Πολέμου ἡ Κυβέρνηση Διομήδη παραιτήθηκε. Ἄλλωστε ἡ ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων καί ὄχι ἡ ἐπιθυμία ἢ ἡ θέληση τοῦ Λαοῦ εἶχε φέροι ἐν τῇ ἐξουσίᾃ τόν Αλέξανδρο Διομήδη.

Ὁ Διομήδης πέθανε στίς 12 Νοεμβρίου 1950.

Ὁ Διομήδης ὡς Οἰκονομολόγος

Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης, Διοικητής τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς ἀπό τό 1923 μέχρι τό 1928 καί στή συνέχεια Διοικητής τῆς νεοσύστατης Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος (1928-30), ὅπως προαναφέραμε, συμμετεῖχε ἔντονα στίς συζητήσεις πού ἀφοροῦσαν τά νομισματικά προβλήματα τῆς δεκαετίας τοῦ '20, τή σταθεροποίηση τῆς δραχμῆς καί τή διαμάχη πού ἀνέκυψε γιά τήν κυριότητα τοῦ καλύμματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, ἡ ὁποία ἔπρεπε νά μεταβιβάσθῃ στήν Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος⁸.

Ὁ Διομήδης εἶναι γνωστό ὅτι πρόσκειτο στό Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων καί ἀντιμετώπισε τήν κριτική συντηρητικῶν κύκλων πού ἐκπροσωποῦσαν τό τραπεζικό κατεστημένο, οἱ ὁποῖοι τοῦ καταλόγιζαν ὑπερβολική χορήγηση δανείων ὅταν ἦταν Διοικητής τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, ἔτσι ὥστε νά χαρακτηρίζεται ὀπαδός τῆς πολιτικῆς τοῦ φθινοῦ χρήματος καί συνυπεύθυνος γιά τόν πληθωρισμό πρὶν ἀπό τή σταθεροποίηση⁹.

Ὁ Διομήδης ὑπῆρξε ἓνας ἔνθερος ὑποστηρικτής τῆς ποσοτικῆς θεωρίας τοῦ χρήματος, τήν ὁποία θεωροῦσε ὡς προϋπόθεση τοῦ ἰσχυροῦ νομίσματος¹⁰. Ἡ ἐξασφαλισμένη καί δηλωμένη ἐπίσημα ἐσωτερική ἀξία τοῦ νομίσματος πού κυκλοφορεῖ σέ ποσότητα ἀνάλογη μέ τίς ἀνάγκες τῶν συναλλαγῶν διαταράσσεται, σύμφωνα μέ τόν Διομήδη, «ἐκ τῆς ἀποτόμου ἐπεμβάσεως τοῦ Κράτους στήν ὀμαλή ἐξέλιξη τῆς ζωῆς τοῦ νομίσματος»¹¹. Ὡς παράδειγμα ἐπεμβάσεως τοῦ Κράτους ἀναφέρεται ἡ ἔκδοση χαρτονομίσματος γιά τήν κάλυψη τρεχουσῶν ἀναγκῶν, ἀντί τό ἴδιο τό Κράτος «νά πιέσῃ τήν οἰκονομίαν τοῦ τόπου καί νά ἀντλήσῃ ἐξ αὐτῆς φανερά τίς ἔκτακτες προσόδους, ὧν εἶχεν ἀνάγκη διὰ νά κάλυψῃ»¹². Ἡ ἔκδοση χαρτονομίσματος θά δημιουργήσει μία διαδικασία τέτοια πού θά ὀδηγήσει στήν ἀνοδο τῶν τιμῶν, στή φυγή κεφαλαίων στό ἐξωτερικό καί στήν κερδοσκοπία, φαινόμενα τά ὁποῖα θά συντελέσουν στήν πτώση τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος¹³. Ἀπότοκο φαινόμενο τοῦ πληθωρισμοῦ εἶναι ἡ ἐξάρθρωση τῶν Δημοσίων Οἰκονομικῶν — καί εἰδικότερα ἡ ἀδυναμία ἰσχοσκελίσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ —¹⁴ καί ἡ συνεπακόλουθη ἔνταση τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων, τήν ὁποία ὁ Διομήδης περιγράφει ἀναλυτικά μέ τόν πλέον μελανότερο τρόπο¹⁵.

Κατά τήν πρόταση τῶν συγκεκριμένων μέτρων γιά τήν ἐξοδο ἀπό τήν κρίση υἱοθετεῖ τά δόγματα τῆς ὀρθόδοξης κλασσικῆς Σχολῆς: σύν-

δεση τοῦ νομίσματος μέ τό χρυσό καί μετατρεψιμότητά του¹⁶, μείωση τῶν δημοσίων δαπανῶν, πού χαρακτηρίζεται ὡς «ὁ κυριώτατος συντελεστής τῆς καταστροφῆς τοῦ νομίσματος»¹⁷ καί ἰσοσκελίση τοῦ προϋπολογισμοῦ.

Τά προβλήματα πού ἐνέσκηψαν στήν ἑλληνική οἰκονομία μετά τήν οἰκονομική κρίση τοῦ 1929 ἀπασχόλησαν ἔντονα τόν Διομήδη. Εἶναι ἐνδεικτικό ὅτι ὁ Διομήδης ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ οἰκονομικός φιλελευθερισμός δέν εἶναι σέ θέση νά δώσει λύσεις στά ὑφιστάμενα προβλήματα καί γιά τόν λόγο αὐτό διαβλέπει τήν ἀνάγκη μιᾶς νέας συντονισμένης οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Τό 1935 γράφοντας γιά τό ἑλληνικό οἰκονομικό πρόβλημα θά διακηρύξει ὅτι «ὁ ἄκρατος οἰκονομικός λιμπεραλισμός, παράδεισος τοῦ Ἑλλήνου, ἔχει ἀποθάνει πλέον. Ὁ ἐλεύθερος ἀγών, ὅστις ἐθεωρεῖτο ἄλλοτε ἡ ζωογόνος πηγὴ κάθε οἰκονομικῆς δράσεως, κρίνεται νῦν, ὅτι πρέπει νά ὑποχωρήσῃ εἰς ρυθμόν ἐνιαῖον, εἰς συνδυασμένην ἐνέργειαν ὀλοκλήρου τοῦ κοινωνικοῦ σώματος»¹⁸. Παράλληλα, εἶχε διαγνώσει, ὡς Πρόεδρος τοῦ Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου, ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νά στραφεῖ στήν ἀξιοποίηση τῶν δικῶν της πόρων. Τό πρόβλημα πού ἰδιαίτερα τόν ἀπασχολοῦσε ἦταν ἡ ἐκβιομηχάνιση καί ἡ ἐνεργειακή οἰκονομία τῆς χώρας. Πίστευε συνειδητά στή δυνατότητα τῆς ἐκβιομηχανίσεως τῆς Ἑλλάδος καί στήν ἀνάγκη τῆς βαρεῖας βιομηχανίας, μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στοὺς τομείς τῶν ὀρυχείων καί μεταλλείων¹⁹. Παράλληλα, τόνιζε ὅτι ἡ ἐπίτευξη τῆς οἰκονομικῆς αὐταρκειᾶς τῆς χώρας θά καταστῇ δυνατὴ μόνον ὅταν ὑπάρξει ὁμόνοια ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνας²⁰.

Μέ τά τρέχοντα οἰκονομικά θέματα καί προβλήματα πού ἐπισώρευσε ἡ τριπλή ξενική κατοχή καί ὁ Πόλεμος στήν χώρα μας ἀσχολήθηκε συστηματικά ὁ Διομήδης, παρόλο πού τό κύριο βάρος τῶν συγγραφικῶν του ἐνδιαφερόντων βρισκόταν στήν μελέτη καί σπουδὴ τῆς Βυζαντινῆς οἰκονομίας²¹. Σέ ἐκτενές ἄρθρο του στό περιοδικό «*Νέα Οἰκονομία*», πού ἐξέδιδε ἀπὸ τό 1946 ὁ Καθηγητὴς τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἄγγελος Θ. Ἀγγελόπουλος (1904-1995)²², ἀναφέρεται στήν ἀποκατάσταση τῶν κατεστραμμένων σιδηροδρόμων, λιμένων, ὁδῶν κτλ. ἀφενός, καί στήν ἀξιοποίηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων πού παραμένουν ἀνεκμετάλλευτες ἀφετέρου. Ἰδιαίτερα θά τονίσει τόν ρόλο καί τή σημασία τῆς ὑδροηλεκτρικῆς ἐνέργειας μέ τήν ἀξιοποίηση τῶν ὑδάτων²³. Οἱ σκέψεις του αὐτές θά διατυπωθοῦν τήν ἴδια ἐποχὴ καί ἀπὸ τόν Δ. Μπάτση, ὅπως προ-

αναφέραμε. Στή συνέχεια, ο Διομήδης προβαίνει σέ μία σημαντική επισήμανση, πού σήμερα αποκτά επικαιρότητα: οί γερμανικές αποζημιώσεις καί τά δάνεια τής Κατοχής. Αναφέρει ότι τό ποσό του δανείου είναι διαφορετικό από εκείνο των επανορθώσεων — κάτι πού υποστήριζε καί ο Καθηγητής Α. Σμπαρούνης (1892-1987) στή Διάσκεψη των νικητριών χωρών γιά τίς πολεμικές επανορθώσεις (Παρίσι 1946)²⁴ — καί υπογραμμίζει ότι τό ποσό αυτό αποτελεί «λαβείν ειδικόν τής Ελλάδος, λαβείν εκκαθαρισμένον, μή δυνάμενον νά ριφθῆ στόν καιάδα των άλλων επανορθώσεων, αφού ἡ Ἑλλάς θά ἐδικαιούτο σέ τοῦτο ἀκόμη καί σέ περίπτωση νίκης του Ἰσχυροῦ»²⁵. Τέλος, ἐκφράζει τήν ἀπορία του γιά τό γεγονός ότι «ἡ Ἑλλάς δέν ἐπέτυχεν ἀκόμη κατ' ἀρχήν τήν ἀναγνώριση τής εἰδικῆς ταύτης ἀπαιτήσεώς της ἀρμοδίως»²⁶.

Γιά τήν οικονομική καί κοινωνική ἀνάκαμψη τόνιζε τήν ἀνάγκη ἑνός ἐλέγχου ἀπό τό Κράτος, ἑνός περιορισμένου «παρεμβατισμοῦ», ὁ ὁποῖος θά ἀπέβλεπε στήν «περιστολήν τής οικονομικῆς αὐτοτελείας του ἰδιώτου». «Ἐπιβάλλεται νομίζω», γράφει χαρακτηριστικά, «καί στούς Ἕλληνας, των ὁποίων νοσεῖ ἡ πατρίς, ἡ δύναμις της δέν ἀναμένομεν ν' ἀνασυγκροτηθῆ μέ βοήθειαν ξενικῆς ἐπικουρίας, νά ἐντείνουν πρῶτον τήν ἀπόδοση τής ἐργασίας των, νά δεχθοῦν δέ ἀγογγύστως τήν περιστολήν τής οικονομικῆς των αὐτοτελείας»²⁷. Μέ τίς ἀπόψεις του αὐτές ἀνεγνώριζε ὁ Διομήδης ὅτι ἡ πολιτική του παρεμβατισμοῦ κρινόταν ἀναγκαῖα γιά τήν οικονομική ἀνόρθωση.

Ὁ Διομήδης ὡς ἱστορικός τής οικονομίας

Μέ τήν οικονομική ἱστορία ἄρχισε νά ἀσχολεῖται ὁ Διομήδης μετά τήν ἀποχώρησή του ἀπό τά δημόσια ἀξιώματα. Τόν προσεῖλκυσε τό Βυζάντιο καί ἀφιερῶθηκε στή Βυζαντινή Οἰκονομία. Εἰδικότερα μελέτησε τίς οικονομικές περιπέτειες του παρακμάζοντος Βυζαντίου καί τό Βυζαντινό νόμισμα.

Στό ἐκτενές μελέτημά του «Οἰκονομικά περιπέτεια του παρακμάζοντος Βυζαντίου. Ἡ τελική πτώσις του βυζαντινοῦ νομίσματος»²⁸, αφού ἀποδώσει ἕναν χαρακτηρισμό στήν Βυζαντινή οἰκονομία, τήν ὁποία θεωρεῖ «ἐγγυτέρα πρὸς τήν οἰκονομίαν των βασιλείων τής ἐλληνιστικῆς περιόδου»²⁹ καί προβάλλει τόν ἔντονο παρεμβατικό χαρακτήρα της, προβαίνει σέ μία ἀναλυτική παρουσίαση τής ἱστορίας του βυζαντινοῦ νομίσματος.

Ἡ βαθμιαία κιβδηλεία του πλέον ἰσχυροῦ νομίσματος πού ἔχει νά παρουσιάσει ἡ οικονομική ἱστορία μέχρι τώρα, ἐγκαινιάσθηκε μέ τόν Νικηφόρο Βοτανειάτη (1078) καί συνεχίσθηκε μέ τούς Κομνηνοῦς³⁰. Ἡ παράλληλη οικονομική ἀνοδος των ἰταλικῶν πόλεων πού λαμβάνει χώρα ἀπό τόν 12ο αἰῶνα μέ τήν συνακόλουθη εἴσοδο των νομισμάτων τους στή Βυζαντινή ἐπικράτεια ὁδήγησαν στήν τελική πτώση του Βυζαντινοῦ νομίσματος.

Σέ μεταγενέστερο δημοσίευσμά του μέ τίτλο «Ἡ Βυζαντινή Οἰκονομία καί ἡ πολιτική του παρεμβατισμοῦ»³¹ θά ἀσχοληθεῖ μέ τή διαφορά ἀνάμεσα στήν οἰκονομία τής Ρώμης ἀπ' ἐκείνη του Βυζαντίου³², θά υπογραμμίσει τόν παρεμβατικό χαρακτήρα τής Βυζαντινῆς οἰκονομίας³³ καί μέ βάση τήν ἔκδοση του «Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου» θά ἀξιολογήσει τόν ἰδιόμορφο χαρακτήρα των συντεχνιῶν³⁴.

Τό 1943 ἐκδίδει τόν Α' τόμο των «Βυζαντινῶν Μελετῶν» πού ἀποτελεῖ καρπό μακροχρόνιων ἐρευνῶν καί συστηματικῆς σπουδῆς. Ὁ τόμος αὐτός πραγματεύεται τήν πολιτική τής Μακεδονικῆς Δυναστείας κατά τής μεγάλης ἰδιοκτησίας, τήν κρίση του 11ου αἰῶνα καί τήν καταστροφή του Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐξαθλίωση των γεωργῶν πού ἐπῆλθε ἀπό τό καθυστέρησις των χαριστηρίων καί δωρεῶν πού βαθμιαία υἱοθέτησαν οἱ αὐτοκράτορες κατά τούς τελευταίους αἰῶνες του Βυζαντίου συνετέλεσε στήν παρακμή του. Ὁ Α' τόμος παρουσιάσθηκε τό ἐπόμενο ἔτος ἀπό τόν Βυζαντινολόγο-ἀκαδημαϊκό Κωνσταντῖνο Ἰωάννου³⁵.

Τό θέμα τής γαιοκτησίας καί ἡ παραχώρηση των προνομίων σέ συγκεκριμένες προσωπικότητες τής βυζαντινῆς κοινωνίας θά συνεχίσει νά ἀπασχολεῖ τόν Διομήδη. Ἡ ἔκδοση του χρυσοβούλλου του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου του ἔτους 1449 πού ἐπικύρωνε τά ἀργυρόβουλλα του Δεσπότη του Μωρέως Θεοδώρου Β' γιά τήν παραχώρηση ἐκτάσεων γῆς στούς γιουούς του Γεμιστοῦ ἀπό τόν Κωνσταντῖνο Κουγέα (1928) ἀπασχόλησε τόν Διομήδη, ὁ ὁποῖος, σέ σχετική του ἀνακοίνωση στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μέ τίτλο «Τό χρυσοβούλλον Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου καί τό φεουδαλικόν δίκαιον στό Βυζάντιον»³⁶, διερευνᾷ τίς διατάξεις του κειμένου του χρυσοβούλλου καί καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι διατάξεις φραγκικῶν φεουδαλικῶν θεσμῶν εἶναι ἐμφανεῖς στό Βυζάντιο κατά τόν 14ο καί 15ο αἰῶνα.

Τό 1946 θά κυκλοφορηθεῖ ἡ ἱστορική του πραγματεία μέ τίτλο *Αἱ σλαβικαὶ ἐπιδρομαὶ στήν*

Ἑλλάδα καί ἡ πολιτική τοῦ Βυζαντίου (Ἀθήναι: Παπαζήσης, 1946), πού ἀποτελεῖ τόν Β' τόμο τῶν Βυζαντινῶν Μελετῶν του. Ὁ Διομήδης προβαίνει σέ συστηματική μελέτη τῶν πηγῶν καί τῶν συγγραφέων πού κάνουν λόγο γιά τήν κάθοδο τῶν Ἀβαροσλάβων στήν ἑλληνική ἐπικράτεια (σσ. 9-14) καί μέ λεπτομέρεια ἐξιστορεῖ τήν σλαβική ἐξάπλωση κατά τόν 7ο καί 8ο αἰῶνα καί τήν πολιτική τοῦ Βυζαντίου.

Στόν ἐναρκτήριο λόγο του στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν κατά τήν ἐπίσημη ὑποδοχή του ὡς τακτικοῦ μέλους τήν 15ῃ Μαρτίου 1947 μέ τίτλο «Χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς ἀκμῆς καί παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου»³⁷, θά ἀναφερθεῖ σέ ὀρισμένα γεγονότα καί σέ συγκεκριμένες προσωπικότητες πού σημάδεψαν τήν ὑπερχιλιετή ἱστορία τοῦ Βυζαντίου.

Μέ τό πρόβλημα τῆς φορολογίας τῆς γῆς, τοῦ οὐσιωδέστερου παραγωγικοῦ συντελεστή τῆς Βυζαντινῆς οἰκονομίας, θά ἀσχοληθεῖ σέ ἓνα τελευταῖο δημοσίευσμά του μέ τίτλο «Ἡ ἐξέλιξις τῆς φορολογίας τῆς γῆς στό Βυζάντιον»³⁸, ὅπου θά ὑπογραμμίσει ὅτι ἡ βαθμιαία αὔξησις τῆς φορολογίας τῆς γῆς — ἡ ὁποία ὑπῆρξε πηγὴ ἐσόδων γιά τό δημόσιο ταμεῖο — ὀδήγησε στήν ἐξάπλωση τῶν ἀγροτῶν καί τήν μείωσις τῆς παραγωγικότητος μέ ἄμεση συνέπεια τήν ἐλάττωσις τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς.

Εἶναι, τέλος, ἀξιοσημείωτο καί ὄχι εὐρύτερα γνωστό ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης εἶχε ἐτοιμάσει ἓνα τρίτο τῆς σειρᾶς «Βυζαντιναὶ Μελέται» μέ τούς ὑπότιτλους α) Ἡ οἰκονομική πολιτική τοῦ φθίνοντος Βυζαντίου καί β) Ἡ ἐξάρθρωσις τῆς διοικήσεως, ὁ ὁποῖος ἔμεινε ἀκόμα ἀνέκδοτος⁴⁰, ἂν καί ὁ Ὀμότιμος Καθηγητὴς τῆς Στρατιωτικῆς Σχολῆς Εὐελπίδων Σάββας Σπέντζας⁴¹ ἀπὸ πολὺ παλαιὰ εἶχε ὑποστηρίξει τήν ἐκδόσις τῶν ἀδημοσίευτων αὐτῶν κειμένων.

Τελικὲς παρατηρήσεις

Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης ἀντιπροσώπευε ἀναμφισβήτητα τήν ἐποχὴ τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ σέ μιά περίοδο πού τά κελεύσματα τῆς κεῦνσιανῆς θεωρίας καί τῆς παρεμβατικῆς πολιτικῆς βρίσκονταν στήν ἐπικαιρότητα. Μέ τήν ἱστορική του παιδεία κατάλαβε τήν ἔννοια τῆς συνέχειας, τῆς ἀνανεώσεως, τῆς ἀναπροσαρμογῆς. Τό ἱστορικοοικονομικό του ἔργο γιά τό Βυζάντιο τὸν ἀνέδειξε ὡς ἓνα συνεχιστὴ τοῦ Ἀνδρέα Μ. Ἀνδρεάδη καί συνέβαλλε στή μελέτη τοῦ Βυζαντινοῦ νομίσματος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πληροφοριακό ὕλικό γιά τὴ ζωὴ καί τὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξ. Διομήδη ἀρυσθήκαμε ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τῶν Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου «Περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδους. Προσφώνησις κατὰ τὴν ὑποδοχὴν του», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 22 (1947), 8γ'-8θ'. Ἀ.Θ. Ἀγγελοπούλου, «Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης ὡς Οἰκονομολόγος», στοῦ ἰδίου, *Οἰκονομικὲς Ἀπόψεις 1946-1958*. Ἀθήναι: Δίφρος, 1958, σσ. 49-56 [ἀνατύπωση Ἀ.Θ. Ἀγγελοπούλου, *Ἀπὸ τὴν Κατοχὴν στὸν Ἐμφύλιο. Ἡ Μεγάλῃ Εὐθύνῃ τῶν Συμμάχων*. Ἀθήναι: Παρουσία, 1994, σσ. 207-13]. Ξεν. Ζολώτα, *Οἱ πρῶτοι Διοικηταὶ τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος 1928-1954*. Ἀθήναι 1957, σσ. 9-14.

2. Ἰω. Καλιτσουνάκη «Χαιρετισμὸς κατὰ τὴν ἐπίσημον ὑποδοχὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδους ὡς τακτικοῦ μέλους τῆς Ἀκαδημίας», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 22 (1947) [1951], 8α'-8β'.

3. Κ. Τριανταφυλλοπούλου, ὁ.π., σ. 8δ'.

4. Ξενοφ. Ζολώτα, ὁ.π., σ. 11.

5. Πρὸς τὴν παρουσίασις τοῦ πρώτου τόμου ἀπὸ τὸν ἀκαδημαϊκὸν, Καθηγητὴ Βυζαντινῆς Ἱστορίας Κ. Ἀμαντο στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Βλ. *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 19 (1944) [1948], 191-193.

6. Σπ. Μαρκεζίνη, *Σύγχρονη Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (1936-1975)*, τόμ. Β', Ἀθήναι: Πάπυρος, 1994, σσ. 321-329.

7. Σπ. Μαρκεζίνη, ὁ.π., σ. 324.

8. Πρὸς κατ' ἐκλογὴν τὰ δημοσιεύματά του: Ἀλεξ. Διομήδη «Ἀπάντησις στὰ ἄρθρα τῶν Times περὶ τῶν ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν», «*Μηνιαία Οἰκονομικὴ καὶ Κοινωνικὴ Ἐπιθεώρησις*», τ. 2 / 1925-26. Ἀλεξάνδρου Ν. Διομήδους, *Ἡ νομισματικὴ μας ἀσθένεια καὶ τὰ μέσα πρὸς θεραπείαν αὐτῆς*. Ἐν Ἀθήναις: Ἐστία, 1928. Ἀλεξ. Ν. Διομήδη, *Μετά τὴν Κρίσιν. Οἰκονομικαὶ καὶ δημοσιονομικαὶ μελέται 1932-1934*. Ἀθήναι: Βιβλιοπωλεῖον Κάουφμαν, 1935.

9. Πρὸς γιά μιά ἐκτενὴ ἀνάλυσις τοῦ θέματος τὴν ἐξονομιστικὴ καὶ διερευνητικὴ μελέτη τοῦ Μιχ. Ψαλιδόπουλου, *Ἡ Κρίσις τοῦ 1929 καὶ οἱ Ἕλληνες οἰκονομολόγοι. Συμβολὴ στήν ἱστορίαν τῆς οἰκονομικῆς σκέψεως στήν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου*. Ἀθήνα 1989, σσ. 317, 320-325, 338-339.

10. Ἀλεξ. Ν. Διομήδους, *Ἡ νομισματικὴ μας ἀσθένεια καὶ τὰ μέσα πρὸς θεραπείαν αὐτῆς*, ὁ.π., σ. 8.

11. Ἀλεξ. Ν. Διομήδους, ὁ.π., σ. 9.

12. Ἀλεξ. Ν. Διομήδους, ὁ.π., σ. 10.

13. Α. Διομήδους, ὁ.π., σσ. 13-22.

14. Α. Διομήδους, ὁ.π., σ. 22, ὁ ὁποῖος θά ὑπογραμμίσει: «ἀσφαλῶς τὰ δημόσια οἰκονομικὰ ἐξαρθρώνονται ἐκ βάρων, δέν ὑπάρχει δέ οὐδεμία περίπτωσις ἐν τῷ κόσμῳ κράτους, ἐξεληθόντος ἀνευ βαθυτάτων καὶ αἰσθητοτάτων τραυμάτων ἐκ τῆς ὀδυνηρῆς αὐτῆς περιπετείας» (Ἵπογράμμιση ἀπὸ τὸν Διομήδη).

15. Α. Διομήδους, ὁ.π., σσ. 29-34. Μιχ. Ψαλιδόπουλου, *Πολιτικὴ Οἰκονομία καὶ Ἕλληνες διανοούμενοι. Μελέτες γιά τὴν Ἱστορίαν τῆς Οἰκονομικῆς Σκέψεως στή σύγχρονη Ἑλλάδα*. Ἀθήναι: τυπωθῆτω Γ. Δαρδάνος, 1999, σσ. 142-143.

16. Ἄ. Διομήδους, *δ.π.*, σ. 41.
 17. Ἄ. Διομήδους, *δ.π.*, σ. 44.
 18. Ἄ. Διομήδους, *Τό πρόβλημα τοῦ οἰκονομικοῦ μας μέλλοντος*. Ἀθήναι 1935.
 19. Ἀλεξ. Ν. Διομήδη, *Μετά τήν κρίσιν*, *δ.π.*, σσ. 61-80.
 20. Δέν εἶναι χωρίς σημασία νά σημειώσουμε ὅτι τήν σημασία τῆς βαρεῖας βιομηχανίας γιά τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς χώρας εἶχε ἀναλύσει ἀργότερα ὁ Δ. Μπάτσος στό ἔργο του *Ἡ βαρεῖα βιομηχανία στήν Ἑλλάδα*. Ἀθήναι: Τά Νέα Βιβλία, 1947 [6λ. τήν τρίτη ἐκδοση μέ πρόλογο Ν. Κιτσίκη, Ἀθήναι: Κέδρος, 1977], ὁ ὁποῖος θά σπριχθεῖ στίς γνωμοδοτήσεις τοῦ Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου.
 21. Πρβλ. Ἄ. Διομήδη. *Δύο ἄρθρα*: 1) «Σκέψεις τινές ἐπί τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως» («*Νέα Οἰκονομία*», 4 Φεβρουαρίου 1947). 2) «Ἀπάντησις στήν ἀνοικτήν ἐπιστολήν τοῦ κ. Κ. Βαρβαρέσσου» («*Νέα Οἰκονομία*», 6 Ἀπριλίου 1947). Ἰδίου, *Νομισματικά Περιπέτεται*. Ἀθήναι, Ὀκτώβριος 1948. Πρόκειται γιά ἀναδημοσίευση δύο ἄρθρων του στό «*Βῆμα*» τῆς 11ης, 13ης καί 14ης Ἰουλίου 1948.
 22. Ὁ Ἄ. Ἀγγελόπουλος πού εἶχε ἐκλεγεί τό 1932 ὑφηγητής τῆς Νομικῆς Σχολῆς καί ἔκτακτος καθηγητής τό 1938, διαδεχόμενος τόν Ἄ. Ἀνδρέαδη, ἀπολύθηκε μέ βάση τό Θ΄ Ψήφισμα τῆς 24-8-46 γιά τήν ἀνάμιξή του στήν Κυβέρνηση τοῦ Βουνοῦ. Τό περιοδικό διευθυνόταν μετά τό 1950 — καί μέχρι νά ἐπιστρέψει, τό 1958, ὁ Ἀγγελόπουλος ἀπό τήν Ἑλβετία στήν Ἑλλάδα — ἀπό τόν Χ. Ἀγαλλόπουλο. Τό περιοδικό κυκλοφοροῦσε ἀνελλιπῶς σέ μηνιαία βάση μέχρι τό 1967, ὅποτε καί ἀνέστειλε ὀριστικά τήν λειτουργία του.
 23. Ἄ. Διομήδη, *δ.π.*, Ἀθήναι 1947, σσ. 4-5.
 24. Ἄ. Ἰ. Συμπαροῦνη, *Μελέται καί Ἀναμνήσεις ἐκ τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*. Ἀθήναι 1951, σσ. 38-41.
 25, 26. Ἄ. Διομήδη, *δ.π.*, σσ. 5-7. Χαρακτηριστικά ἀναφέρει ὁ Διομήδης ὅτι «ἡ Ἑλλάς ἐκεφαλαιωδότησε τόν Γερμανικόν πόλεμον στήν Ἀφρικήν».
 Τό θέμα τοῦ κατοχικοῦ δανείου ἀνακινήθηκε ἐκ νέου ἀπό τόν ἀείμνηστο Ἀκαδημαϊκό καί Καθηγητή Ἀγγελο Θ. Ἀγγελόπουλο, ὁ ὁποῖος εἶχε προτείνει ὅτι τό ποσό αὐτό τοῦ δανείου θά ἦταν δυνατόν νά χορηγηθεῖ στήν Ἑλλάδα «σέ μιά μεσοπρόθεσμη χρονική περίοδο μέ καταναλωτικά καί κεφαλαιουχικά ἀγαθά, μέ ἐπενδύσεις ἤ μέ ἐ-

- κτελέσεις βασικῶν ἔργων ὑποδομῆς ἀπό γερμανικές ἐταιρεῖες, πού θά πληρωθοῦν ἀπό τό γερμανικό κράτος». Ἄ.Θ. Ἀγγελόπουλου, *Ἀπό τήν Κατοχή στόν Ἐμφύλιο*. *δ.π.*, σ. 34. Τήν πληρέστερη ἀνάλυση καί πλέον ἐμπεριστατωμένη τοῦ προβλήματος εἶχε κάνει ὁ Τ. Ἡλιαδάκης, *Οἱ ἐπανορθώσεις καί τό γερμανικό κατοχικό δάνειο*. Ἀθήναι: Δετοράκη, 1997.
 27. Ἄ. Διομήδη, *Δύο ἄρθρα*, σσ. 13-14 (ὑπογράμμιση Διομήδη).
 28. Δημοσιεύθηκε στήν «*Ἐπιθεώρησιν Κοινωνικῆς καί Δημοσίας Οἰκονομικῆς*» τῶν Καθηγητῶν Ἄ. Ἀγγελόπουλου-Ἐ. Ζολώτα, ἔτ. 8ον. τχ. Γ-Δ, Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1939, σσ. 277-303.
 29. Ἄ. Διομήδη, «*Οἰκονομικά περιπέτεται...*», *δ.π.*, σ. 279.
 30. *Αὐτόθι*, σ. 294-95.
 31. Δημοσιεύθηκε στήν «*Ἐπιθεώρησιν Κοινωνικῆς καί Δημοσίας Οἰκονομικῆς*», ἔτ. 12ο, τχ. Α-Β, Ἰανουάριος-Ἰούνιος 1943, 3-28.
 32. Ἄ. Διομήδη, «*Ἡ Βυζαντινή Οἰκονομία...*», *δ.π.*, σ. 5-6.
 33. Ἄ. Διομήδη, *δ.π.*, σσ. 9-12.
 34. Ἄ. Διομήδη, *δ.π.*, σσ. 17-20.
 35. Κ. Ἀμάντου, «*Παρουσίασις τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδους, Βυζαντιναί Μελέται*, τόμ. Α΄», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 19 (1944) [1948], 191-193.
 36. *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 19 (1944) [1948] 194-198.
 37. Ὁ Διομήδης εἶχε ἐκλεγεί Ἀκαδημαϊκός ἤδη ἀπό τίς 7 Ἰουνίου 1945, ἡ ἐπίσημη ὑποδοχή του εἶχε ὅμως καθυστερήσει.
 38. *Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 22 (1947) [1951] 81-82.
 39. *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 19 (1949) 306-314.
 40. Τό θέμα αὐτό γνωστοποίησε ὁ Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης στήν ἀναμνηστική ἐκδοση τῆς «*Νέας Ἐστίας*» 1453-1953 (τχ. 622/1953), «*Ἀφιέρωμα στά Πεντακόσια Ἐτη ἀπό τήν Ἄλωση*».
 41. Σ. Σπέντζα «*Τρεῖς οἰκονομικοκοινωνικές καί πολιτικές μελέτες τοῦ Θανάση Πετσάλη-Διομήδη*», «*Νέα Ἐστία*». Ἀφιέρωμα στόν Θανάση Πετσάλη-Διομήδη (1904-1995). Χριστούγεννα 1995, σσ. 172-178, ἐδῶ σ. 173.

Βυζαντινά Μελετήματα Ἀλεξάνδρου Διομήδους

Παρατίθεται καταγραφή τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδους κατά σειρά χρονολογική:

- α. «*Ἡ πολιτική τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας κατά τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας*», *Ἑλληνικά* I-A (1938), 249-62.
 β. «*Οἰκονομικά περιπέτεται τοῦ παρακμάζοντος Βυζαντίου. Ἡ τελική πτώσις τοῦ Βυζαντινοῦ νομίσματος*», *Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς καί*

- Δημοσίας Οἰκονομικῆς*, ἔτ. 8ον, τχ. Γ-Δ, Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1939, σσ. 277-303.
 γ. *Ἡ κρίσις τοῦ 11ου αἰῶνος καί ἡ καταστροφή τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀνάπτυπον ἐκ τῆς «Νέας Ἐστίας»*, Ἀθήναι 1942.
 δ. *Βυζαντιναί Μελέται*, τόμ. Α΄. Ἀθήναι 1943, 2η ἐκδοσις, Ἀθήναι, Ἰκαρος, 1951.
 ε. «*Ἡ Βυζαντινή Οἰκονομία καί ἡ πολιτική τοῦ παρεμβατισμοῦ*», *Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς*

- καί Δημοσίας Οικονομικής, ἔτ. 12ον, τχ. Α-Β, Ἰανουάριος-Ἰούνιος 1943, σσ. 3-28.
- στ. «Ἀπό τήν πνευματικήν καί θρησκευτικήν ζωὴν ἐπὶ Κομνηνῶν καί τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου», Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Νέας Ἑστίας», 1943, ἀνατυπώθηκε σέ: Βυζαντιναί Μελέται, τόμ. Α', σσ. 225 κ.εξ.
- ζ. «Τό χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καί τό φεουδαλικόν δίκαιον εἰς τό Βυζάντιον», Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 19 (1944) [δημ. 1948], 194-198.
- η. Βυζαντιναί Μελέται, τόμ. Β': Αἱ σλαβικαί ἐπιδρομαί εἰς τήν Ἑλλάδα καί ἡ πολιτική τοῦ Βυζαντίου. Ἀθήναι: Παπαζήσης, 1946.
- θ. «Ἡ ἐξέλιξις τῆς φορολογίας τῆς γῆς εἰς τό Βυζάντιον», Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 19 (1949), 306-314.
- ι. «Χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς ἀκμῆς καί παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου», Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 22 (1947) [δημ. 1951], 81-83ε'.
- ια. «Ἀνέκδοτες σελίδες: Δυτικός καί βυζαντινός φεουδαλισμός», Νέα Ἑστία, ἔτ. ΚΕ', τχ. 579, 15 Αὐγούστου 1951, σσ. 1100-1114.
- ιβ. «Ἀπό τήν οἰκονομικήν πολιτικήν τοῦ φθίνοντος Βυζαντίου. Ἡ ἐξέλιξις μετὰ τό 1204», Νέα Ἑστία, τχ. 622, 1953, σσ. 823-832.

Παραμένουν ἀνέκδοτοι δύο ἀκόμη τόμοι τῶν «Βυζαντινῶν Μελετῶν», τόμ. Γ': Οἰκονομική πτώσις τοῦ Βυζαντίου, τόμ. Δ'. Τό Σχίσμα καί αἱ συνέπειαι τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου.

Κείμενα τοῦ Ἀ. Διομήδη

Στό ἐνδιαφέρον πόνημά του «Οἰκονομικαί περιπέτειαι τοῦ παρακμάζοντος Βυζαντίου» («Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς καί Δημοσίας Οἰκονομικῆς», ἔτ. 8ον, τχ. Γ-Δ, Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1939, 277-303) ἀποδίδει κατά τρόπον σαφῆ καί ἀποφασιστικό τό βυζαντινό νόμισμα, τήν ἱστορία του καί τίς νοθεύσεις πού ὑπέστη. Παραθέτουμε ἀπόσπασμα ἀπό τό συγκεκριμένο αὐτό ἔργο του:

Τό ἀψευδέστερον δεῖγμα τῆς οἰκονομικῆς δυνάμεως τοῦ Βυζαντίου, ὑπῆρξεν ἡ ἐπὶ μακροτάτην περίοδον χρόνου διατήρησις ἀκεραίου νομίσματος. Ἄθικτον τοῦτο στήν εἰς χρυσόν περιεκτικότητα, ἀπέκτησεν ἀδιάσειστον διεθνές κύρος, διότι ἦτο ἀσφαλές μέτρον ἀξίας μέ μή ἀμφισβητουμένην ἀξιοφλητικήν δύναμιν. Ἀνά τήν τότε γνωστήν οἰκουμένην, τήν κειμένην ἐντός τοῦ κύκλου τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως, ἐκυκλοφόρει ἀνέτως τό χρυσοῦν τοῦ Βυζαντίου νόμισμα, ἀπτῶς φανερώωνν στους διαφόρους λαούς, τήν ἰσχύν τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας. Οὐδενός ἄλλου νομίσματος ἡ ἀκτινοβολία, ὑπῆρξεν εὐρυτέρα καί κατά τόπον καί κατά χρόνον¹.

Αἰτία τούτου ὑπῆρξεν ἡ οἰκονομική δραστηριότης τοῦ Βυζαντίου καί ἡ καθ' ὄλον τόν μεσαιῶνα ἐμπορική καί ναυτική του κυριαρχία, ἣν ἐγνώριζε νά περιφρουρῆ πολιτικῶς καί πολεμικῶς. Δεσπόζον τῶν κυριωτέρων ἀρτηριῶν τίς ὁποῖες ἐχρησιμοποιοῦν τό ἀπό ἀνατολῶν καί βορρᾶ ἐμπόριον, ἄρχον τῶν θαλασσῶν δι' ὧν κατ' ἀνάγκην μετεφέροντο τά προϊόντα, μέ παραγωγὴν πλου-

σίαν καί ποικίλην, γεωργικήν καί βιομηχανικήν, μέ πληθυσμόν — μίγμα διαφόρων φυλῶν — ῥέποντα πρὸς τυχοδιωκτισμόν, ἀσκήσαντα ἀνέκαθεν τό ἐμπόριον, διακρινόμενον ἀπὸ καταγωγῆς διὰ τήν τεχνικήν του ἰδιοφυΐαν, εἶχε συγκεντρώσει τό πλεῖστον τῆς τοῦ τότε κόσμου κινήσεως. Εἶχεν ἐξελιχθῆ αὐτό τοῦτο εἰς διεθνή ἀγοράν, ἐξεμεταλλεύετο δέ ὅλας τίς ἐντεῦθεν ὠφελείας².

Οἱ μεγάλοι αὐτοκράτορες μέ τήν νομοθεσίαν των, ἐνίσχυσαν τήν κατεύθυνση αὐτήν καί προήγαγον τά οἰκονομικά συμφέροντα τῆς Αὐτοκρατορίας. Μέ τό χρυσοῦν νόμισμα (solidus) τό ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου καθιερωθέν — ἡ ἀπλῶς νόμισμα, βραδύτερον δέ ἀπὸ τοῦ 12-13 αἰῶνος ὑπέρπυρον καλούμενον³ — ἐπὶ τῆ βάσει ἀκριβοῦς σταθμίσεως τῆς εἰς χρυσόν μεταλλικῆς ἀξίας, ἔπλασαν ὄργανον ἀσφαλές, στηριζόμενον εἰς ὑγιεῖς νομισματικὰς ἀρχάς. Περιφρουρούμενον πάντοτε, χωρὶς οὐδεμία ἀλλοίωσις τῆς ἀρχικῆς βάσεως νά εἶναι ἀνεκτή, ἐπέρασε χωρὶς νά καμφθῆ, τίς δοκιμασίες τῆς περιπετειώδους βυζαντινῆς ἱστορίας, μέχρι τῶν χρόνων τῆς παρακμῆς.

Ἡ ζωντανή πλουτοπαραγωγική ἐνέργεια τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας, οἰκούντων χώρας ἀρχαίου πολιτισμοῦ καὶ ἐξελιγμένης οἰκονομίας, εἴλκυε παλαιόθεν μέγα μέρος τοῦ κυκλοφορούντος πολυτίμου μετάλλου.

Ἡ αὐτόματος στροφή τοῦ χρυσοῦ πρὸς τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῆς ἰσχυρᾶς οἰκονομίας του. Δέν ὑπῆρξεν αὕτη αἰτία τῆς ἀναπτύξεώς της, ἀλλ' ἐξωτερίκευσις μόνον οἰκονομικῆς ἀκμῆς καὶ ἀπόδειξις ἀπτή ὅτι ἔφευγεν ὁ χρυσός κέντρα ἀσθενῆ καὶ ἐνετοπίζετο ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχε ζωντανός πλοῦτος καὶ δύναμις. Ἡ συσσωρεύσεις καὶ ἀδιατάρακτος παραμονή του στό Βυζάντιον φανερώνουν ὅτι ἡ οἰκονομία τούτου ἦτο ἐνεργητική, ἢ τοῦλάχιστον ὅτι ἐν τῷ συνόλω της διετηρεῖτο ἰσόρροπος.

Βεβαίως ἡ τυφλή ἐφαρμογή ἐννοιῶν τίς ὁποῖες ἢ σύγχρονη ἐπιστήμη ἔχει ἐξαγάγῃ ἀπό μακρὰ παρατήρηση τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων τοῦ νεωτέρου κόσμου, εἰς οἰκονομίαν λειτουργοῦσαν μέ ἄλλας ἢ τίς νῦν μεθόδους, δύναται νά παρασύρῃ εἰς σφαλῆρα συμπεράσματα. Ἡ μετακινήσεις κεφαλαίων στό σύστημα τοῦ συγχρόνου καπιταλισμοῦ, μέ τήν εὐαισθησίαν τῶν ἀγορῶν καὶ τόν δεσπύζοντα ρόλον τῆς πίστεως, εἶναι ραγδαία καὶ ἀπότομος, αἱ ἐνεῦθεν δέ ἀντιδράσεις ἄμεσοι, ἐν ᾧ ἄλλοτε μόνον ἐν τῇ μακρᾷ διαδρομῇ τοῦ χρόνου ἐξεδηλοῦντο τὰ ἀποτελέσματα, ἢ ἐπίδρασίς των δέ οὔτε ἄμεσος ἦτον οὔτε εὐκόλως αἰσθητή.

Εἰς τίς γενικές της γραμμές ὅμως ἡ ἀρχή ὅτι ἡ διατήρησις ἰσχυροῦ νομίσματος εἶναι: προϊόν ἰσορροπίας οἰκονομίας καὶ αὐτόματος ἀντίκτυπος καρποφόρος ἐργαζομένης κοινωνίας, ἐντός πλαισίου εὐημερούσης πολιτείας, ἰσχύει — τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν — ἀπολύτως καὶ διὰ τὸ Βυζάντιον.

Ἡ φθορά τοῦ νομίσματος, ἡ πτώσις τῆς ἀγοραστικῆς του δυνάμεως, ἢ σπάνις τοῦ χρυσοῦ, παρακολουθοῦν μοιραίως τήν ἀνισορροπίαν τῆς οἰκονομίας. Το ἀξίωμα αὐτό ἔχει ἰσχύν διὰ κάθε οἰκονομίαν — ἄλλοτε καὶ νῦν — εὐρισκομένην εἰς ὠρισμένον ἐπίπεδον ἐξελίξεως, λειτουργοῦσαν ἐπὶ τῇ βάσει καπιταλιστικῶν ἀντιλήψεων, κινουμένην δέ ἐντός διεθνούς τροχιάς. Το Βυζάντιον ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς του θέσεως, τῆς ἐκμεταλλεύσεως, ἀρχικῶς τοῦλάχιστον, ὑπὸ τοῦ ἰδίου πληθυσμοῦ πολλῶν ἰδίων πηγῶν πλούτου καὶ τῆς πυκνῆς μέ τόν τότε κόσμον ἐπικοινωνίας, οὐδέποτε εἶχε κλειστήν οἰκονομίαν. Αἱ συναλλαγᾶί ἦσαν συνεχεῖς καὶ ἡ ἀλληλεπίδρασις τούτων μεγάλη. Ἡ ἐκάστοτε φορά τῶν ρευμάτων τῆς διεθνούς ἐμπορικῆς κινήσεως ἐπηρέαζε τήν οἰκονομίαν του.

Κατῶρθωνεν ὅμως αὕτη νά ὑπερπηδᾷ δυσχερείας καὶ ν' ἀντιδρᾷ ἀποτελεσματικῶς κατὰ οἰκονομικῶν πληγμάτων, τὰ ὅποια προήρχοντο συνήθως ἀπὸ τήν βιαίαν ἢ λανθάνουσαν μεταμόρφωσιν τοῦ κόσμου ἐντός του ὁποίου ἐκινεῖτο.

Κατὰ τήν μακρὰν περίοδον τῆς βυζαντινῆς ὑπεροχῆς, μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ 1204 — ἀφ' ἧς χρονολογεῖται ὁ ἀνίατος πλέον μαρασμός — ἡ οἰκονομία τοῦ Βυζαντίου ὑπέστη ἐν τούτοις ἐπανειλημμένους κλονισμούς. Ἐπέδρων ἐπ' αὐτῆς τὰ διάφορα ἱστορικά γεγονότα τὰ ὅποια μετεμόρφωναν τήν φάσιν τοῦ τότε κόσμου, ἔστρεφαν τὰ ρεύματα τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως, ἀνεδείκνυον νέους παράγοντας, ἐστεῖρευαν πηγὰς προϊόντων ἢ ἀπέκλειαν ἀγορὰς καταναλώσεως.

Ἄξιον ἐξάρσεως εἶναι ὅτι τὸ Βυζάντιον, μετὰ τήν ἐπὶ Κωνσταντίνου οἰκονομικὴ ἐξυγιάνισιν καὶ τήν κοπή τῶν νέων νομισμάτων, ἔμεινε πιστῶς προσκεκολλημένον στό σύστημα τῆς χρυσῆς βάσεως, ἰσχῦσαν δι' ὅλην τήν Αὐτοκρατορίαν, ἐνιαίαν ἀκόμη καὶ ἐκτείνουσαν τήν κυριαρχίαν της στίς Δυτικές καὶ Ἀνατολικές χώρες. Ἡ νομισματικὴ αὕτη ἐνότης δέν διεσπάρθη καὶ μετὰ τόν χωρισμόν τοῦ Δυτικοῦ ἀπὸ τοῦ Ἀνατολικοῦ Κράτους. Ἐπέζησε μάλιστα αὕτη ἐπὶ μακρόν τοῦ χωρισμοῦ, ὁ Pirenne⁴ δέ ἰσχυρίζεται, στηριζόμενος εἰς ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα, ὅτι κατ' οὐδέν αἰ βαρβαρικά ἐπιδρομαὶ καὶ ἡ κατ' ἀκολουθίαν τούτων ἐξάρθρωσις τῆς Δύσεως, ἐπηρέασε τήν κυκλοφορίαν τῶν Ρωμαϊκῶν νομισμάτων, τῶν Κωνσταντινάτων δηλ. καὶ τῶν μετέπειτα ἐκδοθέντων ὁμοίου τύπου χρυσῶν νομισμάτων. Ἡ «Romania» παρά τήν χαλάρωσιν τῶν πολιτικῶν δεσμῶν, παραμένει οὐχ ἦττον ἀκόμη ὡς ἐνότης κόσμου, πυκνὴ δέ συνεχίζεται ἢ ἐπικοινωνία μετὰ τῆς πλουσίας καὶ πολιτισμένης Ἀνατολῆς καὶ τῆς φερομένης πρὸς τήν κατιοῦσαν Δύσεως. Ἡ ἐπίδρασις τῆς Ἀνατολῆς, θρησκευτικὴ, καλλιτεχνικὴ, φιλοσοφικὴ, νομικὴ, οἰκονομικὴ δέν διεκόπη. Μέ τήν ἀσυναίσθητως μάλιστα ἀσκουμένην ὑπὸ τοῦ πολιτισμένου Βυζαντίου γοητείαν ἐπὶ τῶν βαρβάρων «L' Occident se Byzantinise»⁵. Αἱ θαλάσσιαι συγκινωνίαι δέν ἔπαυσαν, φέρουν δέ πρὸς τίς διάφορες παραθαλάσσιες πόλεις τῆς δυτικῆς Μεσογείου καὶ ἰδίως τήν Μασσαλίαν καὶ Βαρκελώνην, ζωντανά ἀκόμα κέντρα οἰκονομικῆς δραστηριότητος, τὰ πολῦτιμα προϊόντα τῆς Ἀνατολῆς, τὰ ὅποια ἐκείθεν μετεκομίζοντο στήν ἐνδοχώραν, δι' ἐν πολλοῖς ἀπὸ Ἀνατολίτας ὀργανωμένον ἐμπόριον⁶.

Ἡ ἀδιάκοπος αὕτη προμήθεια ἀνατολικῶν

προϊόντων στους πληθυσμούς της Δύσεως έπροκάλεσε συνεχή απορρόφηση του χρυσού της Δύσεως — ούδέν σχεδόν δυναμένης νά προσφέρει αντίλλαγμα εις έμπόρευμα — από τις ανατολικές χώρες, παλαιόθεν εξοικειωμένας μέ τήν αποθησαύριση πολυτίμων μετάλλων.

Τήν οργανικήν αυτήν ένότητα Ἐνατολῆς καί Δύσεως, παρά τις διαγραφόμενες ἤδη μεταξύ των φυλετικές αντιθέσεις, αρχίζει νά διασπᾶ ἡ από των μέσων του 7ου αἰῶνος νικηφόρος μουσουλμανική έπιδρομή. Μόλις ὡς οἱ Ἄραβες κατέλαβον τις θόρειες ακτές της Ἀφρικῆς καί γενόμενοι κύριοι της Ἰσπανίας έδέσποσαν της δυτικής Μεσογείου, απέκοπή ἡ έπαφή μέ τήν Ἐνατολήν. Ἐκτοτε χρονολογεῖται σχεδόν στεγανός χωρισμός του κόσμου της Δύσεως από τόν προηγμένον κόσμον της Ἐνατολῆς. Ἡ Μεσόγειος, ανέκαθεν συνεχτικός κρίκος των δύο κόσμων, αποβαίνει τόν 8ον αἰῶνα γραμμή διαχωρισμοῦ, διότι τό δυτικόν ταύτης τμήμα, επί μακρούς αἰῶνας πειρατοκρατούμενον, απέκλεισθη διά τό έμπόριον της χριστιανικῆς Ἐνατολῆς⁷. Ἡ δύσις εκτοτε απομονοῦται, σβύνει βαθμηδόν κάθε αρχαία παράδοσις καί αρχίζει νέα έντελῶς ζωή, επί ιδίων πλέον βάσεων, ξένη πρός κάθε ανάμνηση έλληνορωμαϊκοῦ παρελθόντος⁸.

Ἐ πολιτισμός χάνεται, ὁ λαός καταπίπτει εις πενίαν, έμπόριον δέν ὑπάρχει, στεναί μόνον συναλλαγá των στοιχειωδῶν διά τήν ζωήν επιτηδείων. Παντοῦ επικρατεῖ τό «Systeme Domantal» της περιωρισμένης δηλ. κατά τόπον στοιχειώδους αὐταρκειάς χωρίς πνεῦμα αποταμιεύσεως⁹. Ἐ μέσος αἰών αρχίζει μέ ὄλον τό ἠθικόν σκότος, τήν ὕλικήν κατάπτωση καί τήν ανθρωπίνην ἀθλιότητα.

Ἡ ἔλλειψις πλούτου καί κάθε πολυτελείας, ἡ κατάργησις κάθε εὐρυτέρας έμπορικῆς κινήσεως καί οικονομικῆς δραστηριότητος, συντελεῖ τότε εις πλήρη σχεδόν εξαφάνιση από τήν κυκλοφορίαν του χρυσού¹⁰. Ἐφ' ἑξῆς χρησιμοποιεῖται ἄργυρος μόνον καί χαλκός, ὡς εὐτελεστέρας ἀξίας μέταλλα, ανταποκρινόμενα πρός τήν στενότητα των έπιχωρίων συναλλαγῶν.

Ἐ χρυσός οὕτω φυγαδεύεται αὐτομάτως. Ἡ αποθησαυρίζεται καί χάνεται από τήν κίνηση ἡ έχρεεί πρός Ἐνατολάς, έλκυόμενος εκεί ὅπου ἡ εξελιγμένη ζωή εκτιμᾶ τήν ἀξίαν του. Ἡ χρυσή βάσις έν ισχύι πάντοτε στό Ἐνατολικόν Κράτος, απορροφᾶ τοῦτον διά τήν κοπήν των παγκοσμίου κύρους χρυσῶν νομισμάτων¹¹. Ἐπίσης ὅμως ἀναζητεῖ τοῦτον ἡ εὐρέως διαδεδομένη βιοτεχνία χρυσοχοίας, διά καλλιτεχνικάς καί ἄλλας χρή-

σεις, συνήθεις εις κοινωνίας εξελιγμένου πολιτισμοῦ.

Ἐντεῦθεν ηῤῥῆξε σημαντικά ἡ ποσότης του χρυσού του στήν ανατολικήν αὐτοκρατορίαν συγκεντρωθέντος. Πανταχόθεν εκκλινεν οὗτος πρός αυτήν, διότι ἡ οικονομία προήγετο χάρις εις ἀκμάζον έμπόριον, ανθοῦσαν βιομηχανίαν καί ναυτικόν, ἄρχον των θαλασσῶν. Ἐξ ἑτέρου τό Κράτος, μέ συνείδηση της αποστολῆς του, εφρόντιζε — παρά προσωρινάς διαλείψεις — ὅπως ἡ πολεμική του ὀργάνωσις ανταποκρίνεται πάντοτε πρός τις ἀξιώσεις ἡγεμονικῆς πολιτικῆς. Ἐφ' ὅσον ὁ ὀργανισμός διετηρεῖτο ὕγιής ἀκόμη καί ελαστικός, άντέδρα στίς δυσκολίες καί προσηρμόζετο στίς ἐκάστοτε νέες καταστάσεις. Παρά συχνάς οικονομικάς κρίσεις, τις ὁποῖες ἡ Αὐτοκρατορία ὑπερέπῃδα επιτυχῶς, ἡ ποσότης του έν αὐτῇ χρυσού πρέπει νά εκρατήθη έν συνόλω εις ὕψηλόν επίπεδον. Οὕτω τό χρυσῶν βυζαντινόν νόμισμα, θεμελιωμένον επί οικονομίας μέ πλάστιγγα ενεργητικήν, πλαισιωμένης από κράτος ισχυρόν, παρέμεινεν επί αἰῶνας ἀκέραιον καί ἀνόθευτον, ὀργανον ἀσφαλές κάθε διεθνούς συναλλαγῆς, μέτρον ἀδιάσειστον έν τῇ ἀξίᾳ του, εὐρυτάτης ἀκτινοβολίας, διακηρύττον στον τότε γνωστόν κόσμον τήν ἀκλόνητον του Βυζαντίου δύναμιν¹².

Ἡ ἀκμή αὐτῆ δέν ἠδύνατο νά διατηρηθῆ ἐπ' ἄπειρον. Αἱ πρῶται ένδείξεις της κάμψεως παρουσιάζονται ἤδη από τήν 11ην έκατονταετηρίδα, ἀσθενεῖς θεβαίως ἀκόμη, διότι ἡ αποταμιευτική δύναμις πολλῶν αἰῶνων εἶχε δημιουργήσει στερεά βάση άντέχουσας εις κλονισμούς. Ἡ πυκνότης ὅμως του χρυσού αρχίζει ν' ἀραιώνεται, διότι ὅ,τι εξέρχεται, δέν φαίνεται ν' ανανεώνεται κατ' ἴσην μοίραν. Αἱ πλουροφόροι πηγαί στενεύουν, διότι αἱ ἄθλια Κυβερνήσεις του πλείστου του 11ου αἰῶνος, μέ τό αντιμιλιταριστικόν πνεῦμα, ἔχασαν τά περισσότερα πλούσια εδάφη της μικρασιατικῆς ένδοχώρας. Μείωσις της οικονομικῆς δυνατότητος καί πτώσις του πολιτικοῦ κύρους εβᾶδιζαν παραλλήλως¹³.

Πάντως διαγράφεται εκτοτε τακτική κίβδηλείας, μέθοδος δηλ. εὐκολος, ἀλλ' ὀλεθρία πρός διατήρηση της ὀνομαστικῆς ἀξίας καί φαινομενικήν αναπλήρωση των κενῶν διά μειωμένων νομισμάτων. Ἀρχή του κακοῦ εγένετο επί Νικηφόρου Βοτανειάτου (1078). Καί αὐτός ὅμως ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός, ὁ ἀνορθωτής της Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, πρό των οικονομικῶν στενοχωριῶν τις ὁποῖες αντιμετώπιζε κατά τις ἀρχές ἰδία της βασιλείας του, διαδεχθείς εξαρθρωμένη διοί-

κηση και οικονομίαν εν αποσυνθέσει, με στρατιωτικές υποχρεώσεις τεραστίας και αυθάδεις των σταυροφόρων αξιώσεις, παρεσύρθη στο δλίσθημα να μειώση την εις χρυσόν περιεκτικότητα των νομισμάτων, να εισέλθη δε στην μέθοδον του τότε πληθωρισμού δι' εκδόσεως αφθόνων νομισμάτων με την αυτήν ονομαστικήν αξίαν, αλλά με μειωμένην εσωτερικήν αξίαν¹⁴ — δι' ο τον εκάκισεν ο Νικήτας Χωνιάτης — υπήρξε τουτο ο πρώτος σοβαρός εκ νοθείας κλονισμός, οστις επροκάλεσεν ασφαλώς διαταραχήν στις συναλλαγές, επληξε δε — όπως θα ελέγετο σήμερα — την πίστη και την πεποίθηση του κόσμου επί την αξίαν του νομισματος. Εις μέν τις διεθνείς συμβάσεις — την εν τη αλλοδαπή δηλ. αποτίμηση του νομισματος — υπεχρεούτο τό Βυζάντιον να εκπληροί τις οφειλές του εις παλαιά άκεραία νομίσματα, προκειμένου δε περί καταβολής φόρων εν τῷ εσωτερικῷ, ηξίσουν αι φορολογικαί αρχαί να γίνεται αυτη επί τη βάσει υπολογισμών στηριζομένων στην άκεραίαν αξίαν. Δηλ. τό εκπεσμένον νόμισμα μόνον στις μεταξύ ιδιωτών σχέσεις ισχυε και στις πληρωμές του Δημοσίου στο εσωτερικόν. Κατάλυσις δηλ. κάθε σταθερότητος των συναλλαγών.

Οι Κομνηνοί όμως αυτοκράτορες, με συνείδηση της έννοιας του κράτους, δέν ηδύναντο ν' ανεχθουν ως μόνιμον κατάσταση, της οποίας ησθάνοντο τον ολέθριον αντίκτυπον. Ήδη επί Άλεξίου απεκατεστάθησαν τά πράγματα, παρέμεινε δε υγιής ακόμη ή οικονομία καθ' όλην την διάρκειαν της δυναστείας εκείνης.

Η νομισματική όμως αυτη άνόρθωσις οφείλεται κυρίως στην ανασυγκρότηση της αυτοκρατορίας και την εμπιστοσύνην ην εμπνέει, εσω και εξω του Βυζαντίου, ή μεγαλοπράγμων πολιτική των Κομνηνών. Παρά την κακήν αρχήν ην εταμον οὔτοι, ανοίξαντες τον δρόμον στην εκμετάλλευσιν, από την Βενετίαν πρό πάντων, της ίδιας των χώρας, ή οικονομική δραστηριότης, αι ποικίλαι παραγωγικαί εργασίαι, εύρισκόμεναι ακόμη εν μέρει εις χείρας έγχωρίων, ή χρησιμοποιήσις από τό εμπόριον άρτηριών εντός της βυζαντινής περιοχής κειμένων, ή διατήρησις μονοπωλιακής εκμεταλλεύσεως ώρισμένων χωρών και θαλασσών, όπως των παρά τον Ευξεινον, όλα αυτά εζηκολούθουν αφήνοντα άπτάς ωφελείας, ανανέωναν δε τον παλαιόθεν συσσωρευθέντα πλούτον. Πάντως ή οικονομία του Βυζαντίου κατά τό πλείστον του 12ου αιώνος, πρέπει να διετηρείτο οπωσδήποτε ισόρροπος, διότι δέν φαίνεται να ειχον εισέτι εξαντληθη αι φανεραί και κρυφαί πηγαί πλούτου. Ο οργανισμός της χώρας, χάρις

στην Κυβέρνηση των Κομνηνών, διετήρει ακόμη κάποιαν άντοχήν και ελαστικότητα, εστω και αν αυται ησαν φαινομενικαί μάλλον η πραγματικαί.

Αρχίζει οπωσδήποτε εκτοτε ιδία από των χρόνων των σταυροφοριών, ποσότητες σημαντικαί πολυτίμων μετάλλων, εις νομίσματα η και αυτουσίως να φεύγουν από τις χώρες της Ανατολής. Μεμονωμένως τά πλήθη των σταυροφόρων, τά όποια επί αιώνα διήρχοντο από τό Βυζάντιον, επιστρέφοντα στους τόπους της καταγωγής των, συναπεκόμιζον χρυσά νομίσματα και έργα βυζαντινής χρυσοχοίας¹⁵. Αι διάφοροι εξ άλλου πόλεις της Μεσογείου και τά κράτη με τά όποια ητον εις συνεχή πολιτικήν και εμπορικήν επαφήν τό Βυζάντιον, με τις άνάγκες σε χρυσό τις όποιες ανέπτυσσεν ή επί μάλλον και μάλλον χρησιμοποιούσα τουτον στις συναλλαγές οικονομία των, απερρόφωσαν από την Ανατολήν πολύτιμα μέταλλα, διά να σχηματίζουν τά ηδη εκτοτε απαραίτητα αποθέματα χρυσοῦ¹⁶.

Ακριβώς δηλ. όπως πρό τεσσάρων αιώνων, ή Ανατολή, ακμάζουσα τότε και προαγομένη, απερρόφα χρυσόν από την αδρανούσαν τότε και πτωχήν Δύσιν, τώρα αντιστρόφως, αι χώραι της Δύσεως, με την εντατικήν ζωήν ή όποια αρχίζει εκεί, προάγγελος νέας ιστορικής περιόδου, ελκύουν προς εαυτές τό ρεύμα του χρυσοῦ.

Άλλά στην προϊούσαν εξάντληση της Ελληνικής Αυτοκρατορίας συνετέλεσεν επίσης ή επί αιώνας ακολουθουμένη αρχή, ην με ακρότητα μάλιστα εφήρμοσαν οι Κομνηνοί, ότι ο χρυσός ασφαλίζει τις ούσιωδέστερες επιτυχίες στην διπλωματίαν. Είναι κυριολεκτικώς αφάνταστος ή ποσότης χρυσοῦ ή επί αιώνας ρέουσα από του Βυζαντίου προς τά εξω. Και μόνον αι σωζόμεναι συμβάσεις του 12ου αιώνος, εκπλήσσουν διά την αφειδή τουτου χύσιν. Ήντλουν οι αυτοκράτορες από τά θεωρούμενα ανεξάντλητα αποθέματα της χώρας και επλήρωναν επί αιώνας ετησίως εισφοράς εις Ιταλικάς πόλεις, εις συμμάχους, εις εχθρούς, συνετήρουν στρατεύματα πολλών κρατών, διέφθειρον συνειδήσεις πληθυσμών ολοκλήρων, έδωροδόκουν ξένας αρχάς, συνέτρεχον στην συντήρηση ναών η την ανοικοδόμηση εκκλησιών, η άνέγερση τειχών. Ιταλοί, Νορμανδοί, Γερμανοί, Ούγγροι, Βούλγαροι, Πετσενέγοι, Ρώσσοι, Τουρκοι και άλλοι ών ούκ εστιν αριθμός, εξεμεταλλεύοντο την μεγαλοπρέπειαν και ασωτείαν του Βυζαντίου. Δέν είναι περιέργον εάν ή πλουσία αυτη χώρα, ή όποια επί αιώνας ειχε θησαυρίσει και επωφεληθη την προνομιοῦχον της θέσιν, εχασε, μετά μακράν αίμορραγίαν, κάθε ικ-

μάδα, αποστραγγισθείσα δέ, ἔμεινε ξηρά πλέον καὶ αὐχμηρά οἰκονομία, χωρὶς καμμία δύναμη ἀντοχῆς καὶ ἀντιδράσεως.

Ἡ πολιτικὴ τῆς δύναμις δὲν ἠδύνατο ν' ἀν-
θεξῆ στήν οἰκονομικήν τῆς ἀπαθλίωσιν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δὲν διστάζω ν' ἀναδημοσιεύσω ὅσα ὁ Gelzer, Byz Rod... πού γράφει περὶ τοῦτου, καίτοι ἐπανειλημμένως ἐγένετο αὐτῶν χρῆσις. «In dem 800 jachrigen Zeitraum von Diokfetan bis Alexios dem Komnenen, hat die Romacische Regierung sich niemals in die Notwendigkeit versetzt geschen, einen Bankbruch zu begehen. Weder das Alterum, noch vollends die Neuzeit vermag diesem Phaenomen eine Parallelescheinung an die Seite zu stellen. Diese ungeheure Festigkeit der Roemischen Finanzpolitik, sicherte sarum auch Dem Byzantiner— seinen Weltkurs. Bei allen Nachbarvoelkern galt er wegen seiner Vollwertigkeit als gueltiges Zahlungsmittel. Durch sein Geld hat damals Byzanz die zivilisirte wie die Barbarenwelt beherrscht, ἴδε καὶ Boissonnade, Le travail dans l'Eur Chret, an M.A., σ, 65. Ce fut le son d'or Byzantin, type de la saine monnaie... qui fit loi sur tout les marchalis du monde. Ἴδε καὶ Ἀνδρέαδῃ Ἱστορ. σ. 404 καὶ ἐπ. καὶ Ἔργα 1, σ. 493 καὶ ἐπ. Ἡ μελέτη τοῦ Σβορώνου στήν Ἐφημ. τῆς Νομισμ. Ἀρχαιολ., Τόμ. Β' (1899), σ. 347 καὶ ἐπ. ἀσχολεῖται μόνον μέ νομισματικά ἀρχαιολογικά ζητήματα.

2. Koetzchke, αὐτ. σ. 477 καὶ ἐπ.

3. Ἀνδρέαδῃ Ἔργα 1, σ. 493. Περὶ τῆς ἀξίας τῶν ὑπερπύρων ἴδε Παπαρηγοπούλου ΔΙ, σ. 38 καὶ ἐπ., στήριζόμενον στήν γνώμην τοῦ νομισματολόγου Π. Λάμπρου. Ὑπερπυρον, κατὰ τὸν Σβορώνον αὐτ. σ. 362, σημαίνει τό auctum καὶ recoctum τῶν Λατίνων, νόμισμα δηλ. τοῦ ὁποίου ὁ χρυσός δι' ἐπανειλημμένων πυρακτώσεων προσέλαβεν ἄκραν καθαρότητα, γενόμενος οὕτως ἄπυρος, ἀπεφθοσ, ἐξάπεφθοσ.

4. Mahomet et Charlemagne, σ. 90.

5. Ἴδε Pirenne, αὐτ. σ. 101 καὶ ἐπ. τὴν ἀνάπτυξιν περὶ τῆς ἐπιβιώσεως τῆς ἀρχαίας παραδόσεως καὶ τῆς ἀνατολικῆς ἐπιρροῆς στήν πνευματικήν, θρησκευτικήν καὶ καλλιτεχνικήν ζωὴν κατὰ τοὺς αἰῶνας τῶν βαρβαρικῶν μεταναστεύσεων καὶ τῆς βαθμιαίας ἐγκαθιδρύσεως ὑπὸ τῶν ἐπιδρομῶν νέων κρατῶν στήν Δύσιν. Τὰ νέα κράτη δεσπάζονται στίς ὀργανωτικὰς τῶν προσπάθειες ἀπὸ ρωμαϊκὰς νομικὰς ἀντιλήψεις, ὑφίστανται τὴν ἔλξιν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ρώμης καὶ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸν ἐξ Ἀνατολῶν ἐρχόμενον Χριστιανισμόν. Ἴδε καὶ H. Laurent, Byzantion VIII, ἰδὼς σ. 597 καὶ ἐπὶ κριτικὴν τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Pirenne.

6. Pirenne, αὐτ. σ. 62 καὶ ἐπ. σ. 143 Bratianu, Études, σ. 61.

7. Pirenne, αὐτ. σ. 134 καὶ ἐπ. καὶ τό κεφάλαιον «La fermeture de la Mediterranée Occidentale», σ. 143 καὶ ἐπ.

8. «La tradition antique ce brise, parce que l'islam a detruit l'ancienne unité Mediterranéenne». Pirenne, αὐτ. σ. 163-260 «L'occident est force de vivre sur lui même en vase clos».

9. Laurent, αὐτ. σ. 498.

10. Pirenne, αὐτ. σ. 152. Bratfanu Etud. σ. 75 καὶ 221.

11. «La frappe de l'or devlendre l'apanage de Byzance au poyen age», λέγει ὁ Bratianu, αὐτ. σ. 62 καὶ 225 καὶ ἐπ.

12. Κατὰ περιόδους θεβαίως ἐπέρχοντο γεγονότα βαρύνοντα τὴν οἰκονομίαν, δημιουργοῦντα παθητικὴν κατάστασιν καὶ ἀπειλοῦντα τὴν ἰσορροπίαν. Τοῦτο παρουσιάζετο κυρίως ὅταν αἱ ἀνάγκαι τῆς εἰσαγωγῆς ἀπὸ χώρας, πρὸς ἃς δὲν ὑφίστατο ἀντίστοιχος ἐξαγωγή, ἀπερρόφων χρυσὸν ἐπηρεάζουσαι δυσμενῶς τὴν πλάστιγγα, ὡς παρετηρήθη ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ πολυτέλεια τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς καὶ ἡ φημισμένη μεγαλοπρέπεια τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς διοικήσεως, ἰδιότητες ἀσιατικῆς καταγωγῆς, εἴχαν ἀνυψωθῆ εἰς περιωπὴν πολιτικοῦ ἀξιώματος. Ἡ δαπανηρὰ αὐτῆ τακτικὴ εἶχε μιμητέας ὀλόκληρον τὴν ὑψηλὴν κοινωνία τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ λαϊκῶν ἀρχόντων. Ἐντεῦθεν αἱ μεγάλαι ἀνάγκαι εἰς πολυτελεῖαν καὶ χρυσοποιικίτα ὑφάσματα, εἰς μεταξωτὰ καὶ βελούδινα εἶδη, εἰς πολυτίμους λίθους καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, σπάνια καὶ ἀκριβά. Τό Βυζάντιον κατ' ἀρχὰς δὲν εἶχεν ἰδίαν παραγωγὴν μετάξης, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ περιώριζε τίς ἀνάγκες τῆς. Ἀφειδῶς εἰσῆγε δαπανηρὰ εἶδη ἐξ Ἀσίας, Κίνας ἰδίως, καὶ Ἰνδῶν. Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχεν ἀπ' εὐθείας συγκοινωνία, ἡ μεταφορὰ τῆς μετάξης ἐνηργεῖτο διὰ Περσίας, οἱ ἔμποροι τῆς ὁποίας ἐξεμεταλλεύοντο τὴν μεσάζουσαν θέσιν τῶν καὶ ἐπεβάδρουν τὰ καθ' ἑαυτὰ βαρύτιμα προϊόντα μέ διάφορα τέλη καὶ ἰδίως τὸν ὄγκον τῶν ἰδίων ὠφελειῶν. Ἡ ἐπὶ μακρὸν συνεχιζομένη αὕτη προμήθεια καὶ ἡ ἀναγκαστικὴ τῶν Περσῶν μεσαζόντων ἐνέργεια, κατέστησεν αἰσθητὴν τὴν ἐντεῦθεν ζημίαν, ἠπειλήσε δὲ ἐν τέλει σοβαρῶς — ὡς φαίνεται — τὴν θέσιν τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας. Οἱ ἱμπεριαλιστικοὶ ἐξ ἄλλου πόλεμοι καὶ αἱ σπατάλαι τῆς μεγαλοπράγμονος ἐκείνης βασιλείας, ἣτις ἐδαπάναι ἀφειδῶς δι' ἐκτέλεσιν εὐρυτάτου οἰκοδομικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ προγράμματος, ἐν συνδυασμῶ μέ τὴν ἐκ τῆς καταναλώσεως τοῦ χρυσοῦ ἐξάντλησιν, ἐπληξάν στὰ καίρια τὴν οἰκονομίαν τοῦ Βυζαντίου. Ἄλλ' ὀργανισμὸς ἀκμαῖος, ὡς ἦτο τό Βυζάντιον, ἀντέδρασεν ἰσχυρῶς. Ἀπῆλλαξεν ἐν πρώτοις ὁ Ἰουστινιανός τό εἰσαγωγικὸν ἐμπόριον τῆς ἐξαρχήσεώς του ἀπὸ τὴν Περσίαν. Ἐπειτα ἡ ἐγγλιμάτισις τῆς μεταξοκαλλιεργείας καὶ ἡ σύντομος ἐκμετάλλευσις τῆς πλουτοφόρου αὐτῆς ἐργασίας διὰ τὴν ἐξαγωγήν, ἐβोधήθησε τό Βυζάντιον νὰ ἐξέλθῃ τῆς κρίσεως (Heyd I., σ. 12 καὶ ἐπ. Bratianu, Études, σ. 73). Ἐδημιουργήθη δηλ. νέα πηγὴ σημαντικῆς εἰσροῆς χρυσοῦ, δι' ἐξαγωγῆς βαρυτίμων προϊόντων, τῶν ὁποίων καὶ ἡ πολύτιμος πρώτη ὕλη καὶ ἡ εἰδικευμένη ἐργασία, ἦσαν ἀμφοτέροι ἐγγχωρίας πλέον προελεύσεως. Ἡ διοίκησις τῆς Αὐτοκρατορίας ἀντελήφθη ἀμέσως πόσον σημαντικὰς ὠφελείας ἠδύνατο ν' ἀσφάλισῃ ὑπὲρ τοῦ δημοσίου, ἐπιτηδεῖα ἐκμετάλλευσις βιομηχανίας, τὰ προϊόντα τῆς ὁποίας ἐθεράπευον κυρίως ἀνάγκας τοῦ Κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἐξαγομῆνα δὲ θὰ προσεκόμιζον ἄφθονα κέρδη. Ἰδρυσεν ὅθεν αὕτη κρατικὸν μονοπώλιον ἐμπορίας καὶ βιομηχανίας τοῦ εἶδους, πραγματοποιοῦσα τακτικὸν ἔσοδον μέ πώλησιν βυζαντινῶν μεταξωτῶν. Ἡ ὑφαντουργικὴ τῶν τελειότης κατέστησε ταῦτα περιζήτητα, διετήρησαν δὲ ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας ἀπόλυτον ἐπικράτησιν στίς κυριώτερες διεθνεῖς ἀγορές. Βιομηχανία οὕτω καθαρῶς πολυτελοῦς χαρακτῆρος, ἀπέβη σημαντικὸν ἐνεργητικὸν στοιχεῖον τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας. Koetzchke, αὐτ. σ. 481 καὶ ἐπ. Vasiliev I., 219 καὶ ἐπ. Ἄρμαντου Ἱστορ. τοῦ Βυζ. Κρ. I 249, ὅστις παραπέμπει στήν ἰδρύσασαν τό Μονοπώλιον Νεαράν τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Κίνδυνον διά τήν οικονομίαν του Βυζαντίου παρουσίασε βραδύτερον ἢ ἐξ Αἰγύπτου καί Συρίας προμήθεια σιτηρῶν, ὅταν αἱ χῶραι αὐταὶ κατά τόν 7ον αἰῶνα κατεκτήθησαν ἀπό τούς Ἀραβίας καί ἐξήλθον τοῦ κύκλου τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας. Ὁ χρυσός, δεδομένου ὅτι αἱ ἐν λόγῳ χῶραι οὐδέν σχεδόν ἠγόραζον ἀπό τό Βυζάντιον, διέρρεε πρὸς τὰ ἐκεῖ, χωρὶς κανέν ἀντίρροπον. Ὁ κίνδυνος ἐξαντλήσεως ἐβίασε τότε τήν Αὐτοκρατορίαν νά ἀναζητήσῃ ἱκανοποίησιν τῶν εἰς σίτον ἀναγκῶν τῆς, στίς ἴδιες τῆς ἐπαρχίας Θράκη, Μικράν Ἀσία καί τὰ παράλια τοῦ Πόντου, αἵτινες προδῆλως ἐνέτειναν τήν παραγωγὴν (Bratianu, Études, σ. 136).

Ἡ ἐλευθερία τῆς ἀσκήσεως ἐμπορίας καί βιομηχανίας, δέν ὑπῆρξε ποτέ ἀρχή παραδεδεγμένη στό Βυζάντιον. Ἐσυνέχισε τοῦτο ἐν πολλοῖς τίς διοικητικῆς παραδόσεις καί φορολογικῆς μεθόδους τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλείων καί τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης τῶν ἐσχάτων χρόνων, ἧς ἦτο διάδοχος. Πρὸ τῆς γοργῆς προόδου οἰκονομικῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ἀποσυνθέσεως τοῦ 3ου καί 4ου αἰῶνος, ὁ ὀργανισμός τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης τοῦ Διοκλητιανοῦ καί τοῦ Κωνσταντίνου, ὑπό τήν ὄψη τῶν ἰσχυρῶν αὐτῶν αὐτοκρατόρων, ἀντέδρασε. Δι' αὐστηρὰς συγκεντρώσεως ἀνωρθώσαν τό κύρος τοῦ Κράτους. Ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ πεδίου, ἡ ἐπιβολή πειθαρχημένης οἰκονομικῆς δράσεως καί πνεύματος ἄκρας ταμιευτικότητος, ἐσταμάτησαν τήν κατάρρευση καί ἐχάραξαν ἀνεξίτηλως τόν δρόμον τοῦ μέλλοντος. Χωρὶς τήν ἀτεγκτον αὐτῆν περισυλλογὴν καί συγκέντρωσιν πάσης ἐξουσίας, ἥτις ἐθύσε κάθε ἐλευθέραν ἐνέργειαν ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ καί οἰκονομικοῦ πεδίου, ὁ τότε κόσμος τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἐξωτερικῶς πανταχόθεν θαλλόμενος, ἐσωτερικῶς ἐκτεθειμένος εἰς μυρίας ἀποσυνθετικὰς ἐνεργείας, θά ἔβανεν ἀκατασχέτως πρὸς πλήρη ἀναρχίαν. (Lot, la fin du monde antique, ἰδίως σ. 212 καί ἐπ. καί τήν γλαφυράν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος ἀπό τόν Bratianu Études, σ. 87). Ἐκτοτε δεσπόζει ἀπολύτως σύστημα διευθυνομένης οἰκονομίας. Δέν ἀφήνει αὕτη οὔτε αἱ τιμαὶ νά ρυθμίζωνται αὐτομάτως, οὔτε συναγωνισμός ν' ἀναπτύσσεται, οὔτε αἱ προμήθειαι νά ἔρχονται ἐλευθέρως ὅποθενδῆποτε, οὔτε τὰ ἐπιτηδεύματα ν' ἀσχοῦνται κατ' ἀρέσκειαν. Ὅλα εἶναι ρυθμισμένα καί παντοῦ ἡ ἐπέμβασις σταματᾷ, ἐλέγχει καί ὁδηγεῖ. Εἰς τήν σειράν τῶν σκέψεων αὐτῶν καί τῶν συγγενῶν οἰκονομικῶν μεθόδων, εἰσῆλθε καί τό Βυζάντιον, ἔμεινε δέ ἀπαρασαλεύτως προσκεκολλημένον ἐπὶ χίλια ἔτη.

Θά ἦτο σφάλμα ὅμως ἐάν συνήγετο ἐντεῦθεν τό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀνωθεν αὕτη ἐπιβολή, ἡ μονοπωλιακὴ ἐμπορία καί προμήθεια προϊόντων καί ἡ κρατικὴ βιομηχανία, κατήργησεν τόν καπιταλισμόν ἢ ἐστένευσαν τὰ κέρδη, ἢ περιώρισεν τόν ἀριθμόν τῶν πλουσίων. Οὐδέποτε ἴσως ὑπῆρξε σκληροτέρα ἐκμετάλλευσίς τοῦ ἀσθενοῦς ἢ τοῦ πενέστου καί ἀπαισιωτέρα ἐπιβολή τοῦ λεγομένου ἰσχυροῦ, ὅστις ἐξεμετάλλευστο ὑπὲρ ἑαυτοῦ ὅλην τήν δύναμιν τῆς πολιτείας καί κοινωνίας, δεσπόζων ἀπολύτως τοῦτον καθ' ὅλην τήν διάρκειαν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, Brook Adams, Les lois de la civilisation et de la decadence, σ. 90, 123, 133, 137.

Ἡ λεπτομερειακὴ ρύθμισις κάθε ἐπιτηδεύματος καί τῆς ζωῆς τῶν συντεχνιῶν τοῦ ἐμπορίου καί τῶν μεταφορῶν, ἐξάγεται ἀπό τό «Ἀπαρχιακὸν βιβλίον» Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. Συνεχῆς ἐλεγχος μέ ὀγληράς ἀνακρίσεις κάθε ἐνεργείας καί κάθε πράξεως, πανταχοῦ παρούσα ἀστυνομία, μέ ἀπαγορεύσεις καί περιορισμούς, ἡ παράβασις τῶν

ὁποίων συνεπάγεται σκληράς κυρώσεις, ἢ ἀπορρόφησης τέλους ὑπὲρ τοῦ Δημοσίου κάθε βιομηχανίας παρεχούσης εὐκόλα κέρδη, εἶναι ἡ χαρακτηριστικὴ σύστημα ιδιότης, ἴδε Vasiliev I., 453 καί ἐπ. Diehl Marçais, σ. 95 καί ἐπ., σ. 505 καί ἐπ. Bratianu Études, σ. 137. Ἀνδρεάδη, *Byzance Paradis du monopole et du privilege* εἰς Ἔργα I, σ. 599 καί ἐπ., ὅστις ὅμως ἐπιφανειακῶς μόνον ἄπτεται τοῦ θέματος καί Koetzchke, αὐτ. 483 καί ἐπ. Αἱ πολὺπλοκοὶ οἰκονομικαὶ αὐταὶ λειτουργίαι τοῦ κράτους ἤγαγον εἰς ἵδρυση εἰδικευμένων ἀρχῶν μέ καθωρισμένην ἀρμοδιότητα. Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ λεγόμενοι «κομμερκίαιριοι» παλαιότερον καλλούμενοι «comites merciorum», πράκτορες τοῦ κράτους, ἐν τῇ ἀσκήσει παρά τούτου τοῦ ἐμπορίου. Αὐτοὶ ἐνήργουν «ἐμπορικὰς πράξεις διὰ λογαριασμόν τοῦ αὐτοκράτορος», δηλ. τοῦ φίσκου (Millet, Sur les Scaux des commier ciaires byzantins ἐν Mélanges Schlumberger, σ. 303 καί ἐπ. καί Heyd I., σ. 19), προκειμένου περὶ τοῦ ἐμπορίου τῆς μετᾶξῃς λέγει ἡ καθιερύουσα τό μονοπώλιον αὐτῆς νεαρά «γρή τήν μετᾶξῃν τούς κομμερκίαιριους, βραδύτερον ἀνετέθησαν τὰ καθήκοντα τελωνιακῆς ἀρχῆς, κατέληξε δέ ἡ λέξις «κομμερκίαιριον» νά σημαίνῃ ἁσμοῦν (Doelger, Byz. Finanzen, σ. 62).

Ζήτημα ἀπειλήσαν πολλάκις κρίση ὑπῆρξεν ἡ ἐξασφάλισις τῆς προμηθείας σιτηρῶν, τόσον τῆς πρωτεύουσας ὅσον καί τῆς ὅλης αὐτοκρατορίας. Ἡ «θεοφύλακτος πόλις» μέ τόν πολύν πληθυσμόν, ἔπρεπε πάντοτε νά ἔχη ἀσφαλῆ ἐπισιτισμόν. Ἡ περὶ τούτου φροντίς ὅμως δέν ἐπετρέπετο ποτέ στήν ἐλευθέραν τοῦ ἐμπορίου πρωτοβουλίαν, ἀλλ' ἐπεφυλάσσετο στήν ἄμεσον τῆς διοικήσεως ἐνέργειαν. (Ἴδε τό ἐνδιαφέρον κεφάλ. L'approvisionnement de Constantinople τοῦ Bratianu εἰς Études, σ. 129 καί ἐπ.). Ρύθμισις εἰσαγωγῆς ἢ μονοπωλίου μέ διαφόρους παραλλαγάς, ὅλα τὰ ἐδοκίμασαν, χωρὶς ν' ἀποφύγουν τίς καταχρήσεις καί τίς ἐκμεταλλεύσεις τῶν ἰσχυρῶν καί ἐπιτηδείων, ὡς τοῦ «παγκρακίστου» εὐνούχου καί μεγάλου Λογοθέτου Νικηφόρου ἢ Νικηφορίτη, ὅστις ἠσφάλισεν ὑπὲρ ἑαυτοῦ τό ἐκ τοῦ μονοπωλείου κέρδος (Παπαρρηγόπουλος Δ2 σ. 22, ἴδε καί Μ. Ἀτταλειάτης (Ἐκδ. Βόννης), σ. 249, ὅστις ἀναφέρει ὅτι πρῶτον ἔργον τῶν ἐν Ραιδεστώ κατοίκων μετὰ τήν ἀπελευθέρωσίν των, ἦτο «τό καθελεῖν καί καταβαλεῖν εἰς γῆν τό κοινόν ἀτόπημα καί τοῦ ἀπό Λογοθετῶν δύστηνον ἐπιπόνημα καί τῇ εὐθηνίᾳ ἐπιβουλεύον, τόν καινουργηθέντα φημί ἐκτός τοῦ ἄστεος Φούνδακα...», δηλ. κατέλυσαν βία τὰ ἐμπόδια τὰ ὅποια δέν ἀφηναν τούς παραγωγούς νά μεταφέρουν ἐλευθέρως τόν σίτον, ἀλλά τούς ἐξηνάγαζον νά τόν ἀποθημεύουν ἐξω τῆς πόλεως, ὅποθεν ἐπωλεῖτο διὰ λογαριασμόν τοῦ μονοπωλείου εἰς αὐθαίρετους τιμάς.

13. Ο Stein, Spaetbyz, Verfas, und Wirtschaftsg. σ. 11 γράφει ὅτι ἀπό τῆς ἐν Μαντζικέρτ ἤττης τῶν Βυζαντινῶν, ἦτις ἦνοιξε τόν δρόμον στοῦς Τούρκους πρὸς τήν Μικράν Ἀσίαν, χρονολογεῖται ἡ ἐξασθένισις τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος.

14. Ἀνδρεάδη, Ἔργα I, σ. 494 καί ἐπ. Bratianu, σ. 228 καί ἐπ. Ostrogorski, Die laendl, Steuergem, σ. 69. Ὁ Σβορώνος, αὐτ. σ. 356, λέγει ὅτι ὁ Ἀλέξιος σφόδρα ἐκιδόηλεσε τό χρυσοῦν νόμισμα, τό ὅποῖον πρὸ αὐτοῦ ἦτο ἴσον πρὸς 12 μιλλιάρισια, ἐπ' αὐτοῦ δέ ἰσοφάριζε πρὸς μόνον 4.

15. Koetzchke, αὐτ., σ. 519 καί ἐπ.

16. Koetzchke, αὐτ. σ. 533.

Γιὰ τόν χαρακτήρα καί τήν μορφή τῆς Βυζαντινῆς Οἰκονομίας ἔχουν γραφεῖ πολλά καί ἐνδιαφέροντα. Ὁ Διομήδης θά ἀφιερῶσει εἰδική μελέτη γιά τόν παρεμβατικό, ἰδιόρρυθμο χαρακτήρα τῆς Βυζαντινῆς οἰκονομίας μέ τίτλο «Ἡ Βυζαντινὴ Οἰκονομία καί ἡ πολιτικὴ τοῦ παρεμβατισμοῦ» («Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς καί Δημοσίας Οἰκονομικῆς», ἔτ. 12ο, τχ. Α-Β', Ἰανουάριος-Ἰούνιος 1943, 3-28). Ἀπό τό ἄρθρο αὐτό παραθέτουμε τήν Ἐνότητα μέ τίτλο «Μορφή τοῦ Βυζαντινοῦ Παρεμβατισμοῦ» (σσ. 9-17).

Μορφή τοῦ Βυζαντινοῦ Παρεμβατισμοῦ

Ἡ ἐλευθερία τῆς ἀσκήσεως ἐμπορίας, βιοτεχνίας καί βιομηχανίας, δέν ὑπῆρξεν ἀρχὴ παραδεγμένη στό βυζάντιον. Ἐσυνέχισε τοῦτο καί προσήρμοζε τήν νομοθεσίαν του, στίς οἰκονομικές ἀντιλήψεις, τίς διοικητικές παραδόσεις καί τίς φορολογικές μεθόδους τῶν Ἑλληνιστικῶν βασιλείων¹ καί τῆς ἀκολουθούσης αὐτάς αυτοκρατορικῆς Ρώμης τῶν ἐσχάτων χρόνων, ἧς ἦτο κληρονόμος. Ἄκρα πρός τό ἄτομον δυσπιστία, συνεχῆς ἔλεγχος κάθε παραγωγικῆς κινήσεως, ἄνωθεν ρύθμισις κάθε πρωτοβουλίας, περιστολὴ τοῦ συναγωνισμοῦ, ἄνωθεν ρύθμισις κάθε οἰκονομικῆς ἐνεργείας, εἶναι οἱ προέχοντες χαρακτήρες τοῦ συστήματος.

Πρό τῆς γοργῆς προϊούσης οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ἀποσυνθέσεως τοῦ 3ου καί 4ου αἰῶνος², ὁ ὀργανισμὸς τῆς αυτοκρατορικῆς Ρώμης ἐπὶ Διοκλητιανοῦ καί Κωνσταντίνου, ἀντέδρασε ἰσχυρῶς. Δι' αὐστηρᾶς συγκεντρώσεως, ἀνόρθωσαν οὗτοι τό κύρος τοῦ ἐκπίπτοντος Κράτους. Διὰ στρατιωτικῶν ἐπιτυχιῶν ἐπεβλήθησαν στοὺς ἀπειλοῦντας τὰ σύνορα ἐχθροὺς. Διὰ δεξιᾶς πολιτικῆς πρός τοὺς εἰσδύοντας βαρβάρους, προσοικειώθησαν πολλάς τούτων δυνάμεις. Ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ πεδίου, ἡ συστηματικὴ ἐφαρμογὴ πειθαρχημένης οἰκονομίας, ἐν συνδυασμῶ μέ πνεῦμα ἄκρως ταμειευτικόν, ἀνέκοψε τήν οἰκονομικὴν κατάρρευσιν³, ἐσταμάτησε τήν ἀναρχίαν, ἐχάραξε δέ ἀνεξιτήλως τόν δρόμον τοῦ μέλλοντος, ἀπό τόν ὁποῖον δέν θ' ἀπομακρυνθῆ πλέον τό Ἀνατολικόν κράτος. Χωρίς τήν ἀπεγκτον αὐτῆν περισυλλογὴν καί τήν αὐστηράν συγκέντρωσιν, ἧτις ἔσθησε κάθε αὐτόβουλον ἐνεργεῖαν ἐπὶ του πολιτειακοῦ, διοικητικοῦ καί οἰκονομικοῦ πεδίου, ὁ τότε ἀπό ἑτερόκλητον πλῆθος φυλῶν ἀποτελούμενος κόσμος τῆς Ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας, χωρὶς συνεκτικόν τινα δεσμόν, χωρὶς ἠθικὴν συνοχήν, ἐξωτερικῶς πανταχόθεν βαλλόμενος, ἐσωτερικῶς ἐκτεθειμένος σέ μύριες ἀποσυνθετικές ἐνεργεῖες, θρησκευτικοῦ, φυλετικοῦ, οἰκονομικοῦ καί κοινωνικοῦ χαρακτήρος, θά ἔβαινε γοργῶς καί ἀκατασχέτως πρός πλήρη

διάλυσιν⁴. Ἐκτοτε δεσπόζει ἀπολύτως σύστημα συγκεντρωτικῆς πολιτικῆς καί οἰκονομικῆς διοικήσεως μέ αὐστηρῶς διευθυνομένην οἰκονομίαν. Μέ μέτρα σκληρᾶς βίας δέν ἀφήνει αὐτή, οὔτε αἱ τιμαὶ νά ρυθμίζονται αὐτομάτως, οὔτε συναγωνισμὸς ν' ἀναπτύσσεται, οὔτε αἱ προμήθειαι νά ἔρχονται ἐλευθέρως ἀποθηνόδηποτε, οὔτε τὰ ἐπιτηδεύματα ν' ἀσχοῦνται κατ' ἀρέσκειαν. Ὅλα εἶναι ρυθμισμένα καί παντοῦ ἡ ἐπέμβαση ἐλέγχει καί ὁδηγεῖ, ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι μόνον οὕτω θά σταματήσῃ ἡ προϊούσα ἀποσύνθεσις, θά προαχθοῦν δέ συγχρόνως τὰ οἰκονομικά συμφέροντα τῆς ὁλότητος καί τῶν κατὰ μέρος τάξεων.

Στὴν σειράν τῶν σκέψεων αὐτῶν καί τῶν οἰκονομικῶν μεθόδων εἰσῆλθε καί τό Βυζάντιον. Ὁ Ἰουστινιανὸς διὰ νά ἐνισχύσῃ τήν ἐν καταπτώσει οἰκονομίαν καί νά συγκρατήσῃ τίς ἀναρχούμενες ἐπαγγελματικὰς τάξεις, τίς συνεκέντρωσεν ὑποχρεωτικῶς σέ σωματεῖα. Ἡ ὀργάνωσις αὐτῆ δέν ἐπέβλεπε μόνον εἰς σκοποὺς δημοσίας τάξεως, ἀλλὰ καί σέ ἐξυπηρέτησι τῶν ἐπαγγελματιῶν τοὺς ὁποίους ἡ ἔνωσις ἔσωσε ἀπὸ τόν ὄλεθρον τῆς ἀναρχίας, ὅστις θά ἐπληττε καί αὐτοὺς καί τήν ἐν γένει οἰκονομίαν τῆς Αὐτοκρατορίας⁵. Μέ το καχύποπτον καί ἀνελεύθερον πνεῦμα του, ἔμεινε τό Βυζάντιον ἀπαρασαλεύτως προσκεκολλημένον ἐπὶ χίλια ἔτη στὴν ἰδέαν τῆς κηδεμονεύσεως τῆς ἐπαγγελματικῆς ζωῆς, χωρὶς παρέκκλισιν τινα καί ὅταν ἀκόμη αἱ ἀκολουθούμεναι μέθοδοι ἤρχισαν ἐν τῇ ἀκρότητί των ν' ἀποδεικνύονται ἐπιβλαβεῖς, καί ὅταν ἀκόμη τό κράτος καθ' ἑαυτὸ ἐντελῶς ἐξησθημένον, εἶχε χάσει κάθε κύρος.

Εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου καί τῆς πολιτικῆς ἦν ἐπ' αὐτῆς ἤσκει τό κράτος, μᾶς δίδει τό λεγόμενον «Ἐπαρχικόν βιβλίον» Λέοντος τοῦ Σοφοῦ⁶.

Μέ πᾶσαν λεπτομέρειαν ἀναπτύσσεται σέ αὐτό ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ρύθμισις τῆς ἐμπορικῆς καί βιοτεχνικῆς κινήσεως ἐντὸς τοῦ πλαισίου συντεχνιακῆς ὀργανώσεως. Τό «Ἐπαρχικόν βιβλίον» δέν περιέχει διατάξεις τίς ὁποῖες τὰ σωματεῖα θέτουν οἰκείῳ δικαίῳ σέ ἑαυτά. Δέν ἀποτελοῦν αὐταὶ οἰωνεῖ καταστατικόν ρυθμίζοντά τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου τῶν συντεχνιῶν, ἀλλ' εἶ-

ναι κυρίως αστυνομικοί κανονισμοί και αγορανομικά διατάξεις, προφυλάσσει τὸ κοινὸν καὶ τοὺς ἰδίους ἐπαγγελματίες ἀπὸ καταχρήσεις καὶ ἐκμεταλλεύσεις. Τὸ νομοθέτημα δὲν ἐμφανίζει ἄλλως τε νέαν πολιτικὴν, νῦν τότε τὸ πρῶτον εἰσαγομένην, ἀλλὰ προδήλως εἶναι κωδικοποίηση προϋπάρχοντος δικαίου, παλαιόθεν καθιερωμένου καὶ πιθανῶς ἐγκατεσπαρμένου σὲ σωρεία νεαρῶν διαφόρων αὐτοκρατόρων, ἀφισταμένων χρονικῶς ἀλλήλων. Ἡ ρίζα του πρέπει ἀσφαλῶς ν' ἀναζητηθῆ στὰ ρωμαϊκὰ Collegia τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, αἱ ἀρχαὶ τῶν ὁποίων διετηρήθησαν σὲ διάφορα μέρη τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ μετὰ τὸν χωρισμὸν τοῦ Ἀνατολικοῦ κράτους ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τμήματος αὐτοῦ, ἰδίως ἐν Αἰγύπτῳ⁷. Βεβαίως ὁ χρόνος καὶ αἱ δημιουργούμεναι νέαι συνθήκαι, τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου, ἐπέφεραν ἀλλοιώσεις τινὰς στὸν ἀρχικὸν θεσμόν, γαλαρώνουσαι τὴν αὐστηρότητα τῶν δεσμῶν αἰτινες συνεῖχον τὰ ἄτομα πρὸς τὴν συντεχνίαν καὶ ἀφήνουσαι κάποιαν ἐλευθερωτέραν κίνησιν. Ἡ κληρονομικὴ δέσμευση δὲν φαίνεται νὰ ὑφίσταται πλέον καὶ ὁ καταναγκασμὸς τῆς συμμετοχῆς δὲν ἀσκεῖται πλέον μὲ τὴν αὐτὴν ὅπως ἀρχικῶς ἀκρότητα⁸. Ὁ Λέων ὁ Σοφός, συνεχίζων τὴν πολιτικὴν τῆς νομοθετικῆς τακτοποιήσεως τῶν Μακεδόνων, ἀρεσκόμενος δὲ σὲ ἀνακαθάρσεις παλαιῶν νόμων, συνέλεξε τὸ ὕλικόν, τὸ ἐπεξεργάσθη καὶ τὸ ἐξέδωκεν σὲ ἐνιαῖον νομοθέτημα, διὰ νὰ εἶναι πρακτικῶς πρόχειρος ἢ χρησιμοποίησις του⁹. Αἱ ἀναγραφόμεναι διατάξεις, ἀφορῶσαι τὴν ὑποχρεωτικὴν ὀργάνωσιν τῶν ἐπαγγελματικῶν κλάδων τῆς πρωτεύουσας — ἢ ὑπὲρ τῆς ὁποίας φροντίς ἐδέσποζε τῶν σκέψεων τῶν Κυβερνήσεων — φανερῶν ἐν τούτοις τίς ἐν γένει κρατούσας ἐν Βυζαντίῳ οικονομικὰς ἀντιλήψεις, περιέχουν δὲ κατὰ τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν τοῦ Mickwitz¹⁰, ὄχι μόνον διατάξεις ὑπὲρ τοῦ Κράτους τεθειμένας, ἀλλὰ καὶ κανόνας, οἱ ὅποιοι ἀποβλέπουν ἐπίσης εἰς ἐξυπηρέτησιν αὐτῶν τούτων τῶν ἐπαγγελματιῶν. Πάντως ἐκ τοῦ διέποντος πνεύματος συνάγεται ὡς ἀρχὴ ἢ δεσμευμένη ἐνέργεια τῆς οικονομικῆς ζωῆς. Ἡ ἀρμοδιότης τοῦ Κράτους ἐν προκειμένῳ εἶναι ἀπεριόριστος. Οἰκονομικὴ ἐνέργεια ἐκφεύγουσα ταύτης δὲν εἶναι νοητὴ. «Θεσπίζομεν», «κελεύομεν», εἶναι αἱ χρησιμοποιούμεναι ἐκφράσεις, χωρὶς ἢ γνώμη τῶν ἐνδιαφερομένων νὰ λαμβάνεται κατὰ κανόνα ὑπ' ὄψιν. Κάθε ἐπιτήδευμα ὀργανοῦται ἄνωθεν ὑποχρεωτικῶς σὲ «σύστημα», δηλ. συντεχνίαν. Λειτουργεῖ αὕτη μὲ καθιερωμένον ἀπὸ τὸν νόμον τρόπον, ὅστις ἐπιτρέπει νὰ μορφώσω-

μεν ἀκριβῆ ἀντίληψιν πῶς ἐκινεῖτο ὁ πολύπλοκος μηχανισμὸς τῆς ἐν Βυζαντίῳ οικονομικῆς ζωῆς. Ἐλευθέρῃ ἀσκήσῃ ἐπιτηδεύματος δὲν ἀναγνωρίζεται, διαγράφεται δὲ αὐστηρῶς τὸ περιθώριον ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἡμπορεῖ νὰ κινήται ὁ ἔμπορος, ὁ βιομήχανος, ὁ εἰσαγωγεὺς, ὁ βιοτέχνης.

Τὸ «Ἐπαρχικὸν Βιβλίον» ρυθμίζει τίς πρὸς τὸ κράτος καὶ τὸ κοινὸν σχέσεις τῶν ἐπαγγελματιῶν. Ἐπιδιώκει ὅμως ἐπίσης νὰ προφυλάξῃ τούτους ἀπὸ κινδύνους πηγάζοντας ἀπὸ διαστάσεις μεταξύ τῶν ἐπαγγελματικῶν συμφερόντων καὶ τῶν μοιραίων ἐγωϊστικῶν συγκρούσεων, δι' ἐνιαίας δὲ ἐνεργείας νὰ προαγάγῃ τὰ συμφέροντά των. Ἡ ἄκρα αὕτη παρέμβαση ἐξηγεῖται καὶ ἀπὸ τὴν φροντίδα ἣν ἔπρεπε συνεχῶς νὰ καταβάλλῃ ἢ διοίκησιν γιὰ νὰ προλαμβάνῃ τὸν πάντοτε ἀπειλητικὸν λιμὸν, τὴν συχνὰ παρουσιαζομένην σπάνιν τροφίμων, τίς ἐπανειλημμένες σιτοδείες, κατὰ τὰ ὁποῖα ὑπὸ τίς τότε δυσχερεῖς συνθήκες τῶν μεταφορῶν καὶ τίς ἀνωμαλίες τῆς ζωῆς, ἐδημιούργουν τρομακτικὰ προβλήματα τάξεως, ἰδίως στὴν πρωτεύουσιν¹¹. Ἡ ἀρχὴ πρέπει ἐπὶ πλέον κατὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ γνωρίζῃ ποῖα ἐμπορεύματα καὶ εἰς ποῖαν ποσότητα εὑρίσκονται ἐν παρακαταθήκῃ ἐντὸς τῆς πόλεως, διὰ νὰ ρυθμίξῃ αὕτη τὴν ἐκάστοτε ἰσορροπίαν μεταξύ προσφορᾶς καὶ ζήτησεως. Νὰ μὴν ἀφήνῃ δὲ οὕτω στάδιόν τι ἐλεύθερον στὴν αὐτόματον καὶ κατὰ συνέπειαν ἐπικίνδυνον κρινομένην ἐνεργεῖαν τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας. Ἡ κίνησιν οὕτω τῶν τιμῶν δὲν ἀφήνετο ἐλευθέρῃ, διότι τὸ ἐντεῦθεν βάρος θὰ ἐπέπιπτε ἐπὶ τῆς καταναλώσεως, θὰ ἐπλήττετο δηλ. κυρίως ἢ ἀσθενεστέρα τάξιν τοῦ λαοῦ, ἢ ἐξέγερσιν τοῦ ὁποίου ἦτο πάντοτε ἐπικίνδυνος. Ὁ συναγωνισμὸς ἐξ ἄλλου ἐάν ἀφήνετο ἀχαλίνωτος, δὲν θὰ ἔβλαπτε μόνον τὸ κοινόν, ἀλλὰ θὰ κατέληγε καὶ σὲ ἐξοντωτικὸν ἀγῶνα στρεφόμενον κατ' αὐτῶν τούτων τῶν ὁμοτέχων. Τὴν μέριμναν αὕτην ἐκφράζει τὸ προοίμιον τοῦ «Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου» μὲ τίς λέξεις «ὡς ἂν εὐσχημόνως τὸ ἀνθρώπινον γένος πολιτεύηται καὶ μὴ θάπερος καταδυναστεύῃ θατέρου»¹². Νοεῖται ὅμως οἰκοθεν σὲ ποιὰς καταχρήσεις ἦγεν ἢ ἀκρότης τῆς διοικητικῆς κηδεμονίας καὶ τὸ εὐρὺ στάδιον κακοποιοῦ δράσεως ἦνοιγεν στοὺς πάσης φύσεως ἐκμεταλλευτὰς καὶ καταδότας¹³.

Ἡ δέσμευση τῶν συναλλαγῶν ἀποτελεῖ οὕτω τὸν κανόνα. Ἐξαίρεσιν εἶναι ἢ ἐλευθερία τῆς συναλλακτικῆς κινήσεως. Ἡ ἐξαγωγή εἶναι καὶ αὕτη λεπτομερῶς ρυθμισμένη, δὲν ἦτο δὲ νοητὴ στὴν βυζαντινὴν οἰκονομίαν ἀκώλυτος ἐξόδος προϊόντων. Τα «κεκωλυμένα», τὰ ἐμπορεύματα

δηλ. τῶν ὁποίων ἡ ἐξαγωγή ἀπηγορεύετο ἦσαν πολλά. Ἄλλων πάλιν ἡ πώληση γιὰ τὴν ἀλλοδαπήν ἐπετρέπετο μόνον μετὰ εἰδικὴν ἀδείαν, χορηγούμενην ἀπὸ τὸν ἑπαρχον, βεβαιουμένην δὲ διὰ «βούλλας» ἐπὶ τοῦ ἐξαχθησομένου ἐμπορεύματος. «Ἴνα μὴ τοῖς ἔθνεσι παραπέμπωνται», διὰ νὰ μὴν ἀποκτοῦν δηλ. αἱ ξέναί χῶραι ὠρισμένα εἶδη πολύτιμα, ἢ σπάνια, ἢ μονοπωλιακῶς παραγόμενα ἢ κατασκευαζόμενα στίς χώρες τοῦ Βυζαντίου, ἀπαγορεύεται ἡ ἐξαγωγή των. Τό Βυζάντιον ζηλοτύπως περιεφρούρει ὅσα ἡ φύση ἢ ἡ βιομηχανική ἐμπειρία τοῦ λαοῦ εἶχον καταστήσει πραγματικά της προνόμια. Ἐπίσης ὁμως ἐπροστάτευε τό σέ χρυσόν καί ἄργυρον ἀπόθεμα, ἀπαγορεύουσα κάθε ἐξοδόν τῶν μετάλλων τούτων καθὼς καί τῶν πολυτίμων λίθων καί τιμαλφῶν ἀντικειμένων¹⁴. Ἐφρόντιζεν ἐπὶ πλέον νὰ δημιουργῆ εὐνοϊκοὺς ἐκάστοτε ὄρους ἐνισχύσεως τῆς δυνάμεώς της σέ πολύτιμα μέταλλα. Ἴσως στίς σκέψεις αὐτές ὀφείλεται ἡ περίεργη διάταξη τοῦ Κεφ. IX § 6 ἡ σχετική πρὸς τοὺς ὀθωνιοπράτας (ἀσχοῦντας ἐμπόριον λινῶν ὑφασμάτων), καθ' ἣν τό μέ τὴν Βουλγαρίαν ἐξαγωγικόν ἐμπόριον, διεξήγετο ὄχι διὰ καταβολῆς τοῦ ἀντιτίμου σέ χρῆμα, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει ἀνταλλαγῆς. «Ἐάν διὰ Ἐθνῶν τυχόν Βουλγάρων εἰσέλθῃ πραγματεία λινῶν ἢ μέλιτος, ὀφείλωσι δι' ἐτέρων πρᾶθῆναι»¹⁵.

Ἀπαγορεύεται ἐπίσης ἡ ἐξαγωγή ὀξέων διὰ βαφὴν πορφυρῶν ὑφασμάτων καί αὐτῶν τῶν ἐτοιμῶν ὑφασμάτων «πορφυραερίων μεγαλοζήλων» (IV § 7), ἐν γένει δὲ τῶν στά κρατικά ἐργαστήρια κατασκευαζόμενων βαρυτίμων ἢ μυστικῆς συνθέσεως προϊόντων, παρακρατουμένων διὰ τίς ἀνάγκες πολυτελείας καί ἐπιδείξεως τοῦ αὐλικοῦ κόσμου, ἢ διὰ τίς ὑπηρεσίες τοῦ Κράτους καί τοῦ στρατοῦ.

Αἱ κατὰ τῶν παραβατῶν ἐν γένει τῶν ἀπαγορεύσεων τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου κυρώσεις ἦσαν βαρεῖαι. Χρηματικά ποιναί, κατασχέσεις, μερικοὶ ἀκρωτηριασμοί, ἀτιμωτικά ποιναί καί θανατικά ἐκτελέσεις ἀκόμη, ἀπηγγέλονται κατὰ τῶν ἀποδεικνυόμενων ἐνόχων παραβάσεως¹⁶.

Τό ἐμπόριον καί ἡ βιομηχανία μέ ὅλους τοὺς παρεπομένους κλάδους δέν ἐκρίνοντο ὡς στάδια ἀνοικτὰ δι' ἐλεύθερον καί ἀπεριόριστον κατὰ πάντα τρόπον πλουτισμόν. Κερδοσκοπία τείνουσα σέ καταπλεονέκτηση τοῦ ἀσθενεστέρου ἢ ἐκμετάλλευση τῆς κοινωνίας δέν ἦταν ἀνεκτὴ, θεωρητικῶς τοῦλάχιστον. Ὁ συναγωνισμός, ὄχι δὲ μόνον ὁ ἀθέμιτος συναγωνισμός, πρέπει νὰ καταπολεμηθῆ ἵνα «τό τῶν ἀνθρώπων φύλον εὖ διατιθέμενον, μὴ ἀναισχύντως ἐπιπηδᾷ τῷ ἐτέρῳ

θάτερος». Δι' αὐτό λαμβάνονται ὀρακόντια μέτρα ὅπως τό κόστος τῆς παραγωγῆς διατηρηθῆ ἴσον δι' ὅλους, διὰ νὰ ὑπάρχουν δι' ὅλους ἰσοδύναμοι συνθηκαί. Οὕτω λ.χ. οἱ «πρανδιοπράται» — εἰσαγωγεῖς ὑφασμάτων — δέν δικαιοῦνται νὰ προαγοράζουν ἀτομικῶς τὴν πρώτην ὕλην καί συγκεντρώνοντες ἀποθέματα νὰ ἐκμεταλλεύονται μέ αὐθαίρετον ὑψωση τῶν τιμῶν τὴν δολίως κτηθεῖσαν προνομιακὴν θέσιν. Πρὸς ἀποφυγὴν τούτου ὀργανοῦται ἐνιαία προμήθεια πρώτων ὕλων δι' ἀναγνωρίσεως στήν συντεχνίαν μονοπωλίου ἀγορᾶς, κατανεμομένων ἔπειτα τῶν γενομένων προμηθειῶν ὑπὸ τοῦ ἐπάρχου, ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν τῆς καταναλώσεως τῶν ὁμοτέχνων. Τὰ αὐτὰ περίπου ἰσχύουν διὰ τοὺς μεταξοπράτας, ὀθωνιοπράτας κλπ¹⁷.

Πρὸς ἀποσόβηση κάθε ἀθεμίτου συναγωνισμοῦ ἀπαγορεύεται ἡ διὰ προσφορᾶς ἀνωτέρου μισθώματος ἐκτόπιση τοῦ ἤδη κατέχοντος ἐργαστήριον. «Ὁ ἐπαύξων τό τοῦ ἐτέρου ἐνοίκιον, εἶτε δόλω εἶτε φανερῶς, τυπτόμενος καί κουρευόμενος εἰσκομιζέσθω»¹⁸. Διὰ νὰ μὴ προκληθῆ ὑπερεξόγκωση ἐπαγγελματιῶν, ἐπιτρέπεται μόνον κατόπιν ἀδείας τό ἀνοιγμα νέου καταστήματος ἢ ἐργαστηρίου. Κανέν νέον μέλος δέν γίνεται δεκτόν στήν συντεχνίαν, ἐάν κατὰ κανόνα δέν ἐγκριθῆ ἀπὸ τὸν ἑπαρχον. Ἡ συμμετοχὴ στήν συντεχνίαν δέν περιορίζεται ἀριθμητικῶς. Ἡ εἴσοδος σέ αὐτὴν ὁμως ὑπόκειται σέ προηγούμενη βεβαίωση «ἐντίμων τε καί χρησίμων ἀνδρῶν» (III § 1) μελῶν τῆς συντεχνίας ἐνώπιον τῆς ἀρχῆς, περὶ τῆς ἀξιότητος τοῦ προτεινομένου νέου μέλους¹⁹. Μαθητευόμενοι καί βοηθοὶ δέν προσλαμβάνονται παρά κατόπιν ἐγκρίσεως, ἐπὶ ὠρισμένον χρόνον καί ὠρισμένην ἀντιμισθία.

Παρά τίς διατάξεις αὐτές, αἱ ὁποῖαι τείνουν σέ οικονομική ἐνίσχυση τῶν διαφόρων κλάδων τῆς ἐπαγγελματικῆς ζωῆς καί μὴ ἐγκατάλειψον ταύτης στά ἀπρόοπτα τῆς ἀναρχίας, ὑπάρχουν καί διατάξεις καθαρῶς ἀστυνομικοῦ καί ἀγορανομικοῦ χαρακτήρος. Στούς ἀργυροπράτες, τοὺς ἀσχολουμένους δηλ. μέ τὴν κατεργασίαν πολυτίμων λίθων καί μετάλλων, δέν ἐπετρέπετο ἡ ἐργασία κατ' οἶκον. «Μὴ ἔχειν κελεύομεν ἐξουσίαν χρυσοχόου οἶκοι ἐργάζεσθαι χρυσόν ἢ ἄργυρον, ἀλλ' ἐν τοῖς ἐργαστηρίοις τῆς Μέσης» — ὁ μέγας δρόμος τῆς Κωνσταντινουπόλεως²⁰. Μέ πρόφαση ἐξασφαλίσεως τῆς εἰδικεύσεως, ἀπαγορεύεται ἡ συμμετοχὴ σέ δύο ταυτοχρόνως συντεχνίας. Ὁ ἀργυροπράτης μόνον μέ χρυσόν καί ἄργυρον πρέπει νὰ ἀσχολῆται, ὄχι μέ ἄλλα μέταλλα. Οἱ βεστιπράται μόνον μέ μεταξωτὰ ἐν-

δύματα. Οί μεταξοπράται μόνον μέ μετάξαν ως πρώτην ύλην κλπ²¹. Τά τρόφιμα, τά είδη παντοπωλείου, δέν προσφέρονται στήν κατανάλωση μέ έλευθέραν τιμήν αλλά καθορίζεται έπακριβώς τό ποσοστόν του έπιτροπομένου κέρδους. Κάθε παράβαση κολάζεται αυστηρώς²².

Στίς κρίσεις μας όμως περί τής συντεχνιακής οργανώσεως του Βυζαντίου μέ όλα τά δεσμά τά όποια συνεπάγεται αύτη, δέν πρέπει νά παρασυρώμεθα από σκέψεις οικονομικού φιλελευθερισμού, άγνωστου καθ' όλην τήν μακράν περιόδον τής ιστορίας μέχρι του 18ου αιώνας. Ή έλευθερία τής παραγωγικής δράσεως δέν ήτο καν νοητή. Ή δέσμευση υπήρξεν ό δεσπόζων και μή άμφισβητούμενος κανών. Τήν δέσμευση αύτή έθέσπιζε και επέβαλλε τό κράτος, έφ' όσον ή έξουσία του ήταν ύπαρκτή ή τουλάχιστον άνεκτή. Έν άνυπαρξία τούτου τήν δέσμευση επέβαλον οί επιτηδευματίαι μόνον των, έφ' όσον εκ τής πείρας και των δοκιμασιών απέκτων συνείδηση των κακών τής αναρχικής εργασίας και των αγαθών τής ρυθμίσεως διά κανόνων δεσμευτικών τής έλευθερίας. Ή ύποχρεωτική όργάνωση δηλ. και ή κηδεμόνευσις, δέν έξελαμβάνοντο ως τι άνυπόφορον, αλλά ως έξυπηρετική του γενικού συμφέροντος, επίσης δέ και του μερικού συμφέροντος των επιτηδευματιών²³. Ό περιορισμός των επιτηδευματιών εντός συντεχνίας κινουμένης εντός χαραγμένων όριων, έδημιούργει κατ' ανάγκην έπαγγελματικήν άλληλεγγύην και στενήν μεταξύ των όμοτέχνων συνοχή.

Οί σέ συντεχνίες όργανωμένοι επιτηδευματίαι ήσυχολούντο ούτως υπό τό άγρυπνον βλέμμα τής άρχής μέ τό βιοποριστικόν των επάγγελμα. Παράλληλως, όμως, σύμφωνα μέ παλαιάν παράδοση ανατρέχουσιν στήν έλληνικήν και ρωμαϊκήν αρχαιότητα, ήσκουν αύται και δημόσιον λειτουργημα, μέ τίς δαπάνες του όποίου έβαρύνοντο (λειτουργίαι, munera). Άνετίθετο δηλ. στίς συντεχνίες, αίτινες περιέκλειον τούς μόνους δικαιουμένους ν' ασκήσουν ώρισμένον επιτηδευμα και τούς μόνους ειδικευθέντας σέ αύτό, ώρισμένη δημοσία ύπηρεσία. Άπετέλει τούτο τιμήν αναγνωριζόμενην αλλά και πρόσθετον δέσμευση εναντι του Κράτους. Οί τραπεζίται (σαράφηδες), ήσαν εντεταλμένοι νά παρακολουθούν τούς κιβδηλοποιούς, νά έξακριβώνουν τήν κιβδηλείαν και νά καταδίδουν ταύτην. Οί σαλδαμάριοι (παντοπώλαι), παρηκολούθουν και ήσφάλιζον τήν άφθονον εισαγωγήν διαφόρων ειδών κλπ²⁴, διά νά ύπάρχη έξ αυτών των άρμοδιών βεβαιωμένον ότι τά αποθέματα τροφίμων θά είναι πάντοτε έπαρκή».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Bratiannu εις Byzantion 1939, σ. 506-509, Walter Otto, *Kulturg, des Altertums*, 133, 135.

2. Walter Otto, αυτ., σ. 152 και έπ.

3. Stein, *Geschichte des Spätrom. Reiches I*, σ. 109.

4. Lot: *La fin da Monde antique*, σ. 212 και έπ. και τήν γλαφυράν ανάπτυξη του θέματος από τον Bratiannu, ενθ. άν., σ. 87.

5. Mickwitz, *Die Kartelfunction der Zünfte*, σ. 200 και έπ.

6. Δημοσιευθέν τό πρώτον εκ χειρογράφου, άποκειμένου στην βιβλιοθήκην τής Γενεύης από τον Nicole τό 1893, μέ εισαγωγήν έρευνώσαν τά εκ του νομοθετήματος τούτου προκύπτοντα ζητήματα και λατινικήν μετάφρασιν, ιδε και IGR (Ζέπου) II σ. 371 και έπ. Ή βασική του θέματος μελέτη είναι ή του Stöckle: *Spatrömische und byz. Zünfte*, Leipzig 1911. Γενικώτερον τήν εξέλιξιν των συντεχνιών στή Δύση και τήν Άνατολήν πραγματεύεται ό Mickwitz, *Die Kartellfunktion der Zünfte, Helsingfors 1936*. Άγγλική μετάφραση έδημοσίευσεν ό *Cresfield, Roman Law in the later Roman Empire*. Cambridge 1938. Άρίστην επί του θέματος μελέτην έδημοσίευσεν ό Χριστοφιλόπουλος, «Τό Έπαρχ. Βιβλίον Λέοντος του Σοφού» και σέ *Έλληνικά* (1939), σ. 125 και έπ. Ιδε επίσης Macri, *L'organisation de l'Econ, urbaine dans Byzance*, Paris 1925 και τήν συναφή του ίδιου μελέτην *Les Byzantins et les etrangers dans Constantinople 1928*. Τήν σχετικήν προς τον χρόνον τής εκδόσεως συζήτησιν ιδε εις Stöckle αυτ. *Anhang*, σ. 142 και έπ. Χριστοφιλοπούλου αυτ. σ. 10-27 *Ostrogorsky Gesch.*, d. Byz. St., σ. 149. Μετά τήν δημοσίευσιν όμως υπό τον Γκίνη στήν *Έπετηρ. των Βυζ. σπουδών 1937*, σ. 183 και έπ. του χειρογράφου τής Κων/πόλεως εκ τής επιγραφής του όποίου δηλοϋται ότι τό Έπαρχ. Βιβλίον έξεδόθη επί Λέοντος του Σοφοϋ τό 991/12, ή συζήτησις και οί διαφωνίες είναι μάταιες, ιδε και Άνδρέαδη, *Byz. Paradis du Monopole et du Privilege*, Έργα I, σ. 599 και έπ. πρό πάντων δέ Bratiannu, *Études byz. L'économie urbaine de Byzance*, σ. 136 και έπ. και Byzantion 1939, σ. 509.

7. Ιδε τήν επί του θέματος ανάπτυξιν του Stöckle αυτ., σ. 135 και έπ.

8. Αυτή ή ορθότερα γνώμη τήν όποίαν υποστηρίζει ό Stöckle αυτ. σ. 138 ήν δέχεται και ό Ostrogorsky, *Gesch.*, d. Byz. St., σ. 178.

9. «Die Zunftbiblung würde demnach nur die Rationalisierung und Organisation bereits vorhandener Ansätze bedentet haben». Mickwitz, σ. 233. Ή εκδοση του Έπαρχ. Βιβλίου έγέννησε πληθος ζητημάτων. Ένταυθα θίγεται μόνον ή πλευρά ή εμφανίζουσα τήν οικονομικήν πολιτικήν του Βυζαντίου.

10. Αυτ., σ. 207, 232.

11. Ströckle, αυτ. 103, 105 έπ. Ή εισαγωγή υπέκειτο στον έλεγchon τής διοικήσεως, υποχρεουμένων των εισαγωγέων γνωστοποιούν στον έπαρχον πάσαν εισαγομένην ποσότητα, ίδια τροφίμων, ή τιμή των όποιων ώρίζετο από αυτόν τον έπαρχον. Με λεπτομερείς άγορανομικές διατάξεις, επιχειρείται εξασφάλιση άφθονίας και ευθηνίας ειδών διατροφής, διά νά μήν έχη άφορμάς έξεγέρσεως ό παραχοπιός όχλος τής Κωνσταντινουπόλεως. Στήν αυτήν επιτήρησην υπεβάλλετο και ή εξαγωγή, διά νά μήν άραιοθοϋν τά αναγκαία αποθέματα και προκληθή σπάνις,

μέ συνέπειαν τήν ὕψωσιν τῶν τιμῶν. Προσεκτική ἀνάλυσις τῶν καθ' ἑκάστα ὑποχρεώσεων τῶν διαφόρων ἐπιτηδευματιῶν, φανερώσει ἀφάνταστον λεπτολογίαν ἀγορανομικῶν κανονισμῶν, σκοπός τῶν ὁποίων μεταξύ ἄλλων ἦτο νά προβλέπουν καί ν' ἀσφαλίζουν ὅτι δέν θά παρέμεναν ἀζήτητα προϊόντα ὑποκείμενα σέ εὐκολον φθοράν, οὔτε ὅτι θ' «ἀπεθησαυρίζοντο» ἔξωθεν εἰσερχόμενα εἶδη σέ καιρόν «ἐνδείας», πρὸς ἐκμετάλλευσιν τοῦ κοινοῦ. Αἱ κυρώσεις εἶναι θαρεῖται. Ὁ «λεγατάριος» δηλ. ὁ ἐπὶ τοῦ ἐλέγχου ὑπάλληλος, ὑποχρεοῦται «ἐμφανίζειν αὐτούς τῶ ἐπάρχῳ ὡς ἂν τυπτόμενοι καί κουρευόμενοι τὰ ἀποτεθέντα εἰσκομίζονται» IGR II, σ. 389, ἴδε τό ἐνδιαφέρον Κεφ. τοῦ Stöckle, αὐτ. Einfuhr und Einkauf κ.λπ. σ. 99-112 ὅπου ἀναπτύσσεται ὁ λεπτομερειακός μηχανισμός τῆς εἰσαγωγῆς καί ἐξαγωγῆς. Ἡ διακριτική ἐξουσία κατ' ἀνάγκην ἀσकुμένη ἀπό κατώτερα ἀστυνομικά ὄργανα ἐξέθετεν ἀσφαλῶς τοὺς ἐνδιαφερομένους στόν κίνδυνον πιέσεων καί ἐκβιασμῶν.

12. IGR (Ζέπου) II, σ. 371.

13. Diehl αὐτ., σ. 507.

14. Ἐπ. Β. Κεφ. II § 4. IGR II, σ. 375.

15. Χριστοφιλόπουλος, σ. 66.

16. «Τύπτεσθαι καί κουρεύεσθαι» εἶναι ἡ συνήθης ἐλαφρά ποινή, ἀπαντᾷ ὁμως καί τό «χειροκοπέισθω» καί ἡ διαπόμευσις εἰς Κεφ. XVIII § 5 «περὶ τῶν ἀρτοποιῶν» ἀποδεικνυμένων καταγραστῶν. «Ὁ τοιοῦτος τήν διά δαρμού καί κουρᾶς καί θριάμβου (διαπόμευσιν) καί διηγεκοῦς

ἐξορίας ὑπομεινέτω τιμορίαν». Stöckle, αὐτ. σ. 123 καί ἐπ. Χριστοφιλόπουλος, σ. 75 καί ἐπ.

17. IGR II, σ. 377, 79, 81, Mickwitz, σ. 209, 216, 223. Διά τὰ κατὰ τοῦ ἀθεμίτου συναγωνισμοῦ μέτρα, ἴδε Stöckle, αὐτ. σ. 55, 64, 94 καί ἐπ. ἐπ.

18. IGR (Ζέπου) II, σ. 377.

19. Ἄλλη διατύπωση διά τήν βεβαίωση τῆς ἀξιότητος περιέχουν τὰ Κεφ. IV »167 5 καί XII § 2. Κατ' ἐξαίρεσιν ὁ ἀριθμός τῶν Ταβουλαρίων ὀρίζεται περιοριστικῶς εἰς 24, ἡ ἀποδοχή δέ νέου μέλους ἐγκρίνεται ἀπό τὰ μέλη τῆς συντεχνίας. Προδήλως διότι οἱ νέοι Ταβουλάριοι (συμβολαιογράφοι), ἔπρεπε νά εἶναι βεβαιωμένον ἀπό τοὺς ὁμοτέχνους ὅτι ἔχουν τίς ἀπαιτούμενες νομικές γνώσεις, Κεφ. I §§ 1, 3 καί ἐπ. 23.

20. IGR II, σ. 375.

21. Ἴδε τὰ σχετ. Κεφ. τοῦ Ἐπαρχ. Βιβλίου καί Stöckle, σ. 97 καί ἐπ. Χριστοφιλοπούλου, αὐτ. σ. 47, 50 καί ἐπ. 58.

22. IGR II, σ. 385 καί ἐπ. «ὀφείλουσιν οἱ σαλδαμάριοι (παντοπωλῆαι) λεπτομερῶς (λιανική πώλησις) διαπιπράσκειν τὰ εἶδη, δύο μιλιάρια μόνον ἐν τῶ νομίσματι ἀποκερδαίνοντες».

23. Ἴδε ὀρθᾶς παρατηρήσεις εἰς Ἀνδρέαδην, Byzance, Paralys du Monopole et da privilège εἰς Ἔργα I, σ. 600 καί ἐπ.

24. Stöckle, αὐτ. σ. 12 καί ἐπ. σ. 21. Λειτουργία ἀργυροπρατῶν, ἴδε ἐπίσης Χριστοφιλοπούλου, σ. 39.

Ἀριστοτέλης Σίδερικ (1889-1976)

Α.Θ. Χουμανίδης

Ο Ἀριστοτέλης Σίδερικ¹ ὑπῆρξε μία ἀπό τίς μεγάλες προσωπικότητες τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐπιστήμης καί, ὅπως οἱ περισσότεροι ἀκαδημαϊκοὶ διδάσκαλοι τῆς ἐποχῆς του, εἶχε εὐρεία μόρφωση, ὥστε πολλοὶ ὀλίγοι θά ἠδύναντο νά θεωρηθοῦν ἰσάξιοι του στίς γνώσεις. Ὁ Σίδερικ εἶχε γνώσεις νομικές, οικονομολογικές, κοινωνιολογικές, ἱστορικές, ἦταν ἓνας *éminent* τῆς Ἐπιστήμης, ἀνευ ὅμως δυνατοτήτων πρωτοτυπίας. Ὄταν ὅμως ἀπεφάσιζε νά γράψει κάποιον θέμα, τό βασάνιζε πολυπλεύρως καί προσπαθοῦσε νά εἶναι ἀκριβής ὅσον ἀφορᾷ στίς παραπομπές του. Τό γεγονός ὅτι δέν παρουσίασε μεγάλο σέ δημοσιεύματα ἀριθμὸ ὀφείλετο καί στή σοβαρότητα μέ τήν ὁποία ἀντιμετώπιζε τό δημοσίευμα. Διότι δέν τοῦ ἄρесе νά γράφει μόνον καί μόνον γιά νά δημοσιεύει, ὅπως πολλοὶ νέοι σήμερα ἐπιστήμονες ἐθίζουν σέ τοῦτο ἐπιθυμοῦντες κενοδόξως αἶγλη ἢ πανεπιστημιακό θῶκο. Ὁ Σίδερικ ἐπιφυλασσόταν, ἴσως δέ καί νά ἀπέφευγε τή δημοσίευση ἐργασιῶν, διότι ἀντιλαμβανόταν ὅτι τό δημοσίευμα πρέπει νά συνοδεύεται μέ πρωτοτυπία, ἄλλως εἶναι ἐπανάληψη τῶν αὐτῶν πραγμάτων. Ὁ Σίδερικ συνεπῶς ἦταν ξένος ἀπό τή σημερινή ἀσθένεια τῆς πολυγραφικότητας. Γεγονός πάντως εἶναι ὅτι ὁ Σίδερικ δέν ἦταν καί φιλεργός περί τή γραφή, προσέτι δυσκολευόταν στήν εὐχέρεια ἀνάπτυξης τῶν ἰδεῶν του. Γιά τόν λόγο τοῦτο ταλαιπωροῦσε τόν ἀναγνώστη. Ἦταν ὅμως πολυμαθής καί τοῦ ἄρесе νά μελετᾷ καί μάλιστα νά ἐπαναλαμβάνει τήν ἀνάγνωση αὐτοῦ τό ὁποῖο τόν ἐνδιέφερε πρὸς μελέτη. Ὄταν εὑρισκε κάτι ἐνδιαφέρον τό σημείωνε μέ μία γραμμὴ πλαγίως στό περιθώριον τοῦ βιβλίου καί συγχρόνως ἔγραφε τίς παρατηρήσεις του.

Ἀπό μαθητής, ὁ Σίδερικ διεκρίθη γιά τήν ἀφοσίωσή του στή μελέτη, ἀλλά ὅπως ὅλα τά μεγάλα πνεύματα δέν ἦταν καί πρῶτος μαθητής, διότι τό πνεῦμα του ἀφιεροῦτο σέ διάφορα ἐξωσχολικά βιβλία, τά ὁποῖα ἐκκινούσαν τό ἐνδιαφέρον του καί οὕτως ἡ βαθμολογία του ἐκρημιζόταν ἐντός τοῦ ἀνήσυχου γιά γνώση χαρακτήρα του. Ἐνας λόγος γιά τόν ὁποῖο ἀπέτυχε, ὅταν ἔ-

λαβε μέρος γιά ὑποτροφία ἀπό τό Μοντσεινίγιον Ἰδρυμα, ἦταν καί αὐτός. Ἦλθε πάντως πρῶτος ἐπιλαχῶν ἐκ τῶν 23 ὑποψηφίων καί πέμπτος στή γενική κατάταξη μεταξύ τούτων.

Ὁ Σίδερικ διεκρίνετο γιά τήν εὐστροφία του, τό χιοῦμορ του καί τήν αὐστηρότητά του, διότι ὑπό τό χαμόγελό του καί τήν ἀνοχή του ὑπεκρύπτετο ἓνας λίαν αὐστηρός ἄνθρωπος. Πρόσεχε καί τή συμπεριφορά ἀλλά καί τό βάρος τῶν λόγων τοῦ συνομιλητῆ του.

Ὁ Σίδερικ δέν προερχόταν ἀπό οἰκογένεια τῶν *nobili*, ἡ συναναστροφή του ὅμως ἦταν ἐκλεκτή καί μεταξύ αὐτῶν τοὺς ὁποίους συναναστρεφόταν, ἀπό τά ἐφηβικά του ἔτη, ὅπως γράφει ὁ βιογράφος του καί ἀνεψιός του Καθηγητής Ἀ. Παπαναστασάτος, ἦταν ὁ Κωνσταντίνος Θεοτόκης καί ὁ Κερκυραῖος Νικόλαος Κονεμένος, ἓνας φωτισμένος λόγιος ὁ ὁποῖος ἐμπλούτισε μέ τίς γνώσεις του τόν ἀδηφάγο γιά μάθηση Σίδερικ.

Ὁ Σίδερικ ἦταν περισσότερο νομικός παρά οικονομολόγος. Ἀπό τίς ἀκροάσεις τῶν μαθημάτων του ὁ φοιτητής ἀντιλαμβανόταν τή νομική σκέψη του. Διότι ὁ Σίδερικ σπούδασε κατὰ πρῶτον νομικά, τά ὁποῖα καί καλλιέργησε ὡς ἐπιστήμων ἀλλά καί ὡς ἐπαγγελματίας δικηγόρος, ἀπό τῆς ἐποχῆς κατὰ τήν ὁποία ἀπεφοίτησε ἀπό τή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τή δικηγορία ἐξάσκησε στήν Κέρκυρα μεταξύ 1910-20, ἐνῶ ἤδη ἀπό τό ἔτος 1912 εἶχε ἀναγορευθεῖ διδάκτωρ Νομικῶν Ἐπιστημῶν. Τό 1921 ἐγκατεστάθη στήν Ἀθήνα, ὅπου καί ἐξάσκησε τή δικηγορική, καί τό ἔτος 1921 ὀνομάσθηκε δικηγόρος παρ' Ἀρείῳ Πάγῳ.

Ὁ Σίδερικ, ὑπό τήν ἐπίδραση τοῦ Κονεμένου καί τῶν ἄλλων νέων τῆς ἐποχῆς σοσιαλιστῶν, ἐξ ἀρχῆς ἀποδέχθηκε τή σοσιαλιστική ἰδεολογία, γιά τή γνώση τῆς ὁποίας ἀπαραίτητο ἦταν νά ἐμβαθύνει στήν Οἰκονομική καί Κοινωνιολογία, ἀλλά καί στό ἐργατικό κίνημα. Ὅχι λιγότερο ἐπέδρασε ἐπ' αὐτοῦ ὁ ἀναφερθεῖς Κωνσταντίνος Θεοτόκης, σοσιαλιστής ἰδεαλιστής, ὁ ὁποῖος ἐπέστρεψε ἀπό τό Μόναχο στήν Κέρκυρα, γιά νά ἰδρυθεῖ τό 1911 ὁ Σοσιαλιστικὸς Ὅμιλος Κερ-

κύρας. Μεταξύ των μελών του συγκαταλεγόταν και ο Σίδερικ, καθώς και άλλοι έπιστήμονες και λόγιοι Κερκυραίοι. Ο όμιλος όμως, για την περαιτέρω δραστηριοποίησή του, θεώρησε αναγκαία την έκδοση και περιοδικού, τό οποίο κυκλοφορήθηκε με τίτλο «Σοσιαλιστική Δημοκρατία» (πρώτο φύλλο κυκλοφορίας 9/8/1912) και του οποίου κύριος μοχλός και φλογερή πέννα ήταν ο Σίδερικ. Η στράτευση όμως του Σίδερικ κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους σταμάτησε την έκδοση της «Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας». Η θεωρητική συγκρότηση του Σίδερικ και η καλλιέργειά του εντός του κύκλου των ιδεολόγων τούτων του σοσιαλισμού δέν ήταν αρκετή. Αυτοί αναζήτησαν και την υλοποίηση της δράσης τους, με την ίδρυση του εργατικού σωματείου «Άλληλοσηθητικός Έργατικός Σύνδεσμος Κερκύρας», του οποίου η δράση εκδηλώθηκε με απεργία διαμαρτυρίας για την απόλυση τριών εργατών από τό εργοστάσιο Δεσύλα. Τό 1912 τό αυτό εργατικό σωματείο όργάνωσε άλλη απεργία για τή μείωση των ώρων εργασίας από 14 σε 12 ώρες. Με τόν τρόπο τούτον ανεπτύχθη στην Κέρκυρα η συγκρότηση του Σοσιαλιστικού Κέντρου και του Έργατικού Κέντρου (1897), με σκοπό τή βελτίωση της θέσης των εργατών και των συνθηκών και όρων εργασίας των. Τό έτος 1912 ήλθε στην Κέρκυρα ο βουλευτής των Φιλελευθέρων Σπύρος Θεοδώροπουλος (1876-1961), ο οποίος πρό δύο έτων ήταν ένας από τούς ιδρυτές του Έργατικού Κέντρου Αθηνών. Με τήν ένδυμασία του σοσιαλιστή (ανεξαρτήτως εάν ήταν βουλευτής των Φιλελευθέρων), ο Θεοδώροπουλος, και με τό ψευδώνυμο Άγις Θέρος, άρχισε νά δρά στην Κέρκυρα. Ο Σοσιαλιστικός Όμιλος όμως, καθώς και τό Σοσιαλιστικό Κέντρο, με κύριο υποκινητή τόν Σίδερικ, ανετάχθη στις προσπάθειές του. Ο Σίδερικ μάλιστα τόν κατακραύωνσε από τις στήλες της «Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας» (29 Αυγούστου 1912), αντιμετωπίζοντας τις προτάσεις του Θεοδώροπουλου. Μετά από αυτήν τήν αντίδραση και τήν κατακραυγή εναντίον του και παρά τις προσπάθειές του, ο Θεοδώροπουλος δέν πέτυχε νά επιβληθεί και αναγκάστηκε τελικώς νά εγκαταλείψει τήν Κέρκυρα.

Μετά τό τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, ο Σίδερικ εγκατεστάθη στη Θεσσαλονίκη, όπου και εξάσκησε με μεγάλη επιτυχία τή δικηγορία. Όταν ήμουν προσωπικός βοηθός του, ένθυμούμαι πού μου διηγείτο ένα γεγονός της εκεί σταδιοδρομίας του. Ήταν κάποτε ένας εγκληματίας κατηγορούμενος — δέν ένθυμούμαι με ποιά

κατηγορία — και μήν έχοντας χρήματα για νά έχει δικηγόρο προς υπεράσπισή του, τό Δικαστήριο ανέθεσε στόν Σίδερικ τό καθήκον αυτό. Ο Σίδερικ άρνήθηκε αλλά με τήν προτροπή του Προέδρου του Δικαστηρίου συγκατένευσε νά υπερασπίσει τόν κατηγορούμενο με αποτέλεσμα νά τόν άθωώσει, κατόπιν μιās θαυμάσιας αγόρευσης εμπλουτισμένης με διάφορα στοιχεία από τούς Σωκρατικούς Διαλόγους του Πλάτωνα και από αρχαίες τραγωδίες. Όταν ο Πρόεδρος τόν συνάντησε στόν διάδρομο του Δικαστηρίου είπε στόν Σίδερικ «δέν ήτο όρθόν νά άθωωθεί ο κατηγορούμενος» και ο Σίδερικ χαμογελώντας του απάντησε: «Μά έσεις επιμεινάτε, κύριε Πρόεδρε!»

Στή Θεσσαλονίκη ήταν λίαν γνωστή η Σοσιαλιστική Έργατική Όμοσπονδία, η καλουμένη και Φεντερασιόν (δεδομένου ότι ήταν συγκρότηση πολλών σοσιαλιστικών πυρήνων). Και στις εκλογές του 1915, με αρχηγό τόν Δημητράτο, ο Σίδερικ, άνήκων στην Κεντρική Έπιτροπή, έλαβε μέρος (31 Μαΐου) μαζί με τόν Ίσραηλίτη έμπορο Άλβέρτο Κούριελ, ο οποίος συγκέντρωσε για τόν νομό Θεσσαλονίκης 39.044 ψήφους, ένω ο Σίδερικ 38.272 ψήφους.

Έδώ όφειλουμε νά προβοΰμε σε μικρή περιγραφή του σοσιαλισμού της εποχής εκείνης με όλίγα τινά για τό κλίμα εντός του οποίου εργάσθηκε ο Σίδερικ. Όταν τόν Μάρτιο του 1915 παραιτήθηκε ο Βενιζέλος και ανέλαβε ο Γούναρης τή διακυβέρνηση του Κράτους, η «Φεντερασιόν» συνετάχθη με τόν Γούναρη κατόπιν υποδείξεως των αρχηγών της Μπεναρόγια και Γιάννα, οι όποιοι ήσαν τότε εξόριστοι.

Είναι γεγονός ότι ο σοσιαλισμός στην Ελλάδα η άπορροφήθηκε από τόν κρατικό σοσιαλισμό η από τόν καθ' έδρας Σοσιαλισμό, έφ' όσον οι περισσότεροι Έλληνες νομικοί οικονομολόγοι είχαν μεταβεί στη Γερμανία για περαιτέρω σπουδές, η από τόν Μαρξισμό-Λενινισμό. Ο Σίδερικ δέν ακολουθήσε ούτε τή μία μερίδα ούτε τήν άλλη, παρέμεινε ένας σοσιαλιστής τύπου Ραποπόρ, θέλοντας νά συνδυάσει τόν Σοσιαλισμό με τή Δημοκρατία, ούτε όμως και ακολουθήσε τή σοσιαλδημοκρατία η τή φιλεργατική γραμμή των Φαβιανών σοσιαλιστών. Έννοείται ότι εντός του κλίματος του ελληνικού ιδεολογικού περιβάλλοντος ήταν άδύνατο νά επιβάλει τις ιδέες του. Ο ελληνικός σοσιαλισμός ήταν συγκεχυμένος όπως τούτο παρατηρείται και σήμερα. Άλλωστε ο σοσιαλισμός δέν είναι μοναδικός-ένιαίος, έχει πολλές παραφυάδες, ο F. Griffith (1924) νά παρουσιάσει σε συμπόσιο στο Λονδίνο 260 όρισμούς του σοσιαλισμού.

Ἡ Φεντερασιόν καί ἄλλες σοσιαλιστικές ομάδες, οἱ ὅποιες ἐργάζονταν ἐκτός τῆς Φεντερασιόν (Σοσιαλιστική Ἐνωσις Ἀθηνῶν, Σοσιαλιστικό Κέντρο Πειραιῶς καί οἱ ἄλλες σοσιαλιστικές ομάδες Κερκύρας, Βόλου καί Μυτιλήνης, τό Σοσιαλιστικό Κέντρο Ἀθηνῶν ὅμως δέν ἐκλήθη διότι ὁ σοσιαλιστής Γιαννιός εἶχε ἐξακοντίσει μύδρους ἐναντίον του) κατέληξαν σέ συμφωνία. Ἔτσι οἱ ομάδες αὐτές ἀπέτυχαν μετὰ ἀπό πολλές συζητήσεις καί διχογνωμίες νά ἐνωθοῦν μεταξύ τους καί μέ τήν ἀπόφαση τοῦ Ἀ΄ Πανελλαδικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Συνεδρίου τό ὁποῖο διοργανώθηκε στόν Πειραιᾶ (1918) προέκυψε τό Σοσιαλιστικόν Ἐργατικόν Κίνημα Ἑλλάδος (ΣΕΚΕ), γιά τό ὁποῖο ὁ Σίδερισ ὑπῆρξε πρωτεργάτης καί ἕνας ἀπό τούς ἡγέτες του. Ὁ Γιαννιός εἶχε λάβει ὀρθή θέση, διότι χωρίς νά εἶναι σοσιαλιστής ὑποστήριξε μέ θέρμη τόν ἀγῶνα γιά τήν ἀπελευθέρωση πατριῶν ἐδαφῶν, κατόπιν τόσων διπλωματικῶν δολοπλοκιῶν σέ βάρος τῆς Ἑλλάδας ὡς καί τό πραξικόπημα τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας ἀπό μέρος τῆς Βουλγαρίας. Ὁ Μπεναρόγιας, ὁ Σίδερισ καί ὁ Κούριελ ὅμως ἀκολούθησαν τόν Γούναρη καί ἀντιτάχθηκαν στόν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, μάλιστα ὅπως θά ἀναφέρουμε κατωτέρω κατηγορήθηκαν ὅτι ἀκολούθησαν φιλοβουλγαρική πολιτική. Οὔτε ὅμως ὁ Γούναρης, παρ' ὅλους τούς δισταγμούς του, οὔτε καί οἱ τρεῖς σοσιαλιστές τούς ὁποίους ἀναφέραμε, ἔλαβαν θέση ὑπέρ τῶν Βουλγάρων. Ὁ Γιαννιός ὅμως ἐξακολούθησε τήν πολεμική του μέ τά «Σοσιαλιστικά Φύλλα» ἐνισχύοντας τόν Βενιζέλο γιά νά εἰσέλθει ἡ Ἑλλάδα στόν πόλεμο. Τότε προτάθηκε ἡ Βαλκανική Δημοκρατική Ὁμοσπονδία γιά νά μὴν ἀσχοληθεῖ ὁ Βενιζέλος μέ τήν πρόταση αὐτή, ἐνῶ ὁ Γιαννιός ἀπό τῆς πλευρᾶς του πρότεινε Σοσιαλιστική Βαλκανική Ὁμοσπονδία συγχρόνως μέ τήν ἐπανεξέταση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος. Γεγονός πάντως εἶναι ὅτι ὁ Σίδερισ σ' ὅλες αὐτές τίς συζητήσεις μᾶλλον ἐλλόχευε καί τελικῶς μέ ἄλλα μέλη τῆς Φεντερασιόν, ἡ ὁποία εἶχε διαλυθεῖ, ἐπιζήτησε τή συνεννόηση μέ τόν Γούναρη.

Ἐνας ἐμπαθῆς κριτικός θά ἤδυνατο ἀνενόηχτα νά κατηγορήσει τόν Σίδερι γιά τυχοδιωκτισμό, τοῦτο ὅμως δέν ἀνταποκρίνεται στήν ἀλήθεια. Ὁ Σίδερισ, ὅπως καί οἱ περισσότεροι σοσιαλιστές τῆς ἐποχῆς του, τελώντας ὑπό τό σύνδρομο νά μὴ χαρακτηρισθοῦν ἱμπεριαλιστές ἢ «λακέδες» τοῦ καπιταλισμοῦ, δέν ἀκολούθησαν τόν Βενιζέλο καί διαπλεκόμενοι στόν καμβά αὐτόν ἔκαμαν πλείστα λάθη στρατηγικῆς καί τακτικῆς.

Τό σοσιαλιστικό κόμμα ἦταν μία περίεργη συνισταμένη διανοουμένων, ἐργατῶν, ψευδοκουλ-

τουριάρηδων καί μικροεπαγγελματιῶν καί βιοτεχνῶν, δέν διέθετε δέ ἀποτελεσματικό μηχανισμό σοσιαλιστικῆς ἐξουσίας ἀνεξαρτήτως τρόπου ἐπιτεύξεώς της, καί περισσότερο τά μέλη του ἐξαντλοῦνταν σέ ἀτέρμονες συζητήσεις ἐπί θεωρητικῶν ζητημάτων καί ἐλάχιστα, μά πολύ ἐλάχιστα μέ πρακτικά ζητήματα. Τόσο δέ ἡ νοοτροπία, ἡ ὁποία κυβερνοῦσε τήν ὀργάνωση τοῦ νέου κόμματος, ὅσο καί ἡ ἔλλειψη κομματικῆς πειθαρχίας — φαινόμενο κληρονομιάς ἀπό τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας καί τῆς Ἐπανάστασης τῆς Ἀνεξαρτησίας σέ ἐμᾶς τούς Ἕλληνες, μέ συνέχεια μέχρι σήμερα — δημιούργησαν ἕνα κλίμα λικβινταρισμοῦ, ὥστε ἡ διάλυση τοῦ κόμματος ἐκείνου νά εἶναι ἀναπόφευκτη. Ἐνας ὅμως σημαντικός παράγων ὁ ὁποῖος ἔπαιξε ρόλο διά νά προσανατολισθεῖ ἡ ὅλη κίνηση ὀφειλετο στήν Ὀκτωβριανή Ἐπανάσταση καί στή Γ΄ Διεθνή, μέ ἀποτέλεσμα νά συγκροτηθεῖ τό ἤδη ἀναφερθέν Σοσιαλιστικόν Ἐργατικόν Κόμμα Ἑλλάδος, τό ὁποῖο ἦταν καθαρῶς κομμουνιστικό. Ὅπως ἦταν φυσικό, τό νέο τοῦτο κόμμα ἔφερε στούς κόλπους του σπέρματα ἐλαττωμάτων τοῦ παρελθόντος ἀλλά διέθετε νέα στελέχη, ὅπως ὁ Σίδερισ, ὁ ὁποῖος ἐξελέγη Γενικός Γραμματεὺς. Βραδύτερον ὅμως, ὅπως φάνηκε, δέν ἀποδεχόταν τίς γραμμές καί τούς κανόνες πού ἐδειξαν νά χαράζουν οἱ ἔχοντες ἄμεση ἐπαφή μέ τή Γ΄ Διεθνή. Τελικῶς ἐπεκράτησε ἡ ομάδα τῶν ἀκραίων, ἐνῶ ἡ ομάδα τῶν μετριοπαθῶν, στήν ὁποία ἀνήκε ὁ Σίδερισ, ἀποβλήθηκε ἀπό τό κόμμα ὡς ξένο σῶμα. Τό 1923 ὁ Σίδερισ διαγράφεται μαζί μέ ἄλλους τῆς ἴδιας γραμμῆς πλεύσης μέ τήν κατηγορία τοῦ ὀπορτουνισμοῦ, καί ἕνα ἔτος κατόπιν τό ΣΕΚΕ ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό ΚΚΕ, τό ὁποῖο εὐθυγραμμίσθηκε τελείως μέ τή Γ΄ Διεθνή.

Ὁ Σίδερισ, στήν πολιτική του γραμμή, ἦταν ἀνεξάρτητος, ἀκόμη καί ὅταν μέ τόν Κούριελ ἔδιναν τίς μάχες τους. Τό 1917 ὁ Σίδερισ καί ὁ Κούριελ ἔδωσαν ψῆφο ἐμπιστοσύνης στήν κυβέρνηση τοῦ Βενιζέλου καί αὐτός μέ τή σειρά του θεώρησε ὅτι ἔπρεπε στή συνδιάσκεψη τῶν σοσιαλιστῶν στό Λονδίνο νά λάβουν μέρος καί οἱ Ἕλληνες. Ἔτσι, ὁ Σίδερισ καί ὁ Κούριελ καί οἱ Δημοκράτες ἀποδέχθηκαν τίς προτάσεις τοῦ Βενιζέλου καί μετέβησαν στό Λονδίνο, ὅπου ὑποστήριξαν μέ θέρμη τά ἑλληνικά δίκαια (ὅταν οἱ Βούλγαροι διεκδικοῦσαν τή Μακεδονία καί οἱ Σέρβοι τούς ἔδιναν Καβάλα καί Δράμα, ἀλλά ζητοῦσαν γιά τούς ἑαυτούς τους τήν κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ, μέχρι τῆς Θεσσαλονίκης, τήν ὁποία προόριζαν γιά οὐδέτερη πόλη). Γιά τή στάση τους ὅμως αὐ-

τή, και οι τρεις αντιπρόσωποι της χώρας μας θεωρήθηκαν από τους ομοϊδεάτες τους ως «σοσιαλοπατριώτες». Από την πλευρά δε των συντηρητικών κατηγορήθηκαν ότι υποστήριζαν ή Θεσσαλονίκη να δοθεί στους Βουλγάρους! Ασφαλώς ήταν μία αίσχρά συκοφαντία, όταν οι τρεις Έλληνες αντιπρόσωποι αγωνίζονταν για την Ανατολική Μακεδονία, όπως αναφέρει γραπτώς ο Σίδερης, χρησιμοποιώντας ορθή επιχειρηματολογία στον «*Βαλκανικόν Ταχυδρόμο*» (7/9/1918).

Μετά ταυτα, ο Σίδερης άφοσιώθηκε στην επιστήμη και έγκατέλειψε κάθε ανάμειξη στην πολιτική. Παρ' όλα αυτά όμως εξέλεγη και Γερουσιαστής από τους γεωργικούς συνεταιρισμούς, σύμφωνα με τό Σύνταγμα του 1927. Τό 1927 ο Σίδερης, επίσης, διετέλεσε Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Οικονομικών και από τή θέση αυτή έλαβε μέρος στη Διεθνή Οικονομική Συνδιάσκεψη της Κοινωνίας των Έθνών. Τό έτος 1932 ο Σίδερης διετέλεσε και Υπουργός Οικονομικών στην κυβέρνηση του Αλεξάνδρου Παπαναστασίου.

Μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Σίδερης εξέλεγη Διοικητής της Αγροτικής Τραπεζής της Ελλάδος, καθώς και Πρόεδρος της Ελληνικής Επιτροπής της Unesco και μέλος του Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου. Είναι γεγονός ότι ο Σίδερης εξυμνεί ιδιαίτερος τόν πνευματικώς καλλιεργημένο Αρκάδα πολιτικό, τόν Παπαναστασίου, σέ διάφορες συζητήσεις τις οποίες είχαμε, δέν έπαυε δέ να εξυμνεί τήν γενναιότητα του Παπαναστασίου, αναφέροντας ευμενείς χαρακτηρισμούς, τούς οποίους χρησιμοποίησε και σέ λόγο τόν οποίο εκφώνησε κατά τήν κηδεία του Παπαναστασίου.

Ο Σίδερης παρ' όλα ταυτα — για να επανέλθουμε — υποστήριξε τήν κυβέρνηση του Γούναρη σχετικώς με τήν αγροτική πολιτική, παρέμεινε όμως και πλησίον τόν Βενιζελισμό.

Η μόρφωση του Σίδερι και ο πολιτικός προσανατολισμός του τόν βοήθησε να εκλεγεί Καθηγητής στην Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών, όπου και δίδαξε Πολιτική Οικονομία, ενώ τό έτος 1927 είχε εκλεγεί Καθηγητής Γεωργικού Δικαίου στό Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Τμήμα Γεωπονίας και Δασοκομίας της Φυσικομαθηματικής Σχολής). Τό 1943 εξέλεγη Καθηγητής στην Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Έμπορικων Έπιστημών Αθηνών στην έδρα της Ιστορίας των Οικονομικών και Κοινωνικών Θεωριών και του Οικονομικού Βίου. Όσον αφορά στη διδασκαλία του όμως και τά δημοσιευθέντα συγγράμματά του, ουδέποτε αναφέρθηκε ειδικώτερα στις Κοινωνικές Θεωρίες.

Ο Σίδερης δέν άνεμείχθη στην Έθνική Αντίσταση, εκτός του γεγονότος ότι γνώριζε εκ πείρας ότι η Έθνική Αντίσταση θά κατέληγε σέ πολεμικές διαμάχες κατά τρόπο τόν οποίο απέχθανόταν. Έξ άλλου κατά τή διάρκεια της μαρτυρικής κατοχής φοβόταν όχι μόνον κάθε ανάμειξη, έχοντας τήν πικρή πείρα του παρελθόντος, αλλά έμποδιζόταν και από τήν θρασή του, ή οποία μέχρι τή συνταξιοδότησή του όλοένα και ελαττωνόταν. Στην άτυχία του αυτή προστεθή και ένας πολύποδας στις φωνητικές χορδές του, του οποίου η εξαγωγή άφησε σ' αυτόν μία ενοχλητική και ακουστικώς όχι εύηχοο βραχνάδα, ή οποία και τόν συνόδευσε μέχρι τόν θάνατο.

Όταν η ΕΠΕΚ κέρδισε τις εκλογές, τό 1950, ο Πλαστήρας, με τήν υπόδειξη του Διευθυντή της έφημερίδας «Προοδευτικός Φιλελεύθερος» Ευαγγελιπούλου, όρίσε τόν Σίδερι — όπως ήδη ανέφερα — Διοικητή της Αγροτικής Τραπεζής, παρ' όλη όμως τήν καλή του θέληση και τις γνώσεις τις οποίες είχε, όσον αφορά στα αγροτικά ζητήματα, δέν πέτυχε στό έργο του. Ίσως αυτή ή άποτυχία του να όφειλετο στο γεγονός ότι ο Σίδερης έτοιμάζε μακροχρόνιο σχέδιο για τήν πρόοδο και τήν επίτευξη σκοπών ευρύτερων της Τράπεζας υπέρ της Ελληνικής Γεωργίας. Η πτώση όμως της Κυβέρνησης Πλαστήρα, σύντομη καθώς ήταν, δέν του επέτρεψε να κάμει περισσότερα από όσα επιθυμούσε. Ο βιογράφος του και άνεψιός του Καθηγητής Παπαναστασάτος αναφέρει ότι επειδή δέν υπήρχαν γεωργικά έργαλεία τήν εποχή εκείνη, κατόπιν του καταστρεπτικού πολέμου, ο Σίδερης από τήν διάλυση ενός πλοίου στον Σαρωνικό εξεύρεν τό μέταλλο για τήν κατασκευή των και τόν έφοδιασμό του Έλληνα αγρότη με γεωργικά έργαλεία. Ακόμη ο Σίδερης προσπάθησε να αναδιοργανώσει τούς γεωργικούς συνεταιρισμούς⁶.

Ο Σίδερης υπήρξε έργένης καθ' όλην του τήν ζωή και έζησε με τήν οικογένειά του υποστηρίζοντας και τήν αδελφή του, ή οποία είχε δύο θυγατέρες, τις οποίες ο Σίδερης αγαπούσε σαν παιδιά του. Ο Σίδερης, επειδή ήταν έργένης, παρά τόν καλό γενικώς χαρακτήρα του, είχε και τά έργένικα ελαττώματα. Ήταν πολύ καλός αλλά και στρυφνός. Όπως μου τόν χαρακτήρισε, στό σπίτι του Καλιτσουνάκη, η Ρόζα Ίμβριώτη: «έννας πάρα πολύ δύσκολος άνθρωπος». Εκτός όμως από τήν έργένικη παραξενιά του, πρέπει έδω να σημειώσουμε ότι ο Σίδερης ήθελε τά πάντα να είναι τέλεια. Κατέχοντας ευρεία μόρφωση και ει-

σχωρώντας σέ βαθιές σκέψεις αγαπούσε μέ πάθος τήν επιστήμη αλλά καί τή Μουσική καί τίς Τέχνες. Καί πρό πάντων τόν Verdi.

Ἐπί μία ὀλόκληρη τριετία ὑπῆρξα προσωπικός βοηθός του στήν ΑΣΟΕΕ, ἔχοντας τήν ἐξ αὐτοῦ ἀνάθεση τῆς ἐτοιμασίας καί τῆς βοήθειας πρὸς τοὺς σπουδαστάς γιά τήν προετοιμασία τῶν ὁμιλιῶν των, τίς ὁποῖες παρουσίαζαν στό Φροντιστήριό του. Ἐνθυμοῦμαι κάποια ὀνόματα ἀπό τά ταλέντα αὐτά, πού ἀναδείχθηκαν σέ καθηγητάς σέ ΑΕΙ ἢ μέλη τῶν ΔΕΠ στήν Ἑλλάδα καί τήν ἀλλοδαπή, ὅπως οἱ: Βαβάσης, Βασιλοπούλου, Φακιολάς, Σταθόπουλος, Ἄ. Δαμαλᾶς καί ἄλλοι τῶν ὁποίων τά ὀνόματα μοῦ διαφεύγουν.

Τόν Σίδερι συνήθιζα, μετά τό τέλος τοῦ μαθήματος, νά συνοδεύω μέχρι τήν ὁδὸ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου 42, ὅπου καί διέμενε μέ τήν ἀδερφή του. Κατά τήν διαδρομὴ μας, ἐπωφελοῦμεν νά ἀκούω διάφορες σκέψεις του γιά οἰκονομικά φαινόμενα καί γεγονότα, ἀλλά καί πέρα ἀπὸ αὐτά, διότι δέν τόν ἄφηνα νά ἀναπνεύσει ἐρωτῶντας τον καί γιά τίς πολιτικές ἐξελίξεις τῶν χρόνων ἐκείνων, τόσο δύσβατων καί τόσο ἀρνητικῶν γιά τήν πρόοδο τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας. Ἔτσι μοῦ δινόταν ἡ εὐκαιρία νά θαυμάσω ἀκόμα περισσότερο τίς γνώσεις του καί τό χιοῦμορ του, τό ὁποῖο οὐδέποτε τόν ἐγκατέλειπε. Πολλές φορές τοῦ ἔθετα ἐρωτήματα καί τόν προέτρεπα νά γράφει γιά θέματα, τά ὁποῖα ἐγεννῶντο κατά τίς συζητήσεις μας καί τότε χαμογελώντας στρεφόταν σ' ἐμένα λέγοντας: «Δύο βάσανα ἔχω εἰς τήν ζωὴν μου, τό ἔλκος μου καί ἐσένα».

Εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο ὅτι ἀποκόμισα πολλά ἀπὸ ἐκείνους τοὺς μακρινούς περιπάτους, οἱ ὁποῖοι συνοδεύονταν μέ τίς τόσον ἐνδιαφέρουσες συζητήσεις. Ἦταν μία πραγματικὴ πανδαισία καί μία δεύτερη σχολὴ μάθησης γιά μένα.

Ὁ Σίδερις ἔγραψε ἐργασίες, οἱ ὁποῖες ἀφορούσαν στήν ἱστορία τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν, καί τίς ὁποῖες παρουσίαζε κατά οἰκονομικό φαινόμενο ὅπως: Ἀξία-Τιμᾶί (1953), Αἱ περὶ ἐγγείου προσόδου θεωρίαι (1945), Αἱ περὶ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους θεωρίαι (1948), Αἱ περὶ ἐργατικοῦ μισθοῦ θεωρίαι (1946) καί μία σειρά ὀλιγοσέλιδων μονογραφιῶν ὅπως: «Alfred Marshall (1842-1924)», John Bates Clark» («Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καί Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν» τόμ. 20ος, τεῦχος Δ', 1940), «Johann Heinrich von Thünen» καί ἐνδιαφέροντα ἄρθρα ὅπως: «Ἡ Οἰκονομικὴ τῆς Εὐ-ημερίας» (στόν Τόμο πρὸς τιμὴν τοῦ Δημητρίου Καλιτσουνάκι, 1960), «Ὁ Φιλόσοφος Abbé de

Condillac, ἐκ τῶν πρώτων τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης» (εἰς τήν Ἐπετηρίδα τῆς ΑΣΟΕΕ, 1959-1960) καί φυλλάδια ὅπως τό «Οἰκονομικαὶ Σκέψεις καί Εἰρήνη» (1929) κ.ἄ. Οἱ ἀναφερόμενες ἐργασίες του παρουσιάζουν ἀνάγλυφα τό ἔργο τῶν διαφόρων οἰκονομολόγων, ἂν καί μέ ἐκτεταμένες μεταφράσεις παραγράφων τοῦ ἔργου των.

Ὁ Σίδερις ἀσχολήθηκε καί μέ τήν Ἱστορία τοῦ Οἰκονομικοῦ Βίου, γιά νά δημοσιεύσει δίτομο σύγγραμμα, καθὼς καί διάφορες μονογραφίες σημαντικῆς συνεισφορᾶς γιά τήν ἀκρίβειά τους, τήν ἀντικειμενικότητά τους καί τόν χειρισμὸν τῶν πλουσίων ἀλλά καί ἐμπεριστατωμένων πηγῶν. Ἡ σπουδαιότερη διερευνητικὴ μονογραφία του καθ' ἡμᾶς εἶναι: Ἡ Γεωργικὴ Πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τήν λήξασαν ἑκατονταετιάν (1833-1933, 1934).

Τό ὄλον τοῦτο ἔργο διαιρεῖται σέ τέσσαρες μικρότερες περιόδους: Ἡ πρώτη καλύπτει ἓνα μακρὸ χρονικὸ διάστημα μέχρι τό 1880, ὅπου ἡ συμμετοχὴ τοῦ Κράτους στήν Οἰκονομία εἶναι οὐσιαστικῶς ἀνύπαρκτη καί τά πάντα ἀφήνονταν νά λειτουργήσουν σύμφωνα μέ τοὺς οἰκονομικούς φυσικούς νόμους, οἱ ὁποῖοι διέπουν τήν οἰκονομικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἐλευθέρως ἐνεργούντων ἐντὸς τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ἀτόμων. Ὁ Σίδερις κατακρίνει τήν κακὴ διαχείριση τῆς διανομῆς τῶν ἐθνικῶν γαιῶν καί τῆ μικροπολιτικῆ ἢ ὁποῖα ὑπεισήληθε ἐντὸς αὐτῶν, γιά νά προστεθεῖ ἀκόμη ἓνα πρόβλημα μέσα σέ ὄλο τό πρόβλημα τοῦ ἀγροτικοῦ μας ζητήματος. Στό μέρος τοῦτο ὁ ἀναγνώστης πληροφορεῖται γιά τοὺς θεσμούς καί τήν κοινωνικὴ θέση κατὰ τήν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας, καθὼς καί τοὺς ἀνεπιτυχεῖς χειρισμούς τῆς γεωργικῆς μας πολιτικῆς, ἀπὸ τήν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια μέχρι καί τοῦ Χαριλάου Τρικούπη.

Ἡ δεύτερη περίοδος καλύπτει τήν τρικουπικὴν περίοδο, κατὰ τήν ὁποῖα ἡ βιομηχανία, οἱ μεταφορές καί τό ἐμπόριο ἐνισχύθηκαν, ἐνῶ τό σταφιδικὸ ζήτημα καί ἡ διανομὴ τῆς γῆς γιά τήν ἀποκατάσταση ἀκτημόνων τῆς Θεσσαλίας γνώρισαν τήν ἀποτυχία, ἓνας λόγος —κατὰ τόν Σίδερι— γιά τὴ μετανάστευση τῶν Ἑλλήνων.

Τὴν τρίτην περίοδο σφραγίζει ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1909, ἡ ἀρχὴ τῆς βενιζελικῆς περιόδου καί ἡ ἀνάδειξη τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου μέ βάση τίς φιλελεύθερες ἀρχές. Ἡ περίοδος αὐτὴ περιλαμβάνει τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους καί τὴν συμμετοχὴ τῆς χώρας μας στό πλευρὸ τῆς Ἀντάντ στόν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον, τὴν ἴδρυση τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, τὴν ἐ-

νίσχυση τῆς γεωργίας, τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ καὶ τὴ δράση τῶν σοσιαλιστῶν.

Ἡ τέταρτη περίοδος ἀρχίζει μὲ τὸ βενιζελικό κίνημα τῆς Θεσσαλονίκης (1916) καὶ καλύπτει τὸν Ἑλληνο-τουρκικὸ Πόλεμο, τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή, τὸ προσφυγικὸ πρόβλημα, τὴν κακὴ ἀντιμετώπιση τῶν ἀποζημιώσεων, τὴ λαθασμένη γεωργικὴ πολιτικὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν προσπάθεια διανομῆς καὶ ἀπαλλοτρίωσης γαιῶν καὶ τὸ ζήτημα τῶν ἐθνικῶν γαιῶν. Ἐπίσης κατ' αὐτὴν τὴν περίοδο ἔχουμε τὴν ἴδρυση τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας, τὸ σταφιδικὸ ζήτημα, ἀλλὰ καὶ τὸ σιτικὸ καὶ οἰνικὸ. Ὁ Σίδερικς ἀφιερώνει ἐνδιαφέρουσες σελίδες γιὰ τὸ ἔργο τῆς Κωπαΐδας καὶ τίς κρατικὲς παρεμβάσεις οἱ ὁποῖες ἀντικαθιστοῦν τὴν παλαιὰ πολιτικὴ τοῦ ἀκράτου φιλελευθερισμοῦ, ὁ ὁποῖος κυριαρχεῖ μέχρι τὸ ἔτος 1922 μὲ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή.

Ὁ Σίδερικς ἔγραψε ἐπίσης μιά σειρά ἀπὸ διάφορα γεωργικὰ μελετήματα, ὅπως: *Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς γεωργικῆς μας φορολογίας καὶ Ἀγρομισθώσεις καὶ Ἀγροληψία εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, Τὰ Γεωργικὰ Ἐπιμελητήρια κ.ἄ.*

Τὸ σύγγραμμα τοῦ Σίδερικς *Ἱστορία Οἰκονομικοῦ Βίου (1950-1957)* τόμ. Α'-Β' συμπληρώνει μιά σειρά Οἰκονομικῆς Ἱστορίας τὴν ὁποία ὁ μέγας Ἀνδρέας Ἀνδρεάδης ἄφησε ἄγνωστη γιὰ τοὺς Ἕλληνας. Ὁ Ἀνδρεάδης καλλιέργησε μὲ μοναδικὴ πρωτοτυπία ἱστορικῶς δημοσιονομικά θέματα πρωτίστως ἑλληνικά, ὄχι ὁμως καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομίας.

Ὁ Σίδερικς ἀνέλαβε τὸ βαρὺ τοῦτο ἔργο μὲ τὸν δεῦτερο Τόμο τῆς *Ἱστορίας τοῦ Οἰκονομικοῦ Βίου* (Μεσαιωνικὴ Οἰκονομία) χωρὶς νὰ περιλάβει ὅλες τίς χώρες τῆς Εὐρώπης, ἀφήνοντας ἐκτός περιγραφῆς τῶν οἰκονομικῶν γεγονότων τὴν Ἀ. Εὐρώπην. Ἦταν ὁμως μιά οὐσιώδης προσπάθεια, ἡ ὁποία βοήθησε ὅλους ἐμᾶς στὴ γνώση τῆς Οἰκονομικῆς Ἐξέλιξης κατὰ τὸν Μεσαιῶνα. Στὸ σύγγραμμά του τοῦτο ὁ Σίδερικς παρπέμπει μὲ ἀκρίβεια στίς πηγὰς τίς ὁποῖες χρησιμοποιοῖ, ἀρχίζοντας μὲ τὸ Μέρος Α', ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου γιὰ ἐπιβίωση, τὴν Οἰκονομία καὶ τὴ διαμόρφωσίν της, περιλαμβάνοντας τίς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, τὸν χῶρο ὡς διαμορφωτικὸ παράγοντα τῆς Οἰκονομίας, τὴν Τεχνικὴ, τὸν πληθυσμὸ σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὸν χῶρο καὶ τὴν κοινωνικὴ σύνθεση. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Σίδερικς ὁμιλεῖ γιὰ τάξιν, ὀργάνωσιν, ρυθμὸ καὶ πνεῦμα τῆς οἰκονομίας, καθὼς καὶ γιὰ τίς μορφές της. Στὸ Μέρος Α' διακρίνει ὁ ἀναγνώστης τὴν εὐρύ-

τατὴ μὲρφοσιν τοῦ Σίδερικς καὶ τὸν τρόπο χειρισμοῦ τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ φαινομένου. Στὸ Μέρος Β' ὁ Σίδερικς γράφει βραχέως γιὰ τὴν πρωτόγονη οἰκονομία. Αὐτὴ ἡ συντομία διατηρεῖται καὶ στὸ Μέρος Γ' τοῦ ἔργου του, σὲ ὅποιο ἐξετάζει τὴν οἰκονομία τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν λαῶν, τὴν Ἑλληνικὴ Οἰκονομία καὶ κάποιες σελίδες ἀφιερωμένες στὴν οἰκονομία τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς, ἐν συνεχείᾳ ὁμιλεῖ γιὰ τὴ Ρωμαϊκὴ Οἰκονομία ἐν ἐκτάσει, κατὰ δὲ τὴν περιγραφὴ της δίνεται ἡ εὐκαιρία στὸν ἀναγνώστη νὰ ἀντιληφθῆ καὶ τίς νομικὲς ἱστορικὲς γνώσεις τοῦ Σίδερικς ἀναφορικῶς μὲ τὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο. Ἐνταῦθα ὁ Σίδερικς παρατηρεῖ ὅτι ἡ Ρωμαϊκὴ Οἰκονομία ἐκκίνησε ἀπὸ ἐλεύθερη Οἰκονομία καὶ ἐν χρόνῳ μετεβλήθη σὲ ἡμιδουλομένη καὶ κρατικῶς ὀργανωμένη οἰκονομία, τὴν ὁποία ὁ Burg χαρακτηρίζει ἀναγκαστικὴ.

Μετὰ τὴ διεξοδικὴ αὐτὴ περιγραφὴ τῆς Ρωμαϊκῆς Οἰκονομίας, ὁ Σίδερικς ἐξετάζει τὴν Οἰκονομία τοῦ Βυζαντίου, ὅπου προβαίνει σὲ βαθυστόχαστες παρατηρήσεις καὶ σὲ πλάτος περιγραφῆς της. Ὁ Βέλγος βυζαντινολόγος Henri Grégoire, ὅταν ἀνέγνωσε τὴν ἐργασία αὐτὴ τοῦ Σίδερικς γιὰ τὸ Βυζάντιο, τοῦ ἔστειλε ἐπιστολὴ κρίνοντας τὸ ἔργο του ὡς ἀξιόλογη συμβολὴ στὴν Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Πράγματι ὁ Σίδερικς παρουσίασε τὴν Οἰκονομία τοῦ Βυζαντίου μὲ ἐμπειριστικῶς πηγὰς καὶ μὲ ἀξιόλογες παρατηρήσεις. Ὁ ἀναγνώστης ὁμως ξενίζεται ὅταν ὁ Σίδερικς, στηριζόμενος σὲ μίαν παράγραφο τοῦ Turchi (La civiltà bizantina, Torino 1915), τὴν ὁποία καὶ παραθέτει, χαρακτηρίζει τὸ Βυζάντιο ὡς πολυεθνικὸ Κράτος «ἄνευ ἐνιαίας ἐθνικῆς συνειδήσεως», παρατήρησις, ἡ ὁποία καθ' ἡμᾶς δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν πραγματικότητά. Ἐξ ἄλλου μίαν σειρά βυζαντινολόγων μεγαλύτερων σὲ ἀνάστημα ἀπὸ τὸν Turchi μιλοῦν περὶ Ἑλλήνων. Διότι τὸ Βυζάντιο ἦταν βεβαίως μίαν αὐτοκρατορία ἡ ὁποία ἀπαρτιζόταν ἀπὸ διάφορους λαοὺς, ὁ πυρήνας ὁμως αὐτῆς καὶ ἡ συνείδησις τῶν λαῶν τούτων κατὰ βάση ἦταν ἑλληνικὴ, περισσότερο μάλιστα ὅταν τὸ πληθυσμικὸ στοιχεῖο, κατὰ πλειοψηφία, ἦταν ἑλληνικὸ καὶ μὲ καθαρὰ ἐπίδραση κουλτούρας ἑλληνικῆς. Καὶ τοῦτο — κατὰ τὴ γνώμη μου — ὀφείλετο σὲ γεγονὸς ὅτι τὸ Βυζάντιο ἀπέβαλε ἐν χρόνῳ τὴ Ρωμαϊκὴ ἐπίδραση καὶ ἀφομοίωσε τὴν ἑλληνιστικὴν.

Στὸ Μέρος Α' τοῦ Τόμου Β' ὁ Σίδερικς ἀναφέρεται στὴν Οἰκονομία τῆς Δ. Εὐρώπης ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχία, γιὰ νὰ ἀκολουθήσῃ ἡ περιγραφὴ τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως τοῦ 3ου αἰῶνα, ἡ

κρατική παρέμβαση και η παρακμή της Ρωμαϊκής Οικονομίας. Έν συνεχεία, ο Σίδερικ εναφέρεται στην εισβολή των βαρβάρων και τις συνέπειές της, όπως επίσης και στά κράτη τά όποια ιδρύθηκαν στά έρείπια του Δυτικού Ρωμαϊκού Κράτους από τους εισβολείς Λομβαρδούς, Φράγκους, Βησιγόθους (Ισπανία) Άγγλοσάξωνες (Άγγλία). Περαιτώνοντας τήν όλη αυτή περιγραφή, ο Σίδερικ καταλήγει μέ μία γενική επισκόπηση σχετικά μέ τή διαμόρφωση της Οικονομίας της Δ. Ευρώπης (5ος-9ος αιώνας), τή νοσοτροπία των γερμανικών λαών, καθώς και για τήν επικράτηση της νέκρωσης της Οικονομίας (9ος-11ος αιώνας), περιγράφει τους όρους και συνθήκες διαμόρφωσης του φεουδαλισμού στην Γαλλία, τήν Ιταλία, τήν Ισπανία και τήν Άγγλία. Έν συνεχεία γράφει για τήν Οικονομία κατά τή διάρκεια της αναβίωσής της (11ος-15ος αιώνας), περιλαμβάνοντας στην περιγραφή του τήν Ιταλία, τή Γαλλία, τήν Άγγλία και τήν Ισπανία.

Η Ιστορία του Οικονομικού Βίου του Σίδερικ είναι έργο συνθετικό και πρωτοποριακό, τουλάχιστον για τήν Ελλάδα, και γνώρισε στους Έλληνες σπουδαστές και επιστήμονες πλευρές της εξέλιξης της Ευρωπαϊκής Οικονομίας, τις όποιες ούδέποτε είχαν διδαχθή. Έτσι ο Σίδερικ συμπλήρωσε τό έργο του Άνδρεάδη σε χώρο και χρόνο, αρχόμενος από της πρωτόγονης Οικονομίας και περαιτώνοντας μέ τήν Αναγέννηση. Όλόκληρο τό έργο του αφορά στην μορφολογία της Οικονομίας κάθε περιόδου, τήν όποια συνοδεύει τό σύστημα, ό ρυθμός και τήν νοσοτροπία πού επικρατεί κατά τήν εξεταζόμενη περίοδο. Ό Σίδερικ περιγράφει αυστηρώς μόνον τά οικονομικά γεγονότα και μόλις θίγει και άλλα γεγονότα τά όποια τά έπηρέασαν. Μέ τόν τρόπο αυτόν αποφεύγει νά προβεί σε αφαιρέσεις και κρίσεις, οι όποιες θά τόν απομάκρυναν από τήν αντικειμενικότητα. Ό ίδιος χειρισμός διακρίνεται και στις μονογραφίες του, οι όποιες αφορούν στο άλλο έργο του, τήν *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*. Έδώ θά πρέπει νά παρατηρήσουμε ότι ό Σίδερικ, ακολουθώντας τόν τρόπο ιστορικής περιγραφής των θεωριών, δέν ήδύνατο νά ακολουθήσει διαφορετική όδό, είχε όμως τή δυνατότητα νά γράψει πολύ καλύτερο έργο αποφεύγοντας τήν όδό τήν όποια επέλεξε. Ήταν δέ — καθ' ήμιας — λανθασμένη ή όδος αυτή και από της πλευράς ότι, ενώ ό Σίδερικ επιθυμούσε μεγαλύτερη έμβάθυνση στο οικονομικό φαινόμενο, παρά ταύτα αυτός άρκέστηκε μόνον στην στεγνή περιγραφή του, χωρίς συγκρίσεις και εποικοδομητικές κρίσεις,

προσφεύγοντας σε σχοινοτενή citata. Νομίζουμε ότι έχουμε δίκαιο, κρίνοντας τις δυνατότητες του ιστορικού της Οικονομίας (και εισηγητή μου στην διατριβή μου επί διδακτορία). Δέν πρέπει όμως νά μάς διαφεύγει και τό γεγονός ότι ό Σίδερικ είχε υπ' όψη του και τους σπουδαστές — τουτο γράφει και στο έν λόγω σύγγραμμα του — οι όποιοι έπρεπε — αφού δέν γνώριζαν ξένες γλώσσες — νά προσεγγίσουν και άμεσα τό κείμενο των θεωριών τις όποιες έτσι εξέθεσε.

Άντιθέτως σε ένα άρθρο του τό όποιο δημοσιεύθηκε στην *Επετηρίδα* της ΑΣΟΕΕ (1960-1961) μέ τίτλο: «Αί Άπαρχαί της Έμποροκρατίας», ό αναγνώστης εύρίσκει ενώπιον ενός άλλου Σίδερικ, ό όποιος συνδυάζει τήν έμποροκρατία μέ κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα, καθώς επίσης μέ τις διάφορες ανακαλύψεις, τή θρησκευτική μεταρρύθμιση και τή διαμόρφωση του έμποροκρατικού πνεύματος σε συνδυασμό μέ τόν προστατευτισμό και τήν ανάδειξη των διαφόρων ήγεμονιών. Αυτός είναι ό λόγος για τόν όποιο, ό Σίδερικ παρουσίαζε συγκριτικό πλεονέκτημα στην Ιστορία του Οικονομικού Βίου έν σχέσει προς τήν Ιστορία των Οικονομικών Θεωριών.

Ό Σίδερικ γνώριζε θαυμάσια τά ελληνικά, μιλούσε εύχερώς ξένες γλώσσες (Ιταλικά, Γερμανικά, Γαλλικά, Άγγλικά), περιόδευσε τήν Ευρώπη μελετώντας στις διάφορες βιβλιοθήκες και σπούδασε στην Γερμανία τήν εποχή κατά τήν όποια σπούδαζαν στην ίδια χώρα ό Δημήτριος Καλιτσουνάκις και ό Γεώργιος Παπανδρέου. Ό Παπανδρέου εκτιμούσε τις γνώσεις του Σίδερικ, άν και ό Σίδερικ δέν έτρεφε τήν ίδια εκτίμηση για τόν Παπανδρέου, θεωρώντας ότι δέν είχε σταθερές πολιτικές αντιλήψεις. Διότι ό Σίδερικ παρέμεινε ολόκληρη τήν ζωή του προσδεδεμένος σχεδόν απολύτως μέ τις πεποιθήσεις του. Ήταν περισσότερο ακαδημαϊκός διδάσκαλος παρά πολιτικός. Ό πολιτικός όμως πρέπει νά προσαρμόζεται προς τις συνθήκες, οι όποιες διαμορφώνονται έντός του χρόνου, χωρίς βεβαίως και νά απέμποει τις βασικές ιδεολογικές του θέσεις. Ό Παπανδρέου, ως πολιτικός πού ήταν, διήλθε από τόν άκρατο σοσιαλισμό (1915) στην ήπια σοσιαλδημοκρατία, αφού οι μεταβληθείσες συνθήκες τουτο — κατά τήν γνώμη του — επέβαλαν.

Ό Σίδερικ εκτός από μία σειρά διαφόρων μελετών και άρθρων, τά όποια δημοσίευσε [όπως: *Φορολογία του Έλαίου* (1928), *Γεωργική φορολογία* (1930), *Η ιστορική εξέλιξις της γεωργικής μας φορολογίας* (1931), καθώς και μία

σειρά νομικῶν μελετῶν σχετικῶς μέ τό Γεωργικό Δίκαιο] ἔκαμε καί μεταφράσεις, ὅπως τό ἔργο τοῦ Achille Loria. Ἀκόμη ἔγραψε τήν Εἰσαγωγή στή μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ L. Stein, καθῶς καί ἑνός Ἰταλοῦ Καθηγητοῦ, τοῦ G. Bulla, τοῦ Γεωργικοῦ Δικαίου στό Πανεπιστήμιο τῆς Φλωρεντίας.

Ἐπίσης ὁ Σίδερικς ἦταν μία «κινουμένη βιβλιοθήκη», ὅπως τόν χαρακτηρίζαν οἱ φοιτητές του, καί μέ τόν πλοῦτο τῶν γνώσεών του ἐκινεῖτο ἀνετα ἐντός τοῦ θέματός του, ἀν καί δέν ἠδύνατο νά γράψει — ὅπως ἐλέχθη — μέ τήν ἴδια εὐχέρεια. Διότι, παρ' ὅλον ὅτι γνῶριζε θαυμάσια τήν Ἑλληνική, ἐδυσχαιρένετο στή γραπτή διατύπωση τῶν ἰδεῶν του. Ὁ ἄλλος βιογράφος του, ὁ Καθηγητής Σπυριδῶν Καλογερόπουλος Στράτης (1905-1997), θαυμαστής τοῦ Σίδερικς, τόν παρουσιάζει ὅπως ἀκριβῶς σέ ἕναν ἐπικηδέιο πλήρη προτερημάτων, ἀλλά ὁ γράφων τούς «χαρακτηρισμούς» δέν δύναται νά ἐκφύγει ἀπό τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια. Ἄλλωστε οὐδεὶς εἶναι τέλειος, διότι τό τέλειο ἀφορᾷ στόν Θεό καί ὄχι στούς ἀνθρώπους. Ὅταν δέ γράφουμε χαρακτηρισμό προσώπου ὡς ἐπιστήμονος καί ἀνθρώπου, δέν δυνάμεθα νά ἀποκρύψουμε καί τυχόν ἀδυναμίες· ἄλλωστε καί ὁ Ἥλιος ἔχει τās κηλίδας του. Τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης Σίδερικς δέν ἦταν μέγας. Ἦταν καί θά παραμείνει ἕνας ἀπό τούς μεγαλύτερους τῆς Ἱστορίας τοῦ Οἰκονομικοῦ Βίου καί τῶν Οἰκονομικῶν Θεωριῶν τῆς χώρας μας.

Ἐπίσης ὁ Σίδερικς διήλθε ἀπό τή ζωή στήν αἰωνιότητα τό ἔτος 1976, σέ ἡλικία 88 ἐτῶν, ἀφοῦ προσέφερε μέγα ἔργο στήν Ἀνώτατη Ἑλληνική Παιδεία καί τήν ἑλληνική κοινωνία.

Ἦταν καί θά παραμείνει ἕνας ἀπό τούς μεγαλύτερους τῆς Ἱστορίας τοῦ Οἰκονομικοῦ Βίου καί τῶν Οἰκονομικῶν Θεωριῶν τῆς χώρας μας.

Ἦταν καί θά παραμείνει ἕνας ἀπό τούς μεγαλύτερους τῆς Ἱστορίας τοῦ Οἰκονομικοῦ Βίου καί τῶν Οἰκονομικῶν Θεωριῶν τῆς χώρας μας.

Ἦταν καί θά παραμείνει ἕνας ἀπό τούς μεγαλύτερους τῆς Ἱστορίας τοῦ Οἰκονομικοῦ Βίου καί τῶν Οἰκονομικῶν Θεωριῶν τῆς χώρας μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἀ.Σπ. Παπαναστασάτου, «Ἀριστοτέλης Δ. Σίδερικς, ὁ ἀνθρωπος καί τό ἔργο του (1889-1976)», *Χρονικά τῆς Ἐταιρείας Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν* 6(1995) 9-35, ἐδῶ σ. 9.
2. Ἀ. Σπ. Παπαναστασάτου, ἔνθ', ἀν., σελ. 10.
3. Ἀ. Σπ. Παπαναστασάτου, ἔνθ', ἀν., σελ. 11.
4. Ἀ. Σπ. Παπαναστασάτου, ἔνθ', ἀν., σελ. 13.
5. Ἀ. Σπ. Παπαναστασάτου, ἔνθ', ἀν., σελ. 15.
6. Ἀ. Σπ. Παπαναστασάτου, ἔνθ', ἀν., σελ. 22.

Βιβλιογραφία Ἀριστοτέλους Δ. Σίδερικς

Καλογεροπούλου-Στράτη Σπ., «Ἀριστοτέλης Σίδερικς (1889-1976)», *Δελτίον Ἰονίου Ἀκαδημίας Α'* (1977) 195-202.
Μπαλόγλου Χ., «Δύο Ἐπτανήσιοι Ἱστορικοί τῆς Οἰκονομίας: Ἀνδρέας Μ. Ἀνδρεάδης-Ἀ.Δ. Σίδερικς», *Πρα-*

κτικά Ἐ' Ἐθνικοῦ Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Οἰκονομικῆς Ἱστορίας, Ἀθήνα 1999, σσ. 48-71.
Παπαναστασάτου Ἀ., «Ἀριστοτέλης Δ. Σίδερικς. Ὁ ἀνθρωπος καί τό ἔργο του (1889-1976)», *Χρονικά τῆς Ἐταιρείας Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν* 6 (1995) 9-35.

Κείμενα του Ἀ. Σίδερι

Όπως ἤδη ἐλέχθη τό ἔργο τοῦ Ἀ. Σίδερι Ἱστορία Οἰκονομικῶν Θεωριῶν, τόμ. Α'. Αἱ περὶ τιμῶν καὶ ἀξίας θεωρίαι (1953), εἶναι στενῶς συνδεδεμένο μέ τήν περιγραφὴ τῶν διαφορῶν ἐπὶ τῆς ἀξίας θεωριῶν, τίς ὁποῖες αὐτός ἐπέλεξε πρὸς διατύπωσή των. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματός του ἀφορᾷ κυρίως στήν ἀξία, ἐνῶ, ὅπως αὐτός διευκρινίζει, ἐξετάζει τὴ διαμόρφωση τῶν τιμῶν μόνον σέ ἐλεύθερο ἀνταγωνισμό. Ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ὁ Σίδερις σέ ἐλάχιστα σημεῖα τοῦ συγγράμματός του διατυπώνει δικές του σκέψεις. Γιὰ τόν λόγο τοῦτον θεωρήσαμε ὅτι θά ἔπρεπε νά παραθέσουμε κατωτέρω μόνον τὰ ἀφορῶντα στήν Εἰσαγωγή καὶ τίς Τελικές Παρατηρήσεις τοῦ ἱστορικοῦ συγγραφέα.

I. Προσδιορισμός τῆς ἀξίας κατ' ἀτομικήν καὶ κοινωνικήν ἀντίληψιν

«Ἡ ἐκτίμησις τῆς σημασίας τήν ὁποίαν ἀποδίδομεν εἰς τὰ ἀγαθὰ, ὡς μέσα κατάλληλα νά ικανοποιήσουν τὰς ἀνάγκας μας, καὶ ὁ βαθμὸς καταλληλότητος ποῦ ἀναγνωρίζομεν εἰς αὐτὰ (ἡ χρησιμότης δηλ. τῶν ἀγαθῶν ἐν τεχνικῇ — ἐπιστημονικῇ — οἰκονομικῇ ἐννοίᾳ), ἔτι δὲ ἡ ἐκτίμησις τοῦ βαθμοῦ τῆς θυσίας τῆς ἀπαιτουμένης πρὸς ἀπόκτησιν τῶν μέσων τούτων ἐν σχέσει πρὸς τήν χρησιμότητά των, καθορίζουν τήν ἀποδιδόμενην εἰς τὰ ἀγαθὰ ἀξίαν. Ἡ ἀξία εἶναι συμψηφιστικὴ κρίσις¹ μεταξύ ὠφελείας καὶ πόνου (κόπου, στερήσεως, θυσίας) πρὸς ἀπόκτησιν τῶν ἀγαθῶν. Καὶ ἐπειδὴ αἱ ἐκτιμήσεις αὗται χρησιμότητος καὶ δικαιολογημένης θυσίας εἶναι διάφοροι κατ' ἄτομον, ἡ ἀξία τῶν ἀγαθῶν εἶναι κατὰ βάσιν ὑποκειμενικὴ καὶ διάφορος κατ' ἄτομον.

Ἡ ἐξήγησις τοῦ ρόλου τόν ὁποῖον ἐν τῇ ἀξιολογικῇ κρίσει τοῦ ἀνθρώπου παίζουν τὰ δύο ταῦτα καθοριστικὰ τῆς ἀξίας στοιχεῖα (προσδοκωμένη ἀπόλαυσις ἐκ τῆς ἀναγνωριζομένης εἰς τὰ ἀγαθὰ χρησιμότητος καὶ καταβλητέα πρὸς ἀπόκτησιν τῶν θυσία) εἶναι ἀντικείμενον μελέτης τῆς οἰκονομικῆς Ψυχολογίας² καὶ τῆς οἰκονομικῆς Κοινωνιολογίας³, αἵτινες ἀποτελοῦν τήν Εἰσαγωγήν εἰς τήν Οἰκονομικὴν Ἐπιστήμην καὶ τῆς Ἐπιστήμης ταύτης⁴.

Ἡ ἀξιολόγησις τῶν ἀγαθῶν καὶ ἡ ἀναδεικνυομένη ἀξία αὐτῶν καίτοι ὑποκειμενικὴ, εἶναι φαινόμενον κοινωνικόν. Φέρονται πρὸς τὰ ἀγαθὰ οἱ ἄνθρωποι ὡς μέλη ενός ὄλου, τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου ἐν ᾧ βιοῦσιν, ἵνα ικανοποιήσωσιν ἀνάγκας, μέγα πλῆθος τῶν ὁποίων γεννᾷ αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ συμβίωσις. Τὰ ἀγαθὰ ὡς παρέχει αὐτὰ ἡ φύσις ἐλάχιστα εἶναι πρόσφορα μέσα ικανοποιήσεως τῶν ἀναγκῶν τούτων. Γίνονται τοιαῦτα δι' ἐργασίας καὶ θυσίας ἄλλων ἀγαθῶν. Ἡ κοινωνι-

κὴ συμβίωσις γεννᾷ τήν πρὸς τοῦτο συνεργασίαν τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἀποκτήσεως τῶν ἀγαθῶν. Ἡ διαθέσιμος ἐργασία καὶ τὰ παρ' ἐκάστω διαθέσιμα μέσα πρὸς διὰ τῆς θυσίας αὐτῶν ἀπόκτησιν τῶν προσφῶρων μέσων καθορίζονται κοινωνικῶς καὶ οὐχὶ ἀτομικῶς. Εἴτε ἐν ἰσονόμῳ κοινωνίᾳ βιοῖ μετὰ τῶν ὁμοίων του ὁ ἄνθρωπος, εἴτε ἐν ἀνισονόμῳ τοιαύτῃ, ἢ ἐπὶ τὰ διατιθέμενα μέσα ἐξουσία ἐκάστου εἶναι ἀποτέλεσμα κοινωνικοῦ καθορισμοῦ. Καὶ ὄχι μόνον ἡ ἐξουσία αὕτη, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ καταβλητέα ἐργασία καὶ ὁ τρόπος τῆς συνεργασίας μετὰ τῶν συνανθρώπων ἐν τῇ κοινῇ ταύτῃ προσπάθειᾳ κτήσεως καὶ καταλλήλου διαμορφώσεως τῶν ικανοποιούντων τὰς ἀνάγκας μας μέσων, καθορίζονται ἐπίσης κοινωνικῶς. Ἐντεῦθεν καὶ αὐτὴ ἡ ἀξιολογικὴ κρίσις ἐκάστου, ἥτοι ἡ ἔκτασις θυσίας μέσων ἐν σχέσει πρὸς προσδοκωμένην χρησιμότητα, ὑπόκειται εἰς κοινωνικόν τινα προσδιορισμόν.

Ἀφ' ὅτου δ' ὁ ἄνθρωπος ἐξῆλθε τῆς πρωτογόνου κοινωνίας καὶ ἤρξατο συναλλασσόμενος μετὰ τῶν ὁμοίων του εἰς κοινωνικά καθεστῶτα ἀνισόνομα καὶ μέ σχετικὴν ἐλευθερίαν ἀπὸ ἀναγκαστικῶν οἰκονομικῶν δεσμεύσεων καὶ ἐν κοινωνίᾳ αὐξανομένου καταμερισμοῦ ἔργων καὶ συνεπῶς ἐπεκτεινομένων συναλλαγῶν, ἡ ἀπόκτησις τῶν ἀγαθῶν κατέστη ἀντικείμενον ἀγῶνος, ὄχι μόνον πρὸς τήν φειδωλὴν φύσιν, ἀλλ' ἀγῶνος μέ τοὺς συνανθρώπους του. Ἐμπόδια εἰς τήν ικανοποίησιν τῶν ἐπιθυμιῶν μας εἶναι καὶ αἱ ἐπιθυμίαι τῶν συνανθρώπων μας, κατὰ τήν ἔκφρασιν τοῦ Pareto, ἢ διάφορος οἰκονομικὴ δύναμις τῶν ὁποίων κατέστησε τόν ἀγῶνα τοῦτον πολυλάκις δραματικόν, πάντοτε δὲ φλέγον κοινωνικόν πρόβλημα.

Ἐν τῇ οἰκονομίᾳ ταύτῃ τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων, τῆς οἰκονομικῆς ἀνισότητος καὶ τῶν συναλλαγῶν ἡ ἀναδεικνυομένη ἀξία τῶν ἀγαθῶν εἶναι ἀποτέλεσμα πολυπλοκωτέρου κοινωνικοῦ

καθορισμού. Αύτη αναδεικνύεται ἐν τῇ συμπράξει καί τῇ ἀντιπράξει τῶν συμβιούντων ἀτόμων, τελουμέναις κυρίως ἐν τῇ ἀγορᾷ, ὅπου ἡ ἀξιολογική περί τῶν ἀγαθῶν κρίσις ἐκάστου εἶναι διάφορος καί ἀντίθετος αἰ ἐπιδιώξεις τῶν ἐν τῇ ἀγορᾷ μέ διάφορον οἰκονομικήν δύναμιν δρώντων τῶν παραγωγῶν, καταναλωτῶν, ἐπιχειρηματιῶν, φορέων συντελεστῶν παραγωγῆς. Ἀτομική καί κοινωνική ἀξιολόγησις, ὑποκειμενική καί ἀντικειμενική ἀξία χρήσεως καί ἀνταλλακτική ἀξία, τιμαί, εἶναι κοινωνικά πράξεις, φαινόμενα καθοριζόμενα ἐκ τῆς συμπλόκου δράσεως τῶν συμβιούντων ἀνθρώπων.

Τό φαινόμενον τῆς ἀξίας τῶν ἀγαθῶν, τῶν ἀμέσων καί τῶν ἐμμέσων, εἶναι κεντρικόν πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης⁵. Ἐκ τῆς ἀξίας τῶν ἀγαθῶν κρίνεται ἡ ἔκτασις τῆς παραγωγῆς καί τῆς καταναλώσεως αὐτῶν. Ἐκ τῆς ἀξίας τῶν ἐμμέσων ἀγαθῶν μορφοῦνται τά ἀτομικά εἰσοδήματα.

Ἐχει ὅθεν ἡ ἐπιστήμη νά ἐξηγήσῃ πῶς ἀξιολογοῦμεν οἱ ἄνθρωποι τά ἀγαθά. Πῶς ἀξιολογεῖ ὁ καταναλωτής τά ἀγαθά, ἅτινα ἐπιθυμεῖ νά καταναλώσῃ, πῶς ἀξιολογεῖ ὁ παραγωγός τά ἀγαθά ἅτινα παράγει, πῶς ὁ ἐργάτης τήν ἐργασίαν του τήν ἀνταλλάσσει μέ χρῆμα, πῶς ὁ κεφαλαιούχος τήν χρῆσιν τῶν κεφαλαίων του, ὁ γαιοκτήμων τήν χρῆσιν τῶν γαιῶν του τάς ὁποίας παρέχει εἰς ἐπιχειρηματίας πρός παραγωγικήν δρᾶσιν, πῶς ὁ ἐπιχειρηματίας τήν ἐπιχειρηματικήν του δρᾶσιν, πῶς ὁ παραγωγός ἀξιολογεῖ τάς πρώτας ὕλας, ἅς ἀγοράζει ἵνα κατασκευάσῃ ἀγαθά καί πωλήσῃ ταῦτα, πῶς οὗτος ἀξιολογεῖ τήν ἐργασίαν του, τήν χρῆσιν τῶν κεφαλαίων, τῶν γαιῶν τάς ὁποίας χρησιμοποιεῖ, πῶς οἱ καταναλωταί ἀξιολογοῦν τήν ἐπιχειρηματικήν δρᾶσιν τῶν ἐπιχειρηματιῶν, πῶς πάντες οὗτοι ἀξιολογοῦσιν ἀγαθά καί ὑπηρεσίας ὡς ἀγορασταί καί πωληταί αὐτῶν. Ἐπι περαιτέρω ἔχει νά ἐξηγήσῃ πῶς ἡ διάφορος κατ' ἄτομον (καταναλωταί, παραγωγοί) ἀξιολόγησις αὐτῆ γεννᾷ μίαν ἔξω τοῦ ἀτόμου κοινωνικήν ἀξιολόγησιν, μίαν ἀντικειμενικήν ἀξίαν ἐκφραζομένην εἰς χρῆμα (τιμαί), πρός ἣν συμμορφοῦνται τά ἄτομα καί κατά ποίαν ἔκτασιν συμμορφοῦνται⁶.

Ἡ θεωρία ὅθεν τῆς ἀξίας εἶναι ἡ ἐνιαία καί συστηματική ἐξήγησις τῶν φαινομένων τούτων. Δι' ὅ, κατά τήν ἔκφρασιν τοῦ Dobb, ἡ ἀξία εἶναι ἐνοποιός ἀρχή διὰ τήν πολιτικήν Οἰκονομίαν⁷. Ἡ διδομένη εἰς τό πρόβλημα τῆς διαμορφώσεως καί μεταβολῆς τῶν ἀξιῶν τῶν ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν ἐρμηνεία θά ἐρμηνεύσῃ καί τήν κίνησιν ὁλοκλή-

ρου τῆς οἰκονομίας. Ὑπό τήν σημερινήν παρά τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ἀντιμετώπισιν τῆς ὅλης Κοινωνικῆς Οἰκονομίας, ὡς συστήματος ἰσορροπίας δυνάμεων⁸, ὅπου δράσει ἐγγενῶν τῆ οἰκονομία δυνάμεων διαταρασσομένη ἀποκαθίσταται ἡ ἰσορροπία, καταφανῆς εἶναι ἡ σημασία τῆς περὶ ἀξίας θεωρίας, ὡς ἐνοποιῶ ἀρχῆς τῆς Ἐπιστήμης.

Ἡ περὶ ἀξίας θεωρία πρέπει νά δύναται νά ἐξηγήσῃ συγχρόνως μέ τήν ἐξήγησιν τῆς διαμορφώσεως τῶν ἀξιῶν τῶν ἀμέσων καί ἐμμέσων ἀγαθῶν καί τήν ἰσορροπία τῆς οἰκονομίας ὡς ὅλου καί τήν διαταραχήν τῆς ἰσορροπίας ταύτης.

Οὕτω δέον νά νοηθῇ ἡ περὶ ἀξίας θεωρία. Καί ὑπό τό πρῖσμα τοῦτο θά κριθῶσιν αἰ ἐκτεθησόμεναι περὶ ἀξίας θεωρίαι. Καί ἡ θεωρία τῆς ἀξίας, ὡς πᾶσα θεωρία, ὑπόκειται εἰς τόν λογικόν καί ἐμπειρικόν, ὡς ἐξετέθη ἐν τοῖς πρόσθεν, ἔλεγχον.

Αἱ ἀρχαῖαι θεωρίαι ἔδιδον ἐξήγησιν τῆς ἀξίας ἔχουσαι ὑπ' ὄψιν κυρίως τόν καταναλωτήν, ὁ Μεσαιῶν τόν παραγωγόν, οἱ Κλασσικοί μέ ἀφετηρίαν τόν παραγωγόν, μέ ἀξιολόγησιν τῆς θυσίας (κόστους) πρός παραγωγὴν τῶν ἀγαθῶν ἔθεσαν τό πρόβλημα τῆς ἀντιθέσεως κοινωνικῶν συμφερόντων, ὑπό τό παίγιον τῆς προσφορᾶς καί τῆς ζητήσεως ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν ἐν τῇ ἀγορᾷ. Οἱ Ψυχολογικοί ἐπανῆλθον εἰς τόν καταναλωτήν καί ἐζήτησαν νά ἐμβαθύνουν εἰς τοὺς ὅρους τοὺς καθορίζοντες τήν ὑπ' αὐτοῦ ἀξιολόγησιν τῶν ἀγαθῶν. Οἱ Μαθηματικοί ἔθεσαν τήν ὑπόθεσιν τῆς ἰσορροπίας καί ἐπεδίωξαν τήν ὑπ' αὐτὴν ἐξήγησιν τῆς ἀξίας καί τῶν τιμῶν. Οἱ Νεοκλασσικοί συνεδύσαν τάς θεωρίας ταύτας, οἱ δέ νεώτεροι ἐπιχειροῦν ἐμπειρικοστατιστικόν ἔλεγχον τῶν θεωριῶν τούτων⁹.

Οὕτως ἐξελίχθησαν αἱ περὶ ἀξίας θεωρίαι. Ἐκάστη αὐτῶν εἶναι τέκνον τῆς ἐποχῆς, εἰς ἣν ἐγεννήθη, τῆς κοσμοθεωρίας τῶν δημιουργῶν τῆς καί τοῦ κοινωνικοῦ ὑποστρώματος τῆς ἐποχῆς των καί τῆς κοσμοθεωρίας των.

Ἐν τοῖς ἐπομένοις θά ἐκτεθῶσι, θά κριθῶσι, θά αἰτιολογηθῶσι καί θά ἀξιολογηθῶσιν αἱ περὶ ἀξίας καί τιμῶν ἐξενεχθεῖσαι θεωρίαι ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον.

II.

»Ἐπισκοποῦντες ἀναδρομικῶς — βάσει τῶν ἐκτεθεισῶν ἐν τοῖς πρόσθεν θεωριῶν¹⁰ — τήν ἐξέλιξιν τῆς Οἰκονομικῆς Σκέψεως ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος καί τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης ἀ-

πό των νεωτέρων χρόνων ἐν τῷ προβλήματι τῆς ἀξίας καί των τιμῶν — κεντρικῶ, κατὰ κοινήν ἀναγνώρισιν προβλήματι τῆς Οἰκονομικῆς Ἐρεῦνης — παρατηροῦμεν ὅτι, τό πρόβλημα τῆς διακριδύσεως τοῦ μηχανισμοῦ τῆς διαμορφώσεως των τιμῶν των ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν ἀπ' αἰῶνων ἤδη, ἀφ' ἧς ὁ καταμερισμός ἔργων ὠδήγησεν εἰς συστηματικές ἀνταλλαγάς, ἀπησχόλησε τήν σκέψιν των σοφῶν. Πρακτικά προβλήματα, πού παρουσιάζει ἡ ἀνταλλακτική οἰκονομία, ἀνάγκαι προβλέψεων ἐν μεταβαλλομέναις προσφορᾷ καί ζητήσεσι, ἐζήτουν κάποιαν διαφώτισιν πρὸς ἐξυπηρέτησιν των οἰκονομικῶς ἐν τῇ οἰκονομίᾳ ταύτῃ δρώντων. Πρὸς ἀνάλυσιν τοῦ περιπλόκου μηχανισμοῦ των ἐν τῇ ἀγορᾷ ἀναδεικνυομένων τιμῶν ἐστράφησαν εἰς τήν ἔρευναν τῆς ὑπὸ τοῦ ἀτόμου ἀξιολογήσεως των ἀγαθῶν, ἵνα ἐξηγήσουν διατί ζητοῦνται ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ἀγαθά, διατί προσφέρονται, διατί καί κατὰ ποίαν ἀναλογίαν ἀνταλλάσσονται, πῶς μεταβάλλονται προσφερόμεναι καί ζητούμεναι ποσότητες, πῶς διαμορφώνονται αἱ τιμαί. Καί τοιαύτην αἰτίαν τῆς ἀνταλλαγῆς εὔρον τήν ἱκανοποίησιν των ἀναγκῶν των εἰς συναλλαγῆν ἔρχομένων, των δέ σχέσεων, καθ' ἃς ἀνταλλάσσονται τά ζητούμενα καί προσφερόμενα ἀγαθά, αἰτίαν ἐθεώρησαν τήν διὰ τούς συναλλασσομένους ἀντίστοιχον χρησιμότητα των ἀνταλλασσομένων ἀγαθῶν, ἥτοι ὁμοίαν ἀμοιβαίως ἱκανοποίησιν των ἀναγκῶν αὐτῶν διὰ τῆς μεταξύ των ἀνταλλαγῆς των ἀνταλλασσομένων ἀγαθῶν. Ἡ σύμπτωσης τῆς δι' ἕκαστον των συναλλασσομένων ἀντιστοίχως ὁμοίας, καθ' ὑποκειμενικὴν ἑκάστου ἐκτίμησιν, χρησιμότητος των ἀνταλλασσομένων ἀγαθῶν ἀποτελεῖ αἰτίαν τῆς ἀνταλλαγῆς καί αἰτίαν καί μέτρον τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Καί ἡ θεωρία αὕτη (ὑποκειμενικὴ θεωρία τῆς ἀξίας) ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τούς ἀρχαίους χρόνους, των Ἀριστοτελικῶν τοῦ Μεσαιῶνος, τοῦ φιλοσόφου Condillac, τοῦ πολιτικοῦ Turgot κατὰ τόν 18ον αἰῶνα, τῆς Ψυχολογικῆς Σχολῆς κατὰ τόν 19ον καί των Νεοσοριακῶν κατὰ τόν 20όν αἰῶνα μέχρι σήμερον, διαρκῶς συμπληρουμένη, προβάλλεται ὡς βάσις πρὸς ἐξήγησιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀξίας. Ἡ ἐξήγησις τοῦ μηχανισμοῦ, καθ' ὃν διαμορφοῦνται αἱ τιμαί εἶναι, κατὰ τήν θεωρίαν ταύτην, ἀδύνατος, ἄνευ διακριδύσεως τοῦ ἀξιολογικοῦ προβλήματος, ἥτοι πῶς ὁ ἄνθρωπος ἀξιολογεῖ τά ἀγαθά. Οἱ Αὐστριακοὶ τῆς Ψυχολογικῆς Σχολῆς ἐνεθάθουν οὕτως εἰς τήν ἔρευναν τοῦ βαθμοῦ τῆς χρησιμότητος. Οἱ μετ' αὐτούς τήν ἐκτίμησιν τῆς χρησιμότητος ἑκάστου ἀγαθοῦ συνεσχέτισαν

πρὸς τήν χρησιμότητα των λοιπῶν ζητουμένων ἀγαθῶν, ἔτι δέ καί πρὸς τήν οἰκονομικὴν δύναμιν τοῦ ἀξιολογοῦντος καί ἐνέδειξαν καί τήν ὑπὸ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς ἀξιολογικῆς κρίσεως, ἐξαίροντες παρά τά λογικά καί τά μὴν ἐν αὐτῇ λογικά, τά συνειδητά καί μὴ συνειδητά στοιχεῖα κατὰ τήν ἔναντι των ἀγαθῶν τούτων μὴ παραγομένων καί μὴ προσφερομένων, ἂν ἡ τιμὴ ζητήσεως των δέν καλύπτῃ τό κόστος παραγωγῆς αὐτῶν. Ἀπὸ τῆς ἐν τῷ Μεσαιῶνι διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, των Μερκαντιστῶν κατὰ τήν Ἀναγέννησιν, των φιλοσόφων Locke καί Hume (18ος αἰῶν), τοῦ Σμίθ καί των Κλασσικῶν τοῦ 19ου αἰῶνος προβάλλεται ἡ θεωρία αὕτη πρὸς ἐξήγησιν τοῦ προβλήματος των τιμῶν. Κατὰ τήν θεωρίαν ταύτην (ἀντικειμενικὴν θεωρίαν τῆς ἀξίας κληθεῖσαν) ἡ ἀτομικὴ ἀξιολογήσις δέν ἐρευνᾶται. Τό κόστος παραγωγῆς εἶναι ἀντικειμενικόν γεγονός ἐπιβάλλόμενον ἀνεξαρτήτως ἀτομικῶν ἀξιολογήσεων. Δέν ἔχουν ἀξίαν τά ἀγαθά ἀναλόγως τῆς σφοδρότητος τῆς ἐπιθυμίας, ἀναλόγως τῆς ἐπιθυμότητος αὐτῶν, ἀλλ' ἀναλόγως τῆς πρὸς παραγωγῆν αὐτῶν θυσίας (ἀμέσου καί ἐμμέσου ἐργασίας) καί δέν μετρεῖ τήν ἀνταλλακτικὴν σχέσιν, τιμὴν, ἢ χρησιμότητος, ἀλλ' ἡ θυσία παραγωγῆς αὐτῶν, θυσία οὐχὶ κατ' ἀτομικὴν ἀξιολογήσιν, ἀλλὰ θυσία ἐργασίας εἰς χρόνον μετρούμενη, μέσης ἐντάσεως κοινωνικῶς ἀπαιτουμένης ἐκάστοτε ἐργασίας, κατὰ τήν διατύπωσιν των τούς Κλασσικοὺς ἀκολουθοῦντως σοσιαλιστῶν (Μάρξ). Αἱ θεωρίαι αὗται ἔχουν, ὡς εἶδομεν, τὰς αἰτιολογίας των, ἀνάγονται δ' ἑκάστη εἰς πνευματικόν καί κοινωνικόν περιβάλλον, ἐξ οὗ εὐρίσκουν καί τήν δικαιολογίαν των¹¹.

Κάθε θεωρία εἶναι μία ὑπόθεσις. Ἡ ἀξία τῆς ἔγκειται εἰς τό πρόσφορον αὐτῆς ὡς ὄργανον ἀναλύσεως, εἰς τήν ἐπάρκειάν τῆς νά ἐξηγήσῃ συστηματικῶς καί ἐν ἀλληλουχίᾳ πρὸς τήν ὅλην ἔρευναν τοῦ πεδίου τῆς ἐπιστήμης εἰς ἣν ἀνήκουν τά φαινόμενα διὰ τήν ἐξήγησιν των ὁποίων προβάλλεται ἡ θεωρία αὕτη. Ἡ θεωρία τῆς ἀξίας εἶναι ἐνοποιὸς ἀρχὴ διὰ τήν οἰκονομικὴν ἔρευναν. Ἡ συνεχῆς ἐπαλήθευσις τῆς τῆς δίδει τήν πιθανότητα ἀληθείας. Τόσον οἱ Κλασσικοὶ ὅσον καί οἱ ὀριακοὶ τήν περί ἀξίας θεωρίαν χρησιμοποιοῦσι πρὸς ἐξήγησιν των δυνάμεων, πού προκαλοῦν τὰς κινήσεις των ζητουμένων καί προσφερομένων ἀγαθῶν ἐν τῇ ἀγορᾷ καί διαμορφώνουν τὰς ἀνταλλακτικὰς σχέσεις, τιμάς. Ἡ περιγραφὴ μόνον των σχέσεων προσφορᾶς καί ζητήσεως καί ἡ μηχανικὴ οὕτω ἐξήγησις δέν τούς ἱκανοποιεῖ.

Ζητούν αιτιοκρατική εξήγησιν. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ σχετική πρὸς παραγωγὴν τῶν ἀνταλλασσομένων ἀγαθῶν θυσία, τὸ κόστος παραγωγῆς, ἰθύνει τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἀνταλλακτικῶν σχέσεων, τῶν τιμῶν, ἦτο διὰ τοὺς Κλασσικούς ἐπαρκῆς ὅπως καὶ πρόσφορος διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὰς τιμὰς τῶν ἀγαθῶν καὶ τὰς μεταβολὰς αὐτῶν καὶ νὰ δημιουργηθῇ οὕτω ἡ ἐπιστήμη, ὡς συστηματικὴ γνῶσις μέ γενικὰς ἀρχὰς, ἐξ ὧν λύνονται δι' ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν τούτων τὰ μερικὰ προβλήματα, πού ἐρευνᾶ ἡ ἐπιστήμη. Ὁ χρόνος ὅμως, ἡ οἰκονομικὴ παρατήρησις, ἡ ἱστορία τῶν τιμῶν ἔδειξαν τὸ μονομερές καὶ τὸ ἀνεπαρκές, τὸ δύσχρηστον τῆς θεωρίας ταύτης. Ἐξῆρην αὐτὴ μίαν κυρίως τῶν δυνάμεων πού προσδιορίζουν τὰς τιμὰς καὶ δὴ ἐν μακρῷ χρόνῳ. Καὶ τὸ κόστος ἐθεώρησεν ἀνεξάρτητον τῶν ἄλλων στοιχείων τῆς οἰκονομίας. Ὅχι ὅτι τὸ κόστος παραγωγῆς δὲν εἶναι προσδιοριστικόν στοιχεῖον τῆς τιμῆς, ἀλλ' οὐχὶ τὸ μόνον, οὐχὶ δὲ πάντοτε τὰ ἀγαθὰ πωλοῦνται κατὰ τὸ κόστος παραγωγῆς αὐτῶν, ἡ δὲ μεταβολὴ τοῦ κόστους παραγωγῆς δὲν μεταβάλλει ὁμοίως δι' ὅλα τὰ ἀγαθὰ τὴν σχέσιν προσφορᾶς καὶ ζητήσεως αὐτῶν. Ἡ θεωρία αὐτὴ δὲν ἐξηγεῖ τὴν ἀπόκλισιν ἀπὸ τῆς φυσικῆς τιμῆς, ἡ δὲ σχέσις προσφορᾶς καὶ ζητήσεως δὲν ἐξηγεῖ διατί ἐν τῇ αὐτῇ μεταβολῇ σχέσεως προσφορᾶς καὶ ζητήσεως ἡ ἀπόκλισις ἀπὸ τῆς φυσικῆς τιμῆς δὲν εἶναι δι' ὅλα τὰ ἀγαθὰ ἡ αὐτὴ. Ἡ θεωρία αὐτὴ δὲν ἐξηγεῖ καὶ ὅλων τῶν ἐμμέσων ἀγαθῶν τὴν διαμόρφωσιν τῆς τιμῆς. Οἱ ἴδιοι οἱ Κλασσικοί, ἐξ ἄλλου, ἐδημιούργησαν παραπλεύρως θεωρίας ἵνα ἐξηγήσουν φαινόμενα τιμῶν, δι' ἃ δὲν ἐπὶ ἴσῃ ἢ δὲν ἐπὶ ἴσῃ ἐντελῶς ἡ βασικὴ θεωρία των (τιμαὶ τῶν μὴ κατὰ βούλησιν αὐξήτων ἀγαθῶν, τιμὴ τῆς χρήσεως τοῦ ἐδάφους κλπ.), τινές δ' αὐτῶν ἀνεζήτησαν, ὡς εἶδομεν, καὶ ἄλλας, πλὴν τοῦ κόστους, αἰτίας προσδιοριστικὰς τῶν τιμῶν. Νεώτεροι, κλασσικοὶ κατὰ βάσιν, παρετήρησαν ὅτι τὸ κόστος, ὡς αἰτία κινούσα τὸ μέτρον τῆς ἀνταλλαγῆς δὲν εἶναι μόνον ἀντικειμενικόν καὶ ἔξω τῆς ἀξιολογικῆς κρίσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐδημιούργησαν τὴν θεωρίαν τοῦ ψυχικοῦ κόστους, ἀναλόγου πρὸς τὴν χρησιμότητα καὶ συναρτώμενον αὐτῇ, ὡς ἀξιολόγησις τῆς πρὸς παραγωγὴν θυσίας, πρὸς ἐξήγησιν φαινομένων, πού ἡ ἔννοια τοῦ, κατὰ τοὺς πρώτους Κλασσικούς, κόστους παραγωγῆς δὲν ἠρμύνευεν ἐπαρκῶς. Ἡ ἄλλη θεωρία, ἡ θεωρία τῆς χρησιμότητος ἐθεωρήθη καὶ παρὰ τινῶν θεωρεῖται ἀκόμη ἐπαρκεστέρα καὶ προσφορωτέρα πρὸς ἐξήγησιν τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων τῆς ἀνταλ-

λαγῆς καὶ τῆς διανομῆς, τῶν τιμῶν ἀμέσων καὶ ἐμμέσων ἀγαθῶν. Ἀλλὰ κατεφάνη καὶ ταύτης ἡ μονομέρεια καὶ ἡ ἀνεπάρκεια. Καὶ ἡ ἄποψις τοῦ κόστους παραγωγῆς, ὡς δυναμένης δρώσης εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν τιμῶν παρὰ τὴν χρησιμότητα εἰσῆχθη καὶ εἰς τὴν θεωρίαν ταύτην, ἔστω καὶ ὑπὸ μορφήν διαφευγούσης χρησιμότητος (ἀρνητικὴ χρησιμότης, disutility, Böhm-Bawerk, Jevons, von Wieser). Ἡ τῶν Νεοκλασσικῶν διύστικὴ θεωρία κόστους-χρησιμότητος καὶ δὴ μέ τὴν παρεμβολὴν τοῦ χρόνου, μακρῶν καὶ βραχειῶν περιόδων, δίδουσα τὸ μέτρον ἐπαρκειᾶς ἐκατέρας τῶν ἄνω μονομερῶν θεωριῶν καὶ διατυπώσα τὰς συναρτήσεις τῶν δρωσῶν δυνάμεων καὶ τὰς ἀμέσους καὶ ἀπωτέρας μεταβολὰς τῶν μεγεθῶν τῶν ἐν τῷ μηχανισμῷ τῆς διαμορφώσεως τῶν τιμῶν συνεργούντων στοιχείων, φαίνεται προσφορωτέρα καὶ ἐπαρκεστέρα θεωρία. Ἡ συνεχῆς ἐπαλήθευσις τῆς θά βεβαιώσῃ τὴν ἐπαρκειάν τῆς, καὶ ὡς διὰ πᾶσαν θεωρίαν τὴν σχετικὴν τῆς ἀλήθειαν. Χρησιμότης τῶν ἐπιθυμητῶν ἀγαθῶν καὶ θυσία κτήσεώς των καθ' ὑποκειμενικὴν καὶ ἐν συσχετίσει ἐκτίμησιν αὐτῶν, κοινωνικῇ ἐπιδράσει διαμορφουμένην κινεῖ τὴν ἀξιολογικὴν κρίσιν τοῦ ζητοῦντος νὰ ἀποκτήσῃ τὰ ἀγαθὰ, κόστος δὲ παραγωγῆς καὶ κέρδος ἢ μὴ μείωσις τῆς οἰκονομικῆς του δυνάμεως ἰθύνουν τὴν ἀξιολόγησιν τῶν ἀγαθῶν ὑπὸ τοῦ προσφέροντος αὐτὰ εἰς τοὺς ζητοῦντας. Αὗται εἶναι αἱ ἄμεσοι αἰτίαι τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν ἀξιών. Ἴσορροπήσις τῶν ἀντιθέσεων τούτων, σύμπτωσις ζητουμένων πρὸς προσφερομένας ὑποκειμενικὰς τιμὰς κατὰ τὴν ἰσορροπήσιν τῶν ὑπὸ τὰς τιμὰς ταύτας προσφερομένων καὶ ζητουμένων μεγεθῶν ἀναδεικνύει τὰς ἀγοραίας καὶ ἐν ἐλευθέρῳ συναγωνισμῷ ἐνιαίας τιμὰς. Τὸ κόστος παραγωγῆς εἶναι ἀπωτέρα αἰτία ἥτις ἐν μακρῷ χρόνῳ καὶ ἐν συνεχῇ παραγωγῇ ἀγαθῶν κατὰ βούλησιν αὐξήτων ἰθύνει τελικῶς τὰς τιμὰς. Μόνον ὑπὸ τὴν ἐν μακρῷ χρόνῳ σύλληψιν ταύτην τῆς οἰκονομίας δύναται κατὰ τοὺς νεοκλασσικούς νὰ θεωρηθῇ ἀνεξάρτητος αἰτία τὸ κόστος παραγωγῆς.

Ἡ παρατηρηθεῖσα ὅμως πολυπλοκότης τοῦ μηχανισμοῦ καθ' ὃν διαμορφοῦνται αἱ τιμαὶ εἰς τὴν ἀγοράν, τὸ πλῆθος τῶν δρωσῶν ἐν τούτῳ δυνάμεων καὶ ἡ ἀμοιβαία συνάρτησις αὐτῶν ἔφερον πρὸς νέαν κατεύθυνσιν ἐρεύνης τοῦ προβλήματος. Ἡ ὑπὸ τὴν μεταβολὴν τῆς χρησιμότητος ἢ τοῦ κόστους παρατηρηθεῖσα μεταβολὴ ἐκάστης τῶν δυνάμεων προσφορᾶς καὶ ζητήσεως καὶ ἡ ἐκ τῆς μεταβολῆς ταύτης μεταβολὴ τῶν τιμῶν καὶ ἡ ὑπὸ τὴν μεταβολὴν τῶν τιμῶν μεταβολὴ τῶν με-

γεθών προσφοράς και ζητήσεως, ἔτι δὲ ἡ ὑπὸ τὴν μεταβολὴν τοῦ κόστους παραγωγῆς — τῶν στοιχείων αὐτοῦ, τῶν τιμῶν τῶν συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς, χρηματικὸν κόστος — μεταβολὴ τῶν τιμῶν τῶν παραγομένων προϊόντων, ἐπίσης δὲ καὶ ἡ ὑπὸ τὴν μεταβολὴν τῶν παραγομένων προϊόντων μεταβολὴ τῶν τιμῶν τῶν συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς, κατέδειξαν τὴν ἀμοιβαίαν συνάρτησιν τῶν μεγεθῶν τῶν στοιχείων τῆς οἰκονομίας ἐν τῇ προσαρμογῇ τῶν ἱκανοποιητέων ἀναγκῶν πρὸς τὰ δεδομένα μέσα ἱκανοποίησεως αὐτῶν — διὰ τὰ ἐπιτευχθῆ ἱκανοποιήσεως ἀπεριόριστων ἀναγκῶν διὰ περιορισμένων μέσων — (θεωρία τῆς ἰσορροπίας). Καὶ προήγαγον οὕτω τὴν ἰδέαν ὅτι ὄχι μόνον δὲν ὑπάρχει μία αἰτία τῆς ἀξίας, ἀλλὰ συγχρόνως ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη ἐρεῦνης τῶν αἰτιῶν τῆς ἀξίας, ἀφ' οὗ καὶ ἡ χρησιμότης καὶ τὸ κόστος παραγωγῆς εἶναι ἀμοιβαῖοι συναρτήσεις τῶν μεγεθῶν τῶν λοιπῶν στοιχείων τῆς οἰκονομίας, προσφοράς καὶ ζητήσεως τῶν τε ἀμέσων καὶ ἐμμέσων ἀγαθῶν καὶ τῶν προσφερομένων καὶ ζητουμένων τιμῶν αὐτῶν, τῆς ἐν τῇ ἀγορᾷ ἀναδεικνυομένης τελικῶς ἐνιαίας τιμῆς προσδιοριζομένης συγχρόνως, ὡς μέγεθος ἐν τῇ ἰσορροπία πρὸς τὰ ἀλληλεξαρτώμενα λοιπὰ μεγέθη τῆς οἰκονομίας (τιμὴ ἰσορροπίας), ἰσορροπίας ἐν τελικῇ ἀναλύσει μεταξύ ἐμμέσου — διὰ τῶν ἀμέσων ἀγαθῶν — προσφοράς καὶ ζητήσεως τῶν διαμορφούντων τὰ τελικὰ ἀγαθὰ συντελεστῶν παραγωγῆς αὐτῶν. Ἡ διαπίστωσις καὶ περιγραφή τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων, τῶν κινήσεων καὶ τῶν ἀμοιβαίων μεταβολῶν τῶν μεγεθῶν τῶν στοιχείων τῆς οἰκονομίας (προσφοράς, ζητήσεως, τιμῶν ἀμέσων καὶ ἐμμέσων ἀγαθῶν) ἐθεωρήθη ἐπαρκές ἔργον τῆς Ἐπιστήμης, ἄνευ περαιτέρω αἰτιοκρατικῶν ζητήσεων, ἀφ' οὗ οἰαδιῆποτε καὶ ἂν εἶναι αἱ δυνάμεις, αἱ αἰτίαι αἱ προσδιορίζουσαι τὰς τιμὰς αὗται ἐκδηλοῦνται ἐν τῇ ζητήσει καὶ προσφορᾷ τῶν ἀγαθῶν, τῶν «price economists» τούτων, ἀρκουμένων οὕτω, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ καθηγητοῦ Haney εἰς μελέτην τῶν κινήσεων τῶν μεγεθῶν τῶν στοιχείων τῆς Οἰκονομίας καὶ οὐχὶ τῶν δυνάμεων τῶν προκαλουσῶν τὰς κινήσεις ταύτας¹². Διὰ τοῦτο καὶ ἐνδεδειγμένη ἡ χρῆσις μαθηματικοῦ λογισμοῦ, καθ' ὃ ἀνάλυσις καὶ συσχετίσις ποσοτικῶν σχέσεων. Καὶ ἐν τῇ ἐπεξεργασίᾳ τῆς μεθόδου ταύτης οἱ μαθηματικοὶ κληθέντες οἰκονομολόγοι προσέφερον πολύτιμον ἔργον εἰς τὴν διακρίβωσιν τοῦ πλέγματος σχέσεων μεγεθῶν, ἐξ ὧν ἀναδεικνύονται αἱ τιμαί¹³.

Ἡ μέθοδος αὕτη ὅμως δὲν ἱκανοποιεῖ τὸν πρόθεον γνώσεως τῶν αἰτιῶν τῆς ἀτομικῆς ἀξιολο-

γήσεως καὶ τῆς ὑπὸ τὴν κοινωνικὴν ἐπίδρασιν ὑπερατομικῆς τοιαύτης, αἵτινες κινοῦν καὶ μεταβάλλουν τὰ μεγέθη τῆς οἰκονομικῆς ἰσορροπίας. Αἱ κινήσεις καὶ αἱ μεταβολαὶ αὗται εἰς τὰ μεγέθη ζητουμένων καὶ προσφερομένων ἀγαθῶν εἶναι ἐκδηλώσεις κρίσεων καὶ πράξεων τῶν οἰκονομικῶς δρώντων ἀνθρώπων¹⁴, οἱ δ' ἐκάστοτε ὄροι τῶν μεταβολῶν τούτων εἶναι οἱ ὄροι, ὑφ' οὗ οἱ ἄνθρωποι φέρονται ἢ ἀπέχουν ἀπὸ τὴν κτῆσιν τῶν ἱκανοποιούντων τὰς ἀνάγκας τῶν ἀγαθῶν, συγκρίνοντες ἱκανοποίησιν πρὸς ἀπαιτουμένην δι' αὐτὴν θυσίαν καὶ δέον νὰ γνωρίζωμεν πῶς ἡ στάσις αὕτη τῶν ἀνθρώπων καθορίζεται καὶ διατὶ δὲν εἶναι πάντοτε ἡ αὐτὴ ὑπὸ τὴν αὐτὴν σχέσιν προσφοράς καὶ ζητήσεως. Διὰ τοῦτο ἡ Ἐπιστήμη συνεχῶς μέχρι σήμερον ἐρευνᾷ τὸ ἀξιολογικὸν πρόβλημα καὶ ἡ ἔρευνα αὕτη διασταυροῦται μετὰ τὴν μηχανικὴν ἔρευναν τῶν συναρτήσεων τῶν μεγεθῶν τῶν στοιχείων τῆς οἰκονομίας¹⁵. Ἡ συνειδήσις τῆς ἀνάγκης τῆς ἐρεῦνης ταύτης, ἀνάγκης ἀναγωγῆς εἰς ἀρχὴν τινα ἐν τῇ ἐρεύνη τοῦ σχηματισμοῦ τῶν τιμῶν εἶναι φανερά καὶ παρ' οἰκονομολόγοις, οἵτινες τὴν ἐξήγησιν τῶν τιμῶν ἐρευνῶσιν ἐν τῷ σχηματισμῷ τῆς οἰκονομικῆς ἰσορροπίας (Walras, Wicksell, Wicksteed, Schumpeter καὶ παρ' αὐτῶ τῷ Pareto). Μερικαὶ ὑποθέσεις ὡς πρὸς τὰς αἰτίας τὰς κινούσας τὰς δυνάμεις τῆς ἰσορροπίας ὑπολανθάνουν καὶ εἰς τοὺς μελετητὰς τῆς ἰσορροπίας καὶ ἀρκουμένους εἰς αὐτὴν, διότι ἄλλως δὲν δύνανται νὰ ἐξηγήσουν καὶ ἐκτιμήσουν τὴν ἐλαστικότητα λ.χ. προσφοράς καὶ ζητήσεως. Ἡ προσέγγισις πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀπαιτεῖ τὴν συνεχῆ ἀναγωγὴν τοῦ μελετητοῦ τοῦ μηχανισμοῦ τῆς διαμορφώσεως τῶν τιμῶν εἰς τὴν ψυχολογίαν τοῦ δρώντος ἐν τούτῳ ἀνθρώπου καὶ δὴ τοῦ ὁμαδικῶς ἐν τῇ κοινωνικῇ συμβίωσει δρώντος. Οὕτω μὲν ζωντανὴν αἴσθησιν τῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητος ζωντανεῖ τοὺς τύπους, ὑφ' οὗ παρῶσιν αἰετὶ τὰς σχέσεις καὶ κινήσεις τῶν μεγεθῶν τῆς ἰσορροπίας, συνειδητοποιεῖ τὴν ὑπὸ τῆς ἰσορροπίας, εἰκονιζομένην ἀντίθεσιν καὶ σύγκρουσιν συμφερόντων καὶ ἐμβαθύνει εἰς αὐτὴν, ἀποφεύγει πλάνας τῆς ἐξ ἀπαγωγῆς (deductive) μεθόδου, ἧς τὰ πορίσματα εἶναι ἐπακόλουθα τῶν τιθεμένων a priori προϋποθέσεων καὶ ἀξιολογεῖ συνεχῶς τὴν ὑπόθεσιν τῆς οἰκονομικῆς ἰσορροπίας ἐμβαθύνων εἰς τὸ ἐγγενῶς μετασταθεῖς αὐτῆς κατὰ τὰς διαρκεῖς μεταβολὰς τῆς.

Ἡ μελέτη ὅμως τῆς ἀτομικῆς ἀξιολογήσεως τῶν ἀγαθῶν, ἧτις ἠϋρύνθη τόσον μετὰ τὴν ἐπιστήμανσιν τόσων ἐκ τῆς κοινωνικῆς συμβιώσε-

ως διαμορφωτικών αυτής στοιχείων και την διακρίβωσιν των μεταξύ των σχέσεων, μόνη δέν είναι αρκετή πρὸς ἐξήγησιν των τιμῶν. Εἶναι μόνον βάσις και ἀφετηρία, εἶναι μόνον μία μικροοικονομική ἀποψις. Αἱ τιμαὶ εἰς τὴν ἀγοράν (μακροοικονομική ἀποψις)¹⁶ εἶναι ἀποτέλεσμα ὑπερατομικῆς ἀξιολογήσεως, ἥτις εἶναι μὲν προϊόν των ἀτομικῶν ἀξιολογήσεων, σύνθεσις τις αὐτῶν¹⁷, ἀλλ' αὐθῦπαρκτος αἰτία προσδιορισμοῦ των τιμῶν. Ἡ ὀργανικὴ σύνδεσις των ἀτομικῶν ἀξιολογήσεων μὲ τὴν ἐν τῇ ἀγορᾷ ἀναδεικνυομένην ἀντικειμενικὴν¹⁸ — κοινωνικὴν — τιμὴν θά ὀλοκληρώσῃ τὴν ἔρευναν τοῦ ἀξιολογικοῦ και τοῦ τῆς διαμορφώσεως των τιμῶν προβλήματος¹⁹. Ἐν τούτῳ ἡ θεωρία τῆς κοινωνικῆς ἀξίας, τό ἔργον των Institutionalists και νεωτέρων κοινωνιολογούντων οἰκονομολόγων εἶναι μία ἀξιόλογος συμβολή.

Οὕτως ἐξελείχθη ἡ Οἰκονομική Ἐπιστήμη ἐν τῷ προβλήματι τῆς ἀξίας και των τιμῶν. Αἱ ἐκτεθεῖσαι θεωρίαι ἀφορῶσι στήν στατικὴν οἰκονομίαν εἰς ἣν κυρίως και ἀποκλειστικῶς σχεδόν ἡσχολεῖτο μέχρις ἐσχάτων ἡ Ἐπιστήμη. Ἡ ἐν μακρῷ χρόνῳ κίνησις των τιμῶν, αἱ μακροχρόνιοι μεταβολαὶ αὐτῶν ἀφορῶσι τὴν ἐν κινήσει, τὴν Δυναμικὴν Οἰκονομίαν. Ἡ ἐν μακρῷ χρόνῳ μεταβολὴ τοῦ ὄγκου τοῦ πληθυσμοῦ ἀφ' ἐνός και ἡ μεταβολὴ τοῦ ὄγκου τῆς παραγωγῆς ἀγαθῶν, τῆς παραγωγῆς χρυσοῦ, τοῦ ὄγκου τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας, και αἱ τεχνικαὶ πρόοδοι ἀφ' ἐτέρου και ὁ συνδυασμὸς τούτων πρὸς τὴν ὑπὸ τὰς μεταβολὰς ταύτας ἔκτασιν τῆς ἀπασχολήσεως ἐκάστου των συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς, ἐξ ἧς ἡ δημιουργία των εισοδημάτων και ἡ κατανομή τούτων μεταξύ των κοινωνικῶν τάξεων και ἐντεῦθεν ἡ ἀγοραστικὴ δύναμις τῆς ζητήσεως εἶναι, σὺν ἄλλοις, οἱ συντελεσταὶ τῆς μακροχρονίου διαμορφώσεως των τιμῶν. Ἡ μελέτη ὁμῶς τοῦ θέματος τούτου, τοῦ μηχανισμοῦ τῆς μακροχρονίου διαμορφώσεως των τιμῶν, δι' ἣν και πάλιν ἡ ἀναγωγὴ εἰς τό ἀξιολογικὸν πρόβλημα εἶναι ἀναγκαία ἐξέρχεται, ὡς εἰκόσ, τοῦ πλαισίου τῆς παρούσης ἐργασίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Περὶ των συμψηφιστικῶν τούτων κρίσεων βλ. E. Goblot, *La logique des jugements de valeur. Les jugements de compensation*, Paris 1927 σ. 119 κ.ἐπ.

2. Τῆς ἀξιολογικῆς κρίσεως οὔσης λογικῆς ἐνεργείας (κρίσεως μέσου πρὸς σκοπόν, κρίσεως θυσίας πρὸς ἀπόκτησιν τοῦ μέσου, κρίσεως θυσίας πρὸς ἰκανοποιητέον σκοπόν) ἔργον τῆς Ψυχολογίας τῆς Σκέψεως εἶναι ἡ πρώτη

ἀντιμετώπισις τῆς ἐξηγήσεως τοῦ ρόλου των στοιχείων τῆς συμψηφιστικῆς ἀξιολογικῆς κρίσεως (βλ. τό ἔργον τοῦ Eugenio Rignano, *Psychologie du raisonnement*, Paris 1920). Ἡ Οἰκονομικὴ Ψυχολογία θά ἐξηγήσῃ και τὴν ἐν προκειμένῳ οἰκονομικὴν λογικὴν (βλ. G. Tarde, *Psychologie économique*, Paris 1902. Z. Dickinson, *Economic motives*, Cambridge 1924. G. Viallatoux, *Philosophie économique*, Paris 1933).

3. A. Bochar, *Les lois de la sociologie économique*, Paris 1913. G. Bouglé *Leçons de sociologie sur l'évolution des valeurs*, Paris 1922. E. Schwindland, *Economie sociologique*, Paris 1923. W. Sombart, *Nationalökonomie und Soziologie*, Berlin 1930. D. Goodfellow, *Principles of economic sociology*, N. York 1951.

4. Αἱ ἐπιστήμαι αὗται θά μελετήσουν ἐπίσης τὸν ἐν τῇ ἀξιολογίᾳ των ἀγαθῶν ρόλον ὄχι μόνον των λογικῶν και συνειδητῶν στοιχείων, ἀλλὰ και των μὴ τοιούτων (συνήθεια, μίμησις κλπ.), ὡς και τὴν ἐπίδρασιν των θεσμῶν ὑπὸ τούς ὁποίους ἀσκεῖται ἡ οἰκονομικὴ δράσις και διαμορφούται ἡ σχέσηις των ἀνθρώπων πρὸς τὰ ἀγαθὰ (παραγωγή, ἀπόκτησις, κατανάλωσις αὐτῶν).

5. Ἡ καρδία τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, ὡς λέγει ὁ Haney, εἶναι ἡ ἀξία, δι' ὅ και ὁ οἰκονομολόγος εἶναι ὑποχρεωμένος νά διαμορφώσῃ κατὰ τὴν φιλοσοφίαν του (κοσμοθεωρίαν του) τὴν περὶ ἀξίας θεωρίαν του. («The value being the heart of Economics, the economist's philosophy is bound to shape his value theory». L. Haney, *ἐνθ. ἀν.*, σελ. 16).

6. «Ἡ θεμελιώδης ἐρμηνευτικὴ ἀρχή, λέγει ὁ Schumpeter, παντός συστήματος Πολιτικῆς Οἰκονομίας εἶναι πάντοτε ἡ περὶ ἀξίας θεωρία. Ἡ οἰκονομικὴ θεωρία ἀσχολεῖται μὲ γεγονότα πού ἐκφράζονται μὲ ἀξίας και ἡ ἀξία δέν εἶναι μόνον τό κύριον κίνητρον τοῦ οἰκονομικοῦ κόσμου, ἀλλὰ και ἡ μορφή ὑπὸ τὴν ὁποίαν συγκρίνονται και μετροῦνται τὰ φαινόμενα αὐτοῦ. Ἡ περὶ τοῦ οἰκονομικοῦ κόσμου ἀποψις τοῦ θεωρητικοῦ ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς περὶ τοῦ φαινομένου τῆς ἀξίας ἀπόψεώς του» J. Schumpeter, ἄρθρον ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Eugen von Böhm-Bawerk εἰς «*Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung*» XXIII (1914) σελ. 465.

7. M. Dobb, *Political Economy and Capitalism*, London 1950, σελ. 5.

8. Τὴν ἰσορροπίαν ταύτην ὑπονοεῖ και τό τῆς ἐπιστήμης σύστημα των Κλασσικῶν, ἀλλὰ ταύτην διετύπωσεν ἡ Μαθηματικὴ Σχολή τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας διὰ τοῦ ἔργου τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτῆς Leon Walras. Ἡ ἰσορροπία αὕτη διατυπωθεῖσα κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν ἐν τῇ Φυσικῇ (τῇ Μηχανικῇ) ἰσορροπίαν ὑπὸ τοῦ Walras και κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν κατὰ τὴν βιολογίαν ἰσορροπίαν τοῦ ὀργανισμοῦ ὑπὸ νεώτερον διὰ νά ἐξηγηθῇ ἡ ἐξέλιξις τοῦ συστήματος δρωσῶν δυνάμεων τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ εἶναι βασικὴ ὑπόθεσις τῆς συγχρόνου οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης. Δέν εἶναι τοῦ παρόντος ἔργου ἡ ἐξέτασις τῆς ἀξίας και τῆς καταλληλότητος και πρακτικῆς ὠφελιμότητος τῆς βασικῆς ταύτης ὑποθέσεως τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, ὑποθέσεως ἣν ὁ Achille Loria ὀνομάζει, ἐν ἐκ των 10 φετίχ εἰς τὰ ὁποῖα πιστεύει ἡ οἰκονομικὴ Ἐπιστήμη (βλ. A. Loria, «*Fetici Economici*», σελ. 1-12 εἰς *Economia politica contemporanea. Leggi di Economia e finanza. In onore del prof. Camillo Supino*, Padova 1930).

9. Ἡ θεωρία ὅτι τὴν ἀξίαν των ἀγαθῶν αἰτιάζει ἡ χρησιμότης των ἀγαθῶν διὰ τὸν ἄνθρωπον και ἡ θεωρία ὅτι

τήν αξίαν αιτιάζει ή θυσία του ανθρώπου διά τήν απόκτησιν των αγαθών (κόστος παραγωγής) είναι δύο κύριαι κατευθύνσεις χαρακτηρίζουσαι τήν εν τῷ προβλήματι τῆς αξίας εξέλιξιν τῆς οικονομικῆς σκέψεως (E. Böhm-Bawerk, «Wert» εἰς *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, Jena 1928 (δ' εκδ.) τ. 8ος σελ. 993 κ.επ.).

10. Πλήν των ἐκτεθεισῶν περί αξίας καί τιμῶν θεωριῶν των κυριωτέρων Σχολῶν ὑπάρχουν καί τινες διάμεσοι μεταξύ των ἀναφερθεισῶν, ἐκλεκτικαί, συνδυαστικαί πως, ἡ ἐκθεσις των ὁποίων θά ὑπερέβαινε τά ὅρια διδασκτικῶν βιβλίου. Εἰς τήν ἐκθεσιν των Μαθηματικῶν οικονομικῶν ἀπόψεων περιωρίσαμεν ἐπίσης εἰς τό ἄκρος ἐλάχιστον τήν καταχώρησιν μαθηματικῶν παραστάσεων, ἀποβλέψαντες, ἐν τῇ δυνατῇ συντομίᾳ, νά συνοψίσωμεν εἰς συνήθη ἔκφρασιν τά οὐσιαστικά ἀποτελέσματα των μαθηματικῶν τούτων ἐπεξεργασιῶν.

11. Εἶναι χαρακτηριστικόν ὅτι οἱ παλαιότεροι ἐν τῇ ἐξηγήσει τῆς ἀνταλλακτικῆς αξίας ἄγονται ἐκ πνεύματος καθορισμοῦ δικαιοσύνης ἐν ταῖς ἀνταλλαγαῖς (Ἀριστοτέλης, Θωμᾶς Ἀκινάτης). Καί αὐτοί οἱ Κλασσικοὶ προβάλουντες τήν θεωρίαν του κόστους παραγωγῆς ἐδικαιολογοῦν τήν ἐντόνως ἀναπτυσσομένην εἰς τήν ἐποχὴν των κερδοσκοπίαν ἐν ταῖς συναλλαγαῖς, ἀφοῦ τά τε ἄμεσα καί τά ἔμμεσα ἀγαθὰ πωλοῦνται κατὰ τό κόστος παραγωγῆς αὐτῶν καί κάθε ἀπόκλισις εἶναι προσωρινή. Ἐκμετάλλευσις οὕτω του ἀδυνάτου δέν ὑπάρχει. (Εἶναι γνωστόν πως διά τόν Ricardo ἡ θεωρία τῆς αξίας-κόστους εἶναι ὄργανον λύσεως του προβλήματος τῆς διανομῆς καί ἀποκρούσεως κάθε παρεμβατισμοῦ εἰς τήν Οἰκονομίαν). Ἀντιθέτως ὁ Μάρξ μέ τήν αὐτήν περί αξίας θεωρίαν του Ricardo ἐστήριξε τήν θεωρίαν του τῆς ἐκμεταλλεύσεως των ἐργαζομένων ὑπό των ἐργοδοτῶν (θεωρία τῆς ὑπεραξίας). Οἱ Αὐ-

στριακοὶ μέ τήν θεωρίαν τῆς ὀριακῆς χρησιμότητος καί οἱ Μαθηματικοὶ μέ τήν τῆς οἰκονομικῆς ἰσορροπίας ἐθεώρησαν, ὡς εἶδομεν, ὅτι κατέστησαν τήν Οἰκονομικήν Ἐπιστήμην οὐδετέραν, ἔναντι των κοινωνικῶν ἰδεολογικῶν ἀντιθέσεων.

12. L. Haney, *History of Econ. thought*, σελ. 935 κ.ε. K. Diehl, *ἐνθ. ἀν.*, σελ. 304 (κρίνοντος τό ἔργον του Schumpeter).

13. Ἐξέρχεται τῆς παρούσης γενικῆς ἱστορικῆς ἐκθέσεως των περί αξίας καί τιμῶν διδασκτικῶν θεωριῶν ἡ ἐγγυτέρα μελέτη των ἐπιχειρουμένων οἰκονομικῶν ἀναλύσεων προσδιορισμοῦ των τιμῶν βάσει τῆς θεωρίας τῆς οἰκονομικῆς ἰσορροπίας ἐν συνδυασμῷ πρὸς τήν ὀριακὴν ἀνάλυσιν ἢ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τήν τεχνικὴν των καμπυλῶν ἀδιαφορίας κλπ. Ἡ μελέτη αὕτη ἀφορᾷ τήν διδασκαλίαν τῆς Θεωρητικῆς Οἰκονομικῆς.

14. B. Nogaro, *Le développement*, κλπ. σελ. 329.

15. F. Perroux, *La valeur*, σελ. 313 κ.ε.

16. Βλ. καί L. Haney, *History*, κλπ. σελ. 782.

17. L. Haney, *αὐτόθι*, σελ. 807.

18. Ἡ σύνδεσις αὕτη, παρά τοῖς οἰκονομολόγοις, τῆς θεωρίας τῆς αξίας-χρησιμότητος, ἦτο χαλαρά καί ὄχι ὀργανικῆ, ὡς ἡ παρά τοῖς Αὐστριακοῖς θεωρία των ὀριακῶν ζευγῶν του Böhm-Bawerk, καθ' ἣν ἡ τιμὴ ἀναδεικνύεται μεταξύ των ὀριακῶν ζευγῶν, του ζεύγους του ὑψηλοτέραν τιμὴν ζητοῦν του πωλητοῦ καί του δεχομένου νά καταβάλλῃ αὐτήν ἀγοραστοῦ καί του ζεύγους του προσφέροντος τήν μικροτέραν τιμὴν ἀγοραστοῦ καί του δεχομένου νά πωλήσῃ εἰς τήν τιμὴν ταύτην πωλητοῦ.

19. Τινές θεωροῦσι τούτον ἔργον τῆς Οἰκονομικῆς, ἄλλοι τῆς Κοινωνιολογίας (Οἰκονομικῆς Κοινωνιολογίας) καί ἄλλοι Κοινωνιολογούσης Οἰκονομικῆς.

Ο Σίδερισ στήν *Ἱστορία του Οἰκονομικοῦ Βίου* ἀφιερώνει ἐνδιαφέρουσες σελίδες ἐπὶ τῆς τάξης, τῆς ὀργάνωσης, του ρυθμοῦ καί του πνεύματος τῆς Οἰκονομίας, κατὰ τρόπο τέτοιον, ὥστε ὁ ἀναγνώστης ἀπό τό *Κεφάλαιο Ε'* νά εἰσχωρήσῃ στήν ἔννοια καί σημασία τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας, καθὼς καί του οἰκονομικοῦ ἀγῶνα του ἀνθρώπου.

Κατωτέρω παραθέτουμε τό κείμενο, τό ὁποῖο ἀναφέρεται στά ἀνωτέρω χαρακτηριστικά τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης του ἀνθρώπου πρὸς ἱκανοποίησιν των ἀναγκῶν του καί τῆ ὁμῆ, ἐντός τῆς ὁποίας κινεῖται αὐτός πρὸς τόν σκοπόν αὐτόν.

Τάξις. «Ἡ οἰκονομία, ὡς ἐλέχθη, ἀσκειῖται ἐντός κοινωνικῶν πλαισίων. Πλήθος συμβιούντων ἀνθρώπων, μικρόν ἢ μέγα, συνεργεῖ κατὰ διαφόρους τρόπους πρὸς ἱκανοποίησιν των οἰκονομικῶν ἀναγκῶν των συμβιούντων καί πλέγμα πράξεων καί σχέσεων ὑφαίνεται ἔνεκα τῆς οἰκονομικῆς ταύτης των συνανθρώπων δράσεως. Αἱ πράξεις καί αἱ σχέσεις αὗται, κινούμεναι κατὰ τήν τελεολογικὴν κατεύθυνσιν ἐπιλογῆς μέσων πρὸς σκοπούς καί βάσει τῆς «οἰκονομικῆς ἀρχῆς», παρουσιάζουν κάποιαν ὀργάνωσιν, ἀναγκαίαν πρὸς ἐπίτευξιν των σκοπῶν, εἰς οὓς πάν-

τες καί καθ' ὑποκειμενικὴν ἕκαστος κρίσιν τείνουν. Ὁ τρόπος καθ' ὃν εἶναι ὀργανωμένη ἡ κοινωνικὴ αὕτη οἰκονομικὴ δρᾶσις, ὁ τρόπος τῆς πλοκῆς του ὡς ἄνω πλέγματος πράξεων καί σχέσεων, ὁ τρόπος καθ' ὃν εἶναι τακτοποιημένοι αἱ οἰκονομικαὶ των ἀτόμων ἐν τῇ κοινωνίᾳ πράξεις καί αἱ κατὰ ταύτας πλεχόμεναι σχέσεις καί τό πνεῦμα ὑφ' ὃ ἀσκειῖται ἡ οἰκονομικὴ δρᾶσις καί τακτοποιοῦνται αἱ σχέσεις αὗται, ἀποτελοῦν τήν τάξιν τῆς οἰκονομίας.

Ἡ τάξις αὕτη ἐκδηλοῦται: 1) ἐν τῇ ὀργανώσει τῆς οἰκονομίας, ἢτοι ἐν τῇ σκοπίμῳ ἀλλη-

λουχία καθ' ἣν πρὸς ἐπίτευξιν τῶν δεδομένων σκοπῶν καὶ βάσει τῆς «οἰκονομικῆς ἀρχῆς» πράττονται αἱ οἰκονομικαὶ πράξεις καὶ καθιεροῦνται αἱ οἰκονομικαὶ σχέσεις τῶν ὑποκειμένων τῆς οἰκονομίας, τῶν συμβιούντων καὶ συνεργούντων προσώπων, 2) ἐν τῷ ρυθμῷ, εἰς ὃν ὑπέκουν αἱ οἰκονομικαὶ πράξεις καὶ καθ' ὃν ρυθμίζονται αἱ κοινωνικαὶ τῶν συμβιούντων σχέσεις καὶ 3) ἐν τῷ πνεύματι, ὑπὸ τὸ ὅποιον ἀσκεῖται γενικῶς ἡ οἰκονομικὴ δρᾶσις καὶ ὀργανοῦται καὶ ρυθμίζεται ἡ οἰκονομία¹.

Ὁργάνωσις. Ἡ οἰκονομία, ὡς σύμπραξις ἀτόμων τὰ ὅποια τείνουν εἰς διαφόρους σκοπούς συμπύκνους μὲν γενικῶς εἰς τὸν γενικὸν σκοπὸν τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν οἰκονομικῶν ἀναγκῶν, ἀλλὰ κατὰ διάφορον ὕψ' ἐκάστου τρόπου νοούμενον (ἀτομικὴ κατὰτάξις χρεῶν, ἀτομικὴ ἐκτίμησις τῶν ἐκλεγομένων μέσων κλπ.), δὲν εἶναι δυνατόν νά λειτουργήσῃ χωρὶς σκόπιμον τινα σύνδεσμον τῶν συμπραττόντων μερῶν μεταξὺ τῶν καὶ πρὸς τὸ σύνολον καὶ ἀλληλουχίαν τινὰ τῶν πρὸς τὸν αὐτὸν γενικὸν σκοπὸν τεινουσῶν πράξεων. Ἡ σκόπιμος αὕτη ἀλληλουχία καὶ ὁ σκόπιμος οὗτος σύνδεσμος ἀποτελοῦν τὴν ὀργάνωσιν τῆς οἰκονομίας. Ὁ τρόπος καθ' ὃν παράγονται τὰ ἀγαθὰ, καθ' ὃν μεταφέρονται, ἀνταλλάσσονται, ὁ τρόπος καθ' ὃν φθάνουν ταῦτα ἀπὸ τῆς παραγωγῆς εἰς τὴν κατανάλωσιν, αἱ ἐνεργούμεναι πρὸς τοῦτο πράξεις, ἀτομικαὶ καὶ συλλογικαί, καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν συνδυάζονται αὗται, ὁ τρόπος καθ' ὃν ἡ ἐπίτευξις ἀτομικῶν σκοπῶν συνδυάζεται πρὸς ἐξυπηρέτησιν γενικῶν τῶν συμβιούντων σκοπῶν, ὁ τρόπος καθ' ὃν ἡ πρωτοβουλία τῶν ἀτόμων καὶ ἡ δρᾶσις ἐκάστου αὐτῶν συναρτῶνται πρὸς τὴν τῶν ἄλλων πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν οἰκονομικῶν ἀναγκῶν τῶν συμβιούντων, ἀποτελοῦσι τὴν ὀργάνωσιν τῆς οἰκονομίας. Ἄνευ αὐτῆς εἶναι ἀδύνατος ἡ λειτουργία τῆς οἰκονομίας. Τὰ ὑποκείμενα τῆς οἰκονομίας, τὰ δρῶντα οἰκονομικῶς στοιχεῖα τῆς οἰκονομίας, εἶναι ἄτομα ἢ ὁμάδες ἀτόμων ἀπὸ κοινοῦ δρώντων, κατὰ διαφόρους τρόπους καὶ πρὸς διαφόρους σκοπούς. Τὸ σύνολον τῶν οἰκονομικῶν τούτων μονάδων, ἐν τῇ ὀργανικῇ συσχετίσει καὶ ἀλληλουχίᾳ τελουσῶν, ἀποτελεῖ τὴν οἰκονομίαν. Ἡ κοινωνία ἐντὸς τῆς ὁποίας ἀσκεῖται ἡ οἰκονομία δύναται νά εἶναι ἀδιαφοροποίητος, νά εἶναι συγκεκορημένη εἰς σύνολον κατὰ τρόπον ὀργανικόν, ἢ νά ἀποτελῆται ἐξ οἰκονομικῶν μονάδων ἀλύτων ἢ εὐδιάλυτων, ἀναγκαστικῶν ἢ ἐλευθέρων, συμβατικῶς συνδεομένων καὶ χαλαρῶς ἢ ἐντόμως συνεργαζομένων.

Εἰς τὰς πρωτογόνους κοινωνίας, τὸ γένος, ὅπερ, ὡς εἶδομεν, εἶναι τὸ παλαιότερον κοινωνικὸν πλαίσιον ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀσκεῖται ἡ οἰκονομία, ἀποτελεῖ τὴν οἰκονομικὴν μονάδα, οἰκονομικῆς μονάδος καὶ οἰκονομίας συμπίπτουσῶν. Ὁ δεσμός τῶν γεννητῶν εἶναι δεσμός ὀργανικός καὶ συγγενικός καὶ οὐχὶ ἐλεύθερος καὶ συμβατικός, ἡ μονὰς ἀδιάλυτος καὶ ὑπηρετεῖ πάσας τὰς οἰκονομικὰς ἀνάγκας, ρυθμίζεται δὲ ὑπὸ τοῦ γενάρχου. Ὅταν χωρισταὶ οἰκογένειαι συμπράττουν ἀλλήλαις ἐντὸς τοῦ γένους ἢ τῆς φυλῆς, ἵνα ἐκ τῆς συμπράξεως ταύτης ἱκανοποιήσων τὰς κοινὰς οἰκονομικὰς τῶν ἀνάγκας, ἐκάστη οἰκογένεια δύναται ν' ἀποτελῆ οἰκονομικὴν μονάδα. Τοῦτο ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς σημασίας τῆς συμπράξεως ταύτης. Εἰς τὴν ἐποχὴν, ὅπου, ὡς εἶδομεν, ὁ οἶκος ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τοῦ κοινωνικοῦ βίου (οἰκονομία οἴκου Hauswirtschaft), ὁ οἶκος ἀποτελεῖ τὴν οἰκονομικὴν μονάδα καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς οἰκονομίας εἶναι ὀργάνωσις ἐν τῷ οἴκῳ καὶ τῶν μεταξὺ τῶν οἴκων οἰκονομικῶν πράξεων. Τὸ ἀγρόκτημα (Hof, domaine) ἐν τῇ φεουδαλικῇ ἐποχῇ ἀποτελεῖ τὴν οἰκονομικὴν μονάδα τῆς μεσαιωνικῆς οἰκονομίας τῆς ὑπαίθρου. Ἡ διάσπασις τῶν οἰκιακῶν τούτων οἰκονομιῶν ἐδημιούργησε πλέον τὰς κατ' ἄτομον οἰκονομικὰς μονάδας (ἀτομικὰς οἰκονομικὰς μονάδας).

Σήμερον οἰκονομικὰς μονάδας (ὑποκείμενα τῆς οἰκονομίας) ἀποτελοῦν ἄτομα ἢ συμβατικαὶ ἐνώσεις ἀτόμων, ἐλεύθεροι καὶ εὐδιάλυτοι, ἐτι δὲ ἰδρύματα ἀναδειχθέντα νόμῳ ὑποκείμενα τῆς οἰκονομίας, καὶ ὀργανισμοὶ δημοσίου χαρακτῆρος ἐξυπηρετοῦντες οἰκονομικοὺς σκοπούς. Ἡ ἐλευθερία τῶν ἀτόμων νά συνάπτωσιν οἰκονομικὰς ἐνώσεις προσώπων ἢ προσώπων καὶ κεφαλαίων πρὸς οἰκονομικοὺς σκοπούς παραγωγῆς, ἀνταλλαγῆς, κυκλοφορίας ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν κλπ. ἀποτελεῖ τὴν ἀτομιστικὴν ὀργάνωσιν τῆς οἰκονομίας.

Ἄλλ' ὀλόκληρος ἡ ἀλληλουχία τῶν πράξεων καὶ σχέσεων τῶν ἀτόμων καὶ τῶν πράξεων καὶ σχέσεων τῶν οἰκονομικῶν μονάδων, ὀλόκληρος ἡ πλοκὴ τοῦ πλέγματος τῆς οἰκονομίας καὶ ἡ ὀργάνωσις αὐτῆς ὑπέκει εἰς ἓνα ρυθμὸν ἀποτελοῦντα ὀργανικὴν ἀνάγκην τῆς οἰκονομίας.

Ρυθμός. Ὁ οἰκονομικὸς βίος δέν εἶναι ἄρρυθμος. Ὑποτυπώδης ἢ στοιχειώδης, συστηματικὴ ὀργανικὴ ἢ μηχανικὴ, ρύθμισίς τις, πάντοτε ἐνυπάρχει ἐν τῇ οἰκονομίᾳ². Ἀπολύτως ἄρρυθμος οἰκονομία εἶναι ἀκατανόητος.

Ὁ ρυθμός (συνήθειαι, ἔθιμα, δίκαιον), συνάπτων τούς συμβιούντας καὶ κατὰ διαφόρους βαθ-

μούς συμπράττοντας και συνεργαζομένους, αποτελεῖ οἰκονομίαν (ἐξοικονόμησιν) δυνάμεων, διά τῆς ρουτίνας, ἣν εἰσάγει ἡ συνήθεια καί ἡ ἐπανάληψις τῶν αὐτῶν πράξεων, διά τῆς πειθαρχίας, ἣν ἐπιβάλλει, διά τῆς ὀργανώσεως τῆς ζωῆς, ἣν καθιεροῖ. Οὕτω καθίσταται ἀποδοτικώτερα ἡ οἰκονομική δρᾶσις. Ὁ ρυθμός εἶναι ἀνάγκη τῆς ζωῆς, βιολογική καί κοινωνική ἀνάγκη (διαίρεσις τοῦ χρόνου εἰς ἐπαναλαμβανόμενα τμήματα, καθορισμός ὠρισμένων ὠρῶν φαγητοῦ, ὕπνου κλπ.)³.

Ὁ ρυθμός ὀρίζει τό εἶδος τῶν ἐπιτρεπομένων πράξεων, τόν τύπον αὐτῶν, τήν μορφήν σχέσεων, τόν βαθμόν ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου καί τῆς χρήσεως τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καί τῶν ὑπηρεσιῶν τῶν συνανθρώπων, ἐλευθερίας μεταξύ τῶν συνανθρώπων. Οὗτος ὀρίζει τήν ἐν τῇ κοινωνικῇ συνεργασία στάσιν τῶν συμβιούντων, τήν θέσιν τῶν ἀτόμων (ισότης, ἀνισότης, δουλεία κλπ.) ἐν τῇ οἰκονομικῇ δρᾶσει, τόν βαθμόν τοῦ διαφορισμοῦ τῶν ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀτόμων εἰς κοινωνικάς ομάδας, στρώματα, τάξεις, τήν σχέσιν τοῦ ἀτόμου πρός τό κοινωνικόν σύνολον (δεσμευμένη ὑπό τοῦ συνόλου οἰκονομία, ἐλευθέρα, ὀδηγουμένη, ὀργανωμένη ὑπό τοῦ συνόλου οἰκονομία).

Ὀλόκληρος ἡ οἰκονομία ἀσκειῖται ἐντός κανόνων ρυθμιζόντων τήν ὄλην οἰκονομικήν δρᾶσιν. Διάφοροι τήν προέλευσιν καί τό εἶδος οἱ κανόνες οὗτοι, οὐδέποτε ἀπολείπουν ἀπό τήν οἰκονομίαν. Αἱ οἰκονομικαί πράξεις εἶναι κοινωνικά πράξεις ρυθμισμένα ὑπό τῆς κοινωνίας. Ἡ ρύθμισις αὐτή εἴτε προέρχεται ἐκ τῆς θρησκείας, εἴτε ἐκ τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς, εἴτε ἐκ τῆς αὐταρχικῆς θελήσεως τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ομάδος (pater familias-γενάρχου ἢ φυλάρχου), εἴτε ἐκ τοῦ Κράτους (μονάρχου, λαϊκῶν ὀργάνων κλπ.), εἴτε ἔχει μορφήν θείων ἐπιταγῶν, εἴτε κοινωνικῶν συνηθειῶν, εἴτε ἐθίμων ἢ νομικῶν διατάξεων ἀναγκαστικῆς ἰσχύος (δίκαιον), εἴτε ἐμφαίνεται εἰς σύμβολα καί πανηγυρικούς τύπους, εἴτε μή ἐκδηλοῖ πάντοτε ὑπερατομικήν (κοινωνικήν) ἐπιβολήν καί ἔχει πάντοτε ἐπιτακτικήν σημασίαν διά τά ὄντα πρόσωπα. Ἡ οἰκονομία εἶναι ἀσύλληπτος ἄνευ ρυθμοῦ, ὅφ' ὃν ἐκάστοτε ἀσκειῖται⁴. Οἱ κοινωνικοί ρυθμοί τῆς οἰκονομίας δέν εἶναι ἀμετάβλητοι. Διάφοροι κατά λαούς καί κατά χώρας ἐντός τῶν ὁποίων οἱ λαοί οὗτοι ζῶσι μεταβάλλονται σὺν τῇ μεταβολῇ τῆς τεχνικῆς καί τῆς σχέσεως πλῆθους πρός χώραν καί ἐξελίσσονται διαμορφούμενοι ἐντός τῆς ἐκάστοτε κοινωνικῆς συνθέσεως καί συμμεταβαλλόμενοι μετὰ τῆς μεταβολῆς ταύτης, ὀργανοῦντες τήν οἰκονομικήν ζωὴν ἀνα-

λόγως πρός τό εἶδος ταύτης καί πρός τήν κοινωνικήν σύνθεσιν τῆς κοινωνίας, ἣν ὑπηρετοῦσιν. Ὅπου ἡ κοινωνία τελεῖ ἐν κοινωνικῶν διαφορισμῶν (sociétés hierarchisées κατά τόν ὄρον τοῦ καθηγητοῦ Thurnwald) κανόνες οὐχί μόνον ἠθικῆς ἢ ἐθικῆς ἐπιβολῆς παριστῶσι τόν ρυθμόν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀλλά καί κανόνες ἀναγκαστικῆς ἰσχύος (νομικοί κανόνες) ἐκ διαφόρων ἐκπορευόμενοι ὀργάνων, κατά τήν μορφήν τῆς κοινωνικῆς συνθέσεως καί τόν βαθμόν τοῦ πολιτισμοῦ. Εἰς τὰς ἀπλᾶς καί ὁμοιογενεῖς πρωτογόνους κοινωνίας, ὅπου τό ἄτομον κυριαρχεῖται ὀλόκληρον ὑπό τῆς ὀμαδικῆς ψυχῆς⁵ καί ἡ ἀτομικότης εἶναι ἤμιστος ἀνεπτυγμένη, ὁ κοινωνικός ρυθμός τῆς συνηθείας ὄχι μόνον μηχανοποιεῖ τήν οἰκονομικήν ζωὴν, ἀλλά καί πᾶσαν τήν ζωὴν τοῦ ἀτόμου (πρακτικήν, θρησκευτικήν, ἠθικήν κτλ.) καί μάλιστα μέχρι τῶν ἀπλουστέρων καί λεπτομερεστέρων πράξεων, ἅς ὑποβάλλει εἰς συμβολικούς καί διά τῆς συνηθείας καθιερωθέντας λεπτολόγους τύπους. Εἰς τὰς κοινωνίας ταύτας ὀργανώσεις καί ρυθμός συμπέτουν. Εἰς τὰς προηγμένας κοινωνίας μέ ἀνεπτυγμένην ἀτομικότητα τῶν μελῶν, μέ κοινωνικόν διαφορισμόν, μέ προηγμένον πολιτισμόν, ὅπου ἡ συνεργασία τῶν ἀτόμων λαμβάνει μορφήν ἐλευθέρων συμβάσεων, ἀναδεικνύονται τοῦτο μέν ρυθμιστικοί τῆς ἐλευθερίας κανόνες ἀναγκαστικῆς ἰσχύος, τοῦτο δέ ὄργανα κοινωνικά ἐπιβολῆς αὐτῶν. Μέσον πρός διατήρησιν τῆς ὀργανώσεως ὁ ρυθμός γίνεται ὄργανον τροποποιήσεων τῆς ὀργανώσεως, ἰδίᾳ ὅταν κανόνες ἀναγκαστικῆς ἰσχύος ἀντικαθιστοῦν τήν κατά παράδοσιν ὀργανώσιν ἐν τῷ γενικῶν συμφέροντι τῆς συνοχῆς καί συνεργασίας τοῦ συνόλου. Πάντοτε ὅμως ὁ ρυθμός τῆς οἰκονομίας εἶναι κοινωνικόν μέσον ὑπάρξεως αὐτῆς, εἴτε πᾶν τό πρέπον ἐν τε τῇ οἰκονομικῇ καί τῇ κοινωνικῇ ζωῇ ὀρίζεται συνηθεῖα ἢ ἐθίμῳ, εἴτε μόνον ὠρισμένα πράξεις δέον ν' ἀκολουθῶσι τὰς κοινωνικάς ρυθμίσεις καί ἐπιταγὰς, πεδίον δ' ὀλόκληρον μικρόν ἢ εὐρὺ ἀφήνεται ὑπό τῆς κοινωνίας εἰς τήν ἐλευθερίαν καί διάκρισιν τοῦ ἀτόμου.

Πνεῦμα. Τό πνεῦμα τῆς οἰκονομίας, συνάρτησις τῆς ὡς ἄνω ὀργανώσεως, τοῦ ρυθμοῦ καί τῶν ἄλλων παραγόντων τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως, ἐκφράζει τήν ψυχολογίαν τῶν οἰκονομικῶς δρώντων προσώπων, τήν νοσοτροπίαν μέ τήν ὁποίαν καταβάλλουν κόπους, συγκομίζουν ἀγαθὰ, παρέχουν ἢ δέχονται ὑπηρεσίας τῶν συνανθρώπων, τὰ κριτήρια τῆς ἀξιολογικῆς κρίσεως ἐν τῇ χρήσει ἀγαθῶν μέσων καί ὑπηρεσιῶν. Πνεῦμα ἀπλοῦ πορισμοῦ τῶν ἀναγκαίων ἐν τῇ πρωτογόνῳ οἰκονο-

μία και δὴ ἀμέσως, ὅπου συλλεκτικὴ οἰκονομία, ἐν διαψιλῇ τόπῳ, πνεῦμα καταναλώσεως παντός τοῦ συλλεγομένου, ὅπου πλὴν τῆς δαψιλείας τῆς φύσεως τὸ κλίμα ἐπιτρέπει τὴν συλλογὴν, πνεῦμα ἀμέσου πορισμοῦ μέσῳ τεχνικῆς ἐν θηρευτικῶν καὶ ποιμενικῶν ἰδίᾳ βίῳ ἀμέσου δὲ καταναλώσεως ἐν ἀφθονίᾳ θηραμάτων ἢ εἰς κλίμα ἐπιτρέπον συνελθὴ θήραν, ἀποταμιεύσεως δὲ θηράματος⁶ διὰ τὸν χειμῶνα, πνεῦμα ἀποταμιεύσεως διὰ τὸν χρόνον ἀναμονῆς τοκετοῦ τῶν ποιμνίων ἢ ἀποδόσεως τῆς καλλιεργουμένης γῆς, πᾶσαι αἱ διάφοροι αὗται ἀναλόγως μέσων καὶ σκοπῶν ψυχολογίαι τῶν οἰκονομικῶς δρώντων προσδίδουν ἴδιον πνεῦμα εἰς ἕκαστην μορφήν τῆς οἰκονομίας. Αὐτὴ ἡ ὀργάνωσις τῆς οἰκονομίας δρᾷ, καλλιεργεῖ τὸ πνεῦμα καὶ κινεῖται συνάμα κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς οἰκονομίας. Καὶ τὸ πνεῦμα τοῦτο εἶναι διάφορον, ὅσον συνθετωτέρα καὶ πολυπλοκωτέρα εἶναι ἡ ὀργάνωσις τῆς οἰκονομίας. Ἐντεινομένου τοῦ καταμερισμοῦ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς οἰκονομικῆς δράσεως, εὐρυνομένων τῶν ἀνταλλαγῶν, ἡ καθιδρυομένη ἔμμεσος σχέσις μεταξύ καταβαλλομένης ὑφ' ἑκάστου ἐργασίας καὶ ἀποκτήσεως τῶν χρειωδῶν μέσων ἱκανοποιήσεως τῶν ἀναγκῶν τοῦ καὶ ἡ γεννωμένη ἀνάγκη προβλέψεως τῆς διαρκῶς μεταβαλλομένης, καὶ ἀβεβαίας αὔριον, καλλιεργοῦν πνεῦμα ὑπολογιστικόν πολυπλόκων ὑπολογισμῶν, πνεῦμα κερδοσκοπίας, πνεῦμα τυχοδιωκτικόν⁷.

Τὸ πνεῦμα τοῦτο καὶ τοὺς καθιδρυομένους ρυθμούς τῆς οἰκονομίας διέπει καὶ ὑπ' αὐτῶν ἐπηρεάζεται, τοῦ βαθμοῦ τῆς ἐλευθερίας οἰκονομικῆς ἐν γένει δράσεως ἐπηρεάζοντος αὐτὸ τὸ πνεῦμα ὑφ' ὃ ἀσκειῖται ἡ δρᾶσις αὕτη. Ὁ κοινωνικός διαφορισμός, ὁ οἰκονομικός (περιουσιακαὶ ἀνισότητες, ἀτομικὴ ἰδιοκτησία) καὶ ὁ κοινωνικός

τοιούτος καλλιεργοῦσι τὸ ἀνταγωνιστικόν, τὸ ἄκρως ἰδιοτελές, τὸ κερδοσκοπικόν πνεῦμα τοῦ οἰκονομικῶς δρώντος καὶ τοῦτο πάλιν ἐπηρεάζει καὶ τὸν ρυθμὸν τῆς οἰκονομίας.

Ὅργάνωσις, ρύθμισις, πνεῦμα τῆς οἰκονομίας, τὴν τάξιν τῆς οἰκονομίας ἀποτελοῦντα διάφορον κατὰ χρόνον μορφήν τῆς οἰκονομίας ἐκδηλοῦσι. Τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας ἔργον εἶναι ἡ κατὰ τὴν τάξιν ταύτην κατὰτάξις τῆς οἰκονομίας κατ' ἐποχάς καὶ λαοὺς καὶ εἰ δυνατόν σύλληψις τοῦ ρυθμοῦ τῆς διαδοχῆς τῶν μορφῶν αὐτῆς⁸.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. W. Sombart, *Die Ordnung des Wirtschaftslebens*, Berlin 1927.

2. Ἐάν ἡ ρύθμισις αὕτη (ἔθιμα, δίκαιον) διαμορφώνει τὴν οἰκονομίαν, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ Stammer, (R. Stammer, *Wirtschaft und Recht*, Berlin & Leipzig 1921, 4η ἐκδ.) ἢ ἐάν ρύθμισις αὕτη διεμορφώθη σὺν τῇ ἀναπτύξει τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας καὶ ὑπηρετῇ αὐτὴν ὑπ' αὐτῆς αἰτιαζομένη κατὰ τὴν ἱστορικουλιστικὴν θεωρίαν, εἶναι θέμα ὅπερ θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω.

3. F. Jerusalem, *Soziologie des Rechtes*, Jena 1925. Ἡ ἔννοια τοῦ ρυθμοῦ εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐργασίαν τοῦ Sombart (βλ. ἀνωτ. σελ. 40) εἶναι διάφορος. Ρυθμός τῆς οἰκονομίας εἶναι, δι' αὐτόν, κάτι ἀνάλογον πρὸς τὸν ὅρον ρυθμός ἐν τῇ τέχνῃ (style) καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην τὸν χρησιμοποιεῖ.

4. Βλ. K. Diehl, *Die sozialrechtliche Richtung in der Nationalökonomie*, Jena 1941. Βλ. καὶ βιβλιοκρισίαν Α.Δ. Σίδερι εἰς «Ἄρχειον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν», 1942, τεῦχος Γ'-Δ'.

5. Levy Bruhl, *L'âme primitive*, Paris 1937.

6. Βλ. λ.χ. παρ' Ἐσκιμῶσις, παρὰ Thurnwald, ἐνθ. ἀν., σελ. 92.

7. W. Sombart, *Der Bourgeois*, Berlin 1913.

8. Περὶ αὐτοῦ καὶ περὶ τοῦ προβλήματος τῆς οἰκονομικῆς προβλέψεως βλ. κατωτέρω (ὑποσ. πιστῶς ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸ κείμενον).

Δημήτριος Καλιτσουνάκις (1888-1982)

Α.Θ. Χουμανίδης

Ο Δημήτριος Καλιτσουνάκις¹ υπήρξε μία άγνη και γεμάτη από αγάπη ψυχή και ένας από τους μεγαλύτερους Πανεπιστημιακούς διδασκάλους. Ήταν φίλος πιστός, λίαν αγαπητός στους φοιτητές, τους συναδέλφους του και στον εξωπανεπιστημιακό χώρο. Ήταν και αυτός, όπως όλοι οι επιστήμονες οικονομολόγοι της εποχής του, όπλισμένος με γνώσεις των οποίων τις βάσεις άντλησε από το Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν και αξιοποίησε στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, όπως ο Σίδερικ και ο Γ. Παπανδρέου.

Ο Καλιτσουνάκις γεννήθηκε στα Χανιά τό έτος 1888, όπου και περάτωσε τις γυμνασιακές του σπουδές, για να έγγραφει τό 1905/1906 στή Νομική Σχολή του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Εκεί παρακολούθησε τά μαθήματα των καθηγητῶν Γουναράκη, Πολυγένοϋ, Στρέιτ και Ἀραβαντινοῦ (τότε Ὑφηγητῆ). Κατά τή διάρκεια των σπουδῶν του έγραψε και δύο μελέτες, μία για τό Φροντιστήριο του Πολυγένοϋ «Περί δωρεῶν συζύγων» και ἄλλη, «Περί τῶν φορολογικῶν συνθηκῶν τῆς Βουλγαρίας ἐπί τῆ βάσει του έργου του Dienkolf, Die Stuerverhältnisse Bulgariens» (Halle 1900) για τή Βαλκανική Οικονομία στο Φροντιστήριο του Ἀνδρέα Ἀνδρεάδη.

Με βάση τήν πρώτη μελέτη του έγραψε και τήν ἐπί διδακτορία διατριβή του, για να αναγορευθεῖ Διδάκτωρ τῆς Νομικῆς Σχολῆς του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μέ τόν βαθμό «Ἄριστα».

Τήν ἄδεια ἐξασκήσεως τῆς δικηγορίας ἔλαβε ἐν συνεχείᾳ, ἀφοῦ ὅμως ἐν τῷ μεταξύ διεκόπη ἡ δικηγορία του διότι υπηρέτησε ὡς ἐθελοντής στο μέτωπο, κατά τούς Βαλκανικούς Πολέμους για να τιμηθεῖ μέ τό παράσημο τῆς ἀνδρείας. Μεταξύ 1914-1919 παρέμεινε στή Γερμανία, όπου παρακολούθησε Πολιτικές Ἐπιστήμες στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Στήν ἴδια πόλη παρακολούθησε και εἰδικά μαθήματα στίς Handels aftliche Hochschule και Landwirtschaft Hochschule.

Κατά τήν ἐποχή των σπουδῶν του στή Γερ-

μανία παρακολούθησε τά μαθήματα των Καθηγητῶν: Bollod, Bortkiewitz, Cruger, Herkner, Jastrow, Kaskel, Oppenheimer, Schumacher, Sering, Wagner, Sombart κ.ἄ.

Ο Καλιτσουνάκις ἐστερεῖτο του χαρίσματος του λόγου, εἶχε ὅμως μία καταπληκτική πένα και έγραφε μέ εὐχέρεια και χάρη. Ήταν ἀκαδημαϊκός διδάσκαλος ἀπό τούς ὀλίγους· ἀνέβλυζε ἡ αγάπη του για κάθε ἄνθρωπο, τό ἴδιο αἰσθανόταν και για τούς μαθητές του. Ήταν ἄνθρωπος ἄξιος, γλυκομίλητος και συντρεχτικός. Πολλές φορές στή ζωή του εὐρέθη σέ δυσχερή θέση, βοηθῶντας αὐτούς οἱ ὅποιοι του ζητοῦσαν συμπαράσταση. Στο πρώτο γραφεῖο του στή Στοά Πάπου, σέ ἕνα συρτάρι, εἶχε εικοσάδραχμα, δεκάδραχμα, τάληρα, για να λαμβάνει ἀπό αὐτά ἐλευθέρως κάθε φοιτητής που εἶχε ἀνάγκη. Δέν πρέπει να μᾶς διαφεύγει τό γεγονός οτι ἡ ὀκά του ἄρτου τότε κόστιζε 5 δρχ. Και ἡ μερίδα του ψητού κρέατος σέ μία ταβέρνα 12 δρχ. Ἐπομένως ὁ φοιτητής ἠδύνατο και να ἐξυπηρετηθεῖ μέ τή διατροφή του τῆς ἡμέρας. Καθημερινῶς τό συρτάρι γέμιζε και ἄδειαζε και ξαναγέμιζε για τήν ἄλλην ἡμέρα. Δέν δύναται κανείς να ἐξεύρει λόγια για να περιγράψει τόν ἄνθρωπισμό του καθηγητῆ μου στήν ΑΣΟΕΕ. Όταν σκοτώθηκε σέ ἀεροπορικό δυστύχημα (1969) ὁ Καθηγητής και γαμβρός του Σταυρουδάκης, ὁ Καλιτσουνάκις, γέροντας ἤδη, ἔψαχνε μέσα στα συντρίμια του ἀεροπλάνου να εὕρη ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπ' αὐτόν και τελικῶς τόν ἀνεγνώρισε ἀπό τά μανικετόκουμπά του. Δέν θά λησμονήσω ποτέ, ὅταν ἦλθε στήν κηδεία του πατρός μου και ἔριξε χῶμα στον τάφο του.

Ο Καλιτσουνάκις εἶχε — ὅπως ἤδη ἐλέχθη — εὐρύτατη μόρφωση, ὅπως ὅλοι οἱ Καθηγητές τῆς ἐποχῆς ἐκείνης και διακρινόταν για τήν εὐχέρεια τήν ὁποία διέθετε στο πεδίο τῆς οικονομικῆς θεωρίας και τῆς ἐφηρμοσμένης οικονομίας. Ἐγνώριζε τή Γερμανική, Γαλλική και Ἀγγλική, ὡστε να χρησιμοποιοῖ ἀνέτως τίς βιβλιογραφικές πηγές, ἔχοντας πλουσιώτατη βιβλιοθήκη.

Ἐνθυμοῦμαι, ὅταν μέ ἐξέταζε στίς τμηματικές ἐξετάσεις καί μέ ὀνόμαζε Κουμανούδη — τοῦ εἶχε κυριολεκτικῶς κολλήσει αὐτό τό ἐπώνυμο — ὁπότε στίς πτυχιακές ἐξετάσεις μέ ἀνέφερε ἐπί τέλους μέ τό πραγματικό μου ἐπώνυμο καί τοῦ τό εἶπα. Καλοκάγαθος καθώς ἦταν ἄρχισε νά γελά. Μιάν ἡμέρα, ὅταν τοῦ ἐξομολογήθηκα ὅτι ποτέ δέν ἔλαβα ἄριστα ἀπό τῶν μαθητικῶν μου θρανίων ἀλλά συνεχῶς ἀμειβόμουν μέ τόν βαθμό λίαν καλῶς, χαμογέλασε καί μοῦ εἶπε: « Ἀγαπητέ, δέν κατάλαβες, ἦσουν ἄριστος, δι' αὐτό καί δέν βαθμολογήθηκες ποτέ μέ ἄριστα». Στήν ἀρχή ἐξέλαβα τά λεχθέντα ὡς λόγια παρηγορίας, ἀλλά ὁ Καλιτσουνάκης πίστευε αὐτό τό ὅποιο ἔλεγε. Καί ἐνθυμοῦμαι ὅτι ἐν συνεχείᾳ μοῦ εἶπε ὅτι ἔπρεπε νά εἶμαι εὐχαριστημένος, ἀφοῦ τόν μέγα Καλλιγᾶ ἀκολουθοῦσε πάντοτε ὁ βαθμός «Καλῶς».

Ὁ Καλιτσουνάκης, πατριώτης καθώς ἦταν, κατά τή διάρκεια τῆς μαρτυρικής κατοχῆς, ἀνεμείχθη στήν Ἐθνική Ἀντίσταση μαζί μέ τόν σπουδαῖο Καθηγητή τοῦ Πολυτεχνείου καί Πρύτανη Ἀθανάσιο Ρουσόπουλο. Ἀμφότεροι συμμε-

τεῖχαν σέ μία παραφυάδα τοῦ ΕΑΜ, τήν Ἐθνική Ἀλληλεγγύη, τῆς ὁποίας σκοπός ἦταν νά συγκεντρῶνε χρήματα καί διάφορα εἶδη γιά τοὺς ὑπὸ τῶν Γερμανῶν φυλακισμένους καί τίς οἰκογένειές των. Διότι τήν ἐποχὴ τῆς κατοχῆς δέν ἠδύνατο ὅλοι νά προμηθεύονται εἶδη μαύρης ἀγορᾶς γιά τήν συντήρησίν τους.

Μετά τά Δεκεμβριανά καί τήν κατακραυγὴ ἐναντίον τῶν ἐαμιτῶν, ὁ Καλιτσουνάκης, παρά τίς ἀγαθές προθέσεις του, περιέπεσε σέ δυσμένεια ἀπό μέρους τῆς νικήτριας μερίδας. Τήν ὥρα τοῦ μαθήματός του στήν ΑΣΟΕΕ, τόν ράπισε ἓνας φοιτητής, ἀποκαλώντας τον Βούλγαρο! Ἄπεκάλισε Βούλγαρο, ποιόν; Αὐτόν ὁ ὁποῖος πολέμησε τοὺς Βουλγάρους ὡς ἐθελοντής καί παρασημοφορήθηκε ἐπ' ἀνδραγαθία! Καί τό χειρότερο, ράπισε τόν διδάσκαλο! Καί δέν ὑπάρχει χειρότερο ἀπό τή συμπεριφορὰ αὐτή. Δυστυχῶς αὐτό τό κτῆνος δέν ἔκλαψε πικρά μετά ἀπό τήν ἄθλια συμπεριφορὰ του, προδίδοντας τόν διδάσκαλο. Καί ὅμως, ὅταν προσῆλθε νά ἐξετασθεῖ ἀπό τόν Καλιτσουνάκη μετά ἀπό κάποιους μῆνες, ὁ ἅγιος ἐκεῖνος ἄνθρωπος τόν δέχθηκε εὐγενῶς καί τόν προβίβασε! Αὐτός ἦταν ὁ Καλιτσουνάκης, ψυχικῶς φορτωμένος μέ μεγαλεῖον καί ἐπιστήμων μέ πλοῦτο λαμπρῶν γνώσεων. Δέν εἶναι συνεπῶς τυχαῖο τό γεγονός, γιὰτί αὐτός τόσο ἐξετιμήθη καί τόσο ἠγαπήθη.

Ὁ Καλιτσουνάκης δέν ἦταν ἀκράϊος σοσιαλιστής, ὅπως ὁ Σίδερης, ἀλλά ἀπό καθ' ἑδρας σοσιαλιστής, ἀκολουθώντας τοὺς Schmolter, Herkner, Lexis. Καί τοῦτο διότι ὁ ἀνθρωπισμός του, ὁ ὁποῖος ὑπερχείλιζε, τόν ἔφερε μακριά ἀπό τά ἄκρα, καί πάντοτε ἐπιζητοῦσε, ὅσο κανεῖς ἄλλος, τήν κοινωνική δικαιοσύνη. Ὁ Καλιτσουνάκης, ἀπό πλευρᾶς δοξασίας Σχολῆς, εὐρίσκετο μεταξύ Ἀνδρεάδη καί Σίδερη, ὅπως ὅμως ἐκεῖνοι, τό ἴδιο καί αὐτός δέν ἀνεμείχθη στήν πολιτική. Ἄλλωστε εἴμαστε λαός ὁ ὁποῖος δέν ἀνέχεται τοὺς πολὺ μεγάλους. Ἐάν δέ καί οἱ τρεῖς αὐτοὶ σπουδαῖοι οικονομολόγοι ἀναμειγνύονταν στήν πολιτική οὐδέποτε θά ψηφίζονταν, ὁ λαός θά προτιμοῦσε κάποιον σαλτιμπάγκο τῆς πολιτικῆς σκηνῆς ἢ κάποιον κομπορρήμονα, λόγφ ἔλλειψης τοῦ «γνώθι σ' αὐτόν», καί ὁ ὁποῖος θά διακρινόταν γιά τόν ἐγωϊσμό του, τίς ὕβρεις του καί τό «μπόι» του.

Τό ἔτος 1913 ὁ Καλιτσουνάκης διορίσθηκε Καθηγητής τοῦ Πολιτικῆς Οἰκονομίας στήν Ἀνωτέρα Σχολή ΤΤΤ, μέ πρόταση τοῦ Καθηγητῆ Κορώνη, καί τό ἔτος 1920, μετά νομίμων δοκιμασιῶν ἐξελέγη Ὑφηγητής τῆς Πολιτικῆς Οἰ-

κονομίας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Ὁ Καλιτσουνάκις δίδαξε ἀνελλιπῶς στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν μέχρι τό ἀκαδημαϊκό ἔτος 1928/29, πλὴν τοῦ 1924/25, λόγω τῆς συμμετοχῆς του στήν Ἐπιτροπή Οἰκονομικῶν. Ἀπό τίς παραδόσεις του ἐκεῖνες προέκυψε τό σύγγραμμά του *Ἱστορία τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας* (1929). Τό ἔτος 1921 ἐξέδωσε τό «*Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καί Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν*», τό ὁποῖο διατήρησε ἐπί μιά ὀλόκληρη πεντηκονταετία, καταβάλλοντας κόπο ἀφάνταστο καί μεγάλες χρηματικές θυσίες.

Ἀπό τίς στῆλες τοῦ «*Ἀρχείου*» δημοσίευσαν νέοι ἐπιστήμονες, μεταξύ τῶν ὁποίων οἱ Ν. Μαρματάκης, Ἀ. Λάζαρης, Β. Μεταξᾶς, Σ. Σπέντζας, Ρ. Θεοχάρης, ὁ ὑποφαινόμενος κ.ἄ. Τῆ συμβολή αὐτή τοῦ «*Ἀρχείου*» τίμησαν φίλοι καί συναδέλφοι τοῦ Καλιτσουνάκι, Ἕλληνες καί ξένοι, καθὼς καί μαθηταί του μέ τιμητικό τόμο ὑπό τόν τίτλο «*Οἰκονομική Ἀνάπτυξις*» (1971). Οἱ συνεργάτες τοῦ τιμητικοῦ τόμου ἦσαν οἱ ἑξῆς: Ξ. Ζολώτας, Κ. Μπανταλούκας, Ἀ. Κόκκαλης, Λ. Χουμανίδης, Δ. Τσοῦγκος, Β. Δαμαλᾶς, Β. Μεταξᾶς, Χ. Εὐελπίδης, Ἰ. Λεβεντάκης, Μ. Λογοθέτης, Ἰωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, Ἀλ. Καραγιάννης, Κ. Κώνστας, Π. Σπανογιαννάκης, Σ. Καλφιώτης, Ἰ. Ντόμαλης, Ρ. Ἐλευθεριάδης, Κ. Στυλιδιώτης, Γ. Παπαχατζῆς, Σ. Ἀγαπητίδης (ὁ ὁποῖος προλόγησε τόν τόμο), Ν. Ἀνάγνος, Ἐ. Βοτσᾶς, Κ. Προδρομίδης, Π. Βαρδῆς, Δ. Δελιβάνης, Γ. Κουβερτιάρης, Χ. Νικολάου, Η. Albach, G.V. Papi, G. Ditz, K. Kerenyi, K. Mc Gill, R. Mossé, H. Guitton, E. Schneider, J. Meyer, R. Roy. Ἐπίσης ὁ Καλιτσουνάκις τιμήθηκε γιά τό ἔργο του καί μέ τιμητικό τόμο ὑπό τόν τίτλο «*Οἰκονομία καί Κοινωνία*» (1961), ὁ ὁποῖος τοῦ ἐπιδόθηκε γιά τά ἑβδομήντα ἔτη ἡλικίας του, μέ Πρόλογο τοῦ Καθηγητῆ Δημητρίου Δελιβάνη. Στόν τόμο τοῦτο ἔλαβαν μέρος μέ ἐργασίες των οἱ Δ. Δελιβάνης, Α. Amonn, Χ. Εὐελπίδης, Hans Peter, Σ. Ἀγαπητίδης, Ἰ. Παπαγέλας, Κ. Μπανταλούκας, Ἀ. Ἀγγελόπουλος, Χ. Σεπεντζῆς (βοηθός τοῦ Καλιτσουνάκι στήν ΑΣΟΕΕ, καί κατόπιν Καθηγητῆς καί Πρύτανης τῆς ΑΒΣΘ), Ἀ. Πεπελάσης, Ἰ. Ζέρβας, Ἰ. Τσουδερός, Ν. Φωτιάς, Σ. Μάξιμος, Η. Bayer, Ξ. Ζολώτας, Π. Βαρδῆς, Ν. Τωμαδάκης, Η. Guitton, Hilf Hufert Hugo, Κ. Mc Gill, C. Gini, Ἀ. Λοβέρδος, Η. Gross, Ν. Anagnos, Σ. Ρουσέας, Β. Βογιατζῆς, G. Tagliacarne, Μ. Macura, Ἀ. Σίδερικ, Κ. Καλόγρης, Ἀ. Λάζαρης. [Ὁ ὑποφαινόμενος, ἄν καί ἐκλήθη νά συνερ-

γασθεῖ καί στόν τόμο τοῦτο, δέν ἠδυνήθη παρά τήν θέλησή του, διότι δέν εἶχε ἐργασία ἔτοιμη νά παρουσιάσει ἀλλά οὔτε καί τόν ἀπασχολοῦσε τότε κάποιο θέμα ὥστε νά τό ἔχει προετοιμάσει στόν νοῦ του, οὔτε ὅμως καί ὁ χρόνος τοῦ ἄφηνε περιθώρια γιά νά γράψει πρωτότυπο θέμα].

Τό 1922, μέ πρόταση τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν, ὁ Καλιτσουνάκις πέτυχε τήν προαγωγή του ὡς δικηγόρου παρ' Ἀρείῳ Πάγῳ καί τό 1923 παμψηφεί ἐξελέγη Τακτικός Καθηγητῆς στήν Ἀνωτάτη Σχολή Οἰκονομικῶν καί Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν Ἀθηνῶν (ΑΣΟΕΕ). Μεταξύ 1923/24 ὁ Καλιτσουνάκις προσφέρει τίς υπηρεσίες του στό Κράτος, στή θέση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, ἀπ' ὅπου χάραξε νέες κατευθύνσεις στήν οἰκονομική πολιτική τοῦ Κράτους.

Μεταξύ 1924/25 ὁ Καλιτσουνάκις συνεργάσθηκε γιά τήν ἐκδοση τοῦ περιοδικοῦ «*Ἐγγύς καί Ἄπω Ἀνατολή*», μέ τούς καθηγητές Βαρβαρέσσο, Κορώνη καί Σβῶλο. Κατά τό διάστημα 1926-1929 διετέλεσε ἐπίσης Διευθυντής τοῦ κλάδου τῶν Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας.

Ὁ Δημήτριος Καλιτσουνάκις ὑπῆρξε μέλος πολλῶν ἐπιστημονικῶν ἐταιρειῶν καί μετά τόν Καθηγητῆ Ξενοφῶντα Ζολώτα ἐξελέγη Πρόεδρος τῆς «*Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν*». Ὅταν δέ ἀποχώρησε ἀπό τή θέση του αὐτή ἐξελέγη Ἐπίτιμος Πρόεδρος τῆς Ἐταιρείας, ὅπως εἶχε ἐκλεγεί πρὶν ἀπό αὐτόν μέ τήν ἀποχώρησή του ὁ ἰδρυτής τῆς ἐταιρείας Ζολώτας γιά νά ἀκολουθήσει καί ὁ ὑποφαινόμενος ὡς ἐπίτιμος Πρόεδρος.

Ὁ Δημήτριος Καλιτσουνάκις, ἐκτός ἀπό ὅσα ἀνωτέρω ἀναφέραμε, ἔλαβε μέρος καί σέ Διεθνή Συνέδρια καί Συμβούλια τῶν Ὑπουργείων Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καί Γεωργίας.

Ὁ Καλιτσουνάκις δημοσίευσσε πολλά ἄρθρα, μελέτες, συγγράμματα καί βιβλιοκρισίες. Ἀπό τά ἔργα του ἀναφέρουμε τήν *Πολιτικήν Ἐπιστήμην* (1925), στό ὁποῖο αὐτός ὁμιλεῖ περὶ τῶν συστημάτων ἐργασίας ἐν τῇ συγκρίσει τῶν συστημάτων Taylor, Ford, Faijol, Abbe, Rathenau. Τό ἔργο του τοῦτο εἶναι μία συλλογή χαρακτηρισμῶν μεγάλων οἰκονομολόγων, σοσιαλιστῶν, βιομηγάνων κ.ἄ. Στό ἐν λόγω ἔργο του, ὁ Καλιτσουνάκις, μέ δεξιοτεχνία, γλαφυρότητα, σαφήνεια καί μέ λογοπλαστική ἰκανότητα παρουσιάζει χαρακτηρισμό τῶν ἔργων τοῦ Adam Smith: *Theory of Moral Sentiments* (1759), *Lectures on Jus-*

tice, Policy, Revenue and Arms (1763) και *Wealth of Nations* (1776). Επίσης εκθέτει τά βιογραφικά και τή σταδιοδρομία του Gustav von Schmoller, τήν πνευματική εικόνα του, τό μέρος τής συμβολής του στήν Ιστορική Γερμανική Σχολή, τήν ήθική επίδραση και διδασκαλία του. Έκτός όμως από τόν Schmoller, ό Καλιτσουνάκις παρουσιάζει τήν προσωπικότητα και τή συμβολή ενός άλλου όπαδου τής Σχολής, του Lujjo Brentano. Στο ίδιο έργο, αφού μίλησε για τούς ιδρυτές και ήγέτες των πολιτικών Σχολών, ό Καλιτσουνάκις μάς παρουσιάζει και πολιτικές προσωπικότητες οργανωτών τής βιομηχανίας, τή σταδιοδρομία τους και τή συμβολή τους, όπως ό Walter Rathenau, Otto Fritz von Bismarck, Hjalmar Branting και Karl Helfferich, αλλά και ήγετων του σοσιαλισμού (I.V.K. Lenin, Wil και Karl Libnecht, Rosa Luxemburg, Edward Bernstein, Bebel-Kautsky).

Έν συνεχεία, ό Καλιτσουνάκις αναφέρεται στήν Κοινωνιολογία του Emil Durkheim, σέ άρθρο του Charles Gide για τίς οικονομικές επιστήμες και ακολουθούν οί τάσεις προς εθνικοποίηση, ή εργατική πολιτική που περιλαμβάνει τήν εργατική εξέλιξη, τό δίκαιο τής εργασίας, τήν εργατική πολιτική στήν Ελλάδα, τίς διεθνείς συνδιασκέψεις εργασίας και τά επιτεύγματά τους, καθώς και τά εργατικά συνδικάτα. Ό Καλιτσουνάκις όμως δέν σταματά εδώ, προχωρεί και σέ ευρύτερη κοινωνική σύνθεση, για νά μιλήσει σχετικώς μέ τήν εξάντληση τής μεσαιάς τάξης και τήν οργάνωσή της στήν Ελλάδα περιλαμβάνοντας και τήν οργάνωση των επαγγελματικών τάξεων, ως και τά επαγγελματικά επιμελητήρια.

Από τήν όλη ως άνω διαδρομή τής σκέψέως του, δέν διαφεύγει του Καλιτσουνάκι και τό θέμα των συνεταιρισμών, καθώς και ή οικονομική και κοινωνική εξέλιξη τής Ελλάδας, ή εξέλιξη των τιμών και ή επαγγελματική εκπαίδευση. Και ό Καλιτσουνάκις κλείνει τή μελέτη του μέ άρθρα, οικονομολογικά, περιλαμβάνοντας τή συναλλαγματική εξέλιξη στήν Ελλάδα, τή σύγκριση του παλαιού και νέου δραχμολογίου και μάς παραθέτει αξιόλογες γραμμές για τά Χρηματιστήρια Έμπορευμάτων, τίς κτηματικές Τράπεζες κλπ.

Τήν μελέτη του *Περί συνεταιρισμών και ιδίως έν Ελλάδα: Θεωρία και Πράξις* (1924) σχολίασε αναλυτικώς και επαινετικώς ό Α. Ανδρεάδης, καθώς και οί Τριανταφυλλόπουλος, Έλευθερόπουλος, Ίασεμίδης κ.ά. και τά *Στοιχεία του Κοινωνικού Δικαίου των Συνεταιρισμών* (1923) τιμά μέ αναφορά του ό Σαρίπολος.

Φιλεργατιστής καθώς ήταν ό Καλιτσουνάκις, δημοσίευσε, εκτός από τά *Πρακτικά τής Έπιτροπής του 1923*, ύποστηρίζων τήν παραγωγή των έλληνικών λιγνιτών («*Άρχεϊον*» τόμος Δ', σελ. 158, κ.επ.) και τό «*Τετάρτη Διεθνής Διάσκεψις τής εργασίας*» («*Άρχεϊον*», τόμ. Β', σελ. 483, κ.επ.). Έδώ θά πρέπει νά αναφέρω και τήν κοπιώδη μετάφραση του έργου του Έρρίκου Herkner *Τό εργατικόν ζήτημα* (1942 τόμ. Α,Β) μέ προσθήκες από τόν Καλιτσουνάκι, κατόπιν προς τούτο άδείας του Herkner, καθώς και νά διασκεδάσει όρισμένα σημεία, και νά συμπύξει άλλα του μεγάλου τούτου έργου μέ μία θαυμάσια έκθεση για τό τότε εργατικό ζήτημα τής χώρας μας.

Ό Καλιτσουνάκις όμως δέν δημοσίευσε εργασίες του μόνο στήν Ελλάδα αλλά και στο έξωτερικό, όπως τό: *Die Staatsvertäge Griechenlands mit den Deutschen Reiche und ihre Wirtschaftliche Bedeutung* (1915), *Die Entwicklung der Genossenschaftsbewegung in Griechenland* (1916/1917) κ.ά.

Από τίς εργασίες του Καλιτσουνάκι, τίς όποιες άνεφέραμε, και άλλες τέτοιες, καθώς και από τή σειρά των μαθημάτων του ό Δημήτριος Καλιτσουνάκις τελικώς παρουσίασε ένα όγκώδες σύγγραμμα *Έφηρμοσμένης Οικονομίας* (1950/54). Τούτο είναι έργο κοπιώδους εργασίας, όπου ό αναγνώστης όχι μόνο εισέρχεται έντός ενός τεραστίου πεδίου έρεύνης επί διαφόρων θεμάτων, αλλά ύπόκειται και σέ έρεθισμούς για τή μελέτη τής Έλληνικής Οικονομικής Ιστορίας.

Στόν Πρόλογο του έργου του αυτού, ό Καλιτσουνάκις μιλεί περί του άντικειμένου τής Θεωρητικής Οικονομικής, «ή όποία έρευνά τά οικονομικά μεγέθη και τάς δυνάμεις εκείνας διά των όποίων και όρίζονται τά οικονομικά ταύτα μεγέθη», «... τάς μεταβολάς των», «καθώς και διά ποιων δυνάμεων κατά τίνι τρόπο και προς ποίαν κατεύθυνσιν προκαλούνται τά σχετικά άποτελέσματα». Επίσης ό Καλιτσουνάκις αναφέρεται στο άντικείμενο τής Έφηρμοσμένης Οικονομικής, ή όποία «... κατόπιν εξετάζει και καθορίζει διά ποιων μέσων και μέτρων δύνανται νά προκληθούν ήθελημένα μεταβολάι». Και παρατηρεί ότι «εις τήν Θεωρητικήν Οικονομικήν είναι δυσχερέστατον νά μετρήσωμεν και νά καθορίσωμεν τά οικονομικά μεγέθη μετ' ακριβείας, όπερ επιτυγχάνεται εις τάς Φυσικάς Έπιστήμας. Έξ άλλου εις τήν Οικονομίαν άποκλείεται τό πείραμα, ούτε και είναι δυνατόν νά διαφωτισθούν

τά αίτια τῶν μεταβολῶν». Καί καταλήγει: «Ἡ οἰκονομία ἀποτελεῖ τήν μοίραν μας. Καί ἡ πολιτική διχογνωμία εἰς τόν Κόσμον εἶναι ἄλλωστε ἓνα γεγονός τό ὅποιον θεμελιώνεται κατά τελευταῖον λόγον, ἕως ἐπί τῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητος». Τό διάγραμμα τοῦ ἐν λόγω ἔργου περιλαμβάνει Εἰσαγωγή στήν Ἐφηρμοσμένη Οἰκονομική, Ἀγροτική Πολιτική, Πληθυσμιακή Πολιτική, Γενικές Ἀρχές Οἰκονομικῆς Πολιτικῆς, Πίνακες, Διαγράμματα, Στατιστικές. Τό ὅλο δέ ἔργο ἐμφαίνει χρησιμοποίηση πλουσίου ὕλικου καί ἐμπεριστατωμένες βιβλιογραφικές πηγές, ὅπως οἱ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς του, συγχρόνως δέ τιμᾶ τήν Ἑλληνική Ἐπιστήμη παραθέτοντας μέγα ἀριθμό Ἑλλήνων πλὴν τῶν ξένων συγγραφέων, μεταξύ τῶν ὁποίων (σελ. 121, 818) καί ὁ γράφων.

Ὁ Δημήτριος Καλιτσουνάκις ὑπῆρξε καί Διευθυντής οἰκονομικῶν ἄρθρων στήν Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδειαν. Ἐπίσης ἔγραψε περί τίς 100 βιβλιοκρισίες ἐπωφελοῦμενος — ὅπως ὁμολογεῖ στό πρός τή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑπόμνημά του — ἀπό τό περιεχόμενο τῶν βιβλίων, τά ὁποῖα ἀνέλαβε νά κρίνει, ἀλλά καί μέ ἀγάπη καί τήν ἐνδεδειγμένη ἐπιστημονική ἀνοχή. Ἐκτός τῶν ἐργασιῶν, τίς ὁποῖες ἀναφέραμε, ὁ Καλιτσουνάκις ἔγραψε καί νεκρολογίες (Sombart, Ζωγράφου, Ἰασεμίδη, Brentano καί Beloch). Ὁ Καλιτσουνάκις ἔλαβε καί βραβεῖο ἀπό τήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν — ἡ ὁποία ἀρνήθηκε νά τόν περιλάβει στούς κόλπους της! — γιά τή μονογραφία του *Περί καπνοῦ*, τό βραβεῖο τό ὁποῖο μοιράσθηκε μέ τόν Μάντζαρη, ὁ ὁποῖος εἰσέπραξε τά δύο τρίτα τοῦ βραβείου, καθότι ἀσχολήθηκε μόνο μέ τήν ἑλληνική πραγματικότητα. Γιά τά ἔργα του ὁ Δημήτριος Καλιτσουνάκις ἔτυχε πλήθους θερμῶν ἐπαίνων ἀπό μέρους Ἑλλήνων καί ξένων καθηγητῶν, πολιτικῶν καί συγγραφέων, ὅπως οἱ Dölger, Σπυρόπουλος, Σπουργίτης, Heichelheim, Molitor, Χαριτάκης, Ἐλευθερόπουλος, Herkner, Βεζανῆς, Ἀνδρεάδης, Ἰασεμίδης, Παπαναστασίου, Τριανταφυλλόπουλος κ.ἄ. Ὡς ὁμοτίμος, ὁ Καλιτσουνάκις δέν ἔπαυσε νά ἐργάζεται προσφέροντας δύο

λίαν ἀξιόλογες ἐργασίες: μία γιά τό ἔργο τοῦ Eucken καί ἑτέραν τοῦ John Maynard Keynes.

Ὁ Δημήτριος Καλιτσουνάκις, ὅπως καί οἱ περισσότεροι τῶν Πανεπιστημιακῶν διδασκάλων τῆς ἐποχῆς του — ἐπαναλαμβάνουμε — ἦταν μία «κινουμένη βιβλιοθήκη» καί παρακολουθοῦσε τήν ἑλληνική καί ξένη βιβλιογραφία μέ πάθος, καθιστάμενος ἐνήμερος γιά τίς ἐξελίξεις στήν Οἰκονομική Ἐπιστήμη. Ὑπῆρξε ἐπιστήμων καί πρό πάντων Ἄνθρωπος! Μετέβη στήν αἰωνιότητα, ἀφοῦ ἐμπλούτισε τή ζωή μέ τή στάση του ἔναντι τοῦ συνανθρώπου, τά ἔργα του καί τόν μέγα ἀριθμό μαθητῶν του, μιμούμενων, κατά τό δυνατόν, τόν διδάσκαλο. Σέ μία ἐμπνευσμένη ἐπικήδεια ὁμιλία του ἓνας ἀπό τούς μαθητάς του καί βοηθός του, ὁ κατόπιν Καθηγητής καί Πρύτανης τῆς ΑΒΣΘ Χαράλαμπος Σεπεντζῆς (1928-2001), παρουσίασε τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ διδασκάλου χρησιμοποιώντας εὐστοχες ἐκφράσεις γιά νά καταδείξει τήν ἀξία τῆς προσωπικότητάς του καί τήν ἀναγνωρισμένη ἀρετή του. Ἐπίσης ὁ ἀείμνηστος Καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καί μετέπειτα Ἀ΄ Ἀντιπρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Οἰκονομικῆς Ἱστορίας καί ἰδρυτικό της μέλος, Νικόλαος Μαρματάκης, τίμησε τόν συμπατριώτη του στήν ὁμιλία του, ἡ ὁποία ἔγινε στόν Φιλολογικό Σύλλογο Χανίων «Ὁ Χρυσόστομος», κατά τό ἐπιστημονικό μνημόσυνο τοῦ μεγάλου τέκνου τῆς Κρήτης². Καί σέ μᾶς δέν ἀπομένει ἄλλο τίποτε παρά νά μιμούμαστε τούς καλύτερούς μας, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ὁ Δημήτριος Καλιτσουνάκις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ν. Μαρματάκης, «Δ. Καλιτσουνάκις (1888-1982), ἡ ζωή καί τό ἔργο του», «Σπουδαί», Τόμ. 33. Τεύχος 33, 1983 Α.Θ. Χουμανίδης, *Οἰκονομική Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1991, Τόμ. Β΄ Ἑλ. Μουζουράκη-Θ. Σταματάκης, «Ἡ Βιβλιοθήκη Δημητρίου Καλιτσουνάκι», «Μνήμων» 21 (1999) 253-260.

2. Ἡ ἐμπεριστατωμένη καί φλογερά αὐτή ὁμιλία δημοσιεύθη στό περιοδικό τοῦ Πανεπιστημίου Πειραιῶς «Σπουδαί» (τόμ. 33, τεύχος 33, 1983) μέ τίτλο «Δημήτριος Καλιτσουνάκις (1888-1982), ἡ ζωή καί τό ἔργο του».

Κείμενα του Δ. Καλιτσουνάκι

Ο Καλιτσουνάκις στή μετάφρασή του του έργου του Έρρίκου Herkner Τό Έργατικόν Ζήτημα (τόμοι Α΄-Β΄), Ἀθήναι 1919, διασκευασμένη καί συμπληρωμένη ἀπ' αὐτόν, ἀφιερώνει σπουδαῖες σελίδες ἀναφορικῶς μέ τήν ἐξέλιξη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἀμέσως κατωτέρω παραθέτουμε ἀπό τόν Β΄ Τόμο (Κοινωνικάί θεωρίαι καί Κόμματα, 1920), τό ἀκόλουθο Κεφάλαιο (11ον) ὑπό τόν τίτλο «Ἡ ἐν Ἑλλάδι κοινωνική ἐξέλιξις» (σσ. 345 κ.εξ.):

«Προκεφαλαιοκρατική ἐποχή»¹

Ἡ καθαρῶς πολιτική (ἀστικοπατριωτική) ἐπαναστάσις τοῦ 1821, ἡ ἐξέγερσις δηλαδή τοῦ ἔθνους κατά τοῦ τυραννούντος αὐτό κατακτητοῦ, ἡλευθέρωσε μέν τήν Ἑλλάδα ἀπό τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ, δέν ἡδυνήθη ὅμως νά συντάξῃ αὐτήν καί ταχέως εἰς εὐρυθμον οἰκονομικόν καί κοινωνικόν ὄργανισμόν. Ἡ ἱστορική πείρα μᾶς διδάσκει ὅτι αἱ πολιτικάί ἐπαναστάσεις πολύ ὀλίγον συντελοῦσι πρό παντός διά τήν οἰκονομικήν ἐξέλιξιν· οὔτ' ἐπ' ἐλάχιστον δύναται νά ἐπιταχυνθῇ νέον οἰκονομικόν σύστημα δι' ἐπαναστατικῶν πράξεων, ἐφόσον καί ἄνευ αὐτῶν, διά μόνων τῶν ἐν τῷ οἰκονομικῷ βίῳ ἐμφωλευουσῶν κινητηρίων δυνάμεων καί τῆς πληρώσεως ὀρισμένων ὄρων. Δέν ἔχομεν λοιπόν συνήθως νέας κοινωνικάς μορφάς, ἀλλά τροποποιήσεις τῶν παλαιῶν, τό παρελθόν τροποποιούμενον παρασκευάζει τό μέλλον. Ἡ προτέρα λοιπόν τουρκοκρατική τυραννική καί μακροχρονία πολιτική ὑποδούλωσις δέν ὑπεβοήθει εἰς τοῦτο, αἱ μετά τήν ἀπελευθέρωσιν διαρκεῖς ἀλλ' ἄκαρποι, οὐχί δέ κοινωνικῶν ἢ οἰκονομικῶν ἀρχῶν πολιτικοί ἀγῶνες καί ἡ συναλλαγὴ παρημποδίζον τελείως τήν κοινωνικήν ἐξέλιξιν. Φυσικόν εἶναι ἄλλως τε εἰς τὰς χώρας... εἰς τὰς ὁποίας ὁ νεώτερος βιομηχανικός πολιτισμός δέν προήχθη νά μὴν ἀνεφάνη τό κοινωνικόν ζήτημα ὑπό τήν σπουδαιότεραν αὐτοῦ μορφήν τήν τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν. Ὁ Καποδίστριας δέν διησθάνθη τό ἑλληνικόν κράτος ὡς βιομηχανικόν² ἀλλά μᾶλλον ὡς γεωργικόν³ καί στρατιωτικόν. Ἡ κοινωνική λοιπόν ἀσυνταξία διήρκεσε δυστυχῶς ἐπὶ μακρόν, μέχρι καί τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, διότι πρός τήν ὀπωσοῦν βελτιωμένην γενικήν ἐσωτερικήν κατάστασιν καί τὰς πεδαλιουχομένης κομματικῆς ὁρμάς, ἡ ἑλληνική ἱρεδέντα ἀπετέλεσε τό κυριώτατον μέλημα λαοῦ καί κυβερνήσεων⁴. Οὕτω τό κράτος ἄν ὄχι γενικῶς, πάντως ὅμως οἰκονομικῶς καί κατ' ἀκολουθίαν καί κοινωνικῶς ἐκυβερνήθη εἰκῆ καί ὡς ἔτυχεν, ἄνευ ἐνσυνειδήτου δημοσιονομικῆς ἢ καί γενικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς⁵.

Δέν εἶναι λοιπόν παράδοξον ὅτι δέν ἀνεδείξαμεν οὔτε θεωρητικούς οὔτε πρακτικούς ὑπὲρ ὀρισμένων κοινωνικῶν, φιλελευθέρων ἢ καί σοσιαλιστικῶν ἀρχῶν, ἀφοῦ ἡ κυριώτερα ὑπόστασις τῶν θεωριῶν τούτων, ὁ ἀνταγωνισμός δηλαδή μεταξύ βιομηχανικοῦ καί ἀγροτικοῦ κράτους, τὰ ζητήματα τῆς μεγάλης βιομηχανίας καί ἰδιοκτησίας ἔλαβον ὀξύτερον πῶς χαρακτηῖρα παρ' ἡμῖν κατά τούς τελευταίους μόνον χρόνους. Οὔτε ἀγροτική πολιτική, δηλαδή προστασία τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, τῆς ἰδιοκτησίας, τῆς παραγωγῆς, ὀρισμένη καί ἀμετάβλητος ὡς πρός τὰς θεμελιώδεις αὐτῆς βάσεις ἐτηρήθη μέχρι τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ συντάγματος⁶, οὔτε δημοσιονομική οὔτε ἐργατική. Αἰτία τῆς ἀμεριμνησίας ταύτης ἦτο καί τό ἀκαταμέριστον εἰς τάξεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Οὔτε καθαρὰν ἀρχαίαν ἀριστοκρατίαν εἶχομεν, οὔτε μεγαλοβιομηχανοῦς ἀστούς, οὔτε τελείως προλεταρίους ἐργάτας⁷.

Πάντως τό ἐργατικόν ζήτημα καίτοι νεώτερον ἐκανονίσθη πῶς κατά τούς τελευταίους χρόνους⁸ ἐγκαταλειφθείσης καί παρ' ἡμῖν τῆς φιλελευθεριστικῆς, ἀτομικῆς κατευθύνσεως τοῦ κράτους καί ἀποδεκτῆς γενομένης τῆς κοινωνικῆς αὐτοῦ ἀποστολῆς⁹.

Οὕτω λοιπόν τὰ διαρκούντος τοῦ ἀγῶνος σχηματισθέντα καί καθ' ὅλον τό διάστημα τῆς τριακονταετοῦς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος ὑφιστάμενα τρία κόμματα, τό Ρωσικόν (στρατηγός Κολοκοτρώνης-Ἄνδρ. Μεταξᾶς), τό Ἀγγλικόν (Ἄλ. Μαυροκορδάτος) καί τό Γαλλικόν ἢ Ἑθνικόν (Ἰωάν. Κωλέττης) εἰς τὰ ἐσωτερικά κοινωνικά ζητήματα οὐδέποτε εἶχον σαφές καί ὀρισμένον πρόγραμμα¹⁰. Ἀλλά καί τὰ ἐν Ἐπτανήσῳ τοιαῦτα τῶν συντηρητικῶν (κοινῶς καταχθονίων), τῶν μεταρρυθμιστῶν καί τῶν ριζοσπαστῶν, ἦσαν καθαρῶς πολιτικά ἀνταγωνιζόμενα ἀλληλα εἰς τήν μετά τῆς Ἑλλάδος ἐνωσιν τῆς Ἐπτανήσου.

Δι' αὐτό ὅλαι αἱ ἐπαναστάσεις ἐν Ἑλλάδι, πλὴν τῆς τοῦ Γουδῆ (1909) ἀλλά καί ταύτης μερικῶς¹¹, ἡ τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843 (κατά τῆς μοναρχικῆς αὐτοκρατορίας), ἡ τῷ 1862 λα-

βοῦσα χώραν ἔξωσις τοῦ Ὀθωνος (καταπάτησις τοῦ συντάγματος), ἢ ἐπανάστασις τοῦ Θερίσου τῷ 1905 (κατά τῆς μοναρχικῆς αὐτοκρατορίας), τῆς Θεσσαλονίκης τῷ 1916 (καταπάτησις τοῦ συντάγματος), εἶχον πολιτικόν μόνον χαρακτηῖρα, κατεδίκαζον δηλαδή τὰ πρόσωπα καί τὰ συστήματα τὰ ὁποῖα κατέθλιβον τὰς διαφόρους λαϊκάς ἐλευθερίας. Μάλιστα τό πολιτικόν ἀποτέλεσμα τῆς πρώτης ἐπανάστασεως ἦτο πολύ κατώτερον τῶν προσδοκίων «αὐτῶν ἐκείνων οἵτινες ἐδημιούργησαν αὐτήν»¹². Τοῦναντίον πᾶσαι αἱ λοιπαί ὤθησαν εἰς μεγαλυτέραν πολιτικήν ἀνεξαρτησίαν καί ἐξεκαθάρισαν τήν πρός τό φιλελεύθερον πολίτευμα ἄγουσιν ὁδόν, ἀπό τὰ παρεντιθέμενα «ἐλέω θεοῦ» ἐμπόδια.

Μεταβατική περίοδος. Ἀνάπτυξις τῶν πόλεων¹³

Ἐργατική τις κίνησις ἤρχισεν εἰς τήν Ἑλλάδα ἤδη ἀπό τῆς 8ης δεκαετηρίδος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἀφότου δηλαδή ἤρχισεν νά ἐπεκτείνεται σχετική τις βιοτεχνία (κλωστική, ὑφαντουργία, μεταλλουργία, καμινευτική, βυρσοδεψική, ναυπηγική). Βελτιωθείσης σχετικῶς τῆς οικονομικῆς θέσεως τῆς χώρας ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ὀθωνος, παρά τήν μικράν ἐπιτυχίαν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐφαρμοσθέντων προαγωγικῶν μέσων (Νόμος περί προικοδοτήσεως κλπ. τοῦ 1835), ἤρξατο πυκνή ἐπικοινωνία μεταξύ τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ Κράτους. Αἱ ἐμπορικαί πανηγύρεις ἐπανελήφθησαν, ἢ ἰστιοπλοῖα ἐξελίχθη σπουδαίως, τό ἐξωτερικόν ἐμπόριον ἤρξανεν. Εἰς τήν τέως ἐπαγγελματικήν μᾶλλον ταύτην ἀνάπτυξιν συναντῶμεν κατά τήν 8η δεκαετηρίδα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἀνατροπήν τινα, ἔνεκα τοῦ ἀρχομένου ἐξευρωπαϊσμοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ καί τῶν λοιπῶν ὄρων τῆς ζωῆς μας. Ὁ ἀστικός πληθυσμός ἀυξάνεται, αἱ πόλεις αἱ ὁποῖαι κατά τό 1870 ἦσαν 6 μόνον μέ περισσότερον πληθυσμόν ἀπό 10.000 (συνολικῶς δέ 126.000), πληθύνονται καί παρατηρεῖται σχετική τις ἐξέλιξις πρός τήν μικράν βιομηχανίαν. Ἀρχίζει πολιτικῶς ἡ ἐποχή τοῦ Τρικούπη (1875)¹⁴.

Αἱ πρώται ἀπεργαίαι¹⁵ ἐνέσκηψαν ἐν Ἑλλάδι τῷ 1879 ἐπὶ τῆς βυρσοδεψικῆς καί ναυπηγικῆς βιομηχανίας τῆς Σύρου. Ὡσαύτως τῷ 1883 εἰς τὰς Ἀθήνας καί τόν Πειραιᾶ, εἰς τό Λαύριον εἶχεν ἐνσκήψει ἐπιδημία ἀπεργιῶν ἀπό τούς μεταλλωρύχους τοῦ Λαυρίου, μέχρι τῶν ὑποδηματοεργατῶν τοῦ Πειραιῶς. Αἱ πλείσται τῶν ἀπερ-

γιῶν τούτων ἀπέτυχον, διότι συνεσωρεύθησαν εἰς τὰ ὑπό τῆς ἀπεργίας προσβλήθέντα μέρη ἐργάται ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τῆς Ἑλλάδος, Κωνσταντινουπόλεως, Σμύρνης ὥστε τὰ ἡμερομίσθια κατῆλθον 35-40%.

Ἄλλά καί αἱ ὑπό τῶν ἀπεργῶν φαίνεται ὑποστηριζόμεναι τότε ιδέαι δέν ἦσαν τελείως ὀρθαί. Πρῶτον προγραμματικόν καθορισμόν αὐτῶν εὐρίσκομεν εἰς τό καταστατικόν τῶν τυπογράφων τοῦ 1882¹⁶. Ὡς καί ἀλλαγῆ οὔτω καί παρ' ἡμῖν ὁ βιομηχανικός οὔτος κλάδος ὠργανώθη ἐκ τῶν πρώτων εἰς εὐρύθμως ὁπωσοῦν λειτουργοῦντα ἐπαγγελματικά σωματεία.

Ἐν τῷ μεταξύ ἤρχιζε τήν σοσιαλιστικήν δράσιν τοῦ Ὁ Δρακούλης, ἐκδίδων ἐν Ἀθήναις τό μηνιαῖον φύλλον τῶν «συμφερόντων τοῦ ἀνθρώπου» «Ἄρδην» (6 Αὐγ. 1885)¹⁷.

Ὡς πρόγραμμά του ἀναγράφει τό «Ἄρδην» τά ἐξῆς:

«Οἱ ἐν ἰδρωτί τοῦ προσώπου των ζῶντες καί ὄσοι ὑπό τῆς πτωχείας καί τοῦ σκότους πιεζόμενοι μοχθοῦσιν, ἐνῶ ὀλίγοι συσσωρεύουσι κεφάλαια καί κτήματα, ἅτινα κατά τό φυσικόν δίκαιον ἀνήκουσι εἰς πάντα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας ἀναλόγως καί ἐξ ἴσου ἐργαζόμενα, εἶναι ἐπ' ἀναγκας, ἐνόσω ὑπάρχει εὐτυχῶς παρ' ἡμῖν ἡ μεταξὺ ἐργασίας καί τοπικῆς ζητήσεως σχετική ἀρμονία, διδασκόμενοι ἐκ τῶν παθημάτων τῶν ἄλλων δυστυχῶν τοῦ κόσμου, ἐνοήσωσι καί μάθωσι τὰ δικαιώματα αὐτῶν, πρὶν ἢ τῶν πλουτολογικῶν φάσεων ἀνελισσομένων, ἀναγκασθῶσι νά τ' ἀπαιτήσωσι διὰ βιαίων μέσων» κλπ. Εἰς τό «Ἄρδην» ἐξετάζονται διάφορα κοινωνικά ζητήματα (περὶ παιδεύσεως, πολιτικῶν, ἀναρχίας, κοινωνικῆς οἰκονομίας, ἀεργίας κλπ.) ἐπιπολῆς ὁμως καί λαϊκῶς¹⁸.

Τῷ 1889 Ὁ Δρακούλης παρέστη εἰς τό Παρισινόν διεθνές σοσιαλιστικόν συνέδριον, ὡς ἀντιπρόσωπος φαίνεται τῆς ἀρχομένης τότε ἐλληνικῆς ἐργατικῆς ζυμώσεως.

Τῷ 1890 ἐξεδόθη ὑπό τοῦ Σ. Καλλέργη ἡ ἐφημερίς «Σοσιαλιστής», τῷ δέ 1891 ὑπό τοῦ Γ. Χαιρέτη ἡ «Κοινωνία» ἐπὶ τινα χρόνον. Ἀμφότεραι ἀπήχουν τὰς ἀρχάς τοῦ «Ἄρδην».

Ἀπαρχαί κεφαλαιοκρατικῆς ἐξελίξεως¹⁹

Τήν γενικήν κρατικήν πολιτικήν κατάστασιν τῆς τελευταίας δεκαετηρίδος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος παρακολουθεῖ καί τό κοινωνικόν ζήτημα. Ἡρεμεῖ δηλαδή²⁰. Ὁ Ἐ. Ἐμπερικός γράφει («Ἡ πρώτη Μαΐου καί αἱ ἐργατικά κλάσεις»,

«Παρνασσός», τόμ. 13 [1890] σελ. 280): «Ναί μὲν ὁμολογοῦμεν ὅτι παρ' ἡμῖν τὰ ἐργατικά ζητήματα εἰσὶν ὅλως ἀκίνδυνα, διότι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν εἶναι ἐλάχιστος ἐν Ἑλλάδι καὶ ἡ πολλῶν ἐργατῶν δεομένη βιομηχανία εὐρίσκεται ἀκόμη ἐν σπαργάνοις, τὰ δ' ἐκτελούμενα παρ' ἡμῖν δημόσια καὶ ἰδιωτικά μεγάλα ἔργα ἀπασχολοῦσι δυστυχῶς κατὰ τὸ πλεῖστον ἀλλοδαπούς ἐργάτας, ἀλλ' ἡ παρούσα κατάστασις αὕτη δὲν δύναται βεβαίως νὰ ἐξακολουθήσῃ, ἐπ' ἀπειρον, καὶ ἐλπίς ὑπάρχει ὅτι ἡ βιομηχανία καὶ ἡ γεωργία ἡμῶν θὰ ἐπεκταθῶσιν, ὁ δ' ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν θὰ πολλαπλασιασθῇ, ὥστε ἡ παρ' ἡμῖν γνῶσις τῶν ἀλλαχῶ συμβαινόντων καὶ ἡ μελέτη τῶν πολυειδῶν ἐργατικῶν ζητημάτων ὀφείλει, νομίζομεν, ν' ἀπασχολῇ τοὺς ἀρμοδίους, ὅπως οὕτω προετοιμασθῇ ὁμαλή ἡ ὁδὸς διὰ τῆς καὶ παρ' ἡμῖν παραδοχῆς τῶν προόδων, αἵτινες γίνονται παρ' ἄλλοις ἔθνεσι δεκταὶ καὶ μὴ ἐκτεθῇ τὸ κράτος ἡμῶν εἰς τὸν ἐκ τῶν ἐργατικῶν ζητημάτων προερχόμενον πολλακίς δεινὸν σάλον, πρὸς ὃν παρασυρόμενα τὰ ἀρτιπαγῆ πρό πάντων κράτη δύναται νὰ ὑποστῶσι πολλὰς ζημίας».

Ἀρχομένου τοῦ αἰῶνος μας ἀναφαίνεται πάλιν ἐργατικὴ τις κίνησις. Ὁ Δρακούλης ἐκδίδει τὴν «Ἐρευναν» ἐν Ὁξφόρδῃ (1901), ὁ δολοφονηθεὶς Μαρίνος Ἀντύπας (κακῶς ἀναγραφόμενος ὡς πρῶτος σοσιαλιστὴς ἐν Ἑλλάδι) τὴν «Ἀνάστασις» ἐν Ἀργοστολίῳ (1905-06), τὸ πρωτοστατοῦν Ἐργατικὸν κέντρον τοῦ Βόλου τὸν «Ἐργάτην» (1908/09), ὁ Ν. Γιαννιῶς τὸν «Ἐργάτην» ἐν Κωνσταντινουπόλει (1910), ὁμᾶς νέων (Δ. Κόκκινος) τὸ «Μέλλον» (1908), ὁ Π. Γιαννόπουλος τὸν «Κοινωνισμόν» (1910) ἐν Ἀθήναις, ὁ Δρακούλης τὴν «Ἐρευναν» ἐν Ἀθήναις (1911), τὸ ἐργατικὸν συνδικάτον ἡ Ἄμυνα τὴν «Ἄμυναν» (1912) ὡσαύτως ἐν Ἀθήναις, ὁ Σύνδεσμος τῶν ἐργατικῶν τάξεων τῆς Ἑλλάδος τὴν «Ὁργάνωσιν» (1914/15) κλπ. Εἰς τὸν Νουμᾶν διεξάγεται σοβαρὰ κοινωνικὴ συζήτησις ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων του ἐτῶν (1903), ἰδίως ὁμῶς μετὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ Κοινωνικοῦ ζητήματος (1907) τοῦ Σκληροῦ, μετὰξὺ τῶν Ν. Γιαννιοῦ, Π. Βασιλικοῦ, Δελμούζου, Ἰδα, Ραμᾶ, Πουλημένου κλπ. Εἰς τὸν «Ρίζοσπάστην» τοῦ Φιλαρέτου συναντῶμεν (1909) πολλὰ ἄρθρα τοῦ Δρακούλη. Ὁ Ἀ.Τ. Μπασιάς ὑπέβαλεν εἰς τὴν Βουλὴν προτάσεις νόμων κοινωνικοῦ διαφέροντος (βλ. «Τρεῖς προτάσεις νόμων κοινωνικοῦ ἐνδιαφέροντος» 1910). Ἰδρύνονται τέλος ἀρκετὰ ἐπαγγελματικά σωματεία²¹, μερικὰ μὲ ταμεῖα ἀλληλοβοηθείας. Ὑπὸ τοῦ Φ. Νέγρη, εἰσηγεῖται

(1901) ὁ νόμος ΒΩΜΑ' «περὶ περιθάλψεως τῶν ἐν τοῖς μεταλλείοις καὶ μεταλλουργείοις παθόντων καὶ τῶν οικογενειῶν αὐτῶν». (βλ. Α' σελ. 272, Β' σελ. 358 σημ. 2).

Κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1908²² αἱ συντεχνίαι Ἀθηνῶν προκειμένης νέας φορολογίας διαμαρτύρονται ἐντόνως πρὸς τὴν κυβέρνησιν καὶ τὴν βουλὴν. «Μόνον διὰ τῆς περικοπῆς τῶν γνωστῶν περιττῶν τοῦ προϋπολογισμοῦ ἐξόδων... καλυφθήσονται τὰ τυχόν ἐλλείμματα καὶ οὐχὶ διὰ τῆς ἐπιβολῆς νέων φόρων εἰς βάρος τῶν μὴ δυναμένων πλέον νὰ ἀνθεξῶσιν ἐργατικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν τάξεων». Τὸ ψήφισμα τοῦτο, φέρον τὰς ὑπογραφὰς 28 προέδρων συντεχνιῶν, ἠκολούθησεν ἕτερον πρὸς τὸν βασιλέα τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1909.

Ἡ τοιαύτη λαϊκὴ ἐξέγερσις ἐξηπλώθη καὶ εἰς ἄλλας πόλεις, Βόλον, Πάτρας, Λάρισαν κλπ., αἱ ὁποῖαι ἤρχισαν νὰ συνεννοῶνται μετὰ τοῦ Κέντρου. Τὸ ἐργατικὸν κέντρον τοῦ Βόλου μάλιστα πολλακῶς ἐπρωτοστάτησεν εἰς τὴν κοινωνικὴν κίνησιν τῶν χρόνων ἐκείνων, οἱ δὲ Δελμούζος, Σαράτσης, Ζάχος, Τριανταφυλλόπουλος, Πετιμεζᾶς, Βαμβέτσος κλπ. διὰ τῶν κοινωνικῶν διαλέξεων αὐτῶν ἐν τῷ ἐργατικῷ Κέντρῳ τοῦ Βόλου, οἱ δὲ δύο πρῶτοι παραλλήλως καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας των ἐν τῷ Παρθεναγωγείῳ Βόλου (1908-1911), προεκάλεσαν τὴν γνωστὴν δίκην τοῦ Ναυπλίου περὶ σοσιαλιστικῆς ἀναρχικῆς, καὶ ἀθεϊστικῆς προπαγάνδας²³.

Τὰς λαϊκὰς ταύτας διαμαρτυρίας ἐπηκολούθησεν ἡ συνεννόησις στρατοῦ καὶ στόλου. Ἡ 15ῃ Αὐγούστου 1909 ἐσημείωσε τὸ τελευταῖον κτύπημα κατὰ τοῦ καταρρέοντος συστήματος, ἡ δὲ 14ῃ Σεπτεμβρίου 1909 περιέβαλε διὰ τῆς λαϊκῆς ἐμπιστοσύνης τὸ στρατιωτικὸν ἀνορθωτικὸν ἐκείνο κίνημα. Πανταχοῦ διεδιβάζοντο ψήφισματα τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ πρὸς τὸν σύνδεσμον²⁴.

Ἡ ἀνεπάρκεια ὁμῶς τοῦ στρατιωτικοῦ συνδέσμου πρὸς καθορισμὸν τῶν ἐπείγοντων μελημάτων τῆς ἐπαναστάσεως κατεδείχθη ταχέως. Διὰ τῶν συνήθων λέξεων ἐκηρύσσεται μὲν πάλιν ἡ ἀνορθωσις στρατοῦ καὶ στόλου, δημοσίων ὑπηρεσιῶν, οικονομικῶν κλπ., ὁ δημιουργὸς ὁμῶς νοῦς, ὁ ὁποῖος θὰ ἔδιδε σάρκα εἰς τὰς ἀρκετὰ ὠρίμου πλέον ἰδέας ταύτας δὲν εὐρίσκειτο.

Ὁ Σύνδεσμος ἐν τῇ ἀμνηχανία του μετεκάλεσε τότε ἐκ Κρήτης τὸν Βενιζέλον²⁵. Εἰς τὸν προγραμματικὸν λόγον του τῆς 5ῃς Σεπτεμβρίου 1910 ἔλεγεν οὕτως σχετικῶς πρὸς τὸ κοινωνικὸν ζήτημα τῆς χώρας, «Ἀδιαφορία ἐντελής πρὸς τὰς ἐργατικὰς καὶ ἀγροτικὰς τάξεις: ἀποτελεσματικὸν ἔχουσα τὸ νὰ ἐξάπτωνται εἰς ἐπικίνδυνον

νον πολλακίς ανταγωνισμόν, ἢ ἀντίθεσις μεταξύ κεφαλαίου καὶ ἐργασίας, μεταξύ ἰδιοκτητῆτος καὶ καλλιεργητοῦ, ἐξ ἄλλου ἔλλειψις πάσης οικονομικῆς πολιτικῆς ἐκ μέρους τοῦ κράτους, ἀποβλεπούσης εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐνίσχυσιν τῶν παραγωγικῶν τῆς χώρας δυνάμεων. Δημοσιονομικὴ πολιτικὴ, ἥτις πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἀπαύστων ἐλλειμμάτων κατέφευγεν ἀνεπισημόνως, καὶ ἐμπειρικῶς εἰς τὴν αὔξησιν τὴν ὑπερβάλλουσαν τῶν ἐμμέσων φόρων, δι' ὧν τὰ δημόσια βάρη ἐπιπίπτουσιν ἐπὶ τῶν ἀπορωτέρων τάξεων δυσαναλόγως πρὸς τὰς δυνάμεις αὐτῶν».

Τὰς ἀντιλήψεις του ταύτας ἐξέθηκεν ὁ Βενιζέλος καὶ εἰς τὴν ἐν Θεσσαλίᾳ κατὰ τὸν Νοέμβριον 1910 περιοδείαν του: «Ἡ κυβέρνησις τῆς Ἀνορθώσεως θὰ μεριμνήσῃ καὶ περὶ τῶν βιομηχανικῶν ἐργασιῶν, ἐξασφαλίζουσα διὰ νόμου τὴν τε ὑγείαν τῶν ἐν τοῖς ἐργοστασίοις καὶ ρυθμίζουσα προσηκόντως τὸ ζήτημα τῶν ἐπαγγελματικῶν κινδύνων, οἵτινες πρέπει νὰ εἶναι εἰς βάρος τοῦ ἐργοδοτοῦ, ἐφ' ὅσον δὲν ἤθελεν ἀποδειχθῆ ὅτι οὗτοι προεκλήθησαν ἐκ πταίσματος τοῦ ἐργάτου», καὶ εἰς τὴν διπλῆν ἀναθεωρητικὴν βουλὴν (19 Μαρτ. 1911) συζητουμένου τοῦ 17 ἄρθρου τοῦ Συντάγματος. Τότε μάλιστα ἀπέκρουσε κοινωνιστικὰς τάσεις ἀποδοθείσας εἰς αὐτόν: «...Ὅτε νομίζει ὅτι ἡ δύναμις τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος εἶναι νὰ μὴ βλέπῃ παντάπασιν τὸν κίνδυνον, ὁ ὁποῖος ἐπέρχεται κατὰ τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα ἐπὶ (;) τὰ κάτω, κίνδυνον, τὸν ὁποῖον ἐν μέσον ἔχει νὰ προλάβῃ, νὰ προλαμβάνῃ τὰς ἐκρήξεις διὰ τῆς ἐγκαίρου ἱκανοποιήσεως τῶν δικαίων ἀξιώσεων τῶν τάξεων ἐκείνων τῶν ἐργατῶν τῶν ἀποκλήρων τῆς κοινωνίας...»²⁶.

Οὕτως ἐτίθεντο αἱ βάσεις τῆς ἐργατικῆς προστατευτικῆς καὶ ἀσφαλιστικῆς νομοθεσίας²⁷, ἔκτοτε συμπληρούμεναι καὶ πρὸς τὴν ἐποχὴν συγχρονιζόμεναι μέχρι τοῦ ἐπισήμου διεθνoῦς ἐργατικοῦ συνεδρίου τῆς Γενουῆς (Ἰούνιος 1920). Συγχρόνως σχεδὸν διερρυθμίζετο καὶ τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα²⁸, βραδύτερον δὲ ὀλίγον καὶ ἡ φορολογικὴ πολιτικὴ τοῦ Κράτους ἐλάμβανε κοινωνικώτερον χαρακτῆρα²⁹.

Ἀφ' ἐτέρου δὲν ἔπαυσαν οὔτε οἱ ἐργάται συμπληροῦντες καὶ συγκεντρῶντες τὰς συντεχνιακὰς, ὀλιγώτερον δὲ πῶς καὶ τὰς συνεταιριστικὰς καὶ κομματικοπολιτικὰς ὁργανώσεις τῶν³⁰. Εἰς τὴν κίνησιν αὐτῶν ταύτην ἐβοήθησάν πως καὶ ἀπὸ τοὺς «Κοινωνιολόγους»³¹, οἱ ὁποῖοι ἐτόνισαν εἰς αὐτὴν τὸν ἐξελικτικὸν χαρακτῆρα καὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἀρκετοὶ (Ἀραβαντινός, Παπαναστασίου, Πετιμεζᾶς κλπ.) εἶχον ἤδη ἐ-

κλεχθῆ πληρεξούσιοι τῆς Β' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς³². Τὸν Μάρτιον τοῦ 1910 συνεστήθη τὸ Ἐργατικὸν Κέντρον Ἀθηνῶν, συγχρόνως δὲ καὶ ὁ Σύνδεσμος τῶν Ἐργατικῶν Τάξεων τῆς Ἑλλάδος τοῦ Δρακούλη. Τῷ 1911 ἐψηφίσθη ὑπὸ ἐτέρου καθαρῶς σοσιαλιστικοῦ ὁμίλου «Πρόγραμμα-Καταστατικὸν Σοσιαλιστικοῦ Κέντρον Ἀθηνῶν»³³. Εἰς τὴν πρώτην (ἀκυρωθείσης τῆς ἐκλογῆς αὐτοῦ εἰς τὴν δευτέραν) ἀναθεωρητικὴν βουλὴν (1910) εἶχεν ἐκλεχθῆ ὁ Π. Δρακούλης μετὰ τινῶν ὁμοφρονούντων αὐτῷ³⁴. Ἀπὸ τοῦ 1913 καὶ ἐξῆς ἡ «Φεντερασιόν» τῆς Θεσσαλονικῆς προσπαθεῖ συγκέντρωσιν τινὰ ὄλων τῶν ἐλληνικῶν σοσιαλιστικῶν δυνάμεων, εἰς ἐνιαίαν σοσιαλιστικὴν ὁργάνωσιν καὶ κόμμα. Τῷ 1915 ἐξελέχθησαν ὑποδειχθέντες ὑπ' αὐτῆς δύο σοσιαλισταὶ βουλευταὶ (Κουριέλ, Σίδερις). Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1918 συνῆλθεν ἐν Ἀθήναις-Πειραιεὶ τὸ πρῶτον Πανελλαδικὸν Ἐργατικὸν Συνέδριον, τὸ ὁποῖον ἐψήφισε τὸ καταστατικὸν τῆς γενικῆς συννομοσπονδίας τῶν ἐργατῶν τῆς Ἑλλάδος. Τὸν Νοέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους συνῆλθεν ἐν Πειραιεὶ τὸ Α' Σοσιαλιστικὸν Συνέδριον, τὸ ὁποῖον ἐψήφισε τὰς ἀρχὰς καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος τῆς Ἑλλάδος³⁵.

Ὡσαύτως δὲ καὶ μεγάλα ἐργατικὰ ἀπεργία ἔλαβον χώραν οὕτως ἡ ἀπεργία τῶν γαιανθρακοεργατῶν Πειραιῶς, τοῦ 1913³⁶, ἡ ἀπεργία τῶν ἠλεκτροτεχνιτῶν (1916), τῶν μηχανουργῶν Πειραιῶς τῶν Δεκεμβρίου-Ἰανουαρίου 1919, 1920³⁷ κλπ. Αἱ ἀπεργίαι (γενικὴ τοῦ 1919), ἐγιναν ἀφορμὴ μάλιστα νὰ ἐκτοπισθῶσιν ἐπὶ μακρὸν τινὲς ἐκ τῶν διευθυνόντων τὰς σοσιαλιστικὰς ἐνώσεις (Μπεναρόγιας κλπ.)³⁸.

Ὁ σοσιαλιστικὸς καὶ ἐργατικὸς τύπος ἀφ' ἐτέρου («Σοσιαλιστικὰ φύλλα», «Ἄμυνα» [1912], «Σοσιαλισμός», «Κοινωνία», «Ριζοσπάστης», «Ἐργατικὸς Ἀγών» κλπ.) εὐρέθη πάντοτε ἐπὶ ποδὸς διὰ τὴν περιφρούρησιν τῶν κτηθέντων ἤδη ἐργατικῶν δικαιωμάτων³⁹.

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1919 ἰδρύθη ἐν Ἀθήναις ὁ «Σοσιαλιστικὸς Ὅμιλος Γυναικῶν»· τὸν Ἰανουάριον δὲ τοῦ 1920 ὁ «Σύνδεσμος Ἑλληνίδων ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τῆς γυναικός»⁴⁰.

Ἔτσι διαρκῶς ἐξελισόμεθα, βαδίζομεν πρὸς τὸν συγχρονισμόν τῆς κοινωνικῆς καταστάσεώς μας πρὸς τὴν τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν κρατῶν. Τὸ ἐμπόριον, ἡ γεωργία, ἡ βιομηχανία, ἡ ναυτιλία, ἀναπτύσσονται, κεφαλαιοκρατοῦνται, εἰσάγονται νέαι τελειότεραι μέθοδοι ἐργασίας καὶ ἀποδοτικότητος αὐτῆς. Ἀναλόγως βαίνει καὶ ἡ ἐξέλιξις εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν τάξεων καὶ τῶν νέων κο-

σμοθεωριών, τήν προτέραν μας δέ κοινωνικήν στασιμότητα διαδέχεται ἡ οικονομική ἐξέλιξις καί ἡ ἐπί ταύτης στηριζομένη πνευματική, θρησκευτική, κοινωνική κλπ. πρόοδος καί νεωτέρα νοοτροπία τοῦ λαοῦ μας. Βαίνομεν πρός τόν ἐκδημοκρατισμόν, ὁ ὁποῖος δέν σημαίνει κατάπτωσιν τοῦ γενικοῦ ἐπιπέδου τῆς ἐποχῆς μας, ἀλλά τοῦναντίον τάσιν ὅπως ὁ πολιτισμός τῆς ἀριστοκρατικῆς τάξεως ἐξαπλωθῆ καί εἰς τούς πολλούς. Τοῦτο μαρτυρεῖ ἡ πρότυπος ἀτομιστική δημοκρατική κατεύθυνσις τῆς Ἑλβετίας. Βαίνομεν πρός τήν ἀναγνώρισιν, ἀποκατάστασιν καί χειραφέτησιν τῆς ἐργασίας, πιθανῶς δέ ὁ εἰκοστός αἰὼν νά ὀδηγήσῃ εἰς τήν κοινωνίαν ἐκείνην, εἰς τήν ὁποίαν περί τῆς ἀξίας ἐκάστου ἀνθρώπου θά μαρτυρεῖ ἡ ἐργασία του καί τό ἀποτέλεσμά της.

Οὔτε πατριαρχικήν, οὔτε καθαρῶς ἀγροτικήν δυνάμεθα νά φαντασθῶμεν τήν μελλοντικήν κοινωνίαν μας. Μεταξύ δέ τῆς στρατοκρατικῆς καί τῆς ἐμπορο-κεφαλαιοκρατικῆς, ἀσφαλῶς πρέπει νά προτιμηθῆ ἡ κοινωνία τῆς ἐργασίας, τοῦ πνεύματος, τοῦ χαρακτήρος, τῆς ἠθικῆς διαπαιδαγωγήσεως τοῦ λαοῦ μας.

Αὕτη εἶναι ἡ μελλοντική κοινωνία τῶν ἀνθρωπίνων κοινοτήτων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Maurer, *Das griechische Volk 1835*. Π. Καλλιγᾶ, *Ἡ ἐξάντλησις τῶν κομμάτων, ἤτοι ἠθικά γεγονότα τῆς κοινωνίας μας 1842* (ἀνεδημοσιεύθη εἰς *Μελέτας καί λόγους* ἐκδιδομ. ὑπό Γ.Π. Καλλιγᾶ 1899 I σελ. 483). Μάμουκα, *Τά κατά τήν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος 1839-1852*. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίες περί Ἑλλάδος 1867*. Ν. Δραγούμη, *Ἱστορικά ἀναμνήσεις* (Β' ἐκδ.) 1879. Ἄ. Ἰδρωμένου, *Ἱ. Καποδίστριας 1900*. Ἄ. Μακκᾶ, *Ἡ ἐν τοῖς δημοσίαις οικονομικοῖς ὁράσις τοῦ Καποδιστρίου* (Δημοσιεύσεις φροντιστηρίου δημοσίας οἰκονομίας καί στατιστικῆς Ἄ. Ἀνδρεάδου, ἀριθμ. 2) 1910. Ἱ. Τσαγγάρη, *Συμβολή εἰς τήν δημοσιονομικήν ἱστορίαν τῆς Ἐπαναστάσεως* (ἐκ τῶν ἄνων δημοσιεύσεων Ἄ. Ἀνδρεάδου ἀριθ. 13) 1917. W. Sombart, *Die deutsche Volks-wirtschaft im 19. (und 20.) Jahrh.* 1919. Δαμιανῶ Κυριαζῆ, *Zur Entwicklung des Gewerbes im heutigen Griechenland 1916*; βλ. τέλος τῆς ὑπό τοῦ Ε. Βétant γαλλιστί δημοσιευθείσας ἐπιστολάς τοῦ Καποδίστρια (4 τὸμ. 1839), ἑλληνιστί δέ μεταφρασθείσας ὑπό Μ. Σχινᾶ (1841/43).

2. Καίτοι ἡ Σύρος μετὰ τῶν ὑπερχιλίων γολετῶν τῆς τῷ 1832 καί μετὰ τοῦ 25-30000 ψυχῶν πληθυσμοῦ τῆς ἐπρωτοστάτει εἰς τό ἐμπόριον καί τήν βιοτεχνίαν. Βλ. Κυριακίδου, *Ἱστορία τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ Α* (1892) σελ. 444. Ἄ. Μακκᾶ, σελ. 54. Ὁ Ἄ. Μακκᾶς ἀπέδειξεν ὡς ἀβασίμους πολλάς μομφάς κατά τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς τοῦ Καποδίστρια. Οὗτος ἂν καί δέν εἶχεν ἐπιστημονικήν οἰκονομικήν μόρφωσιν, ὅμως κατώρθωσε διά τῶν ἀδιακόπων ἐνεργειῶν του νά ἀποτρέψῃ τό οικονομικόν ναυάγιον, διά τῶν κατά τό θέρος τοῦ 1828 παρα-

σθεισῶν προκαταβολῶν δανείων καί συνδρομῶν ἐκ Ρωσίας καί Γαλλίας.

3. Ὡς ἀγροτικόν, ὡς ἀφορῶν δηλαδή τήν ρύθμισιν τῆς κτήσεως τοῦ ἀγροτικοῦ ἐδάφους καί τήν ρύθμισιν τῶν σχέσεων τῶν ἰδιοκτητῶν καί καλλιεργητῶν, καί εἰδικώτερον ὡς σταφιδικόν, ἀνεφάνη καί παρ' ἡμῖν τό κοινωνικόν ζήτημα ἐνωρίτατα. Ἡ κατά τῆς τριανδρίας Αὐγ. Καποδίστρια, Θεοδ. Κολοκοτρώνη καί Ἰωάννου Κωλέττη ἀντιπολίτευσις, εἰς τήν ἐν Ἄργει (18 Νοεμβρ. 1831) σύνοδον αὐτῆς, προεκήρυξεν εὐρύτατον καί ἐπαγωγόν πρόγραμμα συμπεριλαμβάνον καί τήν διανομήν ἐθνικῶν γαιῶν. Βλ. Κρέμου-Πολυζωίδου, *Γενική Ἱστορία* τὸμ. Δ' (1890) σελ. 986. Πρβλ. καί τόν περί προικοδοτήσεως τῶν Ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν νόμον τῆς 26 Μαΐου 1835, ὡς καί τόν νόμον ὙΛΑ' τῆς 25 Μαρτίου 1871, περί διανομῆς καί διαθέσεως τῆς ἐθνικῆς γῆς. Ὁ Πονηρόπουλος ὑπέβαλε σχέδιον διανομῆς εἰς τὰς ὑπολογιζομένας 68.000 οἰκογενείας γεωργῶν 100 στρεμμάτων γῆς εἰς ἐκάστην πρός 30 Δραχμ. τό στρέμμα. Τό ποσόν τοῦτο θά ἐκπληρώνετο εἰς 30 ἔτη μετὰ τόκου 6%.

Ὁ Αὐθέρης Μαρῆς παρατηρεῖ, ἴσως ὀρθῶς, ὅτι ὁ ἀγῶν τῶν ἐν Ἑλλάδι σοσιαλιστῶν ἔπρεπε ν' ἀρχίσῃ ἀπό τῆς ἀνάγκης τῶν ἀγροτῶν τῆς Ἑλλάδος («Οἱ σοσιαλισταί καί αἱ ἐν Ἑλλάδι ἀλήθειαι», «Γράμματα» I [1911-12] σελ. 317). Ὁ δέ Δ. Βογιαζλῆς (*Τό ἀγροτικόν ζήτημα εἰς τόν νομόν Τρικκάλων* ἄν. ἔτ.) λέγει: «ἄς τό εἴπωμεν φανερά καί ξάστερα, τό πρός μολοσεδουκισμὸν προσφορώτερον ἔδαφος εἶναι ἡ Θεσσαλία καί οἱ Θεσσαλοὶ ἀκτήμονες καλλιεργηταί (κολλῆγοι, πρό παντός δέ παρακεντέδες ἐπαγγελματῆται καί παρακεντέδες καλλιεργηταί)».

4. Παραδόξως τό ὑπό τῶν ἐν Ναυπλίῳ ἐπαναστατῶν (1.2.1862) ἐγγραφον πρός τὰς ἐγγυητριάς δυνάμεις (βλ. τοῦτο εἰς Κυριακίδην, ἔνθ. ἄνωτ. τὸμ. Β. [1894] σελ. 136) οὐδέν παράπονον κοινωνικῆς ἀσυνταξίας περιελάμβανε.

5. Ὁ Παπαρρηγόπουλος ἔγραφε τῷ 1887 (*Ἱστορ. Ἑλλήν. Ἔθνους* Ε' τὸμ. [1903] σελ. στ.): «Ἀπό τοῦ θανάτου λοιπόν τοῦ Κυβερνήτου, τό Ἑλληνικόν Ἔθνος ἤ εἰκῆ καί ὡς ἔτυχεν ἢ οὐδὲν ἔκυβερνήθη». Βλ. καί Α' τὸμ. (1903) σελ. 28.

6. Μετὰ τό 17 ἄρθρον τοῦ ἰσχύοντος συντάγματος, τό ἀγροτικόν ζήτημα ἐρρυθμίσθη νομοθετικῶς διά πέντε διαταγμάτων 2466-2470 τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ προσωρινῆς κυβερνήσεως τῶν ὁποίων ἡ ἰσχὺς (μετὰ τροποποιήσεων ἀφορωσῶν τήν παλαιάν Ἑλλάδα), ἐπεξετάθη καθ' ἅπαν τό κράτος διά τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου 1072 (1917). Οὗτος πάλιν ἐτροποποιήθη διά τοῦ νόμου 1686 (1919) διά νά συστηματοποιηθῆ καί συμπληρωθῆ μετὰ ταῦτα ἡ μέχρι τοῦδε ἰσχύουσα ἀγροτικὴ νομοθεσία εἰς τόν νεώτερον ἀγροτικόν νόμον 2052 (1920) καί τόν περί ἐξαγορᾶς τῆς κυριότητος ἐμφυτευτικῶν κτημάτων καί συμπληρώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου 2052 νόμον 2189 (1920), καταργήσαντας πᾶσαν τήν πρό αὐτῶν ἰσχύουσαν ἀγροτικὴν νομοθεσίαν. Βλ. Βογιαζλῆ, *Ἀγροτικὴ καί ἐποικιστικὴ νομοθεσία Α'* (1912-1919). 1919, Β' (1919-1920) 1920. Κ. Καρούσου, *Κατεύθυνσις τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς 1914* σελ. 5. Βλ. καί σελ. 40. σημ. 1.

Δύο γνῶμαι ἀντιμάχονται σήμερον εἰς τήν ἀγροτικὴν πολιτικὴν τοῦ Κράτους. Ἡ μία θεωρεῖ τό ἀγροτικόν ζήτημα ὡς καθαρῶς γεωργικῆς φύσεως («ἡ γεωργία πρῶτον καί ἔπειτα οἱ ἀγρόται»), ἡ ἄλλη ὡς κοινωνικόν («πρῶτον οἱ ἀγρόται καί ἔπειτα ἡ γεωργία»). Ἀναλόγως πρός τὰς ἀντιλήψεις ταύτας συμβαδίζει καί ἡ τηρητέα πολιτι-

κή. Ἡ μερίς τῶν φιλελευθέρων φαίνεται διαθεμιμένη περισσότερον πρὸς τὴν δευτέραν γνώμην (κοινωνικὸν ζήτημα τὸ ἀγροτικόν), ἀφοῦ ἄλλως τε καὶ ἐπιστημονικῶς εἶναι ἀμφισβητήσιμα τὰ ἐπιχειρήματα τῆς πρώτης.

7. Καὶ ὁ Γ. Σκληρός, (*Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ ἑλληνισμοῦ* 1919 σελ. 98) μὲ κάποια ὑπερβολὴ γράφει: «Σέ μᾶς τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον τὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια δὲν ἄλλαξε καθόλου! Ἔμεινε πάντοτε μικρογεωργικόν, μικροεμπορικόν, μικροβιομηχανικόν, μικροναυτικόν».

8. Βλ. Α΄ σελ. 259-299. «Ἑλληνικὴ ἐργατικὴ προστατευτικὴ καὶ ἀσφαλιστικὴ νομοθεσία».

9. Ἡ κοινωνικὴ αὕτη ἀποστολὴ τοῦ κράτους ἐννοεῖται ὡς ἐξῆς. Τὸ νεώτερον κράτος ἐπεκτείνει τὴν δράσιν καὶ συμμετοχὴν αὐτοῦ εἰς ἀπάσας τὰς οικονομικὰς ἐκφάνσεις τοῦ βίου. Δὲν τὰς ἀπορροφᾷ ὅμως τελειῶς, ἀλλ' ἀφήνει εἰς αὐτὰς τὴν ἀνεξαρτησίαν ἐκείνην, ἣ ὅποια τῶν εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὸ κοινόν συμφέρον. Τὸ μέγα ζήτημα τῆς ἐποχῆς ταύτης (τρίτης ἐποχῆς, 1850 μέχρι τῶν ἡμερῶν μας). Ὡς πρώτη θεωρητέα ἡ ἐμποροκρατικὴ κατεύθυνσις τοῦ κράτους 16, 17 αἰῶν, τὴν ὅποιαν ἀκολουθεῖ ἡ ἐποχὴ τοῦ οικονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ ἀτομισμοῦ ἢ τῆς ἐλευθεροῦ ἀνταγωνισμοῦ 1789-1850, (ισχύουσα πῶς καὶ μέχρι σήμερον) εἶναι ἀκριβῶς ὁ καθορισμὸς τοῦ ὁρίου τούτου τῆς ἐπεμβάσεως, τὸ ὅποιον ἀφρημένως δὲν δύναται ἀλλὰ οὔτε καὶ πρέπει νὰ διαγραφῆ σταθερῶς, ἀφοῦ τοῦτο ὀφείλει νὰ μεταβάλληται, ἐξελισσόμενον μετὰ τῶν γενικῶν συνθηκῶν τοῦ βίου, μετὰ τῆς τεχνικῆς τῆς παραγωγῆς, μετὰ τῆς οικονομικῆς καταστάσεως. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς ἐγκρίεται τὸ κοινωνικὸν ἔνστικτον τοῦ πολιτικοῦ, τοῦ κοινωνιολόγου, τοῦ νομοθέτου. Λαμβάνων οὗτος ὑπ' ὄψιν τὴν θεωρίαν, τὴν πολιτικὴν καὶ οικονομικὴν ἐπιστήμην, τὴν ἱστορίαν, τὰς ὑφισταμένας σχέσεις καὶ ἀνάγκας, τὰ συγκεκριμένα γεγονότα, χαράζει ἐκάστοτε τὸ κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ἀρμόζον ὄριον. Βλ. Α. Wagner, *Theoretische Sozialökonomik I* (1907) σελ. 7. Βλ. καὶ Ἄ. Σβώλου, *Ἡ κοινωνικὴ κατεύθυνσις τῆς ἐξελίξεως τοῦ Κράτους* Ν.Ε. (1920 σελ. 93).

10. Τὰ κόμματα ταῦτα ἐκαλοῦντο οὕτω ὄχι διότι ἐξέμιζον, ἀλλὰ διότι ἐπεδίωκον, διὰ τῆς ὕψ' ἐκάστου ἀντιπροσωπευομένης δυνάμεως, τὴν ὀριστικὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἑλληνικῆς ἱρεδέντας καὶ τὴν βελτίωσιν τῶν ἐσωτερικῶν συνθηκῶν. Ἡ τάξις τῶν Φαναριωτῶν δὲν ἔδρασε ὡς ἴδιον κόμμα, ἀλλ' ἦτο διασκορπισμένη πάντοτε μετὰ τῶν ἀνωτέρω τριῶν κομμάτων. Βλ. Κυριακίδην Β΄ σελ. 237, Σκληρόν, σελ. 101. Βλ. καὶ τὴν νεωτέραν ἐξιστόρησιν τούτων τοῦ Γ. Ἀσπρέα, «*Τὰ κόμματα καὶ αἱ δυναστεῖαι ἐν Ἑλλάδι (1820-1920)*» εἰς «*Νέαν Ἡμέραν*» 13 Αὐγούστου 1920 καὶ ἐξῆς.

11. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Γουδῆ δὲν ἐστρέφετο ἀποκλειστικῶς κατ' οὐδενός. Ἦτο ἐπανάστασις ὄλων καθ' ὅλων, ἦτο ἐπανάστασις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὸ ἑαυτοῦ του. Τὰ πράγματα τοῦ ἔθνους, πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά, ἐθνικά, ἠθικά, ἔβαινον οἰκτρῶς, μὲ μίαν λέξιν αὐτὴ ἡ ὑπόστασις τοῦ κράτους εἶχεν ἐκμηδενισθῆ. Τὸ ἀπροχώρητον τοῦτο ἐγέννησεν ὡς φυσικὴν ἀκολουθίαν τὴν γενικὴν ἐπανάστασιν.

12. Βλ. Κυριακίδην, ἐνθ' ἀνωτ. Α΄ σελ. 386.

13. Βλ. Δ. Κυριαζῆ, *Ἡ βιοτεχνία ἐν Ἑλλάδι* Ν.Α.Ι (1917) 1 τευχ. ἐξ. Ζήνωνος, *Ὁ οικονομικὸς παράγων ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1877*.

14. Ἡ σταδιοδρομία τοῦ ἐνός αἰῶνος Ἑλληνικοῦ βασιλείου παρουσίασε δύο δημιουργικὰς ἐποχάς. Τὴν ἐποχὴν τοῦ Τρικούπη καὶ τὴν ἐποχὴν τοῦ Βενιζέλου. Ἡ τρικου-

πικὴ ἐποχὴ ἦτο περισσότερον καρποφόρος εἰς πράξεις. Ἡ πρώτη μᾶλλον πολιτικῶς, ἡ δευτέρα καὶ κοινωνικῶς ἀναμορφωτικὴ. Δι' αὐτὸ ἡ δευτέρα αὕτη θὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς περισσότερον ἐνταῦθα. Πάντως ὅμως ὁ Τρικούπη, ὡς ποτὲ ἐλέγχθη εἰς τὴν Βουλὴν (Θεοτόκης), ἐξεβαρβάρωσεν (=ἐξεπολίτισε) τὴν Ἑλλάδα, ἡ δὲ ἐποχὴ 1875-1895 φέρεται ἀποτυπωμένην τὴν σφραγίδα του. Αὐτὸς φύλαξ τοῦ συντάγματος καὶ τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν, αὐτὸς πρῶτος σοβαρῶς ὠθήσας, κατὰ τὸ ἀγγλικὸν ὑπόδειγμα, τὸν ἑλληνικὸν λαὸν εἰς τὴν πλήρη ἀντίληψιν τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων, πολιτικῶς ρεαλιστής («Ἡ Ἑλλάς ὀφείλει νὰ εἶναι παρασκευασμένη πολεμικῶς, ὅπως ὅταν ἐπισητῆ ἡ ἀνάγκη στηριχθῆ τὰς ἐνεργείας αὐτῆς, ἐπὶ τῶν ἰδίων δυνάμεων»), ὑπέρμαχος βαλκανικῆς συμμαχίας, φωταγωγὸς τῆς ἐπιστήμης, δημιουργὸς στρατοῦ καὶ στόλου, ἀποκαταστάτης τῆς μονιμότητος καὶ τῶν προσόντων τῶν ὑπαλλήλων, ἀνακαινιστής καὶ μεταρρυθμιστής τοῦ οικονομικοῦ συστήματος, μετακλητῆς ξένων ὀργανωτῶν. Ἐπίστευεν ἡ ἀπέραντος αἰσιοδοξία του («Ἡ Ἑλλάς θέλει νὰ ζήσῃ καὶ θὰ ζήσῃ») εἰς τὸν ἑαυτὸν του, καὶ τὸ ἔθνος εἰς αὐτόν. «Τὸ ἔργον αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ πρόδρομος τῆς ἐθνικῆς μεγαλοουρίας». Ἔδωκε τὴν μεγίστην ὠθησιν εἰς τὸ ὄργαζον ἑλληνικὸν πνεῦμα, ἐκίνησε ψυχὰς, ἐκίνησε συνειδήσεις, ἐδακτυλοδείκτεσε μεγάλους ὀρίζοντας οὐχὶ ποιητικῶς ἀλλὰ πολιτικῶς, οὐχὶ δημαγωγικῶς ἀλλὰ κυβερνητικῶς, οὐχὶ διὰ νὰ εὐαρεστήσῃ ἀλλὰ διὰ νὰ ζητήσῃ τὰς ἀντιστοίχους θυσίας πρὸς τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἔθνους, θεωρῶν καὶ θέλων τὴν Ἑλλάδα, οὐχὶ φθῖνον φάσμα τῆς προγονικῆς εὐκλείας, ἀλλὰ διάδοχον αὐτῆς, ἐνέχουσαν ὅλην τὴν ἠθικὴν δύναμιν τῆς μεγαλοουρίας», (Ἐμ. Πέπουλη, «Χαρ. Τρικούπη», «*Ἔστια*» 26 Ἰανουαρ. 1920). Ἔτσι ἀναποδράστως ἡ ἐξοχος δύναμις τοῦ Τρικούπη ἐτόνισε τὸ ἔθνος καὶ ὑπέδειξεν εἰς αὐτὸ σοφὰς ὁδοὺς, τὰς ὁποίας καὶ ἀκολουθήσαμεν. Ἡ πολιτικὴ τῆς σημερινῆς φιλελευθέρας μερίδος, πρὸ παντός ἡ ἐξωτερικὴ, βάσιν καὶ ὑπογραμμὸν ἔλαβε τὴν Τρικουπικὴν. Εἰς τοῦτο ἐγκρίεται ἀκριβῶς ἡ μεγάλη ἐπίδρασις τῶν προδρομικῶν δημιουργικῶν πνευμάτων. Ἄν οἱ καρποὶ τῶν δύο ἐποχῶν δὲν ἦσαν ἴσοι, τοῦτο ἂς ἀποδοθῆ εἰς τοὺς πολιτικῶς, κοινωνικοὺς καὶ οικονομικοὺς ὄρους τῆς τότε Ἑλλάδος καὶ γενικῶς τῆς εὐρωπαϊκῆς καταστάσεως. Δὲν δυνάμεθα βεβαίως, οὔτε πρέπει, νὰ συγκρίνωμεν τὰς δύο ἐποχὰς πρὸς ἀλλήλας, χωρὶς νὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψιν μας καὶ πολλὰ ἄλλα δεδομένα ἑλληνικά καὶ εὐρωπαϊκά τῆς τότε καὶ τῆς σημερινῆς ἐποχῆς.

Ἄν τὸ βιβλίον τοῦ Σκληροῦ (*Προβλήματα*) ἔθιγε κριτικὴ τις, αὕτη θὰ ἦτο ἀσφαλῶς ἡ κριτικὴ διὰ τὴν τελείαν λήθην τοῦ ἔργου τοῦ Τρικούπη. Μόνον εἰς μίαν σελίδα (101) καὶ ἐκεῖ παρέργως καὶ ὑποτιμητικῶς ἀναφέρεται τὸ ὄνομα του.

Περὶ Τρικούπη βλ. τὸ μέγα δεκαεξάτομον ἔργον. Ἀνάλεκτα ΙΑ-ΙΣΤ (1862-1864) 1912 καὶ ἐκ δημοσιευμάτων Α-ΙΓ (1884-1917) 1907/17.

15. Βλ. Ε.Σ.Δ. «*Ἡ ἀπεργία ἐν Ἑλλάδι*». «*Οἰκονομικὴ Ἑλλάς*» Α΄ (1903) 22 τευχ.· «*Ἀπεργικὸς ὀργανισμὸς*», Εἰς «*Οἰκονομικὴν Ἐπιθεώρησιν*» (ἐκιδ. ὑπὸ Ἄ. Οἰκονόμου) τόμ. X (1883/84) σελ. 496· αὐτόθι ὡσαύτως, περὶ ἀπεργιῶν ἀπὸ ἀπόψεως ἑλληνικοῦ δικαίου Π (1874), σελ. 83.

16. Τὸ ἀπὸ 11 Ἰουλίου 1882 καταστατικόν τοῦτο τοῦ ἐργατικοῦ συνδέσμου τῶν τυπογράφων ὠρίζε τὰ ἐξῆς, ἐπιδιδόνον τὴν κοινωνικὴν ἀρμονίαν καὶ τηρῶν τὸ πρὸς τὴν νομοκρατίαν σέβας:

Ἄρθρ. 1. Οἱ ὑπογεγραμμένοι τυπογράφοι συνιστῶμεν

ἐν Ἀθήναις ἐδρεύοντα λαϊκὸν συνεταιρισμὸν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἐργατικὸς Σύνδεσμος τῶν Τυπογράφων», σκοπὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ ἐν τῇ κοινωνικῇ κλίμακι προοδευτικὸς τῶν ἐργατῶν τῆς τυπογραφικῆς βιομηχανίας, ἢ ἐν τῷ ἀγῶνι τῆς ζωῆς πρακτικὴ ὑπεράσπις τῶν ἐργατικῶν συμφερόντων ἐπὶ τῆς οὐσιαστικῆς τοῦ αἰωνίου δικαίου βίας, καὶ ἡ ἴδρυσις κέντρου ἐνώσεως καὶ συνεργασίας πρὸς περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῶν ὄρων τῆς βιομηχανικῆς αὐτῶν προαγωγῆς ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ νόμου τῆς αὐτοσυντηρήσεως καὶ τοῦ νόμου τῆς πολιτείας.

Ἄρθρ. 10. Ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ μετὰ τῶν δύο τρίτων τοῦλάχιστον τῆς ὀλομελείας τοῦ συμβουλίου, ὡσάκις οἱ ὄροι τῆς ἐργατικῆς ζωῆς εὐρίσκονται εἰς διάστασιν πρὸς τὸ ὑφιστάμενον τυπογραφικὸν ἡμερομίσθιον, τὴν ὑφισταμένην διάρκειαν τῆς ἡμερησίας ἢ νυκτερινῆς ἐργασίας καὶ τὴν καθόλου κατάστασιν τῆς τυπογραφικῆς βιομηχανίας, συνέρχεται εἰς εἰδικὴν συνεδρίασιν ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀποφασίζονται τὰ ληπτέα μέτρα, μετὰ τῶν ὁποίων πρῶτον μὲν εἶναι ἡ φιλικὴ συνεννόησις μετὰ τῶν καταστηματαρχῶν, τελικὸν δὲ ἡ κήρυξις γενικῆς ἢ μερικῆς ἀπεργίας... Ἀρθέντων τῶν αἰτίων τῆς ἀπεργίας, ἢ Ἐπιτροπῆ, ἀπὸ ὁμοίας τῆς ἀνωτέρω διασκέψεως, κηρύττει τὴν παῦσιν τῆς ἀπεργίας.

Ἄρθρ. 11. Ἐάν μέλος τι παραβῆ τὴν διάταξιν ταύτην (ἀπεργίας) κηρύσσεται προδότης, διαγράφεται τοῦ μητρώου τοῦ Ἐργατικοῦ Συνδέσμου καὶ στερεῖται ὅλων τῶν προηγουμένων καταθέσεων του καὶ παντός ἀπὸ τοῦ Συνδέσμου δικαίωματος. Τὸ ὄνομα αὐτοῦ δημοσιεύεται ἐν τῇ ἐφημερίδι τοῦ Συνδέσμου καὶ ἐκτίθεται ἐπὶ μαύρης πινακίδος ἐν τῇ λέσχῃ αὐτοῦ.

17. Ἔργα ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας εἶχομεν ἤδη ἀρκετὰ ἐν Ἑλλάδι. Διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς (1868/69) ἡ διότιμος Πλουτολογία τοῦ Σούτσου (εἰς τὴν Α΄ ἐκδόσιν ὡς ἐκαλεῖτο ἐνῶ ὁ Π. τόμ. «Κοινωνικὴ Πλουτολογία»), μάλιστα μετὰ τὴν δευτέραν ἐκδόσιν τῆς (1882/89), θά ἦτο ἀπὸ πολλὰ κράτη ζηλευτὴ. Ἀλλὰ καὶ ἄλλην πολλὴν βιβλιογραφίαν εἶχαμεν ἀπὸ τοῦ 1823 ἕως. Βλ. Ἄ. Βερναρδάκη, *Οἰκονομικὴ βιβλιογραφία* (εἰς «Οἰκονομικὴν ἐπιθεώρησιν» ἐκδιδ. ὑπὸ Ἄ. Οἰκονόμου 7 τόμ.) 1879/80 σελ. 73 καὶ εἰς Metin-Φαρανάτου, *Πολιτικὴ οἰκονομία* 1911 σελ. 200. Εἰς τὴν ἐπὶ 13 ἔτη (ἀπὸ τοῦ 1873) ἐκδιδόμενῃ «Οἰκονομικὴν Ἐπιθεώρησιν» συναντῶμεν ἀξιόλογα ἄρθρα ἀπὸ τοὺς Ν. Βαλσαμάκιν, Στεφ. Στρέιτ, Σ. Στεφάνου, Ἰ. Σούτσου, Κ. Βάμβαν, Ζ. Ζυγούραν, Ἐ. Ἐμπειρικόν, Ἰ. Εὐταξίαν, Σ. Φλώρον, Ἄ. Θεοδωρίδην, Δ. Βέγλερην, κλπ.

18. Εἰς τὸ ἐπιστολικὸν δελτίον τοῦ «Ἄρδην» συναντῶμεν ἐνίοτε ἀρκετὰ χαρακτηριστικὰ ἀπαντήσεις. Εἰς «φιλοσοφούντα» π.χ. ἀπαντῶνται τὰ ἑξῆς: «Ἡ νέα κοινωνικὴ κατάσταση θά δώσῃ ἄλλην ἐρμηνείαν περὶ καλοῦ καὶ κακοῦ, ἐπομένως καὶ περὶ ἠθικῆς... Ἡ ἠθικὴ ὡς ἐρμηνεύεται σήμερον εἶναι κενὴ λέξις... Βλέπετε καὶ ἐνταῦθα ὅτι ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση εἶναι ἐν πάσῃ ἐποχῇ ἡ μήτηρ τῆς ἠθικῆς. Ὅσῃν καλὴν θέλησιν καὶ ἂν ἔχη τίς σήμερον δὲν δύναται νὰ εἶναι ἠθικός. Ἡ νέα κοινωνία θά παρὰσχη ἀντίθετα ἐλατῆρια, οὕτως ὥστε νὰ ἔχη συμφέρον ἕκαστος νὰ εἶναι ἠθικός καὶ ἐντιμος, διὰ τὸν ἀπλοῦν λόγον ὅτι τὰ συμφέροντα ἐκάστου ἀτόμου θά εἶναι τὰ αὐτὰ μέτὰ συμφέροντα τῆς ὅλης κοινωνίας καὶ παντός ἄλλου. Ὁ σημερινὸς ἀτομισμὸς πνίγει πᾶν αἴσθημα συμπαθείας, διότι ἕκαστος ὑποχρεωμένος νὰ φροντίζῃ μόνον περὶ τοῦ ἀτόμου του ἀδιαφορεῖ περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἄλλων. Τὸ φαινόμενον ὅτι ἡ ἀδιαφορία αὕτη πρὸς τοὺς ἄλλους προβαίνει ἐλαττωμένη, καὶ ὅτι ἡ συμπάθεια πρὸς τὰς δυστυ-

χίας τῶν ἄλλων ἐκδηλοῦται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον διὰ διαφόρων τρόπων, εἶναι ἀπόδειξις ὅτι νικᾶται ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ὁ ἀτομισμὸς καὶ ὅτι φερόμεθα εἰς ἀντίθετον σύστημα... Ὅταν ἡ διεξαγομένη ὑπὸ τοῦ ἀτόμου μεμονωμένη πάλῃ περὶ ὑπάρξεως μετατραπῆ εἰς ὁμόρρυθμον ἀπάντων ἐργασίαν, τότε θά δοθῇ καιρὸς εἰς τὸν κόσμον ν' ἀναπνεύσῃ καὶ νὰ φιλοσοφήσῃ. Τότε θά δυνθῆ νὰ καταστήσῃ ἐπικρατοῦσαν τὴν ἀρχὴν ὅτι ἀληθὴς θρησκεία εἶναι οὐχὶ ἀτομικὴ τις σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Δημιουργόν του, ἀλλὰ τι ὑψηλότερον τούτου, κοινωνικὴ τις σχέσις τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς τὴν εἰμαρμένην αὐτῆς...»

19. Στ. Καλλέργη, *Ἐπιστολὴ πρὸς ἅπαντας τοὺς Ἑλληνας σοσιαλιστάς* 1890. Γ. Μουρίκη «Πῶς δύναται νὰ ἐρευνηθῆ τὸ ἐργατικὸν πρόβλημα ἐν Ἑλλάδι», «Οἶκον. Ἑλλάς» Ε΄ (1907) σελ. 624· Γ. Μουρίκη καὶ Μ. Ρουνοπούλου, *Ἑλλ. ἐργατ. Κώδιξ* (Ἡ ἐργατικὴ κίνησις ἐν Ἑλλάδι σελ. 217 ἑξ.) 1913 Κ. Δεμερτζή, *Ἐκθεσις ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ 1913· Οἱ ἐργάται τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν διπλῆν βουλὴν τῶν Ἑλλήνων* (ὑπόμνημα ἐργατ. κέντρου Ἀθηνῶν) 1911· Πλ. Δρακούλη, *Τὸ ἐλληνικὸν σοσιαλιστικὸν κόμμα* 1911· Στ. Λοβέρδου, *Ἐθνικὸς πλοῦτος* 1912 6' ἐκδ.)· Κλεισθ.-Φιλαρέτου, *Ἡ ἐμφύχως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας ἐν Ἑλλάδι* 1917· Ἐ. Χαριλάου, *Τὸ ζήτημα τῆς βιομηχανίας ἐν Ἑλλάδι* 1919· Ἄ. Ἀνδρέαδου, «*Les Progrès Économiques du royaume des Hellènes depuis 40 ans*». «*La Revue de Grèce*» τευχ. 4-8 (1918/19)· Θ. Κουτούπη «*Ὁ σοσιαλισμὸς ἐν Ἑλλάδι*», «*Ἑλλ. Ἀνεξαρτησία*» Α. (1919) φύλ. 1· Ἐ. Τσακαλώτου, *Μελέται ἐπὶ τῆς ἐλλ. βιομηχανίας* Ν.Α.Ι. (1917) 8 τευχ. ἐ.· Β. Γαβριηλίδου, (ἐκδότης) *Αἱ νέαι βιομηχανίαι τῆς Ἑλλάδος* 1918· Γ. Γεωργιάδου, *Τὸ κοινωνικὸν μας ζήτημα* Ν.Ε. 1918· Γ. Σκληροῦ, *Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ* 1919· σελ. 25· Ἄ. Μακκά, *Τὸ κοινωνικὸν μας ζήτημα ἐν Ἑλλάδι* Ν.Ε. 1920 σελ. 25· Γ. Μπάμια, «*Τὸ ἐργατικὸν ζήτημα ἐν Ἑλλάδι*», «*Γράκχος*» Α΄ (1919) Ἀριθμ. 4. Ἔρευνα γιὰ τίς μελλοντικὰς κατευθύνσεις τῆς φυλῆς (ἐκδ. «Γραμμάτων») 1919 (βλ. πρὸς παντός τὴν καλυτέραν ἀπὸ ὅλας μελέτην τοῦ Ἰδα [Ἰωάννου Σ. Δραγούμη] «*Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς*» σελ. 11-53)· Ι. Makarewicz, «*Soziale Entwicklung der Neuzeit*», «*Archiv für Rechts und Wirtschaftsphilosophie*» VI-VIII Bd. 1914/15; W. Rathenau, *Die neue Gesellschaft* 1919; R. Eucken, *Was bleibt unser Halt?* 1918.

20. Φαίνεται (πρβλ. τὸ φυλλάδιον Δ. Ζούλα, *Ἑπετρακονταετῆς ἀγὼν 1885-1919*, 1919), ἄλλως τε μετὰ σοσιαλιστικὴν διαδήλωσιν τινα (τὴν πρώτην ἐν Ἑλλάδι) τῆς 1 Μαΐου 1894 νὰ κατεδιώχθησαν καὶ ἐφυλακίσθησαν πολλοὶ σοσιαλισταί.

21. Ἀδελφότης τυπογράφων 1900, Σωματεῖον τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεὶ σιγαροποιῶν καὶ καπνοκοπτῶν 1902, Ἀδελφότης τῶν τεχνιτῶν ἐπιπλοποιῶν καὶ ξυλουργῶν Ἀθηνῶν καὶ Περαιῶς 1904 κλπ.

22. Βλ. Ἄ. Θεοδωρίδου, *Ἡ ἐπανάστασις καὶ τὸ ἔργον αὐτῆς* 1914· Πέτρου Ἀξιωτίδου, *Τὸ παρόν καὶ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* 1909.

23. Ἡ δίκη αὕτη τοῦ Ναυπλίου 16-28 Ἀπριλ. 1914 (βλ. τὰ ἐστενογραφημένα πρακτικὰ 1915) παρέχει εἰς ἡμᾶς πολὺτιμα στοιχεῖα πρὸς ἀληθινὴν ἀπεικόνισιν τῶν κοινωνικῶν ἐκφάνσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὁ Τριανταφυλλόπουλος (συνήγορος) ἔλεγε μεταξὺ ἄλλων: «ὅταν δὲ κηρυσώμεθα ὑπὲρ τοῦ εὐγενοῦς σοσιαλισμοῦ, τοῦ μὴ συγγενομένου μέ τὸν ποινικὸν νόμον, δὲν ἔπρεπε νὰ λησμονώμεν ὁ-

τι ακριβώς αυτό είναι τό ζήτημα, ἄν ὑπάρχουν πλέον τά ὅρια, τά ὅποια θέτει σήμερον ὁ νόμος εἰς τήν ἐκδόλωσιν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν ἰδεῶν...» Εἰς δέ τήν « Ἀκρόπολιν» μετὰ τήν ἄθωωτικὴν ἀπόφασιν ἔγραφεν ὁ Σ. Φαρμακιδῆς: «Τί εἶναι Θρησκεία, τί Πατρίς, τί Ἐκπαίδευσις, πῶς θά ζήσῃ ἕνα σύγχρονον Κράτος, πῶς θά ἐξασφαλίσῃ τό εἶναι του, πῶς θ' ἀποκρούσῃ τοὺς ἐχθρούς του — ποῖος ὁ ἐχθρός ὁ ἔξω, ποῖος ὁ ἔσω — ποῖος ὁ τύραννος ὁ ἔξω, ποῖα ἢ ὀλιγαρχία ἢ ἔσω — ποῖα ἱστορικά στοιχεῖα ἔχουν ἀκόμη δικαιώματα εἰς τήν συνύφασιν τοῦ μέλλοντος ἐθνικοῦ βίου, ποῖα ράμματα ἐσάπησαν καί θά ξηλωσοῦμε — αὐτό θά τό διαβάσωμεν πλέον κάτω ἀπὸ τό ἄπλετον φῶς, θά τό συζητήσωμεν μέ τήν ἀδέσμευτον σκέψιν μας, θά τό ἀκονίσωμεν ἐπάνω εἰς τό ἀκόνι τοῦ λόγου, ἀφοῦ ἐπλάσθημεν ἄνθρωποι, καί ὄχι ὑποζύγια, θά τό ἐρευνησοῦμεν φιλοσοφικά — δέν θά ὑποταχθῶμεν παρά εἰς τά πορίσματα τὰφίνοντα ἀνοικτῶν τό φῶς, τά ἐξυπηρετοῦντα ὄντως τήν λαϊκὴν εὐημερίαν, τά καθαιροῦντα οἰανδήποτε ὀλιγαρχίαν»...

Ὁ Ρήγας Γκόλφης ἔκρινε τό βιβλίον καί κατέληγεν: «Κί' ἀπάνω ἀπὸ ὅλα, ἕνας μαρτυρικός ἀγώνας ἀνθρώπων πού θέλουν νά φωτίσουν, νά κτυπήσουν πρόληψή καί σκλαβιά, νά φωτίζον ἕναν ἀέρα πολιτισμοῦ, νά λύσουν τοὺς δεμένους κόμπους ἐνός μαύρου μεσαιωνισμοῦ, πού πλακώνει τά στήθια τῆς κοινωνίας καί τά σπαράζει σὺν ἄγριου θεριό».

Μεταξὺ τῶν ἀπολογιῶν τῶν κατηγορουμένων (ἀρχικῶς 23, εἰς δικὴν δέ παραπεμφθέντων 12) συναντῶμεν πολλὰς φωτισμένης ἀντιλήψεως, καθὼς καί πολλὰς δικαστικὰς σκέψεις μεσαιωνικῆς ἐποχῆς. Οὕτω π.χ. ὁ Γ. Κόσσυδας καπνεργάτης ἀπολογούμενος λέγει: «Εἶμαι ὁπαδός τοῦ φιλοσοφικοῦ ἀναρχισμοῦ καί τῆς διδασκαλίας τοῦ Εὐαγγελίου, ὅπως παραδέχεται αὐτάς ὁ Τολστόι. Τὰς ιδέας μου ταῦτας ἐξέφραζον ἀπλῶς εἰς συζητήσεις, οὐδεὶς δέ ποτέ κατώρθωσε νά μέ πείσῃ ὅτι δέν εἶναι ὀρθαί. Ἀντικρούουν δέ τοὺς ἀντιφρονούντας δέν ἔπραττον τοῦτο ἐπὶ σκοπῷ ἀναρχικῆς ἢ ἀντιθρησκευτικῆς προπαγάνδας ἢ προσηλυτισμοῦ, ἀλλὰ μόνον διότι ἐνόμιζον καθήκον μου νά ὑπερασπίσω τὰς πεποιθήσεις μου». Βλ. τό καί σήμερον ἀκόμη ἀξιανάγνωστον φυλλάδιον τοῦ Κ. Τριανταφυλλοπούλου, *Θεός καί Θέμις* (ἔλεγχος τοῦ 13. [1912] βουλευματος τῶν ἐφετῶν Λαρίσης) 1912, ἀναίρουν τὰς περὶ ἀθείας, σοσιαλισμοῦ, ἀναρχισμοῦ, ἠθικῆς κλπ. σκέψεις τοῦ βουλευματος.

24. Τό τήν 10 Σεπτεμβρίου 1909 ἐκδοθέν ψήφισμα τῆς «Ἀλληλοβοηθητικῆς ἀδελφότητος τῶν τυπογράφων Ἀθηνῶν» ἀνέφερε μεταξύ ἄλλων καί τά ἑξῆς: «Κηρύσσεται ὑπὲρ τῆς ὅσον τό δυνατόν ταχίστης συγκλήσεως Ἐθνοσυνελεύσεως μετὰ νομοθετικῆς ἐξουσίας, πρὸς παγίωσιν τῆς νέας τάξεως τῶν πραγμάτων καί ψήφισιν νέων ὀργανικῶν νόμων, στηριζομένων ἐπὶ τῶν προόδων τῶν πολιτικῶν, οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ἰδίως δέ φορολογικῶν, δασμολογικῶν, διοικητικῶν καί ἐκλογικῶν, καί τῆς συντάξεως ἐργατικῆς νομοθεσίας, τεινούσης εἰς βελτίωσιν τῆς ὑγιεινῆς, τῆς ἠθικῆς καί τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῶν ἐργαζομένων τάξεων, καί ἀνύψωσιν ἐπομένως τοῦ λαϊκοῦ φρονήματος».

25. Ἡ δρᾶσις τοῦ Βενιζέλου κρίνεται ἀντικειμενικῶς κοινωνιολογικῶς, ὅσον εἶναι ἀνθρωπίνως δυνατόν καί εἰς βαθμὸν μὴ εὐρισκόμενον συνήθως πανταχοῦ, ἀπὸ τὸν Σκληρὸν (Προβλήματα σελ. 106-120). «Ὁ,τι ἦταν ἀνθρωπίνως δυνατό νά γίνῃ ἀπὸ ἕναν Ἕλληνα πολιτικὸν στήν ἐκτάκτως πολὺπλοκῆ ἱστορικῆ ἐκείνῃ στιγμῇ, (Κίνημα Γουδῆ), ὁ Βενιζέλος τὸκανε καί ἔδειξε ὄχι μόνον ἀδιάπτωτη καλὴ θέλη-

ση καί ἐνθουσιασμό γιὰ δημιουργικὴ δρᾶσι, ἀλλὰ καί ὅλα τὰ χαρίσματα ἐνός πράγματι μεγάλου πολιτικοῦ μυαλοῦ καί χαρακτήρος (πλατιῆς ἀντιλήψεως, μεγάλα μέσα ἐφαρμογῆς, σπανία προσαρμοστικότητα πνεύματος, ψυχικὸ σθένος, τόλμη, ἀδιάπτωτο ἠθικὸ κ.τ.λ. κ.τ.λ.)...

Δοκίμασε νά κἀνῃ ἐπισήμως τήν ἀστική ψυχικὴ καί πνευματικὴ ἐπανάστασι μας, χτυπώντας ἀνοιχτὰ κάθε ψευτοαριστοκρατικὸ σχολαστικὸ ἱστορικὸ ἀπομεινάρει καί θέτοντας τίς ἀκλόνητες πιά βάσεις τοῦ ἀστικοῦ μας ψυχικοῦ καί πνευματικοῦ συγχρονισμοῦ...

Καί τό δημιουργικὸ ἔργο τοῦ Βενιζέλου εἶναι πολὺ μεγάλο καί θά μείνῃ στή νεώτερη ἱστορία μας ὡς ἕνας δημιουργικὸς σταθμός, ὁ πῶ σπουδαῖος ἀναμφιβόλως, ὅσπερα ἀπὸ τῆ μεγάλη μας Ἐπανάστασι τοῦ 1821».

Σκιαγραφίαν τοῦ ἔργου τοῦ Βενιζέλου βλ. καί εἰς Ἰ. Ἡλιάκη, *Εἰρήνη ἢ πόλεμος 1916* καί Ἰ. Καλιτσουνακί, *Venizelos und Neugriechenland 1915*.

26. Ἐφημερίς τῶν συζητήσεων τῆς Βουλῆς. Β' Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ Τόμ. Α' (1911) σελ. 1216.

27. Βλ. Τόμ. Α' σελ. 259-299. Ἡ νομοθεσία αὕτη συνεπληρώθη καί οἰκονομικῶς συνεχρονίσθη μέ τὰς μεταπολεμικὰς ἀνάγκας ὑπὸ τοῦ Σπυρίδου κατὰ τό 1920, ἐψηφίσθησαν δέ καί τά ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος δεκτὰ γενόμενα ἐν τῷ συνεδρίῳ τῆς Οὐασιγκτῶνος (1919).

Νόμος 1827 (1920) περὶ κυρώσεως τοῦ ἀπὸ 7 Μαΐου 1919 Ν.Δ. «περὶ ὑπαγωγῆς τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ εἰς τό ὑπουργεῖον τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καί προσθήκης συναφῶν διατάξεων (διπλώματα ἐργατῶν θαλάσσης, ἐργασία ἐπὶ τῶν πλοίων, Ν.Α.Τ.)».

Νόμος 2112 (1920) περὶ ὑποχρεωτικῆς καταγγελίας τῆς συμβάσεως ἐργασίας ἰδιωτικῶν υπαλλήλων.

Νόμος 2114 (1920) περὶ τροποποιήσεως καί συμπληρώσεως τοῦ νόμου, ΒΩΜΑ' «περὶ περιθάλψεως τῶν ἐν τοῖς μεταλλείοις καί μεταλλουργείοις παθόντων καί τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν», ὡς ἐτροποποιήθη ὑπὸ τοῦ νόμου 3981 τῆς 7 Ἰαν. 1912.

Νόμος 2111 (1920) περὶ ἀδικημάτων κατὰ τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐργασίας, δι' οὗ κατηργήθη τὸν ἄρθρον 167 τοῦ Π.Ν.

Νόμος 2160 (1920) περὶ κυρώσεως τοῦ ἀπὸ 25 Φεβρουαρίου 1919 Ν.Δ. «περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ ἀπὸ 21 Φεβρουαρίου 1919 Ν.Δ. περὶ προσωρινῆς ρυθμίσεως τῶν ἐργατικῶν σχέσεων ἐν τῇ καπνοβιομηχανίᾳ».

Β.Δ τῆς 15 Μαΐου 1920 περὶ ἐπαγγελματικῶν σωματείων.

Νόμος 2193 (1920) περὶ τροποποιήσεως καί συμπληρώσεως διατάξεων ἐργατικῶν τινῶν νόμων.

Νόμος 2269 (1920) περὶ κυρώσεως τῆς διεθνοῦς συμβάσεως τῆς Διεθνοῦς Συνδιασκέψεως τῆς Ἐργασίας τῆς Οὐασιγκτῶνος, περὶ περιορισμοῦ τῶν ὥρων ἐργασίας ἐν ταῖς βιομηχανικαῖς ἐπιχειρήσεσιν εἰς ὅκτω καθ' ἡμέραν καί 48 καθ' ἑβδομάδα.

Νόμος 2270 περὶ κυρώσεως τῆς περὶ ἀεργίας διεθνοῦς συμβάσεως τῆς Διεθνοῦς Συνδιασκέψεως τῆς Ἐργασίας τῆς Οὐασιγκτῶνος.

Νόμος 2271 περὶ κυρώσεως τῆς διεθνοῦς συμβάσεως τῆς Διεθνοῦς Συνδιασκέψεως τῆς Ἐργασίας τῆς Οὐασιγκτῶνος, περὶ καθορισμοῦ κατωτάτου ὁρίου ἡλικίας τῶν ἀνηλίκων εἰς τὰς βιομηχανικὰς ἐργασίας.

Νόμος 2272 περὶ κυρώσεως τῆς περὶ νυκτερινῆς ἐργασίας ἀνῆλικῶν ἐν τῇ βιομηχανίᾳ διεθνοῦς συμβάσεως τῆς Διεθνοῦς Συνδιασκέψεως τῆς Ἐργασίας τῆς Οὐασιγκτῶνος.

Νόμος 2273 περί απαγορεύσεως χρήσεως του λευκού (κιτρινού) φωσφόρου εις τήν βιομηχανίαν των πυρείων.

Νόμος 2274 περί κυρώσεως τῆς διεθνούς συμβάσεως τῆς Διεθνούς Συνδιασκέψεως τῆς Ἑργασίας τῆς Οὐασιγκτῶνος περί ἐργασίας τῶν γυναικῶν «πρὸ καὶ μετὰ τὸν τοκετόν».

Νόμος 2275 περί κυρώσεως τῆς περί νυκτερινῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν διεθνούς συμβάσεως τῆς διεθνούς Συνδιασκέψεως τῆς Ἑργασίας τῆς Οὐασιγκτῶνος.

Β.Δ. τῆς 16 Ἰουνίου 1920 περί ἐπεκτάσεως τοῦ νόμου 2112 «περί καταγγελίας τῆς συμβάσεως τῆς ἐργασίας τῶν ιδιωτικῶν ἀλλήλων» καὶ ἐπὶ τῶν ἐργατῶν τεχνιτῶν καὶ ὑπηρετῶν.

Β.Δ. τῆς 1 Αὐγ. 1920 περί κωδικοποιήσεως εἰς ἓν ἐνιαίον κείμενον τῶν διατάξεων τοῦ νόμου 3974 «περί ἐκδικάσεως τῶν μεταξύ ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν διαφορῶν».

28. Βλ. σελ. 347 σημ. 3.

29. Νόμος 1043 (1917) περί φορολογίας τῶν ἐκτάκτων κερδῶν (τροποποιηθεὶς διὰ τῶν νόμων 1285, 1598 (1918), 1678, 1754, 1774 (1919) καὶ τῶν Ν.Δ. τῆς 22 Ἰουνίου καὶ 31 Ἰουλίου 1919 καὶ καταργηθεὶς ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1920 διὰ τοῦ νόμου 2173 (1920). Νόμος 1337 (1918) περί τοῦ ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικοῦ δικαιώματος τοῦ Κράτους κλπ. Νόμος 1640 (1919) περί φορολογίας τῶν καθαρῶν προσόδων. Νόμος 1641 (1918) περί φορολογίας τῶν κληρονομιῶν, δωρεῶν, προικῶν καὶ κερδῶν λαχρίων (καταργήσας τοὺς ἀπὸ τοῦ 1909 καὶ ἐξῆς σχετικούς νόμους). Νόμος 1642 (1919) περί φορολογίας τῆς αὐτομάτου ὑπερτιμήσεως τῆς ἀκινήτου ιδιοκτησίας.

30. Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἐπισκοπήσεως ταύτης, δὲν εἶναι ἄσκοπον μοῦ φαίνεται, νὰ μνημονεῦθῃ, ἐνταῦθα, καὶ λαϊκῆς τις ἐργατικῆς σοσιαλιστικῆς φιλολογίας, συγγραφείσα ἢ μεταφρασθεῖσα ὑπὸ διανοουμένων, ἐργατῶν, ἢ ἐργατικῶν ὀργανώσεων, ἀφοῦ καὶ ἀλλαγῆ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο, ἐμνημονεῦθησαν ἑλληνικαὶ ἐργασίαι ὅπως παραμικρὰς σημασίας (ἐν δυσαρμονίᾳ πρὸς τὴν λοιπὴν γενικῶς φιλολογίαν), ἐλείψει δυστυχῶς καλυτέρας ἑλληνικῆς φιλολογίας.

Behel-Σ. Οἰκονόμου, *Ἡ γυνή καὶ ὁ κοινωνισμός* 1892· Θ. Κωνσταντινίδου, *Ὁ σοσιαλισμός ἐν Ἑλλάδι* 1910· Πλ. Δρακούλη, *Τί σημαίνει σοσιαλισμός* 1911· Ἐ. Μιχαλοπούλου, *Σοσιαλισμός καὶ Πατριωτισμός* 1912· Σ. Θεοδώροπούλου, *Ἡ ἐργατικὴ νομοθεσία τῆς Ἑλλάδος* 1912· Ν. Δούμα, *Εὐπνα ἐργάτη* 1913· Τοῦ αὐτοῦ, *Τὸ Βασίλειον τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ Σοσιαλισμός* 1913· Ἐ. Μιχαλοπούλου, *Ὁ πόλεμος* (ἑλλ. ἐργ. σύλλογος Γερμανίας) 1913· Ζαχαρ. Βεζεστίνη, *Ὁ ἐργατικὸς ἀγὼν (συνδικαλισμός)* Κων/πολις 1914· Ἀ. Σαραντίδου, *Ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξις* 1916· Σ. Παπαδοπούλου, *Αἱ δύο ἐθνικὲς τάξεις* 1918· Ἀ. Ἀρδίτη, *Ὁ Ἀλκοολισμός* 1919· Γ. Κατσιώλη, *Ὁ ἐρυθρὸς κίνδυνος Νέα Ὑόρκη* 1919· Γ. Γεωργιάδη, *Τί εἶναι ἀπεργία* 1920· Ἐγκελς (Μετάφρ. Σ. Φημίου), *Οὐτοπιστικὸς καὶ ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμός* 1920· Β. Παπαθασίλειου, *«Αἱ σύγχρονοι διεθνεῖς οικονομικοκοινωνικαὶ τάξεις», «Ἀθηναϊκὴ»* 1920 (371-378).

Ἄνωθιμωσ (πρωτότυπα ἢ μεταφράσεις) ἢ ἄνευ ἔτους.

Κ. Ναῖν, *Ὁ σοσιαλισμός καὶ ἡ πάλη τῶν τάξεων* 1919· *Ἡ σύγχρονος ἐργατικὴ μας ζύμωσις* 1918· Κατήχησις τῶν ἐργατῶν (Θεσσαλονικίη)· Δ. Τσερκέζου, *Οἱ ρωσικὲς φυλακὲς*· Π. Κροπότκιν, *Πρὸς τοὺς Νέους* 1917· *Τί σημαίνει αὐτὴ ἡ ἀπεργία* (Cincinnati, O) 1918· Π. Δρακούλη, *Ἡ κοινωνία τοῦ Μέλλοντος*· Ἀ. Περιδίου, *Μερικὰ διὰ τὸν ἐργάτην*· Ἰ. Γκέντ, *Τὸ ὀκτάωρο*, τοῦ αὐτοῦ, Ὁ

Κολλεκτιβισμός, Ἐ. Πουασσόν, *Τί εἶναι σοσιαλισμός* 1919 κλπ. κλπ.

31. Οὗτοι συνέπηξαν καὶ τὴν Κοινωνιολογικὴν Ἑταιρίαν (1908) ἢ ὡς μετὰ ταῦτα ἐκλήθη «Ἑταιρεία τῶν Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν ἐπιστημῶν», ἡ ὁποία σκοπεῖ ὅτι περίπου καὶ τὸ ἐν Γερμανίᾳ «Σωματεῖον Κοινωνικῆς Πολιτικῆς», δηλαδὴ ἰσταμένη ἀμέτοχος τῆς κοινωνικῆς διαπάλης, νὰ ἀγωνίζηται διὰ τὸ ἀληθές καὶ τὸ καλόν, τὸ ἐπιεικές καὶ τὸ δίκαιον, προσδίδει δὲ εἰς τὰς ὑψίστας ταύτας δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τὴν ἐμπρέπουσαν εἰς αὐτάς ἑαυτῶν ἑμπέδωτον.

32. Φυσικὸν εἶναι ἀπὸ σοσιαλιστικῆς (κομμουνιστικῆς) ἀπόψεως νὰ μὴ κρίνεται πολὺ εὐνοϊκὰ τὸ ἔργον τῶν Κοινωνιολόγων. «Τὸ κήρυγμά του ἦταν ὅχι πάλη τῶν τάξεων, ἀλλ' ἁρμονία τάξεων, συμβίβασμός ἐργασίας καὶ κεφαλαίου... Ἔτσι μὲ τὴ συμφωνία αὐτὴ ἡ ἐργατικὴ τάξις παύει νὰναι ἀνεξάρτητο καὶ ἐπαναστατικὸ κοινωνικὸ στοιχεῖο καὶ γίνεται αὐτὴ ἡ ἴδια ὄργανο διαιωνίσεως τῶν δεσμῶν τῆς». «Ἡ σύγχρονη ἐργατικὴ μας ζύμωσις» (Ἀνατύπωση ἀπὸ τὸν «Ἐργατ. Ἀγῶνα») 1918 σελ. 30.

33. Βλ. Β. Χωραφᾶ, «Σελίδες ἀπὸ τὴν σύγχρονον σοσιαλιστικὴν κίνησιν τῆς Ἑλλάδος» («Σοσιαλιστικὰ φύλλα») 1915 Τεύχ. 2-6.

34. Μαζαράκη, Δεστοῦνη, Μονοκρούσου, Νεοφύτου, Λιθαδᾶ.

35. Βλ. σελ. 284/285.

36. Βλ. Ἡ μεγάλη ἀπεργία τῶν γαιανθρακοεργατῶν ἐν Πειραιεῖ (Ἀπρίλιος 1912). Πλήρης λογοδοσία τῆς δράσεως καὶ διαχειρίσεως τοῦ συμβουλίου.

37. Δι' αὐτῆς ἐπετεύχθη αὐξήσις τῶν ἡμερομισθίων κατὰ 10%, αἱ δὲ ἐργάσιμοι ὥραι τοῦ Σαββάτου περιορίσθησαν ἀπὸ 8 εἰς 5. Βλ. καὶ Ν. Σαλιβέρου, *Συγκριτικὸς πίναξ ἐργατικῶν ἡμερομισθίων καὶ μισθῶν τῶν ἐτῶν 1914-1920*, Ἀθῆναι 1920.

38. Τὰς ἐργοδοτικὰς ἀντιλήψεις προκειμένης ἀπεργίας ἀντεπροσώπευε παρ' ἡμῶν ὁ Ἰ. Σπετσιώτης (*Τὸ ἐργατικὸν ζήτημα [Ἀπεργίαι] Μέλλον Β [1920]* σελ. 343). Γενικῶς δὲ τὰς ἐργοδοτικὰς ἀντιλήψεις καὶ μάλιστα ἐπιμόνως καὶ εἰς ἄκρον (ὡς ἄλλος Bueck ἐν Γερμανίᾳ) ἀντιπροσωπεύει ὁ Ἰ. Βαρβαριάννης (εἰς Β.Β.Ε.).

39. Σφοδρὰ πολεμικὴ διεξήχθη π.χ. κατὰ τῶν τελευταίως (1920) ὑπὸ τοῦ Σπυρίδου ἐισαχθέντων εἰς τὴν βουλὴν ἐργατικῶν (ἢ ἀντεργατικῶν ὡς ἔλεγον οἱ ἐργάται) νομοσχεδίων, τὰ ὅποια ἐψηφίσθησαν μὲν, μετὰ οὐσιώδεις ὁμῶς ἐπὶ συμφέροντι τῶν ἐργατῶν βελτιώσεις, αἱ ὅποια ἐπετεύχθησαν διὰ τῆς καταπολεμήσεως αὐτῶν ἐν τε τῷ σοσιαλιστικῷ τύπῳ καὶ τῇ Βουλῇ.

Ὁ νῦν ἐκδιδόμενος σοσιαλιστικὸς τύπος ἐν Ἑλλάδι εἶναι ὁ ἐξῆς: «Ἐργατικὸς Ἀγῶν», κεντρικὸν ὄργ. τοῦ σοσ. ἐργ. κόμμ. τῆς Ἑλλάδος, «Ριζοσπάστης», (ὑπὸ τῶν πολιτικῶν ἔλεγχον τῆς κεντρ. Ἐπιτρ. τοῦ Σ.Ε.Κ.) «Καπνεργάτης» (Καπνεργατικῆς Ὁμοσπ.) «Συνειδητὸς Ἐργάτης» (Ὁμοσπονδ. ἠλεκτροκινήσεως) «Ἄμυνα» (ὄργ. τῶν ἐργατ. τάξεων τῆς Ἑλλάδος), ἅπασαι ἐν Ἀθῆναις. «Avanti» ἰσπανοεβραϊστί), «Φωνὴ τοῦ Ἐργάτου» ἐν Θεσσαλονικίᾳ. «Νέα Ζωή», ἐν Καβάλλᾳ. «Νέος Ἐργάτης», ἐν Χανίοις. Ἐν Ἀμερικῇ δὲ ἐκδίδονται «Ἡ Φωνὴ τοῦ Ἐργάτου» (Νέα Ὑόρκη) καὶ ἡ «Ὁργάνωσις» (Detroit Mich.).

40. Βλ. Εἰς Αὔρας Θεοδώροπούλου, *Τὸ διεθνὲς γυναικεῖον συνέδριον τῆς Γενεύης* 1920, Μαρίας Νεγρεπόντη, *Ἡ γυναικεῖα κίνησις ἐν Ἑλλάδι*.

Τό έτος 1952 ὁ Καλιτσουνάκις δημοσιεύει στήν «Ἐπιστημονικήν Ἐπετηρίδα τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν» (νῦν Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικῶν καί Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν) θαυμάσια παρουσίαση τῆς κεϋνσιανῆς θεωρίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σταθμό στήν ἑλληνική οἰκονομική ἐπιστήμη, ὑπό τόν ἤδη ἀναφερθέντα τίτλο: *Κεϋνσιανή καί Ἀντικεϋνσιανή θέωρησις τῆς οἰκονομικῆς ἰσορροπίας* (ἀνάτυπον 16 σσ.).

Μολονότι ὁ Καλιτσουνάκις, μέ τήν ταπεινοφροσύνη ἡ ὁποία τόν διέκρινε, ὡς μέγας ἐπιστήμων πού ἦταν, κρίνει τήν μελέτη του ὡς «ἔκθεσιν συνοπτικωτάτην [...] σκιαγραφοῦσα μᾶλλον τήν θέσιν τοῦ προβλήματος», ἐμεῖς ὑποχρεούμαστε νά τήν θεωρήσουμε ὡς λίαν ἀξιόλογη καί χρήσιμη γιά ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος θέλει νά εἰσχωρήσει ἐπιτυχῶς στήν κεϋνσιανή σκέψη καί τήν μακροοικονομία γενικώτερα. Ἄξιο εἶναι ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Καλιτσουνάκις δέν περιορίζεται σέ ἀπλή ἔκθεση τῆς Γενικῆς Θεωρίας τοῦ Keynes, ἀλλά προχωρεῖ χαράσσοντας γραμμές στήν οἰκονομική θεωρία καί οἰκονομική πολιτική. Καί περί τούτων παραθέτουμε, ἀπό σ. 4 τά γραφόμενά του:

Ἡ διασφάλισις τῆς ἀπασχολήσεως κάθε ἀνθρώπου, ἡμπορεῖ νά λάβῃ χώραν μέ τήν ὡς ἄνω αὐτορρυθμιζομένην ἐλευθέραν ἀγοράν τῆς ἀτομικιστικῆς οἰκονομίας;

Ἡ αὐτορρύθμισις φαίνεται ὅτι δέν λειτουργεῖ ἱκανοποιητικῶς καί ἐπομένως δέν διασφαλίζει τήν πλήρη ἀπασχόλησιν. Πάντες δέ περαιτέρω συμφωνοῦν εἰς τήν καταπολέμησιν τῆς μαζικῆς Ἀνεργίας.

Τό φαινόμενο τῆς Ἀνεργίας δέν εἶναι ἀπλοῦν. Ἐνα ποσοστόν ἀνεργίας ὑπάρχει πάντοτε εἰς κάθε ἐπάγγελμα. Ἐνα τμήμα τοῦ ποσοστοῦ τούτου ἀνάγεται εἰς ἀσθένειαν, ἀναπηρίαν (σωματικήν ἢ πνευματικήν) καί εἶναι ἄσχετον μέ τό ἐνταῦθα ἐρευνώμενον θέμα. Ἄλλο ποσοστόν ἀνάγεται εἰς τήν ἐναλλαγὴν τῆς θέσεως τοῦ ἐργάτου, ἀπό μίαν εἰς ἄλλην ἀπασχόλησιν, διά τήν ὁποίαν προέρχεται σχετικῶς χρόνος. Ἄλλά καί ἡ ἀνεργία αὕτη «κανονική», ἢ τῆς «τριβῆς» λεγομένη, δέν θεωρεῖται ὡς κάτι ἀσύνηθες καί ἐπικίνδυνον. Ὡσαύτως ὑπάρχει ἡ λεγομένη «ἐποχιακή» ἀνεργία, τήν ὁποίαν ἐνταῦθα παραβλέπομεν, διά νά καταλήξωμεν εἰς τήν λεγομένην «κυκλικήν» ἀνεργίαν, δηλαδή τήν προερχομένην ἀπό τήν οἰκονομικήν διακύμανσιν καί ἰδίως τήν φάσιν αὐτῆς τῆς ὑφέσεως. Ἐνταῦθα πρέπει νά ἐξετασθῇ ὁλόκληρος ἡ οἰκονομική ἐξέλιξις καί νά καταλήξωμεν εἰς μέτρα κατὰ τῆς ἀσταθείας καί ὑπέρ τῆς σταθερότητος τῆς οἰκονομικῆς διαδρομῆς, νά μὴ περιορισθῶμεν δέ μόνον εἰς μέτρα ἐναντίον τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἀνεργίας. Οὕτως ἢ ὑπέρ τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως πολιτική θά κατέληγεν εἰς συγκυριακήν πολιτικήν. Μετά τόν πρῶτον ὅμως παγκόσμιον πόλεμον παρουσιάσθη κατὰ τρόπον καθαρώτερον καί ἔν ἄλλο εἶδος ἀ-

νεργίας, ἡ ὁποία διαρκῶς ἠῤῥεξε καί τήν ὁποίαν ἐκάλεσαν «διαρθρωτικήν», «συστατικήν». Ἐνῶ δέ ἡ φύσις καί τά αἴτια τῶν ἄλλων ἀνεργιῶν ἔχουν κατ' ἀρχήν διαγνωσθῆ, τά αἴτια τῆς «συστατικῆς» ἀνεργίας ἐπιδέχονται διαφόρους ἐξηγήσεις. Ἡ ἀνεργία αὕτη δυνατὸν νά προέλθῃ ἀπό βαθείας μετατροπῆς (πόλεμος) τῶν μέχρι τοῦδε βάσεων τῆς οἰκονομίας, ἀπό ἐκβιομηχάνισιν παλαιῶν χωρῶν, ἀπό ὀρθολογιστικὴν τεχνικὴν ὀργάνωσιν, ἀπό μετατόπισιν πληθυσμῶν (Μικρασιατικὴ καταστροφή 1922, μετατοπίσεις πληθυσμῶν πολέμου 1939/45) κλπ., αἱ ὁποῖαι ἐπιφέρουν εἰς τήν διάρθρωσιν τῆς οἰκονομίας ἀνατροπῆς, διότι ἀπρόσφορος οἰκονομικὴ πολιτικὴ δέν ἐπέτρεψεν οὐδαμῶς, ἢ πλήρως ἢ τουλάχιστον ταχέως, τήν ἀναπροσαρμογὴν τῆς οἰκονομίας. Τό εἶδος τοῦτο τῆς ἀνεργίας ὁμοιάζει μέχρις ἐνός σημείου μέ τήν τῆς «τριβῆς», ἀλλά καί μέ τήν «κυκλικήν». Εἶναι δυνατὸν νά ἔχῃ τά αἰτία του εἰς ἐξωγενεῖς ἀφορμᾶς, τῆς οἰκονομίας, ἀλλά ἴσως καί εἰς ἐνδογενεῖς δυσχερείας τοῦ ὀρίμου πλέον Κεφαλαιοκρατισμοῦ. Εἰς τήν τελευταίαν ταύτην περίπτωσιν ἐμφανίζεται ἡ ἀδυναμία τῆς οἰκονομίας νά ἀπασχολήσῃ ὅλους τοὺς θέλοντας νά ἐργασθῶν, ὄχι μόνον περιοδικῶς, ἀλλά καί διαρκῶς. Τοῦτο δέ εἶναι ἀκριβῶς καί τό θέμα τό ὁποῖον προβάλλει ἡ θεωρία τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως. Συνεπῶς εἰς τήν οἰκονομικὴν Πολιτικὴν διαγράφονται πλέον νέα καθήκοντα καί μία εὐρυτέρα ἀποστολή. Θά ἦτο μυωπία μία τόσον ἐξώφθαλμον διαρκῆ ἀνεργίαν, νά ἠθέλαμεν νά θεωρήσωμεν ὡς «κυκλικήν». Τίθεται λοιπὸν τό ἐρώτημα ἐάν αὕτη προέρχεται ἀπό ἀτέλειαν τῆς αὐτορρυθμίσεως τῆς ἐλευθέρας ἀγορᾶς τῆς ἀτομικιστικῆς οἰκονομίας — εἴτε κυκλικὴ εἴτε διαρκῆς

είναι ή ανεργία αυτή. Ο Νεοφιλελευθερισμός δεν παραδέχεται ότι ή κρατούσα φιλελευθέρα οικονομία είναι ανίκανος να ρυθμίση τήν ανισορροπία αυτή, δεδομένης πάντως μιᾶς καλῶς ρυθμιζομένης συναγωνιστικῆς οικονομίας, εἰς ὅλας αὐτῆς τάς ἐκδηλώσεις καί εἰδικῶς καί εἰς τάς τοῦ χρήματος.

Συνεπῶς ἐνδείκνυται ὅπως τό κράτος παρέμβη καί ἐπιδιώξη ἐν ἀνάγκη τήν ἀλλοίαν διαμόρφωσιν καί αὐτῆς ταύτης τῆς διαδικασίας τῆς οικονομικῆς ζωῆς. Ἐπί πλέον δηλαδή τῆς διασφάλισης μόνον τοῦ ἐλευθέρου ἀνταγωνισμοῦ καί τῆς παραμερίσεως τῶν οἰονομικῶν Μονοπωλίων, ὡς μέχρι τοῦδε ἐγένετο ἡ τοῦλάχιστον ὑπελάμβανεν εἰς τάς κατασκευάς τῆς ἡθεωρία, ζητεῖται ἡ ἀνωτέρω διαρθρωτικῆς μορφῆς παρέμβασις εἰς τήν οικονομικὴν λειτουργίαν.

Εἰς τό μέτρον τῆς παρεμβάσεως ἀρχίζει ἡ διαμάχη. Οἱ Κεῦνσιανοί ὑπέρμαχοι τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως θέλουν νά καταπολεμήσουν τήν ανεργίαν διά παντός τρόπου καί μέ οἰανδήποτε θυσίαν, ἔστω καί τῶν κλασσικῶν ἀρχῶν τῆς ἐλευθέρας ἀγορᾶς, ἐνῶ ἡ ἀντικεῦνσιανή ἀντίληψις, δέν εἶναι διατεθειμένη νά προχωρήσῃ εἰς πᾶσαν καί οἰανδήποτε θυσίαν καί ἰδίως τῆς οικονομικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου.

Ἡ ἰδέα λοιπόν τῶν κλασσικῶν περὶ τῆς αὐτοδυναμίου ρυθμίσεως τῆς οικονομίας δέν εἶναι σήμερον ἀποδεκτή, ἰδίως εἰς τήν ἐποχὴν τῆς ὑφέσεως, ἀπό αὐτὴν δέ προήχθη κατόπιν καί ἡ τελικὴ ἐγκατάλειψις τοῦ οικονομικοῦ αὐτοματισμοῦ. Ὅπως οἱ μισθοὶ κατὰ τήν ἄνθησιν παρακολουθοῦν ἀργότερον τήν ὑψωσιν τῶν τιμῶν, ἔτσι καί κατὰ τήν πτώσιν ἀκολουθοῦν αὐτὴν βραδύτερον, δυσχεραίνουμένης οὕτω τῆς ὑπερνικήσεως τῆς ὑφέσεως. Πάντως τότε θά εἶχε σημασίαν ἡ πτώσις αὐτῆ τῶν μισθῶν ἐάν ὁ ἐπιχειρηματίας παρεκινεῖτο, ὅπως ἐπενδύσῃ τήν ἐξοικονομηθεῖσαν ἀπό τήν πτώσιν τῶν μισθῶν καί τῶν λοιπῶν ἐξόδων χρηματικὴν ποσότητα εἰς περαιτέρω οικονομικὴν δραστηριότητα. Ἄλλὰ κατὰ τήν ἐποχὴν τῆς ὑφέσεως δέν εἶναι δυνατόν νά λάβῃ χώραν τοιοῦτον τι. Ἡ πρωτοβουλία τοῦ ἐπιχειρηματία ἔχει τελείως παραλύσει, λόγῳ τῆς ἀπαισιοδόξου ἐνατενίσεως τοῦ μέλλοντος. Ἡ καθυστέρησις αὐτῆ τῆς ἐπενδύσεως χειροτερεύει ἀκόμη τήν κατάστασιν, διότι παραμένει ἀδρανὴς νέα ἀγοραστικὴ δύναμις, μέ ἀποτέλεσμα τήν ὀξυνσιν τῆς ὑφέσεως καί μέ αὐτὴν καί τῆς ανεργίας. Τοιοῦτοτρόπως εἶναι δυνατόν μέχρι σημείου τινός μόνον, νά λάβῃ χώραν ἀναπροσαρμογὴ τις αὐτόματος τῆς οικονομίας, προκειμένων ἐξω-

γενῶν διαταραχῶν, — ἰδίως μέ τήν ἀποκατάστασιν πλήρους ἀνταγωνισμοῦ, μικρὰ ὅμως θά εἶναι αὐτῆ καθόσον ἀφορᾷ τήν ἄνισον κατανομήν τοῦ εἰσοδήματος καί τήν διαφορετικὴν εἰς ταχύτητα ἀντίδρασιν τῶν μισθῶν καί τῶν τιμῶν. Ἐπομένως μέ τήν ἀπλήν λειτουργίαν μιᾶς ἀγορᾶς ἐλευθέρας ἀτομικιστικῆς Οἰκονομίας, τό πρόβλημα τῆς ἀπασχολήσεως δέν λύεται. Δι' αὐτό σήμερον ἀποβλέπομεν πρὸς τό πρόβλημα τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως, ὅχι διά μέσου τῶν οικονομικῶν διακυμάνσεων, ἀλλὰ γενικῶς ὅλων τῶν συντελεστῶν, οἱ ὅποιοι θέτουν εἰς κίνησιν τήν ἀπασχόλησιν ταύτην.

Φυσικῶς καταλήγομεν ὅτι ὁ πρωταρχικός συντελεστὴς εἶναι ἡ ζήτησις, ἀλλὰ κατὰ τήν ἀνάλυσιν ταύτην τῶν περὶ κυκλοφορίας τῆς οικονομικῆς ζωῆς ἰδεῶν, εἰς τήν θεώρησιν τῶν σχέσεων ἀποταμιεύσεως καί ἐπενδύσεως, καταλήγομεν εἰς ἀντιθέτους ἀπόψεις ἀπὸ τὰς κλασσικὰς.

Κατὰ τήν κλασσικὴν ἀντίληψιν πρὸς πᾶσαν ἐπένδυσιν ἀντιστοιχεῖ μία ἐξ ἴσου μεγάλη ἀποταμίευσις, μία ἀποχὴ ἀπὸ κατανάλωσιν. Διότι αἱ διὰ τήν ἐπένδυσιν διατεθεῖσαι παραγωγικαὶ δυνάμεις, δέν ἐξυπηρετοῦν συγχρόνως καταναλωτικὰς διαθέσεις. Τοῦτου ἕνεκα ἡ ἀποταμίευσις εἰς τήν κατὰ παράδοσιν διδασκαλίαν κατελάμβανε προεξάρχουσαν θέσιν. Αὕτη καθώριζε τό μέγεθος τῆς δυνατῆς ἐπενδύσεως. Ἐάν ὑπάρχη ἡ ἀποταμίευσις, εἶναι ἐξησφαλισμένη καί ἡ ἐπένδυσις. Προβληματικὴ δέν εἶναι ἡ ἐπένδυσις, ἀλλὰ ἡ ἀποταμίευσις.

Ὅπως ἀντιθέτως ἡ Κεῦνσιανὴ διδασκαλία θεωρεῖ προβληματικὴν τήν ἐπένδυσιν. Πρὸς αὐτὴν πρὸ παντός στρέφεται ἡ νέα διδασκαλία. Βέβαια παραμένει καί τώρα πραγματικότης ὅτι πρὸς τήν ἐπένδυσιν πρέπει νά ἀντιστοιχῇ μία ἐξ ἴσου μεγάλη ἀποταμίευσις. Ἄλλὰ ἡ ἐκουσία ὅμως ἀποταμίευσις τοῦ εἰσοδήματος δέν ἀποτελεῖ πλέον τήν προϋπόθεσίν τῆς: Ἡ ἐπένδυσις, χρηματοδοτουμένη διὰ τραπεζικῆς πίστεως, αὐτοδημιουργεῖ τήν ἀναγκαίαν ἀποταμίευσιν, ἂν καί ὅχι ἀκριβῶς ὑπὸ τήν μορφήν τῆν ὁποῖαν ἐννοοῦμεν ὑπὸ τήν ἔννοια ἀποταμίευσιν. Πρόσθετος ἐπένδυσις αὐξάνει τήν ἀπασχόλησιν καί ὑψώνει τό ὀνομαστικόν εἰσόδημα. Ἐπειδὴ ὅμως δέν ἔχει προηγηθῆ ἤδη αὐξήσις τῆς παραγωγῆς καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, διὰ τοῦτο εἶναι δυνατόν ἡ κατανάλωσις ἐπὶ τοῦ παρόντος νά μὴν αὐξηθῇ καθόλου. Ἡ ἀνάλωσις τοῦ ἐπὶ πλέον εἰσοδήματος ὀδηγεῖ μᾶλλον εἰς ὑψώσεις τῶν τιμῶν μόνον. Πάντως ἐν παραμένει βέβαιον, ὅτι ἡ ἐκουσία ἀποταμίευσις ἐξεθρονίσθη. Ἐτι πρὸς: ἀποδεικνύε-

ται ως λίαν επικίνδυνος. Διότι ἂν ἀπέναντι τῆς ἀποταμιεύσεως δέν ἐμφανισθῆ μία ἴση ἐπένδυσις, τό γεγονός τοῦτο ἐπιφέρει ἀποτέλεσμα χαλαρωτικόν ἐπί τῆς οικονομικῆς ζωῆς. Τό ἀποταμιευθέν μέρος δέν ἐπανεισρέει εἰς τήν παραγωγικήν διαδικασίαν καί ἡ συλλογική ζήτησις συστέλλεται. Ἐνδιαφερόμεθα ἐπομένως ὅπως ἡ ἐπένδυσις εἶναι ὅσον τό δυνατόν μεγαλύτερα, διά νά συμπληρώνη τά κενά, τά διά τῆς ἀποταμιεύσεως δημιουργηθέντα εἰς τήν καθόλου ζήτησιν. Ἡ ρυθμιστική ἐπίδρασις τοῦ τόκου, τήν ὁποίαν ἡ κλασσική θεωρία, ὡς ἄνωτέρω εἶδομεν, εἶχε θεωρήσει μεταξύ ἀποταμιεύσεως καί ἐπενδύσεως, δέν ἀντέχει εἰς τήν σημερινήν κριτικήν πλέον. Ὁ τόκος ἤμπορεῖ νά εἶναι ὑψηλά, παρά μεγάλην ἀποταμίευσιν, πάντως ὑψηλότερα ἀφ' ὅσον θά ἡδύνατο νά διευκολύνῃ μίαν ἐπένδυσιν. Οὕτως εἶναι δυνατόν αἱ ἐπενδύσεις νά ὑπολειφθοῦν τῆς ἀποταμιεύσεως. Μάλιστα, ἡ περίπτωσις αὕτη ἀποτελεῖ τόν κανόνα, διότι αὐξανόμενου τοῦ πλούτου ἐνός ἔθνους, πάντοτε ἕνα μεγαλύτερον ποσοστόν ἀποταμιεύεται, ἐνῶ αἱ πιθανότητες ἐπενδύσεως ὀλιγοστεύουν. Ἡ οἰκονομία εὐρίσκειται λοιπόν ὑπό διαρκῆ πίεσιν τάσεων ὑφέσεως καί ἡ πλήρης ἀπασχόλησις δέν εἶναι μόνον συζητήσιμος, ἀλλά καί ἀπίθανος.

Ὁ Κεϋνσιανισμός λοιπόν, ὁ ὁποῖος ἐνεφανίσθη εἰς μίαν ἐποχὴν μεγάλης ὑφέσεως (1929/33), ὡς ἐπανάστασις κατὰ τῶν κρατουσῶν νομισματοπολιτικῶν θεωριῶν, τείνει νά διαμορφωθῆ εἰς ὀρθόδοξον σύνθεσιν, ἡ ὁποία δυνατόν νά διαπιστωθῆ ἀπό τόν ἱστορικόν τοῦ μέλλοντος τῶν οικονομικῶν θεωριῶν, ὡς ἡ καμπή εἰς τήν ἀνάπτυξιν τῶν ἰδεῶν, καθόσον ἀφορᾷ τόν ρόλον τοῦ Κράτους ἔναντι τῆς Οἰκονομικῆς Ζωῆς.

Κατά τόν Keynes ἡ ἰσορροπία εἶναι δυνατή ὄχι μόνον ἐπί πλήρους ἀπασχολήσεως, ὡς οἱ Κλασσικοί ἐδέχθησαν, ἀλλά καί ἐπί μερικῆς μόνον ἀπασχολήσεως τῶν παραγωγικῶν συντελεστών. Ἐτσι ἡ ἀνεργία τήν ὁποίαν εἶδομεν ἄνωτέρω ἐμφανίζεται ὄχι ὡς παροδική δυναμική, ἀλλά καί ὡς μόνιμος στατική ἐκδήλωσις τῆς ἐλευθέρας ἀτομικιστικῆς οικονομίας. Αὕτη αὕτη ἡ συστατική συγκρότησις τῆς ἐλευθέρας ἀτομικιστικῆς οικονομίας γίνεται αἰτία τῆς μόνιμου ἀνεργίας, διότι ἐπιτρέπει διαμόρφωσιν ἰσορροπίας καί πρὶν ἔτι ἐπιτευχθῆ πλήρης ἀπορρόφησις τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων. Τήν Κλασσικήν ἰσορροπίαν ἐθεώρησεν ὁ Keynes ὡς εἰδικήν ἐκδήλωσιν τῆς οικονομικῆς διαδρομῆς καί ἀντέταξεν εἰς αὐτήν τήν ἰδίαν του «Γενικήν» θεωρίαν.

Κατά τόν Keynes δύο εἶναι οἱ προσδιοριστι-

κοί παράγοντες τῆς ἐκάστοτε συνολικῆς ἀπασχολήσεως: ἡ ἔντασις τῆς πρὸς κατανάλωσιν ροπῆς, ἡ προσδιορίζουσα τήν ποσότητα ζητήσεως ἀγαθῶν ἀμέσου τελικῆς καταναλώσεως, καί ὁ ρυθμός τῶν ἐκάστοτε ἐπενδύσεων, δηλαδή τῆς ζητήσεως ἀγαθῶν ὕλικου κεφαλαίου.

Διά τήν ὀλικήν λοιπόν ζήτησιν καί συνεπῶς τόν βαθμόν τῆς ἀπασχολήσεως διεπιστώθησαν δύο μεγέθη, ἡ κατανάλωσις καί ἡ ἐπένδυσις. Διά τήν κατανάλωσιν ἕκαστος ἀποφασίζει διά τόν ἑαυτόν του, τί μέρος ἐκ τοῦ εἰσοδήματός του θά καταναλώσῃ καί τί θά ἀποταμιεύσῃ. Πάντως σπουδαῖον ρόλον ἐνταῦθα παίζει ἡ κατανομή τοῦ εἰσοδήματος. Προκειμένης μεγάλης συμμετοχῆς τοῦ εἰσοδήματος τῶν λαϊκῶν μαζῶν εἰς τό ἐθνικόν εἰσόδημα, ἡ ὀλική κατανάλωσις εἶναι μεγάλη, προκειμένης μεγάλης συμμετοχῆς τῶν μεγάλων εἰσοδημάτων εἰς τό ἐθνικόν εἰσόδημα, ἡ ἀποταμίευσις εἶναι μεγάλη. Ὁ δεύτερος συντελεστής, ἡ ἐπένδυσις, ἐξαρτᾶται ἀπό τὰς ἀποφάσεις τῶν ἐπιχειρηματιῶν. Αὗται θά ἐξαρτηθοῦν ἀπό τήν σύγκρισιν τῆς ἀναμενομένης ἀποδόσεως τῶν κεφαλαιακῶν τοποθετήσεων, ἐν σχέσει πρὸς τόν τόκον τοῦ κεφαλαίου. Ἐάν ἡ ἀποταμίευσις εἶναι πολύ μεγάλη καί ἡ ἐπένδυσις μικρά, θά ἔπρεπε νά ἠῤῥξανεν εἴτε ἡ κατανάλωσις, εἴτε ἡ ἐπένδυσις, ἢ καί ἀμφότεραι. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ δημοσιονομική πολιτική τοῦ Κράτους εἶναι ὁ ρυθμιστής εἰς τό ζήτημα τοῦτο. Διά προσφόρου φορολογικῆς πολιτικῆς ἐπιδιώκει τό Κράτος νά ἐπιδράσῃ ἐπί τῆς διανομῆς τοῦ εἰσοδήματος, ὥστε νά αὐξηθῆ ἡ κατανάλωσις καί μειωθῆ ἡ ἀποταμίευσις. Τό πρᾶγμα δέν εἶναι εὐκόλον. Ὑψηλή φορολογία ἐπί τοῦ εἰσοδήματος τῶν ἐπιχειρηματιῶν, δυνατόν νά ἀνακόψῃ τήν ἐπένδυσιν. Σπουδαιότερα λοιπόν εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ Κράτους, ἡ ὁποία ἀσκεῖται διά τοῦ προϋπολογισμοῦ του, ἐπί τῆς ὅλης ζητήσεως. Ἄν τό Κράτος δαπανήσῃ περισσότερα τῶν ὅσων εἰσπράττει αὐξάνει τήν ὀλικήν ζήτησιν, ἀδιαφόρως τοῦ τρόπου τῆς ἐπιτεύξεως τούτου. Εἴτε δηλαδή δι' ὑποβοηθήσεως τῆς καταναλώσεως, εἴτε δι' ἐπιδοτήσεως τῆς ἰδιωτικῆς ἐπενδύσεως, εἴτε διά τῆς ὑπό αὐτοῦ τούτου τοῦ Κράτους διενεργείας δημοσίων ἐπενδύσεων. Ἐάν τό Κράτος δαπανᾷ ὀλιγώτερα τῶν ὑπ' αὐτοῦ εἰσπραττομένων, ἔχει ἐπομένως πλεονάσματα ἀπό τόν προϋπολογισμόν, πίπτει ἡ ὀλική ζήτησις καί μετριάζεται ἡ ἀνθησις. Ποία εἶναι ἡ προσφορωτέρα ὁδός ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ὀλικήν κατάστασιν τῆς Οἰκονομίας. Ἀμφότερα πάντως ἀντιτίθενται πρὸς τήν κατά παράδοσιν πολιτικήν τῆς ἰσοζυγίσεως τοῦ προῦ-

πολογισμού, ενώ διά τήν ισοζύγισιν δέν θά ύπῆρχον ἀντιρρήσεις. Ἐν τούτοις γνωρίζομεν ὅτι αὐτή εἶναι δύσκολος. Τήν Πολιτικήν τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως προκαλεῖ ἡ διαρκῆς τάσις τῆς Οἰκονομίας πρὸς ὑποαπασχόλησιν, ἡ ὁποία προάγεται εἴτε ἀπό ἐλλειπῆ κατανάλωσιν, εἴτε ἀπό ἐλλειπῆ ἐπένδυσιν.

Ἡ ἐλλειπῆς ζήτησις πρέπει νά ὑποβοηθηθῆ διά πολιτικῆς ἐλλειμμάτων καί τό χειρότερον ἐν προκειμένῳ δέν εἶναι ἡ καταχρέωσις τοῦ Κράτους ὅσο ὁ πληθωρισμός.

Ἄς ὑποθέσωμεν ὅτι αἱ ἐπενδύσεις ἔχουν ἀνακοπή. Τοῦτο σημαίνει ὅτι αὐξάνει ἡ ρευστότης τῆς Οἰκονομίας. Νῦν παρεμβαίνει τό Κράτος καί διά δημοσίων δημοπρασιῶν αὐτό πρῶτον πληρώνει τά κενά εἰς τήν χρηματικήν κυκλοφορίαν. Ἄν ὅμως αἱ παγωμένοι ἀποταμιεύσεις κινήθουν ἐκ νέου, τότε αὐξάνει ἡ συνολική ζήτησις πέραν τοῦ ἐπιθυμητοῦ καί πρέπει τό Κράτος νά ἐφαρμόσῃ τήν ἀντίθετον Πολιτικήν εἰς τόν προὑπολογισμόν του: τήν τῶν περισσευμάτων. Εἴτε τό κάμει, εἴτε πολύ περισσότερο ἄν βραδύνη, ὑπάρχει ὁ κίνδυνος ὑψώσεως τιμῶν, ἀρχίζει ὁ ἀγών κατά τοῦ πληθωρισμοῦ, διά τῶν ἀνωτάτων τιμῶν καί κατόπιν μέ λοιπά διοικητικοοικονομικά μέτρα, τά ὁποία δικαίως μέμφονται, ἔστω ὑπερβολικῶς πῶς, οἱ ἀντικεινισιανοί, διότι συντελοῦν εἰς τήν κατάργησιν τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας.

Ὁ ἐπιδιώκων πλήρη ἀπασχόλησιν πρέπει νά φροντίσῃ διά τήν σταθερότητα τῆς ζητήσεως. Αἱ συνολικαί δαπάναι τῆς Οἰκονομίας πρέπει νά εἶναι τόσον μεγάλαι, ὥστε ὅλα τά ἀγαθά καί αἱ ὑπηρεσίαι, αἱ ὁποῖαι παράγονται καί προσφέρονται διά τῆς ἀπασχολήσεως πάντων τῶν θελώντων νά ἐργασθῶν, νά διατίθενται. Τήν φροντίδα αὐτήν δύναται τό Κράτος μόνον νά ἀναλάβῃ διά τῶν ὀργάνων καί μέσων τά ὁποῖα διαθέτει.

Ἡ θεωρία αὕτη λόγῳ τῆς ἀπλότητος αὐτῆς ὑπῆρξεν ἐλκυστική, ἀλλά εἶναι ζήτημα ἄν ὑπῆρξεν ἱκανοποιητική. Διότι ἱατρεύομεν τό σύμπτωμα καί ὄχι τήν κυρίαν ἀφορμήν. Ἡ ἔλλειψις εἰς τήν ὀλικήν ζήτησιν δέν εἶναι δεδομένον τῆς Οἰκονομικῆς διαδικασίας, ἀλλά σύμπτωμα διαταραχῆς ἰσοζυγίου.

Ἡ θεωρία τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως ἀναγνωρίζει τοῦτο, ἀλλά νομίζει ὅτι καί ἀσθένεια πολεμοῦνται οὕτως, ἐφόσον δέν ὑπάρχουν ἄλλα μέσα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει αὕτη δέν ἀρνεῖται νά καταπολεμηθῇ καί τά αἷτια καί τοιοῦτοτρόπως προλάβῃ τό κακόν. Γενικῶς ὅμως διαπιστώνεται τό ἀδύνατον τῆς πρόρριζα ἐξαφανίσεως τοῦ κακοῦ καί ἡ καταπολέμησις τῆς συνεπειᾶς μόνον.

Τοιοῦτοτρόπως γεννῶνται ἐνδοιασμοί τοῦς ὁποῖους παραδέχονται πολλοί, καίτοι δέν ὀρκίζονται πλέον καί οὗτοι εἰς τόν οἰκονομικόν αὐτοματισμόν, ἀλλά δέχονται τήν ἄμεσον παρέμβασιν τοῦ Κράτους εἰς αὐτήν τήν οἰκονομικήν λειτουργίαν. Ἡ πολιτική ὅμως τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως προχωρεῖ πολύ περισσότερο κατ' αὐτούς. Διαμορφώνεται εἰς γενικόν πρόγραμμα κατά πάσης ἀνεργίας (ἐξαιρουμένης ἴσως τῆς ἀνεργίας τῆς τριβῆς καί τῆς ἐποχιακῆς). Οὕτως ἀπλοποιεῖται τό πρᾶγμα ὑπερμέτρως ἐν σχέσει πρὸς τήν φύσιν του. Ἄλλά, ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τά αἷτια τῆς Ἄνεργίας.

Ὡς γενικωτάτη αἰτία τῆς ὑποαπασχολήσεως εἶναι ἡ ροπή πρὸς ὑπερβολικήν ἀποταμίευσιν καί ἡ μικροτέρα κλίσις πρὸς ἐπένδυσιν πλουσίων ἐθνῶν. Ἡ μικροτέρα μάλιστα πρὸς παντός κλίσις πρὸς ἐπένδυσιν εἶναι ἀσφαλῶς ἓνα σύμπτωμα ἐλαττώσεως τῶν δυνατοτήτων ἐπενδύσεως, εἰς ἓναν κόσμον ὁ ὁποῖος διά τοῦ διαχωρισμοῦ του ἔγινε στενωτέρως. Ἐτσι διαπιστώνεται ὅτι δέν ὑπάρχει ἀντικειμενική ἀδυναμία ἀποδοτικῶν ἐπενδύσεων, μάλιστα καί ἰδιωτικῶν ἀκόμη ἐπιχειρήσεων, ἀλλά αὕτη εἶναι συνέπεια μιᾶς πολιτικῆς τοῦ ἀποκλεισμοῦ, τῆς ἀνασφαλείας καί τῆς δυσπιστίας, τήν ὁποίαν συναντῶμεν κατά τήν μεταπολεμικήν ἐποχὴν.

Ἡ ἀληθῆς ἀντίδοτος πολιτικῆ τῆς καταστάσεως ταύτης δέν θά ἦτο ἡ πολιτικῆ τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως, ἀλλά ἀναζήτησις καί ἀξιοποίησις ἐπενδύσεων εἰς ὅλας τὰς καθυστερημένας περιοχάς τῆς γῆς καί προαγωγή τοῦ παγκοσμίου ἐμπορίου. Μόνον ἐφόσον ἡ πολιτικῆ τῆς ἀβεβαιότητος καί δυστροπίας δέν ἐπέτρεπε τοῦτο, τότε θά ἐδικαιολογεῖτο μία πολιτικῆ πλήρους ἀπασχολήσεως καί ἡ ὁποία θά ἀπέβλεπεν ὀλιγώτερον πρὸς τήν πολιτικῆ τῶν ἐλλειμμάτων τοῦ προὑπολογισμοῦ, ἀφ' ὅσον πρό παντός πρὸς τά μέτρα εισοδηματικῆς πολιτικῆς, τά ὁποῖα μόνον καταστέλλουν τό κακόν πρόρριζα.

Μία τοιαύτη συστατικῆ ἀνεργία δέν καταπολεμεῖται πρωτογενῶς διά τῆς πολιτικῆς τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως. Πῶς θά ἐλύετο π.χ. τό προσφυγικόν πρόβλημα μιᾶς, ὑπερπληθυνθείσης περιοχῆς χωρὶς ἐποικισμόν, νέους προσανατολισμούς βιομηχανικῶν ἐγκαταστάσεων, ἀγροτικῆν μεταρρύθμισιν καί εἴ τι ἄλλο; Μία πολιτικῆ πλήρους ἀπασχολήσεως εἰς τήν γενικήν βέβαια ἀναζωογονήσιν τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, θά ἀπήμβλυνε τήν ὀξύτητα ἑνός τοιοῦτου ὑπερπληθυσμοῦ, δέν θά ἔλυε ὅμως καθολικῶς καί τελειωτικῶς τό ζήτημα.

Ἐν συμπεράσματι ἡ πολιτική τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως δέν ἀποτελεῖ πανάκεια. Τά συμπεράσματά της εἶναι ὅτι γενικοποιεῖ ὑπερμέτρως τὰς ἐκδηλώσεις, παραμελεῖ τήν καταπολέμησιν τῶν αἰτίων, παραιτεῖται τῆς ἐκάστοτε λεπτομεροῦς ἀναλύσεως τῆς καταστάσεως. Ἡ ἀντιληψίς της ὅτι ἡ ἐπένδυσις δημιουργεῖ πάντοτε τήν ἀναγκαίαν ἀποταμίευσιν εἰς τοιαύτην γενικότητα δέν εἶναι ὀρθή. Οὕτω τό πρόβλημα φαίνεται νά εἶναι πολύ συνθετώτερον, ἀφ' ὅσον τό ἀντιλαμβάνεται ἡ θεωρία αὕτη.

Ἡ ἐπίκρισις ὅμως αὕτη διά τό ὅλον τῆς Κεϋνσιανῆς Πολιτικῆς δέν ἐξουδετερώνει οὔτε τὰς θεωρητικάς βάσεις της, οὔτε τὰ μέσα αὐτῆς. Ἡ διδασκαλία αὕτη προβάλλει μεθόδους ἀποτελεσματικάς. Πρόκειται πρό παντός περί χρησιμοποίησεως αὐτῆς εἰς τήν πρόσφορον κατάστασιν, εἰς τήν ὀρθήν στιγμῆν, εἰς τήν ὀρθήν δόσιν. Ἰδίως κατά τήν ὕφεσιν, ἀλλά καί ὅπου ἄλλοῦ τέλος δέν δυνάμεθα νά παραμερίσωμεν συστατικά ἐμπόδια. Τό πρῶτον ὅμως μέλημα πρέπει νά εἶναι ἡ καταπολέμησις τῶν αἰτίων, ἡ ἄνισος διανομή, αἱ δυσαναλογίαι τῆς ἀνθήσεως καί τὰ παντός εἶδους διαρθρωτικά ἐμπόδια.

Ἡ πολιτική αὕτη πρέπει νά χαρακτηρισθῆ ὡς συγκυριακή οικονομική διεύθυνσις, διάφορος πάντως τελείως τῆς παλαιᾶς κατευθυνομένης οικονομίας. Αὕτη δέν χρησιμοποιοῖ παρεμβατικά ἐμπόδια, ἀλλά ἀπό τήν παθητικὴν κατασταλικὴν πολιτικὴν τοῦ laissez-faire, προάγει μίαν ἐνεργητικὴν προληπτικὴν, ἀναλαμβάνουσα τήν εὐθύνην τῆς ὅλης διαδρομῆς τῆς οικονομίας καί διασφαλίζει τήν λειτουργίαν ὄλων τῶν ἐπὶ μέρος τμημάτων καί οὕτω τῆς ὑποστάσεως τῆς ἐλευθέρως ἀγορᾶς.

Τήν βάση πάντων τούτων, μέ κεντρικόν πρόβλημα τήν πλήρη ἀπασχόλησιν, ἔχομεν εἰς τόν ἐλεύθερον ἀνταγωνισμόν μέ ἔλεγχον αὐστηρόν τῶν μονοπωλίων. Τότε ἡ οικονομικὴ πολιτικὴ θά ἐκινεῖτο μέ ἴσας ἀπόψεις δι' ὅλους, διά τήν διατήρησιν τῆς οικονομικῆς ἐλευθερίας.

Ἔτσι ἀποστρογγυλεύεται ἡ εἰκὼν μιᾶς ὑπὸ τοῦ κράτους ἐπισκοπούμενης ἀτομικιστικῆς οικονομίας ἐλευθέρως ἀγορᾶς, εἰς τήν ὁποίαν ἡ ἐλευθερία ἐκάστου ἀναπτύσσεται μέχρι τῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα διαγράφει ἡ ἐλευθερία ὄλων τῶν ἄλλων.

Αἱ ἐνδεικνύμεναι λοιπόν κατευθύνσεις Οἰκονομικῆς Πολιτικῆς κατά τόν Keynes εἶναι ὅτι ἡ ἀποταμίευσις ὄχι μόνον δέν δύναται νά θεωρηθῆ ὡς συντελοῦσα εἰς τήν ἐπαύξησιν τοῦ Κεφαλαίου καί τοῦ πλούτου τῆς Οἰκονομίας, ἀλλά ἀντι-

θέτως, γίνεται αἰτία ἀναστολῆς τῆς ἐπαυξήσεως αὐτῶν — ἐφ' ὅσον ἡ ἀποταμίευσις λαμβάνει χώραν πρὶν ἐπιτευχθῆ πλήρης παραγωγικὴ ἀπασχόλησις τῶν συντελεστῶν. Τό Κράτος πρέπει νά ὑποβοηθῆ τὰς ἐπενδύσεις, ὥστε νά διαμορφώνεται νέον πάγιον ὕλικόν Κεφάλαιον. Ἡ ὑποβοήθησις δύναται νά γίνῃ διά δανεισμοῦ τοῦ Κράτους, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νά προχωρήσῃ καί μέχρις ἐκτελέσεως ἐργασιῶν μὴ τοῦτ' αὐτὸ παραγωγικῶν. Ἡ ἀναπροσαρμογὴ αὕτη γίνεται διά τῆς φορολογικῆς πολιτικῆς τοῦ Κράτους καί διά κοινωνικοποιήσεως τῶν ἐπενδύσεων. Ἡ κοινωνικοποίησις δέν εἶναι ἐν προκειμένῳ μεταβίβασις τῆς κυριότητος εἰς τήν ὀλότητα, ὅπως ὁ σοσιαλισμός ἀπαιτεῖ, ἀλλά καθορισμός ὑπὸ τοῦ Κράτους τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τοῦ προοριζομένου διά τήν ἐπαύξησιν τοῦ κεφαλαίου καί τό βασικόν ποσοστὸν ἀμοιβῆς δι' ἐκείνους πού τό κατέχουν. Ἡ πολιτικὴ αὕτη θά διασώσῃ ἴσως τό σημερινόν καπιταλιστικόν σύστημα καί θά διατηρήσῃ ἐπιτυχῶς τήν ἀτομικιστικὴν πρωτοβουλίαν.

Τό τοιοῦτον συνάγεται ἀπὸ τὰς ἀτελευτήτους συζητήσεις τῶν μεταπολεμικῶν ἐτῶν, ἀπὸ διάφορα εἰδικὰ δημοσιεύματα ἰδιωτικά καί ἐπίσημα, ὅσα εἶναι καί μία ἐκθεσις προκληθεῖσα ἀπὸ τόν Ο.Η.Ε. καί καταρτισθεῖσα ἀπὸ μίαν εἰδικὴν ἐπιτροπὴν τήν ὁποία ὤρισεν ὁ Γενικός Γραμματεὺς τῶν Η.Ε.¹

Ἡ ἀπὸ τῶν μέσων τῆς τετάρτης δεκαετηρίδος τοῦ αἰῶνος μας ἡ ὑπὸ τοῦ Keynes ὑποστηρικθεῖσα θεωρία τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως καί τῆς χαμηλῆς συγκρατήσεως τοῦ τόκου, δέν εὗρηκε μόνον ὁπαδούς ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ἀλλά καί ἀντιπάλους. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἐφοβήθησαν ὅτι ἡ θεωρία αὕτη θά ἔθετεν εἰς κίνδυνον, ὡς ὑπεδηλώθη ἤδη, μίαν μελλοντικὴν κοινωνίαν, καθόσον ἀφορᾷ τήν ἐλευθερίαν τῶν οικονομικῶν ὑποκειμένων, δι' ὃ καί ἀντιτίθενται κριτικῶς κατὰ παντός εἶδους συνταγῶν καί δογματολογικῶν γνωμῶν. Οὗτοι θεωροῦν ὅτι ἡ περί πλήρους ἀπασχολήσεως θεωρία τοῦ Keynes δέν ἦτο δύσκολον νά συντύχῃ μίαν ἐπιδοκιμασίαν εἰς περίοδον μάλιστα ἐμμόνως καί ψυχρῶς ἀντιμαχομένων πολιτικῶν μετώπων.

Καθὼς καί ἡ ἀρνητικὴ ἀποψις τῆς ὡς ἄνω πολιτικῆς τοῦ Keynes δέν εἶναι δύσκολον νά συμφωνήσῃ εἰς τήν ἐπίκρισιν τῶν πολιτικῶν μέσων καί τῶν συνιστωμένων διά τήν πραγματοποίησιν αὐτῶν μέτρων. Πάντως ἡ διά τήν ὡς ἄνω ἐκθεσιν τοῦ Ο.Η.Ε. ἐκθειάζομένη ὁμοφωνία, δέν εἶναι ἀξία ἀπορίας, καθὼς δέν θά ἦτο θαυμασμοῦ ἀξία ἡ ἐξεύρεσις ὁμοφώνου ἀντιθέτου γνωματεύ-

σεως και από ανωτέρου κύρους ἴσως Οἰκονομολόγους.

Τὴν ἐπίσημον λοιπόν, οὕτως εἰπεῖν, Οἰκονομικήν Ἰδεολογίαν ταύτην, ἀπέκρουσεν εἰδικῶς ἄλλη ὁμάς ἐπιστημόνων, καὶ γενικώτερον δὲ δὲν ἱκανοποίησεν αὕτη τὴν καθολικὴν οἰκονομικὴν σκέψιν. Ἡ ἰδεολογία αὕτη στενωῶς καθοριζομένη ἀπὸ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀρχικῶς, ἦτο ἔτοιμος νὰ θυσιάσῃ τό πᾶν εἰς τὴν σταθερότητα τῶν ἐξωτερικῶν συναλλαγμάτων, κατόπιν θά ἔφθασεν εἰς ὑπερβολὰς καὶ ἐθυσίασε τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ὅλην παραγωγικότητα, διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως.

Αἱ ἀντιλήψεις αὗται τοῦ Keynes δὲν ἔτυχον λοιπόν, κατὰ τὰ ἄνω, ἐπιδοκιμασίας· ἐλέχθη ὅτι δὲν ὑπῆρξε τόσον εὐτυχῆς ὅσον οἱ Quesnay, Smith, Marx, τῶν ὁποίων αἱ διδασκαλῖαι ἐπὶ μακρὸν διέγραφαν τὰ ὅρια τῆς σκέψεως καὶ τῆς πρακτικῆς. Τό σύστημά του συλληφθέν διαρκούσης τῆς μεγάλης ὑφέσεως τοῦ 1929/33, ὡς ἤδη ἐλέχθη, θά ἦτο δυνατόν νὰ φανῆ εἰς τὴν ἀπωτέραν ἱστορικὴν ἀξιολόγησίν του μᾶλλον ὡς ἀντανάκλασις τῶν ἀνωτέρω διαταραγμένων συνθηκῶν, παρά ὡς σταθμισμένη ἀναπαράστασις τοῦ οἰκονομικοῦ κόσμου ὡς συνόλου. Τὰ μέσα τὰ ὁποῖα προέτεινε διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν σκοπῶν του ἀντεπεκρίνοντο εἰς τὴν παροδικὴν κατάστασιν τῆς τετάρτης δεκαετηρίδος τοῦ αἰῶνος μας, ἡ ὁποία ἐχαρακτηρίζετο ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῶν στρατιῶν τῶν ἀνέργων, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τὴν ἀχρησιμοποίητον παραγωγικὴν μηχανήν, τὴν μικρὰν κλίσιν πρὸς ἐπενδύσεις καὶ τὴν ἐξησθενημένην ἀγοραστικὴν δύναμιν. Εἰς τὴν κατάστασιν αὕτην ἦτο δυνατόν νὰ γίνουσι θαύματα διὰ μιᾶς νομισματικῆς καὶ πιστωτικῆς πολιτικῆς. Τοῦτο ἄλλως τε ἐπετέλεσε εἰς τὴν Γερμανίαν πρακτικῶς ἡ Οἰκονομικὴ Πολιτικὴ τοῦ Schacht. Ἐάν ὅμως ἡ παραγωγικὴ μηχανὴ ἔχει διαλυθῆ, ὅπως ἐγίνετο εἰς πολλὰς χώρας μετὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον, ἐάν τό ἐμπόριον —λόγῳ τῆς περαιτέρω κατατμήσεως τοῦ κόσμου— δὲν ἀποφέρει ἀρκετὸν συνάλλαγμα διὰ τὴν προμήθειαν πρώτων ὑλῶν διὰ τὴν συνέχισιν τῆς παραγωγῆς, πῶς εἶναι δυνατόν τὰ μέτρα ταῦτα νὰ ἀνταποκριθοῦν εἰς τὴν κατάστασιν αὕτην; Ἡ γενικὴ θεωρία τοῦ Keynes δὲν ἐστηρίχθη ἐπὶ ἀσφαλῶς ἐδάφους· τοῦτο προσεπάθει νὰ συγκαταστή, μὲ διαρκῶς βελτιούμενα πάντως μέσα. Διὰ τοῦτο καὶ διαρκῶς ἠγωνίζετο, ἐτροποποιεῖ τὰς ἰδέας καὶ θεωρίας του.

Αἱ οἰκονομικαὶ συζητήσεις δὲν πρέπει νὰ περιορίζωνται εἰς στενάς οἰκονομικὰς ἀντιγνώμιας.

Ἡ ἔκθεσις τοῦ Keynes μᾶς ὁδηγεῖ εἰς μίαν ἀφηρημένην καὶ μηχανικὴν μεταχείρισιν τῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων, ἡ ὁποία καταλήγει εἰς παραλλήλους οἰκονομικοπολιτικὰς συστάσεις. Μάλιστα αἱ συστάσεις αὗται, ἰδίως διὰ τὴν Ἀμερικὴν, ἐπιβάλλουν ἐπιδιώξεις τῶν ὁποίων ἡ πραγματοποίησις θά ἦτο καὶ ἀντίθετος ἴσως πρὸς τὴν συνταγματικὴν ἐξέλιξιν αὐτόθι. Πάντως οἱ θιασῶται τοῦ παντοδυνάμου συστήματος, τό ὁποῖον πρὸς τό συμφέρον τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως τῶν συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς αὐξομειώνει τὰς τιμὰς καὶ ἡμερομίσθια, ἀναλόγως τῆς ἐκάστοτε πιθανῆς οἰκονομικῆς ἀνάγκης, θά ἀντιληφθοῦν ψυχρῶς σκεπτόμενοι ὅτι οἱ ὀπαδοὶ των, εἰς τὰ Συνδικάτα καὶ τὰς Γεωργικὰς ὀργανώσεις, θά εἶναι οἱ πρῶτοι, οἱ ὁποῖοι θά ἀνταχθοῦν εἰς τὴν ἀσκησιν τοιούτων πράξεων ἐκ μέρους μιᾶς οἰασδῆποτε Κυβερνήσεως.

Εἶναι ἀπολύτως ἀπαράδεκτος ἡ σύστασις ἐνός διευθυνομένου ἢ ἀνακοπτομένου πληθωρισμοῦ², μετὰ τὴν θεωρητικὴν διαπίστωσιν καὶ πρακτικὴν ἀπόδειξιν ὅτι ἀνακοπτόμενος πληθωρισμός ἀναποτρέπτως συνδέεται μὲ διαρκῆς στενώτερον δίκτυον κολλεκτιβιστικῶν μέτρων ἐλέγχου.

Ἡ ἀπογύμνωσις τῶν πολιτικῶν καὶ ἠθικῶν συντελεστῶν καὶ ἡ διαμόρφωσις μιᾶς καθαρᾶς μηχανικῆς οἰκονομίας δὲν εἶναι ἡ προσφορωτέρα, οὔτε ἀνεκτὴ καὶ ἀπὸ τοὺς εἰλικρινεστέρους κολλεκτιβιστάς. Οἰκονομικὴ Πολιτικὴ διεξάγεται ὑπὸ ὄρους περιβάλλοντος πολιτικούς καὶ ἠθικούς, οἱ ὁποῖοι προϋποθέτουν οἰκονομικὴν ὑπολογίζουσαν αὐτούς, ὅχι δὲ μόνον τύπους μαθηματικῶν ἀφαιρέσεων. Τό ἐπίσημον Κεϋνσιανόν δημοσίευμα προϋποθέτει ἐφαρμογὴν ἀπεριορίστου κρατικοῦ ἐξαναγκασμοῦ, ἀσυμβιβάστου πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας.

Ἡ ἀνωτέρω ἔκθεσις, συνοπτικωτάτη ἐν πολλοῖς καὶ προοριζομένη ὅπως σκιαγραφῆσθαι μᾶλλον τὴν θέσιν τοῦ προβλήματος ἐκ τῶν δύο του ἀπόψεων, παρουσίασε πάντως τὴν ὑποστήριξιν αὐτῶν διὰ τῶν ἀξιολογωτέρων ἐπιστημονικῶν ἐπιχειρημάτων. Ἡ περαιτέρω ἔνταξις εἰς τὴν μίαν ἢ εἰς τὴν ἄλλην³ ἀποψιν δὲν εἶναι μόνον ζήτημα ἐπιστημονικῆς διαμορφώσεως, κατανοήσεως, ἀλλὰ καὶ καρδίας, ψυχικῆς συνθέσεως, κοσμοθεωρίας καθόλου.

Ἡ Ἐμπειρία τὴν ὁποίαν μᾶς ἐνεφάνισε ἡ ἱστορικὴ διαδρομὴ εἶναι πολὺ μικρά, ἰδίως καθόσον ἀφορᾷ τὰς νεοὑποστηριζομένας ἀπόψεις, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὴν τὴν παλαιότεραν ἀκόμη ἡ κρίσις δὲν εἶναι ἐνιαία. Τὰ ζητήματα ὅπως ἐνεφανί-

σθησαν, οὔτε τόσον νέα φαίνονται, οὔτε ποτέ ὑπῆρξαν ἀπλᾶ. Ἡ θεωρία τῆς κυκλοφορίας διήκει ἀπό τῶν φυσιοκρατῶν, διά τοῦ Μάρξ, μέχρι τοῦ Keynes. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ εἰσοδήματος εἶναι κύριον πρόβλημα κάθε οἰκονομικοῦ συστήματος, τό ὁποῖον κατατείνει εἰς τήν ἀρίστην ἐκμετάλλευσιν τῶν συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς. Τό πρόβλημα τῆς ἀπασχολήσεως, πάντοτε σπουδαῖον, διευρύνεται ἴσως σήμερον ἀπό πρόβλημα Οἰκονομικόν εἰς Κοινωνικόν καί Πολιτικόν, εἰς πρόβλημα καθολικῆς ὑποστάσεως ἐνός Κράτους καί μιᾶς οἰκονομίας καί εἰρηνικῆς διαβιώσεως τῶν μελῶν αὐτῶν.

Οὕτω φαίνεται ὅτι κατελήξαμεν εἰς τήν παλαιάν διαμάχην φιλελευθερισμοῦ καί κολλεκτιβισμού, τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας, τοῦ laissez-faire καί τῆς κατευθυνομένης οἰκονομικῆς δραστηριότητος ἐκ μέρους τοῦ Κράτους. Ἀμφότερα τά συστήματα ἐπαρουσίασαν τά τρωτά των εἰς τήν ἱστορικῆν διαδρομήν. Ὁ φιλελευθερισμός εἰς τήν τελευταίαν αὐτοῦ ἐκδήλωσιν, ὡς κοινοῦ συστήματος κράτους καί οἰκονομίας, ἐξεφυλλίσθη εἰς τόν Μονοπώλιον καί κατέστη ἀνίκανος νά ἀνταποκριθῆ εἰς τās ὑποχρεώσεις μιᾶς κοινωνικῆς ἐποχῆς. Ὁ κολλεκτιβισμός ἐπέτυχε εἰς ἕνα, μέγιστον ὅμως, κράτος τήν πραγματοποίησιν μιᾶς καθολικῆς κοινωνικῆς τάξεως, ἐνῶ ἡ συνύπαρξις διαφόρων μικτῶν οἰκονομικῶν συστημάτων, εἰς τὰ περισσότερα ἄλλα κράτη, συντελεῖ εἰς τό νά ἐπιτείνωνται περισσότερο τὰ μειονεκτήματα καί ὁ κίνδυνος αὐτῶν, ἐλαττώνεται δέ οὐσιωδῶς ἡ ἀποδοτικότητα τῶν συστημάτων τούτων.

Ἡ οἰκονομία καί ἡ οἰκονομική ἐπιστήμη εὐρίσκονται πρό τῶν μεγαλύτερων ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἐτέθησαν ποτέ πρό αὐτῶν. Ἐνῶ ἡ τεχνική παρουσιάζει τās ἀπεριορίστους δυνατότητας ἐξελιξέως τῆς παραγωγῆς, ὅμως ἡ ζωοδότρια ψυχὴ τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος ἔχει εἰς τοιοῦτον βαθμόν διαστραφῆ, ὥστε τὰ νέα ἐπιτεύγματα νά χρησιμοποιοῦνται καί νά κατατείνωνται μᾶλλον πρός τήν καταστροφήν παρά πρός τήν ἀνασυγκρότησιν. Πανταχοῦ ἀντιθέσεις στενότητος ἀφ' ἐνός, ἀπεριορίστων ἀνεκμεταλλεύτων δυνάμεων ἀφ' ἑτέρου· ἐνῶ τὰ μέσα τῆς συγκοινωνίας ἀπεργάζονται πραγματικῆν παγκόσμιον οἰκονομίαν, ἡ πτωχεῖα μερικῶν χωρῶν καί ὁ στενόκαρδος ἐθνικισμός ἄλλων, δυσχεραίνουν τήν ἀνταλλαγὴν καί περιπίπτει εἰς λησμοσύνην ἡ ἀρχὴ «ὁ πλοῦτος διά τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου».

Ἡ σημερινή οἰκονομία θά ἔπρεπε νά διεμορφώνετο εἰς μίαν διαδικασίαν μεγάλων οἰκονο-

μικῶν συνθέσεων καί ἀληθινῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως. Τās πρός τοῦτο προϋποθέσεις ἀντλεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ὅχι μόνον ἀπό τήν ἰδίαν αὐτῆς δύναμιν, ἀλλά καί ἀπό τόν πνευματικόν χῶρον τῆς ἐλευθέρας ἐρεύνης, τόν ὁποῖον δημιουργεῖ ἡ κρατικὴ τάξις.

Πόσον ὅμως εἶναι δύσκολον νά κρατήσωμεν τό ὀρθόν μέτρον σήμερον, ὡς καί ἄλλοτε πάντοτε καί ὡς θά γίνεταί τοῦτο ἀσφαλῶς καί εἰς τό μέλλον, μᾶς τό λέγει μία φιλοσοφημένη εἰκὼν τοῦ γηραιοῦ Goethe.

«Ὁ ἀγὼν τοῦ Ἀρχαίου, τοῦ ὑφισταμένου, τοῦ ἐμμένοντος ἐναντίον τῆς ἐξελιξέως, τῆς διαμορφώσεως καί μεταπλάσεως παραμένει πάντοτε ὁ αὐτός. Ἀπό κάθε τάξιν διαπλάσσεται εἰς τό τέλος σχολαστικότης, διά νά ἀπολυτρωθῶμεν ἀπό αὐτήν καταστρέφωμεν τήν τάξιν καί παρέρχεται χρόνος, μέχρις ὅτου διακρίνωμεν ὅτι θά ἔπρεπε πάλιν νά ἐπαναφέρωμεν τάξιν. Ὁ κλασικισμός καί ὁ ρομαντισμός, ὁ ἐπαγγελματικὸς περιορισμός καί ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐλευθερία, ἡ παρακράτησις καί ἡ κατάτμησις τοῦ ἐδάφους, πάντα ταῦτα εἶναι ἡ αὐτὴ σύγκρουσις ἡ ὁποία ἐν τέλει γεννᾷ νέαν. Ἡ ὑπάτη κατανόησις τῶν Ἀρχόντων θά ἔπρεπε κατὰ ταῦτα νά τείνη πρός μετριασμόν τοῦ ἀγῶνος τούτου, ὥστε χωρὶς τόν ἐξαφανισμόν τῆς μιᾶς ἀπόψεως νά ἰσοσταθμίζεταί ἡ κατάστασις. Αὐτό ὅμως δέν τό ἐπιτυγχάνουν οἱ ἄνθρωποι, φαίνεται δέ ὅτι καί οἱ θεοὶ δέν τό ἠθέλησαν...»

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἀμέσως μετὰ τόν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον, ἡ πολιτικὴ τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως εἶχε κυριεῦσει τὰ πνεύματα ὅλα καί ἀπετέλει τόν πυρῆνα τῶν οἰκονομικῶν προγραμμάτων ἀνασυγκροτήσεως, τῶν προγραμματικῶν διακηρύξεων κλπ. Τό σχέδιον Μάρσαλ ἀνεξαρτήτως τοῦ ἀπωτέρου ἠθικοῦ καί πολιτικοῦ σκοποῦ του, εἶχε τήν πλήρη ἀπασχολήσιν ὡς οἰκονομικόν δικαιολογητικόν λόγον καί ἐπ' αὐτῆς ὡς ὑποβάθρου ἠξιολογεῖτο. Κατὰ τό 1947 δέν ἐκρίθησαν εὐμενῶς, ἐκ μέρους τῆς Ἀμερικανικῆς ἀντιλήψεως, τὰ ἀντιπληθωριστικά μέτρα, τὰ ληφθέντα εἰς τήν Ἰταλίαν, διότι κατ' αὐτήν, προῆγον τήν ἀνεργίαν, παρ' ὅλην τήν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν των ἐπὶ τοῦ ἰσοζυγίου τῶν λογαριασμῶν. Κατὰ τόν αὐτόν τρόπον ἐπεκρίθη καί ἡ ἀντιπληθωριστικὴ πολιτικὴ τῆς Γερμανίας βραδύτερον (τέλη 1950): Ἐκτοτε ὅμως ἡ κατάστασις ἤλλαξεν. Μετὰ τό 1951 δηλ., τήν πολιτικὴν αὐτὴν ἀντικατέστησεν ἡ πολιτικὴ τῆς «κοινῆς ἀσφαλείας», ἡ ὁποία εἶχεν ὡς οἰκονομικόν πυρῆνα αὐτῆς τήν νομισματικὴν σταθερότητα.

2. Κλασσικὸν παράδειγμα διευθυνομένου πληθωρισμοῦ θά παραμείνῃ εἰς τήν ἱστορίαν ὁ Γερμανικὸς τοῦ 1922/23, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶχεν ἀλλοίως ὑφῆς γενετικᾶς ἀφορμᾶς ἀ-

πό τās εις τās σημερινās πληθωριστικās τāsεισ ενυπαρχούσας.

Πάντως καί ὁ ἀντιπληθωρισμός εις τās τελευταίαισ συνειπείαισ του δημιουργεῖ ἀνεργίαν, ὁ ὁποία ἐκσπᾶ εις θάρουσ φυσικά τῶν λαϊκῶν τάξεων, ἐνῶ τὰ ἐφαρμοζόμενα ὑπ' αὐτοῦ μέτρα — περιορισμός πιστώσεων, ρευστοποιήσισ παγωμένων πιστώσεων, μέτρα προϋπολογισμού, τὰ ὁποία δέν ἀφοροῦν πάντως ἀμέσως τās ἰδιωτικās ἐπιχειρήσισ — δυσχεραίνουσι φαινομενικῶσ ἀλλὰ ἐξυγιαίνουσι ὅμως τελικῶσ τās μεγάλασ ἐπιχειρήσισ. Ὁρθῶσ λοιπόν ἐθεωρήθη ὁ ἀντιπληθωρισμός ὡσ βαρύνων περισσότερον τās λαϊκās μάζασ καί συντελών ὅπως ὑπερβληθοῦν αἱ κρίσισ τῶν καπιταλιστικῶν συστήματῶν. Ἐφ' ὅσον δέ σήμερον οὗτος συστηματικῶσ κατευθύνεται ὑπό του κράτουσ καί δέν ἀναπηδᾷ τόσον ἀπό τὰ ἔνδον του οικονομικοῦ συστήματῶν, εἶναι φυσικόν αἱ ἐπιδράσισ του νά θίγουσι πολύ περισσότερον τās λαϊκās μάζασ.

Παρ' ἡμῖν ἡ κατὰ τούσ τελευταίουσ μήνασ (μέσα 1952) αὐστηρῶσ ἐφαρμοζομένη ἀντιπληθωριστική πολιτική, ἴσως νά μή ἔχη τὰ ἀποτελέσματα τὰ ὁποία ἔσχην εις τās ἄλλασ χώρασ (Γερμανίαν, Ἰταλίαν), διότι ἡ ὑφή τῆσ ἀνισορροπίασ του ἰσοζυγίου τῶν λ/σμῶν μασ εἶναι διαρθρωτικῆσ φύσεωσ, ἐνῶ εις τās ἄλλασ χώρασ ἦτο συμπτωματικῆ καί ἡδύνατο νά καταπολεμηθῆ διά του περιορισμοῦ

τῶν εισαγωγῶν καί τῆσ αὐξήσεωσ τῶν ἐξαγωγῶν, μέσω τῆσ συστολήσ τῆσ ζήτησεωσ.

Ὁ περιορισμός τῶν εισοδημάτων παρ' ἡμῖν εἶναι δυνατόν νά προκαλέσῃ μείωσι τῆσ συνολικῆσ παραγωγικῆσ δραστηριότητουσ καί ἐπομένωσ τῆσ ἀπασχολήσεωσ καί του ἐθνικοῦ εισοδήματουσ, διότι δέν ἀντισταθμίζεται μέ ὕψωσι τῆσ πολεμικῆσ παραγωγῆσ. Ἐνῶ εις τās ἄλλασ χώρασ εἶχε λόγον τήν μειωμένην προσφοράν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, λόγω τῆσ αὐξήσεωσ τῆσ πολεμικῆσ παραγωγῆσ. Ὁ ἀντιπληθωρισμός ἐπομένωσ ἐκεῖ δέν προσέβαλε δυσμενῶσ τό ἐπίπεδον τῆσ ἀπασχολήσεωσ.

3. Εἰς τās Η.Π. Ἀμερικῆσ διακρίνονται, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εις τήν Κεϋνσιανήν ἐπίδρασι, τέσσαρεσ κυρίωσ ὁμάδεσ ἐπιστημόνων οικονομολόγων: 1) ἡ τῶν δεδηλωμένων Ἀντικεϋνσιανῶν, 2) ἡ τῶν ἐπηρεασμένων μέν πολύ ἀπό τόν Κεϋνσ, προτιμώντων ὅμως νά μήν χρησιμοποιοῦν τās ὑπ' αὐτοῦ διαμορφωθείσασ θεωρίασ, 3) ἡ τῶν Μή-Κεϋνσιανῶν, οἱ ὁποιοὶ ὅμως χρησιμοποιοῦν τās μέσα τῆσ οικονομικῆσ ἀναλύσεωσ του καί 4) ἡ τῶν Κεϋνσιανῶν. Οἱ ἐξέχοντεσ οικονομικοὶ ἐρευνηταὶ τῆσ νεωτέρας γενεᾶσ ἀνήκουσι εἴτε εις τήν τρίτην, εἴτε εις τετάρτην ὁμάδα. Hansen Alvin, *The Influence of Keynesian Thinking in the United States* (Weltw. Archiv Bd 69) 1952.

Δημοσθένης Στεφανίδης (1895-1975)

Χρήστος Μπαλόγλου

Εισαγωγικά

Δέν είναι υπερβολή νά υποστηρίξουμε ότι λίγοι επιστήμονες έχουν κερδίσει τόσο ἐπάξια τή γενική ἐκτίμηση στό ἔργο καί στό πρόσωπό τους, ὅσο ὁ Δημοσθένης Στεφανίδης. Ὁ Δ. Στεφανίδης ὑπῆρξε ἕνας οικονομολόγος μέ εὐρύτατη νομική καί ἱστορική μόρφωση καί στέρεη κλασσική παιδεία, τοῦ ὁποίου τό ἔργο «κάνει μέχρι καί σήμερα ἐντύπωση γιά τή βιβλιογραφική του τεκμηρίωση»¹.

Βιογραφικά

Ὁ Δημοσθένης Στεφανίδης² γεννήθηκε στίς 26 Αὐγούστου 1895 στή Σκύρο, ὅπου διήκουσε τά ἐγκύκλια μαθήματα. Ἀπό τό 1908 ὡς τό 1910 φοίτησε στό Γυμνάσιο τῆς Χαλκίδος καί στή συνέχεια μετεγγράφηκε στό Γ' Γυμνάσιο Ἀθηνῶν, ἀπό τό ὁποῖο ἀπεφοίτησε τό ἔτος 1912. Τόν Ὀκτώβριο τοῦ ἴδιου ἔτους γράφτηκε στή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅπου ἔλαβε τό πτυχίο του τό 1916. Μετά τήν ἐκπλήρωση τῶν στρατιωτικῶν του ὑποχρεώσεων καί τή λήψη ἀδείας ἀσκήσεως τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ δικηγόρου ἀνεχώρησε γιά τή Γερμανία γιά νά ἀσχοληθεῖ συστηματικώτερα μέ τήν Οἰκονομική Ἐπιστήμη. Ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Στεφανίδης³, ἀρίστευσε κατά τίς ἐξετάσεις γιά τή λήψη ἀδείας ἀσκήσεως τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ δικηγόρου καί τοῦ ἔγινε πρόταση ἀπό τόν πρόεδρο τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς γιά ἄμεσο διορισμό σέ «ἀνώτερη δικαστική θέση» καί χορήγηση τριετοῦς ὑποτροφίας γιά νομικές μεταπτυχιακές σπουδές στή Γαλλία.

Μετά ἀπό τρίμηνη παραμονή στήν Ἑλβετία, μετέβη τόν Μάιο τοῦ 1920 στήν Ἰένα τῆς Θουριγγίας «μέ τό παλαιόν Πανεπιστήμιον καί τήν αὐστηράν καί ἡρεμον ζωήν της»⁴. Ἀποκλειστικός σκοπός τῆς παραμονῆς του στήν Ἰένα ἦταν ἡ ἐκμάθηση τῆς γερμανικῆς γλώσσας. Μετά ἀπό ἐξάμηνη παραμονή καί σπουδές μεταγράφηκε στό Πανεπιστήμιον τῆς Φρανκφούρτης.

Ἡ παραμονή του στή Φρανκφούρτη ὑπῆρξε γόνιμη καί ἐποικοδομητική, ἀφοῦ ἀπό τήν πλούσια φροντιστηριακή βιβλιοθήκη τῆς Οἰκονομικῆς Σχολῆς ἀντλήσε ἀφθονο ὕλικό, τό ὁποῖο ἀξιοποίησε μέ τή δημοσίευση τῶν μεταγενέστερων ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν του. Στήν περίοδο αὕτη θά πρέπει νά ἐνταχθεῖ καί ἡ προπαρασκευή τοῦ τρίτου ἔργου του «Ἡ Κοινωνική Οἰκονομική ἐν τῇ ἱστορικῇ της ἐξελίξει» (Ἀθῆναι 1948-50).

Στή Φρανκφούρτη δίδασκε τήν ἐποχή πού σπούδαζε ὁ Στεφανίδης, ὁ οικονομολόγος, κοινωνιολόγος καί κοινωνικός μεταρρυθμιστής Franz Oppenheimer (1864-1943). Ὁ Στεφανίδης θά ὁμολογήσει ὅτι ἡ «φήμη του μέ εἴλκυσε κατά πρῶτον λόγον εἰς τό εἰρημένον [sc. Φρανκφούρτης] Πανεπιστήμιον»⁵. Βαθμιαία θ' ἀπογοητευθεῖ ὅμως ὁ ἴδιος ἀπό τίς ἀπόψεις τοῦ Oppenheimer γιά τό φιλελεύθερο σοσιαλισμό (Liberaler Sozialismus) καί γιά τοὺς ἐποικιστικούς συνεταιρισμούς (Siedlungsgenossenschaften) ὡς λύση τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος, καί γιά τό λόγο αὐτό θά κρατήσῃ κριτική στάση ἀπέναντί τους. Τήν ἐποχή αὕτη ἀρχίζει νά διαμορφώνει τίς ἰδέες ἐκεῖνες πού προβάλλουν τόν γερμανικό ἱστορισμό, τίς ὁποῖες ἐναργέστερα θά διαμορφώσει στά ὕστερα ἔργα του.

Κριτική στάση θά κρατήσῃ ὁ Στεφανίδης ἔναντι τοῦ γνωστοῦ μαθηματικοῦ οικονομολόγου, καθηγητῆ στό ἴδιο Πανεπιστήμιον, Andreas Voigt, «αἰωρουμένου συνήθως εἰς τάς οικονομολογικάς παραδόσεις του μεταξύ ἐξισώσεων καί ἄλλων μαθηματικῶν τύπων»⁶, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Στεφανίδης γράφει. Δέν θά ἐξοικειωθεῖ ὁ Στεφανίδης μέ τή μαθηματική μέθοδο στήν Οἰκονομική Ἐπιστήμη, τήν ὁποία θεωροῦσε ὡς ἀδύνατη νά ἐρευνηθεῖ ἀποτελεσματικά τά οικονομικά φαινόμενα στό σύνολό τους⁷.

Κατά τά τέλη τοῦ 1923 ἐπιστρέφει στήν Ἑλλάδα καί ἀρχίζει νά ἀρθρογραφεῖ σέ ἐφημερίδες καί περιοδικά πάνω σέ ἐπίκαιρα ἑλληνικά καί διεθνή οικονομικά προβλήματα. Τά μελετήματα αὐτά ἀναδημοσίευσσε ὁ Στεφανίδης τό 1926 στό ἔργο του «Οἰκονομικά Μελέται».

Τό 1924 προσλαμβάνεται στό Ἐμπορικό καί Βιομηχανικό Ἐπιμελητήριο Ἀθηνῶν ὡς Τμηματάρχης Στατιστικῆς καί Οἰκονομικῶν Μελετῶν, ἐνώ ἀπό τά μέσα τοῦ 1926 ἀναλαμβάνει καί τή διεύθυνση τοῦ δικαστικοῦ τμήματος⁸. Καρπός τῆς ἐμπειρίας του αὐτῆς στό Ἐπιμελητήριο θά εἶναι ἡ πραγματεία του «Τά Ἐμπορικά Ἐπιμελητήρια κατά τήν ἐν Ἑλλάδι ἰδίᾳ μορφήν των» (Ἀθῆναι 1926).

Τό 1927 ὑποβάλλει τή διδακτορική του διατριβή μέ τίτλο «Ἡ φύσις τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ. Συμβολή πρός διερεύνησιν τῆς πολιτικῆς καί οἰκονομικῆς ζωῆς», ἡ ὁποία, μέ εἰσήγησιν τοῦ Ἀ.Μ. Ἀνδρεάδη, γίνεται δεκτὴ ἀπό τή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Στήν εἰσήγησίν του θά γράψῃ ὁ Ἀνδρεάδης: «[...] Ἐτι δέ μᾶλλον ἄξιος συγχαρητηρίων εἶναι ὁ ὑποψήφιος διὰ τήν ἐπιμέλειαν καί ὠριμότητα κρίσεως, ἃς ἐπιδεικνύει ἐν τῇ ἐκλεκτικῇ ταύτῃ ἐργασίᾳ. Ἐν γένει δέ καί λόγῳ τῆς ἐκλογῆς τοῦ θέματος καί λόγῳ τοῦ τρόπου τοῦ χειρισμοῦ του καί λόγῳ τοῦ πλούτου τῶν γνώσεων, ἡ κρινομένη ἐργασία ὑπερβαίνει κατά πολύ τό ἐπίπεδον, ὅπερ δικαιούται ἡ σχολή νά ἀξιῶσιν παρά διατριβῆς ἐπί διδακτορία [...]. Συνιστῶ εἰς τήν Σχολήν ὅπως δεχθῇ τήν διατριβήν καί μάλιστα, ἐφ' ὅσον ἤθελεν ὑποστηριχθῆ αὐτῇ ἐπιτυχῶς τῆς ἀπονείμῃ τόν βαθμόν» Ἄριστα« [...]». Εἶναι ἄξιο μνείας ὅτι ὁ Ἀνδρέας Μ. Ἀνδρεάδης (1876-1935) ἐπηρέασε πολλαπλά τή σταδιοδρομία καί δράσιν τοῦ Δ. Στεφανίδη, ὅπως θά δείξουμε στή συνέχεια.

Κατά τόν χρόνο πού ἐξακολουθοῦσε ἡ διαδικασία τῆς ἐκλογῆς του ὡς ὑφηγητῆ στό Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, ἰδρύεται τόν Νοέμβριον 1927 στό Ἄριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης ἡ Σχολή Νομικῶν, Οἰκονομικῶν καί Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν μέ δύο τμήματα, τό Τμήμα Νομικῆς καί τό Τμήμα Οἰκονομικῶν καί Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν. Ἡ Ἐπιτροπή πού συστάθηκε γιά τήν ἐκλογή τῶν πρώτων τακτικῶν καθηγητῶν ἀποτελεῖτο ἀπό τούς καθηγητές τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν Ἀ. Ἀνδρεάδη, Δ. Παππούλια, Σ. Σεφεριάδη καί Κ. Βαρβαρέσο — τό πέμπτον μέλος, ὁ Ἄρ. Ρωμανός, δέν μετέσχε τελικά στίς ἐργασίες τοῦ ἐκλεκτορικοῦ σώματος⁹ —, καί ἐξέλεξε ὁμόφωνα τούς πέντε πρώτους τακτικούς καθηγητές τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἄριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Περικλῆς Βιζουκίδης (Εἰσαγωγῆ στήν Ἐπιστήμην τοῦ Δικαίου, Ἀστικό Δίκαιο), Θρασύβουλος Χαραλαμπίδης (Ἐμπορικό καί Ναυτικό Δίκαιο), Ἰωάννης Σπυρόπουλος (Δημόσιον Διεθνές Δίκαιο), Ξενοφῶν

Ζολώτας (Ἀ΄ Ἐδρα Πολιτικῆς Οἰκονομίας-Οἰκονομική Θεωρία) καί Δημοσθένης Στεφανίδης (Β΄ Ἐδρα Πολιτικῆς Οἰκονομίας — Οἰκονομική Πολιτική)¹⁰.

Ἡ θητεία τοῦ Στεφανίδη στό Ἄριστοτέλειον Πανεπιστήμιον ἀπό τόν Ἀπρίλιον τοῦ 1928 μέχρι τήν ἀπόλυσή του στίς 13 Μαρτίου 1942 ἀπό τήν κατοχική κυβέρνησιν (ΦΕΚ, τχ. Γ΄, ἀρ. 24, 12 Μαρτίου 1942) θά ἀποβεῖ ἀπό τίς πλέον δημιουργικές στή σταδιοδρομία του. Ἐκλέχθηκε δύο φορές Κοσμητῶρ, γιά ἕνδεκα συνεχῆ χρόνια ὑπῆρξε συγκλητικός καί κατά τά ἔτη 1933-1936 διετέλεσε Ἀντιπρύτανης, Πρύτανης καί Προπρύτανης τοῦ Ἄριστοτελείου Πανεπιστημίου.

Μετά τήν ἀπόλυσή του ἀπό τό Ἄριστοτέλειον Πανεπιστήμιον ἀπέφυγε νά φέροι σέ δημοσιότητα ὅποιαδήποτε ἐπιστημονικῆς ἢ ἄλλης φύσεως ἐργασία, ἀπομακρύνθηκε παράλληλα ἀπό τή δημόσια ζωὴ τῆς χώρας.

Μετά τήν ἀπελευθέρωσιν, μέ συντακτικὴ πράξιν, ὁ Δ. Στεφανίδης ἀποκαταστάθηκε μαζί μέ τόν ἐπίσης ἀπολυθέντα καθηγητῆ Κυριάκο Βαρβαρέσο στή θέση τοῦ Τακτικοῦ Καθηγητῆ τῆς Α΄ Ἐδρας τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, στή Σχολή Νομικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης¹¹.

Κατά τήν περίοδον 1946-50 κατέλαβε διάφορες δημόσιες θέσεις, ἐνώ τό 1950 ἐκλέγεται Τακτικός Καθηγητῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας στή Νομική Σχολή Ἀθηνῶν, διαδεχόμενος τόν Κ. Βαρβαρέσο (1884-1957) πού εἶχε παραιτηθεῖ¹². Τό Σεπτέμβριον 1966 ἀποχώρησε ἀπό τό Πανεπιστήμιον, λόγω καταλήψεώς του ἀπό τό ὄριον ἡλικίας. Ὁ Δ. Στεφανίδης πέθανε στήν Ἀθήνα στίς 24 Φεβρουαρίου 1975.

Ὁ Στεφανίδης ὡς Οἰκονομολόγος

Ὁ ἐναρκτήριος λόγος τοῦ Στεφανίδη ὡς τακτικοῦ Καθηγητῆ τῆς Ἐφηρμοσμένης Κοινωνικῆς Οἰκονομικῆς ἐκφωνήθηκε στίς 3 Νοεμβρίου 1928 καί δημοσιεύθηκε μέ τόν τίτλον «Ἡ Κοινωνική Οἰκονομική» στήν ἐφημερίδα «Νέα Ἀλήθεια» τῆς Θεσσαλονίκης¹³. Ὁ λόγος αὐτός ὑπῆρξε τό πρόπλασμα γιά τή μελέτη του «Ἡ εἰσροή τῶν ξένων κεφαλαίων καί αἱ οἰκονομικαί καί πολιτικαί τῆς συνέπειαι».

Τό ἔργον αὐτό, τό ὁποῖον ἀναμφίβολα τόν καθιέρωσε ὡς σημαντικό καί ἐξέχοντα οἰκονομολόγον τοῦ καιροῦ του, δημοσιεύθηκε στόν πρώτον τόμον τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Σχολῆς Νομικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Ἀ-

ριστοτελείου Πανεπιστημίου (1930, σσ. 25-335) και απέσπασε τον Μάρτιο 1931 με εισήγηση του Ά. Ανδρεάδη τό Βραβείο της Τάξεως των Ηθικών και Πολιτικών Ἐπιστημῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν¹⁴.

Ἡ μελέτη αὐτή ἀποτελεῖ πραγματικά σταθμό στήν ἐξέλιξη τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης στήν Ἑλλάδα καί μελετᾶται ἀκόμη καί σήμερα γιά τήν πληρότητα καί σοβαρότητά της¹⁵.

Τό ἔργο ἀποτελεῖται ἀπό δύο μέρη. Τό πρῶτο πραγματεύεται τήν εἰσροή τῶν ξένων κεφαλαίων σέ μία χώρα πρός μακροχρόνια τοποθέτηση καί τό δεύτερο ἀναφέρεται εἰδικότερα στήν τοποθέτηση ξένων κεφαλαίων στήν Ἑλλάδα.

Στή συγγραφή τοῦ πρώτου μέρους «δέν συνήντησα σπουδαίας δυσχερείας», γράφει ὁ Στεφανίδης¹⁶, «διότι εἶχον εἰς τήν διάθεσίν μου πλουσιωτάτην βιβλιογραφίαν [...] ἤδη δέ ἀπό δεκαετίας περίπου εἶχον καταστήσει τάς ἐξωτερικάς οἰκονομικάς σχέσεις ἔν ἐκ τῶν σπουδαιότερων ἀντικειμένων τῶν οἰκονομικῶν μου μελετῶν»¹⁶.

Ἐνδελεχῶς διερευνᾷ ὁ Στεφανίδης τή φειδῶ, τήν παραγωγικότητα τῆς ἀνθρωπίνης ἐργασίας καί τήν οἰκονομική ἐκμετάλλευση ὡς ἐκεῖνες τίς αἰτίες πού διακρίνουν τίς χῶρες σέ πιστώτριες καί ὀφειλέτιδες. Δέν λησμονεῖ ν' ἀναφερθεῖ διεξοδικά στίς οἰκονομικές συνέπειες πού ἔχει ἡ μετανάστευση κεφαλαίων σέ μία ὀφειλέτιδα καί σέ μία πιστώτρια χώρα. Τίς πολιτικές συνέπειες τίς διερευνᾷ μέ ἀναφορά σέ κάποια συγκεκριμένα παραδείγματα, τά ὅποια ἔχει ἀρυσθεῖ ἀπό τήν πρόσφατη ἱστορία (π.χ. ΔΟΕ).

Τό δεύτερο μέρος τῆς μελέτης διερευνᾷ τήν τοποθέτηση ξένων κεφαλαίων στήν Ἑλλάδα. Ὑπῆρξε πραγματικά ἕνας ἄθλος ἡ συλλογή, κατάταξη καί συστηματική παρουσίαση τῶν στατιστικῶν στοιχείων καί πληροφοριῶν γιά τά ποσά τῶν τοποθετημένων ξένων κεφαλαίων ὑπό μορφή ἐπιχειρήσεων ἢ δανείων σέ νομικά πρόσωπα.

Οἱ ἀνάγκες τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπό τήν ἴδρυσή του (1828) ὡδηγοῦσαν μοιραῖα στήν πολιτική τοῦ δανεισμοῦ, ὁ ὁποῖος λόγω τῶν πολιτικοκοινωνικῶν συνθηκῶν καί τῆς ξενικῆς ἐξαρτήσεως, σπάνια ἀπετέλεσε συστηματική διάσπαση τῆς δημοσιονομικῆς ἀντιλήψεως. Τό ἔσχατο καταφύγιο ἀπέμεινε πάντοτε ἡ προσφυγή στό δάνειο καί τοῦτο δημιουργοῦσε αὐτόματα συνθήκες πολιτικῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος¹⁷.

Εἶναι χαρακτηριστικό τό φαινόμενο τῶν τεσσάρων πτωχεύσεων πού ὑπέστη ἡ χώρα μας, τό ὅποιο ἐρμηνεύεται κατ' ἀρχήν ἀπό τούς δυσμε-

νεῖς ὄρους συνάψεως δανείων καί κατὰ δεύτερο λόγο ἀπό τή μὴ ὀρθολογική χρήση τῶν ξένων κεφαλαίων¹⁸.

Δέ θά ἦταν ἄστοχο νά τονισθεῖ πῶς οἱ τέσσερις πτωχεύσεις ἔλαβαν χώρα μετά ἀπό χαρακτηριστικά χρονικά διαστήματα. Ἔτσι, τρία ἔτη μετά τή σύναψη τῶν δύο δανείων τῆς Ἀνεξαρτησίας (1824 καί 1825) ἀκολουθεῖ ἡ πρώτη πτώχευση τῆς Ἑλλάδος (1827). Μετά τή χορήγηση τοῦ δανείου τῶν 60 ἑκατ. φρ. στόν Ὄθωνα σημειώνεται ἡ δεύτερη Πτώχευση (1843). Μετά τή δανειακή πολιτική τῆς περιόδου 1887-90, ἀκολουθεῖ ἡ τρίτη Πτώχευση (1893), ἡ ὁποία μετά τόν ἑλληνοτουρκικό πόλεμο τοῦ 1897 θά καταλήξει στόν Διεθνή Οἰκονομικό Ἐλεγχό (Ν. ΒΦΙΘ' τοῦ 1898). Τέλος, μετά τά μεγάλα δάνεια τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων θά ἐπακολουθήσει ἡ τετάρτη Πτώχευση (1932)¹⁹.

Ἄξιο προσοχῆς εἶναι τό γεγονός ὅτι ἡ χώρα μας ἦταν καταδικασμένη νά πληρώσει τά δάνειά της μέ ἄλλα δάνεια, πρᾶγμα πού συνέβαλε σέ μία διαρκῆ κατάσταση ἐξαρτήσεως καί σέ μία μόνιμη πτωχευτική συμπεριφορά. Δέν εἶναι καθόλου συμπτωματικό τό γεγονός ὅτι Διεθνεῖς Δημοσιονομικούς Ἐλέγχους (Δ.Δ.Ε.) ὑπέστησαν τά περισσότερα βαλκανικά κράτη πού ἄρχισαν νά συγκροτοῦνται μετά τή βαθμιαία συρρίκνωση τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, καθώς καί τά κράτη τῆς Βορείου Ἀφρικῆς²⁰.

Ἡ Ἐθνική Οἰκονομική Πολιτική

Ἡ οἰκονομική πολιτική τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ στή Γερμανία μετά τήν ἀναρρίχηση τοῦ Α. Hitler (1889-1945) στήν ἀρχή (Ἰανουάριος 1933) βρῆκε ὡς καλύτερο ἐκφραστή της στήν Ἑλλάδα τό Δημοσθένη Στεφανίδη.

Στό Πρυτανικό του Λόγο «Αἰ νέαι κατευθύνσεις τῆς ἐξωτερικῆς ἐμπορικῆς πολιτικῆς» (Θεσσαλονίκη 1935) ἐξετάζει τούς λόγους πού ὡδήγησαν τίς ξένες χῶρες στήν ἐγκατάλειψη τῶν προπολεμικῶν «κίδεωδῶν» τοῦ προϊόντος διακρατικοῦ καταμερισμοῦ τῶν παραγωγικῶν ἔργων καί τῆς διεθνούς οἰκονομικῆς ἀλληλεξαρτήσεως, πού τόσο ἐπιζήμια ἐπέδρασαν στίς ἀσθενέστερες οἰκονομικά χῶρες. Ἡ βασική θέση του εἶναι ἡ τοποθέτηση τῆς ἐμπορικῆς πολιτικῆς στήν ὑπηρεσία τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων καί τῆς χρησιμοποίησώς της, μακριά ἀπό κάθε ἐπιστημονικό δογματισμό, γιά ἐνίσχυση τοῦ κράτους²¹. Ὁ ἱδιος πιστεύει πῶς ἡ παγκόσμια οἰκονομική ἀναταραχή θά ξεπερασθεῖ «ὅταν συμπληρωθεῖ ἡ ἀ-

ναπροσαρμογή τῶν σπουδαιότερων κοινωνικῶν οικονομικῶν πρὸς τὰς νέας συνθήκας»²². Ἡ νέα οικονομική τάξη «θὰ φέρη εἰς φῶς μίαν νέαν παγκόσμιον οικονομίαν ὅπωςδὴποτε ἰσοτίμου μελῶν»²³, στήν ὁποία παρατηρεῖ καί νέες δυνατότητες γιά τήν Ἑλλάδα. Ἡ κακή οικονομική κατάσταση στήν ὁποία εἶχε περιέλθει ἡ χώρα ὀφείλεται κατά τόν Στεφανίδη στήν ἀπουσία μιᾶς ἐθνικῆς πολιτικῆς, μέ τήν ἐφαρμογή τῆς ὁποίας «θὰ ἔμενον ἀνικανοποιήται μερικαί ἐκλεπτυσμέναί χρεῖαι τῆς ἀριστοκρατίας μας, θὰ ἐδυσφόρουν οἱ ἔμποροι, θὰ ἠσυχολοῦντο ἴσως οἱ φιλελεύθεροι οικονομικοὶ κύκλοι διὰ τήν κακομεταχείρησιν τῶν ἰδεῶν των»²³.

Μέ τήν παρέμβαση καί ἐνεργό συμμετοχή μιᾶς στιβαρῆς κρατικῆς ἐξουσίας στήν οἰκονομία ἀσυχολοῦνται οἱ δύο μεταγενέστερες δημοσιεύσεις του «Τό κράτος ὡς κεντρικός ἄξων τῆς κοινωνικῆς οικονομικῆς ζωῆς» (περ. «Μῆνες», Ἰανουάριος 1937, σελ. 38-61) καί «Ἐθνικός παράγων ἐν τῇ συγχρόνῳ οικονομικῇ πολιτικῇ» (περ. «Βιομηχανική Ἐπιθεώρησις», τχ. 29/30, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1936), οἱ ὁποῖες τονίζουν τίς τάσεις πού παρατηροῦνταν στίς χῶρες τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ, ὅπως δοθεῖ στήν οικονομική τους πολιτική ἓνα ἐθνικό περιεχόμενο. Οἱ μελέτες αὐτές θὰ ἐνσωματωθοῦν στό ἔργο του *Εἰσαγωγή εἰς τήν ἐφρμοσμένην κοινωνικὴν οικονομικὴν* (Θεσσαλονίκη 1937).

Ἡ *Εἰσαγωγή* ἀποτελεῖται ἀπό δύο μέρη. Τό πρῶτο — «Ἡ ἔννοια τῆς ἐφρμοσμένης κοινωνικῆς οικονομικῆς» (σελ. 1-44) — ἀναφέρεται σέ προβλήματα ὀρισμοῦ τῶν ἐννοιῶν «οἰκονομία», «κοινωνική οἰκονομία», «κοινωνική οικονομική» καί ἀσχολεῖται μέ τό ἀντικείμενο, τή μέθοδο καί τὰ μέσα πραγματώσεως τῶν σκοπῶν τῆς Ἐφρμοσμένης Οἰκονομικῆς.

Στό δεύτερο μέρος — «Κράτος καί Κοινωνική Οἰκονομία» (σ. 44-141) — ἐρευνῶνται τρία ζητήματα: (α) Τό κράτος ὡς κεντρικός ἄξωνας τῆς κοινωνικῆς οικονομικῆς ζωῆς, (β) Ἡ ἐξέλιξη τῶν σχέσεων τοῦ κράτους πρὸς τήν κοινωνικήν οἰκονομία καί (γ) Ὁ κύκλος τῆς κρατικῆς ἐπεμβάσεως στήν οικονομική ζωή.

Διαστέλλοντες τρεῖς κατηγορίες κρατῶν, τὰ καθαρῶς ταξικά κράτη, τὰ κοινοβουλευτικά δημοκρατικά κράτη καί τὰ ὀλιγαρχικά κράτη²⁴, διερευνᾷ ποιά κατηγορία κρατῶν εἶναι σέ θέση νά ἐπιτύχει τήν ἐνδεικνυόμενη κοινωνική οικονομική δικαιοσύνη. Ὑποστηρίζει πῶς σέ καμμιά κατηγορία κρατῶν δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ ἡ κοινωνική οικονομική δικαιοσύνη²⁵. Ἡ τελευταία

μπορεῖ ν' ἀπονεμηθεῖ ἀποτελεσματικότερα μόνο σ' ἐκεῖνα τὰ κράτη, τῶν ὁποίων οἱ κυβερνήσεις εἶναι «ἀριστοκρατικά», πού ἀπαρτίζονται ἀπό τούς ἠθικά καί πνευματικά ἀρίστους, «ἀπό μίαν ἀνωτέραν ἰδεολογίαν»²⁶ καί ἐγκείται στήν «πραγματικὴν ἐπιθυμίαν (sc. τους) ἐξυψώσεως ὅλων τῶν τάξεων τῆς κοινωνίας καί ἀναπτέρωστος τοῦ φρονήματος τοῦ ἐθνικοῦ συνόλου»²⁶. Οἱ ἡγέτες τῶν κρατῶν αὐτῶν βρίσκονται κοντά στά λαϊκά στρώματα, καθίστανται «πραγματικά κυβερνήσεις τῆς ὁλότητος σχεδόν τοῦ λαοῦ»²⁷ καί μετατρέπουν τόν ταξικὸ ἀνταγωνισμό σέ συνεργασία, συνθέτοντας μέ τόν καλύτερο τρόπο τό «ἀτομικὸ» καί τό «κοινωνικὸ» ἀξίωμα²⁸. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων καθεστώτων «τῆς ἀνωτέρας βαθμίδος τῆς κατηγορίας ταύτης ἀποτελοῦν σήμερον ἡ φασιστικὴ Ἰταλία καί ἡ ἐθνικοσοσιαλιστικὴ Γερμανία»²⁸.

Στήν ἱστορική περιγραφή τῶν σχέσεων κράτους καί κοινωνικῆς οἰκονομίας πού ἀκολουθεῖ, τάσσεται ὁ Στεφανίδης ἀνεπιφύλακτα ὑπὲρ τῆς παρεμβάσεως τοῦ κράτους στήν οικονομική ζωή, κυρίως γιά τήν ἐνίσχυση τῶν κατωτέρων τάξεων καί στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ²⁹. Ὑποστηρίζει πῶς τὰ προβλήματα πού ἐπισώρευσε ὁ Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος μποροῦν νά λυθοῦν μέ «μίαν νέαν κατεύθυνσιν πού προβάλλει ἐπιβλητικὴ εἰς τὰς σχέσεις τοῦ κράτους πρὸς τήν κοινωνικὴν οἰκονομικήν»³⁰, ἡ ὁποία ἐνσαρκώνεται στό πρόσωπο μιᾶς «ἐθνικῆς οικονομικῆς πολιτικῆς»³¹, ἡ ὁποία ἐγκαινιάζει μιά νέα ἐποχή, πού φιλοδοξεῖ νά ἀπαλείψει τὰ σκιερά σημεῖα τῆς κεφαλαιοκρατίας, νά ἐξισοροπήσει τήν παραγωγή μέ τήν κατανάλωσιν καί νά σταθεροποιήσει τίς τιμές³². Βασικὴ ἐπιδίωξη τῆς ἐθνικῆς οικονομικῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ σχετικὴ αὐτάρκεια, ὁ περιορισμὸς τῶν οικονομικῶν διαταραχῶν καί ἡ ἐφαρμογή ἐνός σχεδίου «ἐλλόγου προσαρμογῆς τῆς παραγωγῆς πρὸς τήν κατανάλωσιν»³³. Ἡ νέα οικονομικὴ πολιτικὴ «εὐρίσκει τήν ὑψίστην ἐκδήλωσίν της» σέ χῶρες πού ἀσκειται ἐξουσία ἀπὸ «ταξικῶς καί χρωματικῶς ἄχρους κυβερνήσεις, ἐμφορουμένας ἀπὸ ἀνώτερα ἰδανικά καί ἐκπροσωπούσας τήν ὁλότητα τοῦ παραγωγικοῦ δρώντος λαοῦ».

Ἡ φασιστικὴ Ἰταλία καί ἡ ἐθνικοσοσιαλιστικὴ Γερμανία ἀποτελοῦν, σύμφωνα μέ τόν Στεφανίδη, τὰ πρότυπα-κράτη πού ἐνσαρκώνουν τή νέα οικονομικὴ πολιτικὴ³⁴.

Ὁ Στεφανίδης δέν ἀποκρύπτει τήν ἰδιαίτερη προτίμησή του πρὸς τήν «ἐθνικὴν οικονομικὴν πολιτικὴν» καί γιά τὴ χώρα μας, τήν οικονομικὴ ἐξέλιξη τῆς ὁποίας διερευνᾷ μέ συντομία³⁵.

Συμπερασματικά, αναγνωρίζει τη σκοπιμότητα της κρατικής παρεμβάσεως, παρ' όλα τα μειονεκτήματα που απορρέουν, και κηρύσσεται μεταξύ κοινωνισμού και ατομισμού³⁶. Έκείνοι οι λαοί που επιζητούν την πρόοδο θά πρέπει «νά προσαρμόσουν τήν κρατική των οργάνωσιν προς τήν ειρημένην ανάγκην και νά εμπιστευθοῦν [...] τήν ἐξουσίαν εἰς ὑπεράνω τῶν τάξεων και τῶν κομμάτων ἰσταμένης ἀριστοκρατικής ομάδας»³⁷. Τέλος, δείχνει τήν ἀποδοκιμασία του προς τήν κοινοβουλευτική δημοκρατία, ἡ ὁποία, τήν ἐποχή που ζοῦσε και ἔγραφε ὁ Στεφανίδης, ἐξασθενούσε ἡμέρα μέ τήν ἡμέρα³⁸.

Ὅφειλουμε στό σημείο αὐτό νά ἀναφέρουμε πώς στίς μεταγενέστερες ἐκδόσεις τῶν παραδόσεων τῆς Ἐφηρμοσμένης Οἰκονομικῆς τῶν ἐτῶν 1952 και 1963 ἔχει ἀπαλείψει ἐκεῖνα τά κεφάλαια που πραγματεύονται τήν οἰκονομική πολιτική του ἐθνικοσοσιαλισμοῦ.

Ἐναργέστερα περιγράφει ὁ Στεφανίδης τήν οἰκονομική και κοινωνική κυρίως πολιτική του ἐθνικοσοσιαλισμοῦ στό δημοσίευσμά του «Τό κοινωνικόν ζήτημα ὑπό τό φῶς του γερμανικοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ»³⁹.

Τό ἔργο διακρίνεται σέ δύο τμήματα. Στό πρῶτο τμήμα διαγράφει τά κύρια σημεία τῆς ἐθνικοσοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας, δίνοντας ἰδιαίτερη ἔμφαση στήν πολιτική και οἰκονομική οργάνωση μέ ἀναφορές στά ἔργα τῶν Hitler, Göring και ἄλλων θεωρητικῶν του ἐθνικοσοσιαλισμοῦ⁴⁰.

Τό δεῦτερο τμήμα εἶναι διεξοδικώτερο και ἐρευνᾷ τό κοινωνικό ζήτημα και τά μέσα διευθέτησής του⁴¹. Ἐξετάζεται ἡ ἐνίσχυση τῶν μεσαιῶν παραγωγικῶν τάξεων ἐναντίον τῆς κεφαλαιοκρατικῆς πίεσεως προβάλλοντας τό οἰκονομικό ἰδεῶδες του ἐθνικοσοσιαλισμοῦ: «Μεσαιῶς ἐπιχειρήσεις, οἱ ὁποῖες ἀποκομίζουν ὄχι ὑπερβολικά, θεμιτά κέρδη. Ἐπιχειρήσεις, οἱ ὁποῖες ἐμφοροῦνται ἀπό πλήρη συνείδηση τῶν ὑποχρεώσεών τους ἀπέναντι στήν ἐθνική ὀλότητα και οἱ ὁποῖες συντηροῦν τόν μεγαλύτερο δυνατὸν ἀριθμὸ οἰκονομικῶς ἐλευθέρων ἀνθρώπων ὑπάρξεων»⁴².

Στή συνέχεια ἐξετάζεται ἡ ρύθμιση τῶν σχέσεων ἐργοδοτῶν και ἐργαζομένων (σσ. 38-71), ὅπου ὑπογραμμίζεται ἡ ἐργασία ὡς βασικός παραγωγικός συντελεστής⁴³ μέσα στή φιλοσοφία του ἐθνικοσοσιαλισμοῦ και σημειώνεται πώς κύτταρο τῆς παραγωγῆς ἀποτελεῖ ἡ «παραγωγική κοινότητα»⁴⁴, ἡ ὁποία συγκροτεῖται ἀπό τούς ἐργοδότες, ὑπαλλήλους και ἐργάτες, οἱ ὁποῖοι ἔχουν «κοινούς σκοπούς και σχετική αὐτονομία στή ρύθμιση τῶν ἐσωτερικῶν τους ζητημάτων»⁴⁴.

Ἡ ἀναδιοργάνωση τῶν ὑπολοίπων πλευρῶν τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς και τῆς κρατικῆς προνοίας και ἀντιλήψεως (σσ. 71-85) ἐξετάζεται κάτω ἀπό τό πρίσμα τῶν στόχων του ἐθνικοσοσιαλισμοῦ που συνοψίζονται στήν καταπολέμηση τῆς ἀνεργίας⁴⁵ — που ἐπιτεύχθηκε μέ τήν ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς τῆς ἐνεργοῦ ζήτησεως —, στό ἔργο τῆς χειμερινῆς βοήθειας⁴⁶, στήν ἐξασφάλιση τῆς ψυχαγωγίας του ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ⁴⁷ και στόν τομέα τῆς ὑγείας και τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων⁴⁸.

Ὁ Στεφανίδης δέν λησμονεῖ νά ἐκφράσει τίς ἐπιφυλάξεις του, οἱ ὁποῖες ὀφείλονται «λόγω τῆς φανερῆς τάσεως του ἐθνικοσοσιαλισμοῦ προς τήν, σέ ὀρισμένες φορές, ἔξαρση τῶν ὁμαδικῶν συμφερόντων μέ θυσία τῶν ἀτομικῶν»⁴⁹. Δέν λησμονεῖ νά ὑπογραμμίσει πώς ὁ «ἐθνικοσοσιαλισμός [...] εἶναι γέννημα και θρέμμα του ἰδιαιτέρου του φυσικοῦ, κοινωνικοῦ, πολιτικοῦ και οἰκονομικοῦ περιβάλλοντος»⁵⁰ και κρατᾷ κριτική στάση, ὅσον ἀφορᾷ στήν ἐφαρμογή τῶν ἐθνικοσοσιαλιστικῶν ἰδεωδῶν σέ ἄλλες χώρες, πλὴν τῆς Γερμανίας⁵¹.

Ἰδιαίτατα ἀναγνωρίσθηκε ἡ κοινωνική πλευρά τῆς πολιτικῆς του ἐθνικοσοσιαλισμοῦ και δέν εἶναι ἄστοχο νά σημειώσουμε πώς τό 1942 καθιερώνεται τό ἀσφαλιστικό σύστημα στήν Ἀγγλία ἀπό τόν Lord Beveridge ἐμφορούμενο ἀπό τίς ἰδέες του ἐθνικοσοσιαλισμοῦ. Τῆ θετικῆ ἐπίδραση του ἐθνικοσοσιαλισμοῦ στήν ἀνύψωση του βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῶν ἐργαζομένων θ' ἀναγνωρίσει ὁ Ἀ.Θ. Ἀγγελόπουλος (1904-1995), ὁ ὁποῖος δέν θά λησμονήσει νά γράψει: «[...] Τόσο ὁ ἐθνικοσοσιαλισμός, ὅσο και ὁ φασισμός, στήν κοινωνική πλευρά τῆς πολιτικῆς τους, ἐπεζήτησαν, και μπορούμε νά πούμε πώς ἐπέτυχαν σέ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπό ὅ,τι γέννηκε στίς ἀστικές δημοκρατίες, μιὰ σοβαρή βελτίωση τῶν ἐργαζομένων...»⁵².

Ὁ Στεφανίδης ὡς ἱστορικός τῆς Οἰκονομίας

Ἡ πρώτη μελέτη του Στεφανίδη που ἀσχολεῖται εἰδικά στόν χῶρο τῆς Οἰκονομικῆς Ἱστορίας και Ἱστορίας τῶν Οἰκονομικῶν Δοξασιῶν εἶναι ἡ μελέτη του μέ τίτλο «Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων και ἡ θέσις του ἐν τῇ κοινωνικῇ οἰκονομικῇ» που δημοσιεύθηκε στό περιοδικό «Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς και Δημοσίας Οἰκονομικῆς», 9 (1940), τχ. Δ, σσ. 393-416⁵³.

Πρόκειται γιά μιὰ ἐργασία, που κατά τρόπο πρωτότυπο πραγματεύεται τήν οἰκονομική και

κυρίως τή δημοσιονομική σκέψη του Πλήθωνος. «Ο Πλήθων ἐμφανίζεται», σύμφωνα με τόν Στεφανίδη⁵⁴, «ὡς ὁ σπουδαιότερος ἐκ τῶν μέ τήν οικονομικήν ζωὴν ἀσχοληθέντων Ἑλλήνων σοφῶν τοῦ τέλους τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου καὶ ὡς πρόδρομος νεωτέρων οικονομολογικῶν σχολῶν»⁵⁴.

Στό σημείο αὐτό ἀξίζει νά ἀναφέρουμε ὅτι ἡ τιμὴ τῆς ἀνανώσεως τῆς συμβολῆς τοῦ Πλήθωνα στήν Οἰκονομική Ἐπιστήμη ἀνήκει στόν Ἄ.Μ. Ἀνδρεάδη⁵⁵, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἐντόπισε τό ἐνδιαφέρον τῶν δύο ὑπομνημάτων τοῦ Γεμιστοῦ πρὸς τόν αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄ καὶ τόν Δεσπότη Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο. Ὁ Ἀνδρεάδης ὑπογράμμισε ἰδιαίτερα τόν χαρακτήρα τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Γεμιστοῦ καὶ ἀνήγγειλε τή δημοσίευση «ιδίας πραγματείας περὶ τῶν δημοσιονομικῶν θεωριῶν καὶ σχεδίων τοῦ Πλήθωνος»⁵⁶. Τήν πραγματεία αὐτὴ δὲν πρόφθασε νά δημοσιεύσει ὁ Ἀνδρεάδης, γιατί τόν ἐμπόδισαν τόσο οἱ πολυπληθεῖς ἀσχολίες του, ὅσο καὶ ὁ πρόωρος καὶ αἰφνιδιαστικός θάνατός του (σέ ἡλικία μόλις 59 ἐτῶν). Εἶναι κατὰ συνέπεια πασιφανές ὅτι ὁ Στεφανίδης ὑλοποίησε τή σκέψη τοῦ δασκάλου του.

Ἡ μελέτη τοῦ Στεφανίδη ἀξιολογήθηκε θετικά καὶ καταλαμβάνει μία σημαντικὴ θέση στήν πληθωνική βιβλιογραφία⁵⁷. Εἶναι ἀξιο μνείας ὅτι ὁ Ὀμότιμος Καθηγητῆς τῆς Στρατιωτικῆς Σχολῆς Εὐελπίδων Σάββας Σπέντζας στήν ἐναῖσιμο διδακτορική του διατριβή με τίτλο «Αἱ οικονομικαὶ καὶ δημοσιονομικαὶ ἀπόψεις τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος» (1964) θά μελετήσει καὶ τίς οικονομικὲς δοξασίες τοῦ Πολυῖστορος τοῦ Μυστρᾶ. Τή συμβολή τοῦ Στεφανίδη στή μελέτη τῶν δημοσιονομικῶν δοξασιῶν τοῦ Πλήθωνος θ' ἀναγνωρίσει ὁ σύγχρονός του ἱστορικός τῆς οικονομίας Ἀριστοτέλης Σίδερης (1889-1976)⁵⁸.

★ ★ ★

Ἡ Κοινωνικὴ Οἰκονομικὴ ἐν τῇ ἱστορικῇ τῆς ἐξελίξει καταλαμβάνει μία ξεχωριστὴ θέση στήν ἑλληνικὴ οικονομικὴ φιλοσοφία. Χρονικὰ ἔπεται τῶν ἔργων τῶν Δ. Καλιτσουνάκι⁵⁹, Ξ. Ζολῶτα⁶⁰ καὶ Γ. Χαριτάκη⁶¹, οἱ ὁποῖοι εἶχαν μελετήσει τό ἴδιο ἀντικείμενο.

Τό ἔργο τοῦ Στεφανίδη χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιά ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα τῆς δράσεως καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν συγγραφέων πού συνέβαλαν στήν προαγωγή τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης, παρουσιάζει μιά ἀξιοθαύμαστη πολυμέρεια, ἡ ὁποία ὑφίσταται ὄχι μόνο στήν προσφυγὴ σέ οικονομο-

λογικὲς πηγές, ἀλλὰ καὶ σέ φιλολογικὲς, θεολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς, καὶ κατατάσσει συστηματικὰ τήν πλουσιώτατη ὕλη, μέ ἓναν τέτοιον τρόπο, ὥστε νά καθίσταται εὐχερῆς ἢ παρακολούθησή της. Τό ἔργο ἀποτελεῖ καρπὸ εἰκοσάχρονου καὶ πλέον μόχθου, στόν ὁποῖον πρέπει νά συμπεριληφθοῦν ταξίδια στό ἐξωτερικὸ καὶ κοπιαστικὴ ἔρευνα στίς ξένες βιβλιοθήκες. Οἱ τρεῖς ὀγκῶδεις τόμοι, συνολικοῦ ἀριθμοῦ 1384 σελίδων, κυκλοφορήθησαν τὰ ἔτη 1948-50. Σ' αὐτούς ἐξετάζονται οἱ οικονομικὲς δοξασίες καὶ οἱ ἰδέες τῶν κεφαλαιοκρατικῶν, σοσιαλιστικῶν καὶ κομμουνιστικῶν συστημάτων, καθὼς καὶ οἱ σχετικὲς ἀναρχικὲς θεωρίες καὶ τάσεις μέ ἀναλυτικώτατη ἀναδρομὴ στὰ οικονομικοκοινωνικά συστήματα τῆς Ἀρχαιότητος, τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς περιόδου τῆς Ἀναγεννήσεως. Στόν πρῶτο τόμο δεσπόζει τό ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ ἡ ἐπίδρασή του στή ρωμαϊκὴ, μεσαιωνικὴ καὶ βυζαντινὴ οικονομικὴ σκέψη. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Στεφανίδης διερευνᾷ τίς οικονομικὲς δοξασίες συγγραφέων, πού δὲν ἔχουν ἀπασχολήσει συστηματικὰ ἄλλους ἐρευνητές, ὅπως εἶναι οἱ στωικοί⁶², οἱ συγγραφεῖς τῶν «Οὐτοπιῶν» ἢ πολιτικῶν μυθιστορημάτων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς⁶³, οἱ Πατέρες τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας⁶⁴ καὶ οἱ συγγραφεῖς τῆς Ἀναγεννήσεως.

Σύμφωνα μέ τόν Στεφανίδη, ἡ Οἰκονομικὴ Ἐπιστήμη ἀρχίζει νά συστηματοποιεῖται μέ τούς ἐμποροκράτες συγγραφεῖς τοῦ 16ου αἰώνα. Ὁ ἴδιος ὑπογραμμίζει ὅτι «ὄσον περισσότερο ἐνεβάθυνον εἰς τήν ἐμποροκρατικὴν διδασκαλίαν, ἐπί τοσοῦτον καὶ ἀνεκάλυπτον εἰς αὐτὴν μεγάλας ἐπιστημονικὰς ἀληθείας»⁶⁵. Στόν δεῦτερο τόμο θά ἐπεξεργασθεῖ τήν Ἐμποροκρατικὴ, Φυσιοκρατικὴ καὶ Κλασσικὴ Σχολή.

Μέ τίς κοινωνιστικὲς θεωρίες ἀσχολεῖται ὁ τρίτος τόμος. Ὁ ὄρος κοινωνισμός χρησιμοποιεῖται μέ τήν εὐρύτερη σημασία τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ κομμουνισμοῦ, ἀνάμεσα στοὺς προδρόμους τοῦ κοινωνισμοῦ συγκαταλέγονται καὶ οἱ Rousseau, Saint-Simon, Fourier καὶ Blanc, τῶν ὁποίων ἀναλύονται οἱ δοξασίες. Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ θέση πού δίδεται στόν γερμανικὸ σοσιαλισμὸ καὶ στόν κομμουνισμό, ἐνῶ εἶναι ἔντονα φανερὴ ἡ ἀποστροφή του πρὸς τόν Μαρξισμό. Μέ πλουσιώτατη βιβλιογραφία, ὁ συγγραφέας πραγματεύεται τήν ἐξέλιξη τοῦ μαρξισμοῦ στή Ρωσία, χωρὶς νά παραλείπει καὶ τήν πρόοδο, καθὼς καὶ τούς καρπούς τῆς σοσιαλιστικῆς κινήσεως στή Γαλλία. Ἐρευνᾷ ἐπίσης τίς ἀναρχικὲς θεωρίες καὶ τάσεις ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα ὡς

τόν Μεσοπόλεμο, εισερχόμενος και στις θεωρίες των κυριώτερων φορέων του αναρχισμού, όπως Proudhon, Bakunin, Kropotkin, Stirner. Ἡ αξία προσοχής και μνείας είναι ἡ ἐκτενής ἀναφορά πού κάνει στήν οικονομική φιλοσοφία τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ, σέ μιά ἐποχή κατά τήν ὁποία τό σύστημα αὐτό εἶχε ἐκλείψει.

Εἶναι σημαντική ἡ ἀποψη πού ὑποστηρίζει ὁ συγγραφέας, μέ βάση τίς θεωρίες τῆς Ἱστορικής Σχολῆς, πώς σέ ἀντίθεση μέ τίς φυσικές ἐπιστήμες, ὅπου οἱ νεώτερες ἰδέες ἐξοβελίζουν τίς παλαιότερες, στόν κύκλο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν οἱ ἰδέες ἀντιπαλεύουν και θά ἐξακολουθήσουν πάντα νά ἀντιπαλεύουν μεταξύ τους, «ἀνερχομένης πότε μέν τῆς μιάς, πότε δέ τῆς ἄλλης εἰς τήν ἐπιφάνειαν», κατά τούς λόγους του.

Τελικές παρατηρήσεις

Ὁ Δημοσθένης Στεφανίδης παρουσίασε ἕνα ἔργο ἀρκετά ἐκτεταμένο και πολυδιάστατο, ἀσχολούμενος μέ τήν οικονομική θεωρία και πολιτική, τήν Οἰκονομική Ἱστορία και τήν Ἱστορία τῶν Οἰκονομικῶν Δοξασιῶν.

Ἔμεινε πιστός στις ἰδέες του ἀναφορικά μέ τήν ἄσκηση μιάς ἐθνικιστικῆς και φιλοπαρεμβατικῆς πολιτικῆς. Μέσα στά πλαίσια αὐτά τῶν ἀπόψεῶν του θά ταχθεῖ ἐναντία στή συμφωνία συνδέσεως Ἑλλάδος-ΕΟΚ⁶⁶, σημειώνοντας ὅτι μιά τέτοια ἐνέργεια θά δροῦσε ἀρνητικά στήν ὑπάρχουσα ἐλληνική βιομηχανία, ἡ ὁποία δέν θά ἦταν σέ θέση νά ἀνταγωνισθεῖ τίς ἀντίστοιχες τῶν προηγμένων και μέ βιομηχανική παράδοση χωρῶν⁶⁷. Ἡ ἐπιχειρηματολογία του αὐτή, ἀξίζει νά σημειωθεῖ, ἔτυχε τῆς εὐμενοῦς ὑποδοχῆς τῆς ΕΔΑ στις συζητήσεις στή Βουλῆ⁶⁸.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μιχ. Ψαλιδοπούλου, *Ἡ Κρίση τοῦ 1929 και οἱ Ἑλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στήν Ἱστορία τῆς οικονομικῆς σκέψης στήν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου*. Ἀθήνα: Ἰδρυμα Ἐρεῦνης και Παιδείας Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς Ἑλλάδος, 1989, σ. 236. Ὁ Μ. Ψαλιδοπούλος ἀνέλυσε διεξοδικά τίς σκέψεις τοῦ Στεφανίδη σχετικά μέ τό θέμα τῶν οικονομικῶν κρίσεων και τῆ θεωρία τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν μέσα στό πλαίσιο τῆς ἐποχῆς του — Κρίση τοῦ 1929 — και σέ συνδυασμό μέ τίς ἀντίστοιχες θεωρητικές προσεγγίσεις τῶν συγχρόνων τοῦ Στεφανίδη οικονομολόγων, Ξ. Ζολώτα, Π. Χριστοδουλοπούλου και Δ. Καλιτσουνάκι. Βλ. Μ. Ψαλιδοπούλου, ὁ.π., σσ. 237-65.

2. Τά βιογραφικά στοιχεία και οἱ πληροφορίες γιά τίς σπουδές του λαμβάνονται ἀπό τό ἔργο Δ. Στεφανίδη, *Μιά πτυχή πανεπιστημιακῆς ζωῆς*. Ἀθήνα 1944, σσ. 5-14.

3. Δ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 7.
4. Δ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 8.
5. Δ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 9, ὑποσ. 2.
6. Λαμβάνεται ἀπό Δ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 9, ὑποσ. 2.
7. Δημ. Στεφανίδη, *Υπόμνημα πρὸς τήν Νομικήν Σχολήν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*. Ἀθήνα 1950, σ. 61.
8. Δ. Στεφανίδη, *Μιά πτυχή πανεπιστημιακῆς ζωῆς*, ὁ.π., σ. 14.
9. Δ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 6.
10. ΦΕΚ τχ. Γ', ἀρ. φυλ. 59, 9 Ἀπριλίου 1928. Βλ. Π. Βιζουκίδου «Πρόλογος», «Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Σχολῆς Νομικῶν και Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Α.Π.Θ.», τόμ. Α'. Θεσσαλονίκη 1930, σ. V.
11. Ἐπ. Βρανόπουλος «Τό ἐπιστημονικόν ἔργον τοῦ Δημ. Στεφανίδη», «Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν» 28 (1988-89) 177-188, ἐδῶ σ. 183.
12. Δ. Στεφανίδη, *Υπόμνημα πρὸς τήν Νομικήν Σχολήν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, ὁ.π., σ. 67.
13. Δ. Στεφανίδη, «Ἡ Κοινωνική Οἰκονομική», ἐφημ. «Νέα Ἀλήθεια», ἔτ. 26ο, ἀριθμ. 160 (8058), 9 Νοεμβρίου 1928, ἀριθμ. 167 (8065), 16 Νοεμβρ. 1928 και ἀριθμ. 174 (8071), 23 Νοεμβρ. 1928.
14. Δ. Στεφανίδη, *Μιά πτυχή πανεπιστημιακῆς ζωῆς*, ὁ.π., σ. 43.
15. Δέν είναι ἄλλωστε τυχαῖοι και οἱ χαρακτηρισμοί πού ἔχουν δοθεῖ στό ἔργο, ὅπως «opus maximum» ἀπό τόν Καλιτσουνάκι και «opus magnum» ἀπό τόν Ψαλιδοπούλου.
16. Δ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 42.
17. Τ. Λιγνάδη, *Ἡ ξενική ἐξάρτησις κατά τήν διαδρομήν τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους 1821-1945*. Ἀθήνα 1975, σ. 157.
18. Τό θέμα αὐτό πραγματεύεται ἀναλυτικά ὁ Στεφανίδη στή μεταγενέστερη ἐργασία του, *Ἡ παγκόσμιος κρίσις και ἡ Ἑλλάς*. Θεσσαλονίκη 1932.
19. Ἀ.Μ. Ἀνδρεάδου, *Ἔργα*, ἐκδιδόμενα ὑπό Κ. Βαρθαράστου, Γ. Πετροπούλου, Ἰ. Πίντου, τόμ. Β'. Ἀθήνα 1939, 420-490.
20. Ὅπως θά σημειώσει ὁ Ἀνδρεάδης, *Ἔργα*, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 565, οἱ Δ.Δ.Ε. ἐφαρμόσθησαν μέ μεγάλη ἐπιτυχία στά Βαλκανικά κράτη και στή συνέχεια ἐπεκτάθησαν στις χώρες τῆς Κεντρικῆς Ἀμερικῆς. Τόν Δ.Δ.Ε. ἀπέφυγαν ἀπό τά βαλκανικά κράτη «μόνον ἡ πλουσία Ρουμανία και τό λόγω πείνας στερούμενον δημοσίον χρέους Μαυροβούνιον». Βλ. Α. Ἀνδρεάδου, ὁ.π., σ. 565, σημ. 1.
21. Δημ. Στεφανίδη, *Αἱ νέαι κατευθύνσεις τῆς ἐξωτερικῆς ἐμπορικῆς πολιτικῆς*. Θεσσαλονίκη 1935, σ. 17.
22. Δημ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 18.
23. Δημ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 21.
24. Δημ. Στεφανίδη, *Εἰσαγωγή εἰς τήν ἐφηρμοσμένην κοινωνικὴν οἰκονομικήν*. Θεσσαλονίκη 1937, σσ. 54-56.
25. Δημ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 58.
26. Δημ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 59.
27. Δημ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 59.
28. Δημ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 60.
29. Δημ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 79.
30. Δημ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 80.
31. Δημ. Στεφανίδη, ὁ.π., σσ. 81-82.
32. Δημ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 84.
33. Δημ. Στεφανίδη, ὁ.π., σ. 85.
34. Ὁ Στεφανίδη ἐξετάζει τήν οικονομική τους πο-

λιτική άρκετά εκτεταμένα. Δ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σσ. 86-92 (για τήν Ίταλία) και σσ. 93-99 (για τήν Γερμανία). Άξιοπρόσεκτο είναι ότι με τά θέματα αυτά θ' ασχοληθεί και στόν τρίτο τόμο του έργου του, *Η Κοινωνική Οικονομική έν τή ιστορική της εξέλιξει*, Άθήναι 1950, σσ. 557-78, όταν τά καθεστώτα αυτά θά έχουν πλέον καταρρεύσει.

35. Δημ. Στεφανίδου, *Εισαγωγή...*, *δ.π.*, σσ. 99-128.

36. Δημ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σ. 140.

37. Δημ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σ. 140.

38. Δημ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σ. 141.

39. Η μελέτη αυτή προέκυψε από μία διάλεξη πού έλαβε χώρα στις 16 Δεκεμβρίου 1938 στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Δημοσιεύθηκε στό περιοδικό «Τό Νέον Κράτος», τχ. 17 και 18, Ίανουάριος-Φεβρουάριος 1939. Άνατυπώθηκε φωτομηχανικά από τόν εκδ. οίκο «Ελευθερη Σκέψις» (Άθήναι 1989, 91 σσ.), έκδοση στήν όποία και παραπέμπουμε.

40. Δημ. Στεφανίδου, *Τό Κοινωνικό Ζήτημα...*, *δ.π.*, σσ. 11-23.

41. Δημ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σσ. 24-85.

42. Δημ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σ. 30.

43. Δημ. Στεφανίδου *δ.π.*, σ. 42: «Η εργασία είναι τό πολυτιμότερο αγαθό του λαού, είναι ό πρώτιστος, ό βασικός συντελεστής τής παραγωγής, στη διάθεσι του όποιου πρέπει νά τεθή τό χωρίς ψυχή κεφάλαιο. Άφ' έτέρου ή εργασία είναι ή πηγή τής ανθρώπινης εύτυχίας».

44. Δημ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σ. 50.

45. Δημ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σσ. 73-76.

46. Δημ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σσ. 76-79.

47. Δημ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σσ. 79-81.

48. Δημ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σσ. 81-85. Πρβ. Στ. Στρέιτ, «Οί κοινωνικές ασφαλίσεισ στη Γερμανία», *έφημ. «Πρωία»*, 18 Ίανουαρίου 1938.

49. Δημ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σ. 88.

50. Δημ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σ. 90.

51. Δημ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σ. 90.

52. Ά.Θ. Άγγελουπούλου, *Ο Σοσιαλισμός*. Άθήναι: Παπαζήσης, 1944, σ. 219.

53. Άναδημοσιεύθηκε ατύουσια στό έργο του *Η Κοινωνική Οικονομική έν τή ιστορική της εξέλιξει*, τόμ. Α'. Άθήναι 1948, σσ. 279-97.

54. Λαμβάνεται από Δ. Στεφανίδη, *Μιά πτυχή πανεπιστημιακής ζωής*, *δ.π.*, σ. 41, ύποσ. η'.

55. Ά.Μ. Άνδρεάδου, *Ιστορία τής Έλληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Β'. Άπό τών Έλληνομακεδονικών μέχρι και τών Βυζαντινών χρόνων. Εισαγωγή Σ. Σπέντζα. Συμπληρωματική Βιβλιογραφία Χ. Μπαλόγλου-Ά. Στεφανή. Άθήναι: Παπαδήμας 1992² [1918], σ. 392: «Αί πραγματεία αύται [...] παρουσιάζουσιν όντως διά τόν δημοσιονόμο έξοχον ένδιαφέρον διότι αποτελοϋσι τήν μόνην ίσως Βυζαντινήν προσπάθειαν προς μεθοδικόν καθορισμόν τής φύσεωσ τών διαφόρων δημοσίων προσόδων και καταρτισμόν ένιαίου φορολογικού συστήματος, [...], πολλές παρέχουσι πληροφορία περί πλουτολογικής καταστάσεωσ τής Έλλάδοσ κατά τόν ιε' αιώνα, τής εισαγωγικής και έξαγωγικής έμπορίας, τής πολυτε-

λείας, τών έν χρήσει νομισμάτων και τών πολεμικών δαπανών».

56. Ά.Μ. Άνδρεάδου, *δ.π.* σ. 393.

57. Πρβ. κατ' έκλογήν Σ. Σπέντζα, *Αί οικονομικά και δημοσιονομικά απόψεις του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνοσ*, διδ. διατριβή. Άθήναι 1964, επανέκδοση με τίτλο *Γ. Γεμιστός-Πλήθων. Ο Φιλόσοφοσ του Μυστρά. Οί οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές του απόψεις*. Πρόλογοσ Σ.Μ. Woodhouse. Άθήναι: Καρδαμίτσα 1996⁴. Θ.Στ. Νικολάου, *Αί περί πολιτείας και δικαίου ιδέα του Γ. Πλήθωνοσ-Γεμιστού*. Βραβείον Άκαδημίας Άθηνων. Θεσσαλονίκη 1974, 1989² [Κέντρον Βυζαντινών Έρευνών]. Α.Κ. Μπαρτζελιώτη, *Ο έλληνοκεντρισμόσ και οι κοινωνικοπολιτικές ιδέεσ του Πλήθωνοσ*. Άθήναι 1989. Θ. Γιαννακοπούλου «Αί δημοσιονομικά θεωρία του Γεμιστού-Πλήθωνοσ», *«Πελοποννησιακά»* 16 (1990) 273-359. Χ. Μπαλόγλου, «Ο Γεώργιοσ Γεμιστός-Πλήθων σκαπανεύσ τών τεσσάρων άρχών φορολογίας του Adam Smith», *«Βυζαντινά Μελέται»* 6 (1995) 210-253. Ίδιου, «Ύπηρεξε ό Γεώργιοσ Γεμιστός-Πλήθων Φυσιοκράτησ;», *Πρακτικά Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου Έλληνικής Ιστορικής Έταιρείασ*. Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 141-161. C. Baloglou «Die Dreiteilung der Bevölkerung bei Georgios Gemistos-Plethon im Vergleich zu Hippodamus und den Physiokraten» *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 46 (1996) 309-322. Ίδιου, Georgios Gemistos-Plethon: ökonomisches Denken in der spätbyzantinischen Geisteswelt Vorwort B. Schefold. Athen: Basilopoulos, 1998 [Historical Monographs 19].

58. Α.Δ. Σίδερι, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, τόμ. Α'. Άθήναι: Παπαζήσης, 1953, σ. 35, ύποσ. 4.

59. Δ. Καλιτσουάκι, *Ιστορία τής Πολιτικής Οικονομίας*. Άθήναι 1929.

60. Ξ. Ζολώτα, *Θεωρητική Οικονομική*. Άθήναι: Παπαζήσης, 1942, σσ. 126-213.

61. Γ. Χαριτάκη, *Ιστορία τής Οικονομικής*. Άθήναι: Παπαζήσης, 1943.

62. Δ. Στεφανίδου, *Η Κοινωνική...*, *δ.π.*, τόμ. Α', σσ. 179-81.

63. Δ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σσ. 172-179.

64. Δ. Στεφανίδη, *δ.π.*, 248-79. Με τούσ Πατέρεσ τής Έκκλησίας και τό κοινωνικό πρόβλημα θ' ασχοληθεί και μεταγενέστερα: βλ. Δ. Στεφανίδη, *Χριστιανισμός και ιδιοκτησία*. Άνάτυπον από τά Πρακτικά Α' Συνεδρίου Έλληνοχριστιανικού Πολιτισμού. Άθήναι 1956, 9σ.

65. Δημ. Στεφανίδη, *Υπόμνημα...*, *δ.π.*, σ. 43.

66. Δημ. Στεφανίδη, *Η θέσισ τής Έλλάδοσ έναντι τής Κοινής Ευρωπαϊκής Άγοράσ*. Άθήναι 1957 [Άνάτυπο από τόν τόμο *Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότησ τής Α.Σ.Β. Σπουδών Πειραιώσ*].

67. Δημ. Στεφανίδου, *δ.π.*, σσ. 16-17.

68. Ηλία Ηλιού, *Η Άλήθεια για τήν Κοινή Άγορά*. Άθήναι 1962, σσ. 49-53, αναφ. από Μ. Ψαλιδόπουλο, *Η Κρίση του 1929...*, *δ.π.*, σ. 265, ύποσ. 465, ό όποιοσ εύστοχα τονίζει τίσ παράλληλεσ απόψεισ «μέ σαφή έπίγνωση τών ιδεολογικών διαφορών πού [...] χώριζαν [...] τόν συγγραφέα καθηγητή» από τήν πολιτική τής ΕΔΑ.

Κείμενα του Δ. Στεφανίδη

Σέ μιά εποχή κατά τήν ὅποια ἔχει ἀναζωπυρωθεῖ τό ἐνδιαφέρον γιά τή μελέτη καί συστηματική σπουδή τῆς Ἱστορίας τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης, ὁ Στεφανίδης εἶχε διαγνώσει, ἀλλά καί προβάλει, τήν ἀναγκαιότητα μελέτης τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν στόν Α' τόμο τοῦ συγγράμματός τους. Ἀπό τό σύγγραμμα παραθέτουμε τή σχετική ἐνότητα (σσ. 71-77):

«Ἡ ἱστορία (προϊστορία καί κυρίως ἱστορία) τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς ἀποτελεῖ τμήμα τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς, ἔχει δέ ὡς ἀντικείμενον τήν μεθοδικήν καί συστηματικήν ἔρευναν τῶν ἐπιστημονικῶν ἀπαρχῶν τοῦ κλάδου τούτου εἰς τό θεωρητικόν καί ἐφρημοσμένον μέρος του, ὡς καί τῶν ἐκάστοτε διδαχθέντων κοινωνικῶν οἰκονομικῶν συστημάτων καί θεωριῶν, ἰδίως ἐκείνων, πού ἐπεκράτησαν εἰς τό παρελθόν ἢ συνέβαλον μεγάλως εἰς τήν διαμόρφωσιν τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς εἰς τήν σύγχρονόν της ὑπόστασιν. Εἰς τήν ἱστορίαν τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς ἐκτίθενται μέ ἄλλας λέξεις αἱ κατά τό μᾶλλον ἢ ἤττον ἐπιτυχεῖς προσπάθειαι, αἱ γενόμεναι κατά διαφόρους ἐποχάς καί εἰς διαφόρους χώρας τοῦ πολιτιστικοῦ μας κύκλου¹ πρὸς ἐξεύρεσιν καί συστηματοποίησιν τῶν πάσης φύσεως «ἀληθειῶν», πού περιλαμβάνει ἡ ἐπιστήμη αὕτη ὡς καί κάθε ἄλλη ἐπιστήμη. Ἡ ἱστορία τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς εἶναι αὕτη ἡ κοινωνική οἰκονομική, ἐρευνημένη ὅμως δυναμικῶς, ἐν τῇ διηγετικῇ δηλαδή προσπάθειᾳ της πρὸς ἀποκάλυψιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας».

Ἡ κοινωνική οἰκονομική εἶναι λοιπόν προϊόν ἐξελιξεως αἰῶνων ὀλοκλήρων. Ἦρχισεν — ὡς συνέβη εἰς ὅλας σχεδόν τάς ἐπιστήμας — μέ μίαν ἀφελῆ πίστιν ἐπὶ τό ἀντικείμενον τῆς ἐρεύνης της, ἐπροχώρησεν εἶτα μέ ἀσταθῆ βήματα πρὸς μίαν περίοδον ἀμφιβολιῶν, διὰ νά μεταβῇ ἐν τέλει εἰς τήν ἀνωτέραν βαθμίδα τῆς τμηματικῆς ἄρσεως τῶν ἀμφιβολιῶν αὐτῶν καί οὕτως εἰπεῖν τῆς ἐπιστημονικῆς ἀποκαθάρσεως. Σημειωθῆτω, ὅτι ἡ ἀποκαθάρσις, ὡς ἐμφανίζεται αὕτη καί σήμερον ἀκόμη πρὸ τῶν ὀμμάτων μας, πόρρω ἀπέχει ἀπὸ τοῦ νά εἶναι ἱκανοποιητικῆ², ἔτι δέ ὀλιγώτερον ὀριστικῆ. Αἱ ἐπιστήμαι καί αἱ ἰδέαι ἐν γένει δέν γνωρίζουν στασιμότητα, ἀλλ' εὐρίσκονται εἰς διαρκῆ κίνησιν. Αἱ ἐπιστήμαι δέν γνωρίζουν ἐπίσης εἰς τήν μακραίωνα ἱστορικῆν των ἐξελίξιν «ὑψίστα σημεῖα τελειότητος». Ἡ ἀκμὴ διὰ μίαν ἐποχὴν εἶναι παρακμὴ διὰ μίαν ἄλλην. Ἡ μεταβολὴ τῶν οἰκονομικῶν, τῶν κοινωνικῶν καί τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν εἶναι ἱκανὴ νά φέρῃ

καί φέρει συνήθως νέας ἰδέας εἰς τήν ἐπιφάνειαν, πού ἐκτοπίζουν τάς παλαιότερας, ἐξαφανίζουν «ἠδραιωμένας ἀξίας» καί διαψεύδουν «ἀληθείας», πρὸ τῶν ὁποίων οἱ ἄνθρωποι ἴσταντο ἄλλοτε μετὰ περισσοῦ σεβασμοῦ. Ἄν αἱ τοιαῦται μεταβολαὶ ἐπιδροῦν ἐπὶ πάσης κοινωνικῆς ἐπιστήμης, ἢ ἐπίδρασις των εἶναι φυσικῶ τῷ λόγῳ ἀκόμη μεγαλύτερα ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς. Κατ' ἐξοχὴν αἱ κοινωνικαὶ οἰκονομικαὶ ἰδέαι εὐρίσκονται εἰς ἀλληλεπίδρασιν, ἂν μὴ ἀλληλεξάρτησιν πρὸς τὰ οἰκονομικά, κοινωνικά καί πολιτικά γεγονότα. Ἄν αἱ ἰδέαι ἐπηρεάζουν τὰ τοιαῦτα γεγονότα, συνθηθέστερον συμβαίνει νά εἶναι αὗται γεννήματα καί θρέμματα τῶν γεγονότων³.

Ἐκ τῶν λεχθέντων καθορᾷ τις τήν στενὴν σχέσιν, πού ὑφίσταται μεταξύ τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς καί τῆς ἱστορίας τῶν λοιπῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Ἰδιαιτέρως στεναὶ τυγχάνουν ὡσαύτως αἱ σχέσεις μεταξύ τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς καί τῆς ἱστορίας τῶν οἰκονομικῶν, τῶν κοινωνικῶν καί τῶν πολιτικῶν γεγονότων, κυριώτατα ὅμως τῆς πρώτης ἐξ αὐτῶν, τῆς ἄλλως λεγομένης οἰκονομικῆς ἱστορίας, πού ἀναφέρεται εἰς τήν ἔρευναν τῶν φαινομένων τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς εἰς τήν διὰ μέσου τῶν αἰῶνων ἐξελίξιν των. Ὅπως ἡ ἱστορία τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τήν ἀλληλουχίαν τῶν ἰδεῶν, οὕτω ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία ἐρευνᾷ τήν ἀλληλουχίαν τῶν γεγονότων, εὐρισκομένων, ὡς ἐλέχθη, ἐν ἀλληλεξαρτήσιν πρὸς τὰς ἰδέας. Διὰ τήν κατανόησιν τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς τυγχάνουν ὅθεν ἀπαραίτητοι καί θεμελιώδεις τινές γνώσεις οἰκονομικῆς ἱστορίας⁴. Κατὰ τὰ λοιπά ἡ ἱστορία τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς καί ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία εἶναι δύο σαφῶς ἀπ' ἀλλήλων διακεκριμένοι ἐπιστημονικοὶ κλάδοι⁵, πρᾶγμα πού παρῆδον ὅμως οἱ περισσώτεροι ἐκ τῶν παλαιότερων συγγραφέων ἱστορίας τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς⁶, ἀτυχῶς δέ καί πολλοὶ ἐκ τῶν νεωτέρων.

Ἡ ἱστορία τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς εἶναι

ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τῆς κοινωνικῆς οικονομικῆς. Ἄνευ αὐτῆς ἢ μελέτῃ τῆς θεωρητικῆς καὶ ἐφρημοσμένης κοινωνικῆς οικονομικῆς θά ἦτο ἐπιπολαία. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὑπῆρξαν ἄλλοτε μεμονωμένοι οικονομολόγοι, οἱ ὅποιοι ἐθεώρησαν περιττὴν τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐπιστημονικοῦ τούτου κλάδου. «Ἡ ἱστορία μιᾶς ἐπιστήμης, ἔλεγεν ὁ Jean-Baptiste Say⁷, μᾶς γνωρίζει τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν διεπιστώθησαν αἱ κυριώτεραι ἀλήθειαι, ἀπὸ τὰς ὁποίας αὕτη ἀποτελεῖται, ὡς καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐφθασέ τις μέχρις αὐτῶν... Ἡ ἱστορία μιᾶς ἐπιστήμης δὲν ὁμοιάζει μὲ ἀπλῆν ἀφήγησιν γεγονότων. Δὲν ἔμπορεῖ νὰ εἶναι εἰμὴ ἢ ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐπιτυχῶν προσπαθειῶν, πού ἔκαμον οἱ ἄνθρωποι κατὰ διαφόρους ἐποχὰς καὶ εἰς διαφόρους τόπους διὰ νὰ συλλέξουν καὶ συστηματοποιήσουν τὰς ἀληθείας, αἱ ὁποῖαι τὴν ἀποτελοῦν. Τί θά ἐκερδιζόμεν λοιπὸν συλλέγοντες ἀνοήτους γνώμας καὶ ἐγκαταλελειμμένας, δικαίως δὲ ἐγκαταλελειμμένας θεωρίας; Θά ἦτο ἐξ ἴσου ἀνωφελές, ὅσον καὶ κουραστικόν νὰ τὰς ἐκθάπτωμεν ἐκάστοτε. Ἡ ἱστορία μιᾶς ἐπιστήμης καθίσταται οὕτω ἐπὶ τοσοῦτον συντομωτέρα, ὅσον ἡ ἐπιστήμη αὕτη τελειοποιεῖται. Ὅσον ἀντικείμενόν τι ἐμφανίζεται σαφέστερον, τόσον ὀλιγώτερον πρέπει νὰ ἀσχολῆται τις μὲ τὰς σφαλεράς καὶ πεπλανημένας δοξασίας, πού προεκάλεσεν... Σημασίαν ἔχει οὐχὶ νὰ μανθάνωμεν τὰς πλάνας, ἀλλὰ νὰ τὰς λησμονῶμεν».

Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Γάλλου οικονομολόγου εἶναι ὁμολογουμένως λίαν ἀφελῆς, προκειμένου περὶ τῆς ἱστορίας, οὐχὶ φυσικῆς, ἀλλὰ κοινωνικῆς ἐπιστήμης, ἐξηγεῖται δὲ λόγῳ τῆς πεποιθήσεώς του ὅτι νόμοι ἀναλλοίωτοι καὶ ἀμετάβλητοι διέπουν καὶ τὴν οικονομικὴν ζωὴν, ἢ ἀποκάλυψις τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἔργον τῶν θεραπόντων τῆς οικονομικῆς ἐπιστήμης, αὐτοὶ δὲ οὗτοι οἱ νόμοι ἀποτελοῦν τὸ μόνον περιεχόμενον τῆς ἐπιστήμης. Ἐπιπρόσθετος λόγος τῆς τοιαύτης ἀπόψεως τοῦ J. B. Say ὑπῆρξεν ἡ ἐνθουσιώδης προσήλωσίς του εἰς τὰς φιλελευθέρους οικονομικὰς ἀρχάς. Ὁ Say κατεδίκαζε τὴν ἱστορίαν τῆς κοινωνικῆς οικονομικῆς⁸, διότι διεπνέετο ὡσαύτως ἀπὸ τὴν πεποίθησιν ὅτι ὁ ἀρχηγός τῆς φιλελευθέρου σχολῆς καὶ οἱ πρῶτοι ὀπαδοὶ του εἶχον κατασκευάσει οἰκοδόμημα τόσον στερεόν, ὥστε κανέν βλῆμα, πρὸς οἰανδήποτε πλευρὰν ριπτόμενον, νὰ μὴ δύναται νὰ τὸ θίξῃ. Ἐνόμισεν ὅτι οὗτοι εἶχον εἶπει τὴν τελευταίαν λέξιν καὶ ὅτι αἱ προηγηθεῖσαι ἐμποροκρατικαὶ ἰδέαι εἶχον παρ' αὐτῶν κατὰ τοιοῦτον τρόπον κρουρηθῆ, ὥστε ἡ ἀναβίωσίς των νὰ κα-

θίσταται ἀδύνατος καὶ συνεπῶς ἡ ἀπασχόλησις τῶν ἐπιστημόνων μὲ αὐτὰς νὰ ἀποτελῇ καθαρὰν ἀνοησίαν. Καὶ ὅμως ζῶμεν σήμερον εἰς ἐποχὴν, πού ὄχι μόνον ἡ ἰδέα τῶν ἀναλλοιώτων καὶ ἀμεταβλήτων οικονομικῶν νόμων δὲν θεωρεῖται πλέον εὐσταθοῦσα, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἐκ τῶν καταδικασθεισῶν ἐμποροκρατικῶν ἰδεῶν, ἀφοῦ ἀπεκαθάρθησαν ἀπὸ τὰς ὑπερβολὰς των ἢ τὰς ὑπερβολὰς, πού ὁ ζῆλος τῶν ἐπικριτῶν ἐπεσώρευσε ἐπ' αὐτῶν, ὑψοῦν καὶ πάλιν τὴν κεφαλὴν, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλοτε μεγαλοπρεπὲς οἰκοδόμημα τῆς φιλελευθέρου οικονομικῆς διδασκαλίας παραμένουν τμήματα μόνον, ἐνιαχοῦ δὲ ἐντελῶς ἡρειπωμένοι τοῖχοι.

Σχεδὸν οὐδεὶς σοβαρὸς ἐπιστήμων ἀμφιβάλλει σήμερον περὶ τῆς ὠφελείας, ἀκόμη καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς σπουδῆς τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνικῆς οικονομικῆς. Ὡς παρατηροῦν οἱ καθηγηταὶ Gide καὶ Rist⁹, τότε μόνον ἔμπορεῖ τις νὰ εἴπῃ ὅτι γνωρίζει καὶ ἀγαπᾷ μίαν οἰανδήποτε ἐπιστημονικὴν θεωρίαν, ὅταν ἔχῃ ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς. Εἶναι πράγματι ἥκιστα ἐπωφελῆς ἡ ἐπιστημονικὴ ἐκείνη «ἀλήθεια», τὴν ὁποίαν δέχεται τις οὕτως εἰπεῖν οὐρανόπεμπτον, χωρὶς νὰ γνωρίζῃ πόσας προσπαθείας, πόσους μόχθους ἐστοίχισεν ἡ ἀνεύρεσίς τῆς! Ἄλλως τε κάθε οἰκονομικὴ θεωρία καὶ πᾶν σύστημα οἰκονομολογικόν εὐρίσκονται εἰς λογικὴν ἀλληλουχίαν πρὸς τὰς προηγηθεῖσας θεωρίας καὶ τὰ παλαιότερα συστήματα, τὰ ὁποῖα συνεπῶς ὀφείλομεν νὰ γνωρίζωμεν καλῶς.

Ἀλλὰ δὲν συνηγοροῦν ταῦτα μόνον ὑπὲρ τῆς σπουδῆς τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνικῆς οικονομικῆς. Συνηθέστατα βλέπομεν πολλὰς οικονομικὰς θεωρίας καὶ συστήματα, πού ἐμεσουράνησαν κάποτε καὶ κατεδικάσθησαν κατόπιν καὶ μάλιστα ἐκ λόγων ξένων πρὸς τὴν μεταβολὴν τῶν οικονομικῶν συνθηκῶν, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ἐγεννήθησαν, νὰ ἀνέρχονται πάλιν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, ἐνίοτε δὲ μὲ τὰσιν διεκδικήσεως εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς προτέρας θέσεώς των. Ὡς ὑπὲρ τῆς καὶ ἀνωτέρω, δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ φυσικῆς ἐπιστήμης, πού ἀναφέρεται εἰς σαφῶς διαγεγραμμένον κύκλον φαινομένων, μὲ εὐχέρειαν παρατηρήσεως καὶ δυνατότητα πειραματισμοῦ, καὶ ἥτις νὰ ἀφήνῃ μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου καὶ εἰς τὸ διηνεκές ὀπισθὲν τῆς παρωχημένης ἐπιστημονικῆς προσπαθείας, καταδειχθεῖσας ἐκ τῆς πείρας ἀνεπιτυχεῖς. Μόνη ὄθεν ἡ σπουδὴ τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνικῆς οικονομικῆς θά ἡδύνατο νὰ μᾶς ἐξασφαλίσῃ ἀπὸ τὸν κίνδυνον συγχύσεως τῶν ὡς ἄνω θεωριῶν καὶ συστημάτων μὲ τὰς πράγματι νέας θεωρίας καὶ συστήματα, ἀλλὰ καὶ

νά μᾶς παράσχη τό μέτρον ἐκτιμήσεως τῶν προσπαθειῶν ἀναβιώσεώς των. Τέλος δέν θά ἔπρεπε νά παραραθῆ καί τοῦτο, ὅτι χάρις εἰς τήν ἱστορίαν τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς διαβλέπουν οἱ οἰκονομολόγοι καλύτερον τά κενά τῆς μέχρι τοῦδε γενομένης ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καί καθοδηγοῦνται εἰς τήν συμπλήρωσίν των.

«Εἰς τήν τέχνην, ὅπως καί εἰς τήν ἐπιστήμην, λέγει προσφυστάτα ὁ ἀρχηγός τῆς παλαιότερας ἱστορικῆς σχολῆς Wilhelm Roscher¹⁰, ἀπαρχαιοῦνται μόνον τά ἀσήμενα... Ὅ,τι διὰ πᾶσαν ἐποχὴν εἶναι πράγματι σημαῖνον, τοῦτο οὐδέποτε ἀπαρχαιοῦται». Εἶναι βεβαίως ἐνδεχόμενον, ὅπως ἡ παλαιά θεωρία περικλείη σπέρμα μόνον ἀληθείας. «Διὰ τόν ἱστορικόν ὅμως δέν παρουσιάζει τό πρῶτον ἀσθενές σπέρμα τῶν ἐκτιθεμένων θεωριῶν μικρότερον ἐνδιαφέρον ἐν σχέσει πρὸς τήν ἐπακολουθοῦσαν ἀνθησιν ἢ ἀκόμη καί τούς ὠρίμους καρπούς»¹¹. Καί αὐτή ἡ πεπλανημένως ἐξενεχθεῖσα, ἀλλ' ἀξιοπρόσεκτος γνώμη ὠφελεῖ κατὰ τοῦτο, ὅτι προκαλεῖ τήν κατ' αὐτῆς πολεμικήν, ἣτις πάλιν ἐπιφέρει τήν βαθυτέραν τοῦ ζητήματος τούτου ἔρευναν, μέχρις ὅτου ἀπό τήν διαρκῆ προστριβὴν τῶν ἰδεῶν ἀνακύψῃ ἡ πραγματικῆ ἐπιστημονικῆ ἀλήθεια¹². Χαρακτηριστικόν εἶναι καί τοῦτο, ὅτι ὄχι μόνον οἱ φίλα πρὸς τήν ἱστορικήν ἐν γένει ἔρευναν φρονούντες οἰκονομολόγοι τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, ἀλλά καί αὐτοὶ οἱ πολέμιοί τῆς καί ὀπαδοὶ τῶν νεωτέρων θεωρητικωτέρων κατευθύνσεων εἰς τήν κοινωνικὴν οἰκονομικήν, ὡς οἱ καθηγηταὶ Franz Oppenheimer¹³ καί Othmar Spann¹⁴, εἶναι ἀνεπιφυλάκτως κεκηρυγμένοι ὑπὲρ τῆς ἀνάγκης τῆς σπουδῆς τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς.

Υπάρχουν συγγραφεῖς, πού διδάσκουν ὅτι ἡ ἱστορικῆ ἔρευνα τῶν οἰκονομικῶν συστημάτων καί θεωριῶν ὀφείλει νά περιορισθῆ εἰς τήν κυρίως ἱστορικὴν περίοδον, μερικοὶ μάλιστα ἐξ αὐτῶν, μεταθέτοντες εἰς ἐγγύτερον χρονικόν σημεῖον τήν ἐναρξίν τῆς ἱστορικῆς περιόδου, ἀρχίζουν τήν ἔρευνάν των ἀπὸ τῆς φυσιοκρατικῆς ἢ καί τῆς φιλελευθέρως σχολῆς. Τήν ἀποψιν ταύτην δέν θεωρῶ πλήρως ἀνταποκρινομένην πρὸς τούς προεκτεθέντας σκοπούς τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς. Ἡ ἔρευνα τῶν οἰκονομικῶν συστημάτων καί θεωριῶν πρέπει ἀπαραιτήτως νά συμπεριλάβῃ καί τήν χρονικὴν περίοδον, πού ἐχαρακτηρίσαμεν ὡς προϊστορίαν τῆς ἐπιστήμης μας. Καί αὐτή παρουσιάζει διὰ τόν βαθύτερον ἐρευνῶντα μέγα ἐνδιαφέρον, ὡς θά λάβωμεν δέ ἀφορμὴν νά γνωρίσωμεν καλύτερον κατωτέρω, πολλὰ ἀπὸ τὰς οἰκονομικὰς ἰδέας, πού ἐδιδάχθησαν κατὰ τὰ

τελευταῖα διακόσια ἔτη, ἔχουν τὰς ρίζας των εἰς τὴν ἀρχαιότητα καί τὸν μεσαίωνα¹⁵.

Ἡ ἱστορία τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς εἶναι, ὡς ἰδιαίτερον τμήμα εἰς τό πλαίσιον τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς, προϊόν τῆς τελευταίας ἑκατονταετίας. Ὡς εἰκός, δέν ἦτο δυνατόν νά ἐμφανισθῆ αὐτὴ ἐνωρίτερον, ἐφ' ὅσον ἡ κοινωνικὴ οἰκονομικὴ εἶναι σχετικῶς νέα ἐπιστήμη, ἡ δὲ χωριστὴ ἱστορικὴ τῆς ἔρευνα προϋποθέτει ὅτι ἔχει ἤδη αὐτὴ προχωρήσει ἀρκετὰ εἰς τὸν δρόμον τῆς. Ἀτυχῶς ὅμως ἡ ἐξέλιξις τῆς ἀπὸ τῆς ἐμφανισεως τῆς μέχρι σήμερον δέν ὑπῆρξεν ἀπρόσκοπτος. Σπουδαῖα ἐμπόδια παρενέβαλεν εἰς τήν πρόοδόν τῆς ἰδίως ἢ ἐπὶ μακρόν χρόνον κατίσχυσις τῆς ἀντιστορικῆς καί «ὀρθοδόξου» αὐτοκαλουμένης φιλελευθέρως σχολῆς, κατὰ τὰς ἀπόψεις τῆς ὁποίας αἱ παλαιότερον διδαχθεῖσαι οἰκονομολογικαὶ ἰδέαι ὤφειλον νά θεωροῦνται ἀπολύτως ἐσφαλμέναι καί ἀνάξια περαιτέρω διερευνήσεως. Ἀπὸ τοῦ τελευταίου τρίτου ὅμως τοῦ 19ου αἰῶνος, ἀφ' ὅτου ἤρχισεν ὁ κλονισμὸς τῆς ἰδέας τῆς ὀρθότητος τῶν ἐπιστημονικῶν γνώμων τῆς φιλελευθέρως σχολῆς, ἐνετάθη ἡ ἔρευνα τοῦ παρελθόντος, ἐπολλαπλασιάσθησαν αἱ εἰς παλαιούς οἰκονομολόγους ἀναφερόμεναι πραγματεῖαι, ἐπανεξεδόθησαν τὰ σπουδαιότερα τούτων ἔργα καί ἐδημοσιεύθησαν εἰδικὰ συγγράμματα ἱστορίας τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς. Κάθε χώρα ἐφιλοτιμεῖτο ἐξ ἔθνικῶν ἢ καθαρῶς ἐπιστημονικῶν λόγων νά φέρῃ εἰς φῶς τήν παλαιότεραν συμβολὴν τῆς πρὸς διαμόρφωσιν τῆς ἐπιστήμης ταύτης, αἱ δὲ κυβερνήσεις δέν ἐφείσθησαν δαπανῶν, ἵνα οριαγάγουν τήν τοιαύτην προσπάθειαν.

Σήμερον ἡ ἱστορία τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς, ἀνδρωθεῖσα πλέον, συγκεντρώνει εἰς ὅλας τὰς εὐρωπαϊκὰς καί ἀμερικανικὰς χώρας σημαντικόν ἐπιστημονικόν ἐνδιαφέρον. Διδάσκεται ἀπὸ καθέδρας εἰς ἅπαντα σχεδόν τὰ πανεπιστήμια τῶν πολιτισμένων κρατῶν, εἰς τήν Γαλλίαν μάλιστα, ἡ ὁποία ἐνδιεφέρθη περισσότερον οἰασθῆποτε ἄλλης χώρας διὰ τήν ἀνοδὸν εἰς τήν ἐπιφανίαν τοῦ παλαιοῦ τῆς οἰκονομολογικοῦ ὕλικου, ὡς καί εἰς ἑτέρας, λατινικὰς ἰδίως χώρας ὑπάρχουν ἀπὸ τινων δεκαετηρίδων ἰδιαίτεροι ἔδραι διὰ τό μάθημα τοῦτο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. περὶ οἰκονομικῶν συστημάτων καί θεωριῶν εἰς ξένους πολιτιστικούς κύκλους τὰ ἔργα τῶν E. Gaber, *Grundgedanken des alten chinesischen Sozialismus*, Erberfeld 1877 καί Chen Huan-Chang, *The economic principles of Confucius and his school*, 2 τόμοι, New York

1911, ώσαύτως B. Heimann, *Studien zur Eigenart indis-chen Denkens*, Tübingen 1930. Περί τής κοινωνικής οικονομικής διδασκαλίας του Κομφουκίου και του Βούδδα πραγματεύεται παρεμπιπτόντως και ο Arnold Lindwurm, *Das Eigentumsrecht und die Menschheitsidee im Staate. Eine Kritik und Lösung der sozialen Frage*, Leipzig 1878, σελ. 22 έπ.

2. Περί των μεγάλων αντιθέσεων γνωμών, πού παρατηρούνται μεταξύ των επιστημόνων του παρελθόντος και του παρόντος ή μόνον του παρόντος εις τό πλαίσιον τής θεωρητικής και τής εφηρμοσμένης κοινωνικής οικονομικής βλ. τό βιβλίον μου *Εισαγωγή εις τήν εφηρμοσμένην κοινωνικήν οικονομικήν*, Θεσσαλονίκη 1937, σελ. 19 έπ. και 26 έπ. Συμπληρωματικώς θά επεθύμουν νά παραθέσω ένταυθα τάς ακόλουθους χαρακτηριστικάς, άν και όχι πάντοτε όρθάς παρατηρήσεις του άλλως διαπρεπούς Άμερικανού οικονομολόγου του παρελθόντος αιώνος H.C. Carey, *Die Einheit des Gesetzes*, γερμ. μετάφρ. F. Stoepel, Berlin 1878, σελ. 67 έπ. «Γνωρίζετε, λέγει, νά υπάρχει εις τήν κοινωνικήν οικονομικήν και γενικώτερον εις τάς κοινωνικάς επιστήμας άποψις τις, τής οποίας ή αλήθεια νά αναγνωρίζεται γενικώς ύφ' όλων; Ήμεεις τουλάχιστον δέν γνωρίζομεν... Τά αίτια τής τιαυτής καταστάσεως δέν είναι δύσκολον νά εξηγηθούν. Ή κοινωνική επιστήμη (σημ. συγγρ. λέγων «κοινωνικήν επιστήμην») ο Carey έννοεί «τήν επιστήμην», πού έχει ως αντικείμενον τούς νόμους, τούς άγοντας και φέροντας τόν άνθρωπον εις τάς προσπαθείας του προς δημιουργίαν του ανωτάτου βαθμού τής ατομικότητος και τής μεγίστης δυνάμεως τής κοινωνικότητος εις τάς σχέσεις προς τούς συνανθρώπους του») είναι ή μάλλον συγκεκριμένη και ειδικευμένη εκ των επιστημών, έξαρτάται τά μέγιστα από τούς παλαιότερους και τούς άφηρημένους επιστημονικούς κλάδους, ή συλλογή και ανάλυσις των γεγονότων είναι έν αυτή δυσχερεστάτη, πλήν τούτων είναι ή μόνη, πού θίγει τά συμφέροντα, τά συναισθήματα, τά πάθη και τάς προκαταλήψεις των ανθρώπων. Ένεκα του τελευταίου τούτου είναι δυσχερέστατον νά εύρη τις εις αυτήν πρόσωπα, συλλέγοντα τά γεγονότα προς τόν αποκλειστικόν σκοπόν τής αντικειμενικής γνώσεως. Έφ' όσον αυτη ρυθμίζει τάς σχέσεις των ανθρώπων προς άλλλους, προσκρούει διηλεκτός εις τάς αντιρρήσεις εκείνων, πού επιδιώκουν δύναμιν και προνόμια εις βάρος των συνανθρώπων των. Ο ήγεμών προσβλέπει μετά περιφρονήσεως τήν επιστήμην, τήν διδάσκουσαν τούς υπηκόους του νά άμφιβάλλουν εις τήν θεϊκήν του προέλευσιν, ο στρατιώτης δέν δύναται νά πιστεύση εις μίαν επιστήμην, επιδιώκουσαν τήν κατάργησιν του επαγγέλματός του, και οι άπολαύοντες διαφόρων μονοπωλίων ουδεμίαν διάθεσιν έχουν νά αναγνωρίσουν τά πλεονεκτήματα τής ελευθέρας συναλλαγής. Όλοι ούτοι έλκουν όφέλη από σφαλεράς διδασκαλίας και εκ του λόγου τούτου προσβλέπουν λοξώς προς τούς επιθυμούντας πράγματι τήν αποκάλυψιν και έδραίωσιν τής αληθείας... Έργάται, εργοδότες, γαιοκτήμονες, άγρομισθωτάι πιστεύουν εις διαφόρους θεωρίας... Θίγομεν ένταυθα μίαν δυσχέρειαν, μέ τήν οποίαν ουδεμία άλλη επιστήμη (άστρονομία, γεωλογία, φυσική κτλ.) έχει ν' αντιπαλάσση... Πλήν τούτου ή κοινωνική επιστήμη εύρίσκεται κατά μέγιστον μέρος εις χείρας πανεπιστημιακών διδασκάλων, πού έξαρτώνται πανταχού έξ εκείνων, οίτινες έλκουν όφέλη από τήν άγνοϊαν και τήν άδυναμίαν του λαού. Όστις επιθυμεί έν Αυστρία νά διατηρήση τήν έδραν του, ουδέν διάσκει θίγον τά θεόθεν προεργόμενα δικαιώματα του κυριάρ-

χου ή ύποστηρίζον εκ του άν και κατά πόσον ο δεσποτισμός ή ο λαός εύρίσκεται εις τήν επιφάνειαν. Οι ευγενείς γαιοκτήμονες τής Άγγλίας έχαιρέτισαν τήν θεωρίαν του Malthus, ότι ή πείνα και ή άθλιότης των μαζών είναι ή άναγκαία συνέπεια ενός νόμου του πανσόφου και παναγάθου Δημιουργού...».

3. «Ο έρευνητής, παρατηρεί ο John Kells Ingram, *History of political economy*, γερμ. μετάφρ. υπό E. Roschlau 2α έκδ. 1905, σελ. 3, είναι τέκνον τής εποχής του και δέν ήμπορεί νά χωρισθί από τό κοινωνικόν περιβάλλον, εις τό μέσον του οποίου ζή και κινείται». «Οι συγγραφείς, λέγει άφ' έτέρου ο Luigi Cossa, *Introduzione allo studio dell' economia politica*, γερμ. μετάφρ. υπό E. Moormeister 1980, σελ. 76, επηρεάζονται σχεδόν πάντοτε, άν και εις διάφορον βαθμόν, από τάς ιδιαίτερας κοινωνικάς και μάλιστα οικονομικάς συνθήκας τής χώρας των και τής εποχής των. Ή έπιρροή αυτη είναι πολύ μεγάλη, άν και ένίοτε άσυνείδητος, έστω και άν οι κατεχόμενοι από αυτήν καυχώνται διά τήν ανεξαρτησίαν τής γνώμης των...». Βλ. και J. Kautz, όπ. παρ., σελ. 12, Paul Gemaehling, *Les grands éconómistes*, Paris 1925, σελ. IV του προλόγου και Paul Mombert, όπ. παρ., σελ. 5.

4. Ή διεξοδικώτερα άπασχόλησίς μου μέ βασικά τια σημεία οικονομικής ιστορίας εις τήν παρούσαν εισαγωγήν δέν είναι ξένη προς τήν συνείδησιν τής εκτιθεμένης έν τω κειμένω αναγκαιότητος και προς τήν έλλειψιν παρ' ήμίν επαρκών βοηθημάτων επί του επιστημονικού τούτου κλάδου. Τούτο έξήρηθη και εις τόν πρόλογον του παρόντος τόμου.

5. John Kells Ingram, όπ. παρ., σελ. 3 και A. Dubois, όπ. παρ., σελ. 9. Περί τής έννοίας και του ειδικώτερου περιεχομένου τής οικονομικής ιστορίας βλ. και Max Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, München-Leipzig 1923, σελ. 14 έπ. και Bernhard Laum, *Allgemeine Geschichte der Wirtschaft*, Berlin-Wien 1932, σελ. 13-25.

6. Ήδη πρό πολλών δεκαετηρίδων είχε καυτηριάσει ο Luici Cossa τήν τιαυτην σύγγχυσιν, χωρίς έν τούτοις αυτη νά παύση και μεταγενεστέρως εκδηλουμένη. «Έκ του ότι, έλεγεν ούτος όρθότατα (όπ. παρ., σελ. 77), ή ιστορία των οικονομικών θεωριών όφείλει νά λαμβάνη ύπ' όψιν τήν έπιρροήν των κοινωνικών οικονομικών συνθηκών, δέν έπεται ότι πρέπει νά συγχέομεν τήν ιστορίαν των πρώτων μέ τήν ιστορίαν των δευτέρων. Πρόκειται ένταυθα περί δύο σαφώς άπ' άλλήλων κεχωρισμένων πεδίων έρευνής, πού άποτελούν θεβαίως μαζί τήν ολοκληρώσιν τής ιστορίας τής οικονομίας έν τή ευρυτάτη τής λέξεως σημασία, ουχ ήτον εκάτερον όφείλει νά παρουσιάση αυτοτελή δράσιν. Ή άποψις ότι εκεί, όπου ύφίσταται έμπορική επικοινωνία, όπου εμφανίζονται τό χρήμα, οι φόροι κτλ., όφείλει νά ύπάρχη και ιστορία τής κοινωνικής οικονομικής, είναι έξ ίσου παράλογος, όσον τό νά ισχυρίζεται τις ότι ή άστρονομία και ή φυσιολογία συνυπήρξαν μέ τήν κίνησιν των άστέρων και τάς εκδηλώσεις τής αναπνοής».

7. Βλ. εις *Cours complet d'économie politique pratique, 1828-1829*, γερμ. μετάφρ. M. Stirner 1846, τόμ. 4ος, σελ. 197. Παρομοίας άπόψεις είχε διατυπώσει όλίγον πρότερον ο J.B. Say και εις άθρον του, πού έδημοσιεύθη τό 1826 εις τήν έν Παρισίους εκδοδόμενην *Encyclopedie progressive*. Πιστός εις τήν αρχήν του ταύτην, αφιερώνει εις τό πολύτομον *Cours complet* μόνον 34 σελίδας διά τήν ιστορία τής κοινωνικής οικονομικής, εκ των οποίων τό μεγαλύτερον μέρος καταλαμβάνουν αι θεωρία των φυσιοκρατών και των πρό αυτου φιλελευθέρων.

8. Ίδιατέρως ἐμφανίζεται δυσφορῶν κατὰ τοῦ J. B. Say ὁ κατηγορητὴς τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ τῆς «κοινωνικῆς οἰκονομίας» παρὰ τῆ Ἰονίῳ Ἀκαδημίᾳ Ὁθῶν Πυλαρινός εἰς τὸ ἐναρκτήριόν του μάθημα «Ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας», Κέρκυρα 1860, σελ. 11 ἐπ., διότι οὗτος παρεῖδε τὴν συμβολὴν τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς. «Ἐν τούτοις, λέγει, χαλεπὸν ἔστι τὸ συναντᾶν τὸν Γάλλον σχολάρχην, τὸν σοφὸν τῆς ἸΘ' ἑκατονταετηρίδος, τὴν ἐλληνικὴν λακτίζοντα ἀρχαιότητα, «μηδέν, ἀπολύτως μηδέν» ἀνευρίσκοντα δὴθεν ἐν αὐτῇ ἢ τοῦ Σαίη ὅμως περινοια, οὕτως ἀποφρημαμένη, ἐδόξασε, ὅτι ἡ λαμπράς τῆς ἀναπτύξεως ἐπιστήμης ὅλως ἀπετέφρωσε τοὺς σπινθηροὺς ἐξ ὧν ἤφθη, ἐνῶ οἱ σπινθηροὶ αἰείποτε ἐν τῇ φλογί, ἦν ἦσαν, ἐπιζῶσιν, ἐφ' ὅσον καὶ ἡ φλόξ ἐπιζῆ...».

9. Ch. Gide καὶ Ch. Rist, *Histoire des doctrines économiques*, πρόλογος τῆς πρώτης ἐκδόσεως.

10. Βλ. εἰς *Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland*, München 2α ἔκδ. 1924, πρόλογος.

11. W. Roscher, αὐτόθι.

12. H. Kautz, ὅπ. παρ., σελ. 9. Βλ. εἰς A. Dubois, ὅπ. παρ. I, σελ. 10 ἐπ. καὶ August V. Miaskowski, *Die Anfänge der Nationalökonomie*, ἐναρκτ. πανεπ. λόγος Leipzig 1891, σελ. 6 ἐπ. καὶ ἄλλους λόγους, πού συναγοροῦν ὑπὲρ τῆς σπουδῆς τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς.

13. Βλ. τὸν πρόλογόν του εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ γενομένην γερμανικὴν ἔκδοσιν τῆς ἱστορίας τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν τῶν Ch. Gide καὶ Ch. Rist ὑπὸ τὸν τίτλον *Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen*, 2α ἔκδ. Jena 1921 (ὑπάρχει καὶ μεταγενέστερα ἔκδοσις).

14. Βλ. τὸν πρόλογον τοῦ ἔργου του *Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre*, 9η ἔκδ. Leipzig 1922 (ὑπάρχουν καὶ μεταγενέστερα ἔκδοσις).

15. Βλ. καὶ εἰς August Oncken, ὅπ. παρ., σελ. 5.

Ο Δημοσθένης Στεφανίδης ἀσχολήθηκε ἐκτενῶς μέ τὴν ἀνάλυση τῶν οἰκονομικῶν ἰδεῶν καὶ ἀντιλήψεων τῶν Πατέρων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων. Στό σύγγραμμά του Ἡ Κοινωνικὴ Οἰκονομικὴ ἐν τῇ ἱστορικῇ τῆς ἐξελίξει, τόμ. Α', Ἀθήναι 1948, ἀφιερώνει εἰδικὰ κεφάλαια, ὅπως: «Ὁ κομμουνισμὸς τῶν πρώτων χριστιανῶν» (σσ. 206-214), «Βυζάντιον» (σσ. 248-298), ὅπου μελετᾶ τοὺς Κλήμεντα Ἀλεξανδρείας, Ὁριγένη, Μέγα Βασίλειο, Γρηγόριο Νύσσης, Γρηγόριο Ναζιανζηνό, Ἰωάννη Χρυσόστομο καὶ Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα.

Μεταγενέστερα ἀσχολήθηκε μέ τὸ δυσεπίλυτο ὅσο καὶ περίπλοκο ζήτημα τῆς ἰδιοκτησίας στὰ πλαίσια τῆς χριστιανικῆς σκέψεως. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀνακοίνωσή του μέ τίτλο «Χριστιανισμὸς καὶ Ἰδιοκτησία» (Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Ἑλληνοχριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ, Ἀθήναι 13-16 Μαΐου 1956).

Χριστιανισμὸς καὶ ἰδιοκτησία

Ἄπαντα τὰ μέχρι τοῦδε ἐμφανισθέντα σχέδια πληρεστέρας κοινωνικῆς ὀργανώσεως τῶν ἀνθρώπων περιστρέφονται περίξ τῆς διαμορφώσεως νέας σχέσεως μεταξύ τῶν κατ' ἴδιαν ἀτόμων καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν προερχομένων ομάδων. Ὁ τρόπος τῆς διαμορφώσεως τῆς ἐν λόγω σχέσεως ἀποτελεῖ ὅθεν τὸ διακριτικὸν γνώρισμα τῶν διαφορῶν κοινωνικῶν συστημάτων. Οἱ κοινωνικοὶ ἀναμορφωταὶ ἢ ἀναχωροῦν κατὰ βάσιν ἀπὸ τὴν ὁλότητα καὶ ἀξιοῦν ἐν ὀνόματί τῆς ὑποταγῆς τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων εἰς τὰ γενικώτερα τοιαῦτα ἢ ἐξαίρουν τὰ συμφέροντα τῶν κατ' ἴδιαν ἀτόμων, διαβλέποντες εἰς τὴν ἀνετωτέραν δυνατὴν ἱκανοποίησιν τῶν τελευταίων τούτων τὴν πραγματοποίησιν τοῦ κοινῶν συμφέροντος. Αἱ συ-

ναφεῖς ἀντιθέσεις, ἀπαντῶνται ἐν τε τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ κοινωνικῇ ζωῇ, συνιστοῦν τὸν πυρῆνα τοῦ λεγομένου κοινωνικοῦ ζητήματος. Ἰπῆρξεν αἰεποτε μεταξύ τῶν ἐν κοινωνίαις βιούντων ἀτόμων κοινωνικὸν ζήτημα: οὐχ ἦττον ἄλλοτε ἐκάλυπτε τὴν ὑπόστασιν του πυκνὴ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἀγλύς. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ὑφίστανται πλήρης συνείδησις τῶν ἐπιμάχων σημείων του καὶ ὀργάνωσις ἐν τῇ προασπίσει τῶν ἀντιτιθεμένων εἰς τὸ πλάσιόν του συμφερόντων.

Τὰ ἐπίμαχα σημεία τῆς ἀνθρωπίνης διαβιώσεως συνδέονται στενῶς μέ τὴν περί δικαιοσύνης ἀντίληψιν εἰς τὴν κοινωνικὴν καὶ ἰδιαίτατα τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν. Ἡ εὐρυτέρα δυνατὴ συμμετοχὴ εἰς τὸ προϊόν τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος τῆς κοινωνίας εἶναι ὄντως τί, πρὸς τὸ ὅποιον μετὰ πάθους κατηυθύνοντο καὶ ἐξακολου-

θοῦν κατευθυνόμενα τὰ ἀνθρώπινα πλάσματα. Διὰ τῆς κτήσεως ἀφθόνων οἰκονομικῶν ἀγαθῶν ἱκανοποιοῦν τὰς πολλαπλᾶς ἀνάγκας των, δι' αὐτῆς ἐξασφαλίζουν τὴν εὐνοϊκὴν ἐξέλιξιν τῆς ὅλης των ὑποστάσεως. Ἡ ἀναγνώρισις τῆς σημασίας τῆς παραγωγῆς καὶ διανομῆς τῶν ἀγαθῶν ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ διαβίωσει δὲν ἀποτελεῖ, σημειωτέον, αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἐπίμαχον σημεῖον, οὔτε κἂν ἐκδήλωσιν ὑλιστικῆς κοσμοθεωρίας. Τὴν συναντῶμεν καὶ εἰς αὐτούς τοὺς ἰδεαλιστικώτερον προσηματολισμένους ἀρχαίους Ἕλληνας συγγραφεῖς, δὲν τὴν ἀρνοῦνται οὐδ' αὐτοὶ οἱ Πατέρες τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Τὰ ἐπίμαχα σημεῖα ἐγκαινῶνται εἰς τοὺς ὑπὸ τῆς πολιτείας ἀνεγνωρισμένους τρόπους παραγωγῆς καὶ διανομῆς τῶν ἀγαθῶν, ἂν καὶ κατὰ πόσον οὗτοι, ἐδραζόμενοι ἐπὶ τῆς ἰδέας τῆς δικαιοσύνης, ἐξασφαλίζουν πληρέστερον τὸ καλὸν τῆς ὁλότητος. Οἱ τρόποι οὗτοι συνδέονται ἀμεσῶτα μὲ τὸ περιεχόμενον τῆς ἰδιοκτησίας, τὸ ἀκανθώδεστον ἔκπαλαι σημεῖον τῶν κοινωνικοπολιτικῶν συζητήσεων.

Αἱ πρῶται ἀπαρχαί τῆς ἰδιοκτησίας ἀπασχολοῦν ἀπὸ μακροῦ τὴν διανοουμένην ἀνθρωπότητα. Ὁ Hugo Grotius ἀνάγει ταύτην εἰς τὴν δημιουργὸν τοῦ κράτους συνθήκην, οἱ Hobbes καὶ Montesquieu τὴν βλέπουν προερχομένην ἀπὸ τὸν νόμον, ὁ Locke καὶ οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν μεταγενεστέρων καὶ συγχρόνων οἰκονομολόγων τὴν συνδέουν μὲ τὴν ἀνθρωπίνην ἐργασίαν. Τίς ἐκ τῶν θεωριῶν τούτων εὐρίσκειται ἐγγύτερον τῆς πραγματικότητος;

Ἡ ἰδιοκτησία ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἐμπραγμάτου δικαιώματος, τοῦ παρέχοντος πλήρη ἢ — ὀρθότερον — πληρεστέραν οἰοῦντι ἄλλου τοιοῦτου δικαιώματος ἐξουσίαν, εἶναι τόσο παλαιά, ὅσον καὶ τὸ κράτος. Δέν ἠδύνατο νὰ προηγηθῇ τούτου, ὡς προϋποθέτουσα ἔννομον τάξιν, συνδεδεμένην μὲ τὴν ὑπαρξίν πρωτογόνου ἔστω πολιτικῆς ἐξουσίας. Δέν ἠδύνατο ὡσαύτως νὰ ἀποστῇ χρονικῶς τῆς ἰδρύσεως τοῦ κρατικοῦ ὀργανισμοῦ, δεδομένου ὅτι εἰς τῶν βασικωτέρων, ἂν μὴ ὁ βασικώτερος ἀντικειμενικός σκοπός τῆς τελευταίας ταύτης ὑπῆρξεν ἢ εὐρύτερα δυνατὴ χρησιμοποίησις τῶν ἡττημένων ἐν τῇ γενετείρᾳ τοῦ κράτους διαπάλῃ πρὸς ἀνετωτέραν οἰκονομικὴν διαβίωσιν τῆς νικητρίας καὶ κυριάρχου τοῦ ἀρτιγενοῦς κράτους ἀνθρωπίνης ομάδος. Τὴν ἀνετον αὐτὴν οἰκονομικὴν διαβίωσιν τῶν κυριάρχων μελῶν τῆς κρατικῆς κοινότητος ἐξησφάλιζε πληρέστερον τῆς παλαιότερας πραγματικῆς καὶ ὡς τοιαύτης χαλαρᾶς καὶ ἀμφιρρεποῦς σχέσεως

τῶν οἰκονομικῶν μονάδων πρὸς τὰ ὑλικά καὶ ἄ-ῦλα ἀγαθὰ ἢ ἤδη τὸ πρῶτον διαμορφωθείσα, χάρις εἰς τὴν κρατικὴν ὀργάνωσιν, ἔννομος σχέσις. Μὲ τὴν διαμόρφωσιν αὐτὴν τῆς ἰδιοκτησίας ὡς θεσμοῦ ἄρχεται ἡ οἰκονομικὴ πρόοδος τῆς ἀνθρωπότητος, συγχρόνως ὁμως καὶ ἡ ἐκμετάλλευσις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον.

Τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας ἐμφανίζεται ὅθεν πρὸ ἡμῶν ὡς γέννημα τοῦ ἀνθρωπίνου ἐγωϊσμοῦ, ἀτομικοῦ καὶ ὁμαδικοῦ, ἢ ἐγωϊστικῆ δὲ αὐτὴ προέλευσις ἐπηρεάζει τοῦτο καθ' ὅλας τὰς φάσεις τῆς μεταγενεστέρας του ἐξελίξεως. Ἀληθῶς, καθ' ἃς χρονικὰς περιόδους κατίσχυαν ἐκ διαφόρων λόγων εἰς τὰς πολιτικὰς κοινωνίας ἀτομιστικαὶ ἀντιλήψεις τῆς ζωῆς, βλέπομεν ἐνισχυομένην τὴν ἀτομικὴν ἰδιοκτησίαν κατ' ἔκτασιν καὶ ἔντασιν. Τὰ χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα μᾶς προσφέρουν ἐν τούτῳ ἢ προηγηθεῖσα τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ρωμαϊκὴ περίοδος καὶ ἡ περίοδος τῆς ἐλευθέρως συναλλαγῆς τοῦ 19ου μ.Χ. αἰῶνος. Κατ' ἀμφοτέρας ταύτας τὰς περιόδους, ἀγομῆνας καὶ φερομένας ὑπὸ τῆς συνυφασμένης μὲ ἐντόνως ἀτομοκρατικᾶς ἰδέας στωϊκῆς φιλοσοφίας καὶ διδασκαλίας περὶ φυσικοῦ δικαίου, διεμορφώθη ἐπὶ τῶν νομοθετικῶν κειμένων ἢ μᾶλλον ἀπόλυτος, ἄκαμπτος, σκληρὰ μορφή ἰδιοκτησίας, ἢ ἰδιοκτησία ὡς ἐπέκτασις τῆς φυσικῆς καὶ ἠθικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀτόμου, ὡς ἱερὸν καὶ ἀπαραβίαστον ἀνθρώπινον δικαίωμα, περιλαμβάνον καὶ αὐτὸ ἔτι τὸ jus abutendi, τὸ δικαίωμα καταχρήσεως τοῦ πράγματος! Τὴν μορφήν μάλιστα ταύτην τῆς ἰδιοκτησίας βλέπει τις ἐν Ρώμῃ μεταφερομένην καὶ εἰς τὴν δημοσίαν ζωὴν. Κατὰ τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ Mommsen, ἐκ τοῦ λόγου τούτου οἱ Ρωμαῖοι βασιλεῖς ἐνεφανίζοντο ὡς ἰδιοκτῆται τοῦ κράτους των, οἱ δὲ μεταγενεστέροι ἐμφύλιοι πόλεμοι περιστρέφοντο ἐμφανῶς περίξ τῶν καρπῶν τῆς ἐπὶ τοῦ κράτους ἰδιοκτησίας, τῶν προνομίων δηλονότι, τῶν ἐξασφαλιζομένων ὑπὸ τῆς κρατικῆς παντοδυναμίας.

Προήχθη ὁμολογουμένως οὕτω ἢ οἰκονομικὴ ζωὴ κατὰ τὰς περιόδους ταύτας χάρις εἰς τὸ συνέχον τὰ πάντα κερδοσκοπικὸν πνεῦμα καὶ τὴν ἔντασιν τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος· ἐξηπλώθη ὁμως ἡ κοινωνικὴ ἁρμονία καὶ ἐξηθλιώθησαν εὐρύτατα στρώματα τῆς κοινωνίας, θυσιασθείσης τῆς ἰδέας τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Δέν εἶναι ἐσφαλμένον τὸ λεχθέν ὅτι οἱ νεώτεροι εὐρωπαϊκοὶ λαοί, παραλαμβάνοντες τὸ δίκαιον τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων ὡς κατασκευ-

ασμα τῆς ὑψίστης ἀνθρωπίνης λογικῆς, ἐδημιούργουν ἀσυνειδήτως καί τό πλαίσιον τῆς ἐκτροφῆς καί προωθήσεως τῶν συγχρόνων ἀνατρεπτικῶν ἰδεῶν καί ἐπιτυχῶν ἀνατρεπτικῶν κινήματων. Ἐάν ἡ Ρώμη ἀπέφυγε τά τελευταῖα ταῦτα, τοῦτο ἀποδοτέον εἰς τήν ἀνοικτίρμονα σκληρότητά της καί τήν αὐστηράν στρατοκρατικήν της ὀργάνωσιν.

Εἰς τήν ρωμαϊκὴν ἀντίληψιν περὶ ἰδιοκτησίας ἀντέταξεν ὁ χριστιανισμὸς τήν ἰδικήν του, προϊὼν βεβαίως κατὰ κύριον λόγον τοῦ μεγάλου κηρύγματος τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης, συνδεομένην ὅμως καί μέ τήν ἑβραϊκὴν, ἐν πολλοῖς δέ καί μέ τήν ἐλαστικὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν ἀντίληψιν, εἰσδύσασαν ἐνωρὶς κατὰ τά πρῶτα βήματα πρὸς διαμόρφωσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καί διαχυθεῖσαν βραδύτερον εἰς τοὺς λόγους καί τά ἔργα τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἀνατολικῆς καί τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας, μυστῶν ὄλων τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ὁ ἀκούων τό τοῦ Εὐριπίδου «Οὔτοι τά χρήματ' ἴδια κέκτηνται βροταί, τά τῶν Θεῶν δ' ἔχοντες ἐπιμελούμεθα» ἢ τό τοῦ φιλοσόφου Βίωνος «Τά χρήματα τοῖς πλουσίοις ἢ τύχη οὐ δεδώρηκεν, ἀλλὰ δεδάνεικεν» νομίζει πρὸς στιγμὴν ὅτι ἔχει πρό αὐτοῦ περικοπὰς ὀμιλίας πατρὸς τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Ἐκ τῆς ἐλαστικότητος, τῆς «κοινωνικότητος» οὕτως εἶπεν τῆς περὶ ἰδιοκτησίας ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀντιλήψεως ἐξηγοῦνται, πέραν τῶν κοινωνιζόντων καθεστῶτων τῶν δωρικῶν περιοχῶν, ὁ πολλαχοῦ παρατηρηθεὶς νομοθετικὸς ἐξαναγκασμὸς τῶν εὐπορωτέρων πρὸς οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τῶν κατωτέρων τάξεων, ὡς ἐπίσης αἱ συχναὶ ἐπεμβάσεις τῶν ἐλληνικῶν κρατῶν εἰς τὴν κοινωνικὴν οἰκονομικὴν ζωὴν πρὸς ἄρσιν ἀδικιῶν κατὰ τὴν διανομὴν τῶν ἀγαθῶν, ἰδιαίτατα ἐν τῇ προεξαρχούσῃ τότε ἐγείψ κτήσει. Ἡ ἰδέα τοῦ ἐλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ εὕρισκει ὄντως ἐν τῇ διαμορφώσει τῆς ἰδιοκτησίας μίαν ἐκ τῶν ὠραιότερων τῆς ἐκδηλώσεων.

Ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις περὶ ἰδιοκτησίας εἶναι διαπεποτισμένη περισσότερον οἰασθήποτε ἄλλης ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν ἀλληλεγγύην καί τὴν ἰδέαν τῆς ἐξασθενήσεως τοῦ ὧμοῦ ἀτομικοῦ ἐγωῖσμοῦ. Κατ' αὐτὴν ὁ κόσμος ὀφείλει τὴν προέλευσίν του εἰς τὸν Θεόν, εἰς αὐτὸν συνεπῶς ἀνήκει ἢ πρωταρχικὴ ἰδιοκτησία ἐφ' ὅλων τῶν ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων καί τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν. Ἡ θεία αὕτη ἰδιοκτησία εἶναι ἡ μόνη κεκτημένη ἀπόλυτο μορφή. Τό δικαίωμα τοῦ μεταβιβάζει ὁ Θεὸς προκειμένου περὶ τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν τῆς δη-

μιουργίας εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Πρὸ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ἡ ὑποταγὴ τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν εἰς τὸν ἀνθρώπον ὑπῆρξε πλήρης. Σήμερον ὅμως δὲν συμβαίνει πλέον τοῦτο ὡς οἰοεὶ ἐκδηλώσις τῆς τιμωρίας τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ μεταβίβασις ὅθεν τοῦ θεοῦ δικαίουματος ἰδιοκτησίας εἰς τοὺς ἀνθρώπους γίνεται συνοδεία πλείστων ὅσων ἠθικῆς προελεύσεως περιορισμῶν, ἢ συνισταμένη τῶν ὁποίων εἶναι ἡ χρησιμοποίησις τῆς ἰδιοκτησίας οὐχὶ πρὸς τρυφήν τοῦ κατέχοντος τά ἀγαθὰ, ἀλλὰ πρὸς τό καλόν ὀλοκλήρου τῆς κοινωνίας.

«Οὐ κελεύομεν», λέγει ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἰς μίαν ἐκ τῶν ὀμιλιῶν του εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους πρώτην ἐπιστολήν, «μὴ πλουτεῖν, ἀλλὰ κακῶς μὴ πλουτεῖν· ἔξεστι γάρ πλουτεῖν, ἀλλὰ χωρὶς πλεονεξίας, χωρὶς ἀρπαγῆς καί βίας». Καί ἀλλαγῶ παρατηρεῖ: «Καί ταῦτα λέγω, οὐκ ἐπειδὴ ἁμαρτία τά χρήματα· τοῖς πτωχοῖς δέ μὴ διανέμειν αὐτὰ ἁμαρτία, καί κακῶς αὐτοῖς χρῆσθαι. Οὐδὲν γάρ ὁ Θεὸς κακόν ἐποίησεν, ἀλλὰ πάντα καλὰ λίαν· ὥστε καί τά χρήματα καλά».

Ὁ χριστιανισμὸς δὲν δύναται πάντως, κατὰ τὸν Χρυσόστομον, νὰ συμβιώσῃ ἀρμονικῶς μέ τὸν ἄκρατον ἀνθρώπινον ἐγωῖσμόν. Παραβάλλων παραστατικώτατα τὴν κοινωνικὴν οἰκονομίαν πρὸς τό ἀνθρώπινον σῶμα, παρατηρεῖ εἰς ὀμιλίαν του τά ἀκόλουθα: «Ἡ τροφή τοῦ σώματος ἢ κοινὴ δεδομένη τοῖς μέλεσιν, ἐάν εἰς ἓν ἔλθῃ μέλος, κακείνου λοιπὸν ἀλλοτρία γίνεται. Ὅταν γάρ μὴ δυνηθῇ πεφθῆναι μηδὲ θρῆψαι, ἀλλοτρία κακείνου γέγονεν. Ἐάν δὲ κοινὴ γένηται, κακείνου καί πάντων ἐστὶν ἴδια. Οὕτω καί ἐπὶ τῶν χρημάτων, ἂν σύ μόνος ἀπολαύσῃς, καί σύ ἀπώλεσας. Οὐ γάρ αὐτῶν καρπώσῃ τὸν μισθόν, ἂν δὲ μετὰ τῶν ἄλλων κτήσῃ, τότε μᾶλλον ἐστὶν σά, καί τότε καρπώσῃ τὴν ὠφέλειαν. Οὐχ ὄρας ὅτι χεῖρες διακονοῦνται καί στόμα λεαίνει καί γαστήρ δέχεται; Μὴ λέγει ἡ γαστήρ; Ἐπειδὴν ἐδεξάμην, ὀφείλω τό πᾶν κατέχειν; Μὴ τοῖνον, μηδὲ ἐπὶ τῶν χρημάτων τοῦτο σύ λέγε· τοῦ γάρ δεχομένου τό μεταδίδοναι. Ὡσπερ οὖν κακία γαστρός τό κατέχειν τά βρώματα, καί μὴ διανέμειν· παντί γάρ τῷ σώματι λυμαίνεται· οὕτω κακία τῶν πλουτούντων, τό κατέχειν ὅπερ ἔχουσι παρ' ἑαυτοῖς· τοῦτο γάρ καί ἑαυτοὺς καί τοὺς ἄλλους ἀπόλλυσιν...».

Ἐν ἀλληλουχίᾳ πρὸς τὰς κοινωνιζούσας αὐτὰς ἀντιλήψεις τοῦ Χρυσοστόμου εὕρισκεται καί ἡ περὶ ἰδιοκτησίας διδασκαλία του. «Πάντα γάρ παρά Χριστοῦ ἔχομεν... πάροικοι γάρ ἐ-

σμέν και παρεπίδημοι. Τό δέ ἐμόν και σόν τοῦτο ρήματά ἐστι ψιλὰ μόνον...». Ἄν τήν χρῆσιν τῶν ὑπό τοῦ Θεοῦ προσφερομένων θελήσωμεν νά ὀνομάσωμεν ἰδιοκτησίαν, αὕτη ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ τρόπου τῆς διαθέσεως τῶν εἰς αὐτήν ὑποκειμένων ἀγαθῶν, «Μή τοίνυν λέγε, ὅτι τά ἐμαυτοῦ ἀναλίσκω, και ἐκ τῶν ἐμαυτοῦ τρυφῶ. Οὐκ ἀπό τῶν σεαυτοῦ, ἀλλ' ἀπό τῶν ἀλλοτρίων... Γίνεται δέ σά τά ἀλλότρια, ἄν εἰς ἐτέρους ἀναλώσης· ἄν δέ εἰς σαυτόν ἀναλώσης ἀφειδῶς, ἀλλότρια γέγονε τά σά».

Δυστυχῶς ὁ περιορισμένος χρόνος δέν μοί ἐπιτρέπει τήν παράθεσιν ἀποσπασμάτων ἐκ τῶν λόγων και ἔργων και ἐτέρων ἀντιπροσωπευτικῶν πατέρων τῆς διδασκαλίας τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἐπί τοῦ περιεχομένου τῆς ἰδιοκτησίας. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ λόγου ἄγομαι εἰς τήν ἐκθεσιν τῆς συναφούς διδασκαλίας ἐνός μόνου πατρός τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας, τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκυϊνάτου. Ἡ περί ἰδιοκτησίας διδασκαλία τοῦ Θωμᾶ δέν ἐμφανίζει ἄλλως τε μεμονωμένας σκέψεις ἐνός μεσαιωνικοῦ θεολόγου, ἀποτελοῦσα ἀριστοτεχνικήν ἀπόδοσιν τῶν παρά τῆ ἐκκλησία τῆς Δύσεως και γενικώτερον εἰς τοὺς κόλπους τῆς χριστιανισμοῦ κρατουσῶν κατά τήν ἐποχήν ἐκείνην πεποιθήσεων, πεποιθήσεων ἐδραζομένων πάντοτε ἐπί τῆς Ἁγίας Γραφῆς και τῆς πατερικῆς διδασκαλίας, ἐπηρεασμένων ὅμως εἰς πλείονα τοῦ ἐνός σημεία και ἀπό τήν ἀριστοτέλειον φιλοσοφίαν. Σημειωθῆτω ὅτι πρόκειται περί πατρός ἐξαιρετικοῦ κύρους, δι' ὃ και ἡ περίφημος ἐγκύκλιος «Rerum novarum» τῆς 15-5-1891 ἐπό Πάπα Λέοντος XIII ἀπό τήν διδασκαλίαν τοῦ Θωμᾶ ἠρύσθη κατά μέγιστον μέρος τά ἐρείσματα τῶν ἐπιδιώξεων τῆς ὑπέρ τῶν ἀναξιοπαθούτων ἐκ τῶν νεωτέρων συνθηκῶν τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς.

Περί τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας πραγματεύεται ὁ Θωμᾶς πολλαχοῦ τῶν ἔργων του, θεωρεῖ δέ ταύτην κατ' ἀρχήν σκόπιμον και ἐπικρίνει τήν κοινοκτημοσύνην ὡς και κοινωνικοῦσας τινάς τάσεις, αἵτινες εἶχον σποραδικῶς εἰσδύσει εἰς τήν χριστιανικήν ἐκκλησίαν. Ἡ κοινοκτημοσύνη, λέγει, θά ἦτο πραγματοποιήσιμος ἢ ὡς ἐκδήλωσις ἄλλως δυσεπιτεύκτου ἀνθρωπίνης αὐταπαρνήσεως ἢ τῆ συνδρομῆ ἰσχυροῦ ἐξωτερικοῦ καταναγκασμοῦ, εἰς τό διηνεκές ἀδυνάτου. Τήν σκοπιμότητα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ὑποστηρίζει ὁ Θωμᾶς κυρίως ἐκ λόγων ψυχολογικῶν, χρησιμοποιῶν πρός τοῦτο και τήν ἐπιχειρηματολογία τῆς Ἀριστοτέλους κατά τοῦ πλατωνικοῦ κοινωνισμοῦ. Ἡ διοίκησις, λέγει, τῶν ἀνθρωπίνων

πραγμάτων χωρεῖ ὀμαλώτερον, ὅταν ἕκαστος ἔχη τήν ἐπιμέλειαν ὀρισμένου κύκλου ἐργασιῶν. Φροντίζει τις καλύτερον δι' ὅ,τι τῷ ἀνήκει, ἐνῶ ἀδιαφορεῖ διά τό κοινόν ἐπί τῆ ἰδέα ὅτι θά ἐνδιαφερθῶν ἕτεροι δι' αὐτό. Περαιτέρω ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία διεγείρει τήν ὄρεξιν πρός ἐργασίαν και παραγωγικήν δράσιν, ἐνῶ ἡ κοινοκτημοσύνη καταλήγει ἀναποφεύκτως εἰς τόν σφετερισμόν τῶν ἀγαθῶν, τῶν παραγομένων διά τοῦ ζήλου τῶν ἐργατικωτέρων ἀτόμων. Ἡ ἴση κατανομή τῶν ἀγαθῶν μεταξύ τῶν ἀνθρώπων οὐδαμῶς θά καθίστα τούτους εὐτυχεστέρους· ὁ φθόνος και ἡ διχόνοια θά ἐνετείνοντο οὕτω και θά διέσειον τά κοινωνικά θεμέλια.

Πλήν ἡ ἰδιοκτησία δέν δύναται νά παρεμβάλλεται ὡς ἐμπόδιον τοῦ δικαιώματος ὑπάρξεως παντός ἀνθρώπου, οὔτε νά θέτῃ ἐκποδῶν τήν κοινωνικήν δικαιοσύνην. Ἰδίᾳ ἡ τροφοδότις γῆ παρεχωρήθη ὑπό τοῦ Θεοῦ εἰς τοὺς ἀνθρώπους πρός ἀνετον ὄλων διαβίωσιν· τό ἐπ' αὐτῆς δικαίωμα τῆς ὀλότητος εἶναι ὅθεν οὕτως εἰπεῖν φυσικόν. Ὁ καθορίζων τόν κύκλον τῶν δικαιωμάτων ἐνός ἐκάστου νόμος (lex) πρέπει νά εἶναι πράγματι δίκαιος, διότι κέλευσμα τῆς ἀρχῆς, μή ἀνταποκρινόμενον εἰς τήν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης, δέν δικαιούται νά διεκδικῆ ἰσχύν νόμου. Ἀπόκτησις ἀγαθοῦ κατά τρόπον θίγοντα τήν δικαιοσύνην προσφέρει ἴσως εἰς τόν ἀποκτῶντα νομήν (possessio), ὅχι ὅμως και ἰδιοκτησίαν (dominium). Τήν ἀτομικήν ἰδιοκτησίαν ἐπιθυμεῖ ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ Θωμᾶς οὐχί ἀπερίοριστον, ἀλλ' ἐλαστικήν, δικαίαν, χριστιανικήν. Ὁ ἰδιοκτήτης δέν νά κέκτηται οὐχί τό jus fruendi, utendi et abutendi τῶν Ρωμαίων, ἀλλά μόνον τό ὑπό τοῦ πνεύματος τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης ὑπαγορευόμενον jus procurandi et dispensandi, ὦν ἀπλοῦς ἐπιμελητής και διοικητής τῆς περιουσίας ἐν ὀνόματι τοῦ δικαιοπαρόχου Θεοῦ, ἐναντι τοῦ ὀποίου, κατά τήν ρῆσιν τοῦ Χρυσοστόμου, ὑποχρεοῦται εἰς λογοδοσίαν. Ἡ διοίκησις τῶν ἀγαθῶν ὀφείλει νά γίνεται κατά τόν ἐπωφελέστερον διά τήν ὀλότητα τρόπον, τοῦ ἰδιοκτήτου περιοριζομένου ἐν τῇ χρησιμοποίησιν τοῦ ἐκ τῆς διοικήσεως προερχομένου ὀφέλους. Ἄν δέν δικαιούται τό ἄτομον — πλήν ἄν εὐρίσκειται εἰς κατάστασιν ἀνάγκης — νά ἀπαιτήσῃ τά ἀγαθά τοῦ ἄλλου, δικαιούται ἐπί τῆ βάσει τῶν νόμων τῆς ἠθικῆς νά πράξῃ τοῦτο ἢ κοινωνία, ὑπό τήν μορφήν τῆς πολιτείας ἢ τῆς ἐκκλησίας, μέχρις ὅμως ὀρισμένου βαθμοῦ.

Ἡ χριστιανική ἀντίληψις περί ἰδιοκτησίας

ἐπαμφοτερίζει, ὡς βλέπομεν, μεταξύ ἀτομισμού καί κοινωνισμού. Ἀποστρέφεται τήν ἀκαμψίαν τῆς συναφοῦς ἀτομιστικῆς ρωμαϊκῆς ἀντιλήψεως, εἰσδύει ἐλαφρότερον ἢ βαθύτερον κατά τάς περιστάσεις εἰς τά πεδία τῆς κοινωνιστικῆς κοσμοθεωρίας, ἀποφεύγει ὅμως νά ἐξιχθῆ μέχρι τῆς τραυματιζούσης καιρίως τήν ἀνθρωπίνην φύσιν κοινοκτημοσύνης τῶν ἀγαθῶν. Ζητεῖ νά ἀνεύρη τήν χρυσήν μέσην ὁδόν μεταξύ τῶν ἰδεολογικῶν ἀντιθέσεων καί ἡ προσπάθεια αὕτη διήκει ἀπό τῆς πρώτης ἐμφάνισεως τοῦ χριστιανισμού μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Παροδικαί καί μεμονωμένα ἐκτροπαί δέν ἔλειψαν βεβαίως ἐν τῷ παρελθόντι, χωρίς ὅμως τό τοιοῦτον νά κλονίσῃ τήν βασικήν γραμμήν. Ἡ θέσις αὕτη τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας ἐπί ἑνός ἐκ τῶν σημαντικωτέρων κοινωνικῶν προβλημάτων προσφέρει εἰς αὐτήν τήν δυνατότητα ἀρμονικῆς συμβιώσεως μεθ' οἴουδῆποτε πραγματοποιησί-

μου καί βιωσίμου κοινωνικοῦ οἰκονομικοῦ καθεστῶτος.

Ἡ ἰδέα τῆς ἰδιοκτησίας ὡς κοινωνικοῦ λειτουργήματος δεσπόζει ἐπί τῶν ἡμερῶν μας καί ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Ἡ πληρεστέρα ὡσαύτως προσαρμογή της εἰς τήν οἰκονομικήν ζωὴν τῶν λαῶν ἀποτελεῖ μέλημα ὄλων τῶν κυβερνήσεων. Οὕτω δύναται νά καυχῆθῃ ὁ χριστιανισμός ὅτι ἀποτελεῖ τόν πρωτοπόρον ἐν τῇ ἐπιδιώξει καί τῆς ἐσωτερικῆς κοινωνικῆς γαλήνης καί ἀρμονίας. Ἄν μάλιστα ἡ κοινωνική ἐπιστήμη καί ἡ πολιτική ἐνωτίζοντο ἐγκαιρότερον τά χριστιανικά διδάγματα, ἂν ἡ ἰδιοκτησία ἀπέκτα ἐνωρίτερον χριστιανικόν περιεχόμενον, θά ἀπεφεύγοντο ἀσφαλῶς πολλά ἐκ τῶν κοινωνικοπολιτικῶν ἀκροτήτων τῆς τελευταίας τεσσαροκονταετίας καί ἡ ἀνθρωπότης θά ἐβάδιζεν ὁμαλώτερον τόν ὁρόμον τῆς προόδου.

Παναγιώτης Β. Δερτιλῆς (1903-1971)

Χρήστος Μπαλόγλου

Εἰσαγωγικά

Ὁ Παναγιώτης Δερτιλῆς ἀνήκει στή γενιά τῶν οικονομολόγων τῆς δεκαετίας τοῦ '30, οἱ ὁποῖοι μετὰ ἀπό σπουδές εἴτε στή Γαλλία εἴτε στή Γερμανία κατέλαβαν κατά τόν Μεσοπόλεμο θέσεις ὑφηγητῶν στά ἑλληνικά ΑΕΙ¹. Παράλληλα, ἀνήκει καί στή γενιά τῶν δημοσιονόμων πού στελέχωναν τό Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν καί στή συνέχεια ἐξελέγησαν πανεπιστημιακοί διδάσκαλοι. Στήν ἴδια κατηγορία ἀνήκουν ὁ Ἀθανάσιος Σμπαρούνης (1892-1987) καί ὁ Ἄγγελος Ἀγγελόπουλος (1904-1995). Ὁ Δερτιλῆς, ὅμως, παρουσιάζει ἕνα πρόσθετο χαρακτηριστικό γνώρισμα: Ὡς τακτικός καθηγητής τῆς Δημοσίας Οἰκονομικῆς καί Δημοσιονομικῆς Νομοθεσίας στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης δίδαξε Ἱστορία τοῦ Οἰκονομικοῦ Βίου, ὅπου δημοσίευσε καί ἐνδιαφέρουσες ἱστοριοοικονομικές μελέτες.

Βιογραφικά στοιχεία

Ὁ Παναγιώτης Βασιλείου Δερτιλῆς γεννήθηκε τό 1903 στήν Νεάπολη Λακωνίας. Ὁλοκλήρωσε τίς ἐγκύκλιες σπουδές του στήν Ἀθήνα καί στή συνέχεια ἐνεγράφη στήν Ἀνωτάτη Σχολή Οἰκονομικῶν καί Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν, ὅπου ἔλαβε τό πτυχίο του τό 1924, ἐνῶ τό 1923 ἀπεφοίτησαν οἱ πρῶτοι πτυχιούχοι τῆς ΑΣΟΕΕ, ἀνάμεσα στούς ὁποίους ἦταν καί ὁ Ἀθανάσιος Σμπαρούνης, ὁ ὁποῖος τό 1928 ἀναγορεύθηκε Διδάκτορας τῶν Οἰκονομικῶν καί Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν². Ὑπηρέτησε στή συνέχεια ὁ Δερτιλῆς στό Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν, ἀπό τό ὁποῖο ἔτυχε ἐκπαιδευτικῆς ἀδείας καί μετέβη στή Γαλλία, ὅπου ἀναγορεύθηκε διδάκτορας τῶν Πολιτικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων μέ ἐναίσιμο διατριβή *La reconstruction financière de la Grèce et la S.d. Nations*, Πρόλογος Nogaro, Paris 1929.

Μέ τήν ἐπιστροφή του στή χώρα μας ἐξελέγη Ὑφηγητής τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν στήν Ἐδρα τῆς Δημοσίας

Οἰκονομίας, τήν ὁποία κατεῖχε ἀπό τό 1906 ὁ Ἄνδρέας Μ. Ἀνδρεάδης. Στή συνέχεια ἐξελέγη Ἐπικουρικός Καθηγητής τῆς ἰδίας Σχολῆς καί τό 1944 ἐξελέγη Τακτικός Καθηγητής τῆς Δημοσίας Οἰκονομικῆς καί Δημοσιονομικῆς Νομοθεσίας τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὅπου δίδαξε μέχρι τόν θάνατό του τό 1971. Διετέλεσε Κοσμήτορας τῆς Νομικῆς Σχολῆς καί Συγκλητικός τοῦ Πανεπιστημίου.

Ἡ ἐκτός Πανεπιστημίου δράση του ὑπῆρξε πολυσχιδῆς. Χρημάτισε μέλος τῶν Διοικητικῶν Συμβουλίων τοῦ ΙΚΑ, τοῦ ΤΣΑΥ καί τοῦ Ταμείου Νομικῶν. Μέ τό συγγραφικό του ἔργο προήγαγε θέματα φορολογικῆς δικαιοσύνης, δημοσίου χρέους, προϋπολογισμού καί τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως. Οἱ ἐκθέσεις του σέ σχέση μέ τή δημοσιονομική πλευρά τοῦ προβλήματος τῆς αὐτοδιοικήσεως ἀποκτοῦν καί σήμερα ἀκόμα ἐπικαιρότητα.

Τιμήθηκε μέ πλῆθος παρασῆμων τόσο στήν Ἑλλάδα, ὅσο καί στή Γαλλία. Ἰδιαίτερα ὀφείλουμε νά ἐπισημάνουμε τή βράβεισή του ἀπό τήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν γιά τήν ἐργασία του μέ τίτλο *Τό Δημόσιον Χρέος τῆς Ἑλλάδος καί τρόποι διακανονισμού του* (Θεσσαλονίκη 1960). Ὁ Δερτιλῆς βραβεύθηκε στήν Πανεπιστημιακή Συνεδρία τῆς 29ης Δεκεμβρίου 1938, ἐνῶ στό σκεπτικό τῆς βραβεύσεως ἀναφέρεται ὅτι ὁ Παναγιώτης Δερτιλῆς «διὰ τῆς ὑποβληθείσης μελέτης αὐτοῦ οὐχί μόνον ἀναλυτικῶς ἀλλά καί συνθετικῶς ἐξήτασε τά διάφορα ἐσωτερικά τε καί ἐξωτερικά δημόσια δάνεια καί παρέχει σαφῆ εἰκόνα τοῦ ὅλου δημοσίου χρέους τῆς Ἑλλάδος, πρὸς δέ τούτοις ἐκθέτει πρωτοτύπους σκέψεις περὶ τῆς ὀριστικῆς αὐτοῦ διαρρυθμίσεως, ἀπορροῦσας ἐκ μακρᾶς ἀσχολίας περὶ τό πρόβλημα»³.

Τό ἱστοριοοικονομικό του ἔργο

Ὁ Παναγιώτης Δερτιλῆς διέπρεψε καί διακρίθηκε ὡς Καθηγητής τῆς Δημοσίας Οἰκονομίας καί Δημοσιονομικῆς Νομοθεσίας. Τά συγ-

γράμματά του⁴ διακρίνονται για τόν πλούτο τών παρεχομένων γνώσεων και πληροφοριών πού μπορεί νά άρυσθει ό άναγνώστης και άποτελούν μία θεμελιακή παρακαταθήκη για τήν έλληνική βιβλιογραφία τής Δημοσίας Οικονομικής μέχρι σήμερα.

Ός μαθητής του Άνδρεάδη — τόν όποιο συχνά άνέφερε⁵ και δέν παρέλειπε νά ύπογραμμίζει τή συμβολή του στην προαγωγή τής Δημοσίας Οικονομικής στον τόπο μας —, χρησιμοποιεί ιστορικό ύλικό κατά τήν εξέταση τών δημοσιονομικών θεμάτων. Έτσι, στό έργο του «Περί του Δημοσίου Χρέους τής Ελλάδος»⁷, προβαίνει σε μία σύντομη ιστορική αναδρομή του Δημοσίου Χρέους, διακρίνοντας τέσσερις περιόδους και αναλύοντας τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα καθεμιάς⁸. Τό άρθρο αυτό ύπήρξε τό πρόπλασμα για τήν μεταγενέστερη, έκτενέστερη έργασία του με τίτλο *Τό Δημόσιον Χρέος τής Ελλάδος και άπόψεις περί του διακανονισμού του* (1960). Στό έργο αυτό, προβαίνει σε μία παρόμοια περιληπτική έπισκόπηση τής ιστορικής εξέλιξης του Δημοσίου Χρέους από τήν έναρξη του Άγώνος του 1821 μέχρι τής έναρξης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου⁹.

Ός Καθηγητής τής Δημοσίας Οικονομικής και Δημοσιονομικής Νομοθεσίας του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης θά διδάξει, παράλληλα, μέ τό μάθημα αυτό και *Ιστορία του Οικονομικού Βίου από τό ακαδημαϊκό έτος 1950-51*. Θά προβεί σε έκδοση τών παραδόσεων του κατ' επανάληψη μέ συνεχείς βελτιώσεις και συμπληρώσεις.

Οί *Παραδόσεις Ιστορίας Οικονομικού Βίου* (1966)¹⁰ κυκλοφορούν μετά τήν *Ιστορία του Οικονομικού Βίου* (1943) του Δ. Καλιτσουνάκι και τό δίτομο σύγγραμμα *Ιστορία Οικονομικού Βίου* (1955-59) του Α.Δ. Σίδερι. Διαφέρει από τά προγενέστερα συγγράμματα, και κυρίως του Σίδερι, στό γεγονός ότι καλύπτει μία περίοδο από τήν Αρχαιότητα μέχρι τή Μεταπολεμική Περίοδο, είναι όμως σαφώς περιληπτικός σε σχέση μέ τό λεπτομερέστερο σύγγραμμα του Σίδερι.

Ο Δερτιλής, μετά από μία περιληπτική αναφορά στην σημασία και χρησιμότητα τής Οικονομικής Ιστορίας¹¹ και στους παράγοντες πού επηρεάζουν τή διαμόρφωση τής οικονομίας¹², αναγνωρίζει τή συμβολή τής Γερμανικής Ιστορικής Σχολής στην μελέτη και σπουδή τής Οικονομικής Ιστορίας. Στην συνέχεια εξετάζει αναλυτικά τίς θεωρίες τών σταδίων οικονομικής εξέλιξης, όπως διατυπώθηκαν από τούς όπαδούς τής

Ιστορικής Σχολής Κ. Bücher και Β. Hildebrand.¹³ Δέν λησμονεί ν' αναφερθεί στην θεωρία του Άμερικανού οικονομολόγου W.W. Rostow¹⁴, οι άπόψεις του όποιου συζητήθηκαν ευρύτατα μεταξύ τών οικονομολόγων κατά τίς δεκαετίες του '60 και '70¹⁵. Μετά από μία κριτική αντιπαράθεση στις θεωρίες πού διετυπώθηκαν¹⁶, ο Δερτιλής κρίνει ότι ό άποφασιστικός και προσδιοριστικός παράγοντας για τή μελέτη τών οικονομικών είναι ό χώρος στον όποιο διαμορφώθηκαν οι οικονομίες και διατυπώθηκαν οι οικονομικές δοξασίες¹⁷. Μέ τόν τρόπο αυτό αναδεικνύεται ή Άνατολική Μεσόγειος, όπου διακρίνονται δύο κύκλοι ή φάσεις τής οικονομίας. Στόν α΄ κύκλο υπάγονται οι λαοί τής Μέσης Άνατολής και Β. Άφρικής, Αιγύπτιοι, Βαβυλώνιοι, Άσσύριοι, Φοίνικες και Έβραίοι, Μήδοι και Πέρσες¹⁸. Ο β΄ κύκλος ή φάση τής οικονομίας περιλαμβάνει τούς Αρχαίους Χρόνους, τήν Κλασική Έποχή, τήν Έλληνιστική Έποχή, τή Ρώμη και τό Βυζάντιο¹⁹.

Κατά τόν Μεσαίωνα αναδεικνύονται οι πόλεις τής Β. Ιταλίας, οι όποιες θά παίξουν σημαντικό ρόλο στην Άναγέννηση. Οι ανακαλύψεις και ή εμφάνιση του δόγματος τής έμποροκρατίας θά αναδείξουν ως οικονομικές δυνάμεις τήν Άγγλία και Γαλλία, όποτε ή οικονομία μετατοπίζεται προς τή Βόρεια Θάλασσα και στις άκτές του Άτλαντικού. Ο Δερτιλής δέν θά λησμονήσει ν' αναφερθεί και στην ανάδειξη τής Άμερικνης, κυρίως μετά τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ θά ύπογραμμίζει και τίς μεταπολεμικές εξελίξεις πού θά όδηγήσουν στον Ψυχρό Πόλεμο.

Οί «Παραδόσεις» δέν φιλοδοξούν νά χαρακτηρισθούν ως σύγγραμμα πού γράφτηκε μέ πληρότητα. Άλλωστε δέν ήταν και αυτός ό στόχος του συγγραφέα. Παρέχουν μόνο ένα διάγραμμα εξέλιξης τής οικονομίας μέ κριτήριο τόν χώρο.

Η συμβολή του Δερτιλή στην Οικονομική Ιστορία αναγνωρίζεται μέ τίς διερευνητικές έργασίες πού δημοσίευε σχετικά μέ τά Οικονομικά του Άγώνος. Ειδικότερα, δημοσίευσε μία μικρή πραγματεία με τίτλο *Οί πόροι του Άγώνος*²⁰, και έκτενέστερα πραγματεύθηκε τά Δημόσια Οικονομικά τής Έπανάστασης σε έκτενη μελέτη του με τίτλο *Συμβολή εις τήν δημοσιονομικήν ιστορίαν του Άγώνος του 1821*²¹.

Ο Δερτιλής συνεχίζει ουσιαστικά τό έργο του δασκάλου του Ά.Μ. Άνδρεάδη — ό όποιος δημοσίευσε σχετική διερευνητική έργασία —²² και αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην σπουδή τής

οικονομικής ιστορίας, ιδιαίτερα μιās περιόδου καθοριστικής για τήν εξέλιξη και ανέλιξη του Έλληνισμού²³. Μετά από μία σύντομη αναφορά στην οικονομία τής Ελλάδος κατά τήν περίοδο τής Τουρκοκρατίας²⁴, διερευνᾶ κατά τρόπο εξονυχιστικό και λεπτομερῆ τήν οικονομία τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου κατά τήν περίοδο τής Ἐπαναστάσεως: οἱ προϋπολογισμοί κατά τήν περίοδο τοῦ Ἀγῶνος²⁵ μέ ιδιαίτερη ἔμφαση στίς δημοσιονομικές διατάξεις τῶν Συνταγμάτων²⁶, σύγκριση τοῦ ὕψους τῶν ἐσόδων μέ τό ἀντίστοιχο τῶν δαπανῶν²⁷, ὁ προϋπολογισμός και ἡ κατάσταση τῶν Δημοσίων Οἰκονομικῶν κατά τήν περίοδο Ἰανουαρίου 1828 (ἄφιξη τοῦ Καποδίστρια ὡς Κυβερνήτη στήν Ελλάδα) ἕως τήν 30 Ἀπριλίου 1829²⁸, τό φορολογικό σύστημα τής ἐπαναστατημένης Ελλάδος²⁹, οἱ πηγές προσόδων εἴτε ἀπό φορολογία εἴτε ἀπό δάνεια³⁰ και ἐκούσιες εισφορές Ἑλλήνων και φιλελλήνων³¹. Σέ μία πολεμική περίοδο σημαντική πηγή ἐσόδων εἶναι τά λύτρα και οἱ λείες τοῦ πολέμου³². Παράλληλα, δέν λησμονεῖται και ἡ ἀναφορά στό νόμισμα κατά τήν περίοδο τοῦ Ἀγῶνος και στίς προσπάθειες νομισματοκοπίας κατά τήν Ἐπανάσταση³³. Τέλος, ἐνδιαφέρον προξενεῖ και ἡ ἐκτενής ἀναφορά του στίς προσπάθειες πού κατέλαβαν οἱ Ἕλληνες για τή συγκρότηση τακτικοῦ στρατοῦ και οἱ ἀγωνιώδεις προσπάθειές τους για τή σύνταξη ναυτικοῦ προγράμματος³⁴.

Τελικές παρατηρήσεις

Ὁ Παναγιώτης Δερτιλῆς παρουσίασε ἕνα σημαντικό και συστηματικό ἔργο Δημοσίας Οἰκονομικής πού τό χαρακτηρίζει ἡ πολυμέρεια, ἡ εὐρυμάθεια και ἡ πρωτοτυπία. Μέ βασικό ἄξονα τή Δημοσία Οἰκονομική ἀσχολήθηκε και μέ τή Δημοσιονομική Ἱστορία συνεχίζοντας τό ἔργο τοῦ δασκάλου του Ἀνδρέα Μ. Ἀνδρεάδη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἀνάμεσα στά ὀνόματα πού ξεχωρίζουν εἶναι οἱ Σ. Ἀγαπητίδης (+1997), Διδάκτορας τοῦ Πανεπιστημίου Παρισίων (1935), ἀργότερα Καθηγητής στήν Ἀνωτάτη Βιομηχανική Σχολή Πειραιῶς και στό Ἐθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, ὁ Β. Βογιατζῆς, Διδάκτορας τοῦ Πανεπιστημίου Μονάχου (1938), στή συνέχεια Καθηγητής τής Ἀνωτάτης Βιομηχανικής Θεσσαλονίκης, ὁ Δ. Δελιβάνης (1909-1997), Διδάκτορας τοῦ Πανεπιστημίου Παρισίων (1935) και ἀργότερα Καθηγητής στό Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ὁ Ἰ. Παρασκευόπουλος, Διδάκτορας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰένας (1929) και ἀργότερα Καθηγητής στήν Πάντειο Ἀνωτάτη Σχολή Πολιτικῶν

Ἐπιστημῶν, ὁ Ι. Πίντος (+1981), Διδάκτορας τοῦ Πανεπιστημίου Μονάχου (1934) και ἀργότερα Καθηγητής στήν Πάντειο, ὁ Δημ. Σάντης (1892-1966), Διδάκτορας τοῦ Πανεπιστημίου Βερολίνου (1924), Καθηγητής τής Νομικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης και ὁ Ν. Φωτιάς (+1987), Διδάκτορας τοῦ Πανεπιστημίου Καινιξβέργης (1927), Καθηγητής τής ΑΣΟΕΕ (1938-1955) και τοῦ American University of Washington D.C. Πρβ. Μ. Ψαλιδόπουλου, *Πολιτική Οἰκονομία και...*, ὁ.π., σ. 186, Πίνακας 1.

2. Τό ἴδιο ἔτος ἀναγορεύθηκε διδάκτορας και ὁ Ἀγγελος Θ. Ἀγγελόπουλος. Εἰσηγητής και τῶν δύο, τοῦ Σμπαρούνη και τοῦ Ἀγγελόπουλου, ἦταν ὁ Δ. Καλιτσουνάκης (1888-1982), ὁ ὁποῖος σέ μεγάλο βαθμό συνετέλεσε στήν προαγωγή τής Οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης στή χώρα μας, εἴτε ὡς εἰσηγητής διδακτορικῶν διατριβῶν και μέλος ἐκλεκτορικῶν ἐπιτροπῶν εἴτε ὡς ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ «Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν και Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν» (1921-1971).

3. Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 13 (1938) 805.

4. Π. Β. Δερτιλῆ, *Σύστημα Δημοσίας Οἰκονομικῆς*, 2 τόμοι, Θεσσαλονίκη 1944-47. Ἰδίου, *Ἐγχειρίδιον Δημοσίας Οἰκονομικῆς*, τεύχη 4, Ἀθῆναι-Θεσσαλονίκη: Ἀφοί Σάκκουλα, 1966-1968, 1016 σσ.

5. Ὁ Δερτιλῆς θά ἐκφωνήσει τόν σχετικό ἐπικήδειο ἐκ μέρους τῶν μαθητῶν και συνεργατῶν τοῦ Ἀνδρεάδη. Βλ. Π. Β. Δερτιλῆ, «Ἀποχαιρετισμός κατά τήν κηδεῖαν τοῦ Ἀ. Μ. Ἀνδρεάδου», «Ἔργασια», ἔτ. ΣΤ', τχ. 284 (9 Ἰουνίου 1935), σ. 708. Ἀναλυτική παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ δασκάλου του θά πραγματοποιήσει ἀργότερα, ὡς Τακτικός Καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Πρβλ. Π. Β. Δερτιλῆ, *Λόγος Ἐπιμνημόσυτος ἐκφωνηθείς εἰς τό Ἐπιστημονικόν Μνημόσυον Ἀνδρέου Μ. Ἀνδρεάδου, Σχολή Νομικῶν και Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 1946, 37 σσ. Ὁ Δερτιλῆς προβαίνει σέ μία ἀνάλυση τῶν τριῶν σημαντικότερων ἱστορικοοικονομικῶν ἔργων τοῦ Ἀνδρεάδη, τής Ἱστορίας τής Τραπεζῆς τής Ἀγγλίας (1904), τής Ἐπτανησιακῆς Δημοσίας Οἰκονομίας κατά τήν Βενετοκρατίαν (1914) και τής Ἱστορίας τής Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας (1918, 1928-30).

6. Πρβ. Π. Β. Δερτιλῆ, «Πρόλογος», στό ἔργο Emm. Morselli, *Πρῶτα στοιχεῖα Δημοσίας Οἰκονομικῆς*, μτφ. Χρ. Λυμπεροπούλου, Ἀθῆναι: Παπαζῆσης 1959, σσ. 3-16, ἐδῶ σσ. 6-7.

7. Π. Β. Δερτιλῆ, «Περί τοῦ Δημοσίου Χρέους τής Ελλάδος», «Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν και Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν» 22 (1942) 3-31.

8. Π. Β. Δερτιλῆ, ὁ.π., σσ. 5-8.

9. Π. Β. Δερτιλῆ, *Τό Δημόσιον Χρέος τής Ελλάδος και ἀπόψεις περὶ τοῦ διακανονισμοῦ αὐτοῦ*, Ἀθῆναι-Θεσσαλονίκη: Ἀφοί Σάκκουλα, 1960, σσ. 18-31. Πρβλ. και ἰδίου, *Ἐγχειρίδιον Δημοσίας Οἰκονομικῆς*, τχ. Β', ὁ.π., σσ. 34-53.

10. Π. Β. Δερτιλῆ, *Παραδόσεις Ἱστορίας Οἰκονομικοῦ Βίου*, Ἐ' ἐκδοσις συμπληρωθεῖσα και βελτιωθεῖσα, Θεσσαλονίκη-Ἀθῆναι: Ἀφοί Σάκκουλα, 1966, ἐκδοσις στήν ὁποία και ἀναφερόμασθε.

11. Π. Β. Δερτιλῆ, ὁ.π., σσ. 9-15.

12. Π. Β. Δερτιλῆ, ὁ.π., σσ. 31-47.

13. Π. Β. Δερτιλῆ, ὁ.π., σσ. 47-50.

14. Π. Β. Δερτιλῆ, ὁ.π., σσ. 50-60.

15. Τη θεωρία του περί τῶν οικονομικῶν σταδίων ἀναπτύξεως διατύπωσε ὁ Rostow στό βιβλίον του *The Stages of Economic Growth*, New York 1960. Συνοπτική περίληψη τῆς θεωρίας τοῦ Rostow δημοσιεύθηκε ἀπό τόν Γ. Λουκόπουλο, στή *Νέα Οἰκονομία* 1963, σελ. 859 κ.εξ. Πρβ. Ἀ.Θ. Ἀγγελοπούλου, *Οἰκονομική Ἀνάπτυξη. Θεωρία καί Πολιτική*, Ἀθήνα: Πιτσιλός, 1989, σσ. 72-77.

16. Π.Β. Δερτιλῆ, *ῥ.π.*, σ. 66-67.

17. Π.Β. Δερτιλῆ, *ῥ.π.*, σσ. 68-70.

18. Π.Β. Δερτιλῆ, *ῥ.π.*, σσ. 75-96.

19. Π.Β. Δερτιλῆ, *ῥ.π.*, σσ. 97-151.

20. Π.Β. Δερτιλῆ, «Οἱ πόροι τοῦ Ἀγῶνος», *περιοδ. «Γνώσεις»*, Μάρτιος 1958.

21. Π.Β. Δερτιλῆ, «Συμβολή εἰς τήν δημοσιονομικήν ἱστορίαν τοῦ Ἀγῶνος τοῦ 1821», «Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Ἀνωτάτης Βιομηχανικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης» 3 (1970-71) 75-215.

22. Α.Μ. Andrédès, «L' administration financière de la Grèce sous la domination turque», «*Revue des Études Grecques*» XXIII (Mars-Juin 1910), No 102 [= Α.Μ. Ἀνδρέαδου, Ἔργα, ἐκδόσιμα ὑπό τῆς Νομικῆς

Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, σέ ἐπιμέλεια Κ. Βαρβαρέσου, Κ. Πετροπούλου, Ι. Πίντου, τόμ. Α', Ἀθήναι 1938, σσ. 675-720]. Βλ. καί ἑλλ. μετφ. μέ τόν τίτλον «Ἡ οἰκονομική διοίκησης τῆς Ἑλλάδος ἐπί Τουρκοκρατίας», «*Παναθήναια*», ἔτ. Θ', Μάϊος 1909, σσ. 100-105, Ἰούλιος 1909, σσ. 132-142.

23. Π.Β. Δερτιλῆ «Συμβολή εἰς τήν...», *ῥ.π.*, σ. 77.

24. Π.Β. Δερτιλῆ, *ῥ.π.*, σσ. 80-85.

25. Π.Β. Δερτιλῆ, *ῥ.π.*, σσ. 99-170.

26. Βλ. καί τήν παλαιότερη ἐργασία του μέ τίτλον «Αἱ δημοσιονομικαί διατάξεις τῶν Ἑλληνικῶν Συνταγμάτων», «Ἐπιθεώρησις Οἰκονομικῶν καί Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν», 7 (1952).

27. Π.Β. Δερτιλῆ, *ῥ.π.*, σσ. 116-119.

28. Π.Β. Δερτιλῆ, *ῥ.π.*, σσ. 127-131.

29. Π.Β. Δερτιλῆ, *ῥ.π.*, σσ. 131-136.

30. Π.Β. Δερτιλῆ, *ῥ.π.*, σσ. 136-142.

31. Π.Β. Δερτιλῆ, *ῥ.π.*, σσ. 142-153.

32. Π.Β. Δερτιλῆ, *ῥ.π.*, σσ. 153-157.

33. Π.Β. Δερτιλῆ, *ῥ.π.*, σσ. 170-179.

34. Π.Β. Δερτιλῆ, *ῥ.π.*, σσ. 180-196.

Κείμενα τοῦ Π. Δερτιλῆ

Ο Π.Β. Δερτιλῆς στό σύγγραμμά του *Παραδόσεις Ἱστορίας Οἰκονομικοῦ Βίου (Θεσσαλονίκη 1966)*⁵ ἐξιστορεῖ στό II κεφάλαιο τό περιεχόμενο καί τή σημασία τῆς Ἱστορίας τῆς Οἰκονομίας. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἐνέχουν ὅσα ὁ ἴδιος ἀναφέρει γιά τίς δυσχέρειες στήν ἔρευνα τῆς Οἰκονομικῆς Ἱστορίας.

Λαμβάνεται ἀπό τίς σσ. 26-29 τοῦ συγγράμματός του:

«Ἡ γνῶσις τῆς ἐξελιξέως καί τῆς ἱστορίας τῆς οἰκονομίας τῶν λαῶν καί τῆς διαμορφώσεως αὐτῆς ἀκόμη καί κατὰ περιοχάς δέν εἶναι εὐχερές ἔργον. Πλείστα δυσχέρειαι προβάλλονται εἰς τήν παρακολούθησιν τῆς διαδρομῆς τῆς οἰκονομίας τῶν λαῶν καί θεσμῶν, οἵτινες συγκροτοῦν αὐτήν.

Πράγματι πρῶτον ἡ ἔλλειψις ἐπαρκῶν καί ἀντικειμενικῶν στοιχείων καί πηγῶν, ἰδίως ἐν σχέσει μέ τήν οἰκονομίαν τοῦ παρελθόντος καί δῆ τοῦ ἀπωτέρου παρελθόντος, ἀποτελεῖ σοβαρόν ἐμπόδιον εἰς τήν ἔρευναν τῆς οἰκονομίας τῶν λαῶν. Οὐδέ εἶναι ὀρθόν νά ἐπιζητῆ ὁ ἐρευνητής, ὅπως ἐρμηνεύσῃ ἀπό οἰκονομικῆς ἀπόψεως γνωστά κοινωνικά ἢ πολιτικά γεγονότα τοῦ ἀπωτέρου παρελθόντος, λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τάς ἤδη κρατούσας ἀντιλήψεις, δοξασίας καί θεωρίας, διότι τά γεγονότα ἰδίως τοῦ ἀπωτέρου παρελθόντος ἐξελίχθησαν ἐντός ἐνός περιβάλλοντος ἰδεῶν καί ἀντιλήψεων, αἵτινες κατὰ πολύ διαφέρουν τῶν συγχρόνων ἀντιλήψεων. Ἐπιβάλλεται ὁμως τά γεγονότα τῆς ζωῆς τῶν λαῶν νά ἐρμηνεύων-

ται, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ περιβάλλοντος ἐντός τοῦ ὁποίου καί συνέβησαν. Θά ἐκτιμήσῃ τις ὁμως περισσότερον τάς δυσχερείας τῆς ἐρεύνης τῆς ἱστορίας τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῶν λαῶν, ἂν λάβῃ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἀκόμη καί ἡ γνῶσις τῆς οἰκονομίας ὑπό τήν σύγχρονον μορφήν αὐτῆς καίτοι εἶναι ὑπό τά ὄμματα τοῦ ἐρευνητοῦ, ἐκ πλείστων λόγων προσκρούει εἰς δυσχερείας. Τά στοιχεῖα τῆς οἰκονομίας καί αἱ ἐκδηλώσεις, αἵτινες συνθέτουν τήν οἰκονομίαν, εἶναι πολυσύνθετοι εἰς τρόπον, ὥστε δέν εἶναι εὐχερῶς δυνατή ἡ σύλληψις καί ἡ κατανόησις αὐτῶν.

Ἐξ ἄλλου, δέν πρέπει νά λησμονῶμεν, ὅτι εἰς τήν ἐκθεσιν τῶν οἰκονομικῶν γεγονότων παρεισφύρουσιν πλάναι, αἵτινες δυνατόν νά βασίζονται εἰς ὑποκειμενικάς ἀπόψεις ἢ καί ἀκόμη εἰς πλείστας τῶν περιπτώσεων εἶναι σκόπιμοι, διότι ὅπισθεν αὐτῶν κρύπτονται συμφέροντα, ἢ προστασία τῶν ὁποίων ἐπιζητεῖται διά τῆς σκοπίμου παραδοχῆς τῆς πλάνης εἰς τήν ἐκθεσιν τῶν οἰκονομικῶν γεγονότων.

Πρέπει λοιπόν νά ἐλέγχεται ἡ ἐκθεσις τῶν

γεγονότων, ίνα απομακρύνεται πᾶσα τυχόν πλάνη καὶ υποκειμενικὴ ἀντίληψις καὶ ἐπιρροή. Οὕτως ἂν λάβωμεν ἀκόμη ὑπ' ὄψιν, ὅτι εἰς τὴν παρακολούθησιν τῶν οικονομικῶν γεγονότων καὶ τὴν ἐκτίμησιν αὐτῶν, ὁ μελετητὴς κατευθύνεται καὶ ἀπὸ υποκειμενικὰ στοιχεῖα, εἶναι δυνατόν νά ἐκτιμήσῃ τις τὴν δυσχέρειαν τῆς ἐρεύνης.

Κατὰ μείζονα λόγον, περισσότερον δυσχερῆς εἶναι ἢ γνώσις τῆς οἰκονομίας κατὰ τὸ παρελθόν, ὅτε ὁ μελετητὴς οὐχὶ μόνον δέν εἶναι δυνατόν νά σχηματίσῃ ἰδίαν ἀντίληψιν ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως καὶ κρίσεως, ἀλλὰ καὶ εἶναι δυνατόν νά λείπουν καὶ σταθερά καὶ ἀσφαλῆ δεδομένα».

Ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχουν ὅσα, ἔστω καὶ παρενθετικά, ἀναφέρει ὁ Δερτιλῆς γιὰ τὴν οἰκονομία στὴν ἀμερικανικὴ ἥπειρο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψή της. Μνημονεύει τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν οἰκονομιῶν τῶν Aztéques στὸ Μεξικὸ καὶ τῶν Ἴνκας στὴ Ν. Ἀμερικὴ. Πιστεύουμε ὅτι, ἐπειδὴ δέν ἀπαντῶνται τὰ κεφάλαια αὐτὰ σὲ μεταγενέστερα συγγράμματα Ἑλλήνων ἱστορικῶν τῆς οἰκονομίας, ἀξίζει νά ἀναδημοσιεύσουμε ὀρισμένα ἀποσπάσματα.

Λαμβάνεται ἀπὸ τίς σσ. 278-281.

Ἡ Οἰκονομία τῶν Aztéques

Ἡ ἐμφάνισις τῶν Aztéques εἰς τὸ Μεξικόν χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1160 μ.Χ. Ἦτο πολεμικὸς λαός, ἐκτοπίσας τοὺς Tolteques, αἵτινες κατῴκουν εἰς τὸ Μεξικόν ἀπὸ τοῦ IV αἰῶνος π.Χ.

Οἱ Aztéques εἶχον αἰρετὸν βασιλέα, ὅστις ἐβοηθεῖτο εἰς τὸ ἔργον του ὁμοίως ὑπὸ αἰρετοῦ Συμβουλίου.

Ἡ γῆ διενέμετο μεταξύ τοῦ Βασιλέως, τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ λαοῦ. Ὁ Βασιλεὺς παρεχώρει τὰς γαίας του εἰς τοὺς πρίγκιπας, διατηρῶν ὁμῶς τὴν ἐπικαρπίαν. Ἄλλ' ἐνῶ οἱ εὐγενεῖς διετήρουν τὰς γαίας των κληρονομικῶ δικαιοῦματι, τῶν γαιῶν τοῦ λαοῦ ἡ κυριότης ἀνῆκε εἰς τὴν Κοινότητα αὐτῶν, ἡ ἐπικαρπία δὲ μόνον εἰς τὰ μέλη τῆς Κοινότητος.

Αἱ ἐργασίαι καλλιεργείας τῆς γῆς κυρίως ἐγένοντο ὑπὸ τῶν δούλων.

Ἐν τμήμα τῶν προϊόντων τῆς γῆς προωρίζετο διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν ἀσθενῶν καὶ τῶν γερόντων.

Ἰπῆρχον τεχνίται καὶ συντεχνίαι χωρὶς ὁμῶς πάτρωνα. Ἐκαστος τεχνίτης ἠργάζετο δι' ἴδιον λογαριασμόν. Τμήμα γαιῶν ὁμῶς ἦτο ἀναπαλλοτρίωτον ὑπὲρ τῶν ἱερέων.

Οἱ φόροι δέν ἔλειπον, οἵτινες ὁμῶς ἐπραγματοποιοῦντο εἰς εἶδος καὶ προωρίζοντο πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ Κράτους.

Διενεργεῖτο ἐμπόριον, ὕπερ κατενέμετο κατὰ

συνουχίας, εἰς ἐκάστην τῶν ὁποίων διενεργεῖτο ὠρισμένον ἐμπόριον. Ὡς νόμισμα ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ κακάο.

Ἐξ ἄλλου αἱ παραβάσεις εἰς τὸ ἐμπόριον ἦσαν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον Ἐμπορικῶν Συμβούλων. Ἐπὶ πλέον Δικαστήριον ἦτο ἀρμόδιον διὰ τὴν ἐπιβολὴν κυρώσεων ἐπὶ τῶν παραβάσεων εἰς τὰς διενεργουμένας ἀγοράς καὶ πωλήσεις εἰς τὸ ἐμπόριον.

Ἐν τέλει συνοψίζοντας, δυνάμεθα νά παρατηρήσωμεν, ὅτι τὸ Κράτος ἐνδιεφέρετο, ὅπως εἰς ἐκάστην οἰκογένειαν μὴ λείπουν τὰ ἀναγκαιούνητα εἰς αὐτήν, ἤλεγχε δὲ συνάμα τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν, οἱ δὲ φόροι προωρίζοντο διὰ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν συλλογικῶν ἀναγκῶν κατὰ τὸ γενικὸν συμφέρον τῆς Κοινότητος.

Ἡ οἰκονομία τῶν Incas

Μᾶλλον ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ οἰκονομικὸν σύστημα τῶν Incas.

Ἡ ὀργάνωσις τοῦ κράτους τῶν Incas ὑπολογίζεται, ὅτι χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ X αἰῶνος μ.Χ., διήρκεσε δὲ μέχρι τῶν χρόνων τῆς ὑποταγῆς του εἰς τοὺς Ἰσπανοὺς κατὰ τὸν XVI αἰῶνα.

Ὁ λαός ὑπέκειτο εἰς Κυβέρνησιν μοναρχικὴν καὶ θεωρητικὴν, διηρείτο δὲ εἰς τάξεις καὶ περαιτέρω εἰς φυλάς καὶ εἶχε ἀνώτατον ἄρχοντα, τὸν ἀνώτατον Inca, ὅστις ἦτο ὁ Βασιλεὺς, προήρχετο δὲ ἐκ τῆς τάξεως τῶν ἐκλεκτῶν.

Ἡ διοίκησις ἠκολούθει ἱεραρχικὴν κλίμακα. Ὁ Inca διώριζε τοὺς τέσσαρας ἀντιβασιλεῖς, τοὺς ἀνωτάτους λειτουργοὺς τοῦ κράτους, οἵτινες ὑπεδείκνυον τοὺς ὑφισταμένους εἰς τὴν ἱεραρχίαν των. Ὑφίσταντο ἀρχηγοὶ οἰκογενειῶν, ἀκολουθοῦντες ἱεραρχίαν, ὑπερκαθημένην εἰς ὠρισμένον ἀριθμὸν οἰκογενειῶν.

Ὁ Inca ἦτο κύριος τῆς γῆς, τῆς ὁποίας ἐν τμῆμα, ἐνεπιστεύετο εἰς τὸν λαόν — τοὺς Ἰνδιάνους — εἰς τρόπον ὥστε ἕκαστος ἀρχηγὸς τῆς οἰκογενείας κατὰ τὸν γάμον του καὶ εἰς περίπτωσιν ἀποκτήσεως τέκνου ἐλάμβανεν ὠρισμένον τμῆμα γῆς — Τουρου — ἐπαρκές διὰ τὴν διατροφὴν του, τὸ ὑπόλοιπον δὲ τμῆμα κατενέμετο μετὰ τῶν ἱερέων, τῆς τάξεως τῶν ἐκλεκτῶν, τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ Inca, ὡς καὶ τοῦ Ἥλιου.

Ἡ κυριωτέρα οἰκονομικὴ ἀπασχόλησις ἦτο ἡ γεωργία, ὅπου δὲν ἦσαν ἄγνωστα τὰ ἔργα ἀρδεύσεως καὶ ἀποστραγγίσεως τῶν ἐδαφῶν. Ὀλιγώτερον ἦτο γνωστὴ ἡ κτηνοτροφία.

Ἦτο ὁμοῦς ἐν μέρει γνωστὴ ἡ πτηνοτροφία.

Δέν ἐλειτούργουν συντεχνίαι, ἕκαστος δὲ τεχνίτης ἐλεύθερος ἠκολούθει τὸ ἴδιον ἐπάγγελμα αὐτοῦ.

Ἐξ ἄλλου τὰ προϊόντα τῆς γῆς καὶ τῆς βιο-

μηχανίας ἐναποθηκεύοντο εἰς καταστήματα τῆς Κοινότητος χωριστὰ ἐκάστης τάξεως καὶ φυλῆς, ὡς καὶ τὰ προϊόντα τῆς θήρας καὶ ἀλιείας. Διενέμοντο δὲ μετὰ τῶν Incas, τῶν ἱερέων, τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ λαοῦ. Δι' ὃ ἡ ἐπίβλεψις καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν καταστημάτων τούτων ἀνήκε εἰς ὄργανα τοῦ Κράτους. Κατὰ τὴν διανομὴν τῶν προϊόντων τὰ ἀρμόδια ὄργανα τοῦ Κράτους ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν τὰς ἀνάγκας ἐκάστου ἰδιώτου. Ὡς ἐκ τοῦ τρόπου διανομῆς τῶν ἀγαθῶν δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἐσωτερικὸν ἐμπόριον, οὔτε ἐμπόριον μετὰ τῶν γειτονικῶν λαῶν. Δι' ὃ δὲν εἶχε θεσπισθῆ νόμισμα εἰς τὸ κράτος τῶν Incas.

Ὑπέκειντο ὑπὸ τὴν ἐγκρισιν τοῦ Βασιλέως αἱ μετακινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ ἐντὸς τῆς περιφερείας τοῦ Κράτους.

Πρέπει ὁμοῦς νὰ ὑπομνήσωμεν, ὅτι τὰ μέσα μεταφορᾶς δὲν ἦσαν προηγμένα, ἐφ' ὅσον αἱ μεταφοραὶ διενεργοῦντο ἐπὶ τῶν ὤμων τῶν ἀνθρώπων ἢ διὰ τῶν ζώων, οὐχὶ διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως τροχῶν, οἵτινες ἦσαν ἄγνωστοι. Κατεσκευάζοντο ὁμοῦς ὁδοί, αἱ ὁποῖαι ὡς ἐκ τῆς ἐκτάσεώς των καὶ τῆς σκληρότητός των κινοῦν τὴν προσοχὴν».

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Μέ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Π.Β. Δερτιλῆ περατώσαμε τὸ παρὸν ἀφιέρωμα ἐλπίζοντας ὅτι πλησιάσαμε, κατὰ τὸ δυνατόν, τὸν ἀκριβῆ χαρακτηρισμό, καθὼς καὶ τὴ δημοσίευση σελίδων, μετὰ τῶν πολλῶν ἄλλων, κατ' ἐπιλογὴν γιὰ νὰ καταδείξουμε τὴ συμβολὴ τους στὴν Οἰκονομικὴ Ἱστορία.

Ὁ πρῶτος ἀναγραφόμενος ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ἠγεῖται τῆς μεταβατικῆς γενιᾶς ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς πού ἀναφέραμε μέχρι τῆς νέας γενιᾶς στὴν ὁποία ἀνήκει ὁ ἕτερος τῶν συγγραφέων. Ἐκεῖνο πού προσπαθήσαμε πάντως ἦταν νὰ εἴμαστε ἀντικειμενικώτεροι στὶς κρίσεις μας γιὰ νὰ παρουσιάσουμε τὸ περιβάλλον μέσα στοῦ ὁποῖο κινήθηκαν οἱ ἕξι ἐπιφανεῖς ἱστορικοὶ τῆς Οἰκονομίας, τὸ ἔργο καὶ τὴ συμβολὴ τους ἀνάλογα μὲ τίς δυνατότητες τοῦ καθενός καὶ τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας πού ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς πρέσβευε. Θεωροῦμε ὅτι τὸ ἀφιέρωμά μας αὐτὸ εἶναι μίᾳ ἀπλῆ ἐνδειξη βαθύτατου σεβασμοῦ γιὰ τοὺς δασκάλους καὶ εὐγνωμοσύνης γιὰ τὴν πνευματικὴ κληρονομιά πού μᾶς ἄφησαν.

Κλήρωση

Ἡ πραγματική βάση τῆς ἀμεσης δημοκρατίας

Ἀλέξανδρος Κόντος

Ο ἄνθρωπος εἶναι ζῶο πολιτικό. Αὐτή του τήν ιδιότητα, ἐξαιτίας διαφόρων συγκυριῶν, τήν ἀνακάλυψαν μόνο οἱ Ἕλληνες καί, γιά νά ἐκπληρώσουν τίς ἀνάγκες του πού προκύπτουν ἀπό αὐτή, ἐφεύραν κατά τήν Ἑλληνική Ἀρχαιότητα τή δημοκρατία. Ἀρκετοί λαοί ἐφτιαξαν πολιτισμούς καί πολιτεύματα, τέχνη καί θρησκείες, μέ πολλούς ἤ μέ ἓνα θεό, ἐφτιαξαν ἀκόμη καί γραφή, ἀλλά δημοκρατία καί γραφή μέ σύμφωνα καί φωνήεντα δημιούργησαν ἀποκλειστικά καί μόνο οἱ Ἕλληνες. Καί σ' αὐτές τίς δύο ὀφείλουν κυρίως — ἂν ὄχι καί μοναδικά — τό μοναδικό τους πολιτισμό. Κι ἐνῶ τήν ἑλληνική γραφή τή χρησιμοποιοῦν ὅλοι οἱ πολιτισμένοι, πού τούς λένε, λαοί, τή δημοκρατία οὐσιαστικά δέν τήν υἰοθέτησε κανένας ἄλλος πολιτισμός, οὔτε παλιός οὔτε νέος. Στίς χῶρες βέβαια πού ζοῦνε μέ βάση τόν εὐρωπαϊκό πολιτισμό, ἐπικρατεῖ ἡ γνώμη ὅτι ὁ πολιτισμός αὐτός ἔχει ὡς πολίτευμα τή δημοκρατία, ἐπειδή ἔτσι ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος. Δυστυχῶς ὅμως ἡ δημοκρατία ἔχει τελείως παραχαραχθεῖ ἀπό τή νεώτερη σκέψη καί πράξη κι ἀπό αὐτή δέν ἔχει ἐναπομείνει σχεδόν τίποτε ἐκτός ἀπό τό σφετερισμένο της ὄνομα καί κάποια ἄλλα λεκτικά καί θεσμικά ἐπιφανειακά λείψανα. Ἐλάχιστοι ἄνθρωποι γνωρίζουν σήμερα πῶς λειτούργησε ἡ δημοκρατία στόν τόπο πού ἐφευρέθηκε, τήν Ἑλλάδα, κι ἀκόμη λιγότεροι εἶναι ἐκεῖνοι πού τήν ἀσπάζονται, ιδιαίτερα ὅταν κάποια στιγμή κατανοήσουν ὅτι δίνει ἴση συμμετοχή σ' ὅλους τούς πολίτες στή νομοθετική λειτουργία τῆς ἐξουσίας, μοιράζει μέ κλήρο τά ἀξιώματα πού ἀφοροῦν στή δικαστική καί διοικητικο-εκτελεστική λειτουργία, ἀπαγορεύοντας τήν ἐπαγγελματοποίηση στήν πολιτική, ἀποθαρρύνει τή δημιουργία μεγάλων περιουσιῶν καί γενικά δίνει προτεραιότητα στόν ταπεινό λαό, τόν Δῆμο, ἐνισχύοντας παντοῖοτροπα καί κυρίως οἰκονομικά τόσο τή συμμετοχή του στά κοινά, ὅσο καί τή συμμετοχή του στίς δημόσιες πνευματικές καί ὑλικές ἀπολαύσεις καί γιορτές, χωρίς περιορισμούς, ἀποκλεισμούς ἢ ἀποκλίσεις.*

— Ὁ Ἀλέξανδρος Κόντος εἶναι διπλωματοῦχος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῆς Ἀθήνας καί τῆς Π.Ο.Ε. (τμήμα: Δημόσιο Δίκαιο) τῆς Θεσσαλονίκης. Εἶναι εἰδικευμένος στή Γλωσσολογία (μεταπτυχιακό στό Παρίσι), τήν ὁποία καί ἔχει διδάξει σέ Πανεπιστήμιο τοῦ ἐξωτερικοῦ. Εἶναι διδάκτωρ τῆς Κοινωνικῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου 8 τοῦ Παρισιοῦ. (Université PARIS 8). Ἔχει διδάξει στά Π.Ε.Κ. καί διδάσκει στήν Ἀθήνα στή Μέση Ἐκπαίδευση.

* Οἱ παραπομπές, τόσο στό κύριο κείμενο ὅσο καί στίς σημειώσεις, ἂν δέν ἀναφέρεται ὁ συγγραφέας, εἶναι ἀπό τόν Ἀριστοτέλη στήν Ἀθηναίων Πολιτεία (μέ μαύρους χαρακτήρες) καί στά Πολιτικά (Πολ.).

«Λέγω δ' οἷον δοκεῖ δημοκρατικόν μὲν εἶναι τό κληρωτάς εἶναι τὰς ἀρχάς τό δ' αἰρετάς ὀλιγαρχικόν».

(Πολ. Δ, 1294b 7-9)

«Ἀκύρωση τῆς κλήρωσης γιά μιὰ θέση στήν κοινότητα»

«Ὁ Κλόντ Κρός, πρόεδρος ἀκοματίστος τοῦ Ποίλ [Poilhes]¹, μικρῆς κοινότητος στό Ἑρό [Herault]² ψήφισε, στίς 26 Ἰουλίου, ψήφισμα πού ἀκύρωνε τόν διορισμό μιᾶς ὑπαλλήλου καθαρισμοῦ ἐπιλεγμένης μέ κλήρωση. Ὁ κ. Κρός, ἐπειδή ἰσχυριζόταν πώς τοῦ ἦταν ἀδύνατο νά θεραπεύσει τήν ἰσοψηφία γιά τήν πρόσληψη μιᾶς ὑπαλλήλου καθαρισμοῦ ἀνάμεσα σέ δεκαπέντε ὑποψήφους, εἶχε πρόσφατα διοργανώσει μιὰ κλήρωση. Ἔτσι, μέ παρουσία τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου οἱ ὑποψήφους τράβηξαν ἕναν ἀριθμό καί ἐκείνη πού πέτυχε τόν μεγαλύτερο «κέρδισε» τή θέση. Ὅμως ὁ νομάρχης τοῦ Μπεζιέ [Béziers]³ ἀμφισβήτησε τή νομιμότητα αὐτῆς τῆς διαδικασίας, ἄν καί καμιά νομολογία δέν τήν ἀπαγορεύει, καί ἐξέφρασε τήν ἀποψη πώς ἡ πρόσληψη κοινοτικῶν ὑπαλλήλων, χωρίς διαγωνισμό, ἔπρεπε νά γίνει μέ βάση τή δυνατότητα νά ἐκτιμηθοῦν οἱ ἱκανότητες τοῦ ἐπιλεγμένου, καί ὄχι στήν τύχη. Ὁ κ. Κρός συμμερίστηκε τήν ἀποψη του καί ἀποφάσισε νά προβεῖ αὐτή τή φορά στήν ἐξέταση τῶν δεκαπέντε ἀτομικῶν φακέλων».

(Ἐφημερίδα «Λέ Μόντ», Πέμπτη 28 Ἰουλίου 1994, σελ. 8, στήλη ἀναζήτησης ἐργασίας)

Ο ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΟΛΙΓΑΡΧΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ

Τά πολιτεύματα εἶναι μονάχα τρία κατ' οὐσία σύμφωνα μέ τήν ἀρχαία ἑλληνική πολιτική σκέψη καί πράξη: ἡ μοναρχία, ἡ ὀλιγαρχία καί ἡ δημοκρατία. Ἐπομένως, μέ βάση αὐτά πρέπει νά διερευνοῦμε τήν πολιτική ζωὴ τόσο τήν ἀρχαία ὅσο καί τή σύγχρονη, μέ τήν προϋπόθεση βέβαια ὅτι ἐνστερνιζόμαστε τὰ διδάγματα καί τὰ συμπεράσματα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πολιτικῆς θεωρίας. Αὐτά τὰ τρία πολιτεύματα διαφοροποιοῦνται τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο καθένα ἀναδεικνύει τίς ἀρχές του.

Ἵπάρχουν τέσσερις τρόποι γιά τήν ἀνάδειξη τῶν ἀρχῶν: α) τό κληρονομικό δικαίωμα, β) ἡ ἐκλογή, γ) ἡ κλήρωση καί δ) ὁ διορισμός. Ἐς βάλλουμε, γιά λίγο, κατὰ μέρος τόν διορισμό· οἱ ἄλλοι τρεῖς τρόποι ἀνάδειξης τῶν ἀρχῶν συνθέτουν μιὰ ἀμφιμονοσήμαντη ἀντιστοιχία μέ τὰ τρία πολιτεύματα: τό κληρονομικό δικαίωμα ἐφαρμόζεται στή μοναρχία, ἡ ἐκλογή στήν ὀλιγαρχία καί ἡ κλήρωση χρησιμοποιεῖται ὡς κύριος τρόπος ἀνάδειξης τῶν ἀρχόντων στή δημοκρατία⁴. Ἐς δοῦμε τώρα καί τόν διορισμό: αὐτόν τόν χρησιμοποιοῦν καί τὰ τρία πολιτεύματα. Ὅμως ἄς ἔχουμε κατὰ νοῦ πώς ἡ διάρκεια τῆς θητείας καί ὁ ἀριθμός τῶν διορισμένων ἐξαρτῶνται ἀπό τίς ἀρχές πού διορίζουν. Ἐτσι ξέρουμε πώς στή μοναρχία χρησιμοποιεῖται κατὰ κόρο ὁ διορισμός καί τὰ διορισμένα πρόσωπα θητεύουν μόνο ὅσο θέλει ὁ μονάρχης. Ἡ ὀλιγαρχία χρησιμοποιεῖ τόν διορισμό σέ μεγάλο βαθμό, ἐνῶ ἡ δημοκρατία τόν χρησιμοποιεῖ πολύ περιορισμένα⁵.

Δέν θά σταθοῦμε στήν κληρονομική διαδοχὴ καί οὔτε στόν διορισμό πιά — ἐκτός ἂν αὐτός πραγματοποιεῖται στή δημοκρατία — μιὰ καί τό θέμα μας καί ὁ στόχος μας σ' αὐτό τό κεφάλαιο εἶναι νά ὑπογραμμισθεῖ ἡ στενὴ σχέση ἀνάμεσα στή δημοκρατία καί τήν κλήρωση ἀπό τή μιὰ μεριά καί τήν ἐπίσης στενὴ σχέση ἀνάμεσα στήν ἐκλογή καί κάθε ἄλλο μὴ δημοκρατικό καί ἐπιλεκτικό σύστημα γενικά. Γιατί οἱ ἔννοιες ἐκλογή - ἐπιλογή θεωροῦνταν ὡς οἱ βάσεις τῆς ὀλιγαρχίας ἀπό τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας. Στή συνέχεια θά ἀναπτύξουμε τήν ἐπιχειρηματολογία μας καί θά προσπαθήσουμε νά ἀποδείξουμε τή θεωρία ἢ καλύτερα νά ἀναλύσουμε τή νοοτροπία, ἡ ὁποία φαίνεται πώς ὁδήγησε τοὺς Ἑλληνας στήν ἐπινόηση τῆς δημοκρατίας καί τῆς κλήρωσης: θά τελειώσουμε αὐτό τό κεφάλαιο παραθέτοντας τίς γνώμες τοῦ Σωκράτη, τοῦ Πλάτωνα καί ἄλλων γενικά ἀρχαίων Ἑλλήνων σχετικά μέ τήν κλήρωση, χωρίς νά λησμονήσουμε, βέβαια, τὰ μεταγενέστερα ἀλλά καί τὰ σύγχρονα πολιτειολογικά ἔργα. Δυστυχῶς στὰ ἔργα αὐτά δέν ἔχει ἐκτιμηθεῖ καθόλου ἡ σημασία τῆς κλήρωσης, ἀλλά ἀντίθετα παρερμηνεύεται ἡ ἐφαρμογὴ τῆς: μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις τῶν ὁποίων ὁ ρόλος εἶναι οὐσιαστικά νά ἐπιβεβαιώσῃ τόν κανόνα.

Ἡ πεποίθηση πώς ἡ δημοκρατία ἦταν συνυφασμένη μέ τήν κλήρωση καί ἡ ὀλιγαρχία μέ τήν ἐκλογή ἦταν τόσο ἐδραιωμένη ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνας, ὥστε ὁ Ἀριστοτέλης, ἐκτός ἀπό τοὺς ἐπιγραμματικούς στίχους πού θέσαμε ὡς προμετωπίδα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ, γράφει ἀκόμη πώς ἡ Σπάρτη λογίζεται ὡς ὀλιγαρχία ἀπό τό γεγονός καί μόνο ὅτι δέν χρησιμοποιεῖ τήν κλήρωση ἀλλά τήν ἐκλογή γιά τήν ἀνάδειξη τῶν Ἐφόρων καί τῶν ἀρχῶν τῆς γενικά⁶.

Η ΠΡΑΞΗ

ΦΑΟΥΣΤ: Βοηθά τό πνεῦμα!
Φῶς μου φέγγει· ἄς μή διστάξει
ἢ πέννα μου νά γράψει:
«Πρῶτα ἦταν ἡ Πράξη!»⁷

Ἄς ἀρχίσουμε λοιπόν μέ τήν πρακτική ἐφαρμογή τῆς κλήρωσης, μέ τήν πράξη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Θά ἐξετάσουμε πῶς ἀνάδειχναν τούς ἀρχόντες τους πρῶτα οἱ Ἀθηναῖοι, δηλαδή ἡ δημοκρατία, καί κατόπι οἱ Σπαρτιάτες, δηλαδή ἡ ὀλιγαρχία. Ἔχουμε ἤδη ἐπισημάνει ἀπό τήν Εἰσαγωγή πῶς αὐτές οἱ δύο πόλεις ἦταν οἱ δύο πόλοι, τά δύο πολιτικά καί πολιτιστικά κέντρα πού διαμόρφωσαν τίς πολιτικές, πολιτειακές καί πολιτιστικές κατευθυντήριες γραμμές, τίς ὁποῖες ἀκολουθοῦσαν ὅλοι οἱ Ἕλληνες λίγο πολύ μέσα στήν Ἑλλάδα ἀλλά καί στίς ἐλληνικές ἀποικίες, ἀπό τίς Ἡράκλειες Στήλες, τά Στενά τοῦ Γιβραλτάρ, μέχρι τόν Εὐξείνιο Πόντο.

Ἀθήνα

Θά ἐξετάσουμε τόν τρόπο ἀνάδειξης τῶν πολιτῶν καί τή συμμετοχή τους στίς τρεῖς λειτουργίες τῆς ἐξουσίας⁸. Στήν Ἀθήνα, οἱ τρεῖς λειτουργίες διακρίνονταν μέ πολύ πιό ἔντονη σαφήνεια χάρη στή δημοκρατική μορφή τοῦ πολιτεύματος.

Ἀρχές κληρωτές

α) Ἡ νομοθετική λειτουργία

Ἡ νομοθετική στήν Ἀθήνα ἀποτελοῦνταν ἀπό ὅλους τούς Ἀθηναίους πολίτες πού ἦσαν πάνω ἀπό εἴκοσι χρόνων καί εἶχαν γίνει δεκτοί στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, ἀφοῦ εἶχαν ἐπιτελέσει τή διετή τους στρατιωτική θητεία ἀπό τά 18-20 καί εἶχαν ὀρκισθεῖ τόν περίφημο Ὀρκο τῶν Ἐφίβων σέ μία Ἐκκλησία μέ τελετουργικό ἀκριβῶς γι' αὐτό τόν σκοπό ὀργανωμένο, στό Διονυσιακό θέατρο⁹. Μέχρι τό 451-450 π.Χ. ἕνας νέος γινόταν δεκτός ὡς πολίτης στά 18 του, ἀρκεῖ νά ἦταν ὁ πατέρας του Ἀθηναῖος. Ἀπό τό ἔτος αὐτό καί μετά, μέ εἰσήγηση τοῦ Περικλή, οἱ Ἀθηναῖοι ἀποφάσισαν τήν ιδιότητα τοῦ πολίτη νά τήν παίρνει κανεῖς μόνο ἂν καί οἱ δύο του γονεῖς ἦσαν Ἀθηναῖοι¹⁰.

Ὁ νεαρός Ἀθηναῖος, ἀφοῦ εἶχε γίνει δεκτός ὡς πολίτης, μποροῦσε νά μετέχει στό νομοθετικό σῶμα, στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, ισόβια,

χωρίς καμιᾶ ἄλλη ἐπιλεκτική διαδικασία. Ἡ δημοκρατία στήν Ἀθήνα ἔδινε τό δικαίωμα σ' ὅλους τούς πολίτες νά μετέχουν στό νομοθετικό ὄργανο, ἂν καί εἶναι σχεδόν βέβαιο πῶς ἕνα μεγάλο μέρος τῶν Ἀθηναίων προτιμοῦσε νά παραμένει σπίτι του¹¹, στό Λαύριο ἢ στόν Ραμνοῦντα, παρά νά σηκώνεται πρῖν τό χάραμα, ὥστε νά εἶναι ἔγκαιρα στήν Πνύκα. Κι ἦταν λίγο πολύ φυσικό· τά μέσα μεταφορᾶς τῆς ἐποχῆς δέν ἦταν τόσο ἀποτελεσματικά ὅσο στίς μέρες μας. Γι' αὐτό ἄλλωστε θέσπισαν νά μισθοφοροῦνται (ἐκκλησιαστικός μισθός) οἱ παρουσίες στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, κατὰ τήν πρώτη δεκαετία τοῦ τέταρτου αἰώνα· ἴσως τό 392 π.Χ.¹².

6) Ἡ δικαστική λειτουργία

Τό κυριότερο, τό ἀνώτατο, ὄργανο τῆς δικαστικῆς λειτουργίας στήν Ἀθήνα ἦταν ἡ Ἡλιαία, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό 6.000 δικαστές κληρωτούς¹³. Ἡ Ἡλιαία ἦταν τό σύνολο τῶν ἀνώτατων δικαστηρίων. Αὐτά τά δικαστήρια δίκαζαν καί πρωτόδικα ἀλλά καί κατ' ἐφεση, ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση¹⁴. ἄλλωστε οἱ ἡλιαστές, τά μέλη τῆς Ἡλιαίας, λέγονταν καί ἐφέτες.

Οἱ ἡλιαστές ἦταν ἀναδειγμένοι μέ κλήρωση, 600 ἀπό καθμία ἀπό τίς δέκα φυλές· 500 ἀπό αὐτούς, 50 κατὰ δῆμο, δίκαζαν, δηλαδή ψήφισαν μετά τήν ἀκρόαση, χωρίς σύσκεψη καί χωρίς νά ἔχουν μιλήσει καθόλου οὔτε μεταξύ τους οὔτε ρωτώντας τούς διάδικους· οἱ ὑπόλοιποι ἑκατό, 10 κατὰ δῆμο, ἐκτελοῦσαν διοικητικά καθήκοντα· αὐτές οἱ ἀρχές, ὅπως τούς ἀποκαλεῖ ὁ Ἀριστοτέλης (66,1), ἐκτελοῦσαν ὅλες τίς ἀπαραίτητες γιά τή λειτουργία τῶν δικαστηρίων ὑπηρεσίες, δηλαδή ἐπιτηροῦσαν τίς κλεψύδρες, διενεργοῦσαν τήν καταμέτρηση τῶν ψήφων, τή διανομή τῶν συμβόλων, δηλαδή τῶν κερμάτων πού δίνονταν στούς ἡλιαστές, γιά νά μποῦν στήν αἴθουσα τῆς δίκης λίγο πρῖν ἐκεῖνη ἀρχίσει. Τά σύμβολα μετά τή δίκη ἐπιστρέφονταν κι ἔτσι πληρωνόταν (δικαστικός μισθός) ὁ κάθε δικαστής. Ὅλες αὐτές οἱ ὑπευθυνότητες ἀναθέτονταν μέ κλήρωση. Οἱ κυρίως δικαστές ψήφισαν μονάχα¹⁵.

Εἶναι αὐτονόητο πῶς οἱ δικαστές δέν ἦταν ἐπαγγελματίες καί ὅτι θά ἔπρεπε νά τούς παρομοιάζουμε μέ τούς σημερινούς ἔνορκους, ἂν καί οἱ ἡλιαστές εἶχαν δικαστικές ἀρμοδιότητες πολύ περισσότερες καί σπουδαιότερες ἀπό ἐκείνες πού ἀποδίδει τό σημερινό νομικό πλαίσιο στούς ἔνορκους· κάθε Ἀθηναῖος μποροῦσε νά γίνει δικαστής, χωρίς νά ἀπαιτεῖται κάποια εἰδική ἐκπαίδευση· τοῦ ἀρκοῦσε ἡ γενική παιδεία πού τοῦ

ΣΩΚΡΑΤΗΣ

πρόσφερε σέ μόνιμη καί διαρκή βάση ἡ πόλις· καί μπορούσε κάθε πολίτης νά γίνει πολλές φορές δικαστής στή ζωή του ἀρκεῖ: α) νά τόν εἶχε εὐνοήσει ἡ κλήρωση, β) νά εἶχε κλείσει τά τριάντα του καί γ) νά μήν εἶχε χάσει τά πολιτικά του δικαιώματα.

Οἱ ἀποφάσεις τῶν ἡλιαστῶν ἦταν ὀριστικές, τελεσίδικες καί ἀμετάκλητες καί δέν ὑπῆρχε κανένα ἔνδικο μέσο, ὥστε νά ἀκυρωθοῦν, νά ἐφεσιβληθοῦν ἢ νά ἀναβληθεῖ ἡ ἐκτέλεσή τους. Μόνο ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, δηλαδή τό ἀνώτατο πολιτειακό ὄργανο, ἡ ἴδια ἡ νομοθετική λειτουργία τῆς ἐξουσίας, εἶχε αὐτή τή δυνατότητα· ὅμως αὐτό γινόταν πολύ σπάνια· τουλάχιστον στό ἀπόγειο τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες πού μᾶς ἔχουν διασωθεῖ¹⁶. Ἐτσι συμπεραίνουμε πώς ἡ νομοθετική ἦταν ἰσχυρότερη ἀπό τή δικαστική.

Ἐνα δικαστήριο τῆς Ἡλιαίας μπορούσε νά ἔχει 201, 401, (53,3)¹⁷, 500, 1.000 ἢ 1.500 μέλη· ὅμως τά περισσότερα ἀριθμοῦσαν 500 μέλη (68,1).

Ἡ κλήρωση τῶν δικαστῶν διεξαγόταν ἀπό τοὺς ἐννέα ἄρχοντες, δηλαδή τόν βασιλιά, τόν ἐ-

πώνυμο καί τόν πολέμαρχο καί τοὺς ἕξι θεσμοθέτες. Οἱ ἐννέα ἄρχοντες γίνονταν δέκα μέ τόν γραμματέα τῶν θεσμοθετῶν κι ἔτσι καθέννας κλήρωνε τοὺς δικαστές τῆς φυλῆς του (59, 7 καί 63, 1).

Ἐπῆρχαν ἀκόμη σαράντα κατώτεροι δικαστές¹⁸, κληρωτοί φυσικά κι αὐτοί, τέσσερις κατὰ φυλή· τήν κλήρωση γι' αὐτούς τήν ἔκανε ἡ Βουλή, γιά τήν ὁποία θά μιλήσουμε ὅταν θά ἀναφερθοῦμε στή διοικητικο-εκτελεστική λειτουργία (53, 1). Αὐτοί οἱ σαράντα εἶχαν ἀρμοδιότητα νά δικάζουν ὑποθέσεις μέχρι δέκα δραχμές· «καί τίς πάνω ἀπό αὐτή τήν ἀξία (τῶν δέκα δραχμῶν) ὑποθέσεις τίς παραδίδουν στοὺς διαιτητές» (53, 2). Ὅλοι οἱ πάνω ἀπό τά ἐξήντα πολίτες ἦταν πιθανοί διαιτητές καί κανεῖς δέν εἶχε τό δικαίωμα νά ἀρνηθεῖ μιά τέτοια ὑπηρεσία, γιὰτί ὁ νόμος διέταζε νά εἶναι ἄτιμος (νά χάνει, δηλαδή, τά πολιτικά του δικαιώματα) ὅποιος διοριζόταν διαιτητής ἀπό τοὺς τέσσερις δικαστές τῆς φυλῆς του καί δέν ἀσκούσε τίς διαιτησίες πού τοῦ κλήρωναν πάλι οἱ τέσσερις δικαστές (53, 3 καί 58, 2).

Θά ἦταν πιθανά κουραστικό νά εἰσχωρήσουμε περισσότερο στίς λεπτομέρειες τοῦ ἀθηναϊκοῦ δικανικοῦ συστήματος. Πρός τό παρόν σταματᾶμε ἐδῶ· θά ἐπανέλθουμε, ὅταν θά ἐξετάσουμε τή διάκριση τῶν τριῶν λειτουργιῶν τῆς ἐξουσίας. Πρέπει πάντως νά ἐπισημάνουμε ἀκόμη μιά φορά πώς ὅ,τι ἀφοροῦσε στή δικαστική λειτουργία στήν ἀρχαία Ἀθήνα ρυθμιζόταν μέ τήν κλήρωση, πού φυσικά θεωροῦνταν ὅτι ἦταν κάτι πιό δίκαιο καί ταίριαζε καλύτερα στό δημοκρατικό πνεῦμα, μιά καί μόνο ἡ κλήρωση μπορούσε νά διαφυλάξει τήν ἀκεραιότητα τῶν δικαστῶν, τήν ἀμεροληψία τους καί τήν ἀνεξαρτησία τους ἀπό τίς ἄλλες δύο λειτουργίες τῆς ἐξουσίας.

γ) Ἡ διοικητικο-εκτελεστική λειτουργία

Ἀρχηγοί τῆς διοικητικο-εκτελεστικῆς λειτουργίας ἦσαν οἱ ἐννέα ἄρχοντες πού μαζί μέ τόν γραμματέα τῶν θεσμοθετῶν ἔγιναν δέκα, γιά νά ἀντιστοιχοῦν στίς δέκα κλεισθένειες φυλές. Κάθε χρόνο ἡ Βουλή κλήρωνε τοὺς δέκα ἄρχοντες τῆς ἐπόμενης χρονιάς (55, 1). Ὁ πρῶτος ἀπό αὐτούς καί ἀρχαιότερος ὀνομαζόταν βασιλιάς (βασιλεύς)¹⁹, δεύτερος σέ ἀρχαιότητα ἦταν ὁ πολέμαρχος καί τρίτος ὁ ἄρχοντας, ὁ ὁποῖος εἶχε καί περισσότερες ἀρμοδιότητες, μιά καί ἡ δημιουργία τοῦ θεσμοῦ εἶχε γίνει σέ χρόνους ἀρκετά προχωρημένου ἐκδημοκρατισμοῦ· πραγματικά, ἡ ἀρχή αὐτή δημιουργήθηκε, ὅταν ἡ θητεία

των αρχόντων είχε πιά γίνει ἐνιαύσια (3, 3). Νά σημειωθεί ἀπό τώρα πώς εἰδικά στή διοικητικο-εκτελεστική λειτουργία τό ἴδιο ἀξίωμα δέν ἐπαλαμβανόταν γιά τό ἴδιο πρόσωπο ἀπό χρόνους πολύ παλιούς²⁰.

Ὁ ἄρχοντας ἀπό τήν ἐπόμενη τῆς θητείας του χρονιά ὀνομαζόταν ἐπώνυμος τῆς χρονιάς πού θήτευσε, δηλαδή ἡ χρονιά ἔπαιρνε τήν ὀνομασία τῆς, προσδιορίζοταν, ἀπό αὐτόν· ἦταν ὁ ἐπίσημος τρόπος προσδιορισμοῦ τοῦ χρόνου ἀπό τοὺς Ἀθηναίους (3, 2 καί 53, 4)²¹. Πάντως καί οἱ τρεῖς αὐτοὶ ἄρχοντες εἶχαν θεσμοθετηθεῖ ἀπό πολύ παλιά καί ἔδρευαν ὁ βασιλιάς στό Βουκολεῖο, ὁ πολέμαρχος στό Ἐπιλύκειο καί ὁ ἐπώνυμος στό Πρυτανεῖο. Ἀργότερα θεσπίστηκαν ἔξι καινούργιοι ἄρχοντες μέ τήν ἐπωνυμία θεσμοθέτες. Ἀπό τόν καιρό κιόλας τοῦ Σόλωνα, γιά τήν καλύτερη λειτουργία τῆς πόλης, καί οἱ ἐννιά ἄρχοντες εἶχαν συγκεντρωθεῖ στό θεσμοθετεῖο, τήν ἔδρα τῶν θεσμοθετῶν (3, 5). Στούς χρόνους προφανῶς τοῦ Κλεισθένη, προστέθηκε ἕνα δέκατο ἀξίωμα, ὁ γραμματέας τῶν θεσμοθετῶν, κι ἔτσι οἱ ἐννέα ἄρχοντες γίνηκαν δέκα, ὥστε νά ἀντιστοιχοῦν στίς δέκα κλεισθένειες φυλές (55, 1).

Θά πρέπει νά ἐπισημάνουμε πώς ὁ Σόλωνας εἶχε θεσπίσει σύστημα μικτό κλήρωσης καί ἐκλογῆς γιά τήν ἀνάδειξη τῶν ἐννέα ἀρχόντων, οἱ ὁποῖοι παλιότερα ἐκλέγονταν (3, 1-5). Πραγματικά, ὅρισε νά ἐκλέγονται προηγουμένως δέκα ὑποψήφιοι ἀπό κάθε φυλή, ἀνάμεσα στοὺς ὁποῖους γινόταν ἡ κλήρωση. Μέ τή θέσπιση αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἀνάδειξης τῶν ἐννέα ἀρχόντων, εἰσήγαγε συνάμα καί τό δεκαδικό σύστημα²² στήν πολιτική ζωή τῆς Ἀθήνας· ἀργότερα ὁ Κλεισθένης μέ τή δική του μεταρρύθμιση τό γενίκευσε. Οἱ προεκλεγμένοι ὑποψήφιοι ἦταν σαράντα, ἀφοῦ οἱ φυλές ἦταν τέσσερις τήν ἐποχή τοῦ Σόλωνα.

Ὅταν ἔφυγε ὁ Σόλωνας, οἱ Ἀθηναῖοι κράτησαν τοὺς νόμους του, κυρίως ἐκείνους πού ἀφοροῦσαν στήν κλήρωση τῶν ἐννέα ἀρχόντων, ἀλλά μόνο γιά τέσσερα χρόνια. Ἡ δίψα τῆς ἐξουσίας, δίψα παλιά ὅσο καί ὁ ἄνθρωπος, τοὺς παρακίνησε σέ νέες διαμάχες γιά τό ἀξίωμα τοῦ ἐπώνυμου ἄρχοντα καί κατάργησαν καί τήν κλήρωση. Καί, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης: «... ἐπειδὴ στασίαζαν, τοὺς φάνηκε καλό νά ἐκλέξουν δέκα ἄρχοντες, πέντε ἀπό τοὺς εὐπατρίδες, τρεῖς ἀπό τοὺς ἀγρότες καί δύο ἀπό τοὺς τεχνίτες· καί αὐτοὶ ἤρξαν τῆ μετὰ τόν Δαμασία χρονιά» [579/8 π.Χ.] (13, 2).

Μποροῦμε νά διαπιστώσουμε πώς ἂν οἱ Ἀθηναῖοι ἄλλαξαν γνώμη σχετικά μέ τήν κλήρω-

ση ὡς τρόπο ἀνάδειξης τοῦ ἐπώνυμου ἄρχοντα, διατήρησαν τό δεκαδικό σύστημα, τῆ χρήση τοῦ ὁποῖου τήν εἶχε ἐνισχύσει ὁ ἴδιος ὁ Σόλωνας στήν ἀττική οἰκονομική ζωή: ἡ μνᾶ, πού προηγουμένως σήμαινε τό ποσό τῶν 70 δραχμῶν, ἀπό τόν Σόλωνα κι ἔπειτα σήμαινε τό ποσό τῶν 100 δραχμῶν. Πρόκειται βέβαια γιά τήν πρώτη ὑποτίμηση τῆς δραχμῆς καί τοῦ νομίσματος γενικότερα²³. Ἐπί πλέον τό τάλαντο πού περιεῖχε πρὶν 63 μνές, μετὰ τόν Σόλωνα περιεῖχε 60· ἡ στρογγυλοποίηση πρὸς τό δεκαδικό σύστημα εἶναι προφανής.

Κι ὅσο ἀφορᾶ στήν ἐκλογή, ἡ τυραννία τοῦ Πεισίστρατου τῆ διατήρησε. Αὐτῆ ἡ ἐνέργεια συμβάδιζε μέ τή νοοτροπία τῆς τυραννίας, ἀφοῦ ἡ ἐκλογή προτιμᾶται καί θά προτιμᾶται πάντα ἀπό κάθε πνεῦμα μὴ δημοκρατικό, μιά καί εἶναι πιό ἐλέγξιμη καί ἐπὶ πλέον θεωρεῖται γιά διαδικασία δημοκρατική. Ἡ κλήρωση τῶν ἐννέα ἀρχόντων ἐφανίστηκε πάλι τό 487/6 π.Χ. Ἐκείνη τῆ χρονιά οἱ Ἀθηναῖοι ἐκλέξαντε πέντε πολίτες ἀπό κάθε δῆμο — οἱ δῆμοι ἦσαν 100, ὅπως ἦδη τό ἔχουμε ἀναλύσει — γιά νά γίνει ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς 500 ἐκλεγμένους πολίτες κλήρωση γιά τοὺς ἐννέα ἄρχοντες καί τόν γραμματέα τῶν θεσμοθετῶν, τό δέκατο ἀξίωμα πού εἶχε προστεθεῖ ἀπό τόν Κλεισθένη, γιά νά ὑπάρξει ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στοὺς ἄρχοντες καί τίς δέκα κλεισθένειες φυλές (22, 5). Ἐπειδὴ κληρώνονταν ἐπίσης πέντε πολίτες, κατὰ δῆμο, γιά νά συνθέσουν τῆ Βουλῆ τῶν Πεντακοσίων (62, 1) καί 500 πολίτες, 50 κατὰ φυλή, γιά νά κληρωθοῦν πάλι ἀνάμεσά τους 10 ὡς κριτές τῶν δραμάτων στό θέατρο, καί ἐπειδὴ ἀκόμα ὁ συνήθης ἀριθμὸς τῶν δικαστηρίων τῆς Ἡλιαίας ἦταν 500, μποροῦμε νά βγάλουμε τό συμπέρασμα πώς θεωροῦσαν τόν ἀριθμὸ 500 γενικά ἐπαρκῆ γιά κάθε περαιτέρω κλήρωση.

Τόν καιρό τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ θεσμὸς τῶν δέκα πιά ἀρχόντων ἐκδημοκρατίσθηκε κι ἄλλο, γιὰ τὴν κλήρωση — δέν ἐκλέγανε — δέκα πολίτες κατὰ φυλή καί μετὰ ξαναέκαναν κλήρωση μέ κουκιά — κύαμοι, στὰ ἀρχαία, κυαμευτοὶ ἄρχοντες — γιά νά κρατήσουν τήν παράδοση, κι ἔτσι ἔβγαζαν ἕναν ἄρχοντα κατὰ φυλή (8, 1). Ὅλα αὐτὰ δείχνουν τῆ διεύρυνση τῆς ἐφαρμογῆς τῆς κλήρωσης καί τῆ συνεχῆ προσπάθεια ἐκδημοκρατισμοῦ τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος μέσα ἀπὸ αὐτῆ: ἀντικαθιστοῦσαν διαρκῶς καί μέ πείσμα — θά λέγαμε — τήν ἐκλογή μέ τήν κλήρωση. Γιά τοὺς Ἀθηναίους, ὅταν ἐπρόκειτο γιά τοὺς ἴδιους, ἡ δημοκρατία δέν ἦταν ἀπλά ἰδεολο-

γία — ή κωμωδία — πού έβριθε από βαρύγδουπους λόγους άφηρημένους, αλλά πράξη συγκεκριμένη.

Άς δοϋμε τώρα τήν εφαρμογή τής κλήρωσης στις άλλες άρχές, στό υπόλοιπο τής διοικητικο-εκτελεστικής λειτουργίας τής εξουσίας. Πρόκειται για όλους τούς κατώτερους άρχοντες και ύπαλλήλους πού έξυπηρετούσαν τή διοίκηση τής πόλης· ανάμεσα τους συγκαταλεγόταν και ή Βουλή τών Πεντακοσίων, οι βουλευτές τής όποι-ας κατά τό αθηναϊκό πολίτευμα αποτελούσαν τμήμα τής εκτελεστικής κι όχι τής νομοθετικής. Οι βουλευτές λοιπόν ήσαν 500, 50 κατά φυλή (43, 2), 5 κατά δήμο (62, 1)²⁴, όπως έχουμε ήδη αναφέρει. Η Βουλή είχε πολλές άρμοδιότητες αλλά κυρίως λειτουργούσε ως νομοπαρασκευαστική επιτροπή για τά ψηφίσματα και τά νομοσχέδια, τά όποια κατόπι συζητούνταν και ψηφίζονταν στην Έκκλησία του Δήμου, τό ανώτατο πολιτειακό όργανο του αθηναϊκού πολιτεύματος.

Δέν θά υπεισέλθουμε εδώ στις λεπτομέρειες τών άρμοδιοτήτων τής Βουλής, γιατί αυτό πού μάς ενδιαφέρει σ' αυτό τό τμήμα τής μελέτης είναι νά δείξουμε τή χρήση τής κλήρωσης στη διοικητικο-εκτελεστική λειτουργία τής αθηναϊκής πολιτείας γενικά. Νά επισημάνουμε πάντως πώς οι 50 βουλευτές τής κάθε φυλής πρυτάνευαν, δηλαδή κυβερνούσαν, στην πόλη για ένα δέκατο περίπου²⁵ του χρόνου, τό όποιο όνομαζόταν πρυτανεία. «Και πρυτανεύει μέ τή σειρά τής καθεμιά από τίς φυλές» λέει ο Άριστοτέλης (43, 2)· οι 50 βουλευτές τότε όνομάζονταν πρυτάνεις και ή φυλή πρυτανεύουσα. Τό ενδιαφέρον σ' αυτή τή λειτουργία είναι πώς ή σειρά τής πρυτανείας κάθε φυλής καθοριζόταν πάλι μέ κλήρωση.

Άς αναφέρουμε τώρα τίς άλλες άρχές πού κληρώνονταν ανάμεσα στους βουλευτές.

Κάθε μέρα ένας από τούς πενήντα πρυτάνεις κληρωνόταν για τό αξίωμα του Έπιστάτη τών Πρυτάνεων πρόκειται για τό αντίστοιχο σημερινό αξίωμα του Προέδρου τής Δημοκρατίας. Η διαφορά βέβαια είναι πώς ο τότε πρόεδρος τής δημοκρατίας είχε θητεία μονοήμερη και μία και μόνη φορά στη ζωή του²⁶.

Ο Έπιστάτης κλήρωνε έννέα προέδρους, έναν από καθεμιά από τίς άλλες φυλές· ένας από τούς έννιά προέδρους κληρωνόταν επιστάτης τους. Οι όκτώ πρόεδροι και ο επιστάτης τους διηύθησαν τίς εργασίες τής Βουλής τών Πεντακοσίων και τής Έκκλησίας του Δήμου τόν 4ο αιώνα (44).

Και κληρωναν ακόμα οι βουλευτές από ανά-

μεσα τους 10 λογιστές²⁷, για νά λογοδοτούν σ' αυτούς οι διάφορες άρχές κατά κάθε πρυτανεία (48, 3). Έκλέγει ακόμα ή Βουλή από τούς βουλευτές δέκα τριηροποιούς υπεύθυνους για τήν κατασκευή νέων τριήρων ή τετρήρων, αν ή Έκκλησία του Δήμου έχει αποφασίσει κάτι τέτοιο (46, 1). Από αυτό συνάγουμε ακόμη μία φορά τό συμπέρασμα πώς οι βουλευτές δέν ήσαν επαγγελματίες πολιτικοί αλλά πολίτες από όλα τά επαγγέλματα, από τά όποια ζούσαν και στά όποια επανέρχονταν μέ τό πέρας τής βουλευτικής θητείας, μία και δέν υπήρχε πιθανότητα νά ξανακληρωθούν στο βουλευτηλίκι παρά για μία ακόμα και τελευταία φορά στη ζωή τους κι αυτό πολύ σπάνια κι αν είχαν περάσει από τό βουλευτηλίκι όλοι οι πάνω από τά τριάντα πολίτες και ξανάμπαινε τό όνομα όλων στην κληρωτίδα (4, 3).

Άλλες άρχές πού κληρώνονταν από τή Βουλή ήσαν: 10 ταμίες τής Άθηνάς (47, 1)· 10 πωλητές (47, 2)· 10 αποδέκτες (48, 1)· 10 εϋθυνοί και 2 πάρεδροι για κάθε εϋθυνο, δηλαδή συνολικά 20 (48, 4)· 1 ταμίας για τούς αδύνατους, δηλαδή τούς πολίτες μέ ένιαύσιο εισόδημα κάτω από 300 δραχμές και άνίκανους για εργασία λόγω αναπηρίας (49, 4)· 10 επισκευαστές τών ιερών (50, 1).

«Και κληρώνονται αστυνόμοι δέκα· και από αυτούς πέντε άρχουν στον Πειραιά και πέντε στο άστν και τίς αϋλητρίδες και τίς λυρίστριες-ψάλτριες και τίς κιθαρίστριες επιτηρούν αυτοί, ώστε νά μή μισθωθούν μέ περισσότερο από δύο δραχμές· κι αν περισσότεροι τήν ίδια μελετήσουν νά πάρουν, αυτοί ρίχνουν κλήρο και τή μισθώνουν σ' όποιον του λάχει» (50, 2).

Παραθέσαμε τό απόσπασμα αυτό τό σχετικό μέ τίς αϋλητρίδες και τίς άλλες μουσικούς, για νά γίνει πιο εϋληπτο τό ακόλουθο σχόλιο: ή δημοκρατία δέν ήταν, φαίνεται, υπέρ τής ελεύθερης αγοράς· τό μίσθωμα μιās πού μισθωνόταν δημόσια αϋλητρίδας, λυρίστριας ή κιθαρίστριας δέν μπορούσε νά φτάσει σε ύψη δυσβάσταχτα για τήν οικονομική δυνατότητα τών πιο φτωχών, γιατί κάτι τέτοιο ήταν ασυμβίβαστο μέ τό πνεϋμα τής δημοκρατίας και θά προκαλούσε κοινωνικο-πολιτικό σκάνδαλο· κανείς δέν μπορούσε νά απολαύσει τίς χαρές και τήν τέχνη τής μουσικού από τό γεγονός και μόνο πώς ήταν πλουσιότερος. Γι' αυτό, αφού τέλος πάντων ή τιμή ανέβαινε μέχρι κάποιο ύψος, ή κλήρωση αποφάσιζε σε ποιόν θά παραχωρούνταν ή κοπελιά!

Νά συνεχίσουμε όμως την απαρίθμηση: 10 αγορανόμοι (51, 1), 10 μετρονόμοι (51, 2), 10 σιτοφύλακες (51, 3), 10 επιμελητές του έμπορου (51, 4), 10 αθλοθέτες (60, 1), 11 πού φρόντιζαν για τις θανατικές εκτελέσεις (52, 1), 5 εισαγωγείς των δικών στα δικαστήρια· ή εισαγωγή έπρεπε νά γίνει μέσα σέ ένα μήνα (52, 2), 5 όδοποιοί πού επισκευάζαν μέ έργάτες τούς όρμούς (54, 1), 10 λογιστές και 10 βοηθοί τους, πού τούς έλεγαν συνήγορους (54, 4)· στους λογιστές αυτούς ευθινοδοτούσαν όλες οι άρχές και ήταν διαφορετικοί από τούς λογιστές του έδαφίου 48, 3, 1 γραμματέας κατά πρυτανεία (54, 3)· κατά συνέπεια κληρώνονταν συνολικά 10 Άθηναίοι ως γραμματείς των δέκα πρυτανειών κατά τή διάρκεια κάθε χρονιάς, 1 γραμματέας των νόμων (54, 4), 10 ιεροποιοί υπεύθυνοι για τά ιερά σφάγια (54, 6)· άλλοι 10 ιεροποιοί για τις ιεροπραξίες τής χρονιάς (54, 7)· 1 άρχοντας στή Σαλαμίνα και 1 δήμαρχος στόν Πειραιά.

Όλες αυτές οι κληρώσεις γίνονταν από τή Βουλή. Πρέπει νά αναφέρουμε ακόμη 10 επιμελητές των Μεγάλων Διονυσίων πού κληρώνονταν από τόν Έπώνυμο Άρχοντα (56, 4).

Τό σύνολο όλων αυτών των κληρωτών άρχόντων είναι 6.040 πολίτες για τή δικαστική λειτουργία (σύν τούς διαιτητές, τόν αριθμό των οποίων δέν τόν αναφέρει ό Άριστοτέλης, γιατί προφανώς δέν ήταν καθορισμένος) και 765 για τή διοικητικο-εκτελεστική. Η διάρκεια τής θη-

τείας ήταν συνήθως ενιαύσια. Όμως σ' αυτούς θά πρέπει νά προσθέσουμε πώς ό Άριστοτέλης άλλου (24, 3) κάνει έναν άλλο ύπολογισμό, τόν όποιο και αντιγράφω:

«Κι έγκατέστησαν και ευπορία τροφής για τούς πολλούς, όπως ακριβώς εισηγήθηκε ό Άριστοτέλης. Γιατί συνέβαινε από τούς φόρους και τά τέλη και τούς σύμμαχους νά τρέφονται περισσότεροι από είκοσι χιλιάδες πολίτες. Γιατί ήταν έξι χιλιάδες δικαστές, χίλιοι εξακόσιοι τοξότες και μαζί μ' αυτούς ίππείς χίλιοι διακόσιοι και ή βουλή, πεντακόσιοι βουλευτές, και φρουροί των νεωρίων πεντακόσιοι και μαζί μ' αυτούς στήν Άκρόπολη φρουροί πενήντα και άρχές ένδημες στήν Άττική, περίπου έφτακόσιοι πολίτες και άρχές έξω από τά όρια τής Άττικής περίπου άλλοι έφτακόσιοι· και μαζί μ' αυτούς, ύστερα, όταν συναποφάσισαν τόν πόλεμο, όπλίτες δύο χιλιάδες πεντακόσιοι και τριήρεις άκταιωρές είκοσι και άλλες τριήρεις πού έφερναν τούς φόρους [κενό στό άρχαίο κείμενο] και τούς δύο χιλιάδες κληρωμένους μέ κουκιά πολίτες· και ήταν άκόμη τό πρυτανείο και τά όρφανά, οι δεσμοφύλακες· για όλους αυτούς γενικά ή διατροφή ήταν από τά κοινά».

Έκτός από τά όρφανά, γυναίκες και παιδιά των νεκρών του πολέμου, των οποίων ό αριθμός

βέβαια δέν ἔπρεπε νά εἶναι σταθερός καί τά ὀποῖα, ὅλα χωρίς ἐξάιρεση, τρέφονταν ἀπό τό δημόσιο, οἱ ἄλλοι κληρώνονταν στά διάφορα πολιτικά ὄργανα, ἀφοῦ κανένα ἰδιαίτερο κριτήριο δέν ἀπαιτοῦνταν, κατὰ τά δημοκρατικά ἤθη καί θέσμια, ἐκτός φυσικά ἀπό τήν ιδιότητα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη. Εἴκοσι χιλιάδες λοιπόν Ἀθηναῖοι κληρώνονταν γιά διάφορες δημόσιες θέσεις καί πληρώνονταν ἀπό τό δημόσιο ταμεῖο. Συνήθως ὁ μισθός ἦταν τρεῖς ὄβολοί, μισή δραχμή, τήν ἡμέρα, γιά τούς περισσότερους ἀπό τούς ἀξιωματικούς τοῦ δημοσίου, καί πολύ σπάνια μία δραχμή τήν ἡμέρα (41, 3 καί 62, 2). Φυσικά μᾶς ἐπιτρέπεται νά συμπεράνουμε πῶς, ἀφοῦ ἡ ἀποζημίωση ἦταν ἴδια γιά ὄλους, οἱ Ἀθηναῖοι θεωροῦσαν ὅτι τά διάφορα ἀξιώματα ἦταν ἰσοδύναμα.

Ἀρχές αἰρετές

Ἄς δοῦμε τώρα τίς αἰρετές ἀρχές στήν Ἀθήνα: αὐτές ἀφοροῦσαν μόνο στή διοικητικο-εκτελεστική λειτουργία τῆς ἐξουσίας, τό τρίτο μέρος τῆς πολιτείας κατὰ τόν Ἀριστοτέλη: 10 στρατηγοί, 10 ταξίαρχοι, 1 ἵππαρχος, 10 φύλαρχοι, 1 ἵππαρχος στή Λῆμνο, 1 ταμίας τῆς Παράλου, 1 ταμίας τῆς Ἀμμωνιάδας (61): 1 ταμίας τῶν στρατιωτικῶν καί προφανῶς 10 τοῦ θεωρικῶ²⁸, 1 ἐπιμελητής τῶν κρηνῶν (43, 1): 4 ἐπιμελητές τοῦ Ἄρχοντα Βασιλιά, γιά νά τόν βοηθοῦν στόν ἐφορτασμό τῶν Ἐλευσίνιων Μυστηρίων (57, 1): 1 γραμματέας γιά νά διαβάξει στή Βουλή τῶν Πεντακοσίων καί στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου ὁποιο κείμενο χρειάζοταν (54, 3).

Οἱ ἐκλεγμένοι πολίτες λοιπόν δέν ἦταν περισσότεροι ἀπό 51, ἀπό τούς ὁποίους μόνο οἱ στρατηγοί εἶχαν δύναμη καί ἀρμοδιότητες πολιτικές καί στρατιωτικές συνάμα: οἱ ἄλλοι ἦσαν εἴτε στρατιωτικοί (ποτέ ἐπαγγελματίες), εἴτε ἀπλοῖ ὑπάλληλοι. Οἱ στρατηγοί ἀκριβῶς ἐπειδή ἦταν αἰρετοί καί εἶχαν καί πολιτικές ἀρμοδιότητες ἦταν κάτω ἀπό συνεχῆ ἔλεγχο²⁹.

Φυσικά εἶναι αὐτονόητο πῶς κληρονομικοὶ ἄρχοντες δέν ὑπῆρχαν στήν Ἀθήνα: θά ἦταν τελείως ἀσυμβίβαστο μέ τήν ἔννοια τῆς δημοκρατίας, ὅπως τουλάχιστο τήν ἔννοοῦσαν στήν Ἑλληνική Ἀρχαιότητα.

Ἀρχές διορισμένες

Νά περάσουμε τώρα στόν διορισμό. Οἱ διορισμένοι ἦσαν ἐλάχιστοι καί δευτερεύουσας πολι-

τικῆς ἐμβέλειας: δέν ἦταν παρά ἕξι, καί οἱ πρωτοβουλίες τους ἦταν σαφῶς καθορισμένες: ὁ Ἄρχοντας Βασιλιάς, ὁ Πολέμαρχος καί ὁ Ἐπώνυμος Ἄρχοντας, οἱ τρεῖς πρώτοι ἀπό τούς ἑννέα ἄρχοντες διόριζαν καθένας δύο παρέδρους: αὐτοί βέβαια οἱ παρέδροι, ὅπως καί κάθε ἀξιωματοῦχος, λογοδοτοῦσαν μετὰ τό πέρας τῆς θητείας τους, ἡ ὁποία ταυτιζόταν μέ τή θητεία τοῦ ἀρχοντα πού τούς διόριζε (56, 1).

Ἄλλοι διορισμένοι: κάθε ταξίαρχος διόριζε τούς λοχαγούς του (61, 3). Ὁ Ἀριστοτέλης δέν ἀναφέρει πάλι τόν ἀριθμό τους, ὅμως μποροῦμε νά τόν συναγάγουμε, μιά καί καθένας ταξίαρχος ἦταν ἡγέτης τῶν ὀπλιτῶν τῆς φυλῆς του καί ὁ λοχαγός ἡγέτης τῶν ὀπλιτῶν τοῦ δήμου στόν ὁποῖο ἀνῆκε κι ὁ ἴδιος. Ἀφοῦ λοιπόν οἱ δῆμοι ἦταν 100 (Ἡρόδ. Ε, 69), 10 κατὰ φυλή, — δέν πειράζει ἂν τό ξαναθυμίζουμε — οἱ λοχαγοί ἦσαν κι ἐκεῖνοι 100.

Συμπερασματικά διαπιστώνουμε πῶς δίπλα στούς 7.000 περίπου πολίτες κληρωτούς στά διάφορα ἀξιώματα τῆς πόλης, ὑπῆρχαν 51 αἰρετοί, ἀπό τούς ὁποίους μονάχα οἱ δέκα στρατηγοί εἶχαν καί πολιτικές ἀρμοδιότητες, καί 106 διορισμένοι, ἀπό τούς ὁποίους μόνο ἕξι εἶχαν ἀρμοδιότητες πολιτικές, κι αὐτές δευτερεύουσες. Ἡ σύγκριση τῶν ἀριθμῶν εἶναι πολύ ἐνδεικτική, ἀποδεικτική: ἡ πρωτοκαθεδρία τῆς κλήρωσης ὡς τρόπου ἀνάδειξης τῶν ἀρχῶν εἶναι τελείως προφανῆς στή δημοκρατία. Σχεδόν τό 98% τῶν ἀρχόντων-ὑπαλλήλων τῆς Ἀθήνας ἦσαν κληρωτοί.

Πρὶν τελειώσει αὐτό τό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πρέπει νά θυμίσουμε πῶς ἡ συνήθης διάρκεια τῆς θητείας ὅλων τῶν ἀξιωματῶν ἦταν ἐνιαύσια, γιατί ἔτσι ἐφαρμόζονταν δύο — θά τίς δοῦμε ὅλες ἀργότερα — ἀπό τίς βασικές ἀρχές τῆς δημοκρατίας: ἡ **πρώτη ἀρχή**, δηλαδή ἡ συχνή ἀλλαγὴ τῶν πολιτῶν στήν ἐξουσία, ἔτσι ὥστε νά τή νέμονται ὅλοι: ἡ **τέταρτη ἀρχή**, δηλαδή ἡ βραχεία διάρκεια τῆς θητείας: ἀκριβέστερα: ἡ διάρκεια τῆς θητείας κάποιου ἀξιωματοῦ πρέπει νά εἶναι ἀντίστροφη τῶν ἀρμοδιοτήτων του.

Σ π ἄ ρ τ η

Το καθεστῶς τῆς Σπάρτης δέν τό γνωρίζουμε τό ἴδιο καλά μέ τῆς Ἀθήνας. Ἀπό τίς 158 πολιτείες, πολιτεύματα, πού περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης³⁰, μόνο τό καθεστῶς τῆς Ἀθήνας, τό ἔχουμε ξαναπεῖ, ἔχει διασωθεῖ σέ κατάσταση σχεδόν πλήρη: ἀπό τίς ἄλλες 157 δέν ὑπάρχουν παρά κάποια ἀποσπάσματα πού τά βρίσκουμε

εδῶ καί ἐκεῖ σέ διάφορα ἄλλα ἀρχαῖα ἐλληνικά κείμενα. Πάντως μπορούμε νά ἀντλήσουμε ἀμεσες πληροφορίες γιά τό καθεστώς τῆς Σπάρτης ἀπό τήν περιγραφή τοῦ Ξενοφώντα³¹, ἡ ἔμμεσες ἀπό τούς βίους τοῦ Πλούταρχου πού ἀφοροῦν σέ ἐπιφανεῖς Σπαρτιάτες³². Τό καθεστώς πού ἐγκατέστησε ὁ Λυκοῦργος στή Σπάρτη ἦταν μιά ἰδιόρρυθμη ὀλιγαρχία πού διευθυνόταν ἀπό τρία συλλογικά πολιτειακά ὄργανα: α) τούς πέντε Ἐφόρους· αὐτοί ἦταν πάνω ἀπό 60 χρόνων καί ἀσχοῦσαν τήν ἀνώτατη ἐξουσία στή Σπάρτη. Αἰρετοί μέ βοή³³, προκάλεσαν τήν αἰχμηρή κριτική τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος δέν εἶναι πάντα ἐπαινετικός γιά τόν ὀλιγαρχικό πόλο τῆς Ἑλλάδας. Πάντως καί τῶν παντοδύναμων Ἐφόρων ἡ θητεία δέν εἶναι παρά ἐνιαύσια καί αὐτή³⁴. β) Τούς δύο βασιλιάδες· αὐτοί ἔπρεπε νά ἔχουν κλείσει τά 30 καί ἦταν ἰσόβιοι. γ) Τούς 28 Γέροντες (Γερουσία)· ἦσαν καί αὐτοί ἰσόβιοι καί πάνω ἀπό 60 χρόνων³⁵.

Ἐπῆρχε βέβαια ἡ ἀντίστοιχη Ἐκκλησία τοῦ Δήμου πού ἐδῶ στή Σπάρτη ὀνομαζόταν Ἀπέλλα ἢ Ἀλία ἢ Ἀλιαία³⁶, ἀπομεινάρη ἀρχαιότερης καί δημοκρατικότερης κατάστασης πραγμάτων· ἡ Ἀπέλλα εἶχε χάσει τόν ἀποφασιστικό χαρακτήρα πού εἶχε παλιότερα καί διατηροῦσε φυσικά στό ἔπακρο ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου στήν Ἀθήνα· στήν Ἀπέλλα δέν ἀπέμεινε παρά ἀπλή ἐπικυρωτική ἀρμοδιότητα³⁷.

Στή Σπάρτη δέν ὑπῆρχε ἰδιαίτερο δικαστικό σῶμα, ὅπως στήν Ἀθήνα· ἡ τρίτη διάκριση τῶν λειτουργιῶν τῆς ἐξουσίας εἶναι ἀγνωστή στό πολίτευμά της, ἀκριβῶς γιατί δέν εἶναι δημοκρατικό· στή Σπάρτη οἱ ἀρχές, ἡ διοικητικο-εκτελεστική, οὐσιαστικά οἱ πέντε Ἐφοροί, τά καπέλωναν ὅλα. Ἡ δικαστική ἀσχοῦνταν ἀπό τούς Ἐφοροί, εἴτε ὅλους μαζί, εἴτε ἀπό κάποιους ἀνάμεσα τους. Οἱ Γέροντες δικάζαν καί ἐκεῖνοι κάποιες δίκες, ἀλλά δέν ἔχουμε ἀκριβεῖς πληροφορίες.

Δεν μπορούμε νά συγκαταλέξουμε στή δικαστική λειτουργία τίς ἀνάλογες ἀρμοδιότητες τῶν βασιλιάδων κατά τίς ἐκστρατείες³⁸, κάτι βέβαια πού ἦταν σύννομο καί θά τό βροῦμε ἀκόμα καί στούς Ἀθηναίους στρατηγούς κατά τίς ἐκστρατείες πάλι (61, 2).

Φυσικά θά ἦταν ἀδιανόητο νά προσπαθῆσουμε νά βροῦμε τήν κλήρωση στή Σπάρτη, ἡ ὁποία ἀκριβῶς θεωροῦνταν ὀλιγαρχία, κατά τόν Ἀριστοτέλη, «διὰ τό πολλά ἔχειν ὀλιγαρχικά, οἷον τό πάσας [τάς ἀρχάς] αἰρετάς εἶναι καί μηδεμίαν κληρωτήν»³⁹. Πάντως ἡ Σπάρτη, ἂν καί ἦ-

ταν ὀλιγαρχία, δέν ἦταν λιγότερο ἀπό τήν Ἀθήνα, πόλη ἰσοκρατική, ἕνα καθεστώς συμφιλίωσης καί ὁμόνοιας καί ὄχι διαφωνίας καί ἐμφύλιας διαμάχης, ὅπως ὑπῆρξαν πολλές πόλεις ἐλληνικές κυρίως ἀπό τόν 8ο ὡς τόν 6ο αἰ. π.Χ. καί ὅπως εἶναι ἀκόμα τά σύγχρονα ὀλιγαρχικά καθεστώτα. Ἡ ὀλιγαρχία στή Σπάρτη ἦταν μετριασμένη μέ μέτρα καί θεσμούς ἀντισταθμιστικούς πού ἀπεργάζονταν τήν κοινωνική εἰρήνη ἀνάμεσα στούς πολίτες.

Ὅμως γιά τήν ἔννοια τῆς συμφιλίωσης καί τῆς διαμάχης θά μιλήσουμε ἀργότερα. Τώρα εἶναι καλύτερο νά ἀπαριθμήσουμε τά ἀντισταθμιστικά μέτρα καί θεσμούς⁴⁰ τῆς Σπάρτης, πού ἔκαναν τό πολίτευμά της πολίτευμα κοινωνικῆς συμφιλίωσης καί τήν προσομοίαζαν μέ τή δημοκρατία.

Ἀντισταθμιστικά μέτρα καί θεσμοί τῆς Σπάρτης

α) Ὅλα τά ἀγόρια ἐκπαιδεύονται μέ τόν ἴδιο λιτό καί αὐστηρό τρόπο, μέ στόχο νά σκληραγωγηθεῖ τό σῶμα· δέν ὑπάρχει διαφοροποίηση ἀνάμεσα σέ φτωγές οἰκογένειες καί πλούσιες. Τά κορίτσια εἶχαν ἀνάλογη σκληραγωγημένη ἀνατροφή μέχρι νά παντρευτοῦν.

β) Οἱ ἐνδυμασίες τῶν ἐνηλίκων ἦταν πολύ ἀπλές.

γ) Ἡ τροφή ἦταν ἡ ἴδια γιά ὅλους, ἀφοῦ ἔτρωγαν ὅλοι οἱ ἄνδρες ἰσόβια στά συσσίτια πού τά ὀνόμαζαν φιδίτια ἢ φιλίτια.

δ) Ὁ Δῆμος συμμετεῖχε σέ μιά ἀπό τίς δύο ἀνώτατες ἀρχές, γιά τίς ὁποῖες μιλήσαμε ἤδη πῶς πάνω, τῆ Γερουσία, καί ἐξέλεγε⁴¹ τήν ἄλλη, τούς Ἐφόρους. Πραγματικά, οἱ Ἐφοροί, ἂν καί συγκέντρωναν στά χέρια τους τή διοικητικο-εκτελεστική καί τή δικαστική λειτουργία, ἦσαν πολίτες ἀπό τόν Δῆμο. Θά πρέπει νά προσθέσουμε πῶς ποτέ δέν ξαναεκλέγονταν τά ἴδια πρόσωπα ὡς Ἐφοροί· γιατί, ὅπως τό ἔχουμε ἐπαναλάβει πολλές φορές, ἡ ἐνιαύσια θητεία καί ἡ μὴ ἐπανεκλογιμότητα (μέ τήν εὐρεία τοῦ ὅρου ἔννοια, ἡ μὴ «ἐπαναδειξιμότητα», ἂν θά μπορούσαμε νά φτιάξουμε ἕναν τέτοιο ὅρο, γιά νά συμπεριλάβουμε καί τήν κλήρωση) τοῦ ἴδιου προσώπου γιά τίς ἀρχές, τῆ διοικητικο-εκτελεστική λειτουργία τῆς ἐξουσίας, ἦσαν θεσμοί σταθεροί πανελληνιοί. Οἱ Γέροντες ἐκλέγονταν ἀνάμεσα στούς «καλοῦς καγαθοῦς»⁴², δηλαδή τούς ἀριστοκράτες, τούς πῶς πλούσιους.

ε) Ἡ νομισματική μεταρρύθμιση τοῦ Λυ-

κούργου: κατάργησε τά νομίσματα από πολύτιμα μέταλλα και εισήγαγε τά σιδερένια νομίσματα, τά όποια, για να έχουν μεγάλη αξία, έπρεπε να είναι όγκωδέστατα, κι αυτό τά έκανε δυσμετάφερα και δύσχρηστα. Έτσι, τό εμπόριο έγινε πολύ δύσκολο, ό πλουτισμός αποθαρρύνθηκε και φυσικά ή διαφορά στις περιουσίες, καθώς και ή οικονομική ανισότητα, υπήρξαν περιορισμένες⁴³.

ζ) Σε κάποια ρήτρα σπαρτιατική υπήρχε ή φράση: «δάμωι δ' αγοράν εἶμεν και κράτος»⁴⁴, πού σημαίνει: «Νά έχει ό Δήμος αγορά και δύναμη». Θά πρέπει να επιστημόνουμε πώς σ' αυτή τή φράση υπάρχουν οι δύο λέξεις συνθετικά (δάμος-κράτος) τής λέξης δημοκρατία, στή δωρική τής μορφή, δηλαδή δαμοκρατία. Η λέξη αγορά είναι συνώνυμο τής λέξης εκκλησία.

η) Οι Θηβαίοι λέγουν ότι ή Σπάρτη είχε «ισόνομον ολιγαρχίαν»⁴⁵, δηλαδή δημοκρατική ολιγαρχία, αν σκεφθούμε πώς ή λέξη ίσονομία είναι συνώνυμη με τή λέξη δημοκρατία, όπως τό είδαμε στήν αρχή αυτού του ύποκεφαλαίου.

Διαπιστώνουμε λοιπόν πώς ή Σπάρτη, αν και ολιγαρχία, ήταν πολύ λιγότερο ολιγαρχική από τις σύγχρονες Κοινοβουλευτικές (ή Αντιπροσωπευτικές) Όλιγαρχίες, γιατί ή θητεία των Έφορών, οι όποιοι ήταν τό ανώτατο πολιτειακό όργανο στή Σπάρτη, ήταν κι αυτή ενιαύσια και φυσικά και ό σπαρτιατικός νόμος απαγόρευε τά ίδια πρόσωπα να επανεκλεγούν στο ίδιο αξίωμα: επίσης οι Έφοροι δέν ήταν προβλέψιμοι, γιατί εκλέγονταν χωρίς προεκλογική εκστρατεία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

3. Όλα αυτά τά τοπωνύμια είναι στον νότο τής Γαλλίας, νοτιοδυτικά του Μονπελιέ. Τό Ποίλ είναι μία κοινότητα 500 κατοίκων πού συνήθως δέν τήν έχουν ούτε οι έγκυκλοπαίδειες ούτε τά λεξικά, επειδή ακριβώς είναι πολύ μικρή.

4. Η Έστορία τής Άνθρωπότητας μας έχει δείξει πολύ συχνά, τόσο κατά τους Μακεδονικούς - Έλληνιστικούς Χρόνους όσο και κατά τους Ρωμαϊκούς - Βυζαντινούς αλλά και τους νεότερους τόσο στήν Εύρώπη όσο και άλλου, πώς υπάρχουν κι άλλοι τρόποι ανάδειξης ή διαδοχής των αρχόντων. Ένας τέτοιος τρόπος είναι οι συχνές ή και αλληπάλληλες βασιλικές δολοφονίες: είναι φορές πού οι δολοφονίες εκτελέστηκαν από τους ίδιους τους βασιλικούς διαδόχους. Άλλοτε πάλι κάποια επανάσταση αντικατέστησε μία ολιγαρχία με μίαν άλλη ή κάποια στρατιωτική δύναμη έξωτερική αλλάζει βίαια τό πολίτευμα ενός κράτους, για να διευκολύνει τή θέσπιση κάποιου άλλου πολιτεύματος ή τήν εγκατάσταση κάποιας άλλης ιθύνουσας ομάδας, χωρίς αλλαγή του πολιτεύματος, κατά τον Άριστοτέλη (Πολ. Ε, 1301a 19-1317a 27). Τά καθεστώα και οι αρχές

μέσα στο ίδιο καθεστώς αλλάζουν για διάφορους λόγους και με πολυποίκιλα προσχήματα αλλά πάντα εξαιτίας τής ανθρώπινης δράσης κι όχι κάτω από τήν επίδραση κάποιου θεού ή κάποιου υπερβατικού κοινωνικού νόμου πού λειτουργεί πάνω από τήν ανθρώπινη θέληση. Και βέβαια υπάρχουν πολλοί τρόποι ν' αλλάξουν οι αρχόντες, όμως εδώ μιλάμε για τους συνήθεις, μη βίαιους και τακτικούς σε καθένα από τά τρία πολιτεύματα τρόπους. Και φυσικά θά πρέπει να θυμόμαστε πώς κανένα καθεστώς δέν χρησιμοποιεί ένα και μοναδικό τρόπο ανάδειξης και διαδοχής των αρχόντων του: ακόμα και ή μοναρχία χρησιμοποιεί τρεις και για τή διαδοχή, τό κληρονομικό δικαίωμα, τον διορισμό και τή δολοφονία.

5. Θά δούμε ακριβώς στή συνέχεια πώς τήν εποχή τής Άθηναϊκής Δημοκρατίας, κάποιοι αρχόντες ήταν εξουσιοδοτημένοι να προσλαμβάνουν, να διορίζουν, πρόσωπα τής άρεσκείας τους, για να τους βοηθήσουν στή διεκπεραίωση των καθηκόντων τους: ή διάρκεια τής θητείας των διορισμένων εξαρτιόταν από τή διάρκεια — συνήθως βραχεία, ενιαύσια (3,4 και 43,2 και 44,3 και 45,3) — τής θητείας αυτών πού είχαν τήν εξουσιοδότηση να διορίσουν.

6. Πολ. Β, 1270b, 25-28 και Δ, 1295a 31-33.

7. Γκαίτε, Φάουστ, Μετφρ. Κων. Χατζόπουλος, εκδ. ΕΣΤΙΑ, Άθήνα 1916, σελ. 57.

8. Συνήθως πιστεύεται πώς ή διάκριση των τριών λειτουργιών τής εξουσίας είναι νεωτερισμός πού έχει εισαχθεί στήν πολιτική θεωρία από τον Άγγλο Τζόν Λόκ ή τον Γάλλο Μοντεσκιέ. Ό Ζάν Όμπονέ (Jean Aubonet), Γάλλος έλληνοστής, σχολιαστής και μεταφραστής των Πολιτικών στις εκδόσεις «Μπιντέ» (Budé), βρίσκοντας τήν τριττή αυτή διάκριση μέσα στο άριστοτέλειο κείμενο, και λίγο πολύ άναυδος, αν όχι ένοχλημένος, φαίνεται, από τό εύρημά του γράφει στήν πολύ αξιόλογη εισαγωγή του: «Ό Άριστοτέλης διακρίνει τρία στοιχεία [μόρια, είναι ό όρος πού χρησιμοποιεί ό Σταγειρίτης], τις τρεις εξουσίες πριν από τά γνωστά γραμμένα...» σελ. ΙΧΧΧΝΙ. «Γνωστά γραμμένα» για τον Όμπονέ είναι προφανώς τά κείμενα του Μοντεσκιέ ή ίσως και του Λόκ. Όμως, για να πούμε τήν αλήθεια, ή διάκριση των τριών εξουσιών, ή των τριών λειτουργιών τής εξουσίας, κατά τή σύγχρονη έλληνική νομική έπιστήμη, είναι επινόηση πολύ παλιά για τον έλληνοστικό χώρο. Μελετάμε τό ζήτημα σε κάποιο από τά κεφάλαια πού ακολουθούν: προς τό παρόν παραθέτουμε ένα απόσπασμα από τήν Άθηναίων Πολιτεία, απ' όπου συμπεραίνεται πώς ό «νεωτερισμός του Μοντεσκιέ» χρονολογείται στήν Άθήνα τουλάχιστον από τήν εποχή του Σόλωνα, δηλαδή τό 594/3 (ή τό 591/0, κατ' άλλους) π.Χ.: «[Ό Σόλωνας] διαίρεσε τους πολίτες σύμφωνα με τήν περιουσία τους σε τέσσερις φορολογικές κλίμακες, όπως ακριβώς είχε γίνει διαίρεση και πρότερα, σε πεντακοσιομέδμους, ίππεις, ζευγίτες και θήτες [6λ. κεφ. Δημοκρατία και φορολογία, σελ. 321]. Και ενώ τις άλλες αρχές [έκτελεστική], δηλαδή τους έννεα αρχόντες, τους ταμίες, τους πωλητές, τους έντεκα και τους κωλακρέτες, τις άπένευμε να τις αρχουν από τους πεντακοσιομέδμους, τους ίππεις και τους ζευγίτες, αποδίδοντας τήν αρχή στον καθένα ανάλογη με τήν περιουσία του, σ' αυτούς πού συγκαταλέγονταν στους θήτες, τους έδωσε μόνο τή συμμετοχή στήν Έκκλησία του Δήμου [νομοθετική] και στα δικαστήρια [δικαστική]» (7, 3).

9. Στήν πραγματικότητα, ό νέος των 18-20 χρόνων έκανε τή στρατιωτική του θητεία και δέν είχε τό δικαίω-

μα να εγκαταλείψει τό στρατεύμα παρά μόνο σέ πολύ ειδικές περιπτώσεις: κατ' ουσία, ό νέος Ἀθηναίος συμμετείχε στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου μετά τά εἰκοσί του (42).

10. **26, 4** καί **46, 1**. Ἀργότερα πάντως ἀποφάσισαν οἱ Ἀθηναῖοι νά ἐπιτραπεί στούς πολίτες πού εἶχαν χάσει τήν Ἀθηναία νόμιμη σύζυγο τους, νά δηλώσουν, ἂν εἶχαν παιδιά καί μέ ἄλλες γυναῖκες, ποιανῆς, μόνο μίας, θεωροῦσαν τά παιδιά νόμιμα, δηλαδή Ἀθηναίους πολίτες (βλ. Δημοσθ. Κατά τοῦ Ἀριστοκράτη, 53). Ἀξίζει βέβαια νά ἐπιστημάσουμε ὅτι μόνο μέ μιά γυναίκα εἶχε δικαίωμα κάθε πολίτης νά γεννά Ἀθηναίους πολίτες. Αὐτό ἦταν μέσα στό πνεῦμα τῆς ἰσότητος καί τῆς δημοκρατίας, γιά νά μήν μπορεῖ κανένας πλούσιος Ἀθηναῖος νά κάνει πολλούς πολίτες καί νά ἀποκτήσει δύναμη μεγαλύτερη ἀπό τοῦς ἄλλους.

Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ψήφισματος τοῦ Περικλῆ πού ἐπέτρεψε καί παιδιά νόμιμα ἀπό μή Ἀθηναία ἐγινε, φαίνεται, γιά χάρη τοῦ ἴδιου τοῦ Περικλῆ, στήν ἀρχή τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου. Ὁ μεγάλος Ἀθηναῖος ἡγέτης θά ἔμενε νομικά ἀτεκνος, ἐπειδή τά δύο νόμιμα τέκνα του πέθαναν ἀπό τόν λοιμὸ πού ἐπληξέ τήν Ἀθήνα στά πρώτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου. Τοῦ ἔμενε ὅμως ἕνας γιός πού εἶχε ἀποκτήσει μέ τήν Ἀσπασία, πού ὀνομαζόταν κι αὐτός Περικλῆς καί ὁ ὁποῖος πῆρε μέρος ὡς στρατηγός στή ναυμαχία τῶν Ἀργινουσῶν (406 π.Χ) καί καταδικάστηκε σέ θάνατο μαζί μέ ἄλλους ἐφτά συστράτηγούς του. Ἡ παρά τῆ νίκη δίκη καί καταδίκη τῶν ὀκτώ στρατηγῶν ἀπό τό δικαστήριό τῆς Ἡλιαίας, ὀφειλόταν στό γεγονός ὅτι δέν μπόρεσαν νά περισυλλέξουν, ἐξαιτίας τῆς τρικυμίας, τοῦς ναυαγούς συμπολίτες καί συμπολεμιστές τους. Γιά τήν ἱστορία: τελικά ἐκτελέστηκαν μόνο ἕξι στρατηγοί ἀπό τοῦς δέκα: οἱ Ἀριστοκράτης, Διομέδοντας, Περικλῆς, Ἐρασινίδης, Ἀριστογένης καί Θρασύλλος· προφανῶς εἶναι ἄλλος ἀπό τόν συνεργάτη τοῦ Θρασύβουλου. Ὁ Πρωτόμαχος κι ὁ Ἀριστογένης δέν γύρισαν στήν Ἀθήνα μετά τῆ ναυμαχία, γιάτί πρόβλεψαν τί θά συνέβαινε. Γλύτωσε κι ὁ Κόνωνας, γιάτί δέν εἶχε πάρει μέρος στή ναυμαχία, καί ὁ Ἀρχέστρατος πού ὑπηρετοῦσε στήν Ἀττική (Ξενοφ. Ἐλληνικά, Α, 5, 16· 6, 29· 7, 2 καί 34).

11. Ὁ Θουκυδίδης (Η, 72) προτιμᾷ νά γράψει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δέν βρίσκονταν στίς συνελεύσεις τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δήμου ἐξαιτίας τῶν ἔξω ἀπό τήν Ἀττική ὑπηρεσιῶν τους. Κι ἔγραφε σωστά ὁ μεγάλος ἱστορικός, γιά τήν ἐποχὴ του. Μέ τό τέλος ὅμως τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου καί τήν ἦττα τῆς Ἀθήνας, ἡ Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία εἶχε διαλυθεῖ καί οἱ Ἀθηναῖοι δέν ἔπρεχαν γιά ἐπιτήρηση τῶν Συμμάχων.

12. Πρὸβλ. **41, 3** καί Πολ. Ζ, 1317b 35-37 καί Ἀριστοφ. Ἐκκλησιαζούσες, 184 κ.έ. 300 κ.έ. καί Ξενοφ. Ἐλλην. Δ, 8, 31. Φαίνεται πῶς ἀργότερα ὁ ἐκκλησιαστικός μισθὸς αὐξήθηκε καί ἔγινε μιά δραχμὴ (ἕξι ὄβολοι) γιά τίς κανονικές συνελεύσεις καί ἑννιά ὄβολοι γιά τήν κύρια κάθε πρυτανείας. Στὴ διάρκεια κάθε πρυτανείας γίνονταν τέσσερις συνελεύσεις: μιά κύρια καί τρεῖς κανονικές (**43, 3-4** καί **62, 2**).

13. **24, 3** καί **63-68**.

14. **42, 1** καί **45, 1-3** καί **53, 2** καί **55, 2**.

15. Οἱ ἀρχαιότερες φυλές ἦταν τέσσερις καί ἀποκαλοῦνταν ἰωνικές, γιάτί ἀποδίδαν τὴ δημιουργία τους στόν Ἴωνα καί στοῦς τέσσερις γιούς του. Ὁ Κλεισθένης τίς ἔκανε δέκα (**21, 2**). Οἱ δῆμοι ἦταν ἑκατό — δέκα κατὰ φυλὴ — τόν 5ο πρὶν τὴ χρονολόγησή μας (Ἡρόδοτος, Ε',

69 καί 22, 7). Στό ἐδάφιο αὐτὸ τῆς Ἀθηναίων Πολιτείας, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς ἔπεισε τόν Δῆμο τῶν Ἀθηναίων τά 100 τάλαντα ἀσημιοῦ τά ἐξοργυμένα ἀπὸ τό ἀργυρωρυχεῖο τῆς Μαρώνειας στό Λαύριο νά μὴν τά μοιραστοῦν μεταξύ τους οἱ πολίτες — θά 'παιρναν 10 δραχμές ὁ καθένας, γιάτί ἦσαν 30.000 (Ἡρόδ. Ε', 97, 2 καί Ζ', 144) — ἀλλά νά τά δανείσουν σέ 100 πλοῦσιους, γιά νά κατασκευάσουν 100 τριήρεις· καθένας ἀπὸ τοῦς πλοῦσιους ἀνῆχε προφανῶς σέ καθένα ἀπὸ τοῦς ἑκατό δήμους οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μέ τήν Κλεισθένια μεταρρύθμιση, εἶχαν ἀντικαταστήσει τίς ναυκραρίες. Βέβαια δέν θά πρέπει νά διαφεύγει ἀπὸ τόν νοῦ μας πῶς τό δανεισμένο στούς πλοῦσιους Ἀθηναίους χρήμα, σέ μεγάλο βαθμὸ θά κατέληγε τελικά στοῦς θῆτες, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν τήν τελευταία καί πολὺ πῖο πολυάνθρωπη φορολογικὴ κλίμακα στήν Ἀθήνα καί τῶν ὁποίων μεγάλος ἀριθμὸς θά ἐργαζόταν στά ναυπηγεῖα. Ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ δέν ἦταν κάτι τό ἄγνωστο στὴ δημοκρατικὴ Ἀθήνα. Ἀντίθετα...

Τά ἀρχαῖα ἐλληνικὰ κείμενα δέν μᾶς πληροφοροῦν γιά τόν ἀριθμὸ τῶν δικαστῶν κατὰ τοῦς χρόνους τοῦ Σόλωνα (594 π.Χ.). Ὅμως μποροῦμε νά τοῦς ὑπολογίσουμε μέ βάση τοῦς Ἡλιαστὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλεισθένη. Ἀξίζει νά τό κάνουμε, μιά καί ὁ Σόλωνας εἶναι ὁ πρῶτος πού ἔφτιαξε τά λαϊκὰ δικαστήρια τῆς Ἡλιαίας. 6.000 ἡλιαστὲς (**24, 3**), κληρωτοί, 600 κατὰ φυλὴ (**63, 1**), ἀπὸ τοῦς ὁποῖους 500 δικάζαν, καί 100 συμπληρωματικοὶ ἀπὸ τοῦς ὁποῖους κληρώνονταν οἱ διαφορὲς διοικητικὲς ὑπηρεσίες τῶν δικαστηρίων (βλ. ἐπόμενη σημείωση). Κατὰ κανόνα, οἱ 6.000 ἡλιαστὲς ὑποδιαιροῦνταν σέ 10 δικαστήρια τῶν 600 ἀτόμων. Βλέπουμε ὅτι οἱ 6.000 δικαστὲς ἀντιστοιχοῦν σέ 500 βουλευτές. Ἔτσι μποροῦμε νά κάνουμε τόν ἀκόλουθο υπολογισμό:

6.000 ἡλιαστὲς ἀντιστοιχοῦν σέ **500** βουλευτές

χ » » » **400** »

Ὁ ὑπολογισμὸς αὐτὸς δίνει: $\chi = 400 \times 500 \times 6.000 = 4.800$ σύμφωνα μέ τό πολίτευμα τοῦ Σόλωνα. Προφανῶς 100 δικαστὲς κατὰ ναυκραρία. Ἡ ναυκραρία ἦταν ἡ τεμαχικὴ ἐδαφικο-πολιτικὴ ὑποδιάρθρωση πού ἀντικαταστάθηκε μέ τόν δῆμο ἀπὸ τόν Κλεισθένη (**21, 6**). Οἱ ναυκραρίες ἦσαν συνολικά 48 (= 4 φυλές \times τριτῶς \times 4 ναυκραρίες) (**8, 3**) καί ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ 100 δήμους.

16. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου ἀκύρωσε δύο φορές τήν ἀπόφαση τῆς Ἡλιαίας α) ἐναντίον τοῦ Ἀλκιβιάδῃ καί β) ἐναντίον τοῦ Δημοσθένη. Βλ. Ξεν. Ἐλλην. Α, 4, 10. Πλούτ. Ἀλκιβ. 27, 32 καί Δημοσθ. 27.

17. Τά ἐδάφια **24, 3** καί **68, 1** καί **65, 2** καί **63, 1** καί **66, 1-2** καί **67, 3** καί **68, 2** μᾶς ἐπιτρέπουν νά υπολογίσουμε τοῦς ἀριθμούς τῶν δικαστῶν πού δικάζαν καί πού μπορεῖ νά ἔφταναν τοῦς 1.500, καί τοῦς ἀντίστοιχους 100-300, οἱ ὁποῖοι ἀφοροῦσαν στίς διοικητικὲς ἀρχές τῶν δικαστηρίων, καθώς ἐπίσης καί στίς διαφορὲς ἀρμοδιότητες τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν. Ἀπαριθμοῦμε αὐτές τίς ἀρχές: ὁ πρόεδρος τοῦ καθενός ἀπὸ τά δέκα δικαστήρια, πού κληρώνονταν ἀπὸ ἕναν ἀπὸ τοῦς θεσμοθέτες. Ὁ πρόεδρος αὐτὸς κλήρωνε ἕναν ἐπιτηρητὴ τῆς κλειψύδρας, τέσσερις ἐπιτηρητὲς τῆς ψηφοφορίας γιά τήν ἀπόφαση, ἕναν ἐπιτηρητὴ γιά τά σύμβολα, τά κέρματα εἰσόδου στό δικαστήριο, ἕναν ἐπιτηρητὴ γιά τό σύμβολο μέ τό γράμμα Γ πού σήμαινε πῶς ὁ δικαστὴς ἔπρεπε νά πάρει τόν δικαστικό μισθὸ, δηλαδή τρεῖς ὄβολους. Ὅλες αὐτές οἱ διοικητικὲς ἀρχές κληρώνονταν ἀπὸ τοῦς 1.000 συμπληρωματικούς ἡλιαστὲς. Οἱ 6.000 ἡλιαστὲς κληρώνονταν στήν ἀρχὴ κά-

θε χρόνου στο Θησείο (62, 1), 600 κατά φυλή· παλιότερα μάλιστα φαίνεται πως κληρώνονταν 60 κατά δήμο, αλλά, επειδή γίνονταν διάφορες αγοραπωλησίες σχετικά με το δικαστικό αξίωμα στους δήμους, αποφάσισαν να κληρώνονται οι 600 δικαστές κάθε φυλής από όλη τη φυλή.

Ο Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεί τον όρο ἀρχές, όπως για την εκτελεστικο-διοικητική λειτουργία, αν και δεν υπήρχε καμία σχέση ανάμεσα στις ἀρχές των δικαστηρίων και εκείνες της διοικητικο-εκτελεστικής. Ο όρος ἀρχαί χρησιμοποιείται από τον φιλόσοφο με σημασία γενική, όπως άλλωστε χρησιμοποιείται και ο όρος ἀρχαιρεσία > αἰρούμαι [= ἐκλέγω] τὰς ἀρχάς, μιά και δεν υπήρχε κάποιος ἀνάλογος όρος (*ἀρχοκλήρωσία [κληρώνω τις ἀρχές] για παράδειγμα), ακόμα και στην ίδια την Ἀθήνα, όπου περισσότερο από το 99% των ἀρχόντων ἦσαν κληρωτοί. Πρβλ. Γ, 1281b 32-34, 1282a 12-14, 1298a 19-24, Ζ, 1317a 1-10. Το γεγονός ότι δεν υπήρχαν βουλευτές ή δικαστές επαγγελματίες, ότι κάθε Ἀθηναῖος πολίτης μπορούσε να αναλάβει και να εκπληρώσει κάθε αξίωμα και ότι το ίδιο πρόσωπο ἦταν νομοθέτης στην Ἐκκλησία του Δήμου και ἀρχοντας συνάμα ως μέλος της Βουλῆς ή νομοθέτης στην Ἐκκλησία του Δήμου και συνάμα δικαστής στην Ἡλιαία, δεν σήμαινε πως δεν υπήρχε διάκριση των τριών λειτουργιών της εξουσίας. Είναι ἀλήθεια πως ο επαγγελματισμός στη διαχείριση της εξουσίας σήμερα δεν επιτρέπει να καταλάβουμε τον μή επαγγελματισμό των Ἀθηναίων.

Είναι προφανές ότι οι ἀστικές υποθέσεις κρίνονταν από έναν ἀριθμό ἡλιαστών πύο περιορισμένο και περιττό, μόνο, για να ἀποφεύγεται ή ἰσοψηφία, ἐνῶ οι ποινικές δικάζονταν από ζυγό ἀριθμό ἡλιαστών, μιά και ή ἰσοψηφία στις ποινικές υποθέσεις συνεπαγόταν, όπως και σήμερα, κατ' ἀντιγραφή από εκείνους, τήν ἀθώωση του κατηγορούμενου (49, 1).

18. Οι 40 δικαστές δικάζαν υποθέσεις μέχρι δέκα δραχμές (53, 2), οι διαιτητές δικάζαν πρωτόδικα υποθέσεις μεγαλύτερες από δέκα δραχμές και, σε περίπτωση ἐφεσης, εἰσήγαν σε δικαστήριο πού ἀποτελοῦνταν από 201 ἡλιαστές τις υποθέσεις μέχρι 1.000 δραχμές, και σε δικαστήριο 401 ἡλιαστών τις πάνω από 1.000 δραχμές υποθέσεις (53, 3).

19. Αὐτός ο ἀρχοντας ἀσκούσε τις ἀνώτατες ἱερατικές ἀρμοδιότητες (51), κάτι σάν ἀρχιεπίσκοπος ή πατριάρχης για τους Ὁρθόδοξους και καρδινάλιος ή πάπας για τους Καθολικούς. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι και ή ἱερατική ἀνώτατη ἐξουσία ἦταν κληρωτή και ἐνιαύσια στην ἀρχαία Ἀθήνα. Δές επίσης τους ἱεροποιούς.

20. Και σε χρόνους παρωχημένους, όταν ή θητεία των ἀρχόντων ἦταν δεκαετής, ποτέ το ίδιο πρόσωπο δεν ἐπαυρῆσταν στο ίδιο αξίωμα, γιατί φαίνεται ότι από πολύ νωρίς οι Ἕλληνες ἤθελαν να ἀποφύγουν τον επαγγελματισμό στην ἐξουσία. Πρβλ. Κατάλογος των αἰρετών ἀρχόντων της Ἀθήνας, Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, τόμ. Γ2, σ.σ. 238-240, Ἀθήνα 1972.

21. Ὅπου πάρα πάνω. Πρβλ. Θουκ. Β,2.

22. Το δεκαδικό μετρικό σύστημα είναι το πύο ἀρχαίο και το πύο γενικευμένο· δεν υπάρχει γλώσσα πού να μην το χρησιμοποιεί. Ο Ἄνθρωπος, πρὶν δεῖ γύρω του, κοίταξε και χρησιμοποίησε τα δάχτυλά του σάν πρῶτο ἀριθμητήρι. Ἔτσι κάθε γλώσσα ἔχει δέκα λέξεις διαφορετικές για τους ἀριθμούς 1 έως 10· οι ἀριθμοί 11, 12 κ.λπ. ἐκφράζονται με λέξεις πού εἴτε σημαίνουν δέκα και ἓνα (ή ἓνα και δέκα) εἴτε με λέξη πού προέρχεται από τη σύνθεση των

λέξεων πού σημαίνουν δέκα και ἓνα. Ἀπό το 20 μέχρι το 90 υπάρχουν ὀχτώ λέξεις πού σημαίνουν τα διάφορα πολλαπλάσια του δέκα. Το 100, επειδή είναι δέκα φορές δέκα, λέγεται με καινούργια λέξη· το ίδιο συμβαίνει και με το 1.000 κλπ.

Ο ἀριθμός 10 κυριαρχεί σ' ὅλους τους πολλαπλασιασμούς με διάφορους τρόπους. Ἄν ο Πυθαγόρας ή ἄλλοι ἐφεύραν τήν τετρακτύ (τετρακτύς στα ἀρχαία) και ἀπέδωσαν κάποια μυστική δύναμη ή σημασία στον ἀριθμό 10, είναι κάτι το δευτερεύον. Ο Ἄνθρωπος εἶχε παντού και πάντα δέκα δάχτυλα, πέντε σε κάθε χέρι, κι αυτό ἦταν πύο καθόρισε τον τρόπο της ἀριθμησης, ὅπως το ἀποδείχουν τα ἀττικά ἀκροφωνικά ἀριθμητικά σύμβολα, τα λατινικά ἀριθμητικά σύμβολα και τα σύμβολα της γραμμικής γραφῆς Β.

Μερικές γλώσσες χρησιμοποιούν βοηθητικά τήν ἀριθμητική βάση 20, γιατί οι χρήστες των γλωσσών αυτών μετροῦσαν, φαίνεται, και τα δάχτυλα των ποδιῶν επίσης. Ἔτσι στα γαλλικά μετά το 60 μετροῦν μέχρι το 19: το 79 λέγεται 60 και 19, ἐνῶ το 80 λέγεται τέσσερα εικοσάρια. Στα ἀλβανικά το 20 είναι καινούργια λέξη πού δεν σημαίνει δύο φορές δέκα, ὅπως σχεδόν παντού στον κόσμο· το ἀλβανικό 40 σημαίνει δύο φορές 20. Στα δανέζικα το 60 λέγεται τρεις φορές 20, ἐνῶ το 50 λέγεται τρεις φορές 20 μείον μισή εικοσάδα. Το 80 λέγεται τέσσερις φορές 20 και το 70 πάλι 4 φορές 20 μείον μισή εικοσάδα. Και τέλος το 100 λέγεται πέντε φορές 20 και το 90 πάλι 5 φορές 20 μείον μισή εικοσάδα. Πρβλ. Ἀριστ. Προβλήματα, 910 15, 3 και Σταμάτης (1976), σελ. 35.

23. Τα πρῶτα νομίσματα κόπηκαν από τους Ἴωνες ή τους Λυδοῦς στις ἀκτές της Μικρασίας, κατά τα τέλη του 7ου αἰ. π.Χ. (Οικονομίδης, 1996, σελ. 15). Στόν ἐλλαδικό χώρο τα πρῶτα νομίσματα, οι χελῶνες, κόπηκαν μετά το 570 π.Χ. στην Αἴγινα από τον τύραννο Φεῖδωνα. Ὅμως, καθώς ή ἐπικοινωνία ἦταν πολύ πυκνή ανάμεσα στις ἑλληνικές πόλεις και κυρίως ανάμεσα στην Ἴωνία και τήν Ἀττική, πού τή θεωροῦσαν ως «τήν πύο σεβάσμα... γῆ της Ἴωνίας» (5, 2), και πολύ πύο εὔκολη ανάμεσα στην Αἴγινα και τήν Ἀττική, χάρη στη μικρή ἀπόσταση. Ἐπομένως, κι ἂν ακόμα είναι ἀλήθεια πως οι Ἀθηναῖοι ἐκοψαν νόμισμα μόνο τήν ἐποχή του Πεισίστρατου, δεν μπορούμε να δεχτούμε ότι δεν χρησιμοποιοῦσαν τα ἰωνο-λυδικά νομίσματα ή τα αἰγινίτικα. Ἀπο τήν ἄλλη μεριά, πολλά εἶδη χρησιμοποιούνται ως ἐμπορεύματα γενικής ἀνταλλαγῆς, και κυρίως τα κτήνη. Πολύ γρήγορα τα μέταλλα ἔχουν ἀντικαταστήσει τα ζῶα και, σάν ἀνάμνηση ἐκείνης της κατάστασης, ἔδιναν στα μεγάλα μεταλλικά τεμάχια το σχῆμα κεφαλιῦ ή δέρματος ζῶου (Οικονομίδης, 1996, σ.σ. 13-14), ὅπως το τάλαντο σιδήρου του 16ου αἰῶνα π.Χ. πού βρίσκεται στο Νομισματικό Μουσείο της Ἀθήνας (Οικονομίδης, 1989, σελ. 8). Τα τεμάχια των μετάλλων πῆραν ἀργότερα το σχῆμα λεπτής και ἐπιμήκους ράβδου, σούβλας, μήκους 50-60 ἐκατοστῶν και διαμέτρου 1,5-2 ἐκ. (ὄβολός ή ὀβελός) στο χέρι μπορούσε να κρατήσει κανείς ἕξι από αυτά, κι ἔτσι 6 ὄβολοί ἐκαναν μία δραχμή, δηλαδή μιά χούφτα, από το ρῆμα δράττομαι, πού σημαίνει ἀκριβῶς ἀδράχγω, χουφτώνω. Κι ἔτσι δημιουργήθηκε ή ἑλληνική νομισματική μονάδα. Δεν ἔχει και τόση σημασία πού και πότε κόπηκε ή πρώτη δραχμή ως νόμισμα, οι ὄβολοί πάντως υπήρχαν από τα τέλη του 8ου αἰ. (Οικονομ. 1989, σ. 9). Και είναι αὐτονόητο πως κι ἂν ἀκόμα τα νομίσματα δεν υπήρχαν τήν ἐποχή του Σόλωνα

ή του Δράκοντα στην Ἀθήνα, οι σιδερένιες μικρές σουβλές, οι όβολοι, υπήρχαν, κι έξι από αυτούς είχαν τήν αξία μιάς χούφτας, μιάς δραχμής, γνωστής ήδη στη Δωδεκάδελτο Ἐπιγραφή της Γόρτυνας (5ος, 6ος, ή ακόμα και 7ος αι. π.Χ. Περάκη, 1973, σελ. 21) με τή λέξη *δάρκνα*, που δέν είναι άλλη από τήν κρητο-δωρική παραλλαγή της λέξης *δραχμή*. Ἐπομένως, ὁ Σόλωνας υποτίμησε τούς έξι όβολούς γιά νά συμπληρώσει τήν πολιτική του μεταρρύθμιση μέ μέτρα οικονομικά.

24. Τό **εδάφιο 62, 1** λέει ρητά πώς κάθε δήμος ἀναδείκνυε τούς βουλευτές του. Τό **εδάφιο 44, 1** έρχεται νά ἐνισχύσει αὐτή τήν πληροφορία: Ὁ Ἐπιστάτης τῶν Πρυτάνεων, ὁ ἀρχηγός τοῦ Κράτους πού διέμενε ὑποχρεωτικά στή Θόλο, τό πρυτανεῖο, κατά τή μονοήμερη θητεία του, γιά νά μήν ὑπάρχει ποτέ κενό ἐξουσίας, εἶχε τήν ἀρμοδιότητα νά ὑποδεικνύει μία ἀπό τίς τρεῖς τριττύες (να θυμίσουμε πώς ἦταν ἡ τριτύς τοῦ Ἄστεως, ἡ τριτύς τῆς Παραλίας καί ἡ τριτύς τῆς Μεσογείας), δηλαδή τούς βουλευτές μιάς ἀπό τίς τρεῖς τριττύες, γιά νά παραμείνει μαζί του στή Θόλο· ἔτσι μπορούμε νά συμπεράνουμε πώς κάθε τριτύς εἶχε τούς δικούς της βουλευτές. Καί, ἐφόσον δέν συνηθίζονταν νά κληρώνουν ἢ νά ἐκλέγουν τούς βουλευτές ἢ τά ἄλλα ἀξιώματα μέ βάση τίς τριττύες, ἀπό ποῦ προέρχονταν οἱ βουλευτές τῶν τριττύων ἂν ὄχι ἀπό τούς δήμους; Εἶναι προφανές λοιπόν πώς κάθε δήμος εἶχε τούς δικούς του βουλευτές, οἱ ὅποιοι θά ἦταν πέντε κατά δήμο, γιά νά ικανοποιεῖται τό πνεῦμα τῆς ἰσότητος πού ἀπαιτοῦσε ἡ δημοκρατία.

25. Λέω «περίπου», γιατί οἱ τέσσερις πρώτες φυλές πρυτάνευαν γιά 36 μέρες καί οἱ έξι ἐπόμενες γιά 35. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες μεταχειρίζονταν τό σεληνιακό ἔτος, τό ὁποῖο βέβαια ἔχει μόνο 354 μέρες (43, 2). Οἱ πρυτανεῖες τῶν δίσεκτων χρόνων ἦταν 39 καί 38 μέρες ἀντίστοιχα, τήν ἐποχή τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ κλήρωση τά διευθετοῦσε ὅλα, κι ἔτσι δέν ὑπῆρχε καμιά δυσἀρέσκεια. Τό ἀρχαῖο ἐλληνικό δίσεκτο ἔτος εἶχε 384 μέρες, 13 μῆνες. Ὁ δέκατος τρίτος μῆνας παρεμβάλλονταν μετά τόν Ποσειδῶνα (σελήνη τοῦ Δεκεμβρίου), τόν ἔκτο μῆνα τοῦ ἀττικοῦ ἡμερολογίου, καί ὀνομαζόταν εἴτε Ποσειδεῶν Β' (δεύτερος ἢ ὑστερος) εἴτε δίσεκτος ἢ ἐμβόλιμος ἢ ἐμβολιμαῖος, ἂν δέν χρησιμοποιοῦσαν καί τήν ὀνομασία Ποσειδεῶν μαζί. Βλ. Ιωάν. Σταματάκου, *Λεξικό τῆς ἀρχ. ἐλλ. γλ., παράρτ. Γ'* καί πίν. Β' (Οἱ ἀττικοὶ μῆνες), καί Ροβέρτου Κοέν, *Ἡ Ἀθηναϊκή Δημοκρατία*. Μτφρ. Α. Κόντος, ἐκδ. ΕΙΡΜΟΣ, Ἀθήνα 1992, σελ. 292.

26. **4, 3** καί **44, 1** καί **63, 3** καί Πολ. Δ, 1299α 10 καί Ζ, 1316 23-24. Οἱ Ἕλληνες, μέσα στό πνεῦμα τῆς ἰσοκρατίας καί τῆς μή κατάχρησης τῆς ἐξουσίας, ἀλλάζαν σέ τακτά καί μικρά χρονικά διαστήματα τούς διαχειριστές τῆς ἑνας χρόνος ἦταν ἡ συνήθης θητεία τόσο στίς δημοκρατίες ὅσο καί στίς ὀλιγαρχίες. Κανένα ἀξίωμα τῆς διοικητικο-εκτελεστικῆς λειτουργίας δέν γινόταν νά ἐπαναληφθεῖ, ἐκτός ἀπό τοῦ βουλευτῆ πού μπορούσε νά ἐπαναληφθεῖ, πολύ σπάνια, γιά μία καί μόνο φορά (**4, 3** καί **62, 3**). Ἡ κοινή καταγωγή τῶν δύο πολιτευμάτων εἶναι προφανής. Πρβλ. Πλούτ. Λυκούργος καί Ἀυσανδρός.

27. Βλέπουμε πώς τά διάφορα πολιτειακά ὄργανα ἦταν συνήθως 10μελή· αὐτό ἀνταποκρινόταν στίς δέκα φυλές. Ὅταν τό πολιτειακό ὄργανο ἦταν 5μελές, κάθε μέλος ἀντιστοιχοῦσε σέ δύο φυλές, κι ἂν ἦταν 20μελές, κάθε φυλή διέθετε 2 μέλη.

28. Εἶναι προφανές πώς καί οἱ ταμίες γιά τό θεωρητικό

καί τή διαμονή τους θά ἦσαν κι αὐτοὶ 10, ὅπως καί τά περισσότερα πολιτειακά ὄργανα στήν Ἀθήνα, ἂν καί ὁ Ἀριστοτέλης δέν λέει ρητά κάτι τέτοιο.

29. Στήν πραγματικότητα ὅλες οἱ ἀρχές ἦταν σέ συνεχῆ ἐλεγχο. Κάθε πρυτανεῖα ἐπιχειροτονοῦσε, ἐπικύρωνε μέ χειροτονία, μέ ἀνάταση τοῦ χεριοῦ, φανερῆ δηλαδή ψηφοφορία, ὅλους τούς ἀρχόντες (**43, 4**), καί κυρίως τούς προέδρους καί τούς ἐπιστάτες τῆς προηγούμενης πρυτανεῖας, καθώς ἐπίσης καί τούς στρατηγούς πού ἀρκετά συχνά στήν Ἱστορία τῆς Ἀθήνας καθαιρέθηκαν καί ὑπέστησαν διάφορες ποινές βαρεῖες, ὅπως ὁ Μιλτιάδης πού πέθανε πληρωμένος στή φυλακή, γιατί δέν εἶχε νά πληρώσει τά 46 τάλαντα πρόστιμο γιά τήν ἀποτυχημένη ἐκστρατεία κατά τῆς Πάρου, ἢ ὁ Ἀριστείδης πού ἐξοστρακίστηκε ἢ ὁ Θεμιστοκλῆς πού καταδικάστηκε σέ θάνατο καί μόλις πρόλαβε νά γλυτώσει φεύγοντας ἀπό τήν Ἀθήνα, ἢ οἱ έξι ἀπό τούς ὀκτώ στρατηγούς πού, ἂν καί νικητές στή ναυμαχία τῶν Ἀργινουσῶν, ὑποχρεώθηκαν νά πιοῦν τό κῶνειο, γιατί δέν μπόρεσαν νά σώσουν τούς ναυαγούς συμπολίτες τους, ἢ ὁ Φωκίωνας.

Ὁ ἐλεγχος ἦταν συνεχῆς ἀκόμα καί στή νομοθεσία: Ἄν ὁ νόμος δέν ἦταν καλός, ὁ εἰσηγητής του εἶχε νά ὑποστῆ τίς συνέπειες, ὁ νόμος καταργούνταν ἀπό τήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου καί ὁ εἰσηγητής δικαζόταν ἀπό τήν Ἡλιαία (**59, 2**). Ὅλα αὐτά μπορούσαν νά συμβοῦν τήν ἴδια χρονιά ἀνάλογα μέ τήν πρόταση καί τήν ψήφιση κάποιου νόμου (βλ. Δημόσθ. Πρὸς Λεπτίνην, ὑπόθεση δεῦτ. 1). Ἡ δημοκρατία δέν εὐνοοῦσε τούς ἀρχηγούς καί γενικά τήν ἐλίτ, ἔχοντας σαφῆ ροπή πρὸς τή φιλοσοφία τοῦ μέσου ὄρου, τοῦ μέσου ἀνθρώπου.

30. Ἔργο ἀναφερμένο, βλ. Εἰσαγ. σημ. 11, σελ. 47.

31. Ξενοφ. *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* (passim).

32. Πλούτ. *Βίοι Λυκούργου, Ἀλκιβιάδου, Ἀγησιλάου, Ἡθικά* (passim).

33. Ὁ Ἀριστοτέλης κατακρίνει συχνά καί μέ ἀρκετὴ ὀξύτητα τή Σπάρτη: Βρίσκει τόν τρόπο ἐκλογῆς τῶν Ἐφόρων καί τῶν Γερόντων «λίαν παιδαριώδη» (Πολ. Β, 1270β 28 καί 1271α 10). Γιατί φαίνεται πώς ἡ ἀνάδειξη γινόταν μέ βοή, δηλαδή ἔλεγαν τό ὄνομα κάθε ὑποψηφίου καί ἡ Ἀπέλλα φώναζε· σ' ὅποιον τό ὄνομα ἢ Ἀπέλλα ἐβγαλεῖ μεγαλύτερη φωνή, αὐτός ἐκλεγόταν.

Ἄλλου λέει: «[Ὁ νομοθέτης] τήν πόλιν τήν ἔχει κἀνει βέβαια ἀχρήματη ἀλλά τούς ἰδιώτες φιλοχρήματους» (Πολ. Β, 1271β 16-17, πρβλ. ἐπίσης 1270β 12-13). Ὁ φιλόσοφος κατακρίνει ἀκόμη τό γεγονός ὅτι ἡ ἐκτελεστική συγγέεται μέ τή δικαστική (Πολ. Β, 1270β 28-31 καί 1271α 3-6). Πραγματικά ἡ δικαστική ἀσκούνταν ἀπό τούς Ἐφόρους ἢ τούς Ἐφόρους καί τούς Γέροντες μαζί, ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση. Ἀκόμη, οἱ εὐθινοδοσίες γίνονταν ὅλες στοὺς Ἐφόρους, ἐνῶ οἱ Γέροντες δέν εὐθινοδοτοῦσαν.

34. Γ. Γκλότς, *Ἡ ἐλληνική πόλις*. Μτφρ. σελ. 94.

35. Στόν ἴδ. σ.σ. 94, 95, 97.

36. Ἄλια στή Σπάρτη (Ἡρόδ. Ζ, 134) ἢ σέ ἄλλες δωρικές πόλεις. Πρβλ. Λίντελ-Σκότ, *Λεξικό τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς*, λέξεις *άλια* καί *άλιαία*. Ἡ λέξη *άλιαία* εἶναι ἡ δωρική παραλλαγή τῆς λέξης Ἡλιαία, τό ἀνώτατο δικαστήριο στήν Ἀθήνα· σημαίνει κι αὐτὴ ἐκκλησία, συνέλευση. Γιά τήν ἴδια ἔννοια οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες χρησιμοποιοῦσαν καί τή λέξη *ἀγορά* ἀπό τό ρῆμα *ἀγείρω* πού σημαίνει *συναθροίζω*.

37. Δέν ἔχουμε πολὺ σαφεῖς πληροφορίες γιά τή σπαρ-

τιατική Ἄπελλα ἢ Ἄλια. Πάντως μᾶς ἀφήνεται ἡ δυνατότητα νά πιστεύουμε πῶς οἱ ἀρμοδιότητές της ἦταν ἀνάλογες μέ ἐκείνες τῆς Κρητικῆς Ἐκκλησίας, μιά κι ὁ Ἀριστοτέλης κρίνει πῶς «Ἐχει ἀνάλογον ἡ Κρητικὴ τάξις πρὸς τὴν Λακωνικὴν» (Πολ. Β, 1271b 40-41). Ὁ φιλόσοφος λέει γιὰ τὴν Κρητικὴ Ἐκκλησία: «Καὶ μετέχουν ὅλοι στήν Ἐκκλησία, ἀλλά δέν ἔχει ἀρμοδιότητα γιὰ τίποτε ἐκτός ἀπὸ τὸ νά ἐπιψηφίσει τίς ἀποφάσεις μέ τούς Γέροντες καὶ τούς Κόσμους» (Πολ. Β, 1272a 10-12).

38. Πολ. Γ, 1285a 5-10.

39. «Ἐπειδὴ ἔχει [ἡ Σπάρτη] πολλά �λιγαρχικά, ὅπως τὸ ὅτι εἶναι ὅλες οἱ ἀρχές της αἰρετές καὶ καμία κληρωτή...» Πολ. Δ, 1294b 31-33.

40. Πολ. Δ, 1294a 18-31.

41. Ἄλλοῦ (Πολ. Β, 1270b 23-28 καὶ 1271a 10-12) ὁ Ἀριστοτέλης λέει πῶς οἱ δύο ἀρχές ἐκλέγονταν ἀπὸ τὸν Δῆμο καὶ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, πολίτες, τοῦ Δήμου, ἀρκεῖ νά ἦταν ἐνάρετοι, καλοὶ καγαθοί.

42. Βλ. προηγ. σημ. καὶ Πλούταρχος, Λυκοῦργος 9 καὶ 13 καθὼς καὶ Ἄγρις, 10. Ὁ Γ. Γκλότς πιστεύει (Ἡ ἑλλην. πόλη, σελ. 93), ὅχι χωρὶς λόγο, πῶς οἱ «καλοὶ κα-

γαθοί» ἦταν ἓνα εἶδος ἀριστοκρατῶν τοῦ πλούτου. Πραγματικά, οἱ κληροὶ τῆς γῆς ἦταν στὴν ἀρχὴ 9.000, καὶ πολίτες μέ πλήρη πολιτικά δικαιώματα ἦσαν μόνο ὅσοι ἀκριβῶς κατεῖχαν ἓνα τέτοιο κληρο. Οἱ κληροὶ ὅμως αὐτοὶ γρήγορα μειώθηκαν, γιατί ὁ σπαρτιατικὸς νόμος, γιὰ νά αὐξήσει τὸν ἀριθμὸ τῶν πολιτῶν, ἀπάλλαξε ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία ὅποιον εἶχε τρία ἀγῶρια καὶ ἀπάλλαξε καὶ ἀπὸ κάθε φορολόγηση ἐπίσης ὅποιον εἶχε τέσσερα ἀγῶρια. Ἔτσι, ὁ ἀρχικὸς κληροὶ τῆς γῆς θά διαιρέθηκε καὶ θά ξαναδιαιρέθηκε καὶ τελικὰ κάποια στιγμή θά ἔγινε τόσο μικρὸς ὥστε οἱ νεογέννητοι δέν θά μπορούσαν πιά νά συνεισφέρουν στὰ συσσίτια· αὐτὸ ὅμως τοὺς στεροῦσε τὰ πολιτικά τους δικαιώματα καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν πολιτῶν στὴ Σπάρτη μειώθηκε (Πολ. Β, 1270a 37 - 1270b 6). Πάντως ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται νά πιστεύει ὅτι οἱ Γέροντες δέν ἦσαν οἱ πῶς πλούσιοι ἀλλὰ οἱ πῶς ἐνάρετοι, καὶ λέει πῶς «Οἱ δὲ καλοὶ καγαθοὶ διὰ τὴν γερουσίαν (ἄθλον γάρ ἡ ἀρχὴ αὕτη τῆς ἀρετῆς ἐστίν)» Πολ. Β, 1270b 24-25.

43. Πλουτ. Λυκ. 6.

44. Πλουτ. Λυκ. 6.

45. Θουκ. Γ, 62, 3.

Ἄγροτική κοινωνία καί τουρισμός

Ἡ περίπτωση τῆς Σαμοθράκης

Φάνης Μαλκίδης

Ἡ ἀγροτική κοινωνία

Γιά τήν κοινωνιολογική σκέψη, ἡ ἀγροτική κοινωνία ἀντιπροσωπεύει τό κοινωνικό παρελθόν τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου ἀπό τό ὁποῖο προῆλθε ἡ νέα κοινωνία καί τό ὁποῖο συνυπάρχει ὡς θεμέλιο μέ τό νέο παρόν. Ἡ πρώτη συνέπεια αὐτῆς τῆς ἀντίληψης εἶναι ἡ ἀναγωγή τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου σέ ἀντίποδα τοῦ ἀστικοῦ¹. Ὁ Φράντσις ὑποστηρίζει τήν ἰδέα ὑπαρξῆς μιᾶς ἐνιαΐας ἀγροτικῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας ἀναφέροντας τά ἐξῆς: «Προσπαθῶ νά ἀποδείξω πῶς ἡ προσωπικότητα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνα χωρικοῦ, τέτοια ὅπως περιγράφεται ἀπό τόν Ἡσίοδο, ἀνταποκρίνεται πρὸς ὅ,τι θεωρεῖται ὡς χαρακτηριστική προσωπικότητα τῶν ἄλλων Εὐρωπαϊῶν ἢ μὴ Εὐρωπαϊῶν χωρικῶν τοῦ παρόντος ἢ τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἀνάλυση τῶν Ἔργων καί Ἡμερῶν ἀποκαλύπτει ὅτι προεξάρχουν τήν ὑπαρξή ἑνός ξεχωριστοῦ πολιτιστικοῦ προτύπου πού εἶναι κοινό σέ ὅλους τούς χωρικούς»².

Ὁ Ρέντφελτ, ταυτίζοντας τούς χωρικούς τοῦ Ἡσίοδου μέ τά μέλη τῶν ἀγγλικῶν ἀγροτικῶν κοινωνιῶν καί μέ τούς ἀγρότες τοῦ Γιουκατάν στό Μεξικό, τόνιζε: «Ἄν γινόταν κάποιο καλόβολο πνεῦμα νά μεταφέρει ἕνα χωρικό ἀπό ὁποιαδήποτε ἀπό τίς τρεῖς αὐτές κοινότητες σέ ὁποιαδήποτε ἀπό τίς ἄλλες δύο καί νά τοῦ δώσει τή γνώση τῆς γλώσσας τοῦ χωριοῦ στό ὁποῖο θά τόν μετέφερε, τότε ὁ χωρικός αὐτός θά ἐνωθε πολύ σύντομα σάν νά ἦταν στό δικό του χωριό. Καί τοῦτο γιατί οἱ βασικοί προσανατολισμοί τῆς ζωῆς θά παρέμεναν ἀναλλοίωτοι»³.

Ἡ μαρξιστική προσέγγιση, ἡ ἀντίληψη τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας ὡς μιᾶς ἐνιαΐας πραγματικότητας, βρίσκεται στήν τομή μεταξύ τοῦ καπιταλιστικοῦ καί τοῦ προ-καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Μέ δεδομένη τήν ἐμπειρία τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν ὅπως αὐτές ἐμφανίστηκαν τό 19ο αἰῶνα, τό ζήτημα τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας ἐμφανίζεται μέ δύο μορφές, ὡς ἀνταγωνισμός πόλης καί ὑπαίθρου καί ὡς ταξική πραγματικότητα, ὡς χῶρος τῆς «ἀγροτιάς». Ὁ λενινισμός, μέ βάση τά δεδομένα τῆς ρωσικῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας, ἀντέστρεψε τά μαρξιστικά δεδομένα πού ἀφοροῦσαν τήν ἔνταξη τῶν ἀγροτῶν στό σχῆμα ἀστοί-προλεταριάτο καί ἔθεσε τό θέμα τῆς εἰσδοχῆς καί τῆς ἐπέκτασης τοῦ σχήματος αὐτοῦ στόν ἀγροτικό χῶρο⁴.

Τονίζοντας αὐτό τό σχῆμα καί ἀναφέροντας τό γεγονός τῶν ἀπρόσωπων πόλεων καί ἀπό τήν ἄλλη τήν ὑπαρξή ἀγροτικῶν κοινωνιῶν μέ τούς στενοῦς προσωπικούς συναισθηματικούς δεσμούς, ὑποστήριζε τήν ἀποψή του ὅτι ὁ ἀγροτικός χῶρος τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας ἀποτελεῖ συνέχεια αὐτοῦ τῆς προβιομηχανικῆς ἢ μὴ βιομηχανικῆς. Ἡ γεωργική ἐπανάσταση, ἡ ὁποία θεωρεῖται τό πέρασμα ἀπό τό στάδιο τῆς ἀγριότητας (νομαδικές, ἀλιευτικές, συλλεκτικές κοινωνίες) στό στάδιο τῆς βαρβαρότητας (κοινωνίες καλλιέργητων καί κτηνοτρόφων, μόνιμοι ἀγροτικοί οἰκισμοί) καί ἡ ἀστεακή, δηλαδή ἡ ἐμφάνιση τοῦ μὴ γεωργικοῦ μόνιμου οἰκισμοῦ, τῆς πόλης, εἶναι ἡ μεγάλη τομή πού σηματοδοτεῖ, κατά τόν Τσάιλντ, τό πέρασμα στόν πολιτισμό⁵. Γιά τούς ἐθνολόγους, αὐτό σημαίνει τήν ἀπαρχή τῆς κοι-

— Ὁ Φάνης Μαλκίδης (Ἀλεξανδρούπολη 1970) σπούδασε Οἰκονομικές Ἐπιστῆμες στό Πανεπιστήμιο Μακεδονίας καί Κοινωνιολογία στό Πάντειο Πανεπιστήμιο ἀπ' ὅπου ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ τόν Μάρτιο τοῦ 2000. Ἔχει δημοσιεύσει ἄρθρα σέ ἐπιστημονικά περιοδικά γιά τήν ἀγροτική κοινωνία στόν Βαλκανικό χῶρο, γιά τόν κοινωνικό ἀποκλεισμό, γιά ζητήματα μειονοτήτων, γιά τίς σχέσεις κέντρου καί περιφέρειας, ἐνῶ γιά τά ἴδια θέματα ἔχει παρουσιάσει εἰσηγήσεις σέ ἐλληνικά καί διεθνή συνέδρια, στήν Ἑλλάδα καί στό ἐξωτερικό. Διδάσκει στό τμήμα Ἀγροτικῆς Ἀνάπτυξης τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

ωνίας τῶν χωρικῶν, ἐνῶ κατὰ τόν Γούλφ, ἀποτελεῖ μία ἐνδιάμεση κοινωνία μεταξύ τῆς πρωτόγονης καί τῶν σύγχρονων γεωργῶν, ἡ ὁποία ἔχει μεγάλη σημασία γιατί ἡ βιομηχανική κοινωνία χτίστηκε πάνω στή ἐρείπιά της⁶. Ἡ ἀγροτική κοινωνία εἶναι ἀπομονωμένη γεωγραφικά, οἰκονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά. Αὐτό συμβάλλει στήν αὐτάρκειά της στίς προσωπικές καί συμβατικές σχέσεις τῶν μελῶν της στήν παράδοση πού κυριαρχεῖ στή ζωή. Γιά τήν ἀγροτική κοινωνία, ἡ γεωγραφική περιοχή καί οἱ ἄνθρωποι δέν συγκροτοῦν ἀπό μόνα τους μία κοινότητα⁷. Οἱ ἀξίες καί οἱ πεποιθήσεις ὡς θεμελιώδη πολιτιστικά στοιχεῖα μαζί μέ θεσμούς τούς ὁποίους στηρίζουν, τελικά ἀποτελοῦν τό οὐσιαστικό τμήμα τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας. Γιά τήν ἀγροτική κοινωνία ἡ πόλη εἶναι «τό ἄνω, τό ἔξω, τό μακριά», ἐνῶ γιά τήν πόλη ὁ ἀγροτικός χώρος εἶναι τό «ὑπό, τό ἔξω, τό μακριά»⁸.

Ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ προσδευτικά αὐξανόμενη μετανάστευση πρὸς τίς πόλεις καί ἰδιαίτερα πρὸς τά μεγάλα ἀστικά κέντρα, ἡ ἀνοδος τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου, ἡ κάποιας μορφῆς ἀνάπτυξη τῶν ὑπηρεσιῶν ἀπό τό κράτος καί τήν τοπική αὐτοδιοίκηση, στίς ἀγροτικές κοινωνίες, ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τήν ὀλοένα μεγαλύτερη ἔνταξη τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν στήν ἀστική κοινωνία. Οἱ ἀγροτικοὶ οἰκισμοὶ χάνουν τά ἰδιαίτερα γνωρίσματά τους, δημιουργώντας νέες κοινωνικές ομάδες, στίς ἀστικές κοινωνίες⁹.

Οἱ ἀγροτικές κοινωνίες ἐντάσσονται σέ εὐρύτερους κοινωνικούς σχηματισμούς, στό πολιτικό ἐπίπεδο, μέ τήν ἐνσωμάτωσή τους στό διοικητικό μηχανισμό τοῦ κράτους καί στό οἰκονομικό μέ τήν ἔνταξη τῆς παραδοσιακῆς ἐμπράγματης ἀγροτικῆς οἰκονομίας στό μηχανισμό τῆς ἐγγρήματης ἐθνικῆς οἰκονομίας. Τά μέλη τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων ἀναγνωρίζονται ὡς ἰσότιμα μέ τά ἄλλα μέλη καί ἡ ἀγροτική παραγωγή γίνεται τομέας παραγωγῆς, μαζί μέ τή μεταποίηση καί τίς ὑπηρεσίες. Παράλληλα, ἡ ἀγροτική κοινωνία χάνει τήν πολιτισμική αὐτοτέλειά της καί ἐντάσσεται στό ἐθνικό σύστημα γνώσεων καί ἀξιών. Τά μέσα ἐνημέρωσης, οἱ ἐκπαιδευτικοὶ θεσμοί, διαμορφώνουν ἀστικά πρότυπα συμπεριφορᾶς καί ἡ ἀγροτική κοινότητα ἐπιβιώνει εἴτε ὡς τουριστικό προϊόν, εἴτε ὡς πολιτιστικός σύλλογος πού παρουσιάζει μία ἐκλεκτική «παράδοση». Ἀποτέλεσμα τῶν μεγάλων ἀλλαγῶν στήν ἀγροτική κοινωνία εἶναι ἡ μεγάλη μείωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, πού μετατοπίζεται πρὸς τά ἀστικά κέντρα καί σέ ἀνάλογες ἀσχολίες, καθὼς καί σέ

βιομηχανίες πού ἐγκαθίστανται στήν περιφέρεια. Οἱ ἀγροτικές κοινωνίες ἐντάσσονται στόν διαρκῶς διευρυνόμενο ἀστικό χωρὸ, πού ἐμφανίζεται ὡς μητροπολιτική περιοχή, ἡ περιφέρεια ἐνός μεγάλου ἀστικοῦ κέντρου, ἢ προάστια στό τέλος μιᾶς λεωφορειακῆς γραμμῆς ἢ μιᾶς μεγάλης ὁδικῆς ἀρτηρίας. Πολλοὶ κάτοικοι τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων μετακινοῦνται καθημερινά μεταξύ πόλης καί ἀγροτικοῦ οἰκισμού, ἐνῶ οἱ ἐναπομείναντες γεωργοὶ ἀσχολοῦνται μέ καλλιέργειες πού μποροῦν νά διατεθοῦν πρὸς εὐκόλα στό ἀστικό κέντρο, ἢ νά ἀπορροφηθοῦν ἀπό τόν τοπικό σταθμὸ συλλογῆς προϊόντων (κηπευτικά, γάλα κ.λπ.). Ταυτόχρονα ἡ ὀργανική ἔνταξη τῶν κοινοτήτων στόν ἀστικό ἰστό, ἀποτέλεσμα τῆς ἐπέκτασης τῆς πόλης πρὸς τήν περιφέρεια, συνοδεύεται ἀπό μεταβολές στό ἐσωτερικὸ τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας καί ἀπό τή μεταβολή τοῦ μεγαλύτερου κομματιοῦ τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ γεωργικὸ σέ μὴ γεωργικὸ. Ἡ ἀγροτικὴ ἔξοδος συνήθως ὁδηγεῖ σέ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ καί σέ ἐπακόλουθα φαινόμενα ἐρήμωσης καί μαρασμοῦ τῆς κοινωνίας. Πολλοὶ οἰκισμοὶ κατοικοῦνται ἀπὸ ἠλικιωμένους καί ἡ μοναδικὴ παρουσία νέων ἀνθρώπων εἶναι αὐτὴ τῶν κρατικῶν λειτουργῶν καί, σέ μεθοριακῆς ἀγροτικῆς κοινότητες, τῶν στρατιωτικῶν.

Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου

Τό δημογραφικὸ βάρος τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου στό Βυζάντιο ἦταν τεράστιο, ἀφοῦ οἱ γεωργοὶ ἀποτελοῦσαν τὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ὑπαιθρος, ἡ περιφέρεια καί οἱ ἐκεῖ κοινωνικὲς σχέσεις ἔχουν καθοριστικὴ σπουδαιότητα. Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου εἶναι ἔντονα φεουδαλική. Οἱ μεγαλύτεροὶ γαιοκτῆμονες αὐξάνουν τὴ δύναμή τους σέ σχέση μέ τούς μεσαίους ἰδιοκτῆτες καί προσπαθοῦν νά καρπωθοῦν καί τὴ μικροῖδιοκτησία. Οἱ ἀγροτικὲς περιοχὲς αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι κατεστραμμένες λόγω τῶν συχνῶν ἐπιδρομῶν ἀπὸ τό βορρᾶ καί τὴν ἀνατολή, μέ λιγότερους κατοίκους, λόγω τῆς δημογραφικῆς ὑφesser, μέ χαμηλὴ παραγωγικότητα καί ἀφθονὴ χέρσα γῆ.

Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία θεμελιώθηκε πάνω σέ μία διπλὴ κοινωνικὴ δομὴ: στοὺς μικροὺς ἀγρότες πού ὀργανώθηκαν οἰκογενειακῶς καί κοινοτικῶς στήν περιφέρεια καί στό κέντρο, καί σέ μιὰ καλὰ ὀργανωμένη γραφειοκρατικὴ διοίκηση,

ή όποία ζούσε εις βάρος τής περιφέρειας άφου τό κύριο χαρακτηριστικό τής ήταν ό μεταπρατισμός. Οί δύο αυτές εκ διαμέτρου τίς περισσότερες φορές κοινωνίες τής αυτοκρατορίας συνδέονται μέ τή φορολογία. Για πολλούς ή βυζαντινή ιστορία είναι μία άτέρμονη πάλη τής κεντρικής εξουσίας κατά τών μεγάλων γαιοκτημόνων¹⁰.

Ό φεουδαλισμός πού εμφανίστηκε και έδραιώθηκε κατά τά 50 χρόνια κατοχής του Βυζαντίου από τούς Φράγκους, αποτέλεσε για τούς άγρότες τής αυτοκρατορίας τροχοπέδη στην ανάπτυξη και τήν έλευθερία πού είχαν για πολλούς αιώνες. Η είσοδος τών νέων κατακτητών, τών Όθωμανών, θεωρήθηκε ως ή πιό κατάλληλη ευκαιρία για ξεκαθάρισμα του βυζαντινού χώρου από τόν ανεπιθύμητο φεουδαλισμό και τή δυτική καταπίεση¹¹.

Υποστηρίζεται πώς ή όθωμανική μηχανή στηρίχθηκε στην άγροτική κοινότητα για να έδραιωθεί και κατόρθωσε να άφομοιώσει πολλά στοιχεία από τό φιλολαϊκό χαρακτήρα του Βυζαντίου και ιδιαίτερα τής περιόδου τών Ίσαύρων και τών Μακεδόνων αυτοκρατόρων. Από τήν άλλη οι τιμαριώτες, ένα κυρίαρχο αυτή τήν περίοδο κοινωνικό στρώμα, θεωρούν τόν έαυτό τους τρωτό σε διάφορες άλλαγές στο κράτος ή στην οικογένεια και καταβάλλουν μεγάλα ποσά για τόν διορισμό τους ή για τήν ανανέωση τών θέσεων τους. Έτσι εκλείπει από τήν όθωμανική διοίκηση ό μηχανισμός εκείνος τής τάξης τών άριστοκρατών, πού εμφανίστηκε κατά τή φράγκικη κατοχή του χώρου, ό όποιος καρπωνόταν τό άγροτικό πλεόνασμα και εκμεταλλευόταν τό μικρό χωρικό. Οί διάφορες ομάδες του όθωμανικού φεουδαλισμού καρπώνονταν τό 60% μέχρι και τό 90% τής άγροτικής παραγωγής, από τήν όποία ό σουλτάνος και τά ύψηλότερα κρατικά κλιμάκια έπαιρναν τή μερίδα του λέοντος. Οί άγρότες έδιναν τή δεκάτη, πού αντιπροσώπευε πολλές φορές τό 90% τής όλικής παραγωγής τών δουλοπάροικων άγροτών¹². Ως αποτέλεσμα αυτής τής βαριάς φορολογίας και τής επίπονης ζωής στις άγροτικές περιοχές, πολλοί δουλοπάροικοι αναγκάζονταν να φύγουν, άλλοι για άλλα φέουδα, άλλοι για τήν πόλη, άλλοι για τίς όρεινές περιοχές, και όπως έλεγε ό σουλτάνος, τό 1781, «οί φτωχοί ύπήκοοι σκορπάνε και αυτό είναι μία από τίς αιτίες πού έρημώνεται ή ύψηλότερη αυτοκρατορία μου»¹³. Μέ τήν ανάδειξη και τήν ενίσχυση τών σχέσεων του όθωμανικού κράτους μέ τή Δύση, ό άγροτικός χώρος μετατράπηκε σε εξάρτημα και τροφοδότη τών οικονομιών τής δυτικής

Ευρώπης. Τώρα αρχίζει να κυριαρχεί ό νεώτερου τύπουτσιφλικάς, πού ήταν φορέας τής έπιβολής του συστήματος τής μονοκαλλιέργειας στην άγροτική παραγωγή.

Η άγροτική κοινότητα στη νεοελληνική κοινωνία

Στήν περίοδο μετά τή δημιουργία του έλληνικού κράτους, ή άγροτική κοινωνία εντάχθηκε στους γενικότερους μηχανισμούς και προτεραιότητες τής διοίκησης καταλαμβάνοντας τόν ιδιαίτερο ρόλο για τόν όποιο προοριζόταν. Αυτός ό ρόλος απέδιδε ένα ιδιαίτερο βάρος του άγροτικού κόσμου στο νεώτερο έλλαδικό κράτος¹⁴. Τάτσιφλίκια, πού κυριαρχούσαν σ' αυτή τήν περίοδο στο έλλαδικό κράτος, κατά τήν ιδεολογία πού έπηρεάστηκε από τή Δύση θεωρήθηκαν ως αποτέλεσμα τής παρακμής του συστήματος, παρά ως διείσδυση του δυτικού καπιταλισμού εντός τής όθωμανικής αυτοκρατορίας, τής όποίας τά ανώτερα κλιμάκια συνεργάστηκαν μέ αυτό πού στη νεώτερη Ελλάδα ονομάστηκε φραγκολεβαντισμός. Τότσιφλίκι αποτέλεσε ένα φαινόμενο πού στηρίχθηκε στη ριζική κατάργηση κάθε παραδοσιακής σχέσης και τής έπιβολής τής αρχής τής απόλυτης άτομικής ιδιοκτησίας¹⁵.

Στή νεοελληνική κοινωνία, τό άγροτικό ζήτημα θά λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις, όταν ή έλευση τών προσφύγων τό 1922, και ή απαίτηση για ολοκλήρωση τής άγροτικής μεταρρύθμισης, ή άγροτική έξοδος μετά τό 1950, θά αποτελέσουν κεντρικά θέματα για τήν εξέλιξη τής έλληνικής άγροτικής κοινότητας. Μετά τό τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τής εμφύλιας σύρραξης, στη νεοελληνική κοινωνία, παρατηρείται μία ανισότητα πού διευρύνεται μεταξύ περιφέρειας και κέντρου, μεταξύ χωριού και πόλης. Τό ακαθάριστο έγχώριο προϊόν μεταξύ 1955-1970 αυξάνει μέ μέσο ετήσιο ρυθμό 7%, ενώ τό ακαθάριστο προϊόν τής γεωργίας αυξάνει μέ μόνο 3% κατά μέσο όρο ετησίως. Θεωρείται από πολλούς ότι ή γεωργία αποτελεί παράγοντα καθυστέρησης και έπιβράδυνσης για τήν ανάπτυξη του έθνικου και ειδικότερα του βιομηχανικου προϊόντος. Ότι ή έλληνική γεωργία δέν συμβαδίζει μέ τήν ανάπτυξη τών αστικών τομέων παραγωγής και ότι ό αρχαϊκός της χαρακτήρας περιορίζει και υποθηκεύει κάθε προσπάθεια ανάπτυξης. Η ανάπτυξη τής βιομηχανίας και τών ύπηρεσιών έμποδίζεται από τόν μικροάγροτικό και οικογενειακό χαρακτήρα τής έλληνικής γεωργί-

ας και άλλα μειονεκτήματά της, όπως είναι το μικροσκοπικό μέγεθος του οικογενειακού κλήρου, ή ύψηλή αναλογία αγροτικού πληθυσμού, ή δυσκαμψία των δομών της αγροτικής παραγωγής, και ή έλλειψη επιχειρηματικού πνεύματος και οργάνωσης μεταξύ των Έλλήνων γεωργών.

Τό σπουδαιότερο ζήτημα πού απασχολεί τόν πρωτογενή τομέα αυτή τήν περίοδο είναι οί μαζικές αναχωρήσεις των αγροτών, πού άρνοούνται τόν ρόλο πού τούς αποδίδει ή λογική του άστικού καπιταλισμού, πού δίνει προτεραιότητα στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Η αγροτική έξοδος από τήν Ελλάδα δέν ύπακούει σε κάποιο σχέδιο για τήν οικονομική ανάπτυξη της χώρας, ούτε πρόκειται για έναν μηχανισμό έλεγχόμενο από τό κοινωνικό σύστημα. Αντιθέτως, ή μετανάστευση και ή εγκατάλειψη της περιφέρειας συνιστά μηχανισμό άπειλής της αγροτικής παραγωγής αλλά και των θεμελίων της βιομηχανικής ανάπτυξης. Αυτή τήν περίοδο αλλάζει ή πληθυσμιακή πυραμίδα των κατοίκων της περιφέρειας, όπου αρχίζουν νά εμφανίζονται οικισμοί-φαντάσματα ή χωριά μέ ήλικιωμένο πληθυσμό, τό ποσοστό μεγάλων ήλικιών άνεβαίνει από 7,3% στό συνολικό αγροτικό πληθυσμό τό 1951 στό 8,85% τό 1961 και στό 13,2% τό 1971, όταν τά ποσοστά της ίδιας ομάδας ήλικίας στό σύνολο του πληθυσμού ήταν 6,75%, 8,2% και 10,0% στά αντίστοιχα χρόνια.

Η αγροτική κοινωνία της Σαμοθράκης

Η Σαμοθράκη, νησί μέ έκταση 180 τετρ. μ., βρίσκεται στό Βορειοανατολικό Αιγαίο, άπέναντι από τήν Αλεξανδρούπολη, από τήν οποία απέχει 29 ναυτικά μίλια. Τό βουνό της, Σάος ή Σαώκη, είναι τό ψηλότερο στό Αιγαίο μέ τήν κορυφή Φεγγάρι πού έχει ύψόμετρο 1664 μ. Από αυτή τήν κορυφή ό Όμηρος, πού χαρακτηρίζει τό νησί «ύλήεσαν», δηλαδή δασωμένη, γράφει ότι ό θεός της θάλασσας Ποσειδώνας παρακολουθεί τίς φάσεις του Τρωικού πολέμου. «Τό νόησεν ό Ποσειδών, πού έκάθονταν κι έθώρα τήν μάχην άπ' τήν κορυφήν της δασωμένης Σάμου της Θράκης, όθεν φαίνονταν τ' όρος της Ίδης όλο και τ' άρμενα των Άχαιών και ή πόλις του Πριάμου...»¹⁶. Στο νησί, του οποίου πρωτεύουσα είναι ή Χώρα και λιμάνι ή Καμαριώτισσα, υπάρχουν 12 μικροί αγροτικοί οικισμοί, κυριότεροι από αυτούς, ή Παλαιόπολη, ό Ξηροπόταμος, τά Θέρμα, ό Προφήτης Ηλίας, τό Λάκκωμα, τά Άλώνια και οί Καρυώτες.

Η Σαμοθράκη πρωτοκατοικήθηκε προς τό τέλος των Νεολιθικών Χρόνων (3000 π.Χ. περίπου). Οί πρώτοι κάτοικοι του νησιού ήταν οί Πελασγοί και οί Κάρες, ενώ τήν εποχή του Χαλκού εγκαταστάθηκαν Θράκες. Η μεγαλύτερη έμπορική και οικονομική άκμή του νησιού, λόγω της προνομιακής γεωγραφικής του θέσης, σημειώθηκε κατά τήν Αρχαϊκή Έποχή (7ος-6ος αι. π.Χ.). Πήρε μέρος στη ναυμαχία της Σαλαμίνας και έγινε μέλος της πρώτης Αθηναϊκής Συμμαχίας τό 477 π.Χ. περνώντας σε σταδιακή παρακμή, παρ' όλο πού τήν ίδια περίοδο, τό Έρό των Μεγάλων Θεών αύξησε τήν έπιρρόή του — ή «Δήλος του Βορείου Αιγαίου», «άσυλο ιερό» κατά τόν Διόδωρο¹⁷.

Σ' αυτό μυήθηκαν πολλές προσωπικότητες της αρχαιότητας, ό Ηρόδοτος, ό βασιλιάς της Σπάρτης Λύσανδρος, ό Φίλιππος Β' ό Μακεδών, ενώ οί διάδοχοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου τρέφουν βαθύτατο σεβασμό προς τό Έρό και τά Μυστήρια και τό έξωραΐζουν μέ λαμπρές οικοδομές και αναθήματα. Παράλληλη ήταν και ή πνευματική άνοδος πού σημείωσε τό νησί. Σαμοθρακίτης ήταν ό περίφημος γραμματικός της Αλεξανδρείας, ό Άρίσταρχος ό Σαμοθράξ, πού βρήκε και κατέγραψε τά 8 από τά 10 μέρη του λόγου.

Τήν περίοδο της Ρωμαιοκρατίας τό Έρό γνώρισε νέα περίοδο άνθησης ως τό 200 μ.Χ., αφού τό νησί θεωρείται ιερό και τό Τέμενος των Μεγάλων Θεών άσυλο. Τό 49-51 μ.Χ. ό Απόστολος Παύλος ξεκινά από τά παράλια της Τροίας για τή Μακεδονία και διέρχεται από τή Σαμοθράκη. «Αναχθέντες ούν από της Τρωάδας, εύθυμοδρομήσαμεν εις Σαμοθράκην τή δε έπιούση εις Νεάπολιν...»¹⁸. Κατά τή Βυζαντινή Περίοδο τό νησί έχει ακόμη σημαντικό πληθυσμό, από τόν 8ο όμως αιώνα και μετά οί Σαρακηνοί έκαναν συχνές επιδρομές μέ αποτέλεσμα ό πληθυσμός νά αρχίσει νά φθίνει. Τά κατοπινά χρόνια τό νησί πέρασε στην κυριαρχία του Γενοβέζου άρχοντα Γκατιλούζι (1430), κατακτήθηκε από τούς Τούρκους (1457), καταστράφηκε τήν 1η Σεπτεμβρίου του 1821 και άπελευθερώθηκε τό 1912.

Μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο δύο είναι τά σημαντικά γεγονότα πού σηματοδοτούν τή ζωή του νησιού. Η μεγάλη μετανάστευση στα μεγάλα άστικά κέντρα του έξωτερικού (κυρίως στη Δυτική Ευρώπη) και έσωτερικού (Αθήνα και Θεσσαλονίκη) και ή τουριστική εκρηξη. Μέχρι τότε ή Σαμοθράκη αποτελούσε ένα κλειστό νη-

σιωπικό περιβάλλον με δύσκαμπτες κοινωνικές δομές. Η οικονομία του βασιζόταν στην κτηνοτροφία, την άλιεία, την υλοτομία και οι κάτοικοί του άρχισαν να μεταναστεύουν από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και πιο οργανωμένα από τις αρχές της επόμενης δεκαετίας¹⁹.

Όπως δείχνουν οι απογραφές των ετών 1951 (4.258 κάτοικοι), 1961 (3.850 κ.), 1971 (3.012 κ.), 1981 (2.871 κ.), 1991 (3.083 κ.), 2001 (εκτίμηση 3.000 κ.), παρατηρείται συνεχής μείωση του πληθυσμού και ιδιαίτερα των πιο παραγωγικών ηλικιών²⁰. Όλοι σχεδόν οι κάτοικοι της Σαμοθράκης, λίγο ή πολύ, έχουν εργαστεί ή εργάζονται σε μία ευρωπαϊκή χώρα και ιδίως στη (Δυτική) Γερμανία. Παράλληλα ή μετακίνηση στο έσωτερικό της Ελλάδας εμφανίζεται τά μεταπολεμικά χρόνια πολύ μεγαλύτερη από ό,τι παλιότερα. Η αναζήτηση ανώτερης και ανώτατης μόρφωσης, ή εισαγωγή στον δημόσιο τομέα, ή φτώχεια και ή οικονομική υπανάπτυξη, αποψίλωσαν τό νησί από τό πιο παραγωγικό ανθρώπινο δυναμικό.

Τή λύση του προβλήματος της επικοινωνίας έδωσαν οι μετανάστες με τή δημιουργία ναυτιλιακών εταιρειών ευρείας μετοχικής βάσης, οι οποίες έβγαλαν τό νησί από τήν απομόνωση και τό έκαναν προσιτό στους μετανάστες Σαμοθρακίτες, αλλά και σε όσους επιθυμούσαν να τό επισκεφτούν. Η λύση του συγκοινωνιακού προβλήματος αποτέλεσε τό έναυσμα για τήν τουριστική ανάπτυξη του νησιού, ή οποία προκάλεσε αγαθά, όπως ή αύξηση του εισοδήματος των κατοίκων, ή επάνοδος των μεταναστών, οι ξένες τουριστικές επενδύσεις, ή καλύτερη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ή εμφάνιση και ή πιο έντονη δραστηριοποίηση του κρατικού μηχανισμού, αλλά και δυσάρεστα αποτελέσματα.

Η αγροτική έξοδος και ή μετανάστευση

Στή μακροκοινωνιολογική ανάλυση της μετανάστευσης, σε μία προσπάθεια εξήγησης της αγροτικής έξοδου, άλλοι έρευνητές επηρεάζονται από τή μαρξιστική και άλλοι από τή νεοκλασική αντίληψη.

Η μαρξιστική προσέγγιση, εξηγώντας τή μεταπολεμική μετανάστευση από τήν αγροτική κοινωνία του έλλαδικού χώρου στη Δυτική Ευρώπη, εμφανίζει ως παράγοντες έλξης εργατών από τήν περιφέρειά της, τά κενά που δημιουργεί στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας ο συνδυασμός δημογραφικών, οικονομικών και κοινω-

νικών εξελίξεων. Από τήν άλλη πλευρά, οι παράγοντες απώθησης συνοψίζονται στην υπανάπτυξη κάποιων χωρών και κάποιων περιοχών. Τήν υπανάπτυξη αυτή εκφράζουν τά χαμηλά επίπεδα ζωής και κατά κεφαλήν εισοδήματος, τά ύψηλά ποσοστά ανεργίας και υποαπασχόλησης, ο ρυθμός ανάπτυξης που είναι πιο αργός από τον ρυθμό δημογραφικής ανάπτυξης, οι μεγάλες οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες. Στήν προσέγγιση αυτή ή μετανάστευση δεν οφείλεται στην ύπαρξη των παραγόντων απώθησης. Οφείλεται στη δυναμική της ταυτόχρονης ύπαρξης των παραγόντων αυτών σαν αποτέλεσμα της ανισομερούς ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας.

Στή νεοκλασική θεωρία για τή μετανάστευση οι παράγοντες έλξης-απώθησης μεταφράζονται σε συμφέρον του ατόμου που μεταναστεύει, της χώρας αποστολής και της χώρας υποδοχής. Τά συμφέροντα αυτά μπορεί να συμπίπτουν, αλλά μπορεί και όχι. Τά κέρδη και οι ζημιές μπορεί να μην είναι άμεσα οικονομικές, για παράδειγμα ή εξοικείωση των μεταναστών εργατών με τή βιομηχανική απασχόληση και τον τρόπο ζωής στο σύγχρονο αστικό κέντρο, δείγμα έμμεσης ζημίας για τή χώρα υποδοχής, ή αύξημένη εγκληματικότητα της δεύτερης γενιάς μεταναστών προφανώς λόγω έλλιπούς κοινωνικοποίησής τους²¹.

Η άτομική και οικογενειακή μετανάστευση αντιμετωπίζεται ως επακόλουθο των στόχων της οικογένειας και ως συνάρτηση των δυνατοτήτων της και θεωρείται ότι εξαρτάται κατά κύριο λόγο από τήν οικογενειακή ομάδα. Η αντιμετώπιση της μετανάστευσης ως αποτελέσματος της οικογενειακής στρατηγικής, εξηγεί τήν επιλεκτική μετανάστευση εφόσον συνδέει τή μετακίνηση του ατόμου ή της συζυγικής οικογένειας ή τμήματός της με τά μέσα που ή οικογενειακή ομάδα διαθέτει προκειμένου να επιτύχει αυτούς τους στόχους, των δυνατοτήτων να επωμισθεί τό κόστος της μετακίνησης (ύλικό, πρακτικό, συναισθηματικό) και των σχέσεων των ανθρώπων και ρόλων που έχει εξασφαλίσει στα πλαίσιά της. Η εμπειρία του μετανάστη και της οικογένειάς του συνδυάζει τά δεδομένα της κοινωνίας καταγωγής και της κοινωνίας υποδοχής και βιώνεται ως αντίδραση ή και υπέρβαση των αντιφάσεων και των αντινομιών τους, ως σύνθεση των επιμέρους όπτικων των αιτίων και επιπτώσεων της μετανάστευσης.

Οι επιπτώσεις τής μετανάστευσης και τής αγροτικής εξόδου στη Σαμοθράκη

Είναι γεγονός ότι η μετανάστευση έλυσε έστω και πρόσκαιρα τό όξύ πρόβλημα τής ανεργίας και τής υποαπασχόλησης πού χαρακτηρίζει τήν Ελλάδα τής μεταπολεμικής περιόδου. Σύμφωνα μέ τά στοιχεία τής απογραφής του 1961, τό 6% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού τής Ελλάδας ήταν άνεργοι και μέχρι τά τέλη τής δεκαετίας του 1950 οί πραγματικοί μισθοί ήταν χαμηλότεροι από τήν προπολεμική περίοδο (1938). Άλλά και εκείνοι οί όποιοί μετανάστευσαν δέν ήταν αναγκαστικά άνεργοι, συνέβαλαν όμως πρόσκαιρα ή όχι στην ελάττωση τής πίεσης πού δημιουργούσε ή προσφορά έργασίας σέ μία αγορά και μία οικονομία ή όποία δέν είχε τή δυνατότητα απορρόφησης τής προσφοράς αυτής.

Ός λύση αντιμετώπισης τής ανεργίας ή μετανάστευση είναι έπομένως και ένας αποτελεσματικός τρόπος αντιμετώπισης των κοινωνικών πιέσεων πού αυτή δημιουργεί και πού ενδέχεται νά απειλούσαν τήν ισχύουσα τάξη πραγμάτων. Τό έλλαδικό κράτος, θέλοντας νά απαλλαγεί από τό κοινωνικό βάρος των ανέργων και νά αποτρέψει ένδεχόμενες κοινωνικές αναταραχές, χρησιμοποίησε τήν έξωτερική μετανάστευση. Από τό 1956 εντάθηκε ό ρυθμός τής και μέχρι τό 1960 έφευγαν κάθε χρόνο από τήν Ελλάδα 100.000 άτομα. Μέσα σέ 10 χρόνια τό 7% του πληθυσμού εγκατέλειψε τή χώρα προσωρινά ή άλλοτε μόνιμα, ενώ τό διάστημα 1955-1964 οί μετανάστες έφτασαν τούς 600.000. Από τό 1968 ό απόλυτος αριθμός μεταναστών ήταν μεγαλύτερος από τή φυσική αύξηση του πληθυσμού²².

Η έναλλακτική λύση ως προς τή μετανάστευση προκειμένου οί πιέσεις νά μειωθούν και νά μήν οδηγήσουν σέ κοινωνική αναταραχή, θά ήταν παραγωγικές επενδύσεις στά πλαίσια ενός αναπτυξιακού προγράμματος προφανώς τολμηρότερου εκείνου στό όποιο όφείλεται ή πραγματική βιομηχανική ανάπτυξη τής χώρας κατά τή δεκαετία του 1960, κατά τήν όποία μετανάστευσαν από τή χώρα περίπου 800.000, όπως και ή ανακατανομή του εισοδήματος και μεταβολές στην κοινωνική διάρθρωση. Έτσι ή μετανάστευση λειτούργησε έξομαλυντικά για τήν κρατούσα τάξη και από τήν πλευρά αυτή είχε συντηρητική λειτουργία.

Η μαζική μετανάστευση απέδειξε ότι τό ελληνικό κράτος στην ουσία δέν είχε πολιτική πλήρους απασχόλησης. Στην μεταπολεμική περίοδο

και ιδιαίτερα στην περίοδο τής έντονης αποδημίας, ό ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης τής Ελλάδας είναι ύψηλός. Στην περίοδο 1950-1974 ό μέσος ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσης του Άκαθάριστου Έγχώριου Προϊόντος ξεπέρασε τό 6%. Όμως στον πρωτογενή τομέα τό γεωγραφικό εισόδημα δέν αυξάνει τόσο γρήγορα όσο τό εισόδημα των άλλων τομέων τής οικονομίας, μέ αποτέλεσμα νά μή μειώνεται ή ύστέρηση τής γεωργίας αλλά νά αυξάνει. Αυτό βέβαια εξηγεί τή φυγή από τή γεωργία.

Η φυγή, ή όποία έχει δυναμική κινητικότητα προς τίς αστικές περιοχές και τό έξωτερικό²³, έχει τρείς κύριες επιπτώσεις στην γεωργία, τήν κατ' έξοχήν απασχόληση αυτή τήν περίοδο:

πρώτο, τήν αρχική στροφή από έντατικές καλλιέργειες, όπως των κηπευτικών, βιομηχανικών φυτών, προς έκτατικές καλλιέργειες κυρίως δημητριακών, στροφή πού δέν είναι όμως μακροχρόνια έμφανής

δεύτερο, τήν εγκατάλειψη ακαλλιεργητων έδαφών τά όποία θά μπορούσαν νά χρησιμοποιηθούν για τήν ανάπτυξη τής κτηνοτροφίας αν ή μετανάστευση δέν έπληττε ιδιαίτερα τόν κλάδο αυτό και

τρίτο, τή σημαντική αύξηση των εκτάσεων πού καλλιεργούν και εν γένει εκμεταλλεύονται οί οικογένειες, μέλη ή τμήματα αυτών πού μετανάστευσαν.

Οί κάτοικοι τής Σαμοθράκης αρχίζουν νά προμηθεύουν φτηνά εργατικά χέρια στην ευρωπαϊκή και ελληνική αγορά και γίνονται πολυεθνικοί εργάτες στά εργοστάσια τής Βόρειας Ευρώπης ή υπάλληλοι στά πολυκαταστήματα και στίς βιοτεχνίες τής Άθήνας και τής Θεσσαλονίκης. Αυτή ή μεταναστευτική τάση έχει διαφορετικά γνωρίσματα αλλά συντείνει στό ίδιο αποτέλεσμα. Ειδικά στίς αρχές τής δεκαετίας του 1960 ρόλο στην μεταναστευτική κίνηση έπαιξαν και πολιτικοί λόγοι. Υπολογίζεται ότι πάνω από 80.000 Θρακιώτες ήλικίας 15-44 ετών γίνονται μετανάστες αυτή τήν περίοδο, ανάμεσά τους και ένας μεγάλος αριθμός Σαμοθρακιτών. Έτσι, πολύ γρήγορα από κατ' έξοχήν περιοχή έθνικών ευεργετών ό χώρος μετατράπηκε σέ κατ' έξοχήν περιοχή έξαγωγής μεταναστών. « Η Θράκη, ή όποία πρό του 1960 ήγγόει τήν μετανάστευσιν (εκτός εκείνης των μουσουλμάνων προς τήν Τουρκίαν πού μεταβαίνουν κατ' έτος εκεί επί τή έλπίδι εύρέσεως εκεί καλλιτέρων συνθηκών ζωής, κινήσις ένταθείσα μετά τήν ανακίνησιν του Κυπριακού), ήνοιχθη εύρέως επιτρέψασα τήν κατά χιλιάδας φυγήν εργατών προς τά εργοστάσια τής Γερμανίας ή τά όρυχεία

του Βελγίου», επισημαίνεται σε έκδοση του περιοδικού *Θρακικά* τό 1966²⁴.

Από τό 1958 αρχίζει η μαζική μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού της Σαμοθράκης στη Δυτική Γερμανία και ειδικά στην αστική περιφέρεια της Στουτγάρδης. Στά τέλη του 1975 και με τη βοήθεια στατιστικών στοιχείων δόθηκε η ευκαιρία να διαπιστωθεί ότι στην πρωτεύουσα της Βάδης-Βυρτεμβέργης κατοικούσαν περισσότεροι Σαμοθρακίτες παρά Θεσσαλονικείς και ότι κατά συνέπεια η Σαμοθράκη βρισκόταν επικεφαλής των ελληνικών κοινοτήτων που τροφοδοτούσαν την πόλη της Στουτγάρδης με στρατιές μεταναστών. Τό 1961 πάνω από τό ένα τρίτο του πληθυσμού του νησιού ήταν κάτω των 15 ετών. Τό 1976 σ' αυτή την ομάδα ηλικιών ανήκει λιγότερο από τό ένα πέμπτο και υπολογίζεται ότι υπάρχουν κιόλας περισσότεροι γέροι απ' ό,τι νέοι. Η δημογραφική εξάντληση που θά ήταν μακροπρόθεσμη προοπτική, έχει σήμερα μετατραπεί σε πραγματικότητα: «έδώ και μία πενταετία ο αριθμός των θανάτων ξεπερνάει τις επιτόπιες γεννήσεις. «Ένα τέταρτο αιώνα με έντατική μετανάστευση κατάφερε να καταβάλει ένα από τά τελευταία προπύργια του ζωντανού και γόνιμου κόσμου των νησιών του Αιγαίου (...) Αν λάβουμε υπόψη και τή φυσική αύξηση του πληθυσμού, μέσα σε δύο δεκαετίες η Σαμοθράκη έχασε περισσότερο από τό μισό πληθυσμό της εξαιτίας της έσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης»²⁵.

Η μετανάστευση των Σαμοθρακικών κυρίως προς την Όμοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, η οποία ξεκίνησε μία γενιά μετά την εγκατάσταση του κύματος των προσφύγων, έμφανίστηκε σε μία στιγμή όπου ο μικροϊδιοκτητικός πολυτεμαχισμός και η κρίση της γεωργίας, σε συνδυασμό με την πολιτική που αναπτύχθηκε από τό έλλαδικό κράτος για την περιφέρεια, απειλούσαν τά θεμέλια της αγροτικής κοινωνίας. Οί κάτοικοι έφυγαν από την περιοχή γιατί υπήρξε οικονομική κρίση, «ο μικρός γεωργικός κληρος και τό έξ αυτόυ χαμηλό εισόδημα, η έλλειψις σοβαρών βιομηχανικών μονάδων προς πλήρη απορρόφηση του εργατικού δυναμικού, η υποαπασχόληση σε συνδυασμό με τά αύξημένα εργατικά ήμερομίσθια στα μεγάλα αστικά κέντρα του έσωτερικού και του έξωτερικού, όπου υπάρχει μεγάλη προσφορά εργασίας, είχαν ως αποτέλεσμα τή σοβαρή μετακίνηση του πληθυσμού», αναφερόταν σε μεταπολιτευτική έκδοση του Γραφείου Περιφερειακής Ανάπτυξης Θράκης, του τότε Υπουργείου Συντονισμού.

Η μετανάστευση από τή Σαμοθράκη αποτέλεσε θεμελιώδες στοιχείο της ανθρωπογεωγραφίας του νησιού, τόσο λόγω της μονιμότητάς της και των ψυχοκοινωνικών συνθηκών που δημιούργησε όσο και λόγω του σημαντικού ρόλου που διαδραματίζει σήμερα για τήν τοπική κοινωνική ζωή²⁶.

Ό τουρισμός στην αγροτική κοινωνία της Σαμοθράκης. Κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον

Η Σαμοθράκη είναι ένας μικρόκοσμος σε πλήρη αυτοτέλεια. «Τό νησί αυτό τό δέρνουν άπαλά ο θαλασσινός άέρας και τά νερά, τό λούζει ο ήλιος και στό λιόγευμα ισκιώνονται οί ρεματιές και φωτίζονται οί ξερές οί ράχες μενεξένιες», αναφέρει ο Ίων Δραγούμης, πρόξενος τό 1905 στό Ντεντεαγάτς (σημερινή Άλεξανδρούπολη)²⁷. Η Σαμοθράκη δέν είναι νησί, είναι ένα όρος μέσα στη θάλασσα. Και αυτό φαίνεται από τό γεγονός ότι οί κάτοικοί της ποτέ δέν υπήρξαν σπουδαίοι ψαράδες: οί Σαμοθρακίτες ήταν πάντα γεωργοί, κτηνοτρόφοι και ύλοτόμοι: ήταν μικροκτηματίες, βοσκοί και φτωχοί εργάτες, που είχαν συνεισφέρει σε εργατικό δυναμικό στη Δυτική Γερμανία περισσότερο από ό,τι η δεύτερη ελληνική μεγαλούπολη.

Παρά τή μικρή απόσταση της γειτονικής θρακικής ακτής, τό νησί δέν είχε επικοινωνία μέχρι πρόσφατα και οί Σαμοθρακίτες ζούσαν απομονωμένοι και αποκομμένοι από τόν ύπόλοιπο έλλαδικό χώρο. Η απομόνωση αυτή είχε συντελέσει στην παγίωση μις παραγωγικής «αυάρκειας», με βασικότερα γεωργικά προϊόντα τήν ελιά και τά δημητριακά που καλλιεργούνται στό νοτιοδυτικό τμήμα, όπου βρίσκεται σχεδόν τό σύνολο της αγροτικής γής²⁸. Οί κάτοικοί της έχουν στεριανό χαρακτήρα και ζούσαν μέχρι πριν λίγο καιρό σχεδόν αποκλειστικά από τή γεωργία και τήν κτηνοτροφία. Οί κάτοικοι λένε ότι «οί γνήσιοι Σαμοθρακίτες δέν έχουν φαλάκρα. Έχουν μόνο όσοι έρχονται από τή Γερμανία, οί μετανάστες». Γι' αυτούς υπάρχει ένας τύπος ανθρώπου που έρχεται από τό άπώτατο παρελθόν του νησιού και στη διαμόρφωσή του συνετέλεσαν οί ειδικές κλιματολογικές συνθήκες και η απομόνωση.

Πέρα από τό λιμάνι της, τήν Καμαριώτισσα, υπάρχει και η πρωτεύουσα, η Χώρα, κτισμένη άμφιθεατρικά, μακριά από τή θάλασσα, ανάμεσα στό όρος Φεγγάρι. Η Χώρα βρίσκεται πάνω σε μία πλαγιά, στό ύψωμα Κοΰκος και δέν

Άρχειο Ε. Δασταμάνη

διακρίνεται από τή θάλασσα για προστασία από τους πειρατές που λυμαίνονταν παλιότερα τόν κόσμο του Αιγαίου. Η Χώρα παρουσιάζει μία ιδιόμορφη οικιστική εικόνα: δέν θυμίζει νησιώτικο χωριό, περισσότερο μοιάζει με χωριό τής Μακεδονίας ή τής Ήπειρου. Διώροφα πέτρινα σπίτια, κολλητά τό ένα δίπλα στό άλλο, στενά πλακόστρωτα δρομάκια, καλντερίμια καί κεραμιδένιες στέγες. Οί μορφές καί ή τεχνική τής Χώρας, του μοναδικού οικισμού μέχρι τίς αρχές του 20ού αιώνα, βρίσκονταν σέ πλήρη συνάρτηση με τήν ιδιαίτερη φυσιογνωμία καί τά υλικά δόμησης του νησιού, αλλά από αυτή τήν περίοδο ή Χώρα θά δεχθεί επιδράσεις από τή Θράκη καί τήν Ίωνία, αφού ή ανάπτυξη που παρατηρείται συντελεί στην έξοδο τής κοινωνίας τής Σαμοθράκης από τή μέχρι τότε απομόνωση.

Η Σαμοθράκη είναι ένα νησί γεμάτο με μυστήρια. Αν καί οί κλασσικές αρχαιότητες τής Παλαιάπολης (Ιερό των Μεγάλων Θεών) προβάλλονται, υπάρχουν παράλληλα καί άγνωστα μεγαλιθικά μνημεία, που προσελκύουν τό ενδιαφέρον των έρευνητών καί επισκεπτών· ίσως πρόκειται για τούς «ίερούς βράχους», όπου τελούν-

ταν οί θυσίες τής Μεγάλης Μητέρας. Άκόμη υπάρχουν τά «κυκλώπεια τείχη» τής Σαμοθράκης, που είναι κτισμένα με λιθόπλινθους πολύχρωμων ήφαιστειογενών πετρωμάτων καί έχει αναφερθεί επίσης στόν παράξενο βράχο-χάρτη, που είναι έντοιχισμένος σέ τοίχο του Ιερού των Μεγάλων Θεών. Ο πανάρχαιος αυτός βράχος μοιάζει καταπληκτικά με ανάγλυφο χάρτη τής Σαμοθράκης καί σίγουρα ήταν χρήσιμος στους ίερείς του νησιού. Σύμφωνα με τόν άμερικανό αρχαιολόγο Κάρολο Λέμαν, «αποδίδεται στους προέλληνες κατοίκους τής Σαμοθράκης καί χρονολογείται στους πρώτους αιώνες τής πρώτης προχριστιανικής χιλιετηρίδας»²⁹. Πρέπει επίσης νά αναφερθεί καί ή «σπηλιά των Καβείρων» (Παλαιάπολη), όπου σύμφωνα με τόν μύθο βρήκαν καταφύγιο οί παραπάνω θεότητες όταν ή Μαύρη Θάλασσα (λίμνη τότε) ξεχειλίσει, ανοίγοντας τά στενά του Βοσπόρου καί των Δαρδανελίων.

Άπό τήν άποψη τής Ίερής Γεωγραφίας ή Σαμοθράκη θεωρείται ένας από τούς σημαντικότερους ενεργειακούς κόμβους τής Ελλάδας, μαζί με τή Δήλο, τούς Δελφούς, τή Δωδώνη, τήν Όλυμπία, τά Μετέωρα καί τό Άγιον Όρος. Τά κομβικά σημεία του ενεργειακού χάρτη του νησιού σημειώνονται από μεγάλιθους, που αποτελούν σημεία ενεργοποίησης τής Γαίας. Τά σημεία αυτά, που θεωρούνται καί «τόποι δύναμης», φαίνεται νά υποβοηθούν τόν διαλογισμό καί χρησιμοποιούνται για θεραπευτικούς σκοπούς. Πέρα, όμως, από τούς τόπους δύναμης υπάρχουν καί σαφείς ένδείξεις γεωμαγνητικών διαταραχών, που όφειλονται σέ δυνάμεις κρυμμένες στό ύπεραφος του νησιού.

Στίς εκβολές του ρέματος του Φονιά βρίσκεται ό όμώνυμος πύργος, που ζώνεται από θρύλους. Σ' αυτό τό μεσαιωνικό κτίσμα των Γατελούζων ό μύθος λέει ότι ζούσε κάποτε ένας άρχοντας που, όταν έμαθε ότι ή γυναίκα του τόν άπατούσε, θόλωσε τό μυαλό του καί σκότωσε τούς δύο έραστές. Κατά μία άλλη εκδοχή, ό πύργος πήρε αυτό τό μακάβριο όνομα, επειδή παλαιότερα οί διαβάτες πνίγονταν συχνά στό παγωμένα όρμητικά νερά του ρέματος. Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης στίς Παραδόσεις του σώζει καί μία άλλη εκδοχή του θρύλου: «Στόν πύργο του Φονιά κατοικούσε μία βασιλοπούλα με τούς δύο άδερφούς της. Εκείνον τόν καιρό ζούσε ένας άνδρειωμένος ψηλά στό βουνό, σ' ένα σπήλαιο που τό λέν ως τά σήμερα Του Άνδρειωμένου τό Σπηλί. Μία φορά που κατέβηκε στο περιγάλι, βρήκε τή βασιλοπούλα καί τήν έγκάστρωσε. Όταν τό είδαν τ'

αδέρφια της, τή ρωτοῦσαν νά τούς εἰπεῖ ποιός τήν ἐγκάστρωσε, ἐκείνη ὁμως πότε τούς ἔλεγε πώς ἔφαγε φασούλια, πότε ἄλλες προφάσεις. Ἀλλά στά ὕστερα ἀναγκάστηκε νά τούς τά εἰπεῖ ὅλα. Τότε, ὁ ἕνας ἀπό τούς ἀδερφοὺς πήρε τό δοξάρι καί τή σαίτα του, παραφύλαξε τόν ἀνδρειωμένο καί τόν σκότωσε. Τή θέση πού ἔπεσε τή λέν ὡς τά σήμερα Τοῦ Ἀνδρειωμένου τό Πέσιμο».

Κοντά στήν περιοχή τοῦ Φονιά βρίσκονται καί οἱ βάθρες, μικρές λιμνοῦλες καί καταρράκτες, πού σχηματίζονται ἀπό ἕνα ρέμα πού πηγάζει ἀπό τήν κορυφή τοῦ Φεγγαριοῦ. Ἡ πιό φημισμένη ἀπό τίς μικρές αὐτές λιμνοῦλες εἶναι ἡ «Γριά Βάθρα». Ἀρκετές τοποθεσίες στή Σαμοθράκη περιλαμβάνουν τή λέξη «γριά». Γιά παράδειγμα, στίς ἀπόκρημνες ἀκτές τῆς νότιας Σαμοθράκης ὑπάρχει μιά τοποθεσία πού ὀνομάζεται «Τῆς Γριάς τά Πανιά». Τά ἀγρια κατσίκια πού περπατοῦν στό βουνό τῆς Σαμοθράκης λέγεται ὅτι εἶναι ἀπό τό κοπάδι τῆς Γριάς. Καί τῆς γριάς αὐτῆς τά πανιά τά βλέπουν ἀκόμα σ' ἕναν βράχο στό περιγιάλι, ὅσοι ἔρχονται μέ τό καράβι ἀπό τήν Ἰμβρο στή Σαμοθράκη. Κατά τήν τοπική παράδοση ἡ ὀνομασία «γριά» δόθηκε ὅταν μιά ἡλικιωμένη ἔπεσε στή λίμνη καί τό νερό τήν ἔφερε ὑπογείως στή θάλασσα. Στά Θέρμα ἢ Λουτρά, ἀνάμεσα στά πυκνά πλατάνια ὑπάρχουν ζεστές θειοῦχες πηγές, γνωστές ἀπό τήν ἀρχαιότητα γιά τίς ἰαματικές τους ιδιότητες³⁰.

Ὅταν δέν εἶναι νεφοσκεπής, ἡ κορυφή τοῦ Φεγγαριοῦ προσφέρει μιά ἐκπληκτική θέα στόν τολμηρό ἀναβάτη. Ἀπό ἐκεῖ μπορεῖ κανεῖς ἀνετα νά διακρίνει τόν Ἄθωνα· μάλιστα, ἂν κάποιος ἀνέβει σ' ἕνα συγκεκριμένο σημεῖο λίγο πρὶν δύσει ὁ ἥλιος, λέγεται ὅτι μπορεῖ νά δεῖ στούς βράχους, χάρη στό παράξενο παιχνίδι τῶν σκιῶν, τά τρομακτικά πρόσωπα τῶν Καβείρων. Ἀνατολικά τῆς Σαμοθράκης βρίσκεται κάτω στή θάλασσα ἕνας μέγας βράχος πού λέγεται Σγόραφα ἢ Ζουράφα, Λαδόξερα γιά τούς ντόπιους. Σ' αὐτό τό μέρος ὑπάρχουν πολλά καί ἐκλεκτά σφουγγάρια, ἀλλά οἱ σφουγγαράδες δέν τολμοῦν νά βουτήξουν βαθιά, γιατί ἐκεῖ λένε ὅτι κατοικεῖ, σύμφωνα μέ τίς παραδόσεις, ἕνα φοβερό θηρίο. Κάποιον πού εἶχε πάει βαθιά ἀναζητῶντας σφουγγάρια, λένε ὅτι τόν ἔφαγε τό θηρίο καί οἱ σύντροφοί του τόν τράβηξαν πάνω μισό. Ἀναφέρουν πώς στό ἴδιο σημεῖο βρίσκονται πολλά καταποντισμένα κτίρια καί φαίνονται οἱ πόρτες, τά παράθυρα, οἱ στύλοι καί τά μάρμαρα καί ἀρκετά χαλάσματα πού δείχνουν πώς ἦταν κάποτε πολιτεία.

Νησιωτικές περιοχές καί ἀγροτική κοινωνία

Ἡ κατάταξη τῶν Δήμων, Κοινοτήτων καί Οἰκισμῶν τῆς Ἑλλάδας σέ νησιωτικές περιοχές καθορίζεται ἀπό τήν Ὅδηγία 75/268 ΕΟΚ (ὅπως αὐτή τροποποιήθηκε ἀπό τίς Ὅδηγίες 81/645 ΕΟΚ καί 85/148 ΕΟΚ), ἡ ὁποία ἀναφέρεται στήν ἐνίσχυση τῆς γεωργίας σ' αὐτές τίς περιοχές. Ἡ διάκριση γι' αὐτούς τούς χώρους γίνεται μέ βάση τό ὑψόμετρο, τήν κλίση τοῦ ἐδάφους, τήν πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ, τό γεωργικό εἰσόδημα, τή γονιμότητα τῶν ἐδαφῶν καί τίς ἀποδόσεις τῶν κυριότερων καλλιεργειῶν καί εἶναι περιοχές ὅπου ἡ ὑλοποίηση τῶν ἐπενδύσεων στοιχίζει περισσότερο, τό κόστος τῆς παραγωγῆς εἶναι μεγαλύτερο καί τό εἰσόδημα τῶν παραγωγῶν χαμηλότερο.

Τά βασικά χαρακτηριστικά τῶν περιοχῶν εἶναι:

Ἀνεπάρκεια φυσικῶν πόρων, ἀσχολίες πού ἀποτελοῦν μοναδική πηγή ἐργασίας (κτηνοτροφία), ἀνεπαρκῆς λειτουργία τῆς ἀγορᾶς πού ὀφείλεται στήν ἀνεπάρκεια συγκοινωνιακῶν δικτύων καί στήν ἀπομόνωση. Ἡ συγκεκριμένη λειτουργία τῆς ἀγορᾶς περιορίζει τίς δυνατότητες ἀξιοποίησης τῶν προϊόντων, ὅπως καί τήν ἀνάπτυξη νέων δραστηριοτήτων. Ἀνεπαρκῆς τεχνική στήριξη, ἐξάντληση τῶν φυσικῶν πόρων πού ὀφείλεται στή χαμηλή παραγωγικότητα ἢ καί στήν ἀπουσία θεσμικῶν περιορισμῶν, ἔλλειψη ἐναλλακτικῶν οικονομικῶν δραστηριοτήτων.

Οἱ νησιωτικές περιοχές, μαζί μέ τίς παραμεθόριες, παρουσιάζουν λόγω τῆς θέσης τους εἰδικά προβλήματα, μικρές ἀποδόσεις καλλιέργειας καί χαμηλό εἰσόδημα. Ὁ πληθυσμός αὐτῶν τῶν περιοχῶν κατοικεῖ σέ μικροὺς οἰκισμούς, κάτω τῶν 1.000 κατοίκων, ὅπου παρατηρεῖται ἔλλειψη σέ ἔργα ὑποδομῆς, κοινωνική καί πολιτιστική ἀπομόνωση, περιορισμένη τεχνική ὑποστήριξη καί δυσκολία ἐνημέρωσης πού, σέ συνδυασμό μέ τό χαμηλό εἰσόδημα, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τήν τάση φυγῆς τῶν κατοίκων σέ ἄλλες δυναμικές περιοχές, μιά τάση πού συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Ἡ ἀγροτική κοινωνία καί οἱ ἐπιπτώσεις ἀπό τόν τουρισμό

Ὡς τουρισμός στόν ἀγροτικό χώρο τῆς Σαμοθράκης μπορεῖ νά θεωρηθεῖ κάθε μορφή ἡπιοῦ τουρισμοῦ πού ἐκδηλώνεται στήν περιφέρεια. Ἡ περιοχή προβάλλει τίς τοπικές δραστηριότητες, τήν ὑποδομή πού διαθέτει, τίς ιδιαίτερες ἐκδη-

λώσεις και προϊόντα, καθώς και τις φυσικές όμορφιές που τήν περιβάλλουν, ώστε να προσελκύει επισκέπτες. Ο τουρισμός σε νησιωτικές κοινωνίες είναι πολύ διαδεδομένο φαινόμενο στην Ελλάδα. Εντούτοις ο τουρισμός σε κοινωνίες που ακόμη και σήμερα διατηρούν τον αγροτικό τους χαρακτήρα και όπου ο πρωτογενής τομέας κατέχει τήν πρώτη θέση στην απασχόληση των κατοίκων, είναι σχετικά πρόσφατο φαινόμενο.

Ο τουρισμός στις αγροτικές κοινωνίες στοχεύει στη συνεργασία των τριών τομέων παραγωγής, τή δημιουργία έργων ύποδομής, τή ανάπτυξη τοπικών πρωτοβουλιών στην αγροτική κοινότητα, τή ενίσχυση του μικρού οικογενειακού εισοδήματος, τή συγκράτηση του τοπικού πληθυσμού, τή αξιοποίηση του φυσικού πλούτου, τή διάδοση των τοπικών παραδοσιακών προϊόντων, τή δραστηριοποίηση της αυτοδιοίκησης και των τοπικών φορέων για τή προώθηση τής ανάπτυξης τής περιοχής.

Ο τουρισμός που αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια στη Σαμοθράκη, παρέχει ευελιξία για παράλληλη εργασία σε περιπτώσεις που οι δυνατότητες απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα είτε είναι περιορισμένες ή περιορίζονται με τή πάροδο του χρόνου. Έτσι ο τουρισμός συμβάλλει στη διατήρηση και τή πρόληψη τής περιθωριοποίησης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

Επίσης συμβάλλει στη διατήρηση ενός αποδεκτού επιπέδου πληθυσμού εφόσον δίνει τή δυνατότητα απόκτησης ενός συγκρίσιμου οικογενειακού εισοδήματος με εκείνο των αστικών εισοδημάτων. Παράλληλα μπορεί να παίξει ρόλο στη διατήρηση τής οικολογικής και κοινωνικής ισορροπίας των πληθυσμιακά αποψιλωμένων νησιωτικών περιοχών, μετριάζοντας τους κινδύνους αποδιοργάνωσης και κατάρρευσής τους.

Γενικότερα οι επιπτώσεις από τήν ανάπτυξη του τουρισμού μπορούν να συγκεκριμενοποιηθούν στον αριθμό και στο είδος των τουριστών, στο στάδιο τής τουριστικής ανάπτυξης, στη διαφορά τής οικονομικής ανάπτυξης μεταξύ ντόπιων και επισκεπτών, στη διαφορά κοινωνικής και πολιτιστικής ανάπτυξης, στο φυσικό μέγεθος τής περιοχής υποδοχής που καθορίζει τον αριθμό επισκεπτών που μπορεί να φιλοξενήσει. Ο τουρισμός δημιουργεί θέσεις όχι μόνο στα κύρια και συμπληρωματικά τουριστικά καταλύματα τής Σαμοθράκης, αλλά σε άλλους κλάδους τής τοπικής οικονομίας οι οποίοι σχετίζονται άμεσα με τή λειτουργία του τουριστικού τομέα, καθώς επίσης σε κλάδους οι οποίοι του προσφέρουν τήν υποστήριξή τους.

Ακόμη, ο τουρισμός στη Σαμοθράκη έχει ως αποτέλεσμα τή δημιουργία οικονομικών δραστηριοτήτων οι οποίες επωφελούνται τής τουριστικής κατανάλωσης, ενώ αναπτύσσεται ή θέληση των ντόπιων να προβάλλουν τήν τοπική παραγωγή και κουλτούρα, τους δεσμούς που χαρακτηρίζουν τήν περιοχή. Εξάλλου μία κυρίαρχη τάση σήμερα του διεθνούς τουρισμού είναι ή αναζήτηση του τοπικού χρώματος στην κατανάλωση του χρόνου των διακοπών³¹.

Παρ' όλα αυτά ή συγκέντρωση του τουριστικού κύματος στον παράκτιο χώρο τής Σαμοθράκης αλλοιώνει και καταστρέφει αρκετούς από τους ευαίσθητους χώρους που μεσολαβούν μεταξύ των χερσαίων και θαλάσσιων οικοσυστημάτων³².

Η αδρανοποίηση των παραδοσιακών ασχολιών τής αγροτικής κοινωνίας του νησιού είναι ένα ζήτημα που προβάλλει έντονο. Οι ασχολούμενοι στους τομείς, στους οποίους στηρίχθηκε ή οικονομία και ή κοινωνία του νησιού, μειώνονται και αδρανοποιούνται οι εγχώριες παραγωγικές δυνάμεις. Ο τουριστικός κλάδος στο νησί από πρωτεύων και συμπληρωματικός που ήταν, σήμερα τείνει να γίνει μονοπωλιακός και ή εξειδίκευση ως βάση τής οικονομίας παραχωρεί τή θέση της στον παροξυσμό τής εξειδίκευσης.

Οι προσπάθειες στη Σαμοθράκη για τή δημιουργία συμπληρωματικών σχέσεων μεταξύ τουρισμού και αγροτικών ασχολιών και για τή μεθοδευμένη στροφή τής καταναλωτικής ζήτησης των επισκεπτών στα εγχώρια προϊόντα δεν φαίνεται να στέφονται πάντα από επιτυχία. Τα προϊόντα που καταναλώνονται από τους επισκέπτες έρχονται από τήν Αλεξανδρούπολη, ή και από τό εξωτερικό, αφού ή τοπική αγροτική οικονομία δεν μπορεί να καλύψει τις ανάγκες. Η εξέλιξη αυτή επιδρά στη νησιωτική οικονομία, ατάρχη πριν λίγα χρόνια, και ανεβάζει τήν εξάρτησή της από τις ξένες αγορές. Ταυτόχρονα ή εξέλιξη αυτή επιδρά τόσο στο παραγωγικό τοπίο του νησιού όσο και στον χώρο που εισπράττει ο επισκέπτης, αφού αντικρύζει τις έρημες περιοχές. Ερημοποίηση ιδιαίτερα όρατή στο νότιο μέρος του νησιού, όπου ή εγκατάλειψη των παλιών δοκιμασμένων τεχνικών στη γεωργία και τήν κτηνοτροφία με τήν εποχιακά εναλλασσόμενη βόσκηση, σε συνδυασμό με τις πυρκαγιές, που χρησιμοποιούνται για τήν αλλαγή χρήσεων γής, τραυματίζει τή γραφικότητα του χώρου³³.

Η δημιουργία ξενοδοχειακών συγκροτημάτων, έστιατορίων κ.ά. αποτελεί τεράστια παρέμβαση στον φυσικό χώρο, που χάνει τελικά τή φυ-

σικότητα και την αυθεντικότητά του. Παράλληλα υπάρχουν κάποιοι προβληματισμοί για το κόστος του τουρισμού στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον του νησιού, που αλλοιώνεται και συμβαδίζει με τις απαιτήσεις και τους στόχους του κάθε τουριστικού έτους. Τά ἤθη και τά ἐγχώρια συστήματα αξιών της τοπικής αγροτικής κοινωνίας είναι πλέον επιδεκτικά αλλαγών και τροποποιήσεων. Ο τουρισμός επιφέρει ένα σημαντικό ρήγμα στη συνέχεια των ἡθῶν, παράγοντας απότομες και συχνά συνταρακτικές αλλαγές και μεταλλάξεις. Παράλληλα με το ζήτημα της αλλοίωσης των φυσικών διαδικασιών του νησιού με την ἔλευση επισκεπτῶν και τουριστῶν, ἡ τροποποίηση κοινωνικῶν συμπεριφορῶν με μεγάλες ταχύτητες είναι κεντρικό ζήτημα. Οἱ διαφορές και αὐτά που διακόπτονται — ἐργασία, ζωή στὶς πόλεις, ἄγχος τοῦ αστικοῦ περιβάλλοντος — δὲν εἶναι ζητήματα μὴ σχετικά μεταξύ τους. Αὐτὸ σημαίνει πολλά, ἀλλὰ σίγουρα δὲν μεταφράζεται ὅτι τὸ ἕνα μεταφέρει τὰ χαρακτηριστικά του αὐτούσια μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἄλλου.

Τὰ ζητήματα που ἀνακύπτουν σήμερα στὴν κοινωνία τῆς Σαμοθράκης, που κατὰ μοναδικὸ τρόπο στὸν Ἑλλαδικὸ χώρο κυριαρχεῖ τὸ ἀγροτικό-κτηνοτροφικὸ στοιχείο και ὄχι ἡ σχετικὴ ἀπασχόληση με τὴ θάλασσα, εἶναι:

— Παρά τις ὑπάρχουσες ἀντιστάσεις, ἡ πλειοψηφούσα μορφή τουριστικῆς ἀναψυχῆς στὴ Σαμοθράκη ἀποσυνδέεται ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ χώρου, ἀπὸ τὴν ἐπαφή με τὸ αυθεντικὸ τοπικὸ στοιχείο, ἀπὸ τὴ γνωριμία με τὰ τοπικὰ προϊόντα που ὑπερβαίνει τὴν ἀπλή γαστρονομικὴ ἀπόλαυση. Ἐντείνεται ἡ ἀδιαφορία τοῦ τουρίστα γιὰ τὴν ἐγχώρια ζωή και φύση και ἐπιστρατεύονται ἀκραιές περιπτώσεις τουριστικοῦ προορισμοῦ στὸ νησί.

— Τὸ τουριστικὸ κύμα που ἔρχεται στὴ Σαμοθράκη συχνά προσφεύγει στὴν ἐπιπόλαιη συλλογὴ εἰκόνων και τὴ βουλημικὴ πρόσληψη θεαμάτων, ἐνός πλούσιου κοινωνικά και φυσικοῦ περιβάλλοντος. Τότε ἐλέγχεται γιὰ τὴν ἀπουσία εὐαισθησίας και ἀκόμη γιὰ τὴν ἀπουσία κριτικῆς συνείδησης.

— Εἶναι πολὺ διαδεδομένο ὀρισμένες κοινωνικὲς τάξεις τῆς πρωτεύουσας και τῶν μεγάλων αστικῶν κέντρων τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου νὰ κατευθύνονται στὴ Σαμοθράκη, ὄχι ἀποκλειστικά γιὰ τὴν παρθένα φύση και τὸν μοναδικὸ κοινωνικὸ περίγυρο που ἀναδεικνύει παλαιές, ξεχασμένες ἴσως μορφές διαβίωσης στὸν κάτοικο τοῦ αστικοῦ κέντρου, ἀλλὰ γιὰ λόγους κοινωνικῆς καταξίωσης. Ο Βεμπλέν συμπεριλάμβανε τὸ ταξίδι μέσα στὶς μορφές ἐπιδεικτικῆς κατανάλω-

σης³⁴, μιᾶς ἔννοιας που κατέχει σημαντικὴ, ἂν ὄχι κυρίαρχη, θέση στὸ ἔργο του, ὡς ἔκφραση τῆς καταναλωτικῆς συμπεριφορᾶς με στόχο τὴν κοινωνικὴ καταξίωση. Ο μὴ κριτικὸς τουρίστας, αὐτός που δὲν προσαρμόζει τὸ ταξίδι στὴ Σαμοθράκη στὶς προσωπικὲς ἀνάγκες, γίνεται ὄχι σπάνια ὑποτακτικὸς ἔναντι τῶν κοινωνικῶν δεδομένων που κυριαρχοῦν.

— Ἡ ἐγχώρια κοινωνία ὑποβάλλεται σὲ ἕναν ἀθέμιτο ὑπερτόνισμο τῶν μνημείων τῆς και ξεπερνᾷ τὴ φυσικὴ και ἀβίαστη δυναμικὴ τῆς ἀνάπτυξῆς τους. Πολιτισμὸς και ἤθη αλλοιώνονται, ἀκολουθώντας τις τουριστικὲς ἐπιταγές τῆς περιόδου. Ἐδῶ τὸ κράτος παρεμβαίνει γιὰ νὰ τονίσει τὴν ὑπερπροσφορὰ μνημείων και τουριστικῶν προορισμῶν στὴ Σαμοθράκη, χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπόψη παραμέτρους και κοινωνικὲς ἰδιομορφίες. Γιὰ παράδειγμα, ἡ διαδεδομένη και στὴ Σαμοθράκη κρατικὴ πολιτικὴ γιὰ τὴ διατήρηση παραδοσιακῶν οἰκισμῶν και τὴ «διάσωση» ὀρισμένων γραφικῶν χώρων (Χώρα), ἐνῶ πάσχει ἀπὸ ἔλλειμμα στρατηγικῆς και ὀλοκληρωμένου σχεδίου, σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἔφτασε σὲ ὑπερβολές με τὴ δημιουργία ζωνῶν, με στόχο τὴ δημιουργία τουριστικοῦ προϊόντος.

— Ο μαζικὸς τουρισμὸς ἀναλαμβάνει νὰ «ἐξημερώσει» τὸ ἐγχώριο πλούσιο πολιτισμικὸ περιβάλλον, ἔτσι ὥστε νὰ γίνῃ ἐλκυστικὸ και καταναλώσιμο ἀπὸ τοὺς ξένους ἐπισκέπτες³⁵, και ἀρκετές φορές γίνεται λογοτεχνικὴ παραγωγή χωρὶς σύνδεση και ἀναζήτηση τῆς βαθύτερης πραγματικότητας και δημοσιογραφικὴ παρέμβαση σὲ «εἰδικά» ἔντυπα.

— Τὰ πανηγύρια γίνονται πολιτικὲς ἐκδηλώσεις «ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Δήμου και τῆς Νομαρχίας», που δὲν ἔχουν ἀπολύτως καμία σχέση με τὸ κοινοτικὸ περιεχόμενο τῶν λαϊκῶν συνάξεων και διάφορους λόγους και πλᾶι σ' αὐτά προσφέρονται βιομηχανοποιημένα ἐνθύμια, χωρὶς τοπικὴ τεχνικὴ, φτιαγμένα ἀπὸ ἑταιρεῖες τῆς πρωτεύουσας ἢ και τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Συμπερασματικὲς παρατηρήσεις

Ἡ Σαμοθράκη με τὰ πλεονεκτήματα ἀπὸ τὸν τουρισμὸ ἄρχισε νὰ χάνῃ τὴ δικὴ τῆς ταυτότητα, ἀφοῦ ἡ ἔλλειψη προγραμματισμοῦ, ἡ ἀναζήτηση τοῦ εὐκολοῦ και γρήγορου εἰσοδήματος, ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ τις ξένες ἀγορές, ἡ ἐποχικότητα, οἱ ἀρνητικὲς περιβαλλοντικὲς και κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις, προκαλοῦν τόσο τὴν ἀλλαγὴ

της ψυχρότητας των κατοίκων και της κοινωνικής δομής της Σαμοθράκης, όσο και την αλλοίωση του φυσικού περιβάλλοντος.

Η άναρχη δόμηση υποβάθμισε το φυσικό κάλλος του τοπίου προσφέροντας τουριστικές υπηρεσίες χαμηλού επιπέδου. Ο πρόσκαιρος και εύκολος πλουτισμός, ιδίως από την πώληση γης, δημιούργησαν φροῦδες ἐλπίδες και ψευδείς ἐντυπώσεις στη συνείδηση της τοπικής κοινωνίας, με αποτέλεσμα την απουσία κάθε προγραμματισμού για το κοινωνικό, οικονομικό, πολιτιστικό και τουριστικό μέλλον του νησιού. Έτσι η Σαμοθράκη, αντί να εξελιχθεί σε πρότυπο τουριστικό προορισμό ἀπαράμιλλης φυσικής ὁμορφιάς και ἀναζήτησης της τοπικής κοινωνικής ιδιαιτερότητας, τείνει να μεταβληθεί σε παραμορφωμένο τοπίο τουριστικής περιοχής, γεγονός πολύ γνωστό στον Ἑλλαδικό χώρο.

Οι ἀπαιτήσεις ενός ολοκληρωμένου σχεδιαστικού ἐργαλείου καθοδήγησης των πολιτικών ἀνάπτυξης των ἀνθρωπίνων δράσεων στη Σαμοθράκη με βάση τη βιώσιμη ἀνάπτυξη, την ἀρμονική ἀλληλεπίδραση ἀνθρώπινης δράσης και φυσικοῦ-πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος, την ικανότητα για τουριστική ἀνάπτυξη και τη διασύνδεση των ἀλλαγών που δρομολογούνται ἀπό την ὑπαρξη των τουριστικῶν ροῶν και των ἀντιδράσεων του πολιτιστικοῦ, φυσικοῦ και κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, δείχνουν την ἀνάγκη για ὑπαρξη ἐνός σχεδίου για τὸν χώρο.

Τὸ σχέδιο θὰ πρέπει νὰ ἔχει ὡς κεντρικό αἷτημα, ἡ Σαμοθράκη νὰ διαδραματίζει και πάλι τὸν ρόλο πού της ἀρμόζει, ὅπως και στην ἀρχαιότητα, και ἀργότερα, ὅταν στὸν χώρο της διαδραματίστηκαν σημαντικά ἱστορικά γεγονότα πού ἐπηρέασαν ἀποφασιστικά την πορεία του θρακικοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἱστορία, τὰ μνημεῖα και ἡ παράδοση του νησιού ἐγγυῶνται μιὰ βιώσιμη ἀνάπτυξη και του σύγχρονου πολιτιστικοῦ τουρισμοῦ, πού θὰ διαθέτει τὸ συγκριτικό ἐκεῖνο πλεονέκτημα ἐνός ἀπαράμιλλου και διαφορετικοῦ τουριστικοῦ προϊόντος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τσαούσης, Δ., *Ἡ κοινωνία του ἀνθρώπου. Εἰσαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Ἀθήνα 1997, σ. 351.
2. Francis, E.K.L., «The personality Type according to Hesiod's Work and Days: A Culture Case Study», *Royal Sociology*, 1945, 10:3.
3. Redfield, R., *Peasant Sociology and Culture*, Chicago 1970, p. 61.
4. Τσαούσης, Δ., ὁ.π., σ. 354.
5. Childe, G., *Man Makes Himself*, London 1975, p. 310.

6. Wolf, E., *Peasants*, New Jersey 1966, p. vii.
7. Warren, R., *The Community in America*, Chicago 1978, p. 32.
8. Lefebvre, H., *Du rural a l'urbain*, Paris 1970, p. 58.
9. Halpern, J.M., *The changing village community*, 1976, p. 19.
10. Brehier, L., *Le monde byzantin*, Paris 1970, p. 89.
11. Δανηλιδής, Δ., *Νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, Ἀθήνα 1934, σ. 47.
12. Ἀμαντος, Κ., *Ἱστορία του βυζαντινοῦ κράτους*, Ἀθήνα 1953, σ. 34.
13. Βεργόπουλος, Κ., *Τὸ ἀγροτικό ζήτημα στην Ἑλλάδα. Ἡ κοινωνική ἐνσωμάτωση της γεωργίας*, Ἀθήνα 1975, σ. 50.
14. Κορδάτος, Γ., *Σελίδες ἀπό την ἱστορία του ἀγροτικοῦ κινήματος*, Ἀθήνα 1964, σ. 7.
15. Ψυρούκης, Ν., *Τὸ νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Ἀθήνα 1983, σ. 42.
16. Παγκόσμια Ἱστορία της Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν της ΕΣΣΔ, ἑλληνική ἐκδόση, τ. 5ος, σ. 314.
17. Sivignon, M., *Θεσσαλία. Γεωγραφική ἀνάλυση μιᾶς ἑλληνικῆς περιφέρειας*, Ἀθήνα 1992, σ. 668.
18. Βεργόπουλος, Κ., ὁ.π., σ. 329.
19. Κοῦκος, Μ., *Στὰ βήματα του Ὀρφέα. Ὀδοιπορικό της Θράκης*, Ἀλεξανδρούπολη 1991, σελ. 395.
20. Τσουνής, Γ., *Σαμοθράκη. Οἰκοτουριστικός ὁδηγός*, Σαμοθράκη 1998, σελ. 23.
21. Αἰ Πράξεις, κεφ. ΙΣΤ, στίχ. 11.
22. Κατσάνης, Ν., *Τὸ γλωσσικό ἰδίωμα της Σαμοθράκης*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 12.
23. Ἀπογραφές ΕΣΥΕ
24. Μουσοῦρου, Α., *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ἑλλάδα και στην Εὐρώπη*, Ἀθήνα 1991, σελ. 55-67.
25. Μπαμπανάσης, Σ., *Ἰδιομορφίες της ἀνάπτυξης στη Νότια Εὐρώπη*, Ἀθήνα 1985, σ. 252.
26. Μπαμπανάσης, Σ. - Σούλας, Κ., *Ἡ Ἑλλάδα στην περιφέρεια των ἀναπτυγμένων χωρῶν*, Ἀθήνα 1976, σ. 68.
27. Κουρκουλής, Χ., «Ἡ Θράκη και τὰ προβλήματα της», *ΘΡΑΚΙΚΑ*, τόμος 40, Ἀθήνα 1966, σελ. 107-126.
28. Kolodny, E., *Ἡ Σαμοθράκη στις ὄχθες του Νέκαρ*, Ἀθήνα 1985, σ. 14.
29. Kayser, K., *Ἀνθρωπογεωγραφία της Ἑλλάδας*, Ἀθήνα 1968, σ. 77.
30. Δραγούμης, Ι., *Σαμοθράκη*, Ἀθήνα 1985, σελ. 34.
31. Μάτσας, Δ. - Μπακιρτζής, Α., *Σαμοθράκη. Μικρός Πολιτισμικός Ὁδηγός*, Κομοτηνή-Σαμοθράκη 1998, σελ. 16.
32. Λέμαν, Κ., «Σαμοθράκη», *ΘΡΑΚΙΚΑ*, τόμος 23, Ἀθήνα 1957, σελ. 215-287.
33. Ἀναφορά του ἀυστριακοῦ ἀρχαιολόγου Gonze Alexander τὸ 1858 στὸ Κοῦκος, Μ., ὁ.π., σελ. 417 και του ἀγγλοῦ κληρικοῦ Henry Franshaw Tozer τὸ 1889 στὸ Παπαγεωργίου, Σ., *Σαμοθράκη*, Ἀθήνα 1982, σελ. 43.
34. Βαρβαρέσσος, Σ., *Τουρισμός. Οἰκονομικές Προσεγγίσεις*, Ἀθήνα 1997, σελ. 119.
35. Σηζίας, Γ., *Ὁ ἄλλος τουρισμός*, Ἀθήνα 1998, σ. 43.
36. Παντῆς, Γ., «Ἡ ἐρημοποίηση στα νησιά του Αἰγαίου», *Νέα Οἰκολογία*, 1/1988.
37. Βεμπλὲν, Θ., *Ἡ θεωρία της ἀργόσχολης τάξης*, Ἀθήνα 1982, σελ. 89.
38. Σηζίας, Γ., ὁ.π., σελ. 98.

Ε.Μ. Σιοράν

Ἡ φιλοσοφία τοῦ πεζοδρομίου

Σπῦρος Κουτρούλης

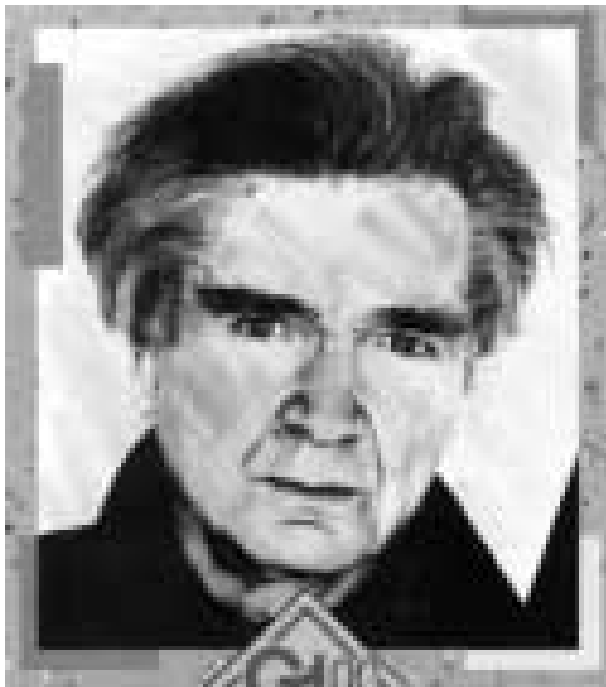
Ο ἐγγύτερα εὐρισκόμενος στὸν Διογένη τὸν Κυνικό σύγχρονος φιλόσοφος εἶναι ὁ γαλλο-ρουμάνος Ἐμίλ Σιοράν.

Γεννήθηκε στή Ρουμανία τὸ 1911 καὶ ἀπὸ τὸ 1937 ἔζησε καὶ ἔγραψε στή Γαλλία ὅπου καὶ πέθανε πρόσφατα. Ἐμπνεύστηκε κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὸν Μπεργκσόν ἀλλὰ στή συνέχεια ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸν Σοπενχάουερ καὶ τὸν Νίτσε. Ὁ λόγος του, δραστικά σαρκαστικός, ἐπιγραμματικός καὶ πυκνός, ἀποπνέει τὴν ἀνθρωπολογικὴ του ἀπαισιοδοξία, τὴν ριζικὴ ἀντίθεση πρὸς ὅλες τὶς διαστάσεις τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης σέ κάθε προσπάθεια οὐσιαστικῆς μεταλλαγῆς τῆς. Ὁ μισανθρωπισμός, πού ὁδηγεῖ τὸν στοχασμό του, δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει ὡς ἄμεσο προῖόν τὴν ἀπαξίωση κάθε ἀνθρώπινου δημιουργήματος. Παρὰ τὶς συχνές ἀκρότητες πού τὸν διακατέχουν ὥστε κάποτε ὁ σκεπτικισμός του νά μεταβάλλεται σέ μιά νέα μεταμόρφωση τοῦ δογματισμοῦ, ὑπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις μπορεῖ νά μᾶς βοηθήσει νά συλλάβουμε ἀφ' ἑνὸς τὰ ἀδιέξοδα τῆς ἀνθρωπολογικῆς αἰσιοδοξίας τοῦ νεωτερικοῦ κόσμου («ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνα λογικὸ καὶ «καλὸ» ὄν) καὶ ἀφ' ἑτέρου νά κατανοήσουμε τὶς πραγματικὲς διαστάσεις κάθε θεωρίας ἢ πίστεως ἢ ἰδεολογίας ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς προθέσεις τῶν δημιουργῶν τους. Ἄν ὁ Πλάτων ἐναντιώθηκε στὴν πρωταγορικὴ θέση ὅτι «πάντων πραγμάτων μέτρον ὁ ἄνθρωπος» διότι ἀνοίγει τὶς προοπτικὲς στὸν σχετικισμό, ὁ Σιοράν ἀντλεῖ τὸν σκεπτικισμό ἀπὸ τὴν ἀντίστροφη ἀκριβῶς θέση, δηλαδή τὸν μισανθρωπισμό.

Ὁ Σιοράν λοιπὸν στέκεται ἀπόλυτα ἐχθρικός σέ κάθε δόγμα, σέ κάθε θρησκεία, σέ κάθε ἀξία. Βεβαίως οἱ ἰδέες εἶναι ὄπλα καὶ κατὰ συνέπεια δέν μπορούμε νά κατηγοροῦμε τόσο αὐτές, ὅσο αὐτοὺς πού τὶς χρησιμοποιοῦν. Ἡ ἀναγωγή σέ ἀξίες ἀποκαλύπτει τὴν βούληση γιὰ κυριαρχία διὰ μέσου τῶν ἀξιῶν, διότι καμμία κυριαρχία δέν εἶναι νοητὴ χωρὶς τὴν ἀποδοχὴ ἀξιῶν τόσο ἀπὸ

αὐτοὺς πού κυριαρχοῦν ὅσο καὶ ἀπὸ αὐτοὺς πού κυριαρχοῦνται. Ἔτσι, κι ἂν ἀκόμη καταργοῦνταν οἱ «ιδέες», ἡ εἰρήνευση θά ἦταν προσωρινή, διότι νέες ἄμεσα θά τὶς ἀντικαταστοῦσαν. Παρ' ὅλα αὐτὰ θά παρακολουθήσουμε τὴν κριτικὴ τοῦ Σιοράν πρὸς τὴν πίστη καὶ σέ κάθε «δέον»: «Ἄν ὁ ἄνθρωπος χάσει τὴν ἱκανότητα τῆς ἀδιαφορίας: γίνεται δυνάμει φονιάς· ἂν μετατρέψει τὴν ἰδέα του σέ Θεό: οἱ συνέπειες εἶναι ἀνυπολόγιστες. Σκοτώνουμε πάντα ἐν ὀνόματι ἐνὸς θεοῦ ἢ ἐν ὀνόματι τῶν δόλιων παραποιήσεων του: οἱ ὑπερβολές πού προκάλεσε ὁ θεὸς Λόγος, ἡ ἰδέα τοῦ ἔθνους, τῆς τάξης ἢ τῆς φυλῆς συγγενεύουν μέ τὶς ὑπερβολές τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως ἢ τῆς Μεταρρύθμισης... Ὁ διάβολος ὡχρῖα μπροστὰ στὸν ἄνθρωπο πού κατέχει μίαν ἀλήθεια, τὴν ἀλήθεια του. Εἴμαστε ἄδικοι ἀπέναντι στοὺς Νέρωνες καὶ στοὺς Τιβέριους: δέν ἐπινόησαν αὐτοὶ τὴν ἔννοια τοῦ αἰρετικοῦ: ὑπῆρξαν ἀπλῶς διεφθαρμένοι ὄνειροπόλοι πού διασκέδαζαν μέ τὶς σφαγές. Οἱ ἀληθινοὶ ἐγκληματίες εἶναι ἐκεῖνοι πού ἐγκαθιδρύουν μιά θρησκευτικὴ ἢ πολιτικὴ ὀρθοδοξία καὶ ἔτσι διακρίνουν τὸν πιστὸ ἀπὸ τὸν σχισματικὸ»¹. Ὁμως ἡ ἀντίθεση πιστός-σχισματικός εἶναι μέρος τῆς γενικώτερης ἀντίθεσης ἐχθρός-φίλος, πού καθορίζει τὸ κοινωνικὸ. Δέν εἶναι οἱ ἀξίες πού διαφθεῖρουν τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν σπρώχνουν νά πράττει τὸ κακὸ στό ὄνομα τοῦ καλοῦ, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ σύσταση τοῦ ἀνθρώπου πού ἀπελευθερώνει ὅλες τὶς διαστάσεις τῆς διὰ τῆς ἀναγωγῆς τῆς σέ ἀξίες. Ὁ Π. Κονδύλης μέ λιγότερη δεξιότητα διαπιστώνει ὅτι «οἱ πρόξενοι τῶν μεγαλύτερων καταστροφῶν καὶ συμφορῶν στὴν ἴσαμε τώρα ἱστορία δέν ἦταν οἱ σχετικιστές, οἱ σκεπτικιστές καὶ οἱ μηδενιστές, παρά οἱ ἠθικιστές — καὶ μάλιστα στό ὄνομα τῆς «μόνης» ἀληθινῆς θρησκείας, τῆς «μόνης» ὀρθῆς πολιτικῆς ἢ τῆς «μόνης» κυρίαρχης φυλῆς»².

Ὁ Σιοράν θεωρεῖ ὅτι ὁ τύραννος καὶ ὁ μάρτυρας διακατέχονται ἀπὸ τὴν ἀνάλογη πνευματικὴ συγκρότηση ὥστε πολὺ εὐκόλα νά μποροῦν

Ὁ φιλόσοφος Ἐμίλ Σιοράν.

(Εἰκόνα τοῦ Δ.Θ. Ἀρβανίτη, ἀπό τό ἐξώφυλλο τοῦ βιβλίου «Ἐγκόλπιο ἀνασκολοπισμοῦ», ἐκδ. Ἐξάντας, Ἀθήνα 1988.)

νά ἐναλλάσσουν ρόλους καί ὁ σημερινός μάρτυρας νά γίνεται ὁ μελλοντικός τύραννος: «Ὅσο γιά τόν φανατικό εἶναι ἀδιάφθορος: ἂν σκοτώνει γιά μιάν ἰδέα, μπορεῖ κάλλιστα νά σκοτωθεῖ γι' αὐτήν» καί στίς δύο περιπτώσεις, τύραννος ἢ μάρτυρας εἶναι ἓνα τέρας. Δέν ὑπάρχουν πιό ἐπικίνδυνοι ἄνθρωποι ἀπό ἐκείνους πού ὑπόφεραν γιά μία πίστη: οἱ μεγάλοι διώκτες στρατολογοῦνται ἀνάμεσα στούς μάρτυρες πού δέν τούς ἔκοψαν τό κεφάλι»³.

Ἕνας συνεπής πρὸς τόν ἑαυτό του μηδενιστής πράττει ὅσο τό δυνατόν λιγότερα, ὁμιλεῖ ἐλάχιστα ἢ ὅταν ὁμιλεῖ περιπαίζει ὅ,τι κυριαρχεῖ καί ὑπάρχει. Ἡ πρακτική του παρουσιάζει σημαντικές ἂν καί ὄχι πάντα ὁμολογημένες ἀναλογίες πρὸς τόν ἀναχωρητή. Τό γεγονός τοῦτο δέν διαφεύγει ἀπό τόν Σιοράν, πού σημειώνει ὅτι «ὁ ἄνθρωπος μέ τήν ἰδεώδη διαύγεια, συνεπῶς ὁ ἰδεατά φυσιολογικός, δέ θά ἔπρεπε νά καταφεύγει σέ κάτι ἔξω ἀπό τό τίποτα πού βρίσκεται μέσα του»⁴. Ἐνῶ ἐπιπρόσθετα γράφει ὅτι ὁ μέγας του δάσκαλος, ὁ Διογένης ὁ Κυνικός, ἂν ἔχει γεννηθεῖ μετά τήν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ, πιθανότατα νά εἶχε ἐπιλέξει τήν ζωὴ ἑνός ἀσκητῆ: «Ποιός ξέρεי ἂν, μέσα στήν ἀντικοινωνικότητά του, ἓνας ἐπίνοσος πειρασμός γιά ἐξωανθρώπινη περιπέτεια δέν τόν ὠθοῦσε νά γίνει ἓνας ὅποιος ἀσκητής, πού ἀργότερα θά γινόταν ἅγιος, καί ἔ-

τσι θά χανόταν μέσα στήν μάζα τῶν εὐδαιμόνων καί τοῦ ἡμερολογίου; Τότε θά γινόταν τρελλός, αὐτός ὁ πιό φυσιολογικός ἄνθρωπος, γιατί θά εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπό κάθε διδασκαλία καί κάθε διδαχὴ. Τήν δυσειδῆ ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου ἦταν ὁ μόνος πού μποροῦσε νά μάς τήν ἀποκαλύψει»⁵.

Ὁ ριζικός ἀντιανθρωπισμός καί ὁ μηδενισμός εἶναι δύο μεγέθη πού συμπλέκονται καί ἀλληλοτροφοδοτοῦνται μέσα στόν στοχασμό τοῦ Σιοράν. Ἄν «μέσα στήν κλίμακα τῶν δημιουργημάτων μόνο ὁ ἄνθρωπος προκαλεῖ ἀδιάπτωτη ἀηδία»⁶, τότε οἱ προσπάθειες νά ξεφύγουμε ἀπό τό μηδέν εἶναι μάταιες καί ἀτελέσφορες: «ἂν μέ κάθε λέξη κερδίζουμε καί μία νίκη σέ βάρος τοῦ μηδενός, αὐτό συμβαίνει γιά νά τό ὑποστοῦμε πληρέστερα. Πεθαίνουμε ἀνάλογα μέ τίς λέξεις πού σκορπίζουμε γύρω μας»⁷. Ὁ λόγος εἶναι ἀνώφελος, ἡ ἐπιλογή τῆς σιωπῆς εἶναι ἡ μοναδική ἀξιοπρεπὴς στάση «μέσα στήν ἀτελεύτητη ἔκσταση τοῦ ἀμετάδοτου ρήματος, ὁ ἄνθρωπος θά ἔπρεπε νά ἀκούει μόνον τόν ἑαυτό του, νά πλάθει λέξεις γιά τίς σιωπές του καί ἀκουστικές συμφωνίες γιά τίς λύπες του μόνου»⁸.

Ἡ ἄρνηση κάθε ἀξίας εἶναι ταυτόσημη μέ τήν ἀποδοχὴ κάθε ἀξίας, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἀντιθέσεις πού μπορεῖ νά ὑφίστανται ἀναμεταξύ τους. Ὅπως ἡ πόρνη δέν δένεται μέ ἓναν συγκεκριμένο ἐραστή, τό ἴδιο καί ὁ σκεπτικιστής δέν ἀσπάζεται ἀποκλειστικά μιὰ ἀλήθεια. Ἔτσι ὁ Σιοράν θεωρεῖ ὅτι, ἐκτός ἀπό τίς πόρνες καί τούς σκεπτικιστές, «ἄλλοι οἱ ἄλλοι βουλιάζουν μέσα στό ψέμμα, ἐπειδὴ δέν μαντεύουν κἂν τήν ἰσοδυναμία πού ὑπάρχει μέσα στή μηδαμινότητα, ἀνάμεσα στίς ἀπολαύσεις καί στίς ἀλήθειες»⁹. Περισσότερο ἀναλυτικά σημειώνει: «ὁ φιλόσοφος ἔχοντας βγεῖ ἀπό τήν πλάνη τῶν συστημάτων καί τῶν δεισιδαιμονιῶν ἀλλά ἐπιμένοντας ἀκόμα στούς δρόμους τοῦ κόσμου, θά ἔπρεπε νά μιμηθεῖ τόν πυρρωνισμό (σ.Σ.Κ.: ἀπό τόν ἀρχαῖο σκεπτικιστὴ φιλόσοφο Πύρρων) τοῦ πεζοδρομίου τόν ὁποῖο ἐπιδειχνε τό λιγότερο δογματικό πρόσωπο: ἡ κοινὴ γυναίκα. Ἀπαλλαγμένη ἀπό ὅλα κι ἀνοιχτὴ σέ ὅλα· δεχτικὴ στή διάθεση καί στίς ἰδέες τοῦ πελάτη· ἀλλάζοντας τόνο καί πρόσωπο σέ κάθε εὐκαιρία... Νά στέκει ἀπέναντι στούς ἀνθρώπους καί στόν ἑαυτό σου χωρίς πεπειθήσεις, εἶναι τό ὑψηλό μάθημα τῆς πορνείας, περιφερόμενης ἀκαδημίας τῆς διαύγειας, στό περιθώριο τῆς κοινωνίας, ὅπως ἡ φιλοσοφία. «Ὅ,τι ξέρω τό ἔμαθα στό σχολεῖο τῶν γυναικῶν», θά ἔπρεπε νά κραυγάσει ὁ στοχαστής πού δέχεται τά

πάντα και αρνείται τά πάντα, όταν, σύμφωνα με τό παράδειγμά τους, ειδικεύεται στο κουρασμένο χαμόγελο, όταν οι άνθρωποι είναι γι' αυτόν μόνο πελάτες, και τά κράσπεδα του κόσμου αγορά ύπου πωλεί την πίκρα του, όπως οι συναδέλφισσές του, τό κορμί τους»¹⁰. Ἡ ἀπό καθέδρας φιλοσοφία πιθανόν νά φρίττει ἀπό τήν παρομοίωση τοῦ Σιοράν ἀνάμεσα στόν φιλόσοφο καί στήν πόρνη, ἀλλά ἄς μήν ξεχῶμε ὅτι φιλοδοξεῖ νά εἶναι κληρονόμος τοῦ εἰρωνικοῦ καί διασκεδαστικοῦ (μέ τήν ἀρχαία σημασία τῆς λέξης) πνεύματος τοῦ Διογένη.

Βεβαίως οἱ θρησκείες, οἱ ιδεολογίες ὅπως καί ὁ ἄνθρωπος, δέν ἔχουν ἀποκλειστικά καί μόνο τήν ἐφιαλτική καί σκοτεινή πλευρά πού τοὺς προσάπτει ὁ Σιοράν. Ἐνδεχομένως δέ ἂν προσπαθήσουμε νά διαγράψουμε τήν σκοτεινή πλευρά τοῦ ἀνθρώπου — ἂν βέβαια εἶναι δυνατό — τότε θά πρέπει νά διαγράψουμε καί τήν φωτεινή του πλευρά. Ἡ κριτική τοῦ Σιοράν, παρά τίς ἀναμενόμενες ὑπερβολές τοῦ εἰρωνικοῦ λόγου, δέν καταφέρνει νά ξεφύγει ἀπό τόν πειρασμό τοῦ δογματισμοῦ. Διότι τελικά τό οὐσιῶδες πρόβλημα τοῦ σκεπτικισμοῦ εἶναι ὅτι θά πρέπει κι αὐτός νά προτείνει μίαν ἀλήθεια (ἔστω κι ἀρνητική), τήν ὁποία θά πρέπει νά ὑπερασπίσει συγχρουόμενος μέ ἄλλες ἀλήθειες, καί ἡ ὁποία εἶναι: «δέν ὑπάρχει ἀλήθεια, ἡ ζωὴ δέν ἔχει νόημα».

Ἔτσι ὁ Σιοράν ὑποστηρίζει ὅτι αὐτός πού ἐπιθυμεῖ τό πᾶν (ὁ κατακτητής, ὁ κυρίαρχος) ὅπως καί ὁ ἀναρχικός (πού ἐπιθυμεῖ τήν καταστροφή ὁποιοῦδήποτε κυριαρχεῖ) δέν μποροῦν νά ξεφύγουν ἀπό τήν ἀθλιότητα τῆς ὑπάρξεως. Παράμενει «πιστός» στήν θέση ὅτι «ἡ ζωὴ δέν ἔχει νόημα, δέν μπορεῖ νά ἔχει. Ἄν μιά ἀπρόβλεπτη ἀποκάλυψη μᾶς ἔπειθε γιά τό ἀντίθετο θά ἔπρεπε νά αὐτοκτονήσουμε στή στιγμή. Ἄναπνέουμε ἀκόμα παρότι δέν ὑπάρχει ἀέρας· ἀλλά θά παθαίναμε ἀκαριαία ἀσφυξία ἂν μᾶς στεροῦσαν τή χαρά τῆς ματαιότητος»¹¹. Ἡ μοῖρα τοῦ κατακτητῆ, ἐκείνου πού θέλει νά ἐνωθεῖ μέ τό πᾶν, εἶναι ἡ ἀνία. Ὅμως «ὁ ὄνειροπόλος κατακτητής εἶναι ἡ μεγαλύτερη θεομηνία γιά τοὺς ἀνθρώπους· ἐντούτοις σπεύδουν νά τόν λατρέψουν, μαγεμένοι καθὼς εἶναι ἀπό τά διάστροφα σχέδιά του, τά βλαβερὰ του ιδεώδη, τίς νοσηρές φιλοδοξίες του. Κανένα λογικό ὄν δέν ἔγινε ἀντικείμενο λατρείας, δέν ἄφησε ὄνομα, δέν ἄφησε τή σφραγίδα του σέ κάποιο γεγονός... Ἡ ἀνθρωπότητα λάτρεψε μόνο τοὺς ἐξολοθρευτές της. Τά βασίλεια ὅπου οἱ πολῖτες ἔσθθησαν εἰρηνικά δέν ἐμφανίζονται καθόλου μέσα στήν ἱστορία, οὔτε ὁ

συνετός ἡγεμόνας, ὁ ὁποῖος ἀνέκαθεν περιφρονεῖται ἀπό τοὺς ὑπηκόους του· τό πλῆθος ἀγαπάει τό μυθιστόρημα, ἔστω κι ἂν τοῦ κοστίζει, γιὰ τό σκάνδαλο τῶν ἡθῶν συνιστᾷ τό ὑφάδι τῆς ἀνθρώπινης περιέργειας καί τό ὑπόγειο ρεῦμα κάθε συμβάντος»¹². Γιά νά καταλήξει: «Δέν ἔχετε συνεισφέρει σέ μία καταστροφή: θά ἐξαφανιστεῖτε χωρίς νά ἀφήσετε ἴχνος πίσω σας»¹³. Ποιά εἶναι ἡ στάση πού τελικά προτείνει; «Ὅποιος περιφρονεῖ τά πάντα ὀφείλει νά παίρνει μίαν ἔκφραση τέλει ἀξιοπρέπειας, νά ἐξαπατᾷ τοὺς ἄλλους καί τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του ἀκόμα: ἔτσι θά ἐπιτελεῖται πιό εὐκόλα τό καθήκον του ὡς ψευδοζωντανού»¹⁴ ἢ καί «λάτρης τῶν διαδοχικῶν πατρίδων, δέν ἐλπίζει πιά σέ καμμία: ἀσάλευτος μέσα σέ ἕνα ἄχρονο λυκόφως, πολίτης τοῦ κόσμου — καί κανενός κόσμου — εἶναι ἄπραγος, χωρίς ὄνομα καί δύναμη... Δέν ξέρω πιά νά πῶ ἀπό πού ἐρχομαι: μέσα στοὺς ναοὺς, εἶμαι χωρίς πίστη· μέσα στίς πόλεις, χωρίς θέρμη· κοντά στοὺς ὁμοίους μου, χωρίς περιέργεια· πάνω στή γῆ, χωρίς βεβαιότητες. Δώστε μου μιά καθορισμένη ἐπιθυμία, καί θά ἀνατρέψω τόν κόσμο... Ὁνειρεύομαι μιά βούληση — ναί, ὅ,τι βούλωμαι μοῦ φαίνεται ἀνάξιο. Σάν βάνδαλος, μέ τό σαράκι τῆς μελαγχολίας, πορεύομαι χωρίς σκοπό, ἐγὼ χωρίς ἐγώ, κι ἐγὼ δέν ξέρω πρὸς ποιά γωνιά... γιά νά ἀνακαλύψω ἕναν ἐγκαταλελειμένο Θεό, ἕναν ἄθεο Θεό, καί νά κοιμηθῶ στή σκιά τῶν ὑστατων ἀμβολιῶν καί τῶν ὑστατων θαυμάτων του»¹⁵.

Ὅμως ἂν καί ὁ Σιοράν δέν ἐμπιστεύεται τήν «πραγματικότητα» καμμιᾶς ἰδέας, κανενός ἰδανικοῦ, θεωρεῖ ἀναγκαῖα τήν κατασκευὴ μύθων γιά ἕναν πολιτισμό, πού δέν ἐπιθυμεῖ νά περιπέσει στήν παρακμή. Κατ' αὐτόν «ἕνας πολιτισμός ἀρχίζει νά ἐκπίπτει ἀπό τή στιγμή πού ἡ Ζωὴ ἀποβαίνει ἡ μοναδική του ψύχωση»¹⁶ ἐνῶ «ἡ δραστηριότητα ἑνός πολιτισμοῦ κατὰ τίς γόνιμες στιγμές του ἐξάγει τίς ἰδέες ἀπό τό ἀφηρημένο του μηδέν, μετασχηματίζει τίς ἔννοιες σέ μύθους»¹⁷. Ἡ δημιουργικότητα ἑνός πολιτισμοῦ συνυφαίνεται μέ τήν ἱκανότητα κατασκευῆς θεῶν: «Ἐνας λαός πεθαίνει ὅταν δέν ἔχει πλέον τή δύναμη νά ἐπινοήσει ἄλλους θεοὺς, ἄλλους μύθους, ἄλλους παραλογισμούς· τά εἰδῶλα ὠχριοῦν καί ἐξαφανίζονται· προσπαθεῖ πιά νά τὰ ἀντλήσει ἀπό ἄλλου, καί νιώθει μόνος μπροστά σέ ἄγνωστα τέρατα. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ παρακμή. Ἄλλᾳ ἂν ἕνα ἀπό αὐτά τά τέρατα τόν κυριεύσει, ἕνας ἄλλος κόσμος — στερημένος, σκοτεινός, ἀνυπόφορος — κλονίζεται μέχρι νά ἐξαντλήσει τό θεό του καί νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό αὐτόν· για-

τί ο άνθρωπος είναι ελεύθερος — και στείρος — μόνο στο διάστημα που οι θεοί πεθαίνουν· δοῦλος — και δημιουργός — είναι στο διάστημα που —πραγματικοί τύραννοι— εὐημεροῦν¹⁸. Ἐάν σέ συλλογικό επίπεδο ὁ Σιοράν ἀποκαλύπτει κάποιες ἀναμφισβήτητες χρησιμότητες στό θρησκευτικό φαινόμενο, σέ προσωπικό επίπεδο συνδυάζει τίς σκληρές ἐπιθέσεις στόν χριστιανισμό — ἰδιαίτερα δέ στόν Ἀπόστολο Παῦλο («ὁ μεγαλύτερος κομματάρχης ὄλων τῶν ἐποχῶν, ἔκανε τίς περιοδεῖες του μολύνοντας μέ τίς ἐπιστολές του τήν αἴθρια τοῦ ἀρχαίου λυκόφωτος»), μέ τίς συχνές ὁμολογίες ὅτι δέν μπορεῖ νά τόν ἀγνοήσει καί νά σταθεῖ ἀπέναντί του ἀδιάφορος: «Μισῶ ὄλους τοὺς θεοὺς· δέν εἶμαι ἀρκετά ὑγιής γιά νά τοὺς περιφρονήσω. Αὐτὴ εἶναι ἡ μεγάλη ταπείνωση τοῦ Ἀδιάφορου»¹⁹ ἢ καί «ὅπως καί νά ἔχουν τά πράγματα οἱ ὄμοιοι μου εἶναι πολὺ ἀδύναμοι γιά νά βαστάξουν τόν οὐρανόν»²⁰. Ἡ στάση τοῦ Σιοράν, ἡ διαρκὴς πάλη μέ τό Θεό, ἀποδεικνύει τήν ὑπαρξιακή προσέγγιση τοῦ ἱεροῦ. Ἔτσι δέν μᾶς ἐκπλήσσει ἀλλά θεωροῦμε ὡς ἀπόρροια τῆς ὑπαρξιακῆς του ἔντασης ὅτι τελικῶς στρέφεται συγχρόνως πρός τοὺς κυνικούς καί τοὺς ἀσκητές τῆς ἐρήμου, δηλαδή σέ δύο πνευματικές καταστάσεις ὅπου ἀναιροῦνται ἐμπράκτως ἡ ἐκκοσμίκευση τῆς θρησκείας, ἡ ὕβρις καί ἡ παράνοια τοῦ χρήματος καί τῆς ἐξουσίας: «Μέ πόση τρυφερότητα καί πόσο φθόνος στρέφονται οἱ σκέψεις μου πρός τοὺς ἀσκητές τῆς ἐρήμου καί πρός τοὺς κυνικούς! Ἀρνηση κατοχῆς τοῦ παραμικροῦ ἀντικειμένου: αὐτοῦ τοῦ τραπεζιοῦ, αὐτοῦ τοῦ κρεβατιοῦ, αὐτῶν τῶν ἐνδυμάτων... Τό ρούχο παρεμβάλλεται ἀνάμεσα σέ μᾶς καί τό μηδέν. Ἄλλοτε, μονήρεις ἄνθρωποι ἀπογυμνώνονταν ἀπό τά πάντα γιά νά ταυτιστοῦν μέ τόν ἑαυτό τους: στήν ἔρημο ἢ στό δρόμο, ἀπολαμβάνοντας ἐξίσου τήν ἀπογύμνωσή τους, ἄγγιζαν τήν ὑπέρτατη τύχη: ἐξισώνονταν μέ τοὺς νεκρούς»²¹.

Ὡς ριζικά ἄπιστος, ὁ Σιοράν αἰσθάνεται κοντύτερα πρός τόν καιροσκόπο (δηλαδή σ' αὐτόν που δέν παίρνει σοβαρά καμμιά ἰδέα) παρά πρός τόν ἥρωα (πού θυσιάζεται χάριν τῆς ἰδέας): «οἱ καιροσκόποι ἔσωσαν τοὺς λαούς, οἱ ἥρωες τοὺς κατὰστροφῆσαν»²². Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ καταδίκη τοῦ ἠθικισμοῦ καί τῶν ἠθικολόγων: «Ἐάν στόν ἕναν δίσκο μᾶς ζυγαριάς βάζαμε τό κακό που ἐξαπέλυσαν οἱ «καλοί» μέσα στόν κόσμον καί στόν ἄλλο δίσκο τό κακό που ἔκαναν οἱ ἄνθρωποι χωρίς ἀρχές καί ἐνδοιασμούς, ἡ ζυγαριά θά ἔκλινε πρός τόν πρῶτο δίσκο. Μέσα στό πνεῦμα

πού τήν προτείνει, κάθε σωτηριολογία στήνει μιά λαίμητρο»²³.

Ὁ ἄπιστος, ὁ μηδενιστής, ὅπως καί ὁ ἀναχωρητής καί ὁ κυνικός θά ὑπάρχουν μόνον ὡς ἐξαιρέσεις στό περιθώριο τῆς κοινωνίας. Ἀντίθετα ἡ πλειονότητα θά ἐναλλάσσει τήν μία πίστη μέ μία ἄλλη, τόν ἕνα θεό μέ κάποιον ἄλλο. Θά ἔχει ζωτική ἀνάγκη τίς ἰδέες, τόν μῦθο, τήν «σωτηριολογία». Ὅταν γκρεμίζει δέ τοὺς καθιερωμένους θεοὺς, θά τοὺς ἀντικαθιστᾷ μέ νέους, εἴτε εἶναι ὁ Θεός-χρῆμα εἴτε εἶναι τό κόμμα-ἐκκλησία. Θά δολοφονεῖ δέ καί θά ἀντλεῖ ἱκανοποίηση ἀπό τήν ὀδύνη τοῦ ἄλλου, στό ὄνομα τῶν εὐγενέστερων καί ὑψηλότερων ἰδανικῶν καί ἰδεῶν.

Ὁ Ε. Σιοράν, ἰδιαίτερα ἱκανός τεχνίτης τοῦ εἰρωνικοῦ λόγου, ὑποδεικνύει τά ὅρια κάθε ἰδεολογίας, κάθε θρησκείας, κάθε φιλόδοξου πολιτικοῦ προγράμματος. Ἐκκινώντας ἀπό τόν μισανθρωπισμό, τεντώνει μέ μελαγχολικὴ διάθεση τήν ἀμφιβολία του πρός τό ἴδιο τό γεγονός τῆς ζωῆς. Ὡς γνήσιου σκεπτικιστῆ θά πρέπει τελικῶς νά τοῦ ἀντιταχθεῖ τό ἐπιχείρημα ὅτι «ἂν δέν ὑπάρχει καμμιά ἀλήθεια, τότε καί ἡ ἴδια ἡ πρότασή του καθίσταται χωρίς περιεχόμενο». Συνεπῶς κάποιες ἀλήθειες — ἔστω καί προσωρινές καί σπασμωδικῶς ἐλέγξιμες — θά πρέπει κάθε φορά νά ἀποφασίζουμε ὅτι γίνονται ἀποδεκτές.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ε.Μ. Σιοράν, «Ἐγκόλπιο Ἀνασκολοπισμοῦ», ἐκδ. Ἐξάντας, Ἀθήνα 1988, μτφρ. Κ. Παπαγιώργη, σελ. 10.
2. Π. Κονδύλη «Ἴσχυς καί Ἀπόφαση», ἐκδ. Στιγμὴ 1991, σελ. 225.
3. Ε.Μ. Σιοράν, «Ἐγκόλπιο Ἀνασκολοπισμοῦ», σελ. 13.
4. ἔ.ἀ., σελ. 15.
5. ἔ.ἀ., σελ. 135.
6. ἔ.ἀ., σελ. 35.
7. ἔ.ἀ., σελ. 36.
8. ἔ.ἀ., σελ. 36.
9. ἔ.ἀ., σελ. 87.
10. ἔ.ἀ., σελ. 164.
11. ἔ.ἀ., σελ. 216.
12. ἔ.ἀ., σελ. 208-209.
13. ἔ.ἀ., σελ. 210.
14. ἔ.ἀ., σελ. 214.
15. ἔ.ἀ., σελ. 206-207.
16. ἔ.ἀ., σελ. 225.
17. ἔ.ἀ., σελ. 225.
18. ἔ.ἀ., σελ. 227-228.
19. ἔ.ἀ., σελ. 264.
20. ἔ.ἀ., σελ. 279.
21. ἔ.ἀ., σελ. 338-339.
22. ἔ.ἀ., σελ. 188.
23. ἔ.ἀ., σελ. 188.

Στούς Ἐπιβάτες τῆς Θράκης

Μιά νοσταλγική ἐπιστροφή

Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος

Μιά ἑλληνική πολίχνη τῆς Θράκης 2.500 ψυχῶν περίπου κατά τό 1912¹, οἱ Ἐπιβάτες, ἤ τά Ἐπιβάτα, κατ' ἄλλους Ἴπποβάτες καί μεταξύ τῶν ἀπλουστέρων γηγενῶν ἐντοπίων Πιβάτες καί Πλιβάτες, τό Μποάτος ἤ τό Μπικάτος τῶν Ὄθωμανῶν καί Σελήμ πασᾶ, μετά τό ἀπαισίας μνήμης 1922, ἀναπτύσσεται ἐπί τῆς βορείου ἀκτῆς τῆς Προποντίδος, τῆς γνωστῆς καί ὡς Θάλασσας τοῦ Μαρμαρά, στίς παρυφές τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πανάρχαιες οἱ ρίζες της, συμμερίστηκε δέ, ὅπως ἦταν φυσικό, τίς ἀγωνίες, τίς λαχτάρες, τοὺς θριάμβους, τά δράματα καί τό δράμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, σέ παλαιότερες καί νεώτερες ἐποχές. Οἱ νεώτερες συνοδεύονται μέ τίς πιό τραυματικές καί ζώσες ἐμπειρίες. Ἡ πολίχνη αὐτή, διά τῆς ὁποίας διέρχεται ἡ Ἐγνατία ὁδός, θρίσκεται μισή ὥρα ἀνατολικῶς τῆς Σηλυβρίας, στήν ὁποία καί ἀνήκει ἐκκλησιαστικῶς, καί δέκα ὥρες δυτικῶς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μόλις ἀπό λήγοντα τόν 2ο μ.Χ. αἰ. ἔχουμε ἰσχνές ἐπιγραφικές μαρτυρίες τοῦ οἰκισμοῦ². Τοῦ τόπου δέσποζε ἄλλοτε μέγας ὀχυρωματικός πύργος, κτισθείς ὑπό τοῦ μεγάλου δουκός Ἀλεξίου τοῦ Ἀποκαύκου, μεταξύ 1340 καί 1350. Σωζόταν ἄρτιος μέχρι τό 1878, ὁπότε οἱ Ἐπιβατινοί ἄρχισαν νά χρησιμοποιοῦν τά οἰκοδομικά του ὑλικά γιά τήν ἀνοικοδόμηση περικαλλοῦς ναοῦ τῆς ἁγίας Παρασκευῆς τῆς νέας τῆς Ἐπιβατινῆς, πολιούχου τοῦ τόπου. Τό 1885 ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς βρῆκε τόν πύργο ἡμικατεστραμμένον καί σημείωσε ὅτι σέ λίγο μόνο τά θεμέλιά του θά ὑπάρχουν. Οἱ οἰκοδόμοι, ἐξ ἄλλου, εἶχαν χρησιμοποιήσει γιά τήν κατασκευή τοῦ ναοῦ πολλά γλυπτά καί ἐνεπίγραφα μέλη, πού συνεχέντρωσαν ἀπό τά γύρω χωριά καί ἰδίως ἀπό τό Μακροχώρι. Μέχρι τό 1900, πάντως, στό τμήμα πού εἶχε σωθεῖ, ἔμεναν δύο φτωχές οἰκογένειες καί κανένας περαστικός. Τέλος, μεταξύ 1912 καί 1916, ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει διαλύθηκε καί τό ὑλικό του χρησιμοποιήθηκε γιά τή σκυρόστρωση τοῦ δρόμου Ση-

λυβρίας-Τυρολόης, πού περνοῦσε ἀπό κεῖ. Γιά τόν ἴδιο λόγο κατεδαφίσθηκε καί ἡ σωζομένη μέχρι τότε ἀνατολική πλευρά τοῦ τείχους τῆς Σηλυβρίας³. Ἀλλά καί ἡ μεγαλοπρεπής ἐκκλησία τῆς ἁγίας Παρασκευῆς δέν εἶχε καλλίτερη τύχη. Μετά τήν ἐκκένωση τῶν Ἐπιβατῶν ἀπό τοὺς Ἕλληνες κατοίκους τοὺς τό 1922, χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀποθήκη καί τέλος κατεδαφίσθηκε τό 1979⁴.

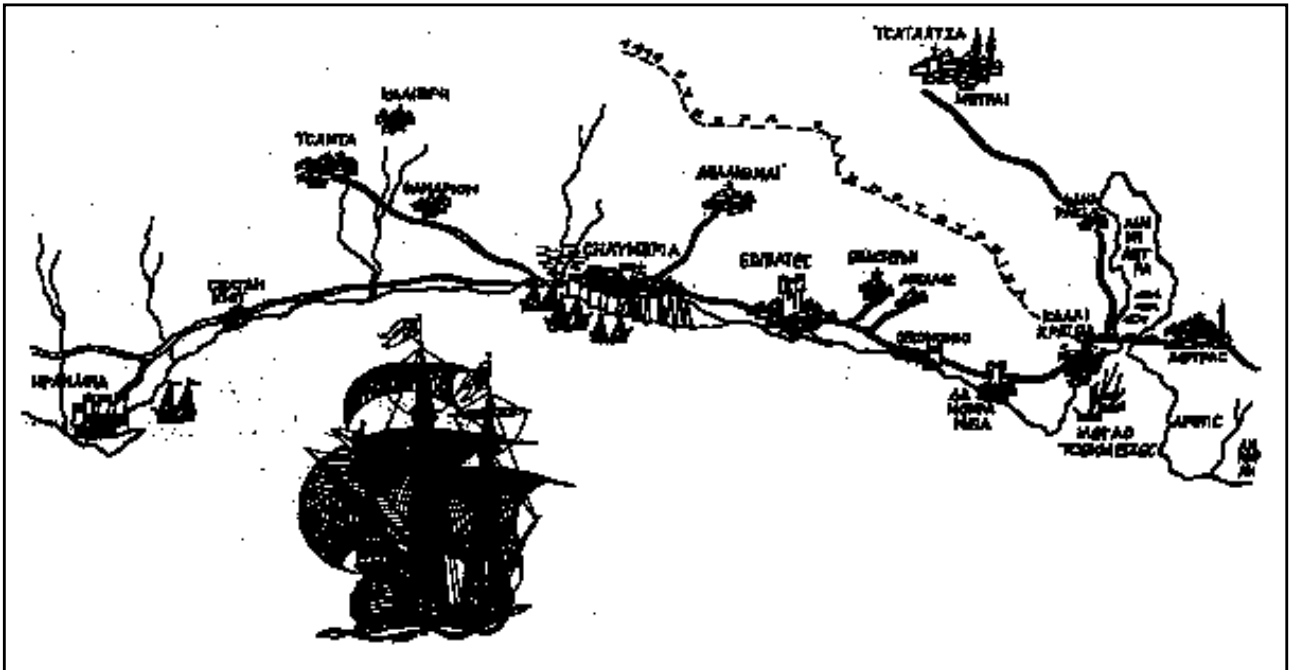
Τό πρωί τῆς 25ης Μαΐου ξεκινήσαμε ἀπό τήν Πόλη, μέ προορισμό τοὺς Ἐπιβάτες. Ὁ σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Σελευκείας κ. Κύριλλος, μέ τόν διάκονό του, ὁ Μέγας Οἰκονόμος τοῦ Πατριαρχείου πατήρ Μελέτιος Σακκουλίδης καί ὁ γράφων. Πᾶμε νά λειτουργήσουμε γιά τοὺς Ἐπιβατινοὺς, πού ἐρχονται ἀπό τοὺς Νέους Ἐπιβάτες Θεσσαλονίκης.

Μᾶς δέχονται οἱ τοπικές ἀρχές καί μᾶς ὀδηγοῦν στήν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου, πού εἶχε μετατραπῆ σέ τζαμί ἄλλοτε καί ἐν συνεχείᾳ, ὅπως εἶχε συμβεῖ καί παλιότερα, κἀηκε. Γι' αὐτό καί δέν ἔχει στέγη σήμερα. Διασώζει, ὅμως, τήν κτητορική της ἐπιγραφή ἐπί μαρμάρου, πού δέν εἶναι ἴσως γνωστή, πάνω ἀπό τή μοναδική δυτική εἴσοδο, καί ἔχει ὡς ἐξῆς:

*+ Θεία συνάρσει καί εὐδοκίᾳ τόν τοῦ ἁγίου καί πανενδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου ναόν καέντα ἤγειραν αὐθις ἐκ θεμελίων οἱ σεμνοί καί φιλόχριστοι ἄνδρες τῶν ἐγχωρίων, ἀντιλήψει καί δαπάνη τῶν ὄλων κατοίκων φύλαττε οὖν, φρούρει ταύτης τῆς χώρας πιστόν οἶκον
Σὺ περίβλεπτος καί πολυάθλος ἐν ἀ(νθρώπ)οις τοῖς ἀνικῆτοις, ἀναδειχθεῖσιν ἐν μαρτυρίοις, ἔτι ἔχων πρός τόν Σωτῆρα Χριστόν παρῆρησιαν ἀκατάπαυστον, πράττοις ὑπέρ ἡμῶν παρῆρησιαν.
Τῇ 15ῃ Μαρτίου 1857⁵.*

Μέσα στόν χώρο τῆς ἐκκλησίας ἔχουν ἐναποτεθεῖ καί δύο ἐπιτύμβιες πλάκες.

Ἡ πρώτη φέρει ἀπλοϊκή ἀνάγλυψη παρά-

σταση ἐφίππου ποιμένος καί δύο προβάτων πού βόσκουν, μέ ένα σταυρό στό κέντρο καί τό ὄνομα τοῦ νεκροῦ, χωρίς καμμιά ἄλλη ἔνδειξη: ΔΙ-ΑΚΟΜΗΣ ΒΕΗΚΟΣ [= Γιακουμῆς, Ἰάκωβος Βεΐκος]⁶. Μεταγενεστέρως ἔχουν ἀποξεσθεῖ ὁ σταυρός καί οἱ κεφαλές τῶν ποιμένων.

Ἡ δευτέρη ἐπιτύμβια πλάκα φέρει ἐπί κεφαλῆς σταυρόν ἐντός στεφάνου καί τά ἐξῆς:

Ἰπό τοῦτον τόν τύμβον κείνται ὅ,τε Ἰωάννης Δη//μητρίου Φερμέλετζῆς καί ἡ θυγάτηρ αὐτοῦ Αἰ//κατερίνη, σύζυγος Θεοδώρου Μαύρου. Ὁ μέν ἔλ//κων τό γένος εἶν' Τεσσαράκοντα Ἐκκλησιῶν καί// ἐγκατασταθεῖς ἐνταῦθα πρὸς διόριον (;)⁷ ἀπεδήμησε τήν 9 Ἰανουαρίου 1864 ἐτῶν 75, αὐτή// δέ γεννηθεῖσα τῷ 1826 ἀπέβωσε τήν 26 Νοεμβρίου τοῦ 1870⁸.

Δέν ἄργησε νά φθάσει καί τό ἀναμενόμενον ἐκκλησίασμα. Πρόκειται γιά τή δεύτερη καί τήν τρίτη γενεά τῶν ξεριζωμένων Ἐπιβατιῶν, πού εἶχαν συνοικισθεῖ πρὸ 80ετίας σχεδόν, κατά τό 1/4 περίπου, στούς Νέους Ἐπιβάτες Θεσσαλονίκης (Οἱ ὑπόλοιποι, ὄχι ὀλιγώτερον νοσταλγοί, σκόρπισαν ἀνά τήν Ἑλλάδα). Ἐπιστρέφουν μέ νοσταλγία καί συντριβή στίς ρίζες τῶν προγόνων. Πραγματοποιοῦν προσκύνημα στή γενέθλια γῆ, ἀπό ὅπου ἀπέσπασαν τούς γονεῖς ἢ τούς παπποῦδες οἱ παράλογες συνθήκες τῶν καιρῶν. Ὁστόσο ἕνα ἄροατο καί ἀνεξιχνίαστο νῆμα τούς συνδέει μέ τά πάτρια χῶματα. Ἐνας ὀμφάλιος λῶρος, πού δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποκοπεῖ ποτέ. Τούς παρατηρῶ ἕναν-ἕναν. Ἐχουν ὄλοι ἕνα ὑγρό

καί βαθύτατο βλέμμα καί μιά σπάνια κατάνυξη, μέσα σ' ἕνα ἐξαιρετικά φορτισμένο κλῆμα. Αἰσθάνονται τήν ἀκτινοβολία τῶν ἀψύχων, πού ἀντανάκλουν — αὐτά τά ὠραῖα ἐρείπια — τήν ψυχή τοῦ τόπου, κυριολεκτικῶς. Πατοῦν τό ἴδιο τό χῶμα, πού ποτίστηκε μέ τόν τίμιο ἰδρώτα τῶν προγόνων καί περιέκλεισε τά σώματα τῶν προαπελθόντων γεννητόρων. Δροσίζονται ἀπό τίς ἴδιες θαλάσσιες αὔρες, τίς ἀρμυρές ἀνάσες τῆς Προποντίδας. Ἀπέναντί τους διαγράφονται τά Προικόννησα, μέ πρῶτο-πρῶτο τόν Μαρμαρά. Στό βάθος πρὸς τήν Ἀνατολή, πίσω ἀπ' τ' ἀκρωτήρι τ' Αἰ-Λιᾶ, ὑποφώσκει ἡ αἰώνια Βασιλεύουσα.

Ὁ ὄρθρος καί ἡ λειτουργία, μετά διακοπή καί σιγή ὀκτώ σχεδόν δεκαετηρίδων, ξαναφέρνουν τόν Ἑλληνα Λόγο στίς ἀρχαῖες κοιτίδες του. Συνεχίζουν μιάν ἀκόμα ἀπ' τίς ἀτέλειωτες λειτουργίες τοῦ Γένους.

Στή μικρά εἴσοδο, μετά τό ἀπολυτίκιο τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναλήψεως, πού ἦταν χθές, ψάλλεται τό τοῦ ἀγίου τῆς ἡμέρας. Σήμερα τιμᾶται ἡ εὑρεσις τῆς τιμίας κεφαλῆς τοῦ προφήτου, προδρόμου καί βαπτιστοῦ Ἰωάννου· εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὅτι τό τίμιο λείψανο τοῦ χεριοῦ του, μέ τή μνημειώδη βυζαντινὴ ἐπιγραφή, ἡ χεῖρ ἡ ἀψαμένη τήν ἀκήρατον κορυφήν τοῦ Δεσπότη, βρίσκεται μεταξύ τῶν ἐκθεμάτων τῶν σουλτανικῶν ἀνακτόρων τοῦ Τόπ-Καπού, στήν Κωνσταντινούπολη. Ψέλλοντας τό θαυμάσιο δοξαστικό τῶν Θεοφανείων *Τὴν χεῖρα Σου τὴν ἀψαμένην τὴν ἀ-*

κήρατον κορυφήν τοῦ Δεσπότη, ἔκλεισε, ὡς γνωστόν, τὸν κύκλο τῆς ζωῆς του ὁ κοσμοκαλόγηρος μπάριμπα-Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ἐψάλλη, ἀκόμη, ὕστερα ἀπὸ τόσα πολλά χρόνια, καί τὸ ἀπολυτίκιο τοῦ ἁγίου τοῦ ναοῦ, τοῦ ἁγίου Γεωργίου, Ὡς τῶν αἰχμαλώτων ἐλευθερωτῆς καί τῶν πτωχῶν ὑπερασπιστῆς, ἀσθενούντων ἰατρός, βασιλέων ὑπέρμαχος...⁹ Τέλος, καί τὸ τῆς Ἐπιβατινῆς ἁγίας Παρασκευῆς, τῆς νέας πολιοῦχου τοῦ τόπου, πού τὸ παραθέτω ἐδῶ ὀλόκληρο, γιατί δέν εἶναι εὐρύτερα γνωστό:

Ἦχος α΄. Ἐν Ἰορδάνῃ βαπτίζομένου σου Κύριε

Τῆς χαμαιζήλου τρυφῆς σαφῶς τὴν ἀπόλαυσιν / ὑπεριδοῦσα πρὸς θεῖα ἤρθης σκηνώματα / καί τῶν ἰάσεων τοῖς πιστοῖς πηγὴν κατέλιπες / τό ἱερόν σου σκῆνος μῆτερ πανεύφημε, / Ἐπιβατῶν τό καύχημα τό σεπτόν / καί βεβαία προστατίς Παρασκευῆ, / μὴ παύση θερμῶς Χριστῶ τῶ Θεῶ / ὑπὲρ ἡμῶν αἰεὶ πρεσβεύουσα!¹⁰

Ἡ μνήμη τῆς ἁγίας Παρασκευῆς τῆς νέας (ca. 1150-1177) τιμᾶται τὴν 14ην Ὀκτωβρίου. Αὕτη ἡ ὁσία καί παναοίδιμος... ἦτον ἀπὸ μίαν χώραν τῆς Θράκης πλησιάζουσαν τῆς σηλυβρίας, Ἐπιβάται καλουμένην· οἱ γονεῖς τῆς ἦτον εὐ-

γενεῖς καί ἐνδοξοὶ καί πολλά πλούσιοι, ἀλλὰ καί εὐσεβέστατοι καί χριστιανικώτατοι... τὴν ἀνέτρεφαν ἐν παιδείᾳ καί νοουθεσίᾳ Κυρίου καί εἰς ὅλα τὰ καλὰ καί θεάρεστα ἔργα τὴν ἐγύμναζαν παρευθὺς ἀπὸ τὴν μικρὰν τῆς ἡλικίαν. Ὅταν δέ ἔγινε δέκα χρόνων, ἐπῆγε μίαν φορὰν μὲ τὴν μητέρα τῆς εἰς μίαν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας Θεοτόκου καί ἀκούσασα ἡ μακαρία τὴν περικοπὴν ἐκείνην τοῦ Εὐαγγελίου, ὅπου λέγει «εἴ τις θέλει ὀπίσω μου ἔλθειν, ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν καί ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ καί ἀκολουθήτω μοι», εὐθύς ἐτρόθη ἡ καρδίᾳ τῆς καί ἐκυριεύθη ὅλη ἀπὸ τὴν θείαν ἀγάπην καί ἐξελθοῦσα ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, ἄρχισεν εὐθύς νά ἀρνήται ἡ θεόφρων τὸν ἑαυτὸν τῆς καί νά θάνῃ εἰς ἔργον τὰ εὐαγγελικὰ λόγια, ὅπου ἤκουσε. Ἡ νεαρά κόρη ἔδωσε τότε καθ' ὀλοκληρίαν τὸν ἑαυτὸ τῆς στήν προσπάθεια ἀνακουφίσεως τῶν ἐχόντων ἀνάγκην, τόσο, ὥστε ἔφτανε νά στερεῖται τελικῶς ἡ ἴδια τὰ ἐντελῶς στοιχειώδη. Αὕτη τῆς ἡ τακτικὴ συνήνητησε τὴν ἔντονη ἀντίδραση τῶν γονέων τῆς, τόσο ὥστε νά ἀναγκασθεῖ νά πάρει τὴ μεγάλη ἀπόφαση νά ἀποδράσῃ πρὸς τὸ ἄγνωστο, πρὸς ὅ,τι θεωροῦσε ἀπόλυτα πνευματικὸ, τὴν προσέγγιση πρὸς τὸ θεῖο, διὰ τῆς ἀσκήσεως καί διὰ τῆς χει-

ραγωγίας αγίων μορφῶν... ἐγύριζε τόπους πολλούς, ὡς ἡ ἀσματική νύμφη, διὰ νά εὔρη τόν νοητόν αὐτῆς νυμφίον Χριστόν· τοῦτ' ἔστι διὰ νά εὔρη ἀγίους νά διδαχθῆ τήν ἀρετήν καί διὰ νά εὔρη τόπον ἀρμόδιον πρός τήν λατρείαν καί εὐαρέστησιν τοῦ Χριστοῦ... Ὁ δρόμος τήν ἔφερε στήν Κωνσταντινούπολη, στή Χαλκηδόνα, στήν Ἡράκλεια τοῦ Πόντου καί ἀπό κεῖ ἐπεχείρησε τήν ποθουμένη ἱερή ἀποδημία στούς ἀγίους τόπους, στά Ἱεροσόλυμα, στήν ἔρημο τοῦ Ἰορδάνου, στήν Ἰόππη. Τό πιότον τῆς ἦτον νερόν μόνον... τό στρώμα τῆς ἦτον μία ψάθα· τό φόρεμά τῆς ἦτον ἓνα καί μόνον καί αὐτό παλαιόν καί ξεσχισμένον· ὁ ὕμνος πρός τόν Θεόν καί ἡ προσευχή ἦτον ἀκατάπαυστα εἰς τά χεῖλη τῆς καί ἐπάνω εἰς ὅλα τῆς τά καλά, ἔλαμπε πάντοτε ἡ πρός πάντας ἀγάπη καί ἡ κορυφή τῶν ἀρετῶν τῆς ἦτον ἡ μετριοφροσύνη καί ἡ ταπεινώσις. Ἡ νοσταλγία, τέλος, τήν ἐπανάφερε στήν Κωνσταντινούπολη, γιά νά φωλιάσει, ἐπί τέλους, εἰς τήν χώραν ὅπου λέγεται Καλλικράτεια καί ἐκατοίκησεν εἰς τόν ναόν τῶν ἀγίων Ἀποστόλων... ἀγωνιζομένη... τοῦς συνειθισμένους τῆς ἀγῶνας... καί τότε φθάσασα εἰς τήν τελειότητα τῆς ἀρετῆς... ἐτελείωσεν ὁσίως τόν δρόμον τῆς προσκαίρου ταύτης ζωῆς καί ἀπῆλθεν ἐν εἰρήνῃ εἰς τήν αἰώνιον...¹¹ Ἐξῆσε μόνο εικοσιεφτά χρόνια...¹²

Ὁ σημερινός Ἀπόστολος¹³ μοιάζει νά ἔχει γραφεῖ γιά τέτοιες μεγάλες στιγμές, στιγμές καρτερίας, στιγμές μυστικῆς θεωρίας καί μεθέξεως: ...ὁ Θεός ὁ εἰπών ἐκ σκότους φῶς λάμψει... ἔλαμψεν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν πρός φωτισμόν... Ἐχομεν δέ τόν θησαυρόν τοῦτον ἐν ὀστρακίνοις σκεύεσιν, ἵνα ἡ ὑπερβολή τῆς δυνάμεως ἡ τοῦ Θεοῦ καί μή ἐξ ἡμῶν

ἐν παντί θλιβόμενοι, ἀλλ' οὐ στενοχωρούμενοι, ἀπορούμενοι, ἀλλ' οὐκ ἐξαπορούμενοι, διωκόμενοι, ἀλλ' οὐκ ἐγκαταλειπόμενοι, καταβαλλόμενοι, ἀλλ' οὐκ ἀπολλύμενοι...

ἔχοντες δέ τό αὐτό πνεῦμα τῆς πίστεως, κατά τό γεγραμμένον· ἐπίστευσα, διό ἐλάλησα, καί ἡμεῖς πιστεύομεν, διό καί λαλοῦμεν...

ἡ χάρις ἡ πλεονάσασα διὰ τῶν πλειόνων, τήν εὐχαριστίαν περισσεύσει εἰς... δόξαν Θεοῦ.

Ὁλη ἡ θεία λειτουργία κύλησε ἱεροπρεπέστατα, κατανυκτικώτατα. Τά λεγόμενα, τά ὁρώμενα, καί τά δεικνύμενα, κατά τήν ἀρχαίαν τάξιν, μέ τό πλήρωμα τῆς νοητῆς νηός νά συμμετέχει ὡς εἰς ἄνθρωπος, ψάλλων ἢ ὑποπονηρίζων τά κεκανονισμένα. Ὅταν, ὡστόσο, ὁ σεβάσμιος πρεσβύτερος καί λευκόθριξ λειτουργός, κατά τή

μεγάλη εἴσοδο, ἄρχισε νά μνημονεύει τῶν κεκοιμημένων κτητόρων, εὐεργετῶν, γονέων, διδασκάλων, τῶν ἐνθάδε εὐσεβῶς κειμένων... μοῦ φάνηκε ὅτι, δέν μοῦ φάνηκε, εἶδα καί ἄκουσα ὀλοκάθαρα ἓνα πουλάκι, πού στάθηκε πάνω στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ καί ἔβγαλε γλυκύτατο λαγαρό φθόγγο. Τότε, σάν νά ἐνωτίσθηκα πρό πολλοῦ μέ λαχτάρα ἀναμενόμενο μήνυμα, ἓνα πολυπληθές σμάρι πετούμενα στεφάνωσε βουβά τά γυμνά τοιχία τοῦ ἀναστηθέντος χιλιοτραυματισμένου ναοῦ, πού ὄλο ψήλωναν καί ἐσβυαν στόν πρωινό οὐρανό. Ἀμφιβάλλει κανείς ὅτι ἦταν σύναξη ψυχῶν; Συγχρόνως, ἔτσι, σάν σέ ὄνειροφαντασία, ξεπήδησαν ἀπό κάπου, ἐπέκεινα τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, οἱ μορφές τῶν μεμονωμένων ἀγίων καί τῶν συνόλων, πού συνέθεταν κάποτε τήν ἱστορίαν, δηλ. τήν εἰκονογράφηση τοῦ ναοῦ καί κατέλαβαν τή θέση τους ὀλόγυρα στό δρομικό κτήριο· τό ξυλόγλυπτο τέμπλο, μέ τίς μνημειώδεις δεσποτικές του εἰκόνες, ὠρθώθηκε στή θέση του· ἡ ξυλοστήρικτη κεραμοσκεπή ἔστεψε τό ἱερόν τέμενος καί ἡ Ἐκκλησία ἐπανῆλθε, μ' ὅλα τῆς τά σκεύη, εἰς τήν ἀρχαίαν δόξαν. Ἄν τό ἐπέτρεπε ἡ ἐκκλησιαστική τάξη, θά προτιμοῦσα μιά μέρα σάν τή σημερινή, νά ψάλουμε τό ἀνυπέβλητο ἐκεῖνο χερουδικό τοῦ Μεγάλου Σαββάτου: Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία καί στήτω μετὰ φόβου καί τρόμου καί μηδέν γήϊνον ἐν ἑαυτῇ λογιζέσθω...

Μεταλάβαμε ὅλοι τῶν ἀχράντων μυστηρίων, ὁμοῦ καί τῆς μαγείας τοῦ τόπου, ἔγινε καί τό ἰδιαίτερο ἐκκλησιαστικό μνημόσυνο τῶν προγόνων. Λίγα μέτρα νοτιώτερα πρός τή θάλασσα βρισκόταν, ὅπως ἐμφανίζεται στίς παλιές φωτογραφίες, ὁ μεγαλοπρεπῆς ναός τῆς ἀγίας Παρασκευῆς τῆς νέας. Κατεδαφίστηκε, ὅπως ἦδη σημειώθηκε πιό πάνω, τό 1979 καί διαμορφώθηκε στή θέση του παιδότοπος. Παρά ταῦτα, σώζεται τό περίγραμμα τῶν τοίχων σέ ἀρκετό ὕψος, ἰδίως στά νοτιοανατολικά.

Ὁλη ἡ ὁμήγυρις ἐπισκέπτεται εὐλαβῶς τόν χώρο τῆς ἐκκλησίας καί ὕστερα τά ἐρειπωμένα Ἀρχιγένεια ἐκπαιδευτικά Ἰδρύματα, ὅπου ψάλλεται τρισάγιον τῶν εὐεργετῶν.

Πρέπει νά γίνεῖ ἐδῶ βραχύς λόγος γιά τόν φιλογενῆ χορηγό καί μεγάλο εὐεργέτη τοῦ τόπου, ὅπως καί γιά τό ἔργο του.

Ὁ Σαράντης Ἀρχιγένης (Ἐπιβάτες 1809 - Κωνσταντινούπολις 1873) ἔμεινε ὀρφανός στά 12 χρόνια του. Ὁ πατέρας του, ἔμπορος στήν Κωνσταντινούπολη, ἐσφάγη μέσα στό κατάστημά του τίς πρώτες μέρες τῆς Ἐπαναστάσεως

Άρχειο Π.Φ. Χριστόπουλου

του 1821 και ή περιουσία του διηρπάγη. Χωρίς νά ἐγκαταλείψει τό σχολεῖο του ὁ Σαράντης, ἀρχισε νά ἐργάζεται ὡς ψαρᾶς στά ψαροκάϊκα τῆς γενετείρας του, γιά νά στηρίξει τήν οἰκογένειά του καί κατόπιν, μέ τήν προστασία τῆς οἰκογενείας Χατζηκώνστα καί τοῦ Σχολάρχη τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς Νικολάου Λογάδη, συμπλήρωσε τίς σπουδές του στό μεγαλόνυμο αὐτό σχολεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν συνεχείᾳ δίδαξε στήν Ἀδριανούπολη καί τήν Φιλιππούπολη. Μέ τίς ἐκεῖ οἰκονομίες του ξεκίνησε γιά τό Παρίσι, νά σπουδάσει ἰατρική. Ἐκεῖ βρῆκε ἀρωγό καί προστάτη τόν Ὀθωμανό πρέσβυ Ρεσίτ πασᾶ, τόν ὁποῖο θεράπευσε ἀπό πολύ σοβαρή ἀσθένεια, κι ἔτσι τελείωσε ἐπιτυχῶς τίς ἐξαετείς σπουδές του. Ὄταν ὁ Ρεσίτ ἀνυψώθηκε στό ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Βεζίτη, πῆρε μαζί του στήν Κωνσταντινούπολη τόν Ἀρχιγένη καί τόν παρουσίασε στόν Σουλτάνο, ὡς τό ἐξ Εὐρώπης δῶρο του. Ἀνακτορικός ἰατρός πλέον, διωρίσθηκε Καθηγητής τῆς Παθολογίας καί τῆς Χειρουργικῆς στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορική Ἱατρική Σχολή, ὅπου ἐδίδαξε ἐπί 25ετίαν.

Ἄρκετά εὐπορος πλέον, ἴδρυσε τό 1857 τά

ἀρχιγένεια Ἐκπαιδευτήρια στή γενετείρά του: Παρθεναγωγεῖον, τό ὁποῖο ἐξελίχθηκε σέ Διδασκαλεῖον (δηλ. Παιδαγωγική Ἀκαδημία, πού παρεῖχε πτυχίον διδασκαλίσσης), μέ Οἰκοτροφεῖον, Νηπιαγωγεῖον, ἐν συνεχείᾳ δέ τό Ἑλένειον Ἑλληνικόν Ἐκπαιδευτήριον (Γυμνάσιον ἀρρένων), μέ ἰδιαιτέρο Οἰκοτροφεῖο, πού πῆρε τό ὄνομα τῆς συζύγου του Ἑλένης καί ἔγινε μέ πρῶτο κεφάλαιο τά χρήματα πού ἀπέδωσε ή ἐκποίηση τῶν κοσμημάτων τῆς. Τέλος, ἔχτισε, μέσα στό χῶρο τῶν Ἀρχιγενείων, περικαλλή τρουλλαῖο τετράκογγο νάό τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων καί διέθεσε τό τριώροφο οἰκογενειακό του οἶκημα, γιά τή διαμονή τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ. Ἰδρυσε, ἐπίσης, δημοτική σχολή στό χωριό Οἰκονομεῖον. Τά ἐκπαιδευτήρια αὐτά, τά ὁποῖα προίκισε μέ τά ἀναγκαῖα εἰσοδήματα, ὥστε νά ἐξασφαλίζεται ή λειτουργία τους, πολύ γρήγορα ἀπέκτησαν εὐρύτερη ἀκτινοβολία σ' ὀλόκληρη τή Θράκη, τήν Κωνσταντινούπολη καί τή Μικρά Ἀσία, λειτούργησαν δέ συνεχῶς, μέ κάποιους, ὥστόσο, κραδασμούς, μέχρι τό ἀπαισίας μνήμης 1922, ὅταν ή Θράκη ἐκκενώθηκε ἀπό τόν ἑλληνικό πληθυσμό τῆς.

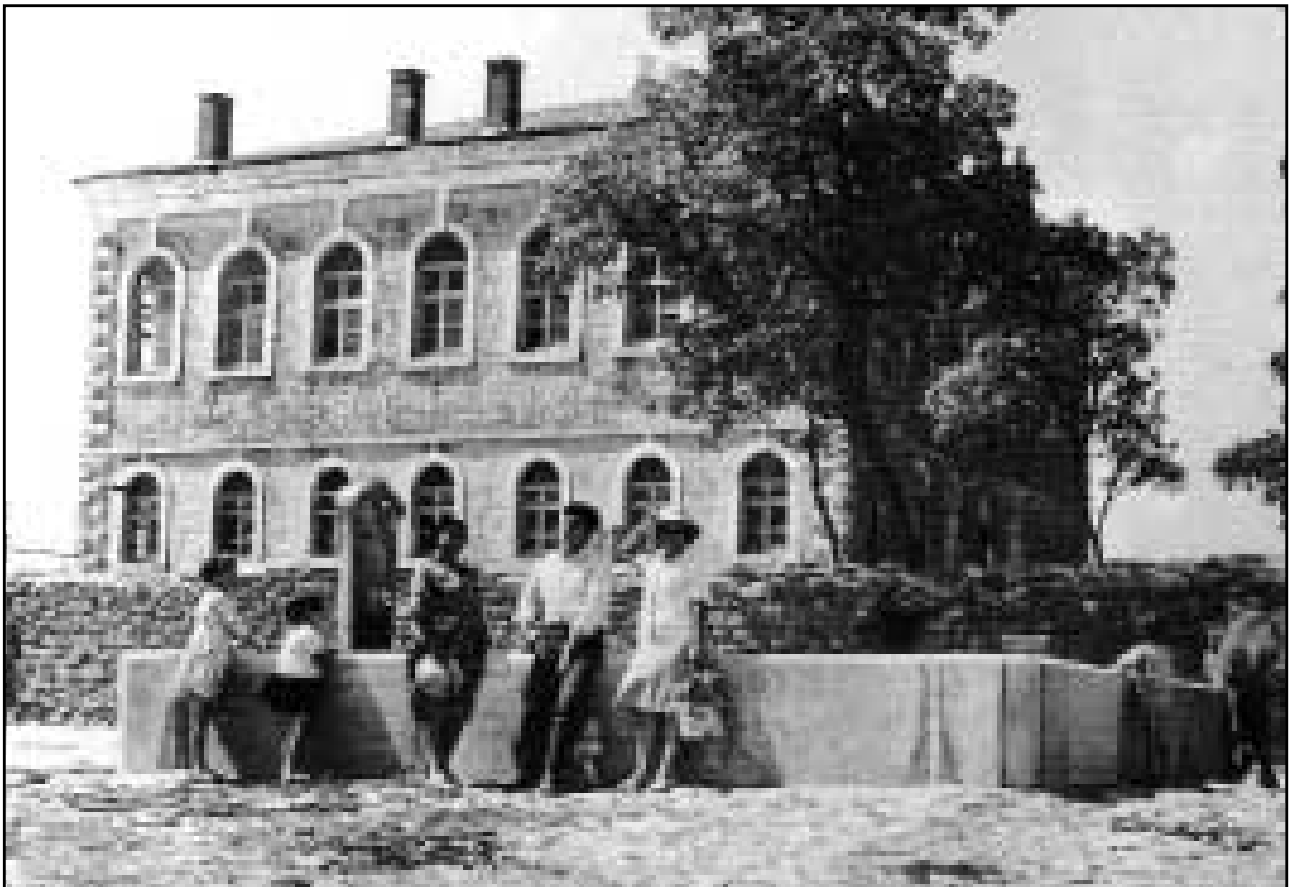
Τό πνεῦμα, ἡ ἀτμόσφαιρα, ἡ λαχτάρα μέσα στήν ὁποία γεννήθηκαν τά Ἄρχιγένεια, εἶναι κατάδηλα καί χαρακτηριστικά ἀπό τήν ἐξῆς καταχώριση στόν κώδικα τῶν Ἐπιβάτων:

Τό τῆς παιδείας θεόσωστον χρῆμα, ὅσης μέν ὠφελείας τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει παραίτιον, ὅσων τε ἀγαθῶν πρόξενον, ἐκ πολλῶν ἀποδέδεικται. Αὕτη γάρ συνίστησιν οἰκίας, ρυθμίζει ἀγοράς, ἐννόμως τάς πόλεις καί χώρας διοικεῖσθαι ποιεῖ καί τόν ἀνθρωπον τῶν ἀλόγων διαφέρει καί [τά] πρὸς ἑαυτόν καί [τά] πρὸς τόν πλησίον καί [τά] πρὸς αὐτόν τόν Θεόν καθήκοντα διακρίνειν τε καί διαφυλάττειν διδάσκει.

Ἄλλ' εἰς τά παρά τῆς παιδείας ἀγαθά, τοσοῦτα καί τηλικούτα, πόσων ἄρα ἐπαίνων τε καί εὐφημιῶν ἄξιοι, οὐ μὴν ἀλλά καί μισθῶν καί ἀντιδόσεων, οἱ εἰς σύστασιν κοινῶν σχολείων συνεργοῦντες καί συμπράττοντες, δι' ὧν τήν πρὸς τόν πλησίον ἀγάπην ἀποδεικνύοντες, τήν θείαν τε καί μεγάλην ἐντολήν ἐν ἔργῳ [φέρονται] ἐκπληροῦντες; Ἐπειδὴ τοιγαροῦν καί κατά τήν κωμόπολιν Ἐπιβάται, τῆς καθ' ἡμᾶς θεοσώστου ἐπαρχίας, πρό χρόνων ἱκανῶν, συνέστη ἑλληνική τε καί ἀλληλοδιδασκτική σχολή, ὑπό τῆς ἀξίας συνδρομῆς

τῶν φιλοκάλων κατοίκων, ὑπό τῶν τότε δέ περιστατικῶν καί τοῦ πανδαμάτορος χρόνου, οὐ μόνον ἡ τότε καταβολή ἐξ ὀλοκλήρου σχεδόν διεφθάρη, ἀλλά καί αὐτάς τάς σχολάς ἄρδην ἀπώλωλεν, ἂν μὴ φθάσασα ἡ πρόνοια καί συνδρομή φιλογενῶν, φιλοκάλων καί φιλομούσων ἀνδρῶν, τοῦ τε ἐξοχωτάτου ἱατροῦ καί καθηγητοῦ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Β(ασιλικῆς) Ἰατρικῆς Σχολῆς κυρίου Σ(αράντη) Ἄρχιγένους καί τοῦ εὐγενεστάτου ἄρχοντος(ος) Καμινάρη κυρίου Ἀγγελῆ Βαλλῆ, ἀμφοτέρων πολιτῶν τῆς κωμοπόλεως ταύτης, [ἀλλά] καί τῶν φιλοκάλων κατοίκων αὐτῆς, διέσωσεν ἂν, ἥτις καί θεία βοήθεια διατηρεῖται ἤδη ἀνθοῦσα καί καρπούς ὠραίους ἐλπίζει ἐξαγαγεῖν, τῇ ἐπιμελείᾳ καί διακυβερνήσει τῶν διορισθησομένων κατά καιρούς ἀξίων ἐφόρων.

Ἐφ' ᾧ καί δηλοποιούμεν πᾶσι τοῖς ἐντευξομένοις, τοῖς τῆς παιδείας ἐρασταῖς καί τοῖς τῶν καλῶν ζηλωταῖς καί προτρεπόμεθα ἀρχιερατικῶς, ὅπως πληροφορούμενοι τήν ἐς αἰεὶ ἀναγκαίαν στερῆσιν καί διαμονήν τῶν σχολείων τούτων, συνδράμητε καί βοηθήτε αὐταῖς, λόγῳ τε καί ἔργῳ, χορηγοῦντες ἀφθόνως καί δαψιλῶς ἐ-

Ἄρχειο Π.Φ. Χριστόπουλου

ξαστος, καθ' ἃ δυνάμειος ἔχει καὶ ὡς ἐκ Θεοῦ φωτισθῆ, ἵνα αὐτῆ μὲν [ἡ στερέωσις τῶν σχολειῶν], διὰ τῆς ἡμετέρας δυνατῆς συνδρομῆς ἀντίσασα ἐγκαίρως, καρποφορήσει μυριοπλείστως.

Ἐπομένως δὲ οἱ εἰς αὐτάς φοιτῶντες, καινοπερωθέντες¹⁴ διὰ τῆς κατ' ἔλεον ὑμῶν μεγαλουργίας, εὐστόχως πετάξωσιν εἰς τὸν ἀττικὸν μελισταγῆ καὶ κοινωφελοῦς τούτου ἔργου [οὐρανόν], λογιζόμενοι, βεβαίως, τῶν παρά πάντων ἐπαίνων καὶ ἐγκωμίων τεύξασθαι, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ παρόντι κώδικι μνημονεύειν τούτων [κρίνομεν δίκαιον, οὐ παυσόμεθα δὲ καί] κατὰ [τὴν] σεβασμίαν ἐορτὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ἱεουργοῦντες ἐπ' αὐτῶ ὑπὲρ πάντων τῶν συνδρομοῦντων, ζώντων τε καὶ τεθνεώτων, τελουμένης τῆς ἱερᾶς ταύτης τελετῆς ἐφ' ὅρου ζωῆς ἡμῶν, διαμενούσης ἀπαρατρέπτου καὶ ἀπαραβάτου καὶ διενεργουμένης ἐς αἰεὶ καὶ παρά τῶν ἐφεξῆς διαδόχων ἡμῶν, εἰς μνημόσυνον αἰώνιον.

Ἐν ἔτει σωτηρίῳ 1857, Ὀκτωβρίου 14.

Ὁ Σηλυβρίας Μελέτιος ἀποφαίνεται¹⁵

Ἀπὸ τὸ εὐγλωττο αὐτὸ κείμενο, πού θρίσκειται μέσα στὰ πλαίσια τῆς προαιωνίου παραδόσεως τῆς Ὀρθοδοξίας, μαθαίνουμε ὅτι ἰδιαίτερος σημαντικὴ συμβολὴ στὴν οἰκονομικὴ στῆριξη τῶν σχολειῶν τῶν Ἐπιβατῶν προσέφερε καὶ ὁ Ἐπιβατινὸς ἐπίσης καὶ τιτλοῦχος τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν Ἄρχων Καμινάρης Ἀγγελῆς Βαλλῆς. Τὰ σχολεῖα αὐτά, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία αὐτῆ τοῦ ἐπιβατινοῦ κώδικος, καλύπτουν τὸ κενὸ πού παρουσιάσθηκε ἀπὸ τὴν παρακμὴ καὶ ἐξαφάνιση σχεδόν, γιὰ λόγους, ὅπως μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς, οἰκονομικούς καὶ πολιτικούς, τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς καὶ ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς. Ἡ σχολὴ αὐτὴ ὑπῆρχε τὸ 1796 καὶ αὐτὴν ἀφορᾷ σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως Γερασίου Γ' (1794-1797), πού ἐξεδόθη τὸν Ἀπρίλιο τοῦ ἔτους αὐτοῦ. Ἰδρύθηκε μὲ συνδρομὲς τῶν κατοίκων καὶ προτροπὴ τοῦ μητροπολίτου Σηλυβρίας Καλλινίκου (1790-1816), ὁ ὁποῖος ἐξεχώρησε πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν τὸ ἐμβατοίκιον¹⁶ τῆς ἐκκλησίας τῶν ἁγίων Θεοδώρων Ἐπιβατῶν.

Τώρα πλέον, ἡ μὲν ἐκκλησία τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα τῶν Ἀρχιγενεῶν, μαζί μὲ τοὺς τάφους τῶν εὐεργετῶν, ἔχει ἐξαφανισθεῖ, τὰ δὲ κτήρια τῶν ἐκπαιδευτηρίων ἀποτελοῦν θλιβερά, ἀλλὰ ἐπιβλητικὰ ἐρείπια.

Τὰ ἰδρύματα αὐτά ὑπῆρξαν σεμνώματα καὶ δόξα τοῦ τόπου, τόσο ὥστε, ἐνῶ, γιὰ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ, ἡ Σηλυβρία ἦταν ἡ πόλη τοῦ ἐμπορίου καὶ οἱ Μέτρες ἡ πόλη τῆς πολιτικῆς καὶ

τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, οἱ Ἐπιβάτες φημίζονταν ὡς πόλις τῶν γραμμάτων¹⁷.

Κατόπιν ἡ ομάδα σκορπᾷ. Καθένας προσπαθοῦσε νὰ ταυτίσει τὴν ἐγκαταλειφθεῖσα οἰκογενειακὴ του ἐστία, τοποθετημένη μέσα στὴ συγγενικὴ καὶ φιλικὴ γειτονία καὶ τὸ κατώρθωνε τίς περισσότερες φορές. Μερικὰ ἀπὸ τὰ σπίτια εἶναι ἔρημα κι ἐρειπωμένα, ἀλλὰ κατοικημένα ἀπὸ ἄλλους ἐπήλυδες, πρόσφυγες κι αὐτοὺς, ξεριζωμένους, ὁμοίως, ἀπὸ τὴ Σιάτιστα καὶ τὸ Τσοτύλι, ἀλλὰ κατεδαφισμένα ἐντελῶς, μὲ τὴ θέση τους κατελημμένη ἀπὸ νεώτερα κτίσματα.

Τὸ προσκύνημα ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν ἐπίσκεψη στὰ ἐρείπια τοῦ σπιτιοῦ τοῦ ἁγίου Νεκταρίου, στὴν κοντινὴ Σηλυβρία καὶ στὴν ἐκεῖ γιγαντιαία κιστέρνα Ἀλεξίου τοῦ Ἀποκαύκου.

Τὸ ὁμαδικὸ μεσημεριανὸ γεῦμα, μολονότι προσέλαβε ἐπιφανειακὰ εὐφρόσυνο χαρακτῆρα, ὑπέκρυπτε μιὰν ἀπέραντη, μιὰν ἄφατη μελαγχολία καὶ μοῦ φαινόταν σάν τυπικὸ νεκροδέιπνο, ὄχι ἐνός θνητοῦ, ἀλλὰ μιᾶς εὐδαίμονος πολιτείας, ἐν τῷ συνόλω τῆς, πού ξαφνικά, ἀνεπάντεχα κι ἀνεξήγητα, στερήθηκε τοὺς ἀρχαίους κατοίκους τῆς.

Γνωρίζοντας τὸ μέρος καὶ ἀκούοντας τὸν μακρινὸ ἀντίλαλο τοῦ ἱστορικοῦ του παρελθόντος, πῶς μποροῦμε νὰ μὴ συμμερισθοῦμε τίς αἰσιδοξές σκέψεις ἐνός παλαιοῦ καθηγητοῦ τῶν Ἀρχιγενεῶν; Σκορπισμένοι σήμερα οἱ Ἐπιβατιανοί... ἀναπολοῦμε τὸ παρελθόν... διηγούμεθα τὴν ὁμορφιά καὶ τὴ δόξα, πού εἶχε μιὰ φορά [ὁ τόπος]... ἅς μεταδώσουμε τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν αἰσιοδοξία σέ κείνους πού θὰ ἔρθουν... δὲν ἀποκλείεται κάποτε νὰ γίνῃ τὸ ἱστορικὸ θαῦμα τῆς νεκραναστάσεως, ἐκεῖ ὅπου ἀναπαύονται σήμερα τὰ κόκκαλα τῶν πατέρων μας.¹⁸

Πῶς μποροῦμε, ἐξ ἄλλου, νὰ μὴ συγκινηθοῦμε ἀπὸ τοὺς νοσταλγικοὺς στίχους μιᾶς Ἐπιβατινῆς;

Γιατί ἓνα σπίτι μακρινό, / ἐκεῖνο πού πρωτόειδα, / μὲ ρόδα, ροδοδάφνες / στό νοῦ μου πάντα τριγυρνᾷ; / Τ' ἀγαπημένα λούλουδα / κι' ὀλόφουντες οἱ δάφνες / θυμοῦμαι, πῶς παντοτεινά / στ' ἀξέχαστο κηπάρι, / στολίζονταν περίτεχνα, / πολύχρωμα, / καὶ σμίγαν ζηλευτά, / στῆς ἀνοιξῆς τὴν τόση χάρη!

Γιατί ὁ κάμπος ὁ πλατύς, / τ' ἀμπέλια, τὰ χρυσόσταρα, / τὰ τόσα του στολίδια / στό νοῦ μου πάντα τριγυρνᾷ;...

Μ' ἀπ' τ' ἀκρωτήρι τ' Αἰ-Λιᾶ, / πού κρῦβει τὴν Ἐφτάλοφη / ...γελάει / ὁ ἥλιος πάλι, μὲ τρανοῦ / θριαμβευτῆ χρυσόραφη / πορφύρα καὶ

γυρνάει / κι ό νοῦς μου — σᾶν τά ὀρθρινά / τ' ἀ-
χνόπεπλα ἔχουν σβύσει — / σ' ἐκεῖνα τά ὀλοπρό-
θυμα / τραγούδια / τοῦ ναύτη, τοῦ ζευγαῖ, / πού
δέν μπορεῖ νά λησμονήσῃ! / Ἄς ἦτανε νά πήγα-
να, καμμιά φορά, / νά τ' ἀκουγα ξανά!⁹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κατά τήν ἀπογραφή, ὥστόσο, τοῦ 1920, μετά τίς τόσες πολεμικές ἀναστατώσεις, βρέθηκαν μόνο 1.500 ψυχές. Βλ. Ἄθ. Παπαναστασίου, Ἀναμνήσεις ἀπό τίς Ἐπιβάτες, Ἀρχεῖον Ἐρακικοῦ Λαογραφικοῦ καί Γλωσσικοῦ Ἱεροσολύμων [ἔφεξις: ΑΘΛΓΘ], 26 (1961) 174.

2. Ἀχιλλέως Θ. Σαμοθράκη, Λεξικόν Γεωγραφικόν καί Ἱστορικόν τῆς Θράκης, Ἀθήναι 1963², σελ. 184.

3. Ἑλπινίκης Σταμούλης Σαράντη, Ἀπό τήν Ἀνατολικήν Θράκην. Ἡ Σηλυβρία καί τά γύρω χωριά. Α', Ἀθήναι 1956, σελ. 41-42.

4. Ἀκύλα Μήλλα, Προποντίδα «μιά θάλασσα τῆς Ρωμιοσύνης». Ἀθήνα 1992, σελ. 135-138.

5. Διετήρησα τή στιχομέτρηση, ἀλλά ὄχι καί τή στίξη τῶν ἐπιγραφῶν, πού δέν ἔχουν, πάντως, ὀρθογραφικά λάθη.

6. Τό ἐπώνυμο διατηρήθηκε στους Ἐπιβάτες μέχρι τίς μέρες μας. Ὁ Μιχαήλ Β. Βεΐκος, μαζί μέ τόν Ἀντώνιο Ζαριφέ, περιέγραψαν καί προσδιόρισαν τά τοπωνύμια τῶν Ἐπιβατῶν, γιά τήν Κατίνα Βεΐκου-Σεραμέτη, πού φέρεται, ἐπίσης, τό ἐπώνυμο. Βλ. Κατίνας Βεΐκου-Σεραμέτη, Ἐπιβάτες· Ἱστορία, ἦθη καί ἔθιμα, γλωσσάριο. ΑΘΛΓΘ 26 (1961) 329. Πρβλ. Γιώργου Καριώτη, Μνήμες Ἐπιβατῶν, ἄ.τ.έ., χ.χ. (1999;), σελ. 17. Γνωρίζουμε ἀκόμη καί Γεώργιον Βεΐκον (1866), ἀπό τόν Κώδικα Ἐπιβατῶν. Βλ. Καριώτην, αὐτ., σελ. 96. Σημειωθῆτω ὅτι ἡ κτηνοτροφία ἦταν μία ἀπό τίς κυριώτερες ἀσχολίες τῶν Ἐπιβατῶν.

7. Ἴσως ὑπό διορίαν = προσωρινῶς.

8. Φωτογραφίες τῶν δύο ἐπιτυμβίων ἐν Καριώτη, Μνήμες, σελ. 53. Ὁ Καριώτης γράφει Τερκελτζής, ἀλλά ἐγώ διαβάζω Φερμέλετζής. Φέρμελη εἶναι τό χωροποιικίλο ἤ μεταξοκέντητο ἀνδρικό κολόβιο (= γελέκι), πού φοροῦσαν παλαιότερα μέ τή φουστανέλλα. Ἴσως τό ἐπώνυμο προέκυψε ἀπό τόν κατασκευαστή τοῦ εἶδους.

9. Κατά τήν ἐορτή τοῦ ἁγίου Γεωργίου, μετά τό πέρας τῆς λειτουργίας, διεξαγόταν στους Ἐπιβάτες ἀγώνας δρόμου, τό κοσί, καί τραγουδοῦσαν τό γνωστό καί ἀπό ἄλλους τόπους τραγούδι τοῦ ἁγίου, μέ κάποιες παραλλαγές: Ἄν Γιώργη, ἀφέντη μου, ἀφέντη καβαλλάρη, ἀρματωμένε μέ σπαθί καί μ' ἀργυρό κοντάρι... Βλ. Βεΐκου-Σεραμέτη, Ἐπιβάτες, ΑΘΛΓΘ 26 (1961) 201.

10. Ζωῆς Κ. Σακκίδου (Ἐπιμ.), Σαράντης Ἀρχιγένης· ὁ ἐθνικός εὐεργέτης καί Ὁσία Παρασκευή, πολιούχος Ἐπιβατῶν, ἐν Ἀθήναις 1938, σελ. 39.

11. [Μακαρίου Νοταρά, Ἀθανασίου τοῦ Παρίου καί Νικηφόρου τοῦ Χίου], Νέον Λειμωνάριον... Ἐν Βενετίᾳ 1819, σελ. 144-146.

12. Σημειώνω προχείρως ὅτι ἡ παλαιότερη ἐκδοχή τῆς γνωστῆς ἀκολουθίας τῆς ὁσίας Παρασκευῆς τῆς νέας, πού εἶναι ἔργο Μελετίου τοῦ Συρίγου, ἔγινε στό Βουκουρέστι τό 1692. Ἀκολούθησαν, μέ ἐπουσιώδεις μεταβολές, οἱ δύο

ἐκδόσεις τοῦ Ἰασίου (1817 καί 1841). Βλ. Louis Petit, *Bibliographie des acolouthies grecques*, Bruxelles 1926, σελ. 228-229 καί Φ. Ἰλιού, Ἑλληνική Βιβλιογραφία τοῦ 19ου Αἰώνα. Βιβλία-Φυλλάδια. Τόμος Πρῶτος 1801-1818, Ἀθήνα 1997, σελ. 481-482. Ὑπῆρξαν, ὅμως, καί ἄλλες νεώτερες ἀκολουθίες. Πρβλ. Fr. Halkin, *BHG*³ (1957).II.172, ὅπου, μεταξύ ἄλλων, μνεῖα συναξαρίου καί ἀκολουθίας ὑπό Ματθαίου Μύρων (Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμητικῆς Σταχυολογίας, Γ', κ'-κβ' καί 438-453), ἡ ὁποία βρίσκεται καί στόν κδ. 1620, φφ. 44α-86β τῆς Μονῆς Ἱβήρων. Πρβλ. καί Ὁρησκευτικήν καί Ἱθικήν Ἑγκυκλοπαιδείαν [= ΘΗΕ], 10 (1967), στ. 47-48. Ἐκεῖ καί βιβλιογραφία, ἡ δέ ἀγία, δημοφιλεστάτη μεταξύ Ρουμάνων καί Σλάβων, γνωστή καί ὡς Πιάτνιτσα (= Παρασκευή, ἡ ἡμέρα), συγχεομένη ἀπό τούς Ρουμάνους μέ τήν ἄγνωστον ἁγίαν Vineri, φέρεται ὡς ἀδελφή τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου, ἐπισκόπου Μαδύτων, γεννηθέντος ἐν Ἐπιβάταις κατά τάς ἀρχάς τοῦ 1' αἰ. καί κοιμηθέντος μεταξύ 989 καί 996. Βλ. ΘΗΕ, 5, 1964, στ. 1037. Ἡ ἁγία Παρασκευή, ὅμως, θεωρεῖται ὡς ἀρκετά μεταγενεστέρη. Ἀλλά προστίθεται στήν ἐπιβατική ἀγιολογία ὁ ἅγιος Εὐθύμιος. Ἀξίζει νά γίνῃ ἐιδική ἔρευνα ἐπί τοῦ θέματος. Θά προσπαθῆσω νά βρῶ τόν χρόνο νά τήν κάνω κάπως εὐρύτερα γιά τούς Ἐπιβάτες, τό πόλισμα, ὄχι δηλ. μόνο κατά τό ἀγιολογικό μέρος. Πλήρης χειρόγραφος ἀκολουθία τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, ἐκ πρώτης ὄψεως ἀνέκδοτος, περιλαμβάνεται καί σέ 12 λυτά φύλλα (= 23 σελ., ἡ 24 λευκή), πού βρίσκονται στήν ἀρχή τοῦ κδ. 2358 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, μέ τήν ἐπισημείωση: Ἐγγραφον ἐν Μαρωνείᾳ τῇ 15 Ὀβρίου 1887. Φ. Χ. Σακελλάριος. Μνησθήτωσαν οἱ ἐν Χριστῷ ἀδελφοί καί ἐμεῖ τόν ἄμαρτωλόν.

13. Παύλου, Πρὸς Κορινθίους Β' 4.6-15.

14. Ἡ λέξη, καθ' ὅσον βλέπω προχείρως, εἶναι ἀθησαύριστη καί σημαίνει αὐτούς πού θά ἔχον ἀποκτήσει, διά τῆς παιδείας, καινούργια φτερά. Ἀναλόγου σχηματισμοῦ εἶναι ἡ λ. καινοπτεροτυπωθεῖσα, ἡ ὁποία ἀπαντᾶται στόν πρόλογο τοῦ βιβλίου Μέλισσα. Ἐν τῇ παρουσίᾳ βίβλω ἔνεστι τάδε... Ἐνετίησι, παρά Νικολάω Γλυκῷ (sic!), τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, ἀρχῆ (1680)... Πεπαλαιωμένη καί ἐρημος σχεδόν ἦτον ἡ ΜΕΛΙΣΣΑ αὕτη, τώρα καινοπτεροτυπωθεῖσα ἀπό τούς τύπους μου, ἀλλοῦ δέν ἐπιθυμῶ νά πετάξῃ εἰ μή εἰς τόν ἡμέτερον ἀττικόν μελισταγῆ Ὑμηττόν, ὑμηττίς οὐσα τῷ γένει καί τῇ φράσει. Τό βιβλίον ὑπάρχει στή Βιβλιοθήκῃ τῆς Βουλῆς. Βλ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique...* XVIIIe S., t. II, Paris 1894, σελ. 360-361, ἀριθ. 554. Πρβλ. Στεφάνου Ἄθ. Κουμανούδη, Συναγωγή Νέων λέξεων ὑπό τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπό τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἐν Ἀθήναις 1900, σελ. 504. Πιθανῶτατα, ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου αὐτοῦ, ὅπως προκύπτει ἀπό τή συνέχειά του, γνώριζε τή Μέλισσα τοῦ 1680.

15. Γιώργου Χ. Καριώτη, Μνήμες Ἐπιβατῶν, σελ. 92-93. Διῶρθωσα σιωπηρῶς τά προφανῆ λάθη τοῦ χειρογράφου καί τοῦ τυπογραφείου.

16. Ἡ ἐμβατικίον ἢ βακίον, δηλ. τά ἐνοριακά καί ἐφημεριακά δικαιώματα τοῦ κατά τόπον ἐπισκόπου.

17. Ἄθ. Παπαναστασίου, Ἀναμνήσεις ἀπό τίς Ἐπιβάτες, ΑΘΛΓΘ 26 (1961) 180.

18. Παπαναστασίου, Ἀναμνήσεις, σελ. 180.

19. Κατίνα Βεΐκου-Σεραμέτη, Ἐν ΑΘΛΓΘ 26 (1961) 185-186.

Οι δύο Ἑλλάδες

τοῦ *Gaston Deschamps*

Μετάφραση ἀπό τὰ γαλλικά:
Γιώργος Μιχαλόπουλος

Ο Καποδίστριας ἔδωσε μιά μέρα σ' ἓναν Ἄγγλο, τόν Μ. Γουίλμοτ-Χόρτον, τόν ἀκόλουθο ὀρισμό τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας:

Τό ἑλληνικό ἔθνος ἀποτελεῖται ἀπό ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι, ἀπό τήν κατάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης, δέν ἔπαψαν νά εἶναι Χριστιανοί Ὁρθόδοξοι, νά μιλοῦν τή γλῶσσα τῶν πατέρων τους καί οἱ ὁποῖοι παρέμειναν ὑπό τήν πνευματική καί κοσμική δικαιοδοσία τῆς ἐκκλησίας τους, ἀνεξαρτήτως τῆς περιοχῆς τῆς Τουρκίας ὅπου κατοικοῦν.

Αὐτή ἡ «φόρμουλα», τῆς ὁποίας οἱ ὄροι εἶχαν λεπτομερῶς ζυγιστεῖ ἀπό ἓναν ἀπό τούς πολύ λίγους διπλωμάτες πού ἔθεσαν τήν ἱκανότητά τους στήν ὑπηρεσία τῆς καρδιάς τους, ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στό ἐνδόμυχο συναίσθημα ὅλων τῶν Ἑλλήνων. Τή νύχτα τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς Κέρκυρας, τή στιγμή πού οἱ φωταψίες τῆς πόλης πού γιόρταζε ἀντανακλοῦνταν στά διαφανή νερά τοῦ κόλπου, ἀπέναντι, στήν ἀκτὴ τῆς Ἀσίας¹, μεγάλες φωτιές χαρᾶς ἀναβαν πάνω στά βουνά. Τά χριστιανικά χωριά τῆς Ρούμελης² συμμετεῖχαν στήν ἀγαλλίαση τοῦ ἔθνους: ἡ σκλαβωμένη Ἑλλάδα ἀπαντοῦσε ἀπό μακριά στήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα.

Υπάρχουν πράγματι δύο Ἑλλάδες, ἡ ἔσω, ὅπως λένε ἐκεῖ κάτω, καί ἡ ἔξω, ἡ ἐλεύθερη Ἑλλάδα καί ἡ ὑπόδουλη Ἑλλάδα. Μέσα ἀπό πολλούς δισταγμούς καί πολλές ἀβεβαιότητες καί παρά τούς διχασμούς πού παραλύουν τήν προσπάθειά τους, οἱ δύο Ἑλλάδες ἐργάζονται, μέ μιά συνέχεια ἤδη αἰωνόβια, στό ἴδιο ἔργο τῆς ἀνόρθωσης.

Τό ἔργο ἑνός Ἑλληνα Πρωθυπουργοῦ πού ξέρεи τή δουλειά του καί γνωρίζει τό καθήκον του εἶναι ἰδιαίτερα περίπλοκο. Πρέπει νά κυβερνᾷ τό Βασίλειο τῆς Ἑλλάδας· πρέπει ἐπιπλέον νά σκέφτεται τὰ συμφέροντα τῶν Ἑλλήνων τῆς Τουρκίας, πού κανένα διπλωματικό κόλπο δέν θά μποροῦσε νά ἀποσπάσει ἀπό τήν κηδεμονία καί τήν ἐξουσία του.

Οἱ ἑλληνικές παροικίες, διασκορπισμένες στήν ἀκτὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἢ στό ἐσωτερικό τῆς Ρούμελης καί τῆς Ἀνατολίας, δέν συγκατατέθηκαν ποτέ, ἀπό τήν πτώση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καί μετά, νά ἐγκαταλείψουν τόν τόπο τους. Αὐτοὶ πού ἔκαναν τίς συνθήκες, ἔχοντας μελετήσει τό ἀνατολικό ζήτημα στά βιβλία, σκέφτηκαν ἀπλοϊκά ὅτι ὅλοι οἱ Ἑλληνες τῶν τουρκικῶν ἐπαρχιῶν θά βιαζόντουσαν, ἀμέσως μετά τήν ὀριοθέτηση τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, νά ἀφήσουν τίς ἐστίες τους γιά νά κατοικήσουν στήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα. Ἦταν ἓνα λάθος, πού στηριζόταν σέ πλήρη ἄγνοια τῶν ἠθῶν καί τῆς ἰδιοσυγκρασίας τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς.

Οἱ Ἑλληνες μποροῦσαν πάντοτε νά ἐναρμονίζουν τόν ἀδιάλλακτο πατριωτισμό τους μέ τή δυνατότητα νά κατοικοῦν στό ἐξωτερικό, ὑπό τήν ἐξουσία ἑνός ἀφέντη πού μισοῦσαν ἢ περιφρονοῦσαν. Μποροῦσαν νά τούς πάρουν τή γῆ τους, ἀλλά εἶναι δύσκολο νά τούς ξεριζώσουν ἀπό αὐτή. Ἔτσι ζοῦσαν στίς ἑλληνικές πόλεις τῆς Αἰγύπτου, στή Ναύκρατη ἢ τή Βούβαστη· ἔτσι ζοῦσαν στίς ἰωνικές πόλεις τῆς περσικῆς αὐτοκρατορίας, ἔτσι ζοῦν ἀκόμα στίς ἴδιες πόλεις ὑπό τήν ἐξουσία τῶν Τούρκων. Τρομερές ἐ-

— Ὁ Γιώργος Μιχαλόπουλος εἶναι φοιτητής τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί ἀπόφοιτος τοῦ μεταφραστικοῦ τμήματος τοῦ Βρετανικοῦ Συμβουλίου.

Ἀρχεῖο E. Δασταμάνη

παναστάσεις ἀναστάτωσαν τήν ὄψη τῆς Ἄνατολης· ὀλόκληρα ἔθνη ἐξαφανίστηκαν μυστηριωδῶς· οἱ πασάδες μέ τό κόκκινο φέσι ἀντικατέστησαν στό κονάκι τόν Πέρση σατράπη· ὅμως οἱ Ἕλληνες ἔμειναν στή Σμύρνη, στήν Ἰασό, στήν Ἀλικαρνασό, στήν Ἀττάλεια τῆς Λυκίας· θέλουν νά κρατήσουν τό ἔδαφος ὅπου ἔθαψαν τοὺς προγόνους τους. Συνέχισαν νά ἀγκυροβολοῦν τά καΐκια τους στό λιμάνι, νά ἀραδιάζουν τήνπραμάτεια τους στό παζάρι, νά ἀναλύουν τή φιλοσοφία τους στοὺς δρόμους, νά διηγοῦνται στοὺς ξένους τά μεγάλα κατορθώματα των προγόνων τους, νά λατρεύουν τοὺς ἐθνικούς τους θεοὺς· ἀκόμα καί σήμερα εἶναι ὑπομονετι-

κοί σάν τόν Ὀδυσσεά καί πολυμήχανοι σάν αὐτόν, ἱκανοί περιμένουν, μέσα στοὺς αἰῶνες, τήν ἀπελευθέρωση τῆς γενέθλιας γῆς τους, ξέροντας νά ζοῦν εἰρηνικά μέ τόν τωρινό τους ἀφέντη, μέχρι τήν ἡμέρα πού θά τόν δοῦν νά φεύγει ὅπως καί οἱ προηγούμενοι. Σέ μερικά σημεῖα, πραγματικά ἐλάχιστα, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ ἑλληνική γλῶσσα ἔχει ἐξαφανιστεῖ. Στή Σπάρτη³, στήν Καραμανία, ὁ παπᾶς λέει τήν ὀρθόδοξη λειτουργία στά τούρκικα ἀλλά αὐτή εἶναι γραμμένη μέ ἑλληνικούς χαρακτήρες. Οἱ κακόμοιροι ἄνθρωποι τῆς περιοχῆς δείχνουν πολύ ντροπιασμένοι πού λησμόνησαν τή γλῶσσα τῶν ἀδερφῶν τους καί ἐξηγοῦν τή δυστυχία τους μέ συγκινητικό τρόπο: «Ὅταν οἱ Τούρκοι πήραν τήν πόλη, ἔκοψαν τή γλῶσσα σέ ὅλους ὅσους βρῖσκονταν μέσα· ἔτσι τά παιδιά τους ἀναγκάστηκαν νά μάθουν τό ἰδίωμα τῶν νικητῶν. Ἀλλά, προσθέτουν, θά ξαναμάθουμε τή γλῶσσα μας, ὥστε νά μή φανοῦμε κατώτεροι τῶν ἀδερφῶν μας στήν Ἀθήνα, τή μέρα πού ἡ φυλή μας θά ἀπελευθερωθεῖ ὀριστικά». Πράγματι, ὁ φίλος μου ὁ γέρο Καραντώνης, δάσκαλος στή Σπάρτη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, διάσημος γιά τήν ὀρθότητα τοῦ ὕψους του καί τήν ἱκανότητά του νά μιλάει τή γλῶσσα τοῦ Ξενοφῶντα, διδάσκει καμιά φορά τή γραμματική σέ γκριζομάλληδες μαθητές· δέν εἶναι συνηθισμένο θέαμα νά βλέπεις ἕναν λαό νά ἐπιστρέφει στό σχολεῖο γιά νά ξαναβρεῖ, ὅπως εἶπε ἕνας ποιητής, «τό κλειδί τῆς φυλακῆς του».

Ἡ ὀρησκεία καί τό Σχολεῖο εἶναι τά καταφύγια πού, ἐδῶ καί αἰῶνες, ἔσωσαν τό ἑλληνικό ἔθνος ἀπό κάθε ἀλλοίωση. Τό κράτησαν ἄθικτο μέσα σέ ὅλους τοὺς κινδύνους πού διέτρεξε καί σέ ὅλες τίς ἐπιθέσεις πού ὑπέστη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Ἀπό τό βιβλίο *La Grèce d'aujourd'hui*, Παρίσι: Armand Colin, 1892.

1. Θεωρεῖ τίς ἀκτές τῆς Ἠπείρου ἀσιατικές, γιατί ἀποτελοῦσαν τότε μέρος τοῦ τουρκικοῦ κράτους.

2. «Ρούμελη» λεγόταν ἀκόμα ἡ εὐρωπαϊκή Τουρκία.

3. Σπάρτη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Ὁ Λῶρενς τῆς Ἀραβίας

τοῦ *Winston S. Churchill*

Μετάφραση ἀπό τὰ ἀγγλικά: Γιώργος Μιχαλόπουλος
ἀπό τό ἔργο *Winston S. Churchill, Great Contemporaries*,
Odhams Press, London 1949 (ἐπανεκτύπωση· πρώτη ἔκδοση: 1937)

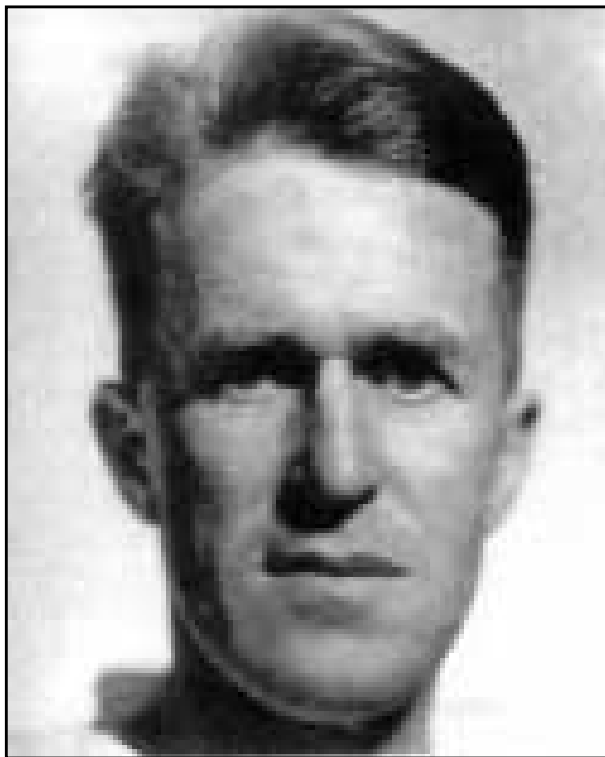
Λέν γνώρισα τόν Λῶρενς παρά μετά τό τέλος τοῦ πολέμου. Ἦταν τήν ἀνοιξη τοῦ 1919, ὅταν ἐκεῖνοι οἱ εἰρηνοποιοί ἤ, τέλος πάντων, αὐτοί πού ἔφτιαχναν τήν εἰρήνη εἶχαν συγκεντρωθεῖ στό Παρίσι καί ὅλη ἡ Ἀγγλία βρισκόταν στόν ἀναβρασμό τῶν ἐπακόλουθων τῆς σύρραξης. Τόσο μεγάλη ὑπῆρξε ἡ πίεση τοῦ Πολέμου, τόσο εὐρεῖα ἡ κλιμάκωσή του, τόσο δεσπόζουσες οἱ μεγάλες μάχες στή Γαλλία, ὥστε εἶχα ἀμυδρά μόνο συνειδητοποιήσει τόν ρόλο πού εἶχε παίξει ἡ ἀραβική ἐξέγερση στήν ἔρημο στίς ἐκστρατείες τοῦ Ἄλλενμπυ. Ὅμως τώρα κάποιος μοῦ εἶπε: «Πρέπει νά γνωρίσεις αὐτόν τόν ἐξαιρετικό νέο. Τά κατορθώματά του εἶναι ἔπος». Ἔτσι, ὁ Λῶρενς ἦρθε γιά γεῦμα. Συνήθως ἐκείνη τήν ἐποχή στό Λονδῖνο ἢ τό Παρίσι φοροῦσε τήν ἀραβική του φορεσιά, γιά νά ταυτιστεῖ μέ τά συμφέροντα τοῦ ἐμίρη Φεϋζάλ καί μέ τίς ἀραβικές διεκδικήσεις, πού τότε ἦταν ἀντικείμενο ὀξείας συζήτησης· ἀλλά σ' αὐτή τήν περίσταση φοροῦσε πολιτικά ρούχα καί ἐκ πρώτης ὄψεως ἐδειχνε ὡς ἕνας ἀπό τούς πολλούς ἀψευγάδιαστους νεαρούς ἀξιωματικούς πού κέρδισαν ὑψηλούς βαθμούς καί διακρίσεις στόν ἀγῶνα. Ἡμασταν μόνο ἄνδρες καί ἡ συζήτηση ἦταν γενική, ἀλλά σέ μία στιγμή κάποιος, μᾶλλον κακόβουλα, ἐξίστόρησε τή συμπεριφορά του σέ μία τελετή ἀπονομῆς παρασῆμων πρὶν ἀπό μερικές ἐβδομάδες.

Ἡ ἐντύπωση πού σχημάτισα ἦταν ὅτι εἶχε ἀρνηθεῖ νά δεχθεῖ τό παράσημο πού ἐπρόκειτο νά τοῦ ἀπονεμίει ὁ Βασιλιάς σέ ἐπίσημη τελετή. Ἡμουν Ὑπουργός Στρατιωτικῶν, ἔτσι εἶπα ἀμέσως ὅτι ἡ συμπεριφορά του ἦταν μεγάλο λάθος, ἀδικη πρός τόν βασιλιά ὡς τζέντλεμαν καί ιδιαίτερα ἀσεβής πρός αὐτόν ὡς ἡγεμόνα. Ὁ καθένας μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ ἕναν τίτλο ἢ ἕνα παράση-

μο, ὁ καθένας μπορεῖ, ἐφ' ὅσον ἀρνηθεῖ, νά ἐκθέσει τούς λόγους ἀρχῆς πού τόν ὀδήγησαν στήν πράξη του, ἀλλά νά διαλέξει τήν περίσταση κατὰ τήν ὁποία ἡ Αὐτοῦ Μεγαλειότης ἐπρόκειτο, ἐκτελώντας τὰ συνταγματικά της καθήκοντα, νά ἐκτελέσει τήν εὐγενή πράξη τῆς προσωπικῆς του τιμῆς ὡς εὐκαιρία γιά ἐκδήλωση τῶν πολιτικῶν του πεποιθήσεων ἦταν τερατώδες. Καθώς ἦταν καλεσμένος μου δέν μπορούσα νά πῶ περισσότερο, ἀλλά λόγω τῆς δημόσιας θέσης μου δέν μπορούσα νά πῶ λιγώτερα.

Μόλις πρόσφατα ἔμαθα τὰ πραγματικά γεγονότα. Ἡ ἀρνηση εἶχε πράγματι γίνει, ἀλλά ὄχι στή δημόσια τελετή. Ὁ Λῶρενς ἔγινε δεκτός ἀπό τόν βασιλιά στίς 30 Ὀκτωβρίου μέ σκοπό νά συζητήσουν. Συγχρόνως, ἡ Μεγαλειότητά του σκέφτηκε ὅτι θά ἦταν ἀρμόζον νά τοῦ ἀπονεμίει τὰ διάσημα τοῦ διοικητῆ τοῦ Τάγματος τοῦ Λουτροῦ καθώς καί τό παράσημο Διακεκριμένων Ὑπηρεσιῶν — κάτι πού εἶχε ἤδη δημοσιευθεῖ στήν *Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως*. Τήν ὥρα πού ὁ Βασιλιάς ἦταν ἔτοιμος νά ἐπιδώσει τὰ παράσημα, ὁ Λῶρενς παρακάλεσε νά τοῦ ἐπιτραπεῖ νά μήν τά δεχθεῖ, ἐφόσον αὐτό ἦταν δυνατόν. Ὁ Βασιλιάς καί ὁ Λῶρενς ἦταν μόνοι τους ἐκείνη τήν ὥρα.

Εἶτε εἶχε προσέξει ὁ Λῶρενς ὅτι εἶχα παρανοήσει τό περιστατικό εἶτε ὄχι, δέν ἔκανε καμία προσπάθεια νά μειώσει τή σημασία του ἢ νά δικαιολογήσει τόν ἑαυτό του. Ἀποδέχτηκε τήν ἐπίπληξη μέ καλή διάθεση. Αὐτός ἦταν ὁ μόνος τρόπος πού διέθετε, εἶπε, γιά νά κάνει τίς ἀνώτατες ἀρχές τοῦ κράτους νά συνειδητοποιήσουν ὅτι ἡ τιμή τῆς Μεγάλης Βρετανίας ἐξαρτᾶτο ἀπό τήν ἐντιμη μεταχείριση τῶν Ἀράβων καί ὅτι ἡ ἀπό τή βρετανική πλευρά προδοσία τους ὅσον ἀφορᾶ τὰ γαλλικά αἰτήματα στή Συρία θά ἦταν

Ὁ Λῶρενς τῆς Ἀραβίας.

μία κηλίδα ἀνεξίτηλη στήν ἱστορία μας. Θά ἔπρεπε ὁ ἴδιος ὁ Βασιλιάς νά συνειδητοποιήσει ὅσα γίνονταν στό ὄνομά του καί δέν γνώριζε ἄλλον τρόπο. Εἶπα ὅτι αὐτό καθόλου δέν δικαιολογοῦσε τή μέθοδο πού εἶχε ἀκολουθήσει καί ἔπειτα ἔστρεψα τή συζήτηση πρὸς ἄλλα, πιά εὐχάριστα θέματα.

Πρέπει ὅμως νά ὁμολογήσω ὅτι αὐτό τό περιστατικό μού δημιούργησε τήν ἐπιθυμία νά μάθω περισσότερο γιά ὅσα εἶχαν πραγματικά συμβεῖ στόν πόλεμο τῆς ἐρήμου καί ἀνοίξε τά μάτια μου στά πάθη πού ἀνέβραζαν στό ἐσωτερικό τῆς Ἀραβίας. Ζήτησα ἀναφορές καί τίς μελέτησα. Μίλησα γιά τό θέμα μέ τόν Πρωθυπουργό. Εἶπε ὅτι οἱ Γάλλοι ἐννοοῦσαν νά ἔχουν τή Συρία καί νά τήν κυβερνᾶνε ἀπό τή Δαμασκὸ καί ὅτι τίποτα δέν μποροῦσε νά τοὺς κάνει ν' ἀλλάξουν γνώμη. Ἡ συμφωνία Σάϊκς-Πικὸ, πού εἶχαμε συνάψει στή διάρκεια τοῦ πολέμου, εἶχε ἐξαρχῆς πολύ περιπλέξει τό θέμα καί μόνο ἡ Συνδιάσκεψη τῆς Εἰρήνης μποροῦσε νά ἀποφασίσει γιά τίς συγκρουόμενες ἀξιώσεις καί ὑποσχέσεις. Σέ αὐτά δέν μποροῦσε νά δοθεῖ ἀπάντηση.

Δέν ξαναεἶδα τόν Λῶρενς γιά μερικές ἐβδομάδες· ἂν θυμᾶμαι καλά, στό Παρίσι τόν συνάντησα πάλι. Φοροῦσε ἀραβικά ρούχα καί ἀποκαλύφθηκε ὅλο τό μεγαλεῖο τῆς παρουσίας του: ἡ σοβαρότητα τῆς συμπεριφορᾶς του, ἡ ἀκρίβεια

τῶν ἀπόψεών του, τό εὖρος καί ἡ ποιότητα τῆς συνομιλίας του. Ὅλα ἔδειχναν νά ἐπαυξάνονται σέ ἀξιοθαύμαστο βαθμό ἀπό τό ὑπέροχο ἀραβικό κάλυμμα τοῦ κεφαλοῦ καί τό ἔνδυμα. Μέσα ἀπό τά ριχτά φορέματα, τά εὐγενῆ του χαρακτηριστικά, τά τέλεια σμιλεμένα χεῖλη του, τά ἀστραφτερά μάτια του ὀπλίζονταν μέ φωτιά καί ἀστραποβολοῦσαν πρὸς τά ἔξω τῆ διάνοιά του. Ἐδειχνε αὐτό πού ἦταν, ἓνας ἀπό τοὺς μεγαλύτερους πρίγκιπες τῆς Φύσης. Τά πήγαμε πολύ καλύτερα αὐτῆ τῆ φορά καί ἄρχισα πιά νά σχηματίζω τίς ἐντυπώσεις μου γιά τή δύναμη καί τίς ἀρετές του, πού ἀπό τότε δέν μέ ἄφησαν ποτέ. Εἶτε φοροῦσε τά πεζά ρούχα τῆς ἀγγλικῆς καθημερινῆς ζωῆς εἶτε ἀργότερα τῆ στολή μηχανικοῦ τῆς Πολεμικῆς Ἀεροπορίας, στό ἔξῃς πάντα τόν ἔβλεπα ὅπως παρουσιάζεται στό ἐξαιρετικό σχέδιο μέ μολύβι τοῦ Ὁγκαστας Τζῶν.

Ἄρχισα νά ἀκούω πολύ περισσότερα γιά αὐτόν ἀπό φίλους πού εἶχαν ὑπηρετήσει ὑπό τίς διαταγές του καί πράγματι γίνονταν ἀτελείωτες συζητήσεις γιά αὐτόν σέ κάθε στρατιωτικό, διπλωματικό καί ἀκαδημαϊκό κύκλο. Φαινόταν πῶς ἦταν ἐξίσου σοφός ὅσο καί στρατιώτης· ἀρχαιολόγος ἀλλά καί ἄνθρωπος τῆς δράσης· ἐξαιρετος λόγιος ἀλλά καί ἄραβας ἀντάρτης.

Γρήγορα ἔγινε φανερό ὅτι ἡ ὑπόθεσή του δέν πήγαινε καλά στό Παρίσι. Συνόδευε παντοῦ τόν Φεϋζάλ ὡς φίλος καί διερμηνέας· πολύ καλά τά ἔβγαζε πέρα στόν ρόλο του αὐτόν. Περιφρονοῦσε τίς ἀγγλικές γνωριμίες του καί ὅλα τά σχετικά μέ τή σταδιοδρομία του θέματα σέ σύγκριση μέ αὐτό πού θεωροῦσε ὡς καθήκον του ἀπέναντι στοὺς Ἄραβες. Συγκρουόστηκε μέ τοὺς Γάλλους. Ἄντιμετώπισε τόν Κλεμανσώ σέ μακρές, ἐπανειλημμένες διενέξεις. Αὐτός ἦταν ἓνας ἐχθρὸς ἀντάξιος τῶν πυρῶν του. Ὁ γέρο-Τίγρης εἶχε ἓνα πρόσωπο ἐξίσου σκληρό μέ αὐτό τοῦ Λῶρενς, τό ἴδιο ἄφοβα μάτια καί ἰσάξια δύναμη θέλησης. Ὁ Κλεμανσώ εἶχε βαθύ πάθος γιά τήν Ἀνατολή. Ἀγάπησε στόν Λῶρενς ἓναν παλαδῖνο, θαύμαζε τά κατορθώματά του καί ἀναγνώριζε τήν ἰδιοφυΐα του. Ἀλλά οἱ γαλλικὲς βλέψεις στή Συρία ὑπῆρχαν ἐδῶ καί ἑκατὸ χρόνια. Ἡ ἰδέα ὅτι ἡ Γαλλία, πού εἶχε ἐξουθενωθεῖ στά χαρακώματα τῆς Φλάνδρας, θά ἔπρεπε νά ἀναδυθεῖ ἀπό τόν Μεγάλο Πόλεμο χωρὶς μερτικό στά κατακτημένα ἐδάφη τοῦ φαινόταν ἀφόρητη καί ποτέ δέν θά τήν ἀνέχονταν οἱ συμπατριῶτες του.

Ὅλοι γνωρίζουν τί ἐπακολούθησε. Ὑστερα ἀπό μακρές, ὀξείες διενέξεις στό Παρίσι καί τήν Ἀνατολή, ἡ Συνδιάσκεψη τῆς Εἰρήνης ἔδωσε στή

Γαλλία τήν ἐντολή στή Συρία. Ὅταν οἱ Ἄραβες ἀντιστάθηκαν βίαια, τά γαλλικά στρατεύματα ἐδιώξαν ἀπό τή Δαμασκὸν τὸν Ἐμίρη Φεϋζάλ μετὰ ἀπὸ μία σύγκρουση στήν ὁποία σκοτώθηκαν μερικοί ἀπὸ τοὺς γενναιότερους Ἄραβες ἡγέτες. Βολέυτηκαν μιά χαρά μέ τήν κατοχή αὐτῆς τῆς ὑπέροχης ἐπαρχίας, κατέστειλαν τίς ἐξεγέρσεις πού ἐπακολούθησαν μέ τή μεγαλύτερη αὐστηρότητα καί συνεχίζουν μέχρι σήμερα νά κυβερνοῦν ἐκεῖ μέ τή βοήθεια ἑνὸς πολὺ μεγάλου στρατοῦ¹.

Δέν εἶδα τὸν Λῶρενς ὅταν γίνονταν ὅλ' αὐτά καί πράγματι τόσα πολλά κατέρρεαν στὸν μεταπολεμικὸ κόσμο, ὥστε ἡ μεταχείριση τῶν Ἀράβων δέν φαινόταν περίεργη. Ἄλλὰ καθὼς ἀπὸ καιρὸ σέ καιρὸ τὸ μυαλό μου ἐπέστρεφε στὸ θέμα, συνειδητοποιοῦσα πόσο ἔντονα θά ἔπρεπε νά ἦταν τά συναισθήματά του. Ἄπλᾳ δέν ἤξερε τί νά κάνει. Ἀκολούθησε αὐτόν ἢ τὸν ἄλλο ὁρῶμο μέ ἀπόγνωση καί ἀπέχθεια γιὰ τή ζωή. Στά δημοσιευμένα κείμενά του εἶχε δηλώσει ὅτι κάθε προσωπική φιλοδοξία εἶχε πεθάνει μέσα του, πρὶν ἀκόμη μπεῖ θριαμβευτικά στή Δαμασκὸν κατὰ τήν τελικὴ φάση τοῦ πολέμου. Ἄλλὰ εἶμαι σίγουρος ὅτι δοκιμάστηκε βλέποντας τοὺς Ἄραβες φίλους του² στοὺς ὁποίους εἶχε δώσει τὸν λόγο του καί, ὅπως νόμιζε, τὸν λόγο τῆς Βρετανίας, νά τοὺς κακομεταχειρίζονται ἀβοήθητους μέ αὐτόν τὸν τρόπο καί αὐτὴ πρέπει νά ἦταν ἡ κύρια αἰτία γιὰ τήν ὁποία τελικὰ ἀποφάσισε νά ἀπαρνηθεῖ κάθε ἐξουσία στὶς ὑψηλές κρατικὲς ὑποθέσεις. Ἡ ἄριστα σφυρηλατημένη φύση του εἶχε ὑποστῆ τὶς πιὸ μεγάλες κακουχίες στή διάρκεια τοῦ Πολέμου, ἀλλὰ ἡ ψυχὴ του εἶχε ἀντέξει· τώρα ὅμως εἶχε πληγωθεῖ ἡ ψυχὴ του.

Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1921 μέ ἔστειλαν στὸ Ὑπουργεῖο Ἀποικιῶν γιὰ νά ἀναλάβω τὶς ὑποθέσεις μας στή Μέση Ἀνατολή καί νά βάλω τά θέματα σέ κάποια σχετικὴ τάξη. Ἐκεῖνο τὸν καιρὸ εἶχαμε καταστείλει μία ιδιαίτερα ἐπικίνδυνη καί αἱματηρὴ ἐξέγερση στὸ Ἰράκ καί πάνω ἀπὸ σαράντα χιλιάδες στρατός μέ κόστος τριάντα ἑκατομμύρια λίρες στερλίνες τὸν χρόνον ἦταν ἀναγκαῖος γιὰ τήν τήρηση τῆς τάξης. Αὐτὸ δέν μπορούσε νά συνεχιστεῖ. Στήν Παλαιστίνη ἡ διαμάχη μεταξύ τῶν Ἀράβων καί τῶν Ἑβραίων ἀπειλοῦσε κάθε στιγμή νά πάρει μορφή πραγματικῆς βίας. Οἱ Ἄραβες ὀπλαρχηγοί, πού εἶχαν διωχτεῖ ἀπὸ τή Συρία μέ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τους (ὅλοι τους πρῶην σύμμαχοί μας) καραδοκοῦσαν ἐξαγριωμένοι στὶς ἐρήμους πέρα ἀπὸ τὸν ποταμὸ Ἰορδάνη. Ἡ Αἴγυπτος ἦταν σέ ἀναταραχή. Ἔτσι ὀλόκληρη ἡ Μέση Ἀνατολή

παρουσίαζε μία ιδιαίτερα θλιβερὴ καί ἀνησυχητικὴ εἰκόνα. Δημιούργησα ἕνα νέο τμήμα στὸ Ὑπουργεῖο Ἀποικιῶν γιὰ νά ἀνταποκριθῶ σ' αὐτὲς τὶς νέες εὐθύνες. Ὁ πυρήνας σχηματίστηκε ἀπὸ μισὴ δωδεκάδα πολὺ ἱκανῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἰνδιῶν καί ἀπὸ αὐτοὺς πού εἶχαν ὑπηρετήσει στὸ Ἰράκ καί τήν Παλαιστίνη στή διάρκεια τοῦ πολέμου. Ἀποφάσισα νά προσθέσω τὸν Λῶρενς σέ αὐτούς, ἂν κατάφερα νά τὸν πείσω. Τὸν γνώριζαν ὅλοι καλά καί πολλοὶ εἶχαν ὑπηρετήσει μαζί του ἢ ὑπὸ τὶς ἐντολές του στὸ πεδίο τῆς μάχης. Ὅταν εἶπα τήν πρόθεσή μου σέ αὐτούς, ἔδειξαν εἰλικρινὴ ἐκπληξή: «Τί! Θά βάλετε χαλινάρι στὸ ἄγριο γαϊδούρι τῆς ἐρήμου;» Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀντιμετώπιση, πού τήν ὑπαγόρευε ὄχι μικροπρεπῆς ζήλεια καί ὑποτίμηση τῆς ἀξίας τοῦ Λῶρενς ἀλλὰ εἰλικρινῆς πεποίθηση ὅτι ἡ ψυχολογία του καί ἡ ἰδιοσυγκρασία του ποτὲ δέν θά τοῦ ἐπέτρεπαν νά ἐργαστεῖ στή ρουτίνα μιᾶς δημόσιας ὑπηρεσίας.

Παρ' ὅλ' αὐτὰ ἐπέμεινα. Μία σημαντικὴ θέση προσφέρθηκε στὸν Λῶρενς καί πρὸς ἐκπληξή τῶν περισσότερων, ἂν καί ὄχι ἐντελῶς πρὸς δική μου, δέχθηκε. Δέν εἶναι αὐτὴ ἡ κατάλληλη εὐκαιρία γιὰ νά μποῦμε στὶς λεπτομέρειες τῶν μπερδεμένων καί ἀκανθωδῶν προβλημάτων πού εἶχαμε νά λύσουμε· ἀρκεῖ ἕνα ἐλάχιστο περίγραμμα. Ἦταν ἀνάγκη νά χειριστοῦμε τήν ὑπόθεση ἐπὶ τόπου. Γι' αὐτὸ συγκάλεσα μία διάσκεψη στὸ Κάιρο, ὅπου στήν πραγματικότητά συγκεντρώθηκαν ὅλοι οἱ εἰδικοί καί οἱ ἀθθεντίες τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν Λῶρενς, τὸν Χιούμπερτ Γιάνγκ καί τὸν Τρέντσαρντ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἀεροπορίας, ξεκίνησα γιὰ τὸ Κάιρο. Μείναμε ἐκεῖ καί στήν Παλαιστίνη γιὰ ἕνα περὶπου μῆνα· ὑποβάλαμε τὶς ἀκόλουθες βασικὲς προτάσεις στήν Κυβέρνηση. Πρῶτο, θά ἐπανορθώναμε τὶς ζημιές σέ βάρος τῶν Ἀράβων καί τοῦ Οἴκου τῶν Σερίφηδων τῆς Μέκκας, τοποθετώντας τὸν Ἐμίρη Φεϋζάλ στὸν Θρόνον τοῦ Ἰράκ ὡς Βασιλιᾶ καί ἀναθέτοντας στὸν Ἐμίρη Ἀμπντάλλα τὴ διακυβέρνηση τῆς Ὑπεριορδανίας. Δεύτερο, θά ἀπομακρύνουμε ὅλα οὐσιαστικὰ τά στρατεύματά μας ἀπὸ τὸ Ἰράκ καί θά ἐμπιστευόμασταν τήν ἄμυνά του στή Βασιλικὴ Ἀεροπορία. Τρίτο, προτείναμε ρύθμιση τῶν ἄμεσων δυσχερειῶν μεταξύ Ἑβραίων καί Ἀράβων στήν Παλαιστίνη· αὐτὸ θά χρησίμευε ὡς θεμέλιο γιὰ τὸ μέλλον.

Οἱ δύο πρῶτες προτάσεις προκάλεσαν τρομερὲς ἀντιδράσεις. Ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις ἔφερε βαρέως τήν εὐνοια πρὸς τὸν Ἐμίρη Φεϋζάλ, τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπιζε ὡς ἡττημένο ἀντάρτη. Τὸ

βρετανικό Υπουργείο Πολέμου σοκαρίστηκε με την ιδέα της αποχώρησης στρατευμάτων και προέβλεψε σφαγές και καταστροφές. Είχα, όμως, ήδη παρατηρήσει πώς, όταν ο Τρέντσαρντ αναλάμβανε να κάνει κάτι συγκεκριμένο, συνήθως τό έφερε εις πέρας. Οι προτάσεις μας έγιναν δεκτές, αλλά χρειάστηκε ένας χρόνος δύσκολης και αγχώδους διοίκησης για να γίνει πράξη αυτό που είχε τόσο γρήγορα αποφασιστεί.

Η θητεία του Λώρενς ως Δημόσιου Λειτουργού ήταν μία μοναδική φάση της ζωής του. Όλοι εξέπληγαν από την ήρεμη και διακριτική συμπεριφορά του. Η υπομονή και η προθυμία του για να δουλέψει με άλλους κατέπληξε ιδίως όσους τον γνώριζαν καλύτερα. Μεταξύ αυτών των ειδικών θα έπρεπε να είχαν γίνει τρομερές συζητήσεις και η ένταση θα έπρεπε σέ όρισμένες στιγμές να ήταν αφόρητη. Άλλά, στον βαθμό που μέ άφορούσε, πάντα συμβουλευόμουν από κοινού δύο ή τρεις από αυτούς τους καλύτερους άνδρες μέ τους όποιους είχα κάποτε την τύχη να συνεργαστώ. Δέν θα ήταν δίκαιο να αποδοθεί μονάχα στον Λώρενς ή τιμή της επιτυχίας που είχε ή νέα πολιτική μας. Τό έρώτημα ήταν αν ό Λώρενς θα κατόρθωνε να καταπνίξει την προσωπικότητά του, να λυγίσει την αυταρχική του θέληση και να διοχετεύσει τίς γνώσεις του στό κοινό άποθέμα. Ίδού μία από τίς άποδείξεις του μεγαλείου του χαρακτήρα του και της προσαρμοστικότητας της ιδιοφυΐας του. Είδε την έλπίδα να εκπληρώσει σέ μεγάλο βαθμό τίς υποσχέσεις που είχε δώσει στους Άραβες άρχηγούς και να αποκαταστήσει ένα άνεκτό μέτρο ειρήνης σ' εκείνες τίς μεγάλες περιοχές. Για αυτόν τον σκοπό ήταν ικανός να γίνει (άποτολμώ την έκφραση) ένας βαρετός άξιωματούχος. Η προσπάθεια δέν υπήρξε μάταιη. Ό σκοπός του πραγματοποιήθηκε.

Πρός τό τέλος του έτους τά πράγματα άρχισαν να πηγαίνουν καλύτερα. Τό ένα μετά τό άλλο όλα τά μέτρα μας εφαρμόστηκαν. Ό στρατός έφυγε από τό Ίράκ, ή άεροπορική δύναμη έγκαταστάθηκε σέ μία καμπή του Ευφράτη, ή Βαγδάτη έπευφήμησε τον Φευζάλ ως βασιλέα, ό Άμπντάλλα έγκαταστάθηκε σέ κλίμα άφοσίωσης και χωρίς προβλήματα στην Ύπεριορδανία. Μιά μέρα είπα στον Λώρενς: «Τί θα θέλατε να κάνετε, όταν όλα αυτά έξομαλυνθούν; Οι καλύτερες θέσεις είναι άνοιχτές για σας, αν φροντίσετε να συνεχίσετε τή νέα σας σταδιοδρομία στό Ύπουργείο Άποικιών». Χαμογέλασε μέ τό πρᾶο, λαμπερό, αίνιγματικό χαμόγελό του και είπε: «Σέ πολύ λίγους μήνες ή εργασία μου εδώ θα έ-

χει τελειώσει. Η δουλειά έχει γίνει και θα διαρκέσει». «Μά σεις τί θα κάνετε;» «Ό,τι θα δείτε από έμένα θα είναι ένα μικρό σύννεφο σκόνης στον ήρίζοντα».

Κράτησε τον λόγο του. Πιστεύω ότι εκείνο τον καιρό δέν είχε σχεδόν καθόλου πόρους. Ό μισθός του ήταν 1.200 λίρες στερλίνες τον χρόνο· θέσεις κυβερνήτη άποικιών και μεγάλες διοικήσεις ήταν τότε στή διάθεσή μου. Τίποτα δέν ώφέλησε. Ός τελευταία διεξόδο τον έστειλα στην Ύπεριορδανία, όπου δυσκολίες πρόβαλαν ξαφνικά. Είχε άπεριόριστες έξουσίες· τίς χρησιμοποίησε μέ την παλιά του ενεργητικότητα. Άπομάκρυνε άξιωματικούς. Έκανε χρήση ισχύος. Άποκατέστησε πλήρως την ήρεμία. Όλοι ήταν ευχαριστημένοι μέ την επιτυχία της άποστολής του, αλλά τίποτα δέν θα τον έπειθε να συνεχίσει. Μέ λύπη μου είδα «τό μικρό σύννεφο σκόνης» να εξαφανίζεται στον ήρίζοντα. Δέν επρόκειτο να ξανασυναντηθούμε παρά μετά από πολλά χρόνια. Άναφέρομαι επί μακρόν σέ αυτή την πλευρά των δραστηριοτήτων του γιατί σ' ένα πρόσφατο δημοσιευμένο γράμμα άποδίδει σέ αυτές σημασία μεγαλύτερη από εκείνη των άνδραγαθημάτων του στον πόλεμο. Άλλά αυτή ή κρίση είναι λανθασμένη.

Τό επόμενο έπεισόδιο ήταν τό γράψιμο, ή εκτύπωση, τό δέσιμο και ή έκδοση του βιβλίου του *Οί Έφτά Στύλοι της Σοφίας*. Έδώ ίσως είναι τό κατάλληλο σημείο για να άσχοληθώ μέ αυτόν τον θησαυρό της άγγλικής λογοτεχνίας. Ός άφήγησή πολέμου και περιπέτειας, ως άπεικόνιση όλων όσων οι Άραβες σημαίνουν για τον κόσμο είναι άξεπέραστο. Συγκαταλέγεται μεταξύ των σπουδαιότερων βιβλίων που γράφτηκαν ποτέ στην άγγλική γλώσσα. Άν ό Λώρενς δέν είχε κάνει ποτέ τίποτε άλλο παρά αυτό τό βιβλίο άπλως ως δημιούργημα της φαντασίας του, ή φήμη του θα διατηρούνταν (για να αναφέρω τή χιλιοεπιωμένη φράση του Μακώλεϋ) «για τόσο όσο ή άγγλική γλώσσα θα μιλιέται σέ κάποια γωνιά της ύδρογείου». Η *Πορεία του Προσκυνητή*, *Ό Ροβινσώνας Κροϋσος*, *Τά ταξίδια του Γκιούλιβερ* είναι τά αγαπημένα των βρετανικών σπιτιών. Ίδού όμως μία ιστορία ισάξια μέ αυτές σέ ενδιαφέρον και γοητεία, μέ τον δικό της τρόπο· αλλά είναι πραγματική και όχι φανταστική. Ό συγγραφέας ήταν επίσης ό ήγήτορας. Τά άπομνημονεύματα του Καίσαρα αναφέρονται σέ μεγαλύτερους άριθμούς, αλλά στην ιστορία του Λώρενς δέν λείπει τίποτα άπ' όσα έχουν ποτέ συμβεί στή σφαίρα του πολέμου και της αυτοκρατορίας. Όταν τό μεγαλύτερο μέρος της άχανούς λογοτεχνίας του Μεγά-

λου Πολέμου θά ἔχει κοσκινιστεῖ καί ξεπεραστεῖ ἀπό τίς ἐπιτομές, τά ἀπομνημονεύματα καί τίς ἱστορίες τῶν μελλοντικῶν γενεῶν, ὅταν οἱ περίπλοκες καί ἀπίστευτα δαπανηρές ἐπιχειρήσεις τῶν ὀγκωδῶν στρατιῶν του θά ἀφοροῦν μόνο τοὺς μαθητές στρατιωτικῶν σχολῶν, ὅταν οἱ ἀγῶνες μας θά ἐξετάζονται σέ προοπτική πού θά σβήνει καί σέ ἀναλογίες περισσότερο ἀληθινές, ἢ ἱστορία τοῦ Λῶρενς γιά τήν ἐξέγερση στήν ἔρημο θά λάμπει μέ φλόγα ἀθάνατη.

Μάθαμε ὅτι εἶχε καταπιαστεῖ μέ αὐτό τό ἔργο καί ὅτι ἓνας ὀρισμένος ἀριθμός ἀπό αὐτοὺς πού θεωροῦσε ἄξιους τῆς τιμῆς προσκαλοῦνταν νά προεγγραφοῦν ἀγοραστῆς μέ τιμὴ ἀντιτύπου 30 λίρες στερλίνες. Τό ἔκανα μετὰ χαράς. Στό ἀντίτυπο πού τελικά πῆρα ἔγραψε σέ διάστημα ἔντεκα ἔτων δύο ἀφιερώσεις στίς ὁποῖες δίνω μεγάλη ἀξία, ἂν καί πολλά ἀλλάξαν ἀπό τότε καί πῆγαν πολύ πέρα ἀπὸ τήν ἀλήθεια ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Ἀρνήθηκε νά μοῦ ἐπιτρέψει νά πληρώσω τό βιβλίον· εἶπε ὅτι τό εἶχα κερδίσει δικαιοματικά.

Κατ' ἀρχήν, ἡ δομὴ τῆς ἱστορίας εἶναι ἀπλή. Οἱ τουρκικὲς στρατιές πού ἔκαναν ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῆς Αἰγύπτου ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τόν σιδηρόδρομο τῆς ἐρήμου. Αὐτός ὁ λεπτός δρόμος ἀπὸ ἄτσαλι τρέχει μέσα ἀπὸ ἑκατοντάδες μίλια κυματώδους ἄμμου. Ἄν κοβόταν μόνιμα, οἱ τουρκικὲς στρατιές θά ἐξοντώνονταν· θά ἐπακολουθοῦσε ἡ καταστροφὴ τῆς Τουρκίας καί μαζί της ἡ κἀταρρευση τῆς μεγάλης τευτονικῆς δυνάμεις, πού ἐκτόξευε τό μῖσος της ἀπὸ δέκα χιλιάδες κανόνια στίς πεδιάδες τῆς Φλάνδρας. Ἐδῶ λοιπὸν βρισκόταν ἡ ἀχιλλεῖος πτέρνα καί πάνω της αὐτός ὁ ἀνθρώπος, στήν τρίτη δεκαετία τῆς ζωῆς του, διεύθυνε τίς παράτολμες, ἀπεγνωσμένες, ρομαντικὲς ἐφοδούς του. Διαβάσαμε ἐπανεπιλημμένα γι' αὐτές. Σκληρὲς πορεῖες μέ καμῆλες στήν ἔρημο μέσα ἀπὸ καυτές, φαγωμένες ἀπὸ τόν ἥλιο περιοχές, ὅπου ἡ ἀπόλυτη ἐρήμωση τῆς φύσης τρομάζει τόν ταξιδιώτη. Μέ ἓνα αὐτοκίνητο ἢ ἓνα ἀεροπλάνο τώρα μπορούμε νά ἐποπτεύουμε αὐτές τίς ἀπαγορευμένες ἐρημιές, τήν ἀτέλειωτη ἄμμο, τοὺς καυτεροὺς, ἄγριους βράχους, πού ἔχουν φαγωθεῖ ἀπὸ τόν ἀέρα, τὰ βουνίσια φαράγγια πού θυμίζουν πυρωμένο φεγγάρι. Μέσα ἀπὸ αὐτά, μέ ἀτέλειωτες στερήσεις, ἄνδρες πάνω σέ καμῆλες μέ τρομακτικὸ μόχθο μετέφεραν δυνάμιτη γιά νά καταστρέψουν τίς σιδηροδρομικὲς γέφυρες καί νά κερδίσουν τόν πόλεμο καί, ὅπως τότε πιστεύαμε, νά ἐλευθερώσουν τόν κόσμο.

Ἐδῶ βλέπουμε τόν στρατιώτη Λῶρενς· ὄχι μόνο τόν στρατιώτη ἀλλὰ καί τόν μεγάλο πολι-

Ὁ Λῶρενς τῆς Ἀραβίας μέ ἀραβικὴ περιβολή. Πρόκειται γιά τόν πραγματικὸ Λῶρενς καί ὄχι γιά τόν ἠθοποιὸ Πήτερ Ο' Τούλ στόν ὁμώνυμο κινηματογραφικὸ ρόλο. Ἡ ὁμοιότητα πάντως εἶναι ἐκπληκτικὴ.

τικὸ ἄνδρα, πού ξεσήκωσε τοὺς περήφανους λαοὺς τῆς ἐρήμου, πού εἰσέδουε στά μυστήρια τῆς σκέψης τους, πού τοὺς ὀδηγοῦσε στά ἐπιλεγμένα σημεῖα δράσης, ὅποτε δέν πυροδοτοῦσε ὁ ἴδιος τοὺς ἐκρηκτικὸς μηχανισμοὺς. Ὑπάρχουν λεπτομερεῖς ἀφηγήσεις γιά ἄγριες μάχες πού ἐγίναν ὑπὸ τίς διαταγές του μέ χιλιάδες ἄνδρες καί ἐλάχιστο οἶκτο σ' αὐτά τὰ ἡφαιστειώδη τοπία τῆς κόλασης. Δέν ὑπῆρχαν μαζικὰ ἀποτελέσματα. Ὅλα εἶναι ἔντονα, ἀτομικά, εὐαίσθητα — καί παρ' ὅλ' αὐτὰ ἐξελίσσονταν σέ συνθηκὲς πού φαινομενικά δέν ἐπέτρεπαν τήν ἀνθρώπινη ζωὴ. Μέσα σ' ὅλα ἓνας νοῦς, μία ψυχὴ, μία θέληση. Ἐνα ἔπος, ἓνα θαῦμα, μία ἱστορία βασάνων καί στήν καρδιά τῆς ἱστορίας αὐτῆς — ἓνας Ἄντρας.

Ἡ ἐντύπωση τῆς προσωπικότητος τοῦ Λῶρενς παραμένει ζωντανή καί ἐναργῆς στό μυαλό τῶν φίλων του καί ἡ αἴσθησις τῆς ἀπώλειάς του δέν ἔχει μέ κανέναν τρόπο ξεθωριάσει μεταξὺ τῶν συμπατριωτῶν του. Ὅλοι αἰσθάνονται πολὺ φτωχότεροι ἀπὸ τότε πού μᾶς ἄφησε. Αὐτές τίς

ήμέρες, κίνδυνοι και δυσκολίες μαζεύονται πάνω από τή Βρετανία και τήν Αυτοκρατορία της και έχουμε συνείδηση τής έλλειψης εξαιρετικῶν προσωπικοτήτων μέ τις ὁποῖες θά μπορούσαμε νά τις ξεπεράσουμε. Νά ἕνας ἄντρας πού εἶχε μέσα του ὄχι μόνο τεράστια ἱκανότητα γιά ὑπηρεσίες ἀλλά και ἐκεῖνο τό ἀγγιγμα τής μεγαλοφυΐας πού ὅλοι ἀναγνωρίζουν, ἀλλά κανένας δέν μπορεῖ νά ὀρίσει. Ὅπως κατά τή μεγάλη περίοδο τής περιπέτειας και στά μετέπειτα χρόνια τής ἐξαφάνισης και τής ἐπισκίασης πού ὁ ἴδιος ἐπέβαλε στόν ἑαυτό του, πάντα κυριαρχοῦσε σέ ὅσους ἔρχονταν σέ ἐπαφή μαζί του. Αὐτοί αἰσθάνονταν τήν παρουσία ἑνός ἐξαιρετικοῦ ὄντος. Καταλάβαιναν ὅτι τά λανθάνοντα ἀποθέματά του δύναμης και θέλησης ἦταν ὑπεράνω μετρήσεων. Ἄν ξανάρχιζε τή δράση, ποῖός θά μπορούσε νά πει τί κρίση δέν θά μπορούσε νά ὑπερνικήσει ἢ νά ἀποσοβήσει; Ἄν τά πράγματα πήγαιναν πολύ ἄσχημα, πόσο θά χαιρόταν κανείς νά τόν δεῖ νά ξεπροβάλλει στή γωνία.

Μέρος τοῦ μυστικοῦ αὐτῆς τής διεγερτικῆς ὑπεροχῆς του βρίσκεται φυσικά στήν περιφρόνησή του γιά τις ἐπιβραβεύσεις, τις εὐχαριστήσεις και τις ἀνέσεις τής ζωῆς. Ἀπό τή φύση του ὁ κόσμος βλέπει μέ κάποιο δέος ἕναν ἄνθρωπο πού παρου-

σιάζεται γαλήνια ἀδιάφορος γιά σπίτι, χρήματα, ἄνεση, κοινωνική θέση ἢ ἀκόμα ἐξουσία και φήμη. Ὁ κόσμος νιώθει, ὄχι χωρίς ἀνησυχία, ὅτι ἐδῶ ὑπάρχει κάποιος ἐκτός τής δικαιοδοσίας του· κάποιος μπροστά στόν ὁποῖο τά θέληστρά του μάταια θά ἀπλωθοῦν· κάποιος παράδοξα χειραφετημένος, ἀδάμαστος, πού δέν περιορίζεται ἀπό συμβατικότητες, πού κινεῖται ἀνεξάρτητα ἀπό τά συνηθισμένα ρεύματα τής ἀνθρώπινης δράσης· τόν πρόθυμα ἱκανό γιά τή βίαιη ἐξέγερση ἢ τήν ὑπέρτατη θυσία, ἕνας ἄντρας μοναχικός, αὐστηρός, γιά τόν ὁποῖο ἡ ὑπαρξή δέν εἶναι παρά καθῆκον, ἀλλά καθῆκον τό ὁποῖο πρέπει νά ἐκπληρώσει μέ τιμῆ. Ἦταν πράγματι κάποιος πού ζοῦσε στίς κορυφές τοῦ βουνοῦ, ἐκεῖ ὅπου ὁ ἀέρας εἶναι ψυχρός, τσουχτερός και ἀραιωμένος, ἐκεῖ ὅπου ἡ θεά τις καθαρές ἡμέρες ἀπλώνεται πάνω σέ ὅλα τά Βασίλεια τοῦ κόσμου και τή δόξα τους.

Ὁ Λῶρενς ἦταν ἕνα ἀπό ἐκεῖνα τά ὄντα πού ὁ βηματισμός τους στή ζωῆ ἦταν ταχύτερος και ἐντονότερος ἀπό τό συνηθισμένο. Ὅπως ἕνα ἀεροπλάνο πετᾶ μέ τήν ταχύτητα και τήν πίεσή του ἐναντίον τοῦ ἀέρα, ἔτσι και αὐτός πετοῦσε καλύτερα και πιό εὐκόλα μέσα στή θύελλα. Δέν βρισκόταν σέ ἀπόλυτη ἁρμονία μέ τις ὁμαλές καταστάσεις. Ἡ μανία τοῦ Μεγάλου Πολέμου εἶχε ἀνυψώ-

σει τό επίπεδο ζωής στά μέτρα τοῦ Λώρενς. Οἱ μᾶζες παρασύρθηκαν πρὸς τὰ ἔμπρός, ἕως ὅτου ὁ βηματισμός τους ἔγινε ἴδιος μέ τόν δικό του. Σ' ἐκείνη τήν ἡρωϊκή περίοδο βρέθηκε σέ τέλεια σχέση καί μέ τούς ἀνθρώπους καί μέ τὰ γεγονότα.

Συχνά ἀναρωτήθηκα τί θά εἶχε συμβεῖ στόν Λώρενς, ἂν ὁ Μεγάλος Πόλεμος εἶχε συνεχιστεῖ γιά μερικά ἀκόμα χρόνια. Ἡ φήμη του ἀπλωνόταν γρήγορα μέ τήν ὁρμή τοῦ μυθικοῦ σ' ὀλόκληρη τήν Ἀσία. Ἡ γῆ ἔτρεμε ἀπό τήν ὁργή τῶν ἐθνῶν πού μάχονταν. Ὅλα τὰ μέταλλα εἶχαν λιώσει. Ὅλα βρισκόνταν σέ κίνηση. Κανένας δέν μπορούσε νά πει τί ἦταν ἀδύνατο. Ὁ Λώρενς θά μπορούσε νά εἶχε πραγματοποιήσει τό νεανικό ὄνειρο τοῦ Ναπολέοντα, τήν κατάκτηση τῆς Ἀνατολῆς. Θά μπορούσε νά εἶχε φτάσει στήν Κωνσταντινούπολη τό 1919 ἢ 1920, ἔχοντας πίσω του πολλές ἀπό τίς φυλές καί τίς ράτσες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ θύελλα ὅμως κόπασε τό ἴδιο ἀπότομα ὅπως ἄρχισε. Οἱ οὐρανοί καθάρισαν ἤχησαν οἱ καμπάνες τῆς Ἀνακωχῆς. Ἡ ἀνθρωπότητα ἐπέστρεψε μέ ἀπερίγραπτη ἀνακούφιση στήν ἐπί μακρόν διακεκομμένη καί βαθύτατα ἀγαπημένη συνηθισμένη ζωή της καί ὁ Λώρενς, ἄλλη μιά φορά, ἀφέθηκε νά κινεῖται μόνος του σέ ἕνα διαφορετικό ἀεροπλάνο καί μέ διαφορετική ταχύτητα.

Ὅταν γράφτηκε τό λογοτεχνικό ἀριστούργημα του καί ἔπειτα χάθηκε· ὅταν κάθε εἰκόνα του μελετήθηκε βαθύτατα καί κάθε ζήτημα τῆς ἐκτύπωσης καί τοῦ σχηματισμοῦ παραγράφων ρυθμίστηκε μέ λεπτολόγο προσοχή· ὅταν ὁ Λώρενς, πάνω στό ποδήλατό του, ἔφερε τούς πολύτιμους τόμους στούς λίγους, τούς πολύ λίγους πού εἶχε κρίνει ἄξιους νά τούς διαβάσουν — τότε βρῆκε μέ εὐχαρίστηση στά χέρια του ἕνα ἄλλο ἔργο, πού χαροποιῦσε καί ἀνακούφιζε τήν ψυχή του. Εἶδε τόσο καθαρά ὅσο κανένας ἄλλος τό ὄραμα τῆς ἐναέριας δύναμης καί ὅλα ὅσα αὐτή θά σήμαινε στίς μετακινήσεις καί τόν πόλεμο. Βρῆκε στή ζωή ἕνός σημερινῆ τό βάλαμο τῆς εἰρήνης καί τῆς ἰσορροπίας πού καμία μεγάλη στρατιωτική βάση καί καμία διοίκηση δέν θά μπορούσαν νά τοῦ δώσουν. Ἐνιωθε ὅτι ζώντας τή ζωή τοῦ κατώτερου στή Βασιλική Ἀεροπορία θά ἔδινε ἀξία σ' αὐτό τό εὐγενές κάλεσμα καί θά βοηθοῦσε στήν προσέλευση τοῦ νεανικοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ μας στόν τομέα ὅπου κατεπειγόντως χρειαζόταν. Γι' αὐτήν τήν ὑπηρεσία καί τό παράδειγμα, στό ὁποῖο ἀφιέρωσε τὰ τελευταῖα δώδεκα χρόνια τῆς ζωῆς του, τοῦ ὀφείλουμε ξεχωριστό χρέος. Ἦταν ἀπό μόνο του ἕνα ἡγεμονικό δῶρο.

Ὁ Λώρενς εἶχε σ' ἀπόλυτο βαθμό τήν πολυ-

μέρεια τῆς μεγαλοφυΐας. Κρατοῦσε ἕνα ἀπό αὐτά τὰ πασσαρτοῦ πού ξεκλειδώνουν τίς πόρτες θησαυροφυλακίων διαφόρων εἰδῶν. Ἦταν ἐξίσου σοφός καί στρατιώτης. Ἦταν ἐξίσου ἀρχαιολόγος καί ἀνθρωπος τῆς δράσης. Ἦταν ἐξίσου ἀριστος ἐπιστήμονας καί Ἀραβας ἀντάρτης. Ἦταν ἐξίσου μηχανικός καί φιλόσοφος. Τό φτιαγμένο ἀπό μελαγχολική ἐμπειρία καί στοχασμό φόντο τῆς εἰκόνας του φαινόταν σάν νά προβάλλει πῶς φωτεινά τή γοητεία καί τή χαρά τῆς συντροφιάς του, τό γενναϊόδωρο μεγαλεῖο τοῦ χαρακτήρα του. Λεῖπει περισσότερο σέ ὅσους τόν γνώριζαν καλύτερα· ἀλλά κυρίως λείπει στή χώρα μας· καί τῆς λείπει τώρα περισσότερο ἀπό ποτέ. Γιατί τώρα εἶναι οἱ καιροί πού τὰ μεγάλα προβλήματα στά ὁποῖα ἐπικεντρώθηκε ἡ σκέψη καί ἡ ἐργασία του, προβλήματα ἐναέριας ἀμυνας, προβλήματα τῶν σχέσεών μας μέ τούς ἀραβικούς λαούς, ἔχουν περισσότερη σημασία παρά ποτέ στίς ὑποθέσεις μας. Παρ' ὅλες τίς ἐπανεπιλημμένες ἀποποιήσεις του, πάντα ἔνιωθα ὅτι ἦταν ἕνας ἄντρας πού κρατοῦσε τόν ἑαυτό του ἔτοιμο γιά τό ἐπόμενο κάλεσμα. Ὅσο ζοῦσε ὁ Λώρενς ἔνιωθε κανεῖς (καί ἐγώ σίγουρα τό ἔνιωθα ἔντονα) πῶς κάποια ἀκαταμάχητη ἀνάγκη θά τόν τραβοῦσε ἀπό τό ταπεινό μονοπάτι ὅπου εἶχε διαλέξει νά βαδίζει καί θά τόν ἔφερνε ξανά σέ δράση, στό ἐπίκεντρο ἀξιωματικῶν γεγονότων.

Αὐτό δέν ἦταν γραφτό νά συμβεῖ. Ἡ πρόκληση πού ἔφτασε σ' αὐτόν, γιά τήν ὁποία ἦταν ἐξίσου προετοιμασμένος, ἦταν διαφορετικοῦ εἶδους. Ἦρθε ὅπως θά τό ἤθελε, γρήγορα καί ξαφνικά, πάνω στά φτερά τῆς ταχύτητας. Ἦταν τό τελευταῖο ἄλμα πού ἔκανε στή μεγαλόπρεπη κούρσα τῆς ζωῆς του.

*Ὅλα τελείωσαν! Γρήγορη σταδιοδρομία,
Ὅρμη λαγωνικοῦ πού ξεφεύγει ἀπ' τό λουρί,
Πέταγμα γερακιοῦ, σκίρτημα ἐλαφιοῦ,
Τρελλή ὄπλη — κεραυνός στά νῶτα μας,
Δροσερός ἀέρας πού ἀναζωογονοῦσε τά πνευ-
μόνια μας,
Φωνές σέ πολλές γλῶσσες.*

Ὁ βασιλιάς Γεώργιος ὁ Πέμπτος ἔγραψε στόν ἀδελφό τοῦ Λώρενς: «τό ὄνομά του θά ζήσει στήν ἱστορία». Αὐτό εἶναι ἀλήθεια. Θά ζήσει στά ἀγγλικά γράμματα· θά ζήσει στίς παραδόσεις τῆς Βασιλικῆς Ἀεροπορίας· θά ζήσει στά χρονικά τοῦ πολέμου καί στούς θρύλους τῆς Ἀραβίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γράφτηκε στά 1935.

Εἰσαγωγή στήν μελέτη τῶν πλατωνικῶν διαλόγων¹

τοῦ *Friedrich Nietzsche*

Μετάφραση, σχόλια:
Βαγγέλης Δουβαλέρης

*Plato amicus sed*² — «Ὁ Πλάτων καί οἱ προγενέστεροί του. Ἔνα βοήθημα γιά ὅσους θέλουν νά διαβάσουν Πλάτωνα καί νιώθουν τήν ἀνάγκη νά προετοιμαστούν.»

Εἰσαγωγή

Στίς διάφορες ἔρευνες περί Πλάτωνα, ἡ τρέχουσα μέθοδος συνίσταται στό νά μή λαμβάνεται ὑπόψη μήτε ἡ φιλοσοφία μήτε ὁ φιλόσοφος· ἐμεῖς θ' ἀκολουθήσουμε τήν τελευταία αὐτή μέθοδο: θά στηριχθοῦμε μονάχα στό σύστημα. Ὁ ἄνθρωπος Πλάτωνας εἶν' ἀκόμα πιό θαυμαστός ἀπ' τά συγγράμματά του.

Ὁ Πλάτωνας ἀνέκαθεν θεωρεῖτο, καί δικαίως, ὁ αἰώνιος ὁδηγός πρὸς τό φιλοσοφεῖν γιά τούς νέους. Δίνει τήν εἰκόνα μιᾶς πληθωρικής φιλοσοφίας φύσης, ἰσοδύναμα ἱκανῆς νά προσφέρει πολυσχιδῆ ὁράματα, μεγαλειώδη κι ἀστραπηβόλα, ἀλλά καί νά δουλέψει τίς ἔννοιες διαλεκτικά. Τό εἶδωλο³ αὐτῆς τῆς πληθωρικής φύσης ξυπνά τή φιλοσοφική ὁρμή (Trieb): ἐγείρει τό θαυμάζειν⁴, τό καθαρά φιλοσοφικό πάθος⁵. Ἡ λαμπρή θεωρία τῶν Ἰδεῶν εἶναι ἕνας προπομπός τοῦ καντιανοῦ ἰδεαλισμοῦ. Κινεῖ πάντα λίθον, συμπεριλαμβανομένου τοῦ μύθου, γιά νά θέσει τήν αὐστηρή ἀντίθεση τοῦ εἶναι καί τοῦ φαίνεσθαι, δηλ. τή βάση κάθε ἀληθινά οὐσιαστικῆς φιλοσοφίας: ἐνῶ ἐμεῖς παραδέρνουμε ἀκόμα μέ τήν εὐτελεῖ ἀντίθεση σώματος καί πνεύματος...

Γιά τόν φιλόλογο, ἡ ἀξία τοῦ Πλάτωνα εἶν' ἀκόμα πιό σημαντική. Ὁ Πλάτωνας ἀντικαθιστᾶ, ὑποτίθεται, τά μέγιστα — καί χαμένα γιά μᾶς σήμερα — συγγράμματα τῶν προπλατωνικῶν φιλοσόφων. Ἄς υποθέσουμε ὅτι χάνονταν τά πλατωνικά συγγράμματα κι ὅτι ἡ φιλοσοφία

ἄρχιζε μέ τόν Ἀριστοτέλη: δέ θά μπορούσαμε ἐπ' αὐτοῦ νά συλλάβουμε τόν ἀρχαῖο αὐτό φιλόσοφο, πού εἶναι ταυτόχρονα καί καλλιτέχνης. Δέ θά ἔχαμε κανένα δείγμα τοῦ εὖρους τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ ἰδεαλισμοῦ, καθ' ὅλη τήν κλασσική ἐποχή: δέ θά μπορούσαμε ἐπ' αὐτοῦ ν' ἀντιληφθοῦμε τή βαθειά — ἐξ ὀλοκλήρου πρωτοφανῆ — σύγχυση πού προκαλοῦσε ὁ Σωκράτης, καθώς ἐναντιωνόταν, μέ μιᾶ ριζοσπαστικότητα ἀδιανόητη γιά τά δεδομένα τῆς ἐποχῆς, στήν πολιτική, τήν ἠθική καί τήν τέχνη. Ὁ Πλάτωνας εἶναι ὁ μόνος Ἕλληνας πού, κατά τά τέλη τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, υἰοθέτησε κριτική στάση: ὅποτε συλλογιζόμεστε τί ἐκτιμοῦμε περισσότερο ἐκεῖνου τοῦ κόσμου⁶, βρίσκουμε πῶς τό μεγαλύτερο θαῦμα⁷ εἶν' ὅ,τι παρουσίασε ὁ Πλάτωνας στούς ἀναγνώστες του.

Ὡς πένα, ὁ Πλάτωνας εἶναι ὁ πιό προικισμένος «γραφιάς»: ἔχει στή διάθεσή του τίς μέγιστες πηγές, χειρίζεται ἄριστα κάθε ὕφος — εἶναι ἡ πιό μεστή πένα τῆς πιό καλλιεργημένης ἐποχῆς. Στή σύνθεση, ἐμφανίζει ἕνα μεγάλο δραματικό ταλέντο. Πρέπει, ὡστόσο, νά ἔχουμε πάντα κατά νοῦ ὅτι ὁ γράφων Πλάτωνας δέν εἶναι παρά ἕνα εἶδωλο⁸ τοῦ παιδαγωγοῦ Πλάτωνα, μιᾶ ἀπλή ἀνάμνηση⁹ τῶν διαλόγων πού ἐκτυλίσσονται στόν κῆπο τοῦ Ἀκαδήμου. Κι ὡς πρὸς αὐτούς τούς διαλόγους, ἐπίσης, πρέπει νά χρησιμοποιήσουμε τά συγγράμματα, προκειμένου ν' ἀνακαλύψουμε τό πνεῦμα τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐκεῖνου κύκλου. Σέ μιᾶ ἐποχή «φιλολογίας» (litterarische)¹⁰, σάν τή σημερινή, εἶναι πολύ δύσκολο νά ἔχει κανείς συνεχῶς ὑπόψη του τό χαρακτηριστικό αὐτό τῆς ἀπλῆς ἀνάμνησης πού διέπει τούς πλατωνικούς διαλόγους. Δέν περιγράφουν ἕναν κόσμο φανταστικό, ἀποκλειστικά λο-

γοτεχνικό, όπως θά συνέβαινε μ' έναν οιονδήποτε σημερινό διάλογο. Πρέπει ν' ανακαλύψουμε τόν άνθρωπο Πλάτωνα από τόν συγγραφέα: κι ενώ σήμερα, συνήθως τό έργο (τό γραφτό) περιέχει τήν ουσία κι έχει μεγαλύτερη αξία απ' ό,τι-δήποτε σχετικό μέ τόν δημιουργό του, τήν εποχή εκείνη, μέ τόν Έλληνα, συμβαίνει κάτι τό έντελώς διαφορετικό: ό Έλληνας είναι έξ ολοκλήρου άνθρωπος τών δημοσίων υποθέσεων και μονάχα παρέργως «άνθρωπος τών γραμμάτων» (litterarisch). Περισσότερο από τά συγγράμματά του, τό βασικό χαρακτηριστικό του Πλάτωνα μάς τό δίνουν έπακριβώς όρισμένα περιστατικά, πού μάς μεταφέρει ή παράδοση, λ.χ. τά πολιτικά του ταξίδια. Δέν πρόκειται για μία συστηματική *vita umbratica*¹¹, άλλ' αντίθετως για μίαν ακτιβιστική πολιτική από έναν άνθρωπο πού θέλει ν' αλλάξει έξ ολοκλήρου τόν κόσμο, και πού είναι — σύν τοίς άλλοις και πρός αυτόν σταθερά τό σκοπό — και συγγραφέας. Η σύσταση τής Ακαδημίας έχει πολύ μεγαλύτερη σημασία γι' αυτόν: γράφει για νά ένδυναμώσει τούς συνεταίρους του τής Ακαδημίας.

Συγγράμματα σχετικά μέ τόν Πλάτωνα

[Έξετάζονται λεπτομερώς οί Tennemann, Schleiermacher, Ast, C. Fr. Hermann, Zeller. Θίγονται, μεταξύ άλλων, κάποια άποσπάσματα παρμένα απ' τά σχόλια του Schleiermacher. Η μετάφρασή του θεωρείται «ή καλύτερη μέχρι σήμερα, από πλευράς κομψότητας τών γερμανικών του: έγώ, ώστόσο, φρονώ ότι τά γερμανικά του είναι πομπώδη κι άθλια - άθλια, τόσο από πλευράς ύφους καθαυτού, όσο κι από πλευράς τής ίδιας άκόμα τής κατανόησης του ύφους τών πλατωνικών διαλόγων. Άνήκει σ' άθλιους στυλίστες τύπου Hegel.]

...Ο διαχωρισμός του πλατωνικού έργου σέ τρείς κατηγορίες προβάλλει — καθό χρονολογικός — ως άντικειμενικός. Ο Schleiermacher διαβλέπει, λοιπόν, σ' όλη τή ζωή του Πλάτωνα, μία συνεχώς μονότροπη τάση, ή όποία δίνει τάχα τή σαφή εικόνα τής «φιλοσοφικής συζήτησης». Άποτέλεσμα: παρουσιάζει όλη τή δράση του φιλοσόφου σάν έναν μέγα λόγο¹². Ως πρός τούτο δέ, βασίζεται στή σκέψη ότι, μέσω αυτών τών συγγραμμάτων, «ό άδαής οδηγείται στή γνώση» - κάτι πού θά επιτυγχάνετο μέσα από τήν πλησιέστερη έκδοχή τής καλύτερης μεθόδου διδασκαλίας: τής προφορικής. Πλήν όλη ή υπόθεση αυτή, στηριγμένη σέ μίαν έσφαλμένη έρμηνεία, έρχεται σέ φανερή σύγκρουση μέ τή διακήρυξη του Φαίδρου: ό Πλάτωνας λέει ότι τό γραφτό δέν έχει καμιά αξία πάρεξ στον είδήμονα, ως φάρμακον μνήμης¹³. Νά γιατί τό γραπτό,

στήν πιό ολοκληρωμένη του μορφή, όφείλει νά είναι παράδειγμα (πρότυπο) προφορικής διδασκαλίας, άποσκοπώντας, κατά συνέπεια, στό νά θυμίζει μέ ποιόν τρόπο άπόκτησε ό είδήμων τή γνώση του. Κατά βάση, τό γραπτό είναι, «για τόν ίδιο και τούς έν φιλοσοφία συνεταίρους του, μία άστειρευτη πηγή μεθόδων υπόμνησης». Σύμφωνα μέ τόν Schleiermacher, ή γραφή όφείλει νά είναι τό δεύτερο καλύτερο μέσο για νά οδηγήσεις τόν άδαή στή γνώση. Κύριος και κοινός σκοπός όλων τών διαλόγων, υποστηρίζει, είναι ή διδασκαλία και ή εκπαίδευση. Σύμφωνα όμως μέ τόν ίδιο τόν Πλάτωνα, τό γραπτό δέν έχει γενικά σά σκοπό του ούτε νά διδάσκει ούτε νά εκπαιδεύει, άλλ' αντίθετα, νά υπενθυμίζει σέ κείνον πού έχει ήδη διδαχθεί και εκπαιδευτεί.

Πρώτα-πρώτα, ό Schleiermacher διόλου δέν υπολογίζει τόν καλλιτέχνη Πλάτωνα, ό όποιος δοκιμάζει τήν ανάγκη τής αυτοέκφρασης. Έπειτα, δέ λαβαίνει υπόψη του τόν πολιτικό αναμορφωτή Πλάτωνα, ό όποιος φυσικά και δέν εξέφρασε τήν ανάγκη αναμόρφωσης τής Πολιτείας μόνο στό τελευταίο μισό τής σαραντάχρονης εκπαιδευτικής δράσης του. Άς σκεφτούμε άπλά ότι στά σαράντα του έκανε τό πρώτο μεγάλο του ταξίδι και ίδρυσε τήν Ακαδημία του. Τρίτον, άγνοεί τόν δάσκαλο Πλάτωνα, ό όποιος, έν πρώτοις, δέν άπευθύνεται πρός κάποιο «κοινό» μέ τά συγγράμματά του, αλλά πρός τούς μαθητές του. Η υπόθεση του Schleiermacher εύσταθεί μονάχα σέ μιά εποχή «φιλολογίας» (litterarisch). Ένώ, λοιπόν, ό Tennemann έβλεπε στό πρόσωπο του Πλάτωνα έναν πανεπιστημιακό καθηγητή μέ τή μέθοδο και τό σύστημά του, ό Schleiermacher έβλεπε τόν λογοτέχνη-διδάσκαλο, πού έχει ένα ιδανικό κοινό αναγνωστών, τό όποιο και θέλει νά μορφώσει μεθοδικά: κάτι πού ό ίδιος επεδίωξε μέ τούς «Διαλόγους» του «περί θρησκείας», άπευθυνόμενος σ' ένα κοινό καλλιτεργημένο.

Μοιάζει, ώστόσο, νά έφερε ό Schleiermacher τόν Πλάτωνα πιό κοντά στους σύγχρονους του, μ' αυτήν τήν εικόνα πού του δημιούργησε: τόν παρουσίασε σάν έναν απ' τούς μεγάλους κλασσικούς μας. Δημιουργείται, ως εκ τούτου, μιά λατρεία γύρω απ' τόν Πλάτωνα, μέ μιμήματα διαλογικής μορφής νά φυτρώνουν παντού, διά χειρός Schelling και Solcher' επίμοχθες φιλολογικές έργασίες, κυρίως του Boeckh και του Heindorf. Άντίστοιχες μέ τίς άπόψεις του Schleiermacher είναι οι άπόψεις του Ast (βλ. *Platons Leben und Schriften*, Λειψία 1816). Κατ' αυτόν, ή μορφή και ή ουσία τών διαλόγων έχει

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

μία και μόνο πηγή. Τό καθαρά πλατωνικό χαρακτηριστικό πουθενά δέν αυτοδιαψεύδεται. Αυτό τό πνεῦμα μόνο στά μέγιστα πλατωνικά ἔργα πρέπει νά τό γυρέψουμε: ὁ Ast, λοιπόν, ὑποστηρίζει ὅτι σύμφωνα μ' αὐτό τό πνεῦμα ἀκριβῶς πρέπει νά ζυγιστοῦν τά ὑπόλοιπα ἔργα καί ν' ἀπορριφθοῦν, ἄν κριθοῦν ξένα πρός αὐτό. Ἀπορρίπτει, λοιπόν, ἐκτός ἀπ' τόν Μένωνα, τόν Εὐθύδημο, τόν Χαρμίδη, τόν Λύση, τόν Λάχη — ἤδη ἀπορριφθέντες ἀπό τόν Schleiermacher —, τούς δύο Ἀλκιβιάδῃδες, τούς δύο Ἰππεῖς, τόν Μενέξενο, τόν Ἴωνα, τόν Εὐθύφρονα, τήν Ἀπολογία, τόν Κρίτωνα καί τούς Νόμους. Ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τοῦ Schleiermacher, διακρίνει τρεῖς ομάδες: ἀρχικά, τούς σωκρατικούς, ὅπου κυριαρχεῖ τό ποιητικό καί τό δραματικό στοιχεῖο· ἔπειτα, τούς διαλεκτικούς· καί τέλος, τούς πλατωνικοσωκρατικούς, ὅπου τό ποιητικό ἀναμιγνύεται μέ τό δραματικό. — Ὁ νόμος τῆς ἀθέτησης πρέπει ἐξ ὀλοκλήρου νά ἐξετασθεῖ μέ τή μέγιστη δυσπιστία: ἡ ἀριότητα ὡς νόρμα - ἀκόμα ἓνα κριτήριον κατά βάθος αἰσθητικό, πού δέ συμφωνεῖ μέ τά γραφόμενα τοῦ Πλάτωνα περί ὑπομνήσεως¹⁴. Ἡ πρόθεσή του δέν ἦταν νά κάνει ἓνα ἔργο αἰσθητικῆς ἀριότητος: αἰσθητική ἀριότητα ὑπάρχει ἐδῶ κ' ἐκεῖ, σέ διάφορες στιγμές μονάχα, σχεδόν περιστασιακά. Πρόκειται ἀπλά καί μόνο γιά τό καταστάλαγμα μίας συζήτησης, πού κατέγραψε ἀντλώντας ἀπό τή μνήμη του: ὅ,τι ἔκαναν δηλαδή καί

οἱ Ἕλληνες γλύπτες σάν ἤθελαν νά ἐξιδανικέυσουν μίαν εἰκόνα (Bild). Δέν ἦταν «ρεαλιστές» - οὔτε κι ὁ Πλάτων. Ἄλλ' εἶναι ἐσφαλμένη κ' ἡ ἀποψη ὅτι μποροῦμε τάχα νά χωρίσουμε τά ἔργα σέ αὐθεντικά καί μή αὐθεντικά μέ ὁδηγό μας τόν βαθμό αὐτῆς τῆς ἐξιδανίκευσης: διότι ἔτσι, ὁ νόμος τῆς αἰσθητικῆς ἐπισκιάζει τά πάντα. Ἡ Πολιτεία εἶναι πολύ πιά σημαντικό σύγγραμμα ἀπ' τό Γοργία ἢ τό Συμπόσιον ἐντούτοις, ἀπό αἰσθητικῆς πλευρᾶς, ἡ ἀξία τῆς εἶναι συγκριτικά μικρότερη. Αὐτό τό ἔνστικτο πού μεριμνᾷ γιά τό πλάσιμο μορφῆς¹⁵, πού βρίσκουμε στόν Πλάτωνα, θά ἔλεγε κανεῖς πῶς μᾶς παραπέμπει στόν Ἡρόδοτο καί τόν Θουκυδίδη: εἶναι ἡ ἀβίαστη καλλιτεχνική ἐκφραση τοῦ Ἕλληνα - κι ἄρα ἐμεῖς σέ καμμία περίπτωση δέν μποροῦμε νά θεωρήσουμε τόν Πλάτωνα μόνο καλλιτέχνη. Εἶναι βεβαίως καί καλλιτέχνης — κάτι πού ἔρχεται σέ ἀντίθεση, οὕτως εἶπεῖν, μέ τή σωκρατική του αἴσθηση — καί λίγο-λίγο ἡ καλλιτεχνική του δύναμη καταπνίγεται ὀλοένα καί περισσότερο, λ.χ. στούς Νόμους. Υἱοθετοῦμε μίαν ἐσφαλμένη στάση, ἄν βλέπουμε ἐδῶ ἓνα ὑπόδειγμα ἐλληνικοῦ καλλιτεχνικοῦ ὕφους, ἐνῶ τό πράγματι μοναδικό σ' αὐτή τήν ὑπόθεση εἶναι τό καθαρά πλατωνικό στοιχεῖο, δηλ. ἡ πολιτική-διαλεκτική, μιάς καί ἡ καλλιτεχνία καθαυτή ἦταν, στήν πραγματικότητα, κάτι τό ἐξαιρετικά σύνθητες. Ἡ αἰσθητική τοῦ Πλάτωνα κάθε ἄλλο παρά ἐξεζητημένη εἶναι· ἀντιθέτως μάλιστα: δέχεται σταδιακά τήν κατά μέτωπο ἐπίθεσή του. Ὁ διάλογος δέν πρέπει νά θεωρεῖται κάτι τό δραματικό· εἶναι τό μνημόνιο μιάς διαλεκτικῆς πορείας. Ἐπομένως, ὁ βαθμός τῆς ἀριότητος διόλου δέν εἶναι κρίσιμος ὡς ἀρχή, ἐνῶ, ἀντίθετα, τό ἔθος τῆς ἐνθύμησης ἦταν μιά πραγματικότητα. Ἡ μήπως γνωρίζουμε τάχα ποιοί λόγοι (καί πού ἦταν σημαντικοί ἢ ὄχι;) ὁδηγοῦσαν κάθε φορά τόν Πλάτωνα στήν παγκάλη παιδιά¹⁶, δηλ. τή γραφή; Ἀλλά τίποτα δέν ξέρομε μέ βεβαιότητα σχετικά καί μέ μίαν ὑποτιθέμενη ὑψηλότερη καί διαρκῶς μονότροπη τάση, πού ἐνυπῆρχε δῆθεν σ' ὅ,τι ἔγραφε, καί πού ἐμεῖς ὀφείλουμε νά τή βαφτίσουμε αἰσθητική. Στό κάτω-κάτω, ὑπάρχουν φύσεις πού δέν δημοσιοποιοῦν παρά μόνον ὅ,τι τοῦς φαίνεται ἐντέλές. Ἡ πλειοψηφία, ὅπωςδήποτε, δέν κάνει ἔτσι. Τί θ' ἀπογίνονταν τά ἅπαντα τοῦ Γκαῖτε, ἄν ἦταν νά ἐφαρμόσουμε σ' αὐτά ἓνα τέτοιο κριτήριο; Ἐπιπλέον, ὑπάρχει ἡ αἴσθηση μιάς ἐντέλειας σ' ὅ,τι κι ἄν ἔγραφε ὁ Πλάτωνας - ὄχι ὑπό μίαν αἰσθητική ἐννοια, ἀλλ' ὑπό τήν ιδιότητα

του δασκάλου απέναντι στους μαθητές του, υπό την ιδιότητα του δασκάλου της διαλεκτικής. Η πλατωνική διαλεκτική μας γίνεται κάποτε βαρετή, ενοχλητική, μας κάνει να χαμογελάμε κ.λπ., κ.λπ. - αλλά έμᾶς. Για τόν ἴδιο, καί για τήν ἐποχή του, ἡ διαλεκτική εἶναι τό διακριτικό τοῦ φιλοσόφου, καί θεωρεῖται ἡ πιό σπάνια ποιότητα. Κάθε «διαλεκτικός» — ὅπως τόν χαρακτήρισαν — διάλογος εἶναι σ' αὐτό τό βαθμό κάτι τό ἐντελές· καί μάλιστα στό βαθμό πού ἀναδεικνύει μιά σπανιότατη ικανότητα. Θά ἔχαμε τό δικαίωμα νά ὀρίσουμε ἕνα κριτήριο βασιζόμενοι στή διαλεκτική ἀριότητα, ἄν πάντως ἤμασταν πράγματι σέ θέση νά διατυπώσουμε μιά γενική κρίση γιά τίς βαθμίδες τῆς διαλεκτικῆς! Δεύτερον, ἡ φύση τοῦ Πλάτωνα δέν ἀκολουθεῖ τυφλά κανένα λογικό μονοπάτι: ἐκεῖ πού ἐμεῖς ἐπιστημαίνουμε μιά ὀρισμένη ἀνακολουθία στή λογική ἀνάπτυξη, ἐκεῖ δικαιολογημένα βρίσκονται, μερικές φορές, τά δυνατά του σημεία. Ἄρα τό κριτήριο αὐτό δέν ἐνδείκνυται πλέον: οὔτε ἡ καλλιτεχνική ἀριότητα οὔτε ἡ διαλεκτική ἀριότητα ἀποτελοῦν σταθερό ἀξίωμα. Ἡ ἐμπειρία ὄλων τῶν μεγάλων πνευμάτων δείχνει ὅτι στά χρόνια τῶν 20 ὡς τά 30 φέρουν ἤδη ὅλα τά σπέρματα τῆς μεγαλοφυΐας πού τά χαρακτηρίζει, τίς περισσότερες φορές μέσα στήν ἀνάβλυση μιᾶς πληθωρικής ζωτικότητας, σέ πρωτόλεια μέν κατάσταση, ἀλλά μέ πλούτο ἀμύθητο. Εἶναι ὀλότελα παράλογο νά χαρακτηρίζουμε τούς ἀτελεῖς διαλόγους ὡς «γραπτά τῆς νεότητας». Εἴμαστε σύμφωνοι μέ τήν παράδοση, πού ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Φαῖδρος εἶναι τό πρῶτο γραπτό, ἀπ' τό ὁποῖο βγαίνει, ὅμως, ὅτι ἡ ἀποψη σχετικά μέ τά δῆθεν «γραπτά τῆς νεότητας» 1) διαψεύδεται ἀπ' τόν ἴδιο τόν Πλάτωνα· 2) διόλου δέν ταιριάζει σέ μιά μὴ λογοτεχνική ἐποχή. Ἡ ἀνάγκη τοῦ γράφειν εἶν' ἐλάχιστα διαδεδομένη σ' αὐτή τήν ἐποχή. Ἰδιαίτερα ὁ νεαρός Πλάτωνας εἶχε τότε ὄλους ἄλλους σκοπούς καί σχέδια ἀπό τή συγγραφή. []

Πολύ ἐνδιαφέρουσα ἡ *Ἱστορία καί τό σύστημα τῆς πλατωνικῆς σκέψης* (Χαϊδελβέργη 1839) τοῦ C. Fr. Hermann, ἔργο σοφό κι ἀληθινά ὀξυδερκές. Ἀντιτίθεται στόν Schleiermacher. Ἀναρωτιέται πῶς κι ὁ Πλάτωνας — ἔχοντας ἔστω μιά τέτοια πρόθεση — κατάφερε τόσο καλά νά τήν κρύψει, ὥστε κανείς ἀπ' τούς συγχρόνους του νά μήν μπορέσει, στά σοβαρά, νά τήν διακρίνει - καί οὐδείς, ὡς τόν Schleiermacher! Πιστεύει κι αὐτός στόν τύπο μιᾶς ὀργανικῆς ἀνάπτυξης («καθαρῶς ἱστορική ἀνάπτυξη») τήν ὀνομάζει, σέ ἀντίθεση μέ τήν «ψευδο-ἱστορική» τοῦ Schleier-

macher) τῶν πλατωνικῶν ἔργων: ὄχι μιᾶς ἀνάπτυξης, πού ὁ Πλάτωνας θέλησε νά ἐπιβάλλει ὡς παράδειγμα στους ἀναγνώστες του γνωρίζοντας ὁ ἴδιος ἐκ τῶν προτέρων τό τέλος καί τό σκοπότης, ἀλλά μιᾶς ἀνάπτυξης πραγματικά βιωμένης, τῆς ὁποίας τό ζετύλιγμα ἔβαινε παράλληλα μέ τό ἀντίστοιχο ζετύλιγμα τῆς συγγραφῆς. Ἡ «ἐσωτερική ἐνότητα τῶν ἔργων» δέν ὀφείλεται οὔτε σέ μιά μεθοδική ἀλληλουχία οὔτε σέ μιά διαρκῶς μονότροπη κοσμοαντίληψη - ὀφείλεται στήν ἐσωτερική ζωή τοῦ συγγραφέα. Τό πρῶτο ζητούμενο, λοιπόν, εἶναι ἡ κατανόηση τῆς ἐξέλιξης τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Hermann εἶναι πεπεισμένος ὅτι ὁ Πλάτωνας δέν πρόλαβε νά βάλει «τήν τελευταία πινελιά» στό φιλοσοφικό του σύστημα πρό τῆς ἐπιστροφῆς ἀπ' τό μεγάλο ταξίδι του: θεωρεῖ ὄλους τούς προγενέστερους τῶν 40 του χρόνων διαλόγους σταθμούς στήν πορεία τῆς ἐξέλιξής του. Δέν ὑπῆρχαν πολλά μέσα γιά τή μελέτη τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας στήν Ἀθήνα: γι' αὐτό, λοιπόν, χρειάστηκε νά ταξιδέψει. Εἶχε ὡς ἀφορμή¹⁷ τήν ἠθική τοῦ Σωκράτη: μετά τό συνταρακτικό γεγονός τοῦ θανάτου του, πῆγε στά Μέγαρα, στήν οἰκία τοῦ Εὐκλείδῃ· ἔπειτα, μέ τό ταξίδι του στή Σικελία, ἔρχεται σ' ἐπαφή μέ τούς Πυθαγόρειους. Ἡ πρώτη περίοδος, κατά τόν Hermann, περιλαμβάνει τούς σωκρατικούς διαλόγους (Ἰππίας ἐλάττων, Ἴων, Ἀλκιβιάδης, Χαρμίδης, Λύσις, Λάχης, μετά ὁ Πρωταγόρας, ὁ Εὐθύδημος, ὁ Μένων καί ὁ Ἰππίας μεῖζων). Στή δεύτερη περίοδο, γίνεται ἀντιληπτή ἡ ἐπίδραση τῶν Μεγάρων: Κρατύλος, Θεαίτητος, Σοφιστής, Πολιτικός καί Παρμενίδης. Ἡ τρίτη περίοδος, ἐν πρώτοις μέ τόν Φαῖδρο ὡς προγραμματικό ἔργο γιά τό ἀνοιγμα τῆς Ἀκαδημίας, ἔπειτα μέ τόν Μενέξενο, τό Συμπόσιο, τόν Φαῖδωνα καί τόν Φίληβο· τέλος, μέ τήν Πολιτεία, τόν Τίμαιο, τόν Κριτία καί τούς Νόμους. Πρώτη περίοδος: ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τῆς νεότητας: αὐστηρός σωκρατισμός: κανένα περιθώριο γι' ἄλλη ἀντίληψη τῆς ὑπαρξης ἀπό κείνη πού λάβαμε ἀπ' τόν Σωκράτη καί τόν Ξενοφῶντα. Δεύτερη περίοδος: ἀφοῦ γνώρισε τή διδασκαλία τῶν προγενέστερων του φιλοσόφων, τούς πολεμᾶ καί τούς συνταιριάζει στή σωκρατική διδασκαλία. Ἡ διαλεκτική ὀξυδέρκεια ὀφείλει ἀναγκαῖα νά ὑποχωρεῖ μπροστά στή δύναμη τῆς ποιητικῆς ἔκφρασης: πού καί πού βρίσκουμε χοντροκοπιές καί ἀσάφειες. Τρίτη περίοδος: ἐπιστρέφοντας στήν πατρίδα, κάνει μιά ἐσωτερική ἀναδρομή: ἐμπλουτισμένος ἀπό ἕναν θησαυρό εἰκόνων καί ἰδανικῶν, πού τοῦ δώ-

ρισε ή πυθαγόρεια φιλοσοφία, αντιλαμβάνεται ό-
τι ή πραγμάτωσή τους είναι ή κορωνίδα τής ύ-
παρξής του...

Μιά τέτοια άποψη θεωρείται άυστηρώς «ί-
στορική». Άς μήν τό παρακάνουμε! Πρόκειται
γιά τή συνήθη τάση — πού άκολουθείται κατά
τήν ιστορική αναπαράσταση τής ζωής ενός με-
γάλου — νά προϋποθέτουμε μιάν αντιστοιχία με-
ταξύ τών έξω έμπειριών και τών έσω μεταμορ-
φώσεων. Άλλ' άν εφαρμόζαμε μιάν τέτοια αντι-
στοιχία στά μεγαλύτερα παραδείγματα, θά βλέ-
παμε πώς διόλου αναγκαία δέν είναι. Στήν περι-
πτωση δέ ενός φιλοσόφου, τό ζήτημα γίνεται ι-
διαίτερα περίπλοκο: κ' επιπλέον, προστίθεται τό
γεγονός ότι πολύ λίγα γνωρίζουμε γιά τόν
Πλάτωνα: μιá τυχαία έλλειψη κάποιας πληρο-
φορίας θά όδηγοϋσε, από πλευράς Hermann, σέ
μιá άλλη αναπαράσταση τής εξέλιξής του!

[] Πρίν συναντήσει τόν Σωκράτη, ό Πλάτω-
νας θά είχε ασφαλώς υπόψη του τή φιλοσοφία του
Ήράκλειτου (Άριστ. Μετ. Α, 6 [987 a31 - b1]).
Τήν άποψη ότι τά αισθητά βρίσκονται υπό τό
κράτος μιáς ακατάπαυστης μεταβολής τήν παίρ-
νει άπ' τόν ήρακλείτειο Κρατύλο, και δέν τήν έγ-
καταλείπει. Άφού γνώρισε τίς σωκρατικές έννοι-
ες, οι όποιες, άφ' ής συγκροτήθηκαν, όφείλουν νά
μένουν πάντα άμετάβλητες, έκρινε ότι, συνεπώς,
ήταν άδύνατο νά τίς συνδέσει μέ τά αισθητά, πού
διαρκώς μεταβάλλονται: έπρεπε νά υπάρχουν άλ-
λες όντότητες, πού θ' άποτελοϋσαν αντικείμενα
τής έννοιολογικής γνώσης¹⁸.

Σημαντική επίδραση από τόν μεγάλο Ήρά-
κλειτο. Δέν ύπάρχει είναι: τό αιώνιο γίνεσθαι εί-
ναι σάν ένα αιώνιο μή-είναι. Ό κόσμος είναι μιá
έν κινήσει θεότητα. Η θεότητα φτιάχνει τόν κό-
σμο σ' ένα αιώνιο παιχνίδι. Μία φύση έξαιρετικά
άυστηρή και μεγαλοπρεπής - άποψη πού αντιτί-
θεται σ' όλες τίς προηγούμενες, ακόμα και στόν
Όμηρο ή τόν Ήσίοδο. Βασιζόμενος στή βεβαίω-
ση του Ήράκλειτου, πού ύποστήριζε πώς δέν
μπορούμε νά μπορούμε δυό φορές στό ίδιο ποτάμι¹⁹,
ό Κρατύλος υπερθεματίζει λέγοντας ότι δέν μπο-
ρούμε οϋτε μιá φορά νά μπορούμε. Η πλέον ύ-
περβολική συνέπεια αϋτής τής δοξασίας ήταν —
λέει ό Άριστοτέλης — νά πει έν τέλει ότι δέν μπο-
ρούσε πιά καν νά μιλάει, παρά νά κουνά μόνο τό
δάχτυλό του. Ό Πλάτων άποκαλεί τούς όπαδούς
του Κρατύλου ρέοντα²⁰ (βλ. Θεαίτ., 181 a).

Ό Σωκράτης θεμελίωσε τόν ήθικό και πο-
λιτικό του ιδεαλισμό και τόν έλευθέρωσε άπ' τόν
όρμητικό αιώνιο ροϋ τών ήρακλειτείων.

Περιορίζει τήν αιώνια κίνηση του Ήράκλει-
του (χάρη στόν Σωκράτη) στό χώρο τών αι-
σθητών²¹, τά όποια στεροϋνται οϋσίας²² αλη-
θινής: χάρη στόν Σωκράτη μαθαίνει τίς σταθε-
ρές έννοιες, τήν έπιστήμη²³. Άλλά παραμένει τό
πρόβλημα: πώς μπορούμε νά φτάσουμε στήν έ-
πιστήμη²⁴ μέσα στόν κόσμο τών αισθήσεων²⁵;
Στό σημείο αϋτό, έρχονται άρωγοί του οι Πυθα-
γόρειοι. Συνδέει τήν προϋπαρξη και τή «μετοί-
κηση» τών ψυχών μέ τήν ανάμνηση τών Ίδεών,
και πάνω σ' αϋτήν στηρίζει τή θεωρία του περί
έπιστήμης²⁶. []

[] Ό Φαίδρος, άν θεωρηθεί πρώτο γραπτό,
μάς ύποδηλώνει ότι ό Πλάτων ύπομνήσεως ένε-
κα²⁷ εισήγαγε αϋτό τό σύγγραμμα: γιά νά θυμί-
ζει τίς συζητήσεις πού έγιναν. Σίγουρα όχι τίς
συζητήσεις μέ τόν Σωκράτη: άρα μέ τούς μαθη-
τές τής Άκαδημίας. Έπιζητεί τό πλάσιμο μιáς
μυθολογίας γιά τίς επαναλήψεις τών συνομιλιών:
όπως ή τραγωδία παρίστανε συχνά πρόσωπα και
πράγματα του παρόντος κάτω από τό ένδυμα μυ-
θικής μορφής, αϋτό ακριβώς έκανε έν προκειμένω
κι ό ίδιος. Ταυτίζεται αϋτός μέ τό Σωκράτη, και
οι μαθητές του μέ τήν όμήγουρη του Σωκράτη.
Οι αναχρονισμοί λίγο τόν ενδιαφέρουν. Ταυτόχρο-
να, όμως, ήθελε νά περιβάλλει μέ άξιοπιστία τό
στέρεο τής άποδεικτικής διαδικασίας παρά τή
μεγάλη χρονική άπόσταση²⁸.

ΦΑΙΔΩΝ. — Τό θέμα του είναι: «ό φιλόσο-
φος κι ό θάνατος». Η «ξορκίζοντας τόν φόβο
του θανάτου». Είπαν πώς ό θάνατος είναι ή α-
ληθινή έμπνευστική πηγή τής φιλοσοφίας ή α-
κόμα κι ό Μουσηγέτης²⁹ τής φιλοσοφίας. Σύμ-
φωνα μέ τόν Πλάτωνα, ή φιλοσοφία είναι α-
κριβώς θανάτου μελέτη³⁰. Χωρίς τόν θάνατο, α-
κόμα και τό φιλοσοφείν θά 'ταν δύσκολο. Μονά-
χα στόν άνθρωπο ένυπάρχει τό βέβαιο του θανά-
του: φάρμακο, άρα, οι μεταφυσικές δοξασίες, πυ-
ρήνας κάθε θρησκείας και κοσμοθεωρίας. Αϋτό
τό ιδιαίτερο ζεύγμα «θάνατος και φιλοσοφία»
μοιάζει — γιά νά πούμε τήν αλήθεια — κατε-
ξοχήν πλατωνικό κι όχι σωκρατικό. Ό πραγμα-
τικός Σωκράτης άκολουθοϋσε τή λαϊκή δοξασία,
πού μιλοϋσε γιά ένα «έπέκεινα», άλλ' όχι τήν
πλατωνική, πού έλεγε ότι ή φιλοσοφία έλκεται
πρός τό θάνατο³¹. Όπωσδήποτε ό Πλάτωνας
χρησιμοποιεί τόν Σωκράτη έν είδει μυθικού πα-
ραδείγματος, ως άγωγό τής άποψής του. Η πα-
ραδοδεομένη συζήτηση δέν άποτελεί ιστορικό γε-
γονός. []

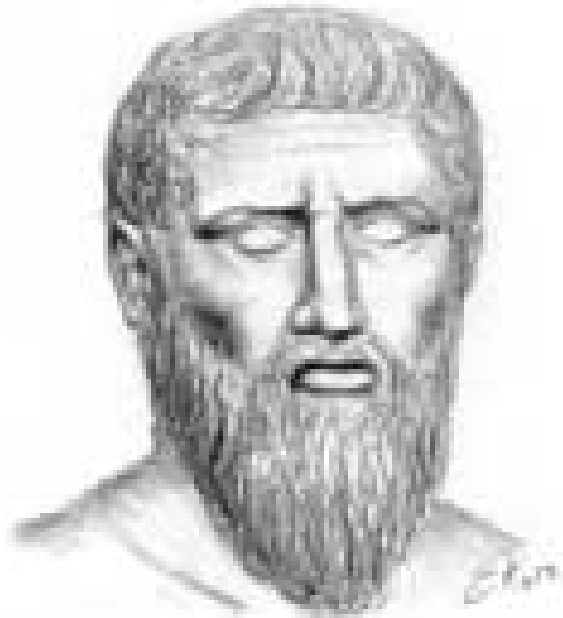
Ἡ πλατωνική θεωρία περί ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἔκανε πολύ θόρυβο. []

Ὁ Κλεόμβροτος τῆς Ἀμβρακίας διαβάσει τόν Φαίδωνα καί βάζει τέλος στή ζωή του «δίχως νά ἔχει αἰτίαν σοβαράν»³² λέει ὁ Καλλίμαχος, ἐπίγραμμα 24. Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες εἶχαν πάντα ἓνα σκεπτικό «ἄν» στό μυαλό τους: ἄν οἱ νεκροί εἶχαν τίς αἰσθήσεις τους κ.λπ. κ.λπ. [εἴ ἀληθῆ ἐστι τὰ λεγόμενα³³ (40 e 5-6), εἴπερ γε ἀληθῆ ἐστι τὰ λεγόμενα³⁴ (41 c 6-7) στήν Ἀπολογία]. Ἀπό τόν Πλάτωνα κι ἐφεξῆς, ἡ λαϊκή δοξασία δέν θέλει τήν ψυχή στόν κάτω κόσμον πιά, ἀλλά στόν οὐρανό (ἀνέρχεται στόν αἰθέρα, στί ἀστέρια, στόν ὑπερουράνιο χῶρο, στούς θεούς). Ὁ μακαρίτης³⁵ γίνεται ἔκφραση τοῦ συμμοῦ («τήν μακαρίτίν μου γυναῖκα»³⁶ Λουκ., Φιλοφυσό. 27)³⁷.

ΦΑΙΔΡΟΣ. — [] Τό ζεῦγμα ρητορικῆς καί φιλοσοφίας ἀντιστοιχεῖ μέ τό ζεῦγμα κάλλους καί ἀληθείας: ἄν ἡ ὁμορφιά δέν ἀποτελεῖ εἶδωλο τῆς αἰώνιας ἀλήθειας, εἶναι μονάχα φαινόμενο καί τέχνασμα — σάν τήν κοινή ρητορική —, κι ὁ ἔρωτας πού τῆς ἀποδίδουμε: χυδαῖος ὕλισμός. Ἄν ὅμως παρουσιαζόταν ὡς ἀδερφή τῆς ἀλήθειας, τότε ὁ ἔρωτας πού τῆς ἀποδίδεται, χωρίς νά ἔναι καθαρῆ σοφία, θά μπορούσε καλύτερα ἀπ' ὅ,τιδήποτε νά κάνει τούς ἀνθρώπους νά στρέψουν τό βλέμμα τους σ' αὐτήν. Ἄλλ' ἔτσι, ἡ ὁμορφιά τοῦ λόγου [τό κάλλος τῆς ρητορείας] μπορεῖ κι αὐτή νά ὀδηγήσει τά αἰσθήματα ὅσων δέν εἶναι πραγματικά ἱκανοί νά ὀδηγηθοῦν ἀπό μόνοι τους στό βέλτιστο³⁸.

ΓΟΡΓΙΑΣ. — Ἐνας ἀπό τούς πῖο ἐντελεῖς διαλόγους... Ἡ εὐφραδεια (πειθώ) καταδικάζεται ὡς κολακεία³⁹. [] Παντοῦ τοῦ ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτη στό φόντο: αὐτός πού πέθανε ἐλλεῖπει εὐφραδείας. [] Ὁ Πλάτωνας ἀναθεωρεῖ ὅλες τίς πνευματικές δραστηριότητες τοῦ καιροῦ του: πολεμᾷ τήν ἐριστική στόν Εὐθύδημο, τούς μή δημόσιους λόγους τοῦ Λυσία στόν Φαῖδρο καί στό Συμπόσιο, τήν πολιτική ρητορική στόν Γοργία [προσθήκη:] Δικαιολογεῖ τήν ἀπολιτική δράση του ἐνώπιον τῶν περιφρονητῶν τῆς φιλοσοφίας.

Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τή συγκεκριμένη περίοδο, ὁ Ἀθηναῖος [] ἀναφέρει ὅτι ὁ Γοργίας εἶχε πει τάχα γιά τόν διάλογο αὐτό: «Πῶς ξέρει ὁ Πλάτων λαμπρά νά ἰαμβίζεῖ!»⁴⁰ [«νά κάνει ἰάμβους (νά κάνει τόν ποιητή δηλ. κι ἄρα νά μυθολογεῖ)»]

ΠΛΑΤΩΝ

Ὁμοιότητα μέ τή διδασκαλία τοῦ Ἡράκλειτου

Ἀλήθεια, τή γνώμη τοῦ Ἡράκλειτου υἱοθέτησε ὁ Πλάτωνας ἢ τῶν ἡρακλειτείων; Τί σημαίνει ἡ ἀρχή τοῦ Ἡράκλειτου: «πάντα χωρεῖ καί οὐδέν μένει»;⁴¹ Ἄν ἔλεγε κανεῖς ὅτι τό ὕλικό ὄλων τῶν πραγμάτων ἀλλάζει συνεχῶς, τοῦτο σημαίνει ὅτι τό πᾶν ἀνανεώνει συνεχῶς τή σύσταση τῶν μορίων του: ἄν ἔλεγε κάποιος ὅτι κάθετι ξεχωριστό χάνεται κι ὅτι τίποτα δέν εἶναι σταθερό, τοῦτο σημαίνει ἀπλά ὅτι δέν ὑπάρχει κάτι πού νά διατηρεῖ αἰωνίως τήν ἀτομική του ὑπαρξή, ἀκόμα κι ἄν μένει γιά πολύν καιρό ἀναλλοίωτο. Στήν τελευταία περίπτωση, ὅλη ἡ ἔμφαση πηγαίνει στό «οὐδέν μένει»⁴². τό «πάντα χωρεῖ»⁴³ σημαίνει ἀπλά πῶς τό κάθετι παραχωρεῖ κατὰ τό νόμο κάποτε τή θέση του. Στήν πρώτη περίπτωση, τό «χωρεῖ»⁴⁴ ἔχει μιά χροιά πολύ δυνατή, καί τό «οὐδέν μένει»⁴⁵ ἀναφέρεται σέ ἓνα μόριο τῆς οὐσίας: κανένα μόριο τῆς δέν μένει πράγματι ἴδιο - λόγου χάρη, κανένα κομμάτι γῆς δέν μένει γῆ καί δέν εἶναι γῆ παρά μόνο μιά στιγμή. Ἀλλά τότε, ὅ,τι ἔχει διάρκεια, ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἐν χῶρῳ εἰδικῆς του ποιότητας, θά διαγραφόταν ριζικά ἀπό τόν κόσμο, καί κείνο πού φρονεῖ ὁ Πλάτων γιά τήν δοξασία τῶν ἡρακλειτείων — πῶς τίποτα δέν εἶναι «τοῦτο»

ἢ «ἐκεῖνο», παρά μόνο γίνεται συνεχῶς — εἶναι ἀκριβές. Τούτη ἡ ἐρμηνεία ἀνήκει στόν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ ἐν προκειμένῳ τούς ἡρακλείτειους: ἐνῶ ὁ Ἡράκλειτος — καθῶς τό ἀποδεικνύει ὁ Schuster — λέει ἀπλῶς ὅτι τίποτα στόν κόσμον δέν γλιτώνει ἐν τέλει τή φθορά. Ἐδῶ ὁ κύριος τόνος πέφτει στό «οὐδέν μένει»⁴⁶. Ἡ γῆ κι ὁ οὐρανός θ' ἀφανιστοῦν: ἐπειδὴ τίποτα δέν σώζεται, δέν εἶναι δυνατόν καί ν' ἀποκτήσει τελικούς σκοπούς, πρός τούς ὁποίους τά πάντα θά προσανατολίζονταν σύμφωνα μέ μιὰ τάξη αὐξουσας τελειότητας. Ἡ ἐργασία τῆς φύσης παραβάλλεται μέ τήν ἐργασία ἑνός κεραμέα⁴⁷, ὁ ὁποῖος μορφώνει μέ ἄργιλο ἀγαλμάτια κι ἀντικείμενα, τά ὁποῖα πλάθει κατόπιν ἐκ νέου. Ὁ Ἡράκλειτος ἐννοεῖ πῶς τίποτα δέν δύναται νά ὑπάρξει κατά τρόπο ὀριστικό.

Ὡς πρός τόν Κρατύλο

Εἶναι τοῦ Ἡράκλειτου τάχα αὐτό τό συμπέρασμα: Ὅλα ρέουν, ἄρα καμμιά γνώση (ἐπιστήμη)⁴⁸ τοῦ ὄντος δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀπορρέουσα ἀπό τά αἰσθητά; Ὁχι. Δέν προέρχεται οὔτε ἀπό τόν ἡρακλείτειο ἐκεῖνο Πρωταγόρα: εἶναι τοῦ Κρατύλου συμπέρασμα. Ὁ Πρωταγόρας μᾶλλον πιστεύει ὅτι ὑπάρχει ἐπιστήμη⁴⁹, κι ὅτι αὐτή ἐνώνεται μέ τήν αἴσθησιν⁵⁰ καί τή σχετική δόξα⁵¹ [γνώμη] (ἄρα ἐπιστήμη = δόξα = αἴσθησις)⁵². Θέλει νά πεῖ ὅτι ὑπάρχει ἕνας μόνο τύπος γνώσεως, ὅτι ἡ γνώση ὑπάρχει, ἀλλ' ὅτι δέν ἔχει καθολικήν ἰσχύ. Ὁ Ἡράκλειτος διόλου δέν εἶναι ὁ πατέρας τῆς θεωρίας πού κηρύσσει τήν περιφρόνηση τῶν αἰσθήσεων: ἀντίθετα μάλιστα, αὐτός θεμελίωσε πρῶτα-πρῶτα τή μάθησιν⁵³ πάνω στήν ὄψιν⁵⁴ καί τήν ἀκοή⁵⁵, ἄρα: συλλογή πάνω στά θεμέλια τῆς ἐμπειρίας (ἀνεπιφύλακτη πίστη στή γνώση⁵⁶). Ὁ Παρμενίδης παλεύει ἐνάντια στόν κόσμον τοῦ Ἡράκλειτου, ἐνάντια στόν κόσμον τῆς δόξας⁵⁷. Οἱ μαθητές τοῦ Ἡράκλειτου ἔμειναν σταθεροί στήν ἀποψη πῶς «ἂν ἔτσι ἔχουν τά πράγματα κι εἶναι δυνατή ἡ γνώση, τούτη ἀσφαλῶς ἀπορρέει ἀπ' τίς αἰσθήσεις, μιᾶς καί γνώση μή-αισθητή ἀκόμα λιγώτερο δυνατή εἶναι!». Ἐτσι, δύο κατευθύνσεις ἐμφανίστηκαν: οἱ μὲν δυσπιστοῦν στίς αἰσθήσεις καί χάνουν ἔτσι τή βάση κάθε γνώσης: μελαγχολικά πνεύματα σάν τόν Κρατύλο, χάνουν κάθε ἐλπίδα καί δέν τολμοῦν ν' ἀρθρώσουν τίποτα πιά καί κουνοῦν μόνο τό δάχτυλο: οἱ δέ (Πρωταγόρας) δέν βρίσκονται σέ τέτοια σύγχυση καί παραδέχονται μονάχα πῶς μιὰ γνώση μέ καθολική ἰσχύ δέν μπορεῖ νά ῥθε ἀ-

πό τήν αἴσθησιν⁵⁸: ἀλλά καθῶς αὐτή μονάχα [: ἡ αἴσθησις] θά μπορούσε νά ῥθαι ἡ πηγὴ τῆς γνώσης, δέν μπορούμε λοιπόν νά δεχτοῦμε παρά μιὰ γνώση ἀτομική. Ὑποστηρίζουν ὅτι δέν μπορεῖ ἕνας ἄνθρωπος νά φτάσει στή γνώση διαμέσου τῶν ἀντιλήψεων ἢ τῶν παραστάσεων ἑνός ἄλλου ἀνθρώπου: ἐπίσης, φρονοῦν πῶς δέν μπορεῖ καί ν' ἀντιφάσκει εἰς ἑαυτόν⁵⁹. Ἡ προσωπική γνώση δέν ἀντικρούεται. Ὁ Πλάτωνας λοιπόν ξεκινάει μ' ἕναν ἀπειγνωσμένο σκεπτικισμό ὅχι μόνο πρός ὅ,τι ἀφορᾷ τή γνώση τῶν αἰσθητῶν, ἀλλ' ἀκόμα καί πρός ὅλη συλλήβδην τή γνώση: δέν πιστεύει ὅτι δυνάμεθα νά γνωρίσουμε, γιατί υἱοθετεῖ τή βασική θέση τοῦ Κρατύλου: *μονάχα ἀπό τίς αἰσθήσεις θά ἐρχόταν ἡ ὅποια γνώση!* Πρέπει νά δεχτοῦμε ὡς πρώτη ἐπίδραση τῆς φιλοσοφίας πάνω στόν Πλάτωνα μιὰ σκοτεινὴ ἀπόγνωση. Μέ αὐτόν τόν τρόπο πᾶσα ἠθικὴ ζωὴ ἐκμηδενίζεται, δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει πιά κώδικας συμπεριφορᾶς, ὅλες οἱ ἐννοιες εἶναι ρευστές, τό ἄτομο ἔμεινε χωρὶς κανένα σημεῖο ἀναφορᾶς καί δέν γνωρίζει οὔτε ἀρχές οὔτε ὅρια... Δέ μένει παρά ἡ λύση τοῦ Πρωταγόρα: ἡ λατρεία τοῦ ἀτόμου, τοῦ ἀνθρώπου ὡς πᾶν μέτρον. Ὁ Πλάτωνας δέν ἔλυσε τό πρόβλημά του μ' αὐτό τόν τρόπο. Πρέπει ν' ἀντιληφθοῦμε πάνω ἀπ' ὅλα τήν ἀπόγνωση τοῦ αὐτοῦ ὡς ἦθος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἡ Εἰσαγωγή στοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους, πού παρουσιάζουμε ἐδῶ ἐπιλεκτικά (ἀφαιρῶντας τά εἰδικῶς φιλολογικὰ ζητήματα, λ.χ. σχετικά μέ τή γνησιότητα ἢ μὴ ὀρισμένων διαλόγων, κρατῶντας μόνο τίς οὐσιαστικὲς παρατηρήσεις ὡς πρός τή φιλοσοφία ἢ τή ζωὴ τοῦ Πλάτωνα) εἶναι σχεδιάσματα μαθημάτων (σημειώσεις, ὄχι δουλεμένο γραπτό), μέ ἡμερομηνία τό χειμῶνα τοῦ 1871-1872, 1873-1874 καί τό καλοκαίρι τοῦ 1876. Ὁ Νίτσε διδάσκει, πρὶν κἂν ἀναγορευθεῖ διδάκτωρ, στή Βασιλεία ἀπ' τό 1869, 25 χρονῶν, καί τό 1872 δημοσιεύει τή Γέννηση τῆς Τραγωδίας ἀπὸ τό πνεῦμα τῆς μουσικῆς. Φαίνεται ξεκάθαρα ἡ διαφωνία του μέ ὅλη τή γερμανικὴ φιλολογία, στάση πού βεβαίως ἐπρόκειτο νά κρατῆσει ἐνάντια σ' ὅλο τό πνεῦμα τοῦ πανεπιστημιακοῦ κ' ἐκπαιδευτικοῦ, μὰ καί κοινωνικοῦ γενικότερα κατεστημένου, ὥσπου, ἐν τέλει, ἐξῆλθε ἀπὸ τήν οἰκίαν τῶν σοφῶν καί προσέτριψε τήν θύραν ὀπισθὲν του, ὅπως ἔγραψε ὁ ἴδιος χαρακτηριστικά.

2. Λατινικά στό κείμενο, Φίλος μὲν Πλάτων... [φιλότατη δὲ ἀλήθεια] (Ἀριστοτέλης).

3. Ἑλληνικά στό κείμενο.

4. Ἑλληνικά στό κείμενο.

5. Ἑλληνικά στό κείμενο.

6. Δηλαδή τοῦ τέλους τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς.

7. Ἑλληνικά στό κείμενο.

8. Ἑλληνικά στό κείμενο.

9. Ἑλληνικά στό κείμενο.

10. Ἄλλοτε μεταφράζουμε ἐποχὴ «φιλολογίας», ἄλλοτε ἐποχὴ «τῶν γραμμάτων» καὶ ἄλλοτε «λογοτεχνική» ἐποχὴ. Βεβαίως, τὸ *litterarisch* ἐδῶ ἐνέχει ὑποτιμητικὴ χροιά.

11. Λατινικά στό κείμενο, *βίος ἀβροδαίαιτος*, «τοῦ κλειστοῦ δωματίου».

12. Ἑλληνικά στό κείμενο.

13. *Φαῖδρος*, 275.

14. Ἑλληνικά στό κείμενο.

15. *Dieser bildende Trieb*.

16. Ἑλληνικά στό κείμενο.

17. Μέ τῆ θουκυδίδεια ἔννοια — ὡς ὀρμητήριον δηλαδή —, μά καί κυριολεκτικά, ὡς ἀφορμὴ, ἀφετηρία: ὁ θάνατος τοῦ δασκάλου τοῦ Σωκράτη, μαζί μέ τὴν ὀργή καί τὴν ἀποστροφή πού τοῦ ξύπνησε γιὰ τὴν παρηκμασμένη πόλη του, ἀποδέσμευσε ὅλη ἐκεῖνη τὴν προδιάθεση πού εἶχε ἀπὸ μικρὸς νὰ ἐνασχοληθεῖ μέ τὰ δημόσια, καί μ' ἐμβλημα τῆ στάση περισσότερο τοῦ δασκάλου του, παρά τὰ «ἀκριβῆ» λεγόμενά του, ἔθεσε σάν σκοπὸ του ν' ἀνασυγκροτήσει τὸν ξεπεσμένον τριγύρω κόσμον του.

18. Σέ μιὰ ἄλλη ἐνόητα, πού ἔχει τίτλον *Τὸ δυνατὸν τῆς γνώσεως*, ἐπαναλαμβάνονται περίπου αὐτὲς οἱ σκέψεις: τὴν παραθέτομε ἐδῶ ὑποσημειωματικῶς: «Κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη, (Μεταφ. Α, 6, Μ, 4): πρῶτα-πρῶτα τῆ διδασκαλία τοῦ Ἡράκλειτου γινώρισε ὁ Πλάτων, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία κάθετι αἰσθητὸ διατελεῖ σέ ἀδιάκοπη ροῇ καὶ ἄρα εἶναι μὴ ἐπιδεκτικὸ γνώσεως. [] Ὑστερα, μέσῳ τοῦ Σωκράτη, τοῦ πατέρα τῆς ἀφαίρεσης καί τοῦ ὀρισμοῦ, ἀνακάλυψε μία νέα γνώση, ὅχι βέβαια κάτινος αἰσθητοῦ, ἀλλὰ πραγμάτων ἐμπιπτόντων στὸν ἠθικὸ τομέα: προσχώρησε ἔτσι στὴν ἄποψη ὅτι ἡ γνώση καὶ ὁ ὀρισμὸς ἀναφέρονται ἀποκλειστικά καί μόνο σέ μὴ-αἰσθητὰ: αὐτὰ τὰ ὄντα τὰ ὀνόμασε Ἰδέες, τίς ὁποῖες θέτει ὁπουδήποτε δύναται νὰ ὑπάρξει ἕνας ὀρισμὸς, ἕνας κοινὸς ὅρος: ἐν τούτοις, ἡ ἔννοια δέν εἶναι Ἰδέα: ἡ Ἰδέα εἶν' αὐτὸ πού ὀρίζεται μέσῳ τῆς ἔννοιας. Τὰ ἀντικείμενα τῶν γενικῶν ὀρισμῶν δέν εἶναι τὰ αἰσθητὰ, μά ἕνα ἄλλο εἶδος ὄντος».

19. Ἡράκλειτος, D. 12.

20. Ἑλληνικά στό κείμενο.

21. Στό κείμενο: *αἰσθητὰ*.

22. Στό κείμενο: *οὐσία*.

23. Ἑλληνικά στό κείμενο.

24. Ἑλληνικά στό κείμενο.

25. Στό κείμενο: *αἰσθήσεις*.

26. Ἦτοι, *θεωρία τῆς γνώσεως*, ἡ ἐπιγραφή τοῦ *Θεαίτητου*.

27. Ἑλληνικά στό κείμενο.

28. Ἦ καί: «νὰ δείξει τὴν ἀξιοπιστία πού παρέχει ἡ συμπάγεια τῆς ἀποδεικτικῆς διαδικασίας στό πείσμα τοῦ ἀκατάπαυστα ρέοντος χρόνου».

29. Προσωπία τοῦ Ἀπόλλωνα.

30. Ἑλληνικά στό κείμενο.

31. *Φαῖδ.* 64 a: «οὐδὲν ἄλλο ἐπιτηδεύουσιν ἢ ἀποθνήσκουν τε καὶ τεθνᾶναι...».

32. Κατὰ τῆ μετὰφραση τοῦ Γιάννη Δάλλα (Καλλιμάχου: *Τὰ Ἐπιγράμματα / Στούς Τελχίνες*, ἐκδ. Γαβριηλίδης 2001).

33. Ἑλληνικά στό κείμενο.

34. Ἑλληνικά στό κείμενο.

35. Ἑλληνικά στό κείμενο.

36. Ἑλληνικά στό κείμενο.

37. *Φαῖδρ.* 247a-e, ὅπου ὅλη ἡ περιγραφή: συγκεκριμένα, 247 c: «Τὸν δὲ ὑπερουράνιον τόπον». Ἡ πλατωνικὴ μυθολογία περὶ οὐρανοῦ λειτουργεῖ μεταξύ ἄλλων καί στὸν Γκαῖτε: βλ. Faust, 6' μέρος: «Versinke denn! Ich könnt auch sagen: steige! 's ist einerlei» [«Βυθίσου λοιπόν! Θὰ μπορούσα νὰ πῶ καί: ἀνέβα! Τὸ ἴδιο εἶναι» μεταφ. Θρ. Σταύρου στὴν *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας* τοῦ Β. Κράντς, ἐκδ. Χιωτέλλης 1953]. Ἐπίσης, βλ. *Πολιτεία* 517b «εἰς τὸν νοητὸν τόπον τῆς ψυχῆς». Ἡ σύλληψη τοῦ ὑπερουράνιου τόπου πρωτοδοουεῦτηκε στὸν *Φαῖδωνα*, βλ. 109 d-e: «Ἄν ἔφτανε κανεὶς στό ἀνώτατον σημεῖον τοῦ ἀέρα, ἢ ἔβγαζε φτερά καί πέταγε κατὰ πάνω, θὰ μπορούσε νὰ σηκώσει ψηλὰ τὸ κεφάλι καί νὰ δεῖ — ὅπως τὰ ψάρια ἀναδύονται μέσ' ἀπ' τὸ νερὸ καί βλέπουν τὰ ἐδῶ τοῦ δικοῦ μας κόσμου, ἔτσι κανεὶς θὰ παίρνε γέυση τῶν ἐκεῖ τοῦ πάνω κόσμου — καί, ἂν εἶχε βέβαια κρᾶση ἰκανὴ νὰ τὸ ἀντέξει τέτοιο θέαμα, θ' ἀναγνώριζε πὼς πράγματι ἐκεῖνος εἶν' ὁ ἀληθινὸς οὐρανὸς καί τὸ πραγματικὸ φῶς...» (πρβλ. Πλατ. *Φαῖδρος*, I. Θεωδορακοπούλου, σ. 454, ὑπ. 3, ἐκδ. Ἐστία) στὸν *Τίμαιον* 90a: «Ὁ δαίμονας πού δώρισε' ὁ Θεὸς τοῦ καθενὸς μας» πρὸς τὸν συγγενικό μας οὐρανὸ μᾶς ἀνυψώνει, γιὰτ' εἴμαστε βλαστάρια ὄχι τῆς Γῆς, μά τ' οὐρανοῦ», 42b: «ὅποιος ζήσει σωστὰ τὸ χρόνον πού τοῦ ἀναλογεῖ, πάλι στὴν ἔδρα τοῦ συγγενοῦς του ἄστρου θὰ ἐπιστρέψει...», ὅπου ἡ συγγένεια τῆς ψυχῆς μέ τὸ ἄστρο παραπέμπει στοὺς Ὀρφικούς (πρβλ. «ἔριφος ἐς γὰλ' ἔπετον», μέ τὸ δίστημον νόημα: «κατσίκι στό γάλα ὄρμησα», ἀλλὰ καί «ἄστρο πέταξα <πίσω> στό Γαλαξία») βλ. Ρένου Ἀποστολίδου, «Πρόγευση Ὀρφικῶν», *Τετράμηνα*, τ. 3-4, 1975, καί *Κατηγορῶν* σ. 264.

38. Βλ. Συμπ. 211 b-c.

39. Διότι «τοῦ ἠρέος στοχαζέται ἄνευ τοῦ βελτίστου» (*Γοργ.* 465).

40. *Ἰαμβίζειν* στό πρωτότυπο.

41. «Ὅλα προχωροῦν καί τίποτα δὲ μένει» (Πλατ. *Κρατύλος* 402 a).

42. Ἑλληνικά στό κείμενο.

43. Ἑλληνικά στό κείμενο.

44. Ἑλληνικά στό κείμενο.

45. Ἑλληνικά στό κείμενο.

46. Ἑλληνικά στό κείμενο.

47. «Πάντα ὡσπερ κεράμια ρεῖ» (δ.π. 440 c).

48. Ἑλληνικά στό κείμενο.

49. Ἑλληνικά στό κείμενο.

50. Ἑλληνικά στό κείμενο.

51. Ἑλληνικά στό κείμενο.

52. *Ἐπιστήμη, δόξα, αἰσθήσεις*: ἑλληνικά στό κείμενο.

53. Ἑλληνικά στό κείμενο.

54. Ἑλληνικά στό κείμενο.

55. D. 55. Τὸ *ἀκοή*: ἑλληνικά στό κείμενο. Ἐπίσης,

βλ. *Λυκόφως τῶν εἰδώλων*, «Ἡ λογικὴ στή φιλοσοφία» 2.

56. Ἑλληνικά στό κείμενο.

57. Ἑλληνικά στό κείμενο.

58. Ἑλληνικά στό κείμενο.

59. «Ὅτι ἔστιν ἀντιλέγειν» σέ συνάρτηση μέ τὸ «οὐκ ἔστιν ψεύδεσθαι» (*Εὐθύδημος*, 285 d κ.ἐξ., *Κρατύλος*, 429 c-d).

Βιβλιο- φορίες

Βιβλιοκριτική

Editions HÉRODOTOS, Πολιτιστικό ρεπορτάζ, Παρίσι, 17 Ιουνίου 2001.

Οι εκδόσεις Ἡρόδοτος ἦταν ὁ μόνος ἐλληνικός ἐκδοτικός οἶκος πού συμμετείχε μέ περίπτερο στό ἕκτο διεθνές εὐρωαραβικό σαλόνι τοῦ βιβλίου (8-17 Ἰουνίου 2001), τό ὁποῖο διοργανώνεται κάθε δύο χρόνια στό Παρίσι ἀπό τό περίφημο Ἴνστιτούτο τοῦ Ἀραβικοῦ Κόσμου.

Ἡ ὑπεύθυνη τῶν ἐκδόσεων Ἡρόδοτος κ. Σοφία Σταμούλη πρόβαλε κυρίως τό ἔργο τοῦ διεθνούς ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ *Mésogéios* (Μεσόγειος), τό ὁποῖο εἶναι τριμηνιαῖο καί ἐκδίδεται στό Παρίσι σταθερά ἀπό τό 1998 καί τυγχάνει τῆς στήριξης τῆς διεύθυνσης Γραμμάτων τοῦ ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Τό περιοδικό *Mésogéios* — διεπιστημονικό καί διαχρονικό — ἔχει ἐξειδικευτεῖ στίς μεσογειακές σπουδές, μέ ὅπως ιδιαίτερη βαρύτητα στήν ἐλληνική θεματική, στήν ὀθωμανική περίοδο, στόν ἀραβικό καί στόν σλαβικό κόσμο, στίς σχέσεις μεταξύ δυτικῆς καί ἀνατολικῆς Μεσογείου, στό Βυζάντιο, στά Βαλκάνια καί στήν Κύπρο. Δημοσιεύει μελέτες στά γαλλικά καί στά ἀγγλικά ἤ σέ ἄλλη διεθνή ἐπιστημονική γλῶσσα (μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ ἐλληνική ὡς γλῶσσα ἐπικοινωνίας τῶν ἐιδικῶν στίς ἀνθρωπιστικές σπουδές).

Τό περιοδικό *Mésogéios* διευθύνει συντακτική ἐπιτροπή ἀποτελούμενη ἀπό τόν ἱστορικό τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας κ. Ζάν-Κλώντ Ντεκούρ (τοῦ CNRS τῆς Λυών), τήν πολιτειολόγο κ. Μαριέττα Καραμανλή (τοῦ ὄγδου πανεπιστημίου τῶν Παρισίων), τόν ἐιδικό τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας κ. Σεργκέι Πάβλοβιτς Κάρποφ (τοῦ πανεπιστημίου τῆς Μόσχας), τόν βυζαντινολόγο κ. Τηλέμαχο Λουγγή (τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν) καί τόν νεοελληνιστή κ. Ἄνρι Τοννέ (τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἰνστιτούτου ἀνατολικῶν σπουδῶν INALCO τῶν Παρισίων). Μεταξύ τῶν συνεργατῶν του συγκαταλέγονται κορυφαῖοι ἱστορικοί καί ἐιδικοί τῆς ἱστορίας καί τῶν πολιτισμῶν τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, καθώς καί πολιτειολό-

γοι, ὅπως ἡ ἀλθανολόγος κ. Ναταλί Κλέυερ (τοῦ CNRS τῶν Παρισίων), ἡ νεοελληνίστρια κ. Ρενέ-Πώλ Ντεμπαιζιέ (τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Μπορντώ), ὁ πολιτειολόγος κ. Χασάν Μπασρί Ἐλμάς (τοῦ ὄγδου πανεπιστημίου τῶν Παρισίων), ὁ μεσαιωνολόγος κ. Χοσέ Μαρία Φλοριστάν (τοῦ πανεπιστημίου τῆς Μαδρίτης), το τουρκολόγος κ. Μάχιελ Κίλ (τῶν πανεπιστημίων τοῦ Μονάχου καί τῆς Οὐτρέχτης), ὁ νεοελληνιστής κ. Μιχαήλ Λασσιθιωτάκης (τοῦ πανεπιστημίου Σορβόνης), ὁ ἐιδικός τῶν σχέσεων Ἀράβων καί Βυζαντινῶν κ. Μοχάμμεντ Ταχάρ Μανσούρι (τῶν πανεπιστημίων τοῦ Σφάξ καί τῆς Τύνιδας), ὁ βαλκανιολόγος κ. Ἀλεξάντρ Πόποβιτς (τοῦ CNRS τῶν Παρισίων), ὁ ἱστορικός κ. Ἀλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης (τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν), ὁ καθηγητής τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Κωνσταντῖνος Βακαλόπουλος, κ.ἄ.

Στό ἕκτο σαλόνι τοῦ εὐρωαραβικοῦ βιβλίου συμμετείχαν περίπου τριακόσιοι ἐκδοτικοί οἶκοι ἀπό τίς ἀραβικές χῶρες καί τήν Εὐρώπη, πού εἶναι ἐξειδικευμένοι στίς ἀραβοϊσλαμικές καί στίς ἀνατολικές σπουδές. Μεταξύ αὐτῶν συγκαταλέγονταν οἱ γνωστοί ἐκδοτικοί οἶκοι Albin Michel, Brill, Edisyd, Geuthner, Karthala, L'Harmattan, Peeters, Phébus, Seuil, Sindbad, κ.ἄ. Οἱ ἐκδόσεις Ἡρόδοτος καί το περιοδικό *Mésogéios* βρίσκονταν στό ἴδιο περίπτερο μέ τίς διεθνεῖς ὀλλανδικές ἀκαδημαϊκές ἐκδόσεις Brill. Μεταξύ τῶν συγγραφέων πού προσκλήθηκαν στό σαλόνι συγκαταλέγονταν οἱ Γιαμάλ Γκιτανί, ὁ Ταγίμπ Σαλίχ, ὁ Χουάν Γκουτίσολο, ὁ Ὁρχάν Παμούκ, ὁ Ντζεβάντ Καραχασάν, ὁ Ἀμπντουλραχμάν Μουνίφ, ὁ Κάρλος Φουέντες, κ.ἄ. Τά ἐγκαιρία τοῦ σαλονιοῦ ἔκανε ὁ ὑπουργός Ἐνημέρωσης καί Πολιτισμοῦ τῶν Ἐνωμένων Ἀραβικῶν Ἐμιράτων σείχης Ἀμπνταλλάχ Μπίν Ζαγιέντ, τοῦ ὁποίου ἡ χῶρα ἦταν τιμῶμενη. Τό σαλόνι τοῦ βιβλίου ἐπισκέφτηκαν χιλιάδες ἐιδικοί τῶν ἀνατολικῶν πολιτισμῶν, πανεπιστημιακοί, μεταπτυχιακοί φοιτητές καί τό εὐρύ κοινό.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Journal of Economic Studies, vol. 24, No 4/5, 2000: The role of mathematics in Economics and the Social Sciences. Guest Editor: Jürgen G. Backhaus.

Ἀποτελεῖ γεγονός ὄχι μόνο πρωτόγνωρο, ἀλλὰ καί αρκετά ἀσυνήθιστο ἡ διεξαγωγή εἰδικῆς συμποσίου γιά τόν ρόλο καί τή σημασία τῶν μαθηματικῶν στήν Οἰκονομική Ἐπιστήμη καί στίς Κοινωνικές Ἐπιστήμες γενικώτερα. Ἡ διεξαγωγή ἐνός τέτοιου συμποσίου ἔλαβε χώρα τόν Ἰούνιο τοῦ 1999 στό Heilbronn τῆς Γερμανίας καί ἡ ἐπιτυχής διεξαγωγή του ὀφείλεται στίς ἀοκνες προσπάθειες τοῦ Καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἐρφούρτης (Erfurt) Jürgen G. Backhaus. Τά Πρακτικά τῶν Εἰσηγήσεων δημοσιεύθηκαν στό εἰδικό τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ «Journal of Economic Studies».

Τοῦ τόμου προτάσσονται σύντομες περιλήψεις τῶν ἀνακρινώσεων (σσ. 237-241) καί ἡ «Εἰσαγωγή» τοῦ ἐκδότη τοῦ τόμου J. Backhaus (σσ. 243-245). Ἀκολουθοῦν δεκαοκτώ συνολικά ἀνακρινώσεις, οἱ ὁποῖες διακρίνονται σέ δύο τμήματα. Τό πρῶτο τμήμα, συγκείμενο ἀπό ὀκτώ ἀνακρινώσεις, ἀφορᾷ τή χρησιμότητα καί τή σημασία τῆς χρήσεως τῆς μαθηματικῆς μεθόδου στήν Οἰκονομική Ἐπιστήμη καί στίς Κοινωνικές Ἐπιστήμες. Τό δεύτερο τμήμα, ἀπό τίς ὑπόλοιπες δέκα ἀνακρινώσεις συγκείμενο, εἶναι ἀφιερωμένο σέ συγκεκριμένους συγγραφείς, πρωτοπόρους τῆς χρήσεως τῆς μαθηματικῆς μεθόδου στήν Οἰκονομική Ἐπιστήμη.

Ὁ W. Drechsler «On the possibility of quantitative-mathematical social science, chiefly economics. Some preliminary considerations» (σσ. 246-259) καταθέτει ὀρισμένες σκέψεις γιά τή δυνατότητα εἰσαγωγῆς, ἀλλὰ καί χρήσεως τῆς μαθηματικῆς μεθόδου στίς Κοινωνικές Ἐπιστήμες καί ὑπογραμμίζει τή διαφορά ἀνάμεσα στίς Φυσικές καί Κοινωνικές Ἐπιστήμες. Ἡ διαπίστωση του εἶναι ὅτι ἐπειδή στίς Κοινωνικές Ἐπιστήμες τό ἐπίκεντρο εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη συμπεριφορά εἶναι δύσκολο, ἂν ὄχι καί ἀδύνατο, νά ἐφαρμοσθεῖ ἡ μαθηματική μέθοδος.

Τή χρησιμότητα τῶν Μαθηματικῶν ὡς ἐργαλεῖο γιά τήν κατανόηση καί μελέτη τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων ἀναγνωρίζουν οἱ R. Dillmann, D. Eissrich, H. Frambach καί O. Herrmann «Mathematics in Economics: Some remarks» (σσ. 260-270), οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται σέ βασικά σύγχρονα ἐγχειρίδια τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης, στά ὁποῖα ἔχει ἐπικρατήσει ἡ χρήση τῆς μαθηματικῆς μεθόδου. Ὅμως, ἐπιστημαίνου καί τόν κίνδυνο, ὁ ὁποῖος ἐλλοχεύει ἀπό τή μὴ ὀρθή χρήση τῶν μαθηματικῶν, ὁ ὁποῖος, κατὰ τούς συγγραφείς, ἐμφανίζεται ἀπό τή μὴ ὀρθή κατανόηση τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων.

Στό διεισδυτικό, ἱστορικοῦ χαρακτήρα ἄρθρο του μέ τίτλο «Mathematics and the social sciences at the time of the modern beginnings of the social sciences» (σσ. 271-291), ὁ P. Senn παρακολουθεῖ τήν ἐξέλιξη τῶν Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν μέ ἐκεῖνη τῆς προόδου καί ἐξελίξεως τῶν Μαθηματικῶν. Ἀποδεικνύεται ὅτι ἀπό τά πρῶτα βήματα, τά Μαθηματικά χρησιμοποιήθηκαν ἀπό διακεκριμένους κοινωνικοῦς ἐπιστήμονες. Ὁ συγγραφέας ὀρίζει ὡς «Μαθηματικά» τή χρήση ἀριθμῶν καί τῆς μεθόδου (σσ. 272-273). Ὑπὸ τήν ὀπτική αὐτῆ γωνία ἐντάσσει τόν Sir William Petty, Political Arithmetick¹, ἀλλὰ καί τούς Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη καί Θουκυδίδη. Στό σημεῖο αὐτό ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ νά κάνουμε μιά παρέμβαση. Στήν Οἰκονομική Ἐπιστήμη ἔχει ἐπικρατήσει νά ὀρίζεται ὡς «μαθηματική μέθοδος» ἡ χρήση συμβόλων, ἐξισώσεων καί γραφικῶν ἀπεικονίσεων². Ὁ ὀρισμός αὐτός τοῦ I. Fischer, πού ἔχει γίνει ἀποδεκτός ἀπό τούς συγγραφείς ἔκτοτε δέν περιλαμβάνει ἔργα, τά ὁποῖα χρησιμοποιοῦν στατιστικά καί ἀριθμητικά στοιχεῖα. Ἔτσι, ἔργα τῆς Στατιστικῆς τοῦ 17ου αἰῶνα, ὅπως τοῦ Petty ἢ καί μεταγενέστερη ὅπως τοῦ G. Achenwall (179-1772) καί τοῦ A. Fr. Büsching (1724-1793) δέν περιλαμβάνονται στόν κατάλογο ἔργων μαθηματικῆς-οἰκονομικῆς. Ὁ πρῶτος συγγραφέας πού χρησιμοποιεῖ τή μαθηματική μέθοδο στή διερεύνηση τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων εἶναι ὁ Ἰταλός Giovanni Ceva (1648-1734), στό ἔργο του, De re numaria, quod fieri potuit geometrice tractata, ad illustrissimos et excellentissimos dominos Praesidem Quaestoresque hujus arciducalis Gaesarei Magistratus Mantuae. Mantova 1711³: Ἡ ἀξία τοῦ χρήματος σέ δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη τῆς ποσότητος τοῦ χρήματος καί εὐθέως ἀνάλογη μέ τό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ στή συγκεκριμένη χρονική περίοδο⁴.

Τόν προβληματισμό του ἀνάμεσα στήν ὀρθή καί μὴ ὀρθή χρήση τῶν μαθηματικῶν στήν Οἰκονομική Ἐπιστήμη καταθέτει ὁ M. Hudson («The use and abuse of mathematical economics» (σσ. 292-315), ὁ ὁποῖος ὑποδεικνύει μέ σαφήνεια ὅτι σύγχρονα θέματα τῆς οἰκονομικῆς ἀναλύσεως δέν μποροῦν νά ἐκφραστοῦν μέ τή χρήση τῆς μαθηματικῆς μεθόδου, ἐνῶ σέ ἄλλα εἶναι ἐπιβεβλημένη ἡ παρουσία τῆς μαθηματικῆς ἀναλύσεως.

Στήν παρουσία τῆς Οἰκονομετρίας στή σύγχρονη πραγματικότητα ἀναφέρεται τό ἄρθρο τοῦ M.A.G. van Meerhaeghe «Econometrics: an appraisal» (σσ. 316-325), ὁ ὁποῖος ὑπογραμμίζει τόν χαρακτήρα ἀπομονώσεως τῆς Οἰκονομετρίας ἀπό τίς λοιπές κοινωνικές ἐπιστήμες. Ἡ Οἰκονομετρία κατέληξε ταυτόσημη μέ τά ἀφηρημένα μαθηματικά.

Ο J. Ramos Silva «Mathematics in economics: the competition point of view» (σσ. 326-337) προσπαθεί να προτείνει έναν συγκερασμό είτε συνδυασμό μαθηματικής και μή-μαθηματικής μεθόδου για την καλύτερη και αποτελεσματικότερη μέλητη των οικονομικών φαινομένων⁵.

Στό σύντομο, αλλά και περιεκτικό άρθρο του «Mathematics in economics: the monopoly point of view» (σσ. 338-343), ο H. Maks αναφέρεται στην εύρεία αποδοχή της μαθηματικής μεθόδου, κυρίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο· επισημαίνει παράλληλα, ότι οι σχολές οικονομικής σκέψης που έχουν επικρατήσει είτε αναφανεί μετά τον Πόλεμο αποδέχονται την μαθηματική μέθοδο, παρόλες τις διαφοροποιήσεις που εμφανίζουν.

Τή χρήση του μαθηματικού λογισμού στα κείμενα των Βαβυλωνίων και Άσσυρίων, αλλά και στο Δευτερονόμιο και σε αρχαίους Έλληνες συγγραφείς διερευνά ο M. Hudson στο δεύτερο σ' αυτόν τον τόμο άρθρο του με τίτλο «The mathematical economics of compound interest: a 4,000-year overview» (σσ. 344-363). Πράγματι, σε θέματα είτε προβλήματα καθημερινής οικονομικής πρακτικής απαντά η χρήση των μαθηματικών. Άς μήν λησμονούμε ότι και σε λογιστικές καταστάσεις της Αρχαιότητας γίνεται χρήση αλγεβρικού λογισμού. Όμως, όπως προαναφέραμε αυτό δεν έχει σχέση με τη μαθηματική οικονομική.

Τό δεύτερο μέρος του αφιερώματος αναφέρεται στην καθεαυτό ιστορία της μαθηματικής οικονομικής στον γερμανόφωνο χώρο. Οι εργασίες που ακολουθούν αφορούν Γερμανούς συγγραφείς.

Ο E. Reinert προβαίνει σε μία ανακάλυψη. Παρουσιάζει τό άγνωστο μέχρι σήμερα έργο του Johann Jacob Meyen με τίτλο Wie kommt es, dass die Oekonomie bisher so wenig Vortheile von der Physik und Mathematik gewonnen hat; und wie kann man diese Wissenschaften Zum gemeinen Nutzen in die Oekonomie einführen, und von dieser Verbindung auf Grundsätze kommen, die in die Ausübung brauchbar sind. Τό έργο απέκτησε ο συγγραφέας, όπως ο ίδιος έξηγει (σ. 368), σε σχετική δημοπρασία σπανίων βιβλίων στο Άμβούργο τό 1998. Τό βιβλίο ευτύχησε να βραβευθεί από την Πρωσική Άκαδημία Έπιστημών του Βερολίνου τό 1769 και κυκλοφορήθηκε τό επόμενο έτος (σ. 365). Ο συγγραφέας παραθέτει λίγα βιογραφικά στοιχεία για τον Meyen (1731-1797) και αναφέρεται στους συγγραφείς που τον επηρέασαν (σ. 369-370). Τό πρόβλημα της ύστερήσεως της χρήσεως της μαθηματικής μεθόδου στα Οικονομικά τό έντοπίζει στην ολοκληρωτική επικράτηση του Σχολαστισμού σε όλο τό φάσμα των Έπιστημών, και ουσιαστικά μετά τον Bacon αρχίζει μία σχετική

πρωτοβουλία να εμφανίζεται (σσ. 366-368). Ο συγγραφέας αναφέρεται σε τρεις συγγραφείς που χρησιμοποιούν τη μαθηματική μέθοδο μέχρι τό 1770, τη χρονιά κυκλοφορίας του βιβλίου, τους Fr. Forbonnais (1722-1800)⁶, Cesare Beccaria (1735-1793)⁷ και G. Ortes (1713-1790)⁸. Οφείλουμε να προσθέσουμε τον προμνημονευθέντα G. Ceva (1648-1734) σε έργο του τό 1711, αλλά και τον φυσικό και μαθηματικό Daniel Bernoulli (1700-1782)⁹, ο οποίος στα 1730 θα χρησιμοποιήσει τον άπειροστικό λογισμό. Είναι ένδιαφέρον στο σημείο αυτό ν' αναφέρουμε ότι ο D. Bernoulli, γόνος της διάσημης οικογενείας των φυσικών επιστημόνων, χρησιμοποιεί τον διαφορικό λογισμό σε ανακοίνωσή του στην Άκαδημία Έπιστημών της Πετρούπολεως, ή όποια τον είχε προσκαλέσει. Τό έργο του δημοσιεύθηκε τό 1738, αλλά μόλις τό 1832 έγινε γνωστό στους οικονομολόγους¹⁰. Η αναφορά αυτή θέλει να δείξει ότι η Πρωσική Άκαδημία Έπιστημών του Βερολίνου προφανώς θα έ γνώριζε τό έργο και τις δραστηριότητες της αντίστοιχου Άκαδημίας της Πετρούπολεως και να διετύπωσε αντίστοιχο έρώτημα σε μορφή βραβείου. Όποιαδήποτε αναφορά του Bernoulli στον Meyen δέν υπάρχει.

Στόν σημαντικό Γερμανό οικονομολόγο από την Λεττονία, αλλά συγγραφέα έργων στη γαλλική¹¹, Heinrich von Storch (1766-1835) αναφέρεται στο σύντομο και περιεκτικό άρθρο του ο J. Backhaus «Heinrich von Storch's concept of the use of mathematics in political economy» (σσ. 377-381). Στο σημαντικό του έργο, Cours d'Économie Politique (6 τόμοι, 1815) ο Storch δέν χρησιμοποιεί μαθηματικά· όμως είναι γνώστης της Στατιστικής και επειδή προβαίνει σε ύπολογισμούς του ΑΕΠ της Ρωσίας εμφανίζεται ως ύποστηρικτής της στατιστικής.

Η χρήση της μαθηματικής μεθόδου θα γενικευθεί στη Γερμανία ανάμεσα στα έτη 1838 και 1871¹². Δύο σημαντικοί συγγραφείς θα προπαγανδίσουν τη χρήση της μαθηματικής μεθόδου την περίοδο αυτή. Ο Karl Hans von Mangoldt (1824-1868) και ο Hermann Heinrich Gossen (1810-1858).

Ο B. Mosselmans «The omitted mathematics of Hans von Mangoldt» (σσ. 382-393) διερευνά τη μεθοδολογία του Mangoldt, τις επιδράσεις που είχε για τη χρήση της μαθηματικής μεθόδου, τη γραφική απεικόνιση της θεωρίας της ζητήσεως και προσφορας (1863), ανεξάρτητα από τον A.A. Cournot (1838), αλλά πολύ νωρίτερα του A. Marshall (1890) και τη μαθηματική διατύπωση της θεωρίας του Διεθνούς Έμπορίου του J. St. Mill.

Ο Y. Ikeda «Hermann Heinrich Gossen: a Wirkungsgeschichte of an ignored mathematical

economist» (σσ. 394-415) πραγματεύεται τό πολύπλοκο, ἴσως καί πλέον δυσχερίστο πρόβλημα τῆς προσωπικότητος καί τῆς συμβολῆς τοῦ H.H. Gossen. Τό μοναδικό του ἔργο. *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Handelns* (1854), ἔμεινε γιά ἀρκετά χρόνια στήν ἀφάνεια μέχρι πού ἀνακαλύφθηκε ἀπό τοὺς Jevons (1871) καί Walras (1874). Ὁ συγγραφέας μέ τρόπο προσεκτικό διερευνᾷ τήν ἀλληλογραφία τῶν Jevons-Walras γιά νά διερευνησε τήν ἐπίδραση τοῦ Gossen στόν Jevons (σσ. 395-399), στόν Walras (σσ. 399-404), ἀλλά καί τήν ἀποδοχή πού εἶχε τό ἔργο του καί στόν Menger (σσ. 404-412).

Τά ἐπόμενα δύο ἄρθρα, — τό πρῶτο τῶν G. Meijer καί R. Vogel «The fate of new ideas: Hermann Heinrich Gossen, his life, work and influence» (σσ. 416-420) καί τό δεύτερο τοῦ G. Meijer «Comment on “Hermann Heinrich Gossen: a Wirkungsgeschichte of an ignored mathematical economist” by Y. Ikeda» (σσ. 421-423)—, ἀποτελοῦν παρεμβάσεις εἴτε συμπληρώσεις στήν ἀνακοίνωση τοῦ Ikeda. Ἡ ὁποιαδήποτε προσπάθεια ἀνευρέσεως τῶν συγγραφέων πού τυγχόν ἐπέδρασαν εἴτε ἐπηρέασαν τόν Gossen θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ σέ λεπτομέρειες τῆς ζωῆς καί τῶν σπουδῶν του. Κατά τό παρελθόν¹³ εἶχαμε ἀποδείξει ὅτι ὁ Rau καί ὁπωσδήποτε ὁ Kaufmann ἐπέδρασαν στόν Gossen, ὅσον ἀφορᾷ τή χρήση τῆς μαθηματικῆς μεθόδου. Εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Gossen δέν εὐτύχησε νά τύχει συστηματικῶν σπουδῶν στήν Οἰκονομική καί ἔτσι δέν εἴμεθα σέ θέση νά ὑποστηρίξουμε ποιούς οἰκονομολόγους εἶχε μελετήσει. Πάντως, ἡ θεωρία του περί ἀνταλλαγῆς προσιδιάζει μέ τήν ἀντίστοιχη τοῦ Turgot¹⁴.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νά παρακολουθήσει κανεῖς τήν ἀποδοχή καί διάδοση τοῦ ἔργου τοῦ Gossen. Ἐτύχη τῆς προσοχῆς τοῦ F. A. von Hayek (1899-1992), ὁ ὁποῖος προέβη σέ ἀναστατική ἔκδοση τοῦ ἔργου τό 1927¹⁵ καί μεταφράσθηκε τό 1954 στήν ἰταλική ἀπό τόν T. Bagiotti¹⁶. Μόλις τό 1983 κατέστη δυνατή ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου στήν ἀγγλική. Τόν ἄθλο αὐτό κατέστησε ἐφικτό ὁ Robert C. Blitz¹⁷, ὁ ὁποῖος καθώρισε τά κεφάλαια τοῦ βιβλίου καί τά μέρη του, πού ἀπουσίαζαν στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ 1854. Ἡ ἔκδοση τοῦ 1854 πού εἶχε διασωθεῖ σέ πολύ περιορισμένο ἀριθμό ἀντιτύπων εἶναι προσιτή τώρα χάρις στήν ἀναστατική, φωτομηχανική ἔκδοση τοῦ 1987¹⁸. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου πού εἶχε ξεκινήσει ὁ Walras στά 1880 καί δέν δημοσίευσε, κυκλοφορήθηκε μόλις τό 1995¹⁹. Παραμένει ὅμως μέχρι καί σήμερα, κατά τήν ἀποψή μου, χωρίς ἐξήγηση τό γεγονός ὅτι ὁ J. Kautz τό 1860²⁰, ἀλλά καί ὁ Ρώσος I.V. Vernadskir (1821-84) τό 1858²¹ ἀναγνωρίζουν τή συμβολή τοῦ Gossen.

Τόν σημαντικότερο οἰκονομολόγο πού κάνει χρήση τῆς μαθηματικῆς μεθόδου κατά τήν «ῶριμη» περίοδο 1871-1890, τόν μηχανικό Wilhelm Launhardt (1832-1918), πραγματεύεται ἡ Ursula Backhaus «An engineer's view of economics: Wilhelm Launhardt's contributions» (σσ. 424-476). Πρόκειται γιά τό μεγαλύτερο σέ ἔκταση ἄρθρο τοῦ τόμου. Ὁ Launhardt ἀποτελεῖ τήν ἀποκορύφωση τῆς παραδόσεως τῆς μαθηματικῆς οἰκονομικῆς στή Γερμανία. Ὡς μηχανικός χρησιμοποιοῖ τά μαθηματικά τόσο σέ θεωρητικά οἰκονομικά ζητήματα, ὅσο καί σέ ἐφαρμοσμένα καί διαμορφώνει τό ἔργο του ἀνεξάρτητα ἀπό τή μεγάλη παράδοση τῶν Γάλλων μηχανικῶν. Ἀναφέρεται ὅτι ἐπηρέασθη ἀπό τόν v. Thünen (σσ. 431-432), ὅμως ἀξίζει νά προσθέσουμε ὅτι ὁ Launhardt δέν εἶναι ὁ πρῶτος μηχανικός-οἰκονομολόγος τῆς Γερμανίας. Στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ Claus Kröncke (1771-1843), πολιτικός μηχανικός ἀπό τό Darmstadt θά μᾶς δώσει σέ μιά σειρά ἔργων τή χρήση τῆς μαθηματικῆς μεθόδου στά οἰκονομικά ζητήματα²². Μιά τέτοια σχέση, Kröncke-Launhardt, δέν ἔχει διερευνηθεῖ ἐξ ὅσον εἶμαι σέ θέση νά γνωρίζω.

Τή διαφορετική ἀντιμετώπιση τῆς μαθηματικῆς οἰκονομικῆς ἀπό τρεῖς σημαντικούς συγγραφείς, — τοὺς G. Schmoller, C. Menger, W. St. Jevons —, πραγματεύεται ὁ J. Reiss «Mathematics in economics: Schmoller, Menger and Jevons» (σσ. 477-491) καί σχολιάζει ἐπ' αὐτοῦ ὁ R. Hansen «Comment on “Mathematics in economics: Schmoller, Menger and Jevons” by Julian Reiss» (σσ. 492-494). Εἶναι γενικά ἀποδεκτό ὅτι ὁ Schmoller, ὅπως καί ὀλόκληρη ἡ Ἱστορική Σχολή ἦταν ἀντίθετη μέ τή χρήση τῆς μαθηματικῆς μεθόδου στά Οἰκονομικά. Ἀντίθετα, ὁ Jevons προήγαγε τή χρήση τῆς μαθηματικῆς μεθόδου, ἐνῶ ἐπιφυλακτικός ἦταν ὁ Menger.

Μέ μεθοδολογικά προβλήματα χρήσεως τῆς μαθηματικῆς μεθόδου ἀσχολεῖται τό τελευταῖο στή σειρά ἄρθρο τοῦ τόμου, τοῦ Thomas Szira «The illusion of exactness» (σσ. 495-508), ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει τά ὅρια μέσα στά ὁποῖα πρέπει νά γίνεται ἡ χρήση τῆς μαθηματικῆς μεθόδου.

Τό συνέδριο, ἀφιερωμένο στή Μαθηματική Οἰκονομική, ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ του, ν' ἀναδείξει σημαίνοντες συγγραφείς στήν Ἱστορία τῆς Οἰκονομικῆς εἴτε ν' ἀποκαταστήσει τό ἔργο λιγότερο γνωστών. Ἡ λαμπρή ἔκδοση τῶν «Πρακτικῶν» καί τῶν συζητήσεων πού ὀφείλεται στόν καθηγητή Jürgen Backhaus πιστοποιεῖ τό ὑψηλό ἐπίπεδο τῶν Συνεδρίων τοῦ Heilbronn, τά ὁποῖα ἔχουν καταστεί πλέον θεσμός στήν εὐρωπαϊκή πραγματικότητα.

Χρῆστος Π. Μπαλόγλου

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Sir William Petty, *Another Essay in Political Arithmetick concerning the Growth of the City of London*. London 1683. Άνατ. σέ C.H. Hull, έπιμ., *The Economic Writings of Sir William Petty*, τόμ. Β'. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1889. Ίδίου, *Political Arithmetick*, London 1690, άναδ. σέ C.H. Hull, έπιμ., *The Economic Writings of Sir...*, ένθ' άν., τόμ. Α'.

2. I. Fisher, *Mathematical Investigations in the Theory of Value and Prices*. New Haven: Yale Univ. Press 1892 [άνατ. 1925], σ. 107.

3. Παραπέμπουμε στήν έκδοση E. Masè-Dari, *Un precursore della Econometria. Il saggio di Giovanni Ceva «De re numaria» edito in Mantova nel 1711*. Modena 1935, σσ. 35-59. Πρβλ. F. Nicolini «Un antico economista matematico», *Giornale degli Economisti* VIII (1878), Fasc. 1, σσ. 11-23.

4. R.D. Theocharis, *Early Developments in Mathematical Economics*. Foreword by Lord Robbins. London: Macmillan, 1961, σσ. 5-9.

5. Βέβαια, έχουν προταθεί και έχουν γίνει αποδεκτές και άλλες μέθοδοι ανάλυσεως τών οικονομικών φαινομένων. Πρβλ. Α. Καραγιάννη, *Ίστορία τής Οικονομικής Μεθοδολογίας*, Άθήνα: Interbooks, 1995 και τώρα σέ δεύτερη έκδοση με τίτλο, *Οικονομική Μεθοδολογία. Ίστορική Ανάλυση*. Άθήνα: Κριτική, 2001.

6. François Véron de Forbonnais, *Elémens du Commerce*. Paris 1754. 1766³, τόμ. Β', σσ. 113 κ.έξ. σσ. 128-29. Πρβλ. R.D. Theocharis, *Early Developments...*, ένθ' άν., σσ. 58-60.

7. Gesave Beccaria, Tentativo analitico sui contrabbandi. Estratto dal Foglio periodico intitolato: Il Caffé, vol. I. Brescia 1764. Άναδημοσιεύθηκε στού P. Custodi, *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica*, parte moderna, τόμ. XII. Milano 1804, σσ. 236-41 και σέ έλληνική μετάφραση στού Ρ.Δ. Θεογράφη, *Η εξέλιξη τής οικονομικής σκέψεως από τούς Άρχαίους Έλληνες στούς Κλασσικούς*. Άθήνα: Παπαζήσης, 1985, σσ. 137-139.

8. G. Ortes, *Calcolo sopra il valore delle opionioni Imane*. Venezia 1757. Άναδ.μ. στού P. Custodi, *Scrittori Classici Italiani di...*, ένθ' άν., parte moderna, τόμ. XXIV, σσ. 270 κ.έξ. Πρβλ. R.D. Theocharis, ένθ' άν., σσ. 40-43.

9. D. Bernoulli «Specimen theoriae novae de mensura sortis», *Commentarii academiae scientiarum imperialis Petropolitanae*, 5 (1738) 175-92. Οι άναφορές γίνονται στή γερμανική έκδοση με τίτλο *Die Grundlage der modernen Wertlehre. Versuch einer neuen Theorie der Werthbestimmung von Glücksfällen*. Εισαγωγή L. Fick. Μτφρ. A. Pringsheim Leipzig 1896. Άπόσπασμα τού κεμμένου και στήν έλληνική στού Ρ.Δ. Θεογράφη, *Η εξέλιξη...*, ένθ' άν., σσ. 145-51.

10. F.B.W. von Hermann, *Staatswirthschaftliche Untersuchungen*. München 1832 [άνατ. Düsseldorf: Wirtschaft und Finanzen, 1987], σ. 73, σημείωση. Τελευταία, ό G. Faccarello «Le legs de Turgot: Aspects de l'économie politique sensualiste de Condorcet à Roederer», σέ: G. Faccarello et Ph. Steiner, έπιμ., *La Pensée Économique pendant la révolution Française*. Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble, 1990, σσ. 67-107, έδω σ. 98, έδειξε ότι ό Condorcet ήδη από τό 1793 είχε χρησιμοποιήσει τά συμπεράσματα τού Bernoulli. Πρβλ. Μ.-J.-A.-N. Caritat de Condorcet, «Sur l'impôt progressif», *Journal d'Instruction Sociale*, no 1, 1er Juin 1793, σσ. 11-24, άναδ.μ. σέ Μ.-J.-A.-N. Capital de Condorcet, *Œuvres*, vol. XII. Paris 1847, 566-572.

Πρίν από τό 1770 λαμβάνει χρήση τής μαθηματικής μεθόδου και στή Σκωτία, όμν σέ έκτεταμένο επίπεδο. Ό Fr. Hutcheson (1694-1746), δάσκαλος τού Smith στό Πανεπιστήμιο τής Γλασκώδης χρησιμοποιεί μαθηματικούς συμβολισμούς και έξιώσεις στή δεύτερη έκδοση τού έργου του *An Inquiry into the Original of our Ideas of Beauty and Virtue* (1726), καθώς και στήν τρίτη (1729), ένώ τά παραλείπει στήν τετάρ-

τη (1738) και πέμπτη (1753) έκδοση. R.D. Theocharis, *The Development of Mathematical Economics. The Years of Transition: From Cournot to Jevons*. London: Macmillan, 1993, σσ. 5-7. Έξιώσεις συναντούμε και στόν άλλο Σκώτο στοχαστή, σύγγρονο τού Smith, τόν Sir James Steuart, *A Dissertation upon the doctrine and principles of Money, applied to the German coin* (1761), σέ: *The Works political, metaphical and chronological of Sir James Steuart*, τόμ. V. London 1805 [άνατ. New York: A. Kelley, 1967, σσ. 171-265, έδω σσ. 192-94]. Η Βρετανική οικονομική φιλοσοφία δέν έχει νά επιδειξει σημαντικές συνεισφορές στή μαθηματική οικονομική κατά τόν πρώτο καιρό (μέχρι τό 1838). Πρβλ. Μ. Quddus and S. Rashid «Mathematics delayed? British Economics: 1730-1870», *History of Economic Ideas* VIII/2000/1, σσ. 39-75.

11. Για μία συγκεντρωτική καταγραφή τών έργων τού Storch, πρβλ. Η. Fr. von Storch, *Cours d'économie politique*, τόμ. VI (1815), άνατ. Hildesheim-Jülich-New York: Olms, 1997, Anhang III, σσ. 487-491.

12. Πρβλ. C. Baloglou, *Die Vertreter der mathematischen Nationalökonomie in Deutschland zwischen 1838 und 1871*. Πρόλογος Β. Priddat. Marburg: Metropolis, 1995, έργο με ποι- κίλες εύμενείς κρίσεις και θετικά σχόλια.

13. C. Baloglou, *Die Vertreter...*, ένθ. άν., σσ. 240-41.

14. A.R.J. Turgot, *Valeurs et monnaies*, σέ: E. Daire, έπιμ., *Oeuvres de Turgot*. Paris: Guillaumin 1844, σσ. 75-93 και Ρ.Δ. Θεογράφη, *Η Έξέλιξη τής οικονομικής...*, ένθ' άν., σσ. 209-17.

15. Τό έργο είχε κυκλοφορηθεί τό 1889 στήν Βιέννη. Η έκδοση τού Hayek άποτελεί ούσιαστικά τήν τρίτη κατά σειρά έκδοση τού έργου στή γερμανική.

16. H.H. Gossen, *Sviluppo delle leggi del commercio umano*, μτφρ. T. Baggioti. Padova 1954. Πρβλ. τήν παρουσίαση τού τόμου από τόν Α. Mahr, *Zeitschrift für Nationalökonomie* 15 (1956) 232.

17. H.H. Gossen, *The Law of Human Relations and the Rules of Human Action Derived Therefrom*, μτφρ. R.C. Blitz. Εισαγωγή και Βιογραφικό σημείωμα υπό Ν. Georgescu-Roegen. Cambridge (MA): MIT Press.

18. H.H. Gossen, *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs, und der daraus fließenden Regeln fuer menschliches Handeln*. Düsseldorf: Verlag Wirtschaft und Finanzen, 1987.

19. H.H. Gossen, *Exposition des Lois de l'Échange et des Règles de l'Industrie qui s'en déduisent*. Edited, introduced and annotated by J. can Daal, A. Jolink, J.-P. Potier and J.-M. Servet. Paris: Economica 1995. Πρβλ. τήν παρουσίαση τού H.D. Kurz, σέ *European Journal of the History of Economic Thought* 4(3) (1997) 521-23.

20. J. Kautz, *Theorie und Geschichte der Nationalökonomik. Erster Teil: Die Nationalökonomik als Wissenschaft*. Wien 1858, σ. 9. Ίδίου, *Die geschichtliche Entwicklung der National—Oekonomik und ihrer Literatur*. Wien 1860 [άνατ. Aalen 1970], σ. 704.

21. I.V. Vernadskir, *Ocherki istorii politicheskoi ekonomii*. St. Petersburg 1858, άνατ. υπό Ρ. S. Howey, *A Bibliography of General Histories of Economics 1692-1975*. Lawrence 1982, S. 39.

22. Για τόν «άγνωστο» μέχρι και σήμερα αυτό οικονομολόγο πρβλ. R.D. Theocharis, *Early Developments...*, ένθ' άν., σσ. 100-02. G. Homberg, *Die Vertreter der mathematischen Nationalökonomie im deutschsprachigen Raum vor dem Erscheinen des Cournotschen Werkes* (1838), διδ. διατριβή Freiburg 1971, σσ. 26-36. K. Brandt, *Geschichte der deutschen Volkswirtschaftslehre*, τόμ. 1ος. Freiburg: Haufe, 1992, σσ. 218-221. C. Baloglou, *Die Vertreter der mathematischen...*, ένθ' άν., σσ. 39-43 για τή σχέση Kröncke-v. Thümen και σσ. 78-79 για τήν άλγεβρική διατύπωση τής ποσοτικής θεωρίας τού χρήματος.

Κέννεθ Τζόν ΦΡΙΜΑΝ, *Τά σχολεία στην αρχαία Ελλάδα, μετάφραση Ἀλέξανδρος Κόντος, Ἐκδόσεις Δόμιος, Ἀθήνα 2001.*

Ἀπό τίς ἐκδόσεις ΔΟΜΙΟΣ κυκλοφορεῖ ἐδῶ καί λίγο καιρό ἓνα καινούργιο βιβλίο μέ τόν τίτλο *Τά σχολεία στην αρχαία Ελλάδα*. Πρόκειται γιά τό πρῶτο καί τελευταῖο ἔργο ἑνός νεαροῦ Βρετανοῦ πανεπιστημιακοῦ, τοῦ Κένεθ Τζόν Φρίμαν, ὁ ὁποῖος ἔφυγε τόσο πρόωρα ὥστε δέν μπόρεσε νά τελειώσει τό ἔργο του. Τά χειρόγραφα του ἀξιολογήθηκαν ἀπό τούς δικούς του φίλους καί συγγενεῖς. Ὅπως προκύπτει κιόλας ἀπό τόν τίτλο, τό βιβλίο ἀναφέρεται στήν παιδεία στήν Ἀρχαία Ελλάδα. Θά τά βρεῖ ὁ ἀναγνώστης ὅλα τά σχετικά διαβάζοντας τό βιβλίο, ἀλλά ἀπό τώρα θά πρέπει νά ἐπισημάνουμε πῶς μέ τόν ὄρο *Παιδεία* οἱ πρόγονοι ἐννοοῦσαν τή διαδικασία πού ἔκανε τόν νεαρό ἀλλά καί τόν ἐνήλικο Ἕλληνα — γιὰτί ἡ ἔννοια τῆς συνεχοῦς παιδείας ἐφαρμοζόταν ἀπό τότε στόν ἑλληνικό πολιτισμό — σωστό πολίτη, ἰκανό νά ἀνταπεξέλλθει στά καθήκοντά του ἀπέναντι στήν πόλη του ἀνάλογα μέ τό πολίτευμά της. Γιατί, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης στά *Πολιτικά* του, τό ὀλιγαρχικό πολίτευμα ἀπαιτεῖ ὀλιγαρχική παιδεία καί τό δημοκρατικό δημιουργεῖ δημοκρατική.

Ὁ Δῆμος, ἡ *Ἐκκλησία* τοῦ Δήμου στήν Ἀθήνα καί στίς περισσότερες ἑλληνικές πόλεις, ἡ *Ἀπέλλα* στή Σπάρτη, ἦταν ἡ ἐξουσία, θέσπιζε νόμους, ψήφιζε ἀποφάσεις. Τίς ἀποφάσεις τοῦ Δήμου τίς ἐκτελοῦσαν ἄρχοντες-πολίτες ἀναδειγμέ-

νοι μέ κλήρωση ἢ —σπανιότερα— μέ ἐκλογή. Πάντως οἱ ἄρχοντες-πολίτες εἶχαν, κατά κανόνα, θητεία μονοετή καί μὴ ἐπαναλήψιμη στό τέλος τῆς θητείας λογοδοτοῦσαν πάντα. Αὐτή ἡ ἀρχαία ἑλληνική πολιτική διαδικασία: πρὸς αὐτή ἀπέβλεπε ἡ *Παιδεία* τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καί χάρις σ' αὐτή ἄνθησαν πολίτες καί πόλεις.

Τήν ἀρχαία ἑλληνική Παιδεία τή διέπουν οἱ ρήσεις «Φιλοκαλοῦμεν μετ' εὐτελείας καί φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας» καί «Νοῦς ὑγιής ἐν σώματι ὑγιεῖ». Ἡ ἰδέα ἴσχυε καί γιά τή Σπάρτη, μέ τόν τρόπο της. Κι ἄς μήν τῆς ἀνήκει ἡ πρώτη ρήση. Οἱ ρήσεις αὐτές δέν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ἐφαρμόζουν τό διπλό στόχο τῆς Παιδείας πού — πῶς συγκεκριμένα — ἦταν νά κάνει τό νέο ἄνθρωπο ἀλλά καί τόν ἐνήλικο πολίτη ἰκανούς νά υπερασπίσουν τό πολίτευμα τῆς πόλης του κατά κάθε ἐσωτερικῆς ἢ ἐξωτερικῆς ἐπιβουλῆς ἀπό κάποιον ἐπίδοξο τύραννο, σφετεριστή τῆς ἐξουσίας τοῦ Δήμου ἢ ἀπό κάποιον ξένο καταλυτή τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς πόλης. Ὁ στόχος αὐτός ἐνέπνεε τούς Ἕλληνες καί τούς ἔδινε τή γνωστή ἀρχαία ἑλληνική ἰδιαιτερότητα.

Ἡ Παιδεία στήν Ἀρχαία Ελλάδα δέν εἶχε σχέση μέ αὐτό πού ἀποκαλοῦμε σήμερα *ἐπαγγελματική ἀποκατάσταση*. Αὐτό τό τελευταῖο τό ὀνομάζαν τέχνη ὄχι παιδεία. Ἡ Παιδεία εἶχε καθάρᾳ πολιτικό καί μόνο νόημα.

Ὁ νεαρός βρετανός συγγραφέας μέ τήν εὐρυμάθειά του καί ὁ μεταφραστής μέ τά πλούσια σχόλιά του μέ τρόπο πολὺ γλαφυρό μᾶς ἀναλύουν τό διπλό στόχο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παιδείας.

Μελέτης Μελετόπουλος

Εὐάνθης ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Εἰσαγωγή στήν ἱστορία τοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου, Ἐκδόσεις Πατάκη, Ἀθήνα 2001.*

Ὁ Εὐάνθης Χατζηβασιλείου γεννήθηκε τό 1966 στό Δοξάτο Δράμας. Τό 1992 ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου (London School of Economics). Εἶναι λέκτωρ τῆς Σύγχρονης Ἱστορίας στό Τμήμα Ἱστορίας-Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Διευθύνει τήν σειρά «Νεώτερη καί Σύγχρονη Ἱστορία» τῶν ἐκδόσεων Πατάκη καί ἐπιμελήθηκε τήν ἐκδόση τοῦ 12τομου ἔργου «Κ. Καραμανλῆς: Ἀρχεῖο-γεγονότα καί κείμενα».

Τό βιβλίο αὐτό φιλοδοξεῖ νά ἀποτελέσει μία ὀλοκληρωμένη εἰσαγωγή στή διεθνή πολιτική ἱστορία τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου, ἀπό τό 1945

ἕως τή διάλυση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης τό 1991. Ἔχει διττό στόχο: ἀφενός νά προσφέρει ἐπαρκή πληροφόρηση γιά τά σημαντικότερα γεγονότα τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς καί ἀφετέρου (γιά ὅποιον ἐνδεχομένως ἐπιδιώκει πληρέστερη ἐνημέρωση σέ ἐπιμέρους ζητήματα) νά ἀποτελέσει τή βάση, τό σημεῖο ἐκκίνησης, γιά μία παρόμοια ἀναζήτηση.

Τό βιβλίο ἀποτελεῖται ἀπό τρία μέρη, πού ἐξετάζουν, ἀντίστοιχα, τόν Ψυχρό Πόλεμο, τήν ἀποποικιοποίηση καί τήν ἀνοδο τοῦ Τρίτου Κόσμου καί, τέλος, τήν εὐρωπαϊκή ἐνοποίηση. Ἐτσι, ἐξετάζονται γεγονότα ὅπως ἡ ἀγγλοσοβιετική «συμφωνία ποσοστῶν» τοῦ 1944 γιά τά Βαλκάνια, ἡ ἐπιβολή κομμουνιστικῶν καθεστώτων στήν Ἀνατολική Εὐρώπη, ἡ διαίρεση τῆς Γερμανίας, τό σχέδιο Μάρσαλ, ἡ ἴδρυση τοῦ ΝΑΤΟ, ὁ πόλεμος τῆς Κορέας, ἡ ἀνάπτυξη τῶν πυρηνικῶν

όπλοστασίων, ή κρίση του Σουέζ του 1956, ή σοβιετική εισβολή στην Ουγγαρία, ή κρίση της Κούβας του 1962, ο πόλεμος του Βιετνάμ, οι πετρελαϊκές κρίσεις του 1973 και 1979, τό ζήτημα του «πολέμου των άστρων» ή άνοδος του Μ. Γκορμπατσώφ, ο πόλεμος του Κόλπου. Ακόμη, τό μεσανατολικό ζήτημα στις διάφορες φάσεις του, ή πτώση των άποικιακών αυτοκρατοριών και τά προβλήματα του Τρίτου Κόσμου (π.χ. ή οικονομική άδυναμία, οι κρίσεις του Κονγκό, της Μπιάφρας και της Αιθιοπίας, ή πτώση των ρατσιστικών καθεστώτων στην Αφρική), ή άνοδος της Ινδίας, τό κίνημα των Άδεσμεύτων. Στο πεδίο της ευρωπαϊκής ένοποίησης, εξετάζονται θέματα όπως ή ανάπτυξη των ιδεών για ένοποίηση, ή δημιουργία της ΕΟΚ και ή σημαντική άρχική της επιτυχία, ή κρίση στη δεκαετία του 1970, οι σχέσεις της με τίς ΗΠΑ, ή αναβίωση της ένοποιητικής διαδικασίας στη δεκαετία του 1980, με την Ένιαία Ευρωπαϊκή Πράξη και τή Συνθήκη του Μάαστριχτ του 1991.

Συζητούνται, επίσης, τά αίτια σημαντικών φαινομένων της διεθνούς ζωής (π.χ. της άποικιοποίησης), παρουσιάζονται συνοπτικά οι σχολές της διεθνούς βιβλιογραφίας για όρισμένα κρίσιμα ζητήματα (π.χ. για τή έναρξη του Ψυχρού Πολέμου), ενώ παρεμβάλλονται και άπόπειρες για τήν

άποτίμηση της έπιρροής ήγετικών προσωπικοτήτων: π.χ. Στάλιν, Κέννεντυ, Νίξον, Κίσινγκερ, Ντέ Γκώλ, Ρέηγκαν, Γκορμπατσώφ. Τέλος, γίνονται άναφορές και στον τρόπο με τον όποιο οι διεθνείς εξελίξεις έπηρέασαν τήν έλληνική ιστορία. Έτσι, ή άνάλυση αποκτά έπαφή με θέματα περισσότερο οικεία προς τον Έλληνα άναγνώστη, και καταδεικνύεται ο βαθμός στον όποιο έπηρέαστηκε ή πορεία της Ελλάδας από τήν εξέλιξη των διεθνών υποθέσεων.

Η μελέτη της ιστορίας του μεταπολεμικού κόσμου έχει, εξάλλου, και μία πρόσθετη διάσταση.

Η διαρκής συμμετοχή της Ελλάδας στα όρωμενα της «μεταψυχροπολεμικής» εποχής — π.χ. ή θέση της στον λεγόμενο «άνεπτυγμένο» κόσμο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τό ιδιαίτερο ενδιαφέρον της για τίς εξελίξεις στην άμεση γειτονιά της, τά Βαλκάνια και τή Μέση Ανατολή — καθιστά έπιτακτική τήν πληροφόρηση, όχι μόνο ένός στενού κύκλου ειδικών έρευνητών, αλλά και της ευρύτερης κοινής γνώμης, για τό πρόσφατο παρελθόν των διεθνών σχέσεων.

Η έπαρκής γνώση της μεταπολεμικής περιόδου είναι άπαραίτητη για τήν κατανόηση των εξελίξεων που σημειώνονται και σήμερα.

Γιάννης Μαδιουδάκης

Τζών Κέννεθ ΓΚΑΛΜΠΡΕΙΘ, Τό μεγάλο κράχ του 1929, Έκδόσεις Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης, Άθήνα 2000.

Λίγα λόγια για τον συγγραφέα

Ο Τζών Κέννεθ Γκαλμπρέιθ γεννήθηκε στο Όντάριο του Καναδά τό 1908. Σπούδασε αρχικά στον Καναδά και άργότερα στις ΗΠΑ, όπου και έγκαταστάθηκε όριστικά. Υπήρξε καθηγητής οικονομικών στη Σχολή Έμέριτους του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ των ΗΠΑ, καθώς και πρόεδρος της Άμερικανικής Ένωσης Οικονομολόγων και της Άμερικανικής Άκαδημίας Τεχνών και Γραμμάτων. Με τά τρία πρώτα βιβλία του: Ο Άμερικανικός Καπιταλισμός, Η Κοινωνία της Άφθονίας, Τό Νέο Βιομηχανικό Κράτος, έγινε γρήγορα διάσημος. Σήμερα θεωρείται από τους κορυφαίους διανοητές της εποχής μας. Έχει γράψει πολλά βιβλία, που έχουν μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες, μερικά δέ και στα έλληνικά. Στα έργα του, εκτός των προαναφερθέντων, συμπεριλαμβάνονται: ή Οικονομία και τό Δημόσιο, Η Καλή Κοινωνία, Μιά Συνοπτική Ιστορία της Οικονομικής Εύφορίας κ.ά.

Είσαγωγή

Τό Μεγάλο Κράχ του 1929 πρωτοεκδόθηκε τό 1955 (συνέπεσε με μία ξαφνική πτώση του άμερικανικού χρηματιστηρίου και έπέσυρε άπειρές κατά της ζωής του συγγραφέα) και από τότε έπανεκδίδεται συνεχώς τά τελευταία χρόνια. Τά συνεχή κερδοσκοπικά επεισόδια που σημειώνονται τακτικά όχι μόνο στις ΗΠΑ αλλά και σε όλόκληρο τον κόσμο, ιδιαίτερα δέ στις μέρες μας, τό καθιστούν πάντοτε έπίκαιρο.

Ο συγγραφέας στηρίχθηκε κυρίως στο γενικό και οικονομικό τύπο της εποχής και γι' αυτό δέν υπάρχει στο βιβλίο συστηματική άναφορά στις χρησιμοποιηθείσες πηγές.

Τό βιβλίο περιλαμβάνει έννέα (9) κεφάλαια, τά όποια παρουσιάζονται κατωτέρω συνοπτικά.

Κεφ. 1. Όραμα και άπεριόριστη έλπίδα και αισιοδοξία

Στά τέλη του 1928 ο πρόεδρος Κούλιτζ άτένιζε τό μέλλον των ΗΠΑ με αισιοδοξία. Η χώρα σημείωνε τό ύψηλότερο ρεκόρ έτών ευημερίας μέσα σε κλίμα έσωτερικής ήρεμίας και διεθνούς ειρήνης. Χάρis στον άκέραιο χαρακτήρα του λαού,

οί δείκτες τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀπασχόλησης ἦταν ὑψηλοί καί σημείωναν διαρκή ἀνοδο. Ἡ παραγωγή τῶν αὐτοκινήτων ἔφτανε τά 5.000.000, οἱ τιμές ἦταν σταθερές. Τά κέρδη τῶν ἐπιχειρήσεων αὐξάνονταν. Τίποτε δέν προμήνυε τή θύελλα πού θά ἐπακολουθοῦσε. Καί ὅμως οἱ ἀγρότες δυστυχοῦσαν. Οἱ τιμές τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων εἶχαν μειωθεῖ ἀπότομα, τό κόστος παραγωγῆς παρέμενε ὑψηλό. Οἱ πλούσιοι γίνονταν πλουσιότεροι καί οἱ φτωχοί φτωχότεροι. Μήπως ὁ πρόεδρος ἦταν ὑπερβολικά αἰσιόδοξος καί ἐπιπόλαιος ἀναρωτήθηκαν πολλοί ἀπό τοὺς μεταγενέστερους ἐπικριτές του. Μποροῦσε ἄραγε νά προβλέψει τήν καταστροφή πού ἐρχόταν; Ὁ συγγραφέας ἀπλᾶ θεωρεῖ ὅτι τοῦ ἔλειπε τό ἀπαιτούμενο θάρρος καί ἡ διορατικότητα.

Ἡ ἄμετρη ἐπιθυμία τῶν Ἀμερικανῶν γιά γρήγορο πλουτισμό μέ τήν ἐλάχιστη φυσική προσπάθεια, πού εἶχε ἤδη ἐκδηλωθεῖ μέ τή σημειωθεῖσα ὑψηλή ἀνθησι καί κερδοσκοπία τῶν ἀκινήτων στή Φλόριδα — τή Ριβιέρα τῆς Ἀμερικῆς — στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '20 (οἱ κερδοσκόποι πουλοῦσαν τή γῆ σέ τριπλάσια ἢ τετραπλάσια τιμή ἀπ' ὅτι τήν εἶχαν ἀγοράσει ἀπ' τοὺς ἀγρότες, πουλώντας τά προσύμφωνα πού εἶχαν συνάψει μέ αὐτούς), πού εἶχε ἀρχίσει νά ἐξαπλώνεται καί στό βορρᾶ, ἦταν κακό σημάδι. Δυό τυφῶνες πού συνέβησαν τό φθινόπωρο τοῦ 1926 ἦταν ἀρκετοί γιά νά διαλύσουν αὐτή τήν ἀνθησι τῆς Φλόριδα.

Οἱ τιμές τῶν μετοχῶν στό χρηματιστήριο σημείωναν σταθερή ἀνοδο μέχρι τό 1925. Στή διάρκεια τοῦ 1926 ἐμφανίστηκε ἐντονη πτώση, σχεδόν κατάρρευση. Στά τέλη τοῦ ἔτους ὅμως ἐπῆλθε ἡ ἀνάκαμψη καί τόν ἐπόμενο χρόνο ἀρχισε ἡ ἀνοδος, παρά τό κλείσιμο τοῦ ἐργοστασίου Φόρντ. Μακρά σειρά συναλλαγματικῶν κρίσεων στή Βρετανία καί τίς ἄλλες μεγάλες εὐρωπαϊκές χῶρες, ὀδήγησαν τό 1927 σέ μιά δεσμευτική συμφωνία ἀνάμεσα στίς ΗΠΑ, τή Βρετανία, τή Γαλλία καί τή Γερμανία γιά πολιτική φτηνοῦ χρήματος. Τό ἐπιτόκιο τῆς Τράπεζας τῆς Νέας Ὑόρκης μειώθηκε κατά μισή μονάδα (3,5%). Ἀγοράστηκαν σημαντικές ποσότητες κρατικῶν χρεογράφων, κι ἔτσι οἱ τράπεζες καί ἰδιῶτες πού τά εἶχαν πουλήσει βρέθηκαν νά διαθέτουν ἀρκετά χρήματα. Τά κεφάλαια τά ὅποια κατέστησε διαθέσιμα ἡ Κεντρική Τράπεζα τῶν ΗΠΑ ἐπενδύθηκαν σέ κοινές μετοχές ἢ παρέμεναν διαθέσιμα γιά νά χρηματοδοτήσουν τήν ἀγορά κοινῶν μετοχῶν ἀπό ἄλλους. Ἐχοντας κεφάλαια οἱ ἄνθρωποι ὄρμησαν στήν ἀγορά. Ἀπό τότε ἡ κατάσταση ξέφυγε ἀπό κάθε ἔλεγχο καί πολλοί θεώρησαν ὑπεύθυνη τήν Κεντρική Τράπεζα τῶν ΗΠΑ γιά τήν κερδοσκοπία καί τήν ἐπακολουθήσασα καταστροφή. Μερικοί μίλησαν καί γιά προσπάθεια χειραγώγησης τῆς ἀμερι-

κανικῆς οἰκονομίας ἀπό τοὺς ξένους. Ὁ Χούβερ μάλιστα δέν δίστασε ν' ἀποκαλέσει — ἄδικα κατά τόν συγγραφέα — τόν διοικητή τῆς Κεντρικῆς Τράπεζας τῶν ΗΠΑ ὡς πνευματικό παράρτημα τῆς Εὐρώπης γιατί μέ τήν πολιτική ἐπιτοκίων φτηνοῦ χρήματος πού ἀκολούθησε, βοήθησε τοὺς Εὐρωπαίους πού τότε πιέζονταν σκληρά. Ὁ συγγραφέας ὅμως θεωρεῖ ὅτι ἡ κατάσταση δέν ἦταν ἀκόμη ἐκτός ἐλέγχου, ἀλλ' ὅτι ἀπλᾶ δέν ὑπῆρχε προθυμία ἐλέγχου ἀπό μέρους τῶν ὑπευθύνων.

Ἀπό τήν ἀνοίξη τοῦ 1928 τό χρηματιστήριο τῶν ΗΠΑ ἀρχισε νά σημειώνει ὑπερβολική ἀνοδο. Ἡ ἀπότομη ἀνοδος τῶν μετοχῶν τῆς Radio Corporation of America καί τῆς General Motors προκάλεσαν μιά μεγάλη ἐκρηξι συναλλαγῶν ἄλλων μετοχῶν. Ἡ ἐκρηξι αὐτή ὀφειλόταν στοὺς ἰσχυροὺς ἄνδρες τῆς αὐτοκινητοβιομηχανίας, τῆς βιομηχανίας χάλυβα καί τῆς βιομηχανίας τοῦ ραδιοφώνου μέ τοὺς ὁποίους εἶχαν ἐνωθεῖ πολλοί ἀπελπισμένοι ἐπαγγελματίες χρηματιστές.

Ἡ 12ῃ Ἰουνίου ὑπῆρξε ὁρόσημο στήν ἱστορία τοῦ χρηματιστηρίου 5.000.000 μετοχές ἄλλαξαν χέρια καί γιά πρώτη φορά σημειώθηκε ἐντυπωσιακή πτώση. Τόν Αὐγούστο ὅμως σημειώθηκε πάλι ἀπότομη ἀνοδος. Οἱ ἐκλογές πλησίαζαν, ἀλλά ὁ κόσμος παρέμενε ἀτάραχος, βασίζόμενος στίς προβλέψεις τῶν ἐιδικῶν ὅτι ἡ μεγάλη εὐημερία θά συνεχιζόταν. Ὁ συγγραφέας πιστεύει ὅτι οἱ ἐιδικοί δέν ἤξεραν καί ὅτι ἀπλᾶ πίστευαν ὅτι θά βοηθοῦσαν στό νά συνεχιστεῖ ἡ ὑπόψη εὐημερία.

Τίς ἐκλογές κέρδισαν οἱ Ρεπουμπλικάνοι μέ μεγάλη διαφορά καί ὁ Χούβερ ἔγινε πρόεδρος τῶν ΗΠΑ. Ὅπως δήλωσε ἀργότερα στίς ἀναμνήσεις του, εἶχε ἀρχίσει ν' ἀνησυχεῖ ἀπό τό 1925 γιά τήν αὐξανόμενη κερδοσκοπία, πού πίστευε ὅτι ἦταν ἐγκλημα χειρότερο καί ἀπό φόνο. Ἡ ἐκλογή του ὅμως δέν προκάλεσε πανικό. Ἀντίθετα πυροδότησε ἀκόμη πιό ἐντυπωσιακή ἀνοδο τῶν μετοχῶν (τήν 20ῃ Νοεμβρίου ὁ ὄγκος τῶν συναλλαγῶν ξεπέρασε τά 6.500.000 μετοχές), παρά τή σημαντική πτώση τῆς 8ης Δεκεμβρίου, καί φυσικά τήν κερδοσκοπία.

Ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ὅτι ὁ ὄγκος τῶν δανείων τῶν χρηματιστῶν, μέ ἐνέχυρο τά χρεόγραφα — τά ἀποκαλούμενα δάνεια ὄψεως ἢ δάνεια ἐπιστρεπτέα σέ πρώτη ζήτησι — εἶναι καλός δείκτης τοῦ ὄγκου τῆς κερδοσκοπίας. Πράγματι μέ βάση αὐτόν τόν δείκτη, ἡ κερδοσκοπία ἀνερχόταν ταχύτατα τό 1928. Ἐτσι τά ὑπόψη δάνεια πού ἀνέρχονταν σέ 3,5 δις δολάρια στά τέλη τοῦ '27, σ' ἓνα χρόνο ἔφτασαν τά 6 δις δολάρια. Χιλιάδες ἄνθρωποι ἔσπευδαν νά ἀγοράσουν μετοχές μέ δάνεια πού χορηγοῦνταν μέ ἐνέχυρο χρεόγραφα. Ἡ ρευστοποιήσι τῶν χρεογράφων στά τέλη τοῦ 1928 ἀπέδιδε 12%. Ἐνας ποταμός χρυσοῦ ἀρχι-

σε να εκβάλλει στη Γουόλ Στρίτ. Μερικές εταιρείες αποφάσισαν κι αυτές αντί να παράγουν αγαθά να χρηματοδοτούν την κερδοσκοπία. Πολύ περισσότερες άρχισαν να δανείζουν τό πλεόνασμά τους σε κεφάλαια στη Γουόλ Στρίτ. Οι τράπεζες της Νέας Υόρκης έγιναν μεσίτες. Δανείζονταν χρήματα από την Κεντρική Τράπεζα των ΗΠΑ με επιτόκιο 5% και τα ξαναδάνειζαν ως δάνεια ύψους με επιτόκιο 12%. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι αυτή ήταν η πιο κερδοσκοπική αγοραπωλησία (arbitrage) όλων των εποχών.

Κεφ. 2. Κάτι έπρεπε να γίνει;

Ο συγγραφέας θεωρεί ότι το 1929 θά ήταν μία ξεχωριστή χρονιά απλά γιατί σύμφωνα με τό νόμο των πιθανοτήτων θά τελείωνε κάποτε ή κερδοσκοπική άνθηση. Όταν θά εξαντλούνταν ή προσφορά τών αγοραστών πού προσδοκούσαν αύξηση τιμών, οι τιμές θά σταματούσαν νά ανεβαίνουν, ή ιδιοκτησία χρεογράφων μέσω δανείων δέν θά είχε πιά νόημα και όλοι θά έσπευδαν νά πουλήσουν. Τό χρηματιστήριο θά έπεφτε απότομα, θά έσκαζε σαν μπαλόνι. Έτσι πιθανώς τό δίλημμα εκείνων πού ένιωθαν τί συνέβαινε στις άρχές του 1929 ήταν ή επιλογή ανάμεσα σε μία άμεση και σχεδιασμένη κατάρρευση και μία σοβαρότερη μεταγενέστερη καταστροφή.

Οι υπεύθυνοι για τήν επιλογή αυτή ήταν ο πρόεδρος τών ΗΠΑ, ο ύπουργός Οικονομικών, τό Δ.Σ. της Κεντρικής Τράπεζας τών ΗΠΑ και ή διοίκηση της Τράπεζας της Νέας Υόρκης. Στά τέλη της θητείας του ο πρόεδρος Κούλιτζ παρατηρούσε ότι τά πράγματα ήταν απολύτως ύγιή και ότι οι μετοχές ήταν φτηνές στις τρέχουσες τιμές. Τόσον αυτός όμως όσον και ο άρμόδιος ύπουργός παρέμεναν άδρανείς. Τό δέ ΔΣ της Κεντρικής Τράπεζας των ΗΠΑ χαρακτηριζόταν από έκπληκτική άνικανότητα. Όσο για τήν ήγεςία της Τράπεζας της Νέας Υόρκης, άν και πιο σθεναρή, δέν άνησύχησε ιδιαίτερα γιατί οι προσπάθειες καθυσύχαστης προέρχονταν από ανθρώπους πού κατείχαν ύψηλές θέσεις και κερδοσκοπούσαν χοντρά.

Η Κεντρική Τράπεζα τών ΗΠΑ ήταν άνίσχυρη νά ελέγξει τήν κατάσταση, πού θά μπορούσε κατά τόν συγγραφέα νά έλεγχθει είτε με αγοραπωλησίες κρατιών χρεογράφων στην άνοικτή άγορά, είτε με μεταβολές του επιτοκίου. Έτσι ή Κεντρική Τράπεζα θά συγκέντρωνε στά ταμεία της τά μετρητά πού καταβάλλονταν για άγορά χρεογράφων, αντί νά μείνουν στις έμπορικές τράπεζες πού θά τά δάνειζαν στον κόσμο για άγορά μετοχών. Όμως τό 1929 άφενός ή Κεντρική Τράπεζα διέθετε μικρά αποθέματα κρατιών χρεογράφων (είχε πουλήσει σημαντικές ποσότητες τό 1928) και άφετέρου τό Δ.Σ. της ήταν άπρόθυμο

για μία τέτοια δραστική συμπεριφορά. Πωλήσεις λίγων εκατομμυρίων στις άρχές του 1929 είχαν άσήμαντα αποτελέσματα.

Τό άλλο όπλο της Κεντρικής Τράπεζας ήταν τό επιτόκιο με τό όποιο δάνειζε τις έμπορικές τράπεζες. Μία δραστική αύξησή του από τό 5% πού ήταν στις άρχές του '29 θά καθιστούσε μή κερδοφόρο τόν δανεισμό για τις έμπορικές τράπεζες και κατά συνέπεια θά περιόριζε τήν κερδοσκοπία. Τό Φεβρουάριο του '29 ή Τράπεζα της Νέας Υόρκης πρότεινε τήν αύξηση του ύπόψη επιτοκίου κατά μία μονάδα για τήν αναχαίτιση της κερδοσκοπίας. Η Κεντρική Τράπεζα όμως με τόν πρόεδρο Χούβερ άντέτειναν ότι μία τέτοια πράξη δέν θά είχε νόημα γιατί οι έμπορικές τράπεζες θά μετακυλούσαν μία τέτοια αύξηση στους επιχειρηματίες πού έπαιναν δάνεια. Έτσι, τό ύπόψη επιτόκιο παρέμεινε άμετάβλητο μέχρι τό τέλος του καλοκαιριού.

Η ροή κεφαλαίων από εταιρείες και ιδιώτες στό χρηματιστήριο, πού στις άρχές του '29 έφτανε στό ύψος τών τραπεζικών δανείων, προσέφερε μία ακόμη δικαιολογία στην Κεντρική Τράπεζα τών ΗΠΑ για άδράνεια.

Ο συγγραφέας θεωρεί ότι ή ύπόψη Τράπεζα θά μπορούσε νά ζητήσει έξουσιοδότηση από τό Κογκρέσο για άπαγόρευση συναλλαγών σε χρεόγραφα με δάνεια πού χορηγούνταν με ένεχυρίαση τών χρεογράφων και όρισμό ύποχρεωτικών περιθωρίων δηλαδή ίδιων μετρητών πλην του δανείου (κάτι πού έγινε τελικά τό 1934 όταν παρουσιάστηκε κίνδυνος νά ξαναζωντανέψει ή κερδοσκοπία). Τό περιθώριο αυτό δέν ήταν χαμηλό τό 1929. Οι περισσότεροι χρηματιστές απαιτούσαν από τους πελάτες τους τήν καταβολή μετρητών για τό 45-50% της αξίας τών υπό άγορά μετοχών. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι μία αύξηση του ποσοστού αυτού π.χ. στο 75% θά σταματούσε απότομα τήν κερδοσκοπική άνθηση. Θ' άρκούσε ακόμη και μία αποφασιστική καταγγελία τών κερδοσκόπων και της κερδοσκοπίας από άνθρωπο ύψηλου κύρους. Οι υπεύθυνοι όμως προτιμούσαν νά σιωπούν και ή κερδοσκοπική άνθηση συνεχιζόταν.

Η είδηση αύξησης του τραπεζικού επιτοκίου κατά μία μονάδα από μέρος της Τράπεζας της Άγγλίας, προκαλεί άπότομη πτώση στο άμερικανικό χρηματιστήριο, άν και στη συνέχεια ή άγορά ανακάμπτει. Τό Δ.Σ. της Κεντρικής Τράπεζας τών ΗΠΑ στις 7 Φεβρουαρίου προειδοποιεί τό κοινό για ένδεχόμενη λήψη διορθωτικών μέτρων προς περιορισμό της κερδοσκοπίας. Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει τήν ύπόψη ανακοίνωση ως διστακτική και άπτά πανικόβλητη. Κατ' αυτόν ή ύπόψη Τράπεζα δέν ήθελε νά ελέγξει τήν κερδοσκοπία, αλλά νά αποτινάξει τήν εθύνη πού ή ίδια είχε για τήν κερδοσκοπία πού άναπτυσσόταν.

Ἡ νευρικότητα τῆς ἀγορᾶς ἔγινε ἰδιαίτερα αἰσθητή τὸν Μάρτιο μόλις ἀνέλαβε τὴν προεδρία ὁ Χούβερ. Τό Δ.Σ. τῆς Κεντρικῆς Τράπεζας ἄρχισε νά συνεδριάζει καθημερινά, χωρίς ὅμως ν' ἀνακοινώνει ὁτιδήποτε. Μερικὲς ἐμπορικὲς τράπεζες φοβούμενες τὴ λήψη αὐστηρῶν μέτρων ἀπὸ μέρους τῆς Κεντρικῆς Τράπεζας ἄρχισαν νά περικόπτουν τὰ δάνεια, ἐνῶ τὸ ἐπιτόκιο δανείων πρὸς τοὺς χρηματιστὲς ἀνῆλθε στὸ 14%. Ἕνα κύμα φόβου σάρωσε τὸ χρηματιστήριο. Τὸ κοινὸ ἄρχισε νά πουλάει μετοχές. Πάνω ἀπὸ 8 ἐκ. μετοχὲς ἀλλάξαν χέρια στὸ χρηματιστήριο τῆς Νέας Ὑόρκης. Οἱ τιμὲς κατακυλοῦσαν καὶ μαζί καὶ ὁ βιομηχανικὸς δείκτης. Οἱ χρηματιστὲς ἄρχισαν νά ζητοῦν ἀπὸ τοὺς κερδοσκόπους τὴν ἄμεση καταβολὴ σέ μετρητὰ ἐνὸς μεγαλύτερου περιθωρίου γιὰ τὰ χρεόγραφα πού εἶχαν ἀγοράσει μὲ δάνεια. Στις 26 Μαρτίου τὸ ἐπιτόκιο τῶν δανείων ὕψους ἔφτασε τὸ 20%. Ὁ συγγραφέας πιστεύει ὅτι ἂν οἱ ἀρχὲς εἶχαν παραμείνει σταθερὲς στὴν πρόθεσή τους νά διατηρήσουν τὴ στενότητα προσφοράς κεφαλαίων στὴν ἀγορά, ἐκεῖνη ἡ ἡμέρα θά ἦταν τὸ τέλος. Ἡ παρέμβαση ὅμως τοῦ Μίτσελ, Διευθυντῆ τῆς Τράπεζας τῆς Νέας Ὑόρκης, ὅτι ἡ τράπεζα National City Bank θά δάνειζε τὰ ἀναγκαῖα κεφάλαια γιὰ ν' ἀποφευχθεῖ ἡ ρευστοποίηση, ἔσωσε τὴν κατάσταση. Ἡ ὑπόψη τράπεζα δανείστηκε ἀπὸ τὴν Τράπεζα τῆς Νέας Ὑόρκης γιὰ νά κάνει αὐτὸ, γιὰ τὸ ὁποῖο προειδοποιῶσε ἡ Κεντρικὴ Τράπεζα τῶν ΗΠΑ. Τόσο ὁ Μίτσελ, ὅσο καὶ ἡ Κεντρικὴ Τράπεζα δέχτηκαν σκληρὴ κριτικὴ.

Τὸν Αὐγούστο τὸ ΔΣ τῆς Κεντρικῆς Τράπεζας αὐξήσε τελικὰ τὸ ἐπιτόκιο στὸ 6%. Ἡ αὐξηση αὐτὴ ὅμως συνέπεσε μὲ ἄλλα ἀντίθετα μέτρα καὶ ἔτσι δέν εἶχε αἰσθητὴ συνέπεια γιὰ τὸ χρηματιστήριο. Παράλληλα, οἱ τραπεζίτες τῆς Νέας Ὑόρκης διαβεβαίωναν τὸν πρόεδρο Χούβερ ὅτι ἡ κατάσταση ἦταν ὑγιής. Ἐκεῖνος ἀπὸ τὴν πλευρὰ του θεωροῦσε ὅτι ἡ πρωταρχικὴ εὐθύνη γιὰ τὴ ρύθμιση τοῦ Χρηματιστηρίου τῆς Νέας Ὑόρκης ἀνῆκε στὸν κυβερνήτη τῆς Φραγκλίνου Ρούσβελτ. Ὁ τελευταῖος προτίμησε νά μὴν ἀναμιχθεῖ. Ἔτσι, ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε κυβερνητικὴ παρέμβαση, τὸ χρηματιστήριο βάδιζε πρὸς τὴν καταστροφή.

Κεφ. 3. Τὴν Goldman Sachs ἐμπιστευόμαστε

Στὴν περίοδο αὐτὴ τῆς εὐημερίας, οἱ ἄνθρωποι πού δραματιζόνταν ἀκόμη μεγαλύτερη εὐημερία γιὰ πάντα, φρόντιζαν νά εἶναι καλὰ ἐφοδιασμένοι μὲ κεφάλαια σέ βιομηχανικὲς ἐγκαταστάσεις καὶ μὲ κεφάλαια κίνησης. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῆς ἐνοποίησης καὶ συγχώνευσης τῶν ἐταιρειῶν, πού ἀπαιτοῦσε νέα κεφάλαια καὶ νέα ἔκδοση μετοχῶν γιὰ τὴν ἀπόκτησή τους. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῶν ἐ-

ταιρειῶν holding στὸν τομέα τῆς κοινῆς ὠφέλειας, οἱ ὁποῖες ἀποκτοῦσαν τὸν ἔλεγχο τῶν βιομηχανικῶν ἢ ἐμπορικῶν ἐταιρειῶν. Στὸν τομέα τῶν τροφίμων, τῶν καταστημάτων λιανικῆς πώλησης, τῶν πολυκαταστημάτων, τοῦ κινήματογράφου κ.λπ., τὸ ἐργαλεῖο τῆς συγχώνευσης ἦταν οἱ ἀλυσίδες ἐπιχειρήσεων.

Ἡ δημόσια ζήτηση γιὰ κοινὲς μετοχὲς ἱκανοποιήθηκε περισσότερο μὲ τοὺς ὀργανισμοὺς ἢ τίς ἐταιρεῖες ἐπενδύσεων. Ἔτσι ὁ ὄγκος τῶν μετοχῶν μιᾶς ἐταιρείας στὰ χέρια τῶν μετόχων δέν ἀντιστοιχοῦσε στὸν ὄγκο τῶν πραγματικῶν περιουσιακῶν στοιχείων τῆς ἐταιρείας, ἀλλὰ μπορούσε νά εἶναι πολλαπλάσιος. Κατὰ συνέπεια αὐξήθηκαν οἱ ἐταιρεῖες πού ἀναλάμβαναν τὴ διάθεση τῶν μετοχῶν, καθὼς καὶ οἱ μετοχὲς πού διατίθενταν γιὰ συναλλαγὲς στὰ χρηματιστήρια. Οἱ μετοχὲς πού ἦταν στὴν κατοχὴ κάποιων αὐξήθηκαν, γιατί οἱ ἐταιρεῖες ἐπενδύσεων πουλοῦσαν περισσότερες μετοχὲς ἀπ' ὅσες ἀγόραζαν. Ἡ διαφορὰ πῆγαινε σέ δάνεια ὕψους, σέ ἀκίνητα ἢ στὰ ταμεία τῶν ἐταιρειῶν ἐπενδύσεων. Οἱ τελευταῖες ἀρνοῦνταν νά ἀποκαλύπτουν τίς μετοχὲς τίς ὁποῖες κατέιχαν. Τό 1929 οἱ ὑπόψη ἐταιρεῖες εἶχαν αὐξηθεῖ κατὰ ἑντεκα φορές σέ σχέση μὲ τίς ἀρχὲς τοῦ 1927, ἐνῶ τὰ συνολικὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τους ξεπερνοῦσαν τὰ 8 δις δολάρια. Τράπεζες ἐπενδύσεων, ἐμπορικὲς τράπεζες, χρηματιστηριακὲς ἐταιρεῖες, χρηματιστὲς, ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ δημιουργία ἐταιρειῶν ἐπενδύσεων. Ἡ δημιουργία μιᾶς τέτοιας ἐταιρείας δέν ἦταν χωρὶς ἀνταμιβή. Ἡ ἐταιρεία πού χρηματοδοτοῦσε τὴ δημιουργία τῆς ἔκανε συνήθως συμβόλαιο διεύθυνσης μὲ τὴ θυγατρικὴ τῆς. Ὁ χρηματοδότης διηύθυνε τὴν ἐταιρεία ἐπενδύσεων, ἐπένδυε τὰ κεφάλαιά τῆς καὶ ἔπαιρνε μιὰ ἀμειβὴ στὴ βάση ἐνὸς ποσοστοῦ ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου ἢ ἐπὶ τῶν κερδῶν. Ἄν ὁ χρηματοδότης ἦταν χρηματιστηριακὴ ἐταιρεία, ἔπαιρνε προμήθειες γιὰ τὴν ἀγορὰ καὶ πώληση χρεογράφων γιὰ τὴν ἐταιρεία ἐπενδύσεων. Πολλοὶ χρηματοδότες ἦταν τράπεζες ἐπενδύσεων, πού κατασκεύαζαν μετοχὲς καὶ τίς ἔφεραν στὴν ἀγορὰ.

Ὅπως προαναφέρθηκε, ἡ ἀξία τῶν χρεογράφων τῆς ἐταιρείας ἐπενδύσεων ἦταν σημαντικὰ μεγαλύτερη, πολλὲς φορές διπλάσια, ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία τῆς ἐταιρείας. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ μεταξύ τῆς χρηματιστηριακῆς ἀξίας τῆς ἐταιρείας ἐπενδύσεων καὶ τῆς πραγματικῆς ἀξίας τοῦ χαρτοφυλακίου τῆς ἦταν ἡ ἀξία τὴν ὁποῖαν ἔδινε μιὰ κοινότητα γεμάτη θαυμασμό στίς ἐπαγγελματικὲς χρηματοπιστωτικὲς γνώσεις, δεξιότητες καὶ ἱκανότητες χειρισμοῦ. Τό 1929, οἱ ἐταιρεῖες αὐτὲς εἶχαν ἐπίγνωση τῆς φήμης τους γιὰ παντογνωσία, καθὼς καὶ τῆς σημασίας πού εἶχε ἡ φήμη τους αὐτὴ καὶ φρόντιζαν νά τὴ διευρύνουν. Ἦταν ἡ χρυ-

σή εποχή για τούς «προφέσορες», που οι υπόψη εταιρείες φρόντιζαν να έχουν ως διευθυντές ή συμβούλους. Έτσι καθώς προχωρούσε το 1929, ήταν σαφές ότι όλο και περισσότεροι νέοι επενδυτές στο χρηματιστήριο βασίζονταν στη διάνοια και στην εμπιστήμη των εταιρειών επενδύσεων. Μερικοί ωστόσο προειδοποιούσαν ότι η άτιμια, ή απροσεξία, ή ανικανότητα και ή απληστία ήταν μεταξύ των συνηθισμένων μειονεκτημάτων του νέου επιχειρηματικού κλάδου.

Ένα άλλο μαγικό εργαλείο των υπόψη εταιρειών ήταν ή κεφαλαϊκή δοσοληψία. Αυτή πραγματοποιούνταν με τήν έκδοση όμολόγων — προνομιούχων ή κοινών μετοχών — για τήν αγορά, περισσότερο ή λιγότερο αποκλειστικά, ενός χαρτοφυλακίου κοινών μετοχών. Το μεγαλύτερο μέρος ή τό σύνολο των κερδών από τις ανερχόμενες αξίες του χαρτοφυλακίου επικεντρωνόταν στην κοινή μετοχή της εταιρείας επενδύσεων, που κατά συνέπεια ανερχόταν εκπληκτικά. Το 1929, οι εταιρείες επενδύσεων αύξαναν κατά γεωμετρική πρόοδο, δηλ. ή μητρική δημιουργούσε μία θυγατρική (από τά κεφαλαϊκά κέρδη της κεφαλαϊκής δοσοληψίας), εκείνη δεύτερη θυγατρική, στη συνέχεια τρίτη κ.ο.κ.

Η πιο δραματική προώθηση εταιρείας επενδύσεων εκείνη τή χρονιά ήταν αυτή της Goldman Sachs. Η υπόψη εταιρεία εμφανίστηκε άργά στον χώρο των εταιρειών επενδύσεων, δημιουργώντας τήν Goldman Sachs Trading Corporation, αρχική επιχειρησή της σ' αυτό τον τομέα, στις 4 Δεκεμβρίου 1928. Η αρχική έκδοση μετοχών της τελευταίας ήταν ένα εκατομμύριο μετοχές, που αγοράστηκαν όλες από τήν Goldman Sachs αντί 100.000.000 δολαρίων, ήτοι 100 δολάρια ανά μετοχή. Κατόπιν τό 90% πουλήθηκε στο κοινό έναντι 104 δολαρίων ανά μετοχή. Η Goldman Sachs διατήρησε τον έλεγχο της Goldman Sachs Trading Corporation μέσω εταιρών στο ΔΣ της και με βάση ενός συμβολαίου διαχείρισης. Δυό μήνες άργότερα ή υπόψη εταιρεία πούλησε μερικές ακόμη μετοχές στο κοινό και στις 21 Φεβρουαρίου συγχωνεύτηκε με μία άλλη εταιρεία επενδύσεων, τή Financial & Industrial Securities Corporation. Τά περιουσιακά στοιχεία της νέας εταιρείας που προέκυψε από τή συγχώνευση άξιζαν 235.000.000 δολάρια, δηλ. άντανακλούσαν κέρδη πάνω από 100% μέσα σε τρεις μήνες. Στις 26 Ιουλίου ή Goldman Sachs Trading Corporation μαζί με κάποιον άλλον επενδυτή έγκαινίασαν τή Shenandoah Corporation. Η νέα εταιρεία εξέδωσε 5.000.000 τεμάχια μετοχών αξίας 102.500.000 δολαρίων, από τά όποια ή Goldman Sachs Trading Corporation πήρε 2.000.000 τεμάχια. Η τιμή έκδοσης της μετοχής ήταν 17,5 δολάρια και έφτασε στα 36 δολάρια.

Στις 20 Αυγούστου ή Shenandoah ίδρυσε τήν Blue Ridge Corporation με κεφάλαιο 142.000.000 δολαρίων. Τήν ίδια ήμέρα ή Goldman Sachs Trading Corporation εξαγόρασε τήν Pacific American Associates, ιδιοκτήτρια μιās μεγάλης έμπορικης τράπεζας, της American Trust Company. Τήν 1η Αυγούστου δημιουργήθηκαν ή Anglo-American Shares και ή American Insurancocs Corporation. Ακολούθησαν άλλες έξι εταιρείες. Η ταυτόχρονη σχεδόν προώθηση των Shenandoah και Blue Ridge Corporation εμφανιζόταν ως ό κολοφώνας των οικονομικών δραστηριοτήτων της εποχής. Ο συγγραφέας τό θεωρεί ως άδηφάγο παραφροσύνη ή ως ήρωϊκή τρέλα.

Κεφ. 4. Τό λυκόφως της αύταπάτης

Εκείνο τό καλοκαίρι (1929) οι τιμές των μετοχών ανέβαιναν συνεχώς, τό ίδιο και ό βιομηχανικός δείκτης. Ο όγκος των συναλλαγών ήταν σταθερά μεγάλος και στο Χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης κυμαινόταν μεταξύ 4 και 5 εκατομμυρίων μετοχών. Παρ' όλα αυτά οι συναλλαγές του υπόψη χρηματιστηρίου δέν ήταν πιά καλός δείκτης του συνολικού ενδιαφέροντος για τήν κερδοσκοπία στα χρεόγραφα. Πολλές νέες και συναρπαστικές μετοχές εταιρειών όπως των προαναφερθέντων Shenandoah και Blue Ridge Corporation δέν ήταν είσηγμένες στο υπόψη χρηματιστήριο. Τό 1929 τό υπόψη χρηματιστήριο είχε τό 61% των συναλλαγών.

Όσο ανέβαιναν οι τιμές των κοινών μετοχών, τόσο αυξανόταν τρομακτικά ή κερδοσκοπία. Έτσι τό καλοκαίρι εκείνο τά δάνεια των χρηματιστών αυξάνονταν με ρυθμό 400.000.000 δολαρίων τό μήνα, φτάνοντας στο τέλος του καλοκαιριού πάνω από 7 δισεκατομμύρια. Τά μισά απ' αυτά είχαν δώσει εταιρείες και ιδιώτες, στο έσωτερικό και έξωτερικό, που έπωφελούνταν από τό εξαιρετικό ποσοστό απόδοσης του χρήματος (συνήθως 7-12%) που πρόσφερε ή Νέα Υόρκη. Λογικοί και υπεύθυνοι πολιτικοί καθώς και ειδήμονες δέν επέκριναν τήν αύξηση των δανείων σε χρηματιστές, αλλά άσκούσαν έντονη κριτική σ' εκείνους που προέβλεπαν τό κράχ λέγοντας ότι υπονόμευαν τήν έμπιστοσύνη. Ο οικονομικός τύπος της εποχής έπίσης άναστατωνόταν. Δέν ήταν δύσκολο να πειστεί τό κοινό ότι τό χρηματιστήριο ήταν ύγιές και ακόμη δέν μιλούσε κανείς για προδοσία. Οι «προφέσορες» δέν έβλεπαν καμμία προοπτική σοβαρής ύφεσης. Οι τραπεζίτες εμφανίζονταν έπίσης άρκετά αισιόδοξοι. Ο συγγραφέας βέβαια πιστεύει ότι ή στάση αυτή των τραπεζιτών ήταν σκόπιμη γιατί πολλές έμπορικές τράπεζες είχαν οργανώσει θυγατρικές εταιρείες επενδύσεων που πουλούσαν μετοχές και όμολογα στο κοινό. Έτσι οι τραπεζίτες

κερδοσκοπούσαν χοντρά για δικό τους λογαριασμό. Οί λίγοι σκεπτικιστές που εμφανίστηκαν στον τραπεζικό χώρο χαρακτηρίζονταν ως ξεπερασμένοι. Στόν Τύπο υπήρχε μία σημαντική μειοψηφία σκεπτικιστών με προεξάρχοντα τους New York Times.

Τό καλοκαίρι του 1929 τό χρηματιστήριο δέν κυριαρχούσε μόνο στις ειδήσεις. Όλη ή καλή κοινωνία τής εποχής, οί επιστήμονες ασχολούνταν μέ αυτό. Τό χρηματιστήριο κυριαρχούσε στή ζωή τών Αμερικανών. Βέβαια ή μεγάλη πλειοψηφία του λαού (εργάτες, αγρότες, υπάλληλοι) άγνοούσε τό χρηματιστήριο. Μία μεταγενέστερη έρευνα τής Γερουσίας έδειξε ότι περί τό 1,5 εκατομμύρια άτομα σέ σύνολο 120 εκατομμυρίων είχαν εμπλακεί στήν κερδοσκοπία χρεογράφων.

Ήταν μία περίοδος όπου κυριαρχούσαν οί δραστηριότητες τών συνασπισμών και τών κοινοπραξιών για τόν έλεγχο τών τιμών τών μετοχών, δηλ. ή χειραγώγηση. Οί άνθρωποι δέν πίστευαν ότι τούς μαδούσαν γιατί έβγαζαν λεφτά, οί διαχειριστές όμως τών κερδοσκοπικών συνασπισμών έβγαζαν περισσότερα. Ή ύπηρεσία μετάδοσης τών τιμών τών χρεογράφων λειτουργούσε τώρα σ' έθνική κλίμακα και μέ μία τοπική τηλεφωνική κλήση μπορούσε κανείς νά έχει τίς τελευταίες τρέχουσες τιμές σχεδόν από παντού. Ύπήρχε ακόμη και διατλαντική χρηματιστηριακή ύπηρεσία. Ανώνυμος ποιητής τής εποχής λοιδωρούσε τά γραφεία τών χρηματιστών πάνω σέ πλοία. Στίς 3 Σεπτεμβρίου οί πωλήσεις στό Χρηματιστήριο τής Νέας Υόρκης έφτασαν τά 4,4 εκατομ. μετοχές. Τό επιτόκιο τών δανείων ύψους ήταν 9%, τό τραπεζικό επιτόκιο για δάνεια μ' ενέχυρο χρεόγραφα ύψηλης φερεγγυότητας ήταν 6,5%, ενώ τό επιτόκιο στήν Τράπεζα τής Νέας Υόρκης ήταν 6%. Τά δάνεια τών χρηματιστών έφτασαν τά 137.000.000 δολάρια μέσα σέ μία έβδομάδα. Οί έμπορικές τράπεζες δανείζονταν μαζικά από τήν Κεντρική Τράπεζα τών ΗΠΑ. Ή ροή χρυσού από τό έξωτερικό στή Νέα Υόρκη συνεχιζόταν σέ μεγάλο βαθμό. Τό χρηματιστήριο ήταν ισχυρό και μέ καλές προοπτικές σύμφωνα μέ ειδικούς αναλυτές. Στίς 5 Σεπτεμβρίου επήλθε πτώση. Ό βιομηχανικός δείκτης τών New York Times έπεσε κατά 10 μονάδες και πολλές επιμέρους μετοχές πολύ περισσότερο. Ό όγκος τών συναλλαγών ανήλθε σέ 5,5 εκατομμύρια μετοχές στό Χρηματιστήριο τής Νέας Υόρκης, καθώς οί άνθρωποι προσπαθούσαν νά ξεφορτωθούν τίς μετοχές. Μιλώντας στήν Έτήσια Έθνική Έπιχειρηματική Συνέλευση ό στατιστικολόγος Ρότζερ Μπάμπσον είπε ότι έρχεται τό κράχ. Μίλησε για κλείσιμο έργοστασίων, για απολύσεις και σοβαρή οικονομική ύφεση. Ή Γουόλ Στρίτ και ό οικονομικός τύπος

τής εποχής τόν κατήγγειλαν έντονα. Οί χρηματιστηριακοί οίκοι μίλησαν για σύντομες έλαφρές κάμψεις που δέν θά είχαν σχέση μέ κράχ. Τό χρηματιστήριο ανέκαμψε τήν Παρασκευή και έμεινε σταθερό τό Σάββατο. Ό κόσμος έμοιαζε νά έχει ξεπεράσει τό φόβο του. Όμως τήν έπόμενη έβδομάδα οί τιμές άρχισαν νά ξαναπέφτουν. Τά σκαμπανεβάσματα συνεχίστηκαν. Τό τέλος είχε έρθει προειδοποιούσαν οί New York Times. Δέν ήταν όμως ακόμη όρατό. Νέες εταιρείες επενδύσεων ίδρύονταν, περισσότεροι κερδοσκοποί συνέρρεαν στό χρηματιστήριο και τά δάνεια τών χρηματιστών αυξανόνταν κατακόρυφα.

Κεφ. 5. Τό κράχ

Ό συγγραφέας πιστεύει ότι τό χρηματιστήριο είναι ένας καθρέφτης που δίνει τήν εικόνα τής βασικής ή θεμελιώδους οικονομικής κατάστασης. Πράγματι τό 1929 ήταν δύσκολη χρονιά για τήν οικονομία. Οί δείκτες βιομηχανικής και έργοστασιακής παραγωγής είχαν άρχισι νά πέφτουν. Ή παραγωγή χάλυβα έπεφτε, τό ίδιο και ή κατασκευή κατοικιών. Παρ' όλη όμως τή σταθερή καθοδική τάση τών τιμών στό χρηματιστήριο που σημειωνόταν τόν Σεπτέμβριο και τόν Όκτώβριο, ό Μίτσελ δήλωνε ότι ή βιομηχανική κατάσταση τών ΗΠΑ είναι απόλυτα ύγιής, ενώ ό καθηγητής Φίσερ μιλούσε για μία πολύ ύψηλότερη άνοδο που θά έρχόταν σέ λίγους μήνες. Τήν Κυριακή 20 Όκτωβρίου τά νέα για τό χρηματιστήριο στους New York Times ήταν πρωτοσέλιδο. Οί μετοχές έπεφταν, κύμα πωλήσεων καταπόντιζε τό χρηματιστήριο. Τό τέλος έρχόταν. Καμμία όμως άμεση έξήγηση για τήν πτώση δέν δινόταν. Ή πλειονότητα του Τύπου όμως ύποστήριζε ότι τά χειρότερα είχαν περάσει και ότι από τήν έπόμενη κιόλας θά άρχιζε ή οργανωμένη στήριξη του χρηματιστηρίου.

Τή Δευτέρα 21 Όκτωβρίου οί πωλήσεις μετοχών έφτασαν συνολικά τά 6 εκατομμύρια τεμάχια. Προς τό τέλος όμως τής ήμέρας σημειώθηκε ανάκαμψη, ενώ ή Τρίτη έφερε μία κάπως άσταθή άνοδο. Οί ειδικοί έξακολουθούσαν νά αισιοδοξούν και μόνο ό Μπάμπσον συνιστούσε τήν πώληση τών μετοχών και τήν άγορά χρυσού. Τήν Τετάρτη 23 Όκτωβρίου υπήρξαν μεγάλες απώλειες. Ή ύστέρηση καταγραφής τών συναλλαγών από τά μηχανήματα καταγραφής τών τιμών τών μετοχών επέτεινε τήν άβεβαιότητα. Πάλι όμως μιλούσαν για οργανωμένη στήριξη του χρηματιστηρίου που θά άρχιζε από τήν έπόμενη μέρα. Τήν Πέμπτη 24 Όκτωβρίου άρχισε ό πανικός. Πάνω από 12 εκατομμύρια μετοχές άλλαξαν χέρια. Οί τιμές κατρακύλισαν τρομακτικά. Όλοι ξεπουλούσαν. Πλήθη συγκεντρώθηκαν έξω από τά γραφεία

των χρηματιστηριακών εταιρειών της Νέας Υόρκης. Η αστυνομία προσπαθούσε να κρατήσει την τάξη. Οι μετοχές πουλιούνταν σχεδόν δωρεάν. Τα χρηματιστήρια του Σικάγου και του Μπάφαλο έκλεισαν και άρχισε ένα κύμα αυτοκτονιών. Στις 12 τό μεσημέρι οι υπεύθυνοι τραπεζίτες συσκέφτηκαν και αποφάσισαν μ' ένα συνασπισμό κεφαλαίων να στηρίξουν τό χρηματιστήριο. Οι τιμές σταθεροποιήθηκαν άμέσως και άρχισαν να ανεβαίνουν. Τό μηχάνημα όμως μετάδοσης των τιμών των μετοχών ήταν άρρωστο και έτσι πολλοί παρατηρητές απογοητεύτηκαν. Οι εκπρόσωποι των χρηματιστών ανακοίνωσαν ότι τό χρηματιστήριο ήταν θεμελιακά υγιές και ότι τό χειρότερο είχε περάσει. Τήν Παρασκευή και τό Σάββατο οι τιμές συνολικά παρέμειναν σταθερές και όλοι ένιωσαν ασφαλείς, θεωρώντας ότι οι ισχυρότερες τράπεζες της χώρας είχαν καταφέρει ν' αποτρέψουν τό μοιραίο. Ο πρόεδρος Χούβερ μίλησε για τήν υγίη και ευήμεροῦσα βάση της παραγωγής και διανομής εμπορευμάτων. Όλοι πίστεψαν ότι ή κερδοσκοπία μπορούσε να ξαναρχίσει. Ο Τύπος έκανε αισιόδοξες προβλέψεις. Τή Δευτέρα όμως θ' άρχιζε ή πραγματική καταστροφή.

Κεφ. 6. Τά πράγματα γίνονται σοβαρότερα

Στά 112 χρόνια της ζωής του τό Χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης είχε γνωρίσει μερικές δύσκολες μέρες. Τό ιδιαίτερο γνώρισμα όμως του μεγάλου κράχ του '29 ήταν ότι τά πράγματα συνέχισαν να χειροτερεύουν. Οι κερδοσκόποι έχαναν όλα τά χρήματά τους γιατί δεν μπορούσαν ν' ανταποκριθούν στις διαρκείς απαιτήσεις για κατάθεση συμπληρωματικού περιθωρίου (δηλαδή χρηματικές έγγυήσεις σε ρευστό). Η Δευτέρα 28 Οκτωβρίου ήταν ή πρώτη μέρα πού άρχισε ν' αποκαλύπτεται ή επ' άπειρον διαδικασία της ανόδου και της πτώσης της τιμής των χρεογράφων. Πάνω από 9 εκατομμύρια μετοχές άλλαξαν χέρια και οι απώλειες ήταν πολύ σοβαρές. Η καθυστέρηση μετάδοσης των τιμών άφησε τούς πάντες σε άγνοια. Η στάση των τραπεζιτών ήταν να υπάρξει τάξη στό χρηματιστήριο και όχι να προστατεύσουν τά κέρδη ή να διατηρήσουν οποιοδήποτε συγκεκρωμένο επίπεδο τιμών. Είχαν αντίληψη ότι καμμιά στήριξη δεν μπορούσε ν' αντιμετώπισει τήν κατάρρευση και άπλά εξέταζαν πώς θά αναυρούσαν τή δέσμευσή τους για στήριξη του χρηματιστηρίου χωρίς ν' αύξήσουν τήν αναταραχή του κοινού. Έτσι αποφάσισαν ν' αφήσουν τίς τιμές να πέσουν. Η Τρίτη 29 Οκτωβρίου ήταν ή πιο καταστροφική μέρα. Οι πωλήσεις έφτασαν τά 16,4 εκατομμύρια και ό βιομηχανικός δείκτης των New York Times έπεσε τόσο πολύ πού χάθηκαν όλα τά κέρδη της χρονιάς. Ευτυχώς πού υπήρξε μιά μι-

κή άνοδος των τιμών με τό κλείσιμο. Οι αίθουσες συναλλαγών των χρηματιστηρίων άδειασαν ξαφνικά. Οι τραπεζίτες άρνήθηκαν ότι ρευστοποιούσαν χρεόγραφα και συνέχισαν να δηλώνουν ότι θά εξακολουθούσαν με συνεργασία να στηρίζουν τό χρηματιστήριο. Κανείς όμως δεν ήλπιζε πιά σε τίποτε και οι τραπεζίτες έχασαν τό κύρος τους. Οι εταιρείες και οι τράπεζες εκτός πόλης πού άπολάμβαναν έπιτόκιο τουλάχιστον 10% άρχισαν ν' αποσύρουν τά χρήματά τους άπ' τή Γουόλ Στρίτ και ό όγκος των δανείων των χρηματιστών έπεσε περισσότερο από 1 δις δολάρια. Ευτυχώς οι τράπεζες της Νέας Υόρκης κάλυψαν τό κενό και τήν πρώτη εβδομάδα της κρίσης αύξησαν τά δάνειά τους κατά 1 δις δολάρια περίπου. Άλλιώς οι μετοχές θά είχαν ξεπουληθεί όσο-όσο.

Τότε τέθηκε ή σκέψη τό Χρηματιστήριο να κλείσει για κάποιο διάστημα, ώστε να ήρεμήσουν τά πνεύματα και ν' αποκατασταθούν τό κουράγιο κι ή έλπίδα. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι τά χρεόγραφα θά μεταβάλλονταν άμέσως σ' ένα παγωμένο περιουσιακό στοιχείο και άργά ή γρήγορα θ' αναπτυσσόταν ένα νέο χρηματιστήριο πεζοδρομίου. Τελικά οι υπεύθυνοι αποφάσισαν να μείνει ανοιχτό, αλλά με μερικές ειδικές άργίες και κατόπιν να συνεχίσει με μειωμένο ώράριο. Τήν Τετάρτη 30 Οκτωβρίου οι μετοχές ανέβηκαν πολύ σαν από θαύμα και ό πρόεδρος Χούβερ δήλωνε ότι ή θεμελιώδης οικονομική δραστηριότητα της χώρας ήταν υγιής. Ο Ροκφέλερ επιβεβαίωνε τή δήλωση του προέδρου και δήλωνε ότι αγόραζε υγιείς κοινές μετοχές. Τήν επόμενη μέρα 31 Οκτωβρίου ή άγορά είχε πάλι καλά κέρδη. Οι απαιτήσεις για κατάθεση συμπληρωματικού περιθωρίου είχαν περιοπει ήδη στό 25%. Οι δέ τράπεζες του συστήματος της Κεντρικής Τράπεζας των ΗΠΑ μείωσαν τό έπιτόκιο από 6 σε 5% και προχώρησαν σε μαζικές άγορές όμολόγων στην ανοικτή άγορά για να υπάρξει άφθονία προσφοράς κεφαλαίων για δανεισμό με χαμηλό έπιτόκιο για ν' απελευθερωθεί ή προσφορά πιστώσεων. Η κερδοσκοπική άνηθηση είχε καταρρεύσει. Μ' αυτούς τούς καλούς οιωνούς τό χρηματιστήριο έμεινε κλειστό τίς τρεις επόμενες μέρες. Οι αυτοκινητοβιομηχανίες General Motors & Ford Motor Corporations δήλωναν ότι ή οικονομία ήταν υγιής. Τό Σαββατοκύριακο όμως ήταν χρόνος περισυλλογής και προέκυψε άπαισιοδοξία και άπόφαση του κοινού για πωλήσεις. Έτσι άρχισαν μαζικές ρευστοποιήσεις. Όλοι ζητούσαν πάρα πολλά χρήματα επείγοντως. Πολλοί μή μπορώντας ν' ανταποκριθούν στις ειδοποιήσεις για κατάθεση συμπληρωματικού περιθωρίου άρχισαν να ρευστοποιούν τά καλά χρεόγραφα τους, άφου τά χρεόγραφα των εταιρειών επένδυσης δεν εξασφάλιζαν καλές τιμές. Έτσι οι κακές μετοχές

συμπαρέσυραν σέ κάθοδο και τίς καλές πού προσφέρονταν στήν αγορά γιά ξεπούλημα σέ άφύσικο όγκο. Οί εταιρείες επενδύσεων άρχισαν νά καταρρέουν. Η πτώση τής Blue Risse συμπαρέσυρε σέ πτώση τή Shenandoah κι εκείνη τήν Goldman Sachs Trading Corporation. Οί εταιρείες επενδύσεων άρχισαν ν' αγοράζουν τίς δικές τους άχρηστες μετοχές. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι επέλεξαν τόν ταχύτερο θάνατο.

Τήν Τρίτη 5 Νοεμβρίου τό χρηματιστήριο παρέμεινε κλειστό λόγω τών δημοτικών εκλογών και ξανάνοιξε τήν Τετάρτη μέ μία άλλη διολίσθηση. Η κατάρρευση επεκτάθηκε και στά χρηματιστήρια τών έμπορευμάτων. Έτσι τό βαμβάκι και ό χάλυβας σημείωσαν σημαντική πτώση. Τήν Πέμπτη σημειώθηκε μικρή ανάκαμψη και τήν Παρασκευή μικρή πτώση. Ακολούθησε ένα ακόμη Σάββατοκύριακο περισυλλογής. Τή Δευτέρα 11 Νοεμβρίου ήρθε μία ακόμη δραστική κατάρρευση. Τό ίδιο συνέβη και τίς επόμενες δυο μέρες. Η οργανωμένη στήριξη είχε αποτύχει και οι οργανωμένες προσπάθειες καθυσύχασης έγκαταλείφθηκαν.

Κεφ. 7. Τά επακόλουθα (Α')

Στίς ΗΠΑ τό κύμα αυτοκτονιών πού ακολούθησε τό κράχ του χρηματιστηρίου είναι μέρος του μύθου γιά τό 1929, γιατί στήν πραγματικότητα δέν υπήρξε τέτοιο κύμα. Έκείνες τίς μέρες λίγοι άνθρωποι αυτοκτόνησαν πηδώντας από κάποιο ψηλό παράθυρο. Κάποιοι άλλοι αυτοπυρπολήθηκαν ή αυτοκτόνησαν μέ γκάζι. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι ο Τύπος και τό κοινό άρπάχτηκαν από αυτές τίς αυτοκτονίες γιά νά δείξουν ότι οι άνθρωποι αντιδρούσαν αναλόγως στή δυστυχία τους.

Από πολλές απόψεις, οι επιπτώσεις πού τό κράχ είχε στίς καταχρήσεις ήταν πιό σημαντικές απ' ότι στίς αυτοκτονίες. Η κερδοσκοπική άνηση έφερε τή νέα άκαταμάχητη ανάγκη κεφαλαίων γιά νά παίξει κανείς στό χρηματιστήριο ή νά ανταποκριθεί στίς ειδοποιήσεις γιά κατάθεση συμπληρωματικού περιθωρίου. Έτσι επιτάχυνε τό ρυθμό αύξησης τών καταχρήσεων, τό δέ κράχ αύξησε σέ τεράστιο βαθμό τό ποσοστό ανακάλυψής τους. Μία εβδομάδα μετά τό κράχ οι εκθέσεις γιά υπαλλήλους πού είχαν άμελήσει τά καθήκοντά τους ήταν καθημερινό συμβάν. Ήταν πολύ πιό συνηθισμένο από τίς αυτοκτονίες. Τά ποσά ήταν μεγάλη και μικρά και ανταποκρίσεις γιά τέτοια συμβάντα έρχονταν από παντού. Η πιό θεαματική κατάχρηση τής περιόδου ήταν ή λεηλασία τής Union Industrial Bank στό Μίτσιγκαν. Στήν αρχή ή κατάχρηση γινόταν από άτομική πρωτοβουλία. Έτσι κάποια ανώτερα στελέχη τής τράπεζας άρχισαν νά σφετερίζονται κεφάλαια τής τράπεζας.

Βαθμιαία, όταν ό καθένας έμαθε τίς καταχρήσεις τών άλλων και επειδή δέν μπορούσαν νά άλληλοεκτεθούν, συνεργάστηκαν, δημιουργώντας μία καλά οργανωμένη κοινοπραξία. Τά ύπεξαιρεθέντα κεφάλαια είχαν κατατεθεί στήν τράπεζα γιά νά χορηγούνται ως δάνεια ύψους στή Νέα Υόρκη. Τά χρήματα αποστέλλονταν κανονικά στή Νέα Υόρκη, αλλά ανακαλούνταν άμέσως, ενώ οι καταχωρήσεις συνέχιζαν νά δείχνουν ότι τά χρήματα ήταν εκεί. Κατόπιν, τά χρήματα επέστρεφαν ξανά στή Νέα Υόρκη και τοποθετούνταν σέ μετοχές. Κατόπιν, προέβησαν σέ άκάλυπτες προθεσμιακές πωλήσεις (δηλαδή πώληση χρεογράφων τά όποια δέν έχει στή διάθεσή του ό πωλητής κατά τή σύναψη τής σχετικής συμφωνίας, άκριβώς επειδή ή παραδότηση τών χρεογράφων είναι μελλοντική ή πωλητής ποντάρει ότι θά μπορέσει νά τά αγοράσει σέ χαμηλότερη τιμή αποκομίζοντας κέρδος από τήν διαφορά μεταξύ τής συμφωνηθείσας τιμής και τής χαμηλότερης τιμής). Πρίν από τό κράχ ή ομάδα ύποχρεώθηκε ν' αγοράσει χρεόγραφα, προσδοκώντας περαιτέρω άνοδο τιμών. Έτσι τό κράχ σήμανε τήν καταδίκη τους. Κάθε εβδομάδα στή διάρκεια του φθινοπώρου, άποκαλύπτονταν όλο και περισσότερα τέτοια περιστατικά.

Στά μέσα Νοεμβρίου 1929 τό χρηματιστήριο σταμάτησε νά πέφτει — τουλάχιστον γιά ένα διάστημα. Τό χαμηλότερο σημείο ήταν ή Τετάρτη 13 Νοεμβρίου. Τόν υπόλοιπο Νοέμβριο και τό Δεκέμβριο, ή πορεία του χρηματιστηρίου ήταν μέτρια άνοδική. Έγινε μία τελευταία προσπάθεια καθυσύχασης. Μέρος τής ήταν ή αναγγελία του Χρηματιστηρίου τής Νέας Υόρκης ότι διεξαγόταν έρευνα γιά τίς άκάλυπτες προθεσμιακές πωλήσεις. Από τήν έρευνα όμως δέν προέκυψε τίποτα. Ο πρόεδρος Χούβερ έκανε μία πιό σημαντική προσπάθεια καθυσύχασης. Δέν μπορούσε πιά νά είναι άδιάφορος γιά τήν τύχη του χρηματιστηρίου, ενώ οι τιμές τών έμπορευμάτων, ή παραγωγή αυτοκινήτων και χάλυβα, ή έξόρυξη άνθρακα έπεφταν. Ο γενικός δείκτης βιομηχανικής παραγωγής έπεφτε πολύ ταχύτερα απ' ότι στή μεγάλη μεταπολεμική ύφεση του 1920-21. Οι πωλήσεις έπίσης τών καταναλωτικών αγαθών και ιδιαίτερα τών πιό άκριβών έμπορευμάτων έπεφταν. Ο Χούβερ άνήγγειλε περικοπή φόρων. Ο φορολογικός συντελεστής άτόμων και εταιρειών περικόπηκε κατά μία δλόκληρη ποσοστιαία μονάδα. Σέ σύσκεψη μέ τούς υπεύθυνους οικονομικούς παράγοντες τής χώρας ό πρόεδρος ζήτησε απ' αυτούς νά ρίξουν στή μάχη τά οικονομικά αποθέματα. Ο Χούβερ όμως ήταν έχθρικός πρός όποιαδήποτε κυβερνητική δράση μεγάλης κλίμακας γιά τήν αντιμετώπιση τής ύφεσης. Τούς τρεις πρώτους μήνες του 1930, τό χρηματιστήριο επέδειξε ουσιαστική ανά-

καμψη. Τόν Ιούνιο σημειώθηκε άλλη μία μεγάλη πρώτη. Στή συνέχεια, με λίγες εξαιρέσεις, τό χρηματιστήριο έπεφτε συνεχώς μέχρι τόν Ιούνιο τού 1932. Ωστόσο οι άξίες τών βασικών μετοχών είχαν διατηρηθεί συγκριτικά καλά, όχι όμως και τών μετοχών τών εταιρειών επενδύσεων.

Κεφ. 8. Τά επακόλουθα (Β')

Τό κράχ κατέστρεψε τή ζωή πολλών εκατοντάδων χιλιάδων Άμερικανών. Όμως, μεταξύ τών διακεκριμένων ανθρώπων, ή χειρότερη καταστροφή άφορούσε τή φήμη τους. Έτσι π.χ. οι καθηγητές οικονομίας τού Χάρβαρντ έπαψαν νά προβλέπουν τό μέλλον και κατά τόν συγγραφέα ξανάγιναν ταπεινόφρονες. Οι δύο μεγάλες τράπεζες τής Νέας Υόρκης, ή Chase και ή National City, υπέφεραν σοβαρά από τά επακόλουθα τού κράχ. Οι δύο αυτές τράπεζες ξεσήκωσαν γενική επίκριση έναντίον τών τραπεζιτών τής Νέας Υόρκης. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι ή πιό σημαντική άτυχία τών δύο υπόψη τραπεζών ήταν ότι εκείνη τήν εποχή επικεφαλής τους ήταν εξαιρετικά ικανοί κερδοσκόποι τού χρηματιστηρίου. Έτσι ο επικεφαλής τής National City συνελήφθη και τού άπαγγέλληκε κατηγορία φοροδιαφυγής φόρου εισοδήματος, όμως άθωώθηκε. Έρευνες τής Γερουσίας τό 1933 και τό 1934 έδειξαν ότι ή φοροαποφυγή είχε οδηγήσει άτομα με μεγάλη υπόληψη σε εξαιρετικά μεγάλες οικονομικές δοσολοφίες με τίς συζύγους τους.

Τό χρηματιστήριο με τίς ύποσχέσεις του για εύκολο πλουτισμό είχε οδηγήσει καλούς, άν και όχι πολύ συνετούς, ανθρώπους στό χαμό. Οι παράλογες διακυμάνσεις τού χρηματιστηρίου επηρέαζαν τίς τιμές τών άγροτικών προϊόντων και τίς άξίες τής γής, καθώς και τήν ανανέωση γραμματίων και ύποθηκών. Τή δεκαετία τού '30 ή Γουόλ Στρίτ είχε πολλούς έχθρους. Υπήρχαν μερικοί σοσιαλιστές και κομμουνιστές πού τήν έβλεπαν ως ακρόπολη τού καπιταλισμού, πού έπρεπε νά καταφιστεί.

Η αναζήτηση στό χρηματιστήριο ενός πραγματικά άχρειού ανθρώπου άρχισε τόν Άπρίλιο τού 1932. Τό καθήκον ανέλαβε ή Έπιτροπή Τραπεζών και Νομίسمατος τής Γερουσίας. Η έρευνα όμως συνολικά δέν απέφερε σημαντικά αποτελέσματα. Τό ίδιο άκαρπη ήταν και ή έρευνα για τούς περίφημους κερδοσκόπους πού καθοδηγούσαν τήν αγορά. Έτσι δέν αποκαλύφθηκε καμμία κατάφωρη άχρειότητα όποιουδήποτε είδους στό χρηματιστήριο, για νά χρησιμεύσει ως τό σύμβολο τού κακού.

Η κυβέρνηση τελικά αναγκάστηκε τό 1933 νά βγάλει νόμο για τά χρεόγραφα και τό 1934 νόμο για τό χρηματιστήριο άξιών. Με τούς νόμους αυτούς άπαιτείτο ή πλήρης δημοσιοποίηση για τήν

έκδοση νέων χρεογράφων, οι συναλλαγές με βάση έμπιστευτικές πληροφορίες και οι άκάλυπτες προθεσμιακές πωλήσεις τέθηκαν εκτός νόμου. Δόθηκε έξουσία στην Κεντρική Τράπεζα τών ΗΠΑ νά καθορίζει συγκεκριμένα περιθώρια και άν ήταν άναγκαίο, αυτά μπορούσαν νά όρίζονται στό 100%, ώστε νά εξαλείφονται έντελώς οι συναλλαγές με δάνειο ένεχυρίαση χρεογράφων. Η συγκρότηση κερδοσκοπικών συνασπισμών, οι εικονικές άγοραπωλησίες χρεογράφων, ή διάδοση πληροφοριών για τίς τιμές τους, οι έμφανώς ψευδείς πληροφορίες και τά τεχνάσματα για τή διόγκωση τής τιμής όρισμένων χρεογράφων ή για τή χειραγώγηση τού χρηματιστηρίου άπαγορεύτηκαν. Οι έμπορικές τράπεζες διαχωρίστηκαν από τίς θυγατρικές εταιρείες επενδύσεων. Όλα τά χρηματιστήρια τέθηκαν υπό δημόσια ρύθμιση και καθιερώθηκε ή Έπιτροπή Κεφαλαιαγοράς για τήν επίβολή αυτής τής ρύθμισης. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι αυτό ήταν τό πιό πικρό φάρμακο.

Κεφ. 9. Αιτία και συνέπειες

Μετά από τό Μεγάλο Κράχ ήρθε ή Μεγάλη Ύφεση, πού διήρκεσε με διαφορετικούς ρυθμούς δέκα χρόνια. Έτσι, μόλις τό 1937 ή παραγωγή επανήλθε στά επίπεδα τού 1929 και άμέσως μετά ξανάπεσε. Μέχρι τό 1941, ή άξία τής παραγωγής σε δολάρια παρέμενε χαμηλότερη άπ' ότι τό 1929.

Τό 1933, σχεδόν 13 εκατομμύρια ήταν άνεργοι, δηλαδή τό ένα τέταρτο τού έργατικού δυναμικού. Ένώ τό 1938 ακόμη ο ένας στους πέντε ήταν άνεργος. Οι άνθρωποι πίστευαν ότι ή χώρα μπορούσε νά επιστρέψει στό 1929.

Συνολικά τό Μεγάλο Κράχ τού χρηματιστηρίου μπορεί νά εξηγηθεί εύκολότερα άπ' ότι ή ύφεση πού ακολούθησε. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι ή κατάρρευση τού '29 ένυπήρχε στην κερδοσκοπία πού είχε προηγηθεί. Τό μόνο έρώτημα ήταν πόσο θά διαρκούσε. Κάποια στιγμή ή έμπιστοσύνη στην βραχυπρόθεσμη πραγματικότητα τών άξανόμενων άξιών τών κοινών μετοχών θά αποδυναμωνόταν. Τότε κάποιοι θά πουλούσαν και έτσι θά καταστρεφόταν ή πραγματικότητα τών άξανόμενων άξιών. Η νέα πραγματικότητα θά ήταν πλέον ή πτώση τών τιμών. Όλοι θά έτρεχαν νά ξεφορτωθούν τά χρεόγραφα. Η εξήγηση ότι τό όργιο κερδοσκοπίας πού σημειώθηκε τό 1928 και 1929 όφειλόταν στό ότι τό χρήμα ήταν φτηνό κι έτσι οι άνθρωποι παρακινούνταν ν' αγοράσουν κοινές μετοχές με δάνεια βάζοντας ένέχυρο τά χρεόγραφα πού αγοράστήκαν με περιθώριο είναι κατά τόν συγγραφέα προφανώς άνοησία. Διότι και στό παρελθόν σε πολυάριθμες περιπτώσεις τό χρήμα υπήρξε φτηνό, αλλά δέν υπήρξε κερδοσκοπία.

Οι αιτίες της Μεγάλης Ύφεσης εξακολουθούν να μὴ εἶναι σαφείς. Πάρα πολλοὶ ἄνθρωποι πίστευαν ὅτι τὸ χρηματιστήριό πού εἶχε ἀπομακρυνθεῖ πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τὸ 1928 καὶ 1929, κάποια στιγμή θὰ ἐπέστρεφε σ' αὐτήν. Ἄλλοι θεωροῦσαν — ἀνάμεσά τους καὶ ἡ Οἰκονομικὴ Ἑταιρεία τοῦ Χάρβαρντ — ὅτι ἡ εὐημερία εἶχε διανύσει τὴν πορεία της καὶ ὅτι ἡ ὕφεση ἦταν ἀνεμενόμενη. Ὁ συγγραφέας ὅμως δὲν θεωρεῖ σοβαρὰς αὐτὲς τίς ἐξηγήσεις. Κατ' αὐτὸν ἡ ἀλλαγὴ εἶναι φυσιολογικὴ σὲ μιὰ καπιταλιστικὴ οἰκονομία καὶ κανένας ἀναπόφευκτος ρυθμὸς δὲν ἀπαιτοῦσε τὴν κατάρρευση καὶ τὴν στασιμότητα τῆς περιόδου 1930-1940. Οὔτε ἡ οἰκονομία τῶν ΗΠΑ δεχόταν τέτοια πίεση, ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ προηγούμενου ἐπιπέδου τῆς ἀπόδοσης ὥστε νὰ εἶναι ὑποχρεωτικὸ νὰ ἐπέλθει ὕφεση. Τὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ τῆς χώρας δὲν ἦταν κουρασμένο τὸ 1929, οἱ πρῶτες ὕλες ἦταν ἄφθονες γιὰ τὸ τρέχον ἐπίπεδο παραγωγῆς καὶ τὰ κεφάλαια δὲν εἶχαν ἐξαντληθεῖ. Οὔτε εἶχαν κορεστεῖ οἱ καταναλωτικὲς ἐπιθυμίες τοῦ κοινοῦ.

Ἡ οἰκονομία τῆς χώρας εἶχε ἀποδυναμωθεῖ πολὺ πρὶν τὸ κρᾶχ. Ἡ βιομηχανικὴ παραγωγὴ εἶχε περάσει τὴν καταναλωτικὴ καὶ ἐπενδυτικὴ ζήτηση. Τοῦτο συνέβη γιὰτί πιθανῶς οἱ ἐπιχειρήσεις εἶχαν κρίνει λανθασμένα τὴν προοπτικὴ αὐξήσεως τῆς ζήτησης καὶ ἔτσι εἶχαν ἀποκτήσει μεγαλύτερα ἀποθέματα ἀπ' ὅτι χρειαζόνταν. Κατὰ συνέπεια περιέκοψαν τίς ἀγορὰς τους, συντελώντας ἔτσι σὲ περικοπὴ τῆς παραγωγῆς. Ἀκόμη, τὰ ἡμερομίσθια, οἱ μισθοὶ καὶ οἱ τιμὲς παρέμειναν συγκριτικὰ σταθερὰ, μὴ γνωρίζοντας παράλληλη αὐξηση. Ἐτσι, τὸ κόστος ἔπεσε καὶ καθὼς οἱ τιμὲς παρέμειναν οἱ ἴδιες, τὰ κέρδη αὐξήθηκαν, ἐνθαρρύνοντας μιὰ ὑψηλὴ ἐπένδυση κεφαλαίων. Ὅτιδὴποτε λοιπὸν διέκοπτε τίς ἐπενδυτικὲς δαπάνες, μπορούσε νὰ προκαλέσει πρόβλημα. Ἡ δὲ ἀντιστάθμιση μέσω τῆς αὐξήσεως τῶν καταναλωτικῶν δαπανῶν δὲν μπορούσε ν' ἀναμένεται αὐτόματα. Ἀποτέλεσμα τῆς ἀνεπαρκούς ἐπένδυσης πού δὲν κατάφερε νὰ συμβαδίξει μὲ τὴν σταθερὴ αὐξηση τῶν κερδῶν, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ πτώση τῆς συνολικῆς ζήτησης, πού ἀντανάκλαστηκε μὲ τὴν σειρά τῆς στή μείωση τῶν παραγγελιῶν καὶ τῆς ἐκροῆς. Ἡ ἐξήγηση αὐτὴ πλησιάζει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὰ γεγονότα. Ἀκόμη πίσω ἀπὸ τὴν προώθηση τῶν ἐπενδύσεων μπορεῖ νὰ ἦταν τὰ ὑψηλά ἐπιτόκια. Μιὰ ἄλλη λιγότερο πιθανὴ ἐξήγηση εἶναι ὅτι τὸ πρόβλημα στὴν οἰκονομία μεταβιβάστηκε ὡς σύνολο ἀπὸ κάποιον ἀδύναμο τομέα, ὅπως ἡ γεωργία.

Κατὰ τὸν συγγραφέα, πέντε ἀδυναμίες φαίνονται νὰ εἶχαν ἰδιαίτερη ἄμεση ἐπίπτωση στὴν κατὰστροφή πού ἀκολούθησε. Αὐτὲς εἶναι:

1. *Ἡ κακὴ κατανομή τοῦ εἰσοδήματος.* Τὸ πέντε τοῖς ἑκατὸ τοῦ πληθυσμοῦ μὲ τὰ ὑψηλότερα εἰσοδήματα εἶχε τὸ ἓνα τρίτο ὅλων τῶν προσωπικῶν εἰσοδημάτων. Ἐτσι ἡ οἰκονομία ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ἐπενδύσεων ἢ ἑνὸς ὑψηλοῦ ἐπιπέδου καταναλωτικῶν δαπανῶν πολυτελείας ἢ καὶ ἀπὸ τὰ δύο.

2. *Ἡ κακὴ δομὴ τῶν ἐταιρειῶν.* Ἐκείνη τὴ δεκαετία στὶς ἀμερικανικὲς ἐπιχειρήσεις ὑπῆρχε πληθὸς μεσαζόντων, δωροδοκούντων, ἀπατεῶνων κ.ἄ. Ἡ σημαντικότερη ἐταιρικὴ ἀδυναμία ἦταν σὺμφυτη στὴν εὐρεία νέα δομὴ τῶν ἐταιρειῶν holding καὶ τῶν ἐταιρειῶν ἐπενδύσεων.

3. *Ἡ κακὴ τραπεζικὴ δομὴ.* Ὅταν μιὰ τράπεζα χρεοκοποῦσε, δεσμεύονταν τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα ἄλλων τραπεζῶν, ἐνῶ οἱ καταθέτες ἄλλων τραπεζῶν προειδοποιούνταν νὰ πᾶνε καὶ νὰ ζητήσουν τὰ χρήματά τους. Ἐτσι ἡ χρεοκοπία ἐξαπλωνόταν σὰν τὸ ντόμινο.

4. *Ἡ ἀμφίβολη κατάσταση τοῦ ἰσοζυγίου ἐξωτερικῶν πληρωμῶν.* Οἱ ὑψηλοὶ δασμοὶ πού περιόριζαν τίς εἰσαγωγὰς καὶ βοηθοῦσαν νὰ δημιουργεῖται τὸ πλεόνασμα ἐξαγωγῶν, διατηρήθηκαν. Ἡ κυβέρνηση προσπάθησε νὰ ἰσοσκελίσει τὸ ἰσοζύγιο μὲ μεγαλύτερες εἰσαγωγὰς, αὐξάνοντας ἀπότομα τοὺς δασμούς. Κατὰ συνέπεια, τὰ χρέη δὲν μπορούσαν νὰ ἐξοφληθοῦν καὶ οἱ ἀμερικανικὲς ἐξαγωγὰς ἔπεσαν ἀπότομα. Αὐτὸ ἔπληξε ἰδιαίτερα σκληρὰ τοὺς ἀγρότες.

5. *Ἡ κακὴ κατάσταση τῶν οἰκονομικῶν πληροφοριῶν.* Ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ὅτι τοὺς μῆνες καὶ τὰ χρόνια πού ἀκολούθησαν τὸ κρᾶχ τοῦ χρηματιστηρίου, τὸ κέντρο βάρους τῶν εὐυπόληπτων οἰκονομικῶν συμβούλων ἦταν σταθερὸ πρὸς τὴν ἐπιδείνωση τῶν πραγμάτων. Αὐτοὶ ἐξανάγκασαν τοὺς ἡγέτες καὶ τῶν δύο κομμάτων ν' ἀποδοκιμάσουν ὅλα τὰ διαθέσιμα μέτρα γιὰ νὰ ἐλεγχθοῦν ὁ ἀποπληθωρισμὸς καὶ ἡ ὕφεση.

Ἡ κατάρρευση τῶν ἀξιῶν τῶν χρεογράφων ἐπηρέασε πρῶτα ἀπ' ὅλους τοὺς πλουσίους καὶ τοὺς εὐπόρους. Ἐπίσης ὑποχρέωσε τίς ἐμπορικὲς ἢ βιομηχανικὲς ἐταιρεῖες πού βρισκόνταν στὸ τέλος τῆς ἀλυσίδας τῶν ἐταιρειῶν holding νὰ περιορίσουν τίς ἐργασίες τους. Ἡ ἐπακόλουθη κατάρρευση αὐτῶν τῶν συστημάτων καὶ ἐπίσης τῶν ἐταιρειῶν ἐπενδύσεων κατέστρεψε τόσο τὴν ἱκανότητα δανεισμοῦ ὅσο καὶ τὴν προθυμία χορήγησε δανείων γιὰ ἐπενδύσεις. Τὸ κρᾶχ ἔδρασε ἐπίσης ἀποκλειστικὰ στὸ νὰ φέρει ἓνα τέλος στὸν ξένο δανεισμό, μὲ τὸν ὁποῖον ἰσοσκελιζόνταν τὰ ἰσοζύγια πληρωμῶν τῶν χωρῶν. Τώρα τὰ ἰσοζύγια ἔπρεπε νὰ ἰσοσκελιστοῦν κυρίως μὲ τὴν μείωση τῶν ἐξαγωγῶν. Αὐτὸ τὸ γεγονὸς πίεσε βαρῶς τίς ἐξαγωγικὲς ἀγορὰς τῶν σιτηρῶν, βαμβακιοῦ καὶ καπνοῦ.

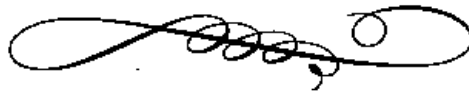
Τὰ νέα κυβερνητικὰ μέτρα καὶ ἔλεγχοι, οἱ ἐ-

νισχυμένες εξουσίες του Συμβουλίου Διοικήτων (Δ.Σ. της Κεντρικής Τράπεζας των ΗΠΑ) και η Έπιτροπή Κεφαλαιαγοράς είναι σήμερα κατά τόν συγγραφέα του βιβλίου ένας φραγμός αποτελεσματικός για τή χειραγώγηση του χρηματιστηρίου σέ μεγάλη κλίμακα και μπορεί νά χαλιναγωγήσει τήν κερδοσκοπία. Βέβαια σύμφωνα μέ μερικούς, εξακουληθεί νά υπάρξει σημαντική δυνατότητα νά ξανασυμβεί κερδοσκοπικό όργιο, γιατί οί Άμερικανοί παραμένουν δεκτικοί στήν κερδοσκοπική διάθεση και ένα ανερχόμενο χρηματιστήριο μπορεί νά κάνει πραγματικότητα τόν πλουτισμό, παρασύροντας στή συμμετοχή όλο και περισσότερους ανθρώπους. Όμως τά προληπτικά μέτρα και ό κρατικός έλεγχος υπάρχουν και ή αποτελεσματικότητά τους στά χέρια μιās αποφασισμένης κυβέρνησης είναι αναμφίβολη. Έτσι μιά νέα περιπέτεια χρηματιστηριακής κερδοσκοπίας στό μέλλον, ακολουθούμενη από κατάρρευση, δέν θά έχει τίς ίδιες επιπτώσεις στήν οικονομία πού είχε τό 1929. Όμως τό αν θά δείξει ότι ή οικονομία είναι θεμελιακά υ-

γιής ή όχι, θά φανεί εκ τών ύστέρων. Πάντως, αναμφίβολα πολλές αδυναμίες πού αποκαλύφθηκαν τότε ή λίγο μετά, έχουν ενισχυθεί ουσιαστικά από τότε. Για παράδειγμα, ή κατανομή εισοδήματος δέν είναι πιά τόσο έτεροβαρής. Η τραπεζική δομή τής χώρας καθώς και τό πρόβλημα του ίσοζυγίου έξωτερικών πληρωμών έχουν αλλάξει από τότε. Τό φορολογικό σύστημα έξυπηρετεί πολύ καλύτερα τή σταθερότητα απ' ότι τό 1929. Τό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης (συντάξεις δημόσια πρόνοια) βοηθάει τήν προστασία του εισοδήματος. Τό αγροτικό εισόδημα είναι διασφαλισμένο.

Συμπερασματικά πάντως, ό συγγραφέας θεωρεί ότι παρ' όλα τά προαναφερθέντα, δέν θά ήταν συνετό νά εκτεθεί ή οικονομία των ΗΠΑ στόν κλονισμό μιās ακόμη σημαντικής κερδοσκοπικής διάθεσης. Μερικές από τίς νέες ενισχύσεις θά μπορούσαν νά καμφθούν, ενώ ρωγμές θά μπορούσαν νά εμφανιστούν σέ άλλα απροσδόκητα σημεία.

Κωνσταντίνος Κωστόπουλος

ΓΕΝΟΒΑ 2001

«Χωρίς σκληρότητα καμμία γιορτή»

Tό τεράστιο και έτερόκλητο πολιτικά πλήθος, πού συνέρρευσε στην Γένοβα, αποκάλυψε πώς ό,τι έχει καθιερωθεί ως παγκοσμιοποίηση συναντά πλέον ισχυρές αντιδράσεις μέσα στις δυτικές κοινωνίες.

Τό μέγεθος της αστυνομικής βίας πείθει ότι στις όριακές καταστάσεις, όπου ή «άμερικάνικη ειρήνη» έχει έστω την αίσθηση του απειλούμενου, οι διακηρύξεις περί ανοικτής δημοκρατικής κοινωνίας, ανοχής, ανεκτικότητας και πολυπολιτισμικότητας εγκαταλείπονται και ή κατάσταση έκτακτης ανάγκης δέν είναι ή εξαίρεση αλλά ή κανονικότητα. Όπως έγραφε ο Κάρλ Σμίτ, κυρίαρχος είναι όποιος αποφασίζει για την κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Μονάχα αυτός ο όρισμός είναι σε θέση να ανταποκριθεί ικανοποιητικά στην έννοια της κυριαρχίας ως έννοια όριακή. Γιατί «όριακή έννοια» δέν σημαίνει έννοια συγκεχυμένη, σάν κι αυτές πού συναντούμε στη θολή όρολογία της εκλαϊκευτικής φιλολογίας, παρά σημαίνει έννοια κινούμενη στην απώτατη σφαίρα. Αντίστοιχα ο όρισμός της δέν μπορεί να έρείδεται κανονική περίπτωση παρά σε μία όριακή περίπτωση¹. Η Γένοβα έρμηνεύθηκε ως όριακή περίπτωση, όπου ο κυρίαρχος θά έπρεπε να επαναβεβαιωθεί. Έτσι ή κυβέρνηση Μπερλουσκόνι, ως έντολοδόχος του άμερικανισμού, έθεσε σε λειτουργία την κατάσταση έκτακτης ανάγκης με την συνακόλουθη αναστολή θεμελιωδών πλευρών της δημοκρατικής νομιμότητας, ενώ ή συνθήκη Σένγκεν χρησιμοποιήθηκε ως ένας επιπρόσθετος μηχανισμός ελέγχου των ευρωπαϊών πολιτών, πού επιθυμούσαν να έλθουν στην Γένοβα.

Ο Σορέλ υποστήριξε ότι «ή προλεταριακή βία όχι μόνο μπορεί να εξασφαλίσει την μελλοντική επανάσταση, αλλά ακόμα φαίνεται πώς είναι τό μόνο μέσο να επαναφέρουν τά έθνη την παλιά ένεργητικότητά τους, την χαμένη εξ αίτίας του ούμανισμού»². Βεβαίως οι αντιλήψεις πού μυθοποιούν την σημασία της βίας δέν υιοθετήθηκαν παρά από ολιγάριθμες ομάδες διαδηλωτών, για να μεγιστοποιηθούν όμως με κατάλληλο τρόπο από τά μέσα ένημέρωσης. Παρ' όλα αυ-

τά στό μέλλον οι συγκρούσεις για την κατανομή των αγαθών θά λάβουν ένδεχομένως μεγαλύτερη έκταση. Όμως δέν θά επιβεβαιώσουν τον Σορέλ, πού τίς έρμήνευσε ως έξοδο από την αστική παρακμή, αλλά τον Μάρξ, πού υποστήριξε ότι συχνά ή σύγκρουση μεταξύ των τάξεων δέν λήγει με την νίκη της μίας επί της άλλης αλλά με τον κοινό τους όλεθρο. Η καταστροφή αυτή δέν θά προέλθει μόνο από τά έρείπια πού θά αφήσουν πίσω τους οι γενικευμένες συγκρούσεις, αλλά και από την προϊούσα οικολογική καταστροφή.

Η παγκοσμιοποίηση ταυτίζεται με τον «διεθνισμό» του χρήματος, την δυνατότητα πού έχει να κυκλοφορεί από χώρο σε χώρο, έξουθενώνοντας τίς τοπικές οικονομίες και τά εθνικά νομίσματα. Η έπιρροή του άμερικανισμού σ' αυτή την διαδικασία είναι κρίσιμη όχι εξαιτίας της οικονομικής αλλά της πολιτικοστρατιωτικής του κυριαρχίας. Η ιδεολογία του νεοφιλελευθερισμού, ο μονοθεϊσμός της αγοράς, ένα σύμπλεγμα οικονομίστικων αναλύσεων πού θά ζήλευε και ο πιο χονδροειδής μαρξισμός, αναδεικνύεται ως ή «ψευδής συνείδηση» της παγκοσμιοποίησης. Υποτίθεται πλέον ότι δέν αναγνωρίζονται επιμέρους συλλογικότητες όπως τά έθνη-κράτη ή οι συνδικαλιστικές οργανώσεις ή οι θρησκείες αλλά ότι ο άνθρωπος πλέον υπάρχει άτομικιστικά και οικουμενιστικά. Στην πραγματικότητα, όρισμένα έθνη-κράτη αναγκάζονται να υποχωρήσουν στην ισχύ άλλων έθνων-κρατών ή πολυεθνικών επιχειρήσεων ενώ νέα έθνη κράτη δημιουργούνται όταν άλλα κατακεραματίζονται. Η κρατούσα ιδεολογία ισχυρίζεται ότι στον ανέφελο κόσμο του δημοκρατικού καπιταλισμού ή οικονομία θά αντικαταστήσει την πολιτική και ο διάλογος τίς συγκρούσεις. Βεβαίως ούτε τό ένα ούτε τό άλλο συμβαίνει.

Ο Μάρξ, με κάποια ίσως χαιρεκακία, μάς είχε προειδοποιήσει ότι ή παγκοσμιοποίηση είναι μία διαδικασία σύμφητη με τον καπιταλισμό, πού προετοιμάζει την επέλευση του επόμενου σταδίου στην κοινωνία. Έγραφε δέ: «Η αστική τάξη, μέσα από την εκμετάλλευση της παγκόσμιας αγοράς, έχει προσδώσει έναν όμοιογενή χαρακτήρα στην παραγωγή και στην

κατανάλωση κάθε χώρας»³ ενώ σημείωνε ότι «ή εθνική μονομέρεια και αποκλειστικότητα γίνονται όλοένα και πιο ανέφικτες, και από τις πολυάριθμες εθνικές και τοπικές φιλολογίες αναδύεται μία φιλολογία παγκόσμια»⁴. Το σώμα κάθε εντοπιότητας και παράδοσης από τον πολιτιστικό ιμπεριαλισμό, που υποστηρίζεται δραστήρια από τα μέσα ενημέρωσης και την βιομηχανία του κινηματογράφου, ή μετατροπή κάθε επιμέρους ταυτότητας σε folklor προς τέρψη των τουριστών, ή κυριαρχία μίας εμπορευματικής ιδεολογίας που έναρμονίζει ότι πιο εύπεπτο, δηλαδή, ό,τιδήποτε μπορεί να μετατραπεί εύκολα σε εμπόρευμα και συνοπτικά πλέον αναφέρεται ως ο άξιακός κώδικας των Mac και των Coca-Cola, είναι ή θλιβερή κατάληξη αυτού που ο Μάρξ ονόμασε ως «παγκόσμια φιλολογία» και περιείχε την φρουδα ελπίδα ότι η αστική τάξη θα επιτύγχανε την αναγκαία επικοινωνία μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών.

Ο νεοφιλελευθερισμός ως κυρίαρχος λόγος της παγκοσμιοποίησης αναπαλαιώνει την σύνθεση της αστικής ιδεολογίας ως οικονομισμό και ήθικισμό. Έτσι, την απροϋπόθετη πίστη στην οικονομία της αγοράς διανθίζει με τις διακηρύξεις περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Θεωρεί ως υποχρέωσή του να εγγαλει όρισμένες χώρες για έλλειψη σεβασμού προς τα ανθρώπινα δικαιώματα, όμως δεν κατηγορεί τις ΗΠΑ ως μία από τις χώρες που εξακολουθούν να εφαρμόζουν την θανατική καταδίκη. Αναγνωρίζεται ως ανθρώπινο δικαίωμα ή ελευθερία της διακίνησης των ιδεών, που σε όρισμένες περιπτώσεις έρμηγνύεται ως ελευθερία των μεγάλων εκδοτικών συγκροτημάτων να επιβάλλουν τις άρεστές σ' αυτά ιδέες. Όμως δεν αναγνωρίζεται ως ανθρώπινο δικαίωμα: ή ελεύθερη πρόσβαση όλων στο νερό, στον αέρα, στις πρώτες ύλες, στο φαρμακευτικό υλικό, στην σύγχρονη τεχνολογία, στην εργασία, στην απαγόρευση της παιδικής εργασίας, στις συνδικαλιστικές ελευθερίες, στην κατοχύρωση του κατώτερου μισθού. Ανθρώπινα δικαιώματα στην κυριολεξία τους μπορεί να απονείμει μόνο μία παγκόσμια κυβέρνηση, που θα έχει προέλθει από μία παγκόσμια καθολική ψηφοφορία. Σέ μία τέτοια περίπτωση ή ψηφος του Κινέζου θα είναι ισοδύναμη μέ την ψηφο του Αμερικανού και ή ψηφος του Ίνδου ή του Αφρικανού θα είναι ισοδύναμη μέ την ψηφο του Δυτικοευρωπαίου. Βέβαια μία τέτοια περισσότερο γνήσια παγκοσμιοποίηση δεν είναι νοητή, διότι μετα-

θέτει την πολιτική ισχύ στά πλέον πολυάνθρωπα σύνολα της Αφρικής, της Ασίας και της Νότιας Αμερικής, που σήμερα αντιμετωπίζονται ως οι παρίες της παγκόσμιας πολιτικής. Γι' αυτό ή παγκοσμιοποίηση θα υλοποιείται από άτυπους οργανισμούς όπως τό G8 ή στά παρασκήνια των διεθνών οικονομικών οργανισμών, που ελέγχονται ασφυκτικά από τις ΗΠΑ.

Τήν μάχη κατά της παγκοσμιοποίησης θα πραγματοποιούν τά έθνη που αισθάνονται νά ισοπεδώνονται, οι παραδοσιακές θρησκείες και τώρα πλέον τό εργατικό κίνημα, που διαβλέπει άμεσα τον κίνδυνο νά περιέλθει στην κατάσταση που βρισκόταν ή εργατική τάξη στά πρώτα βήματα της βιομηχανικής επανάστασης. Ο «νέος λαμπρός κόσμος» θα περιέχει ριζικότερες συγκρούσεις, στοιχειακές, βιολογικές. Τό εμπόριο δεν θα αντικαταστήσει τον πόλεμο και ή παγκοσμιοποίηση την αναγκαιότητα της πολλαπλότητας πολιτισμών. Τό τέλος του έθνους-κράτους παραμένει μία μακρινή ουτοπία, που αν ποτέ συνέβαινε θα μετέτρεπε όλους τους έθνικούς πολέμους σε εμφύλιους. Προς τό παρόν οι διακηρύξεις του κοσμοπολιτισμού έναρμονίζονται στην πράξη μέ πολιτικές έθνικισμού και κυριαρχίας της πλανητικής υπερδύναμης επί των ασθενέστερων λαών. Η οικολογική καταστροφή, ή παραγωγή τροφών που δεν τρώγονται θα τείνει νά μεταβάλλει σε εξίσου θλιβερή την ζωή λαών που έχουν μεγαλύτερη πρόσβαση στά προϊόντα του δυτικού πολιτισμού μέ εκείνων που δεν έχουν διόλου. Η παγκοσμιοποίηση, όπως μάς απέδειξαν τά γεγονότα της Γένοβας, θα φέρει την παγκόσμια κοινότητα των λαών μπροστά σε όριακές καταστάσεις, όπου ή λήψη πολιτικών αποφάσεων, δηλαδή ή επιλογή μεταξύ του Έχθρου και του Φίλου θα είναι αναγκαστική, εάν επιθυμούν νά συνεχίσουν νά υπάρχουν.

Σπύρος Κουτρούλης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Σμίτ, «Πολιτική Θεολογία» Έκδόσεις ΛΕΒΙ-ΑΘΑΝ, Αθήνα 1994, μτφρ. Π. Κονδύλη, σελ. 17.
2. Ζ. Σορέλ, «Σκέψεις πάνω στή βία», Έκδ. Αναγνωστίδη, μτφρ. Αγ. Βαγενά, σελ. 49.
3. Κ. Μάρξ - Φ. Ένγκελς, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», Έκδ. ΕΡΑΤΩ, μτφρ. Γ.Ι. Μπαμπασάκης, 1997, σελ. 23.
4. έ.ά., σελ. 24.